

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

АСТАНА – 2014

УДК 821.521.122
ББК 84 (5қаз)
Ж 33

Темірбек Жүргенов туралы осы жинақ қазақтың алғашқы меценаттарының бірі
Усманов Шахарбек Оспанұлының
тікелей ынта-ықылас білдіруімен және қаржылай демеушілігі арқасында
жарыққа шығып отыр.

Пікір жазғандар:

С. Қирабаев – филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасы ҰҒА академигі

Р. Бекназаров – тарих ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің проректоры

М. Байділдаевтың жеке архиві негізінде құрастырған және жауапты шығарушылар:
А. Н. Алматов, Б. Б. Мырзабай

Ж 33 Темірбек Жүргенов: *Зерттеулер, мақалалар, естеліктер мен арнау,
жыр-толғаулар.* – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2014. – 580 бет.

ISBN 978-601-277-179-4

Қазақстанның көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Темірбек Жүргенов туралы
үш бөлімнен тұратын бұл жинаққа ғалымдардың зерттеулері мен мақалалары, көзін
көрген замандастары мен Жүргеновтер әулетін білетіндердің естеліктері және ақын-
дардың арнау, жыр-толғаулары топтастырылған.

Т. Жүргенов туралы бұрын жарияланған деректер толықтырылып, бірқатар тың де-
ректер мен суреттер жаңадан енгізіліп, хронологиялық ретпен берілді.

Жинақ қалың оқырман қауымға Т. Жүргеновтің тарихи тұлғасын зерттеп жүрген ға-
лымдар мен тарихшыларға арналады.

УДК 821.521.122
ББК 84 (5қаз)

ISBN 978-601-277-179-4

© Усманов Ш. О., 2014
© «Сарыарқа» баспасы, 2014

АЛҒЫСӨЗ

Бас-аяғы Қазақстанда төрт жылдай жауапты қызмет атқарған Темірбек Жүргеновтің өмірі мен еңбек жолы, жасындай жайнаған тұлғасы мен жігері, іскерлік қабілеті, сол төрт жылдың ішінде қазақ мәдениеті мен халық ағарту ісі саласындағы орасан зор еңбегі көп адамға таныс та емес болар. Оның үстіне, 1937 жылғы асыра сілтеудің құрбаны болған оның есімін Кеңес өкіметі де ұмыттыруға тырысты. Өзін ғана емес, жарын да, балалары мен туыскандарын да (ішінде қарт әкесі де бар) қудалап, біразының көзін жойып жіберді. Темірбек аты тек 1957 жылдан, оның ақталуымен байланысты атала бастады. Азаматтың көзін көргендер осы бір ғажайып алғыр, талантты адам жайлы естеліктер айтты, қазақ мәдениеті мен ағарту ісін зерттеушілер ғылыми еңбектерін жазды. Темірбектің туған күні еске алынып, мерейтойларында мақалалар жарық көрді. Сөйтіп, жүргеновтануға жан бітті. Бүгін Жүргеновтің өмірі мен шығармашылық жолын зерттеген Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, белгілі мәдениет тарихын зерттеуші ғалым Рамазан Сүлейменовтің «Темірбек Жүргенов» деген еңбегін, С. Ұзақбаева, А. Садықова сияқты педагог-ғалымдар жазған «Служение родному народу» атты монографияны, Б. Иманғалиев, А. Садықова, А. Өтеғалиевалар қорғаған кандидаттық диссертацияларды ауызға аламыз. Оларға Жүргенов жайлы жазылған мақалаларды (М. Байділдаев, А. Игенбаева, М. Кенжебаев, Қ. Еламанов, Е. Арын, Б. Қойшыбаев, Б. Мырзабай, Т. Дайрабай, Ө. Жәнібеков, Б. Сәрсембина, С. Қирабаев, Р. Жарылқасынов, С. Исаев, З. Асабаев, т. б.) да қосуға болады. Бұларда Темірбектің өмірі мен еңбегі жайлы мәліметтер мен ойлы пікірлер мол. Бұл саладағы жұмыс әлі де жалғаса беретіні даусыз.

Жүргеновке арналған еңбектердің ішінде ол жайлы естеліктер де бірсыпыра. Оның көзін көрген қарт адамдардың, жерлестері мен туыстарының естеліктері Темірбектің жастық шағы жайлы деректерді толықтырады. Бұл тұрғыда Р. Алшынбаевтың, А. Сарыновтың, Ж. Нұржановтың, М. Әбдіқұловтың, С. Ноғайқызының, Ә. Алматтың, А. Ищановтың, Д. Әубәкіровтің, Ж. Біткенбаеваның жазбалары аса бағалы. Отызыншы жылдары Темірбекпен істес болған, оның шапағатын

көрген С. Қожамқұлов, Қ. Жандарбеков, Ш. Жиенқұлова, Қ. Байсеитов, А. Жұбанов, Е. Брусиловский сияқты халық әртістерінің, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Тәжібаев тәрізді ақын-жазушылардың естеліктері Жүргенов жүргізген Қазақстандағы мәдениет революциясының қыры мен сырын Халық Комиссарының (ол кезде министрді осылай атаған) қайраткерлігі мен адамгершілік қасиеттерін әңгімелейді. Осыларға қоса, Жүргеновтің жары, күйеуімен қоса ұсталып, көп өмірін тұтқын лагерінде өткізген Дәмеш Ермакованың естеліктері қайраткердің таланты мен мінез-құлқы, отаншылдығы тақырыбына мол мәліметтер қосады. Жүргенов ақталғаннан бері жиналған еңбектердің негізінде «Тұғыры биік тұлға» деген жинақ құрастырылды. Таңдамалы шығармалары жарық көрді. Мұрағаттардан алынған деректер зерттеліп жариялануда. Жүргенов жайлы зерттеулер мен мақалалардан, естеліктерден, арнау өлеңдер мен толғаулардан құрастырылған осы жинақ та сол қатардағы елеулі еңбек болмақ.

Осылардың бәрі Жүргенов туралы мәліметтерді толықтыруда. Ұлы адамның – өз заманының алғыр қайраткерінің шығармашылық портреті жасалған десе де болады. Оларды қысқаша баяндасақ, мынандай шындыққа көз жеткіземіз.

Темірбек Қараұлы Жүргенов 1898 жылы күзде Ақтөбе облысының Ырғыз ауданының (бұрын Торғай облысының Ырғыз уезі болған) «Басықара қопасы» деген әкесі Қараның жайлауында туыпты. Жазда сол жақты жайлап, қыс түсе Қара Қуандария бойындағы (қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы) қыстауына көшкен. Қара өз заманының пысық, ел ұстаған адамы болыпты. Ол баласын да осы үлгіде тәрбиелеуге тырысып, шығыстың озық ойлы ғұламалары мен ақындары дәстүрін ұстанған. Сыр бойының белгілі шайыры Тұрмағамбет Ізтілеуовке оқуға береді. Тұрмағамбет Темірбекке 3–4 жылдай уақыт бойы араб, парсы, шағатай тілдерін үйретіп, Омар Хайям, Әлішер Науаи идеяларымен сусындатады. Орта Азияның төл мәдениетін үйретеді. Жас Темірбектің өзбек, тәжік тілдерін жетік білуі кейін ол Тәжікстан мен Өзбекстанда жауапты қызметтер атқарған кездерінде пайдасын тигізгенін Темірбек өзі талай айтыпты.

1909 жылдан Перовск уезіне қарасты Аламесек болыстық орыс-түземдік мектепке барған Темірбек 4 жыл бойы орыс тілін үйренеді. Мектепті өте жақсы оқып бітірген. Ол Перовск қалалық жоғары орыс-түземдік училищеге түсіп, оны да үздік бағамен аяқтайды. Одан кейін Темірбек бір жылдай Уфадағы жер өлшеу училищесінде оқиды. Сол кезде Уфада оба ауруы тарап, жолдастары қайтыс болған Темірбек оқуын тастап елге оралады. Осы мектептерден жақсы білім алған Темірбек талапты азамат болып қалғанын байқатады. Осы тұста Қазақстанға жайыла бастаған революциялық идеяларды қолдап, Әліби Жангелдинмен танысады. Ырғыз бен Торғайда, кейін Орынборда кеңестер съезін ұйымдастыруға қатысады. Ырғызда Ревком төрағасы болып сайланды. Кейін Орынборға ауысып, облыстық кенестің ұйымдастыру бюросының хатшысы қызметін атқарады. Орынб:

мұны» деген газеттің редакторы Нәзір Төреқұловпен танысады, сонда редакцияның жауапты хатшысы болып орналасады. Нәзір Темірбектің алғырлығын, принциптілігін жақсы бағалаған. Осы жылдары ол жазушы, журналист, сықақшы есебінде көзге түседі. «Ұшқын» газетінде жарияланған «Переводчиктің қиялы» атты сықақ өлеңі Сәкен Сейфуллиннің көзіне түседі. Ол: «Темірбектің сатирасы Кеңес өкіметін алдап, қолтығына енейін деп жүрген тілмаштарды тұмсыққа ұрды» деген Серке Қожамқұловқа сықақ өлеңді сахнаға шығаруды тапсырған. Серке мұны көп жылдар сахнада тақпақ етіп айтып жүрген.

1922 жылы Темірбек Орынбор рабфагін бітіріп, Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің заң факультетіне оқуға түседі. Ол студент кезінен-ақ жауапты қызметтер атқаруға төселеді. Оқи жүріп, Қазақ АССР-ның Түркістан Республикасындағы өкілі болып істеген. Түркістан Республикасы тарағанда (1924), Ұлттық республикаларды құру ісіне араласқан. Соңғы курста жүріп жаңа ашылған Ташкенттегі қазақ педагогикалық институтының директоры (ректоры) болып тағайындалған. Осылардың бәрінде Темірбек шығармашылық белсенділігімен, сауаттылығымен, іскерлігімен көзге түскен. Оның қызметті құлшына істейтіні, ынталылығы, жетекшілік қабілеті Орталық партия комитетінің Орта Азиялық бюросы басшылығына танылады. Олар Жүргеновті, Түркістан Республикасы тарағанда, жаңа құрылған Тәжік мемлекетінің Қаржы Халық Комиссары (министрі) етіп тағайындаған. Университетті «Экономика» мамандығы бойынша бітірген Темірбек «КСРО мен Қазақстанды административтік және шаруашылық жағынан аудандастыру проблемасы» атты диплом қорғайды. Онда Түркістанның орнында құрылған жаңа республикалардың (өзбек, қырғыз, тәжік) шекарасын белгілеу жөнінде дәлелді ұсыныстар айтады. Бұл елдердің тарихи, саяси-географиялық жағдайын, оларда тұратын халықтың ұлттық сипаты жайлы мәліметтер келтіреді. Жетісу, Сырдария облыстарын Қазақстанға қосудың проблемаларын негіздейді. Сөйтіп, ол экономист, заңгер мамандықтарын игерген талантын танытады.

Тәжікстанда бір жылдай қызмет істеген Темірбек өзі сұранып Ташкентке ауысады. Өзбекстан басшылығы оны оқу-ағарту халық комиссары етіп тағайындайды. Аз жылдардың ішінде (1930–1933) ол Өзбекстанның білім беру ісін жолға қоюға, экономикасын нығайтуға, мәдени революцияны іске асыруға мұрындық болады, жаңа мектептер ашады, оқу құралдарын шығаруға көмектеседі. Өзбекстан басшылары А. Икрамов, Ф. Ходжаев оның іскерлігін бағалап, қолдарынан келген көмектерін аямаған. 1933 жылы Қазақстанның шақыруымен Темірбектің кетуге шешім қабылдағанын естіген Ф. Ходжаев:

– Неге кетеді? Біз оған қолдан келгеннің бәрін беріп едік қой, – депті.

Сөйтіп, Қазақстанға келгенше, Темірбек терең білім алып, мол тәжірибе жинақтады. Өзінің қайраткерлігін танытты. Ректорлық, Халық Комиссары қызметін атқара жүріп, істеген ісін ашық жүргізді. Әр саланың проблемалары мен оларды шешудің жолдары бұл мақалалар жариялады. Елдің ақыл-кеңесін тыңдаудан жалтармады. Өз

пікірін де ашық айтып, іске асырды. Жоғарғы мектепті дамыту мен елге білім берудің мәселелерін қозғаған оның көптеген мақалалары осылай туды. Олардың көбі Жүргенов шығармаларында жарияланып жүр.

Жүргеновтің осы саладағы мол еңбегі, іскерлік қабілеті Қазақстанда жалғасты. Мұнда ол небәрі төрт жыл (1933–1937) қызмет істеді. Оқу-ағарту Халық Комиссарлығына қоса, үкімет жанындағы мәдениет, өнер ісін басқаратын комитетке төрағалық етті. Ол аз уақыттың ішінде осы өзі басқарған салаларда революция жасады деп айтуға әбден болады.

Алғаш рет Л. И. Мирзоянның қабылдауында болғанда, Темірбек Қазақстан басшысына үш түрлі шарт қойыпты. «Мен байдың баласымын. Әкемнің байлығы тәркіленіп, жер аударылған. Бірақ мен өкімет жағында болып, жана тәрбие алдым. Мені бай баласы деп қудалау болмасын. Екіншіден, жергілікті басшыларға сөзім өтімді болу үшін мені өлкелік партия комитетінің бюросына мүше етіп сайлаңыздар. Үшіншіден, мен басқарған саланы қаржыдан қақпаңыздар және ол қаржыны мен өзім ғана жұмсауға билік беріңіздер» – депті. Л. И. Мирзоян онымен тұтастай келісіп, екі бірдей жүйені оған сеніп тапсырады.

Жүргенов жұмысқа кіріскен кезде, Қазақстандағы білім жүйесіндегі өзгерістер тым мардымсыз еді. Бұрынғы Республика басшысы Ф. Голощекин қазақ халқын жабайы, надан халық санап, оның мүддесіне енжар қарады. Қазақтар үшін сауат ашу мектебін ұйымдастырса жеткілікті деп есептеді. Одақ бойынша жаппай білім беруді бастауыш мектеп көлемінде жүргізуге нұсқау болғанына қарамастан, Голощекин мектептердегі оқуды 1–2 сыныппен шектеуді тапсырды. Мектептерге арналған арнайы үйлер салынбады. Осындай жағдайда жұмысын бастаған Жүргеновке бәрін тыңнан бастауға тура келді. Сауатсыздықты жою, жаппай бастауыш мектептер ашу жұмысы қызу жүре бастады. Мұғалімдер жетіспейтін болғандықтан, облыс орталықтарында алты айлық курстар аштырды. Кітаптар, оқулықтар басу ісі қолға алынды және жедел жүрді. 1935 жылы республика бойынша 6587 (оның ішінде 3751 қазақ мектебі) бастауыш, 573 орталау, 169 орта мектеп жұмыс істеді. Оларда 640 000 бала оқыды. 1937 жылы, Жүргенов қызметінің соңғы жылы, оқушылар саны бір миллионға жетті. Мектеп салу ісі ұлғайды. Мемлекет есебінен үш мыңдай, колхоздар қаржысымен бір мыңдай мектеп салынды. Бір Алматының өзінде 18 мектеп іске қосылған. Жүргенов өзі мектеп құрылысының басы-қасында жүрді. Естеліктердің бірінде айтылғандай, Сәкен Сейфуллин таңертең қыдыруға шыққанда ылғи құрылыс басынан Темірбекті көріп, жұмыстың қызу қарқын алғанына сүйсінеді екен. Ол Темірбекті «Жұмыскер нарком» деп атапты. Және ол сол тәрізді наркомдардың бұлай жұмыс істемейтіндерін де сынап кетіпті.

Сәбит Мұқанов: «Мен Қазақстан Республикасы ұйымдасқаннан бері оқу жұмысын басқарып келген адамдардың бәрімен де таныспын. Жүргеновті солардың ішіндегі ең күштілерінің бірі десем, еңбегіне лайық баға ғана болар еді» деп жазған.

Жүргеновтің оқу-ағарту саласындағы жұмыстары 1935 жылы өткен мемлекеттік қызметкерлерінің съезінде

данған. Осы съезде сөйлеген сөзінде Л. И. Мирзоян да оның қызметіне аса зор баға берген.

Жүргенов Қазақстанда жоғары мектеп жүйесін кеңейтуге де үлкен көңіл бөлді. Бұрын ашылған Абай атындағы педагогика, Ауыл шаруашылығы, Медицина институттары кеңейіп, материалдық базаларын нығайтты. 1934 жылы Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы университет) мен Қазақ кен-металлургия институты ашылды. 8 облыс орталықтарында (Алматы, Орал, Ақтөбе, Қарағанды, Петропавл, Семей, Шымкент, Қызылорда) екі жылдық мұғалімдер институттары ұйымдастырылды. Мәдениет пен өндіріске, ауыл шаруашылығына қажет жас кадрлар тәрбиелейтін 50 техникум іске қосылды.

Сол жылдары екпінді мұғалімдер съезі, Қазақстан жазушыларының бірінші съезі, қазақ өнерпаздары мен халық ақындарының тұңғыш слеттері өтті. Жамбыл бастаған халық ақындарының шығармашылығы елге кеңінен танылып, ел ішіндегі көрнекті өнер қайраткерлерінің біразы Алматыдағы өнер орталықтарында жұмысқа қалдырылды. Ғарифолла Құрманғалиев музыкалық драма театрына келді. Дина Нұрпейісова мен Ө.Қастеев Алматыға алдырылды. Тұрмағамбет Ізтілеуовке Алматыда «Шахнамені» аудартты. Ахмет Жұбановтың жетекшілігімен жаңа ұйымдасқан халық аспаптар оркестрі жақсы домбырашылар мен қобызшылармен (Қ. Жантілеуов, Қ. Медетов, Л. Мұхитов, Ж. Қаламбаев, т. б.) толықты.

Музыкалық драма театры 1926 жылдан жұмыс істеп келе жатқан драма театрынан бөлініп шыққан еді. Қ. Жандарбеков, Қ. Байсеитов, Шара мен Күләш, Манарбек Ержанов сияқты таланттарды жаңа театрға ауыстырып, театрдың репертуарын дайындауға, басқа да ұйымдастыру жұмыстарын Жүргенов өзі тікелей жүргізді. Кезінде қуғынмен Қырғыз еліне асып кеткен Жұмат Шанинді қайтарып, театрдың көркемдік жетекшісі етті. «Айман-Шолпан», «Шұға», «Қыз Жібек», «Жалбыр», т. б. спектакльдердің авторларын тауып, олармен жұмыс істеу – бәрі де Жүргеновтің тікелей қатысуымен өтті.

Әдебиет, өнер, мәдениет мәселелерінде Жүргенов араласпаған жұмыс жоқ десе де болар. Ахмет Жұбановтың естелігінде бір қызықты эпизод бар. Ол жана ұйымдасқан оркестр ұжымымен сауат ашу жұмыстарын жүргізіп жатады. Ол партасы, столы жоқ, жер еденді үйде, пешті тақта етіп сабақ өткізіп жатқанда, Жүргенов кіріп келіпті. Ол партасыз, тақтасыз, қағаз-қаламсыз өтіп жатқан сабаққа таңырқап: «Оларың қайда? Жоқ болса, маған неге айтпадың?» – деп ренжіпті. Ахмет қысылып: «Сіздің жұмысыңыз көп қой, мазаңызды алуға ынғайсыздандым», – депті. Сонда Жүргенов: «Әй, Ахмет, сен білесің бе? Сен тарихқа қазақ деген халықтың жаңа заманға лайық ұлттық аспаптар оркестрінің тұңғыш ұйымдастырушысы болып енесің. Мен бүгін наркоммын, ертең нарком емеспін. Мен сенің оркестріңнен үлкенмін бе? Бұдан былай кез келген мәселеде маған тікелей кел. Есігім ашық», – депті. «Жүргенов солай жұмыс істейтін. Темірбекпен сөйлесіп шыққанда, Алатауды айырып, Қаратауды қайырып жібергендей тғынбыз», – дейді Ахмет.

1936 жылы Мәскеуде қазақ әдебиеті мен өнерінің алғашқы декадасы өтті. Оны ұйымдастыру мен өткізу түгелдей Жүргеновтің мойнына артылды. Декаданың қалай өткені, онда қазақ өнерінің даңқы қалай шыққаны көптеген деректерде, естеліктерде жазылған, айтылған нәрсе. Онкүндік соңында басқа да әдебиет пен өнер қайраткерлерімен бірге Темірбек те Еңбек Қызыл Ту орденін алып қайтты. Қазақ өнерпаздарының өнерін тамашалауға Сталин бастаған саяси бюро басшыларының түгел келіп, ризашылық көрсеткені оларды жігерлендірді, жаңа жұмыстарға қанаттандырды. Онкүндіктен кейін 1937 жылдың басында музыкалық драма театры опера және балет театры болып қайта құрылды. Опера театрына жаңа үй салу идеясын көтерген Жүргенов Қырымға демалысқа барған сапарында Одессаның опера театрына соғып, оның ғимаратының жоспарын алып келіпті. Театр үйінің орнын да өзі таңдаған. Бірақ театрдың дайындап жатқан спектакльдері мен театр ғимаратын көруді тағдыр оған жазбады. Өзі дайындатып қойылған «Ер Тарғын» операсы оның қатысуынсыз қойылды. Жүргенов опера театрының гастролін Ленинградта өткізуді де сол жылға жоспарлап қойып еді, гастроль да онсыз өтті. Бірақ қазақ операсының табысына Ленинград жұртшылығы сүйсініп қол соқты. Қазақ операсы жайында атақты орыс жазушысы А. Толстой, академик Б. Асафьев мақалалар жазды.

Қазақ білім жүйесі мен өнерінің бүгінгі табыстары сол Жүргенов негізін салған істердің жалғасы екені даусыз. Ол аса талантты, жігерлі, отты, уытты басшы болды. Қазақ азаматтарының баяу қозғалатын енжар тіршілігін жандандыра, қызу қандылыққа сүйреп жеткізді. Болмайтынды болдырды, мимырт өмірді дүр сілкіндіре білді. Мұның барлығы осы кітапқа кірген естеліктер мен мақалаларда айтылады.

Л. Леонов деген атақты орыс жазушысы, отызыншы жылдарды еске ала отырып, «Ол бір қауырт еңбектің, адам жігері тасыған, жанартаудың атқылаған дәуірі еді ғой» дегені бар еді. Сол тұста қазақ әдебиеті мен өнері де, оқу-білім ісі де Қазақстанда шарықтап өсті, жарқырап көрінді. Тегеуріні мықты Темірбектің ондағы үлесін бүгін таңырқап еске аламыз. Ол тергеуде де өзінің жау емес екенін айтып еді. Шындық жеңіп, ақталды (1957). Сол жылдардағы содыр саясаттың қырсығы оның тұқымын құртып жіберуден тайынбады. Әйелі Дәмеш «Ақмоладағы Отанын сатқандардың әйелдері лагерінде» (Алжир) 8 жыл отырып шықты. Ол атақты Алаш қайраткері, тұңғыш математик, профессор Әлімхан Ермековтің туған қарындасы еді. Әлімхан есімі қазақ халқына кеңінен таныс. Оның 1920 жылы Қазақстан автономия алғанда, республика территориясын анықтау үшін Ленинмен жүргізген келіссөзге қатысқаны, сонда өткір, шешен, тапқыр, дәлелді сөйлеген Әлімханның сөзіне тоқтап, Лениннің олардың сұраған территориясын түгел қалдыруға келіскені жұртқа мәлім. Әлімханның табысына қасында болған А. Байтұрсынов, хабарын сырттан күткен Ә. Бөкейханов қатты риза болыпты. Ә. Бөкейханов: «Ленин де мықты екен, біздің Әлімханмен сөйлесуге жараған», – депті деген аңыз да бар. Әлімхан да 1937 жылы ұсталып, 20 жыл отырып келіп, Қарағандыда қайтыс болды. Дәмеш те бауырларының төзімділігін, азаматтығын бойына сіңірген, қайраткер жан еді. Кейін біз

Темірбек жайлы естеліктер әлі де айтылар, мақала-зерттеулер де толыса түсер – барлығы уақыттың билігінде. Бүгін біз қазақтың ұлы Азаматы туралы әзірше қолда бар әңгімелерге ризалық білдіреміз. Темірбек еңбегін, ол туралы жазбаларды әрбір отанын сүйетін, елі үшін қызмет етемін деген намысқой қазақ жастары оқуға, білуге тиісті деп ойлаймын. Оның қолын қақпай, лауазымды қызмет берген Өзбекстаннан кетіп, елге оралуы, әйеліне «Дәметай, елге баратын болдық, өз республикамыздың мәдениетіне тамшыдай болса да үлес қосқанымыз дұрыс шығар» деген сөзі, Дәмештің «Туған жерге деген сағыныштан көңілім босап кетті» дегені екі жастың отаншылдығын танытатын ұлы сезімнің көрінісі емес пе? Оның еңбектері, жазған мақалалары мен сөздері Отаншылдықтың айқын мысалы бола алады (А. Жұбанов пен Е. Брусиловский естеліктеріндегі Орловпен келіспей қалуын еске алыңыз). Ешкімге, ешнәрсеге таңырқамайтын, өзімдігі күшті қазақтың ұлыларының (Сәкен, Сәбит, Ғабит, Әбділда) өздері де Темірбектің ісіне таңдана қараған. Шара тіпті таңданып, сүйсініп еске алғанда, сөйлей алмай қалатын. Қазақ театры мен өнерінің ұлы қайраткерлері өздерін Жүргеновтің шәкірті санаған. Қазақтың даңқты ұлы Ілияс Омаров та, олардан жасы кіші Өзбекәлі Жәнібеков те мәдениет министрі болып істеген кезінде Темірбекті ылғи естеріне алып отырғандарын біздің көзіміз көрді. Олардың Жүргеновтің портретін кабинеттеріне іліп қойғаны да есімізде.

Темірбек сияқты алып азаматты халқы ұмытпайтыны сияқты, оның аруағы да қазақтың бүгінгі тәуелсіздігін қуаттап жатқаны – көңілге медеу.

*Серік Қирабаев,
ҚР ҰҒА академигі*

I БӨЛІМ

Т. ЖҮРГЕНОВ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН МАҚАЛАЛАР

Мардан Байділдаев

АҚЫНДАР ТВОРЧЕСТВОСЫ

1934 жылы Әбілқасым Фирдоусидің (934–1040 жж.) туғанына мың жыл толған мерейтойын дүние жүзінің барлық елдері мерекелеп, кеңінен атап өтті. Бұл датаға айрықша назар аударған ел ол Кеңестер Одағы. КСРО Ғылым академиясы үлкен дайындықпен осы тақырыпқа арнап ғылыми конференция өткізді. Жұртшылықты Фирдоуси шығармаларымен кеңінен таныстыру үшін оның «Шаһнамесін» көп тараптымен басып шығарды. Қазақ АССР үкіметі де бұл мерейтойды өткізу жөнінде шаралар белгілеп, үкімет комиссиясын құрды. Осы жұмысты басқару Өлкелік партия Комитетінің бюро мүшесі, Қазақ ССР Халық ағарту Комиссары Жүргенов жолдасқа жүктелді. «Шаһнамені» қазақ тіліне аудару мәселесі осы кезде күн тәртібіне қойылды. Тәжікстан мен Өзбекстанда біраз жылдар (1929–1933 жж.) басшы қызметтерде болып келген Темірбек Жүргенов «Шаһнаменің» қазақ тіліндегі ғана емес, туысқан Орта Азия халықтарының тілдеріндегі нұсқаларын да жинады. Жиналған бұл нұсқалардың бәрін толық меңгере отырып, оны қазақшаға аударуға қабілеті жететін маман адамдар республика көлемінен іздестірілген кезде, бұл жұмысқа Тұрмағамбетті қатыстыру жайында Оңтүстік Қазақстан облысынан ұсыныстар жасалады. Бұл кездерде Жүргенов жолдас тәжіктің, өзбектің ақын-жазушыларымен де пікір алысқан. «Сонда, Тұрмағамбеттің атын айтып, осы жұмысты істетуге алғаш рет ұсынған кісі – Садриддин Айни екен», – дейді өзінің естелігінде баласы Әбдірәуіп Тұрмағамбетов.

Сөйтіп, 1934 жылы республика басшыларының шақыруымен араб, парсы тілдерін терең білетін, оның үстіне тілге ұста халық ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуов Қармақшы ауданынан Алматыға келеді. Ол 1934 жылы маусым айында өткен Қазақстан Кеңес жазушыларының тұңғыш құрылтайына және көркемөнерпаздарының Республикалық Бірінші слетіне қатысады. Қазақ поэзиясының алыбы Жамбылмен алғаш рет осы слетте кездеседі. Жоғарыдағы айтылғандарды аша түсу үшін, сол жайлардың куәсі болған ақынның өзі айтып кеткен сөзіне жүгінейік:

«...Ондайша өнерімді естіген соң,
Жүргенов шақырып ап, шашын тарап,
Бұйырды «Шаһнамені» сөз етуге,
Ойласып Мирзоянмен ойға сарап.
Бедеудей «Болады» – деп басым шұлғып.

Күйіме күннен-күнге түстім жарап,
Бітірдім ойды ойнатып, қозғап миды.
Алдырып Алматыға ардақтады,
Онаша өз алдына беріп үйді...»

Тұрмағамбет «Шаһнамені» аудару жұмысында өзінің дайындылығын кәміл танытты. Оқу комиссариатындағы негізгі міндетті қызметін нұқсансыз атқара отырып, «қуаты» кеміп, жасы жетіп» қартайған шағында «Шаһнаме» сияқты аса көлемді эпопеяны 10 айдың ішінде аударып шықты. Әрине, Фирдоусидің 35 жыл еңбегімен біткен «Шаһнамені» құндылығын жоғалтпай, қазақ тіліне толық жеткізіп берді деуге, әрине болмайды, бас-аяғы он айдың ішінде аударған Тұрмағамбетке ол талапты қою да ретсіз болар еді. Алайда отыз алты мың жолдан тұратын оның аудармасында «Шаһнаме» оқиғасы түгел, мазмұны толық қамтылған. Тұрмағамбет бұл туралы былай дейді:

«Шыққан соң «Стахановшы» деген атақ,
Қалмады қайбір жанда тату, шатақ.
Кітабын Фирдоусидің аударуға
Отырмын өзімді-өзім мен де матап.
Бітірген Фирдоуси да отыз жылда,
Барад, – деп ойламандар оған бұл да.
Кем ғой, деп және-дағы жабықпандар,
Мазмұнын түгелінен терем мұнда... .»

Аударманы қарап, қабылдау жөнінде әдебиет, тіл, тарих саласындағы маман адамдардан ғылыми комиссия құрылып (олар жеті кісі – Т. Жүргенов (төраға), профессорлар С. Асфендияров, Қ. Жұбанов, доц. І. Қабылов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ғ. Тоғжанов), олар мұны сапалы деп бағалайды. Қазақстан Өлкелік партия Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1936 жылғы Қаулысында Тұрмағамбеттің бұл еңбегі айрықша аталды, «Шаһнамені» төрт том етіп басып шығару белгіленді, осы еңбегі үшін оған өмірлік дербес пенсия берілді.

СОКП Орталық Комитетінің 1956 жылғы маусымдағы «Жеке адамға табынушылықты және оның зардаптарын жою туралы» қаулысында атап көрсетілгендей, 1937–1938 жылдары социалистік заңның бұрмаланған қателіктері болғаны мәлім. Қазақ кеңес әдебиетінің белгілі жазушылары Сәкен, Бейімбет, Ілиястардың жазушылық қызметі 1937–1938 жылдары үзіліс тапқаны сияқты, Тұрмағамбеттің де қаулап өсіп келе жатқан творчествосы осы кездейсоқ кесірдің салдарынан тоқтап қалды, «Шаһнаменің» баспадан шығуы кідіріс тапты.

ТЕМИРБЕК ЖУРГЕНЕВ

Лрка и содержательна жизнь Темирбека Караевича Жургенева – активного борца за установление и упрочение советской власти в Казахстане, видного государственного деятеля, одного из первых исследователей истории культурного строительства в республике. На его примере прослеживается как под руководством Коммунистической партии воспитывались преданные делу социализма национальные кадры, новая советская интеллигенция.

В настоящем очерке дается обзор жизни, государственной и научной деятельности Т.К. Жургенева на основе изучения его многочисленных архивных документов, рукописей и опубликованных работ, воспоминаний видных партийных и советских работников, деятелей культуры и просвещения республики. Большая помощь автору в подготовке брошюры была оказана членом КПСС с 1931 г., заслуженным врачом республики Дамеш Амирхановной Ермаковой – ближайшим другом и товарищем, супругой Т.К. Жургенева, ныне работающей преподавателем Казахского государственного медицинского института, а также многими его друзьями и родственниками.

Темирбек Караевич Жургенев родился в ноябре 1898 года в Иргизском районе Актюбинской области в местности Басы-Каракопасы (в 200–300 км от Иргиза), где ныне расположен совхоз «Жабасак», в ауле крупного бая Куана. Отец Т.К. Жургенева, Кара Жургенев, был внуком Куана и вместе со своей семьей кочевал с родным аулом.

Весной и летом аул Куана кочевал по джайлау недалеко от Орска в названной выше местности Басы-Каракопасы Иргизского уезда. Поздней осенью он прикочевывал на свое постоянное Сыр-Дарьинское зимовье недалеко от Перовска (Кзыл-Орда), где ныне находится совхоз «Жана Талап» Джалагашского района Кзыл-Ординской области. Здесь, в аульном мектебе, начались его первые шаги в учебе.

Аульный мектеп в те годы представлял убогое зрелище: дети учились в мазанке или юрте, сидели на полу, не было у них ни учебников, ни каких-либо специальных пособий. Весь смысл учения сводился к бессмысленному зазубриванию корана. Очень часто сами богослужители не понимали того, чему учили, сами были малограмотными. И кто знает, каким бы был дальнейший путь Темирбека к знаниям, если бы не «счастливая звезда», приведшая в аульный мектеп образованного по тому времени человека и талантливого акына Турмагамбета Изтлеуова.

Учеба у Турмагамбета оставила глубокий след в душе Жургенева. Он приобрел не только хорошие и глубокие знания в области восточной поэзии, не только определенные художественные взгляды и эстетические представления, но и довольно развитое чувство долга перед людьми, перед своим народом. Просвещенный акын, воспитанный на демократических идеях

лей культуры Средней Азии, не мог не проповедывать своим ученикам этих идей. Как вспоминал впоследствии сам Темирбек, акын Турмагамбет был человеком, обладавшим мягким и добрым нравом, но главным его качеством была изумительная справедливость в решении любых житейских вопросов. Он страшно не любил чванливости, глупого бахвальства своим состоянием, происхождением и сословием, всегда подчеркивал, что критерием для оценки человека являются его ум, знания, нравственный облик, его поступки и поведение.

Знания, полученные у Изтлеуова, особенно изучение таджикского и староузбекского языков, очень пригодились Жургеневу впоследствии, когда ему пришлось работать в Таджикистане и Ташкенте.

Из первых наставников сам Жургенев с теплотой отзывался и о мугалиме Махамбетжане, который некоторое время занимался с ним после отъезда Турмагамбета Изтлеуова. Махамбетжан не был таким образованным и талантливым человеком, как акын Т. Изтлеуов, но и ему были чужды фанатизм и изуверство. В меру своих сил скромный учитель стремился заронить добрые семена разума в души своих воспитанников. Он всячески рекомендовал им стихи и песни Абая, рассказывал о книгах русских писателей-демократов.

В 1909 году Кара Жургенев отправляется в Аламесек и отвозит Темирбека учиться в волостную русско-туземную начальную школу.

Аламесек в те годы был довольно оживленным торговым и административным центром кочевых казахов. Здесь находился знаменитый жана базар, куда съезжались торговцы из Средней Азии, Поволжья и Сибири. Здесь находилась резиденция пристава, сюда съезжались обсуждать те или иные проблемы и тяжбы феодалы и баи. Ныне на месте этого поселка находится колхоз «Ак Арык» Джалагашского района Кызыл-Ординской области.

Из учителей, которые преподавали в Аламесекской школе, следует особо отметить Омара Самаева и Досмухамбета Букина. Омар Самаев, ныне пенсионер, живет в Кызыл-Орде. Досмухамбет Букин был очень талантливым педагогом, отдававшим все свои силы и время любимому делу – воспитанию молодежи. Он явился первым дореволюционным автором учебников для начальных русско-киргизских школ.

Аламесекскую начальную школу Темирбек окончил с отличными оценками в 1913 году. В том же году он приехал в Перовск и поступил в Высшее городское русско-туземное училище имени Суханского. Это было тогда самое крупное учебное заведение в Перовске.

Среди учителей Перовского училища были довольно прогрессивно настроенные люди – Баубек Есенов, И. Г. Давыдов, Н. Шинков, М. Широков и другие.

Оставшиеся в живых учителя и однокашники Жургенева вспоминают, что, несмотря на свою молодость, Темирбек уже в Перовском высшем русско-туземном училище проявляет свой особый характер, отличавшийся большой настойчивостью, упорством, принципиальностью. Из числа казахских учащихся он создает кружок по

изучению русской литературы. К этому времени проявляются и его литературные способности. Он пытается переводить на казахский язык Крылова, Некрасова, знакомит своих товарищей с произведениями русских писателей. В это время он пишет и свое стихотворение «Переводчик при начальнике», в котором создан острый сатирический образ переводчика-сутяги, взяточника и грабителя, пользовавшегося темнотой и невежеством масс в своих корыстных и низменных интересах.

Интересна история этого стихотворения, дошедшая до нас благодаря рассказу одного из пионеров казахского сценического искусства, народного артиста республики Серке Кожамкулова.

– Впервые я встретился с Темирбеком в 1921 году в Оренбурге, где он учился на рабфаке. Когда Жургенев узнал, что я начинающий артист, он предложил мне включить в свой репертуар стихотворение о переводчике. Оно было опубликовано уже в советское время в 1920 году в газете «Ушкын». Стихотворение мне понравилось. Я читал его в день открытия первого Казахского театра в Кызыл-Орде. Успех был громадным, зрители смеялись до слез, долго не отпускали меня со сцены. С «Переводчиком» мы не расставались долгие годы, он был включен и в программу первой декады казахской литературы и искусства в Москве в 1936 году, бережно хранил его в последующее время.

Очень общительный, внимательный к своим товарищам, Темирбек нередко вступался за них, стремясь облегчить их бесправное и угнетенное положение.

В этом отношении весьма показателен один характерный штрих в биографии Жургенева тех лет. Шел 1916 год. По Казахстану накатывались волны национально-освободительного восстания, поводом к которому явилась «реквизиция на тыловые работы» туземцев-казахов. Одним из очагов восстания явилась Сыр-Дарьинская область, где уже в первые дни после указа о «реквизиции» были убиты двое волостных управителей – Сауранбай и Кулшык. По поводу этих «беспорядков» в Перовск прибыл сам генерал-губернатор Куропаткин.

Разгневанный царский сатрап непрерывно распекал представителей местной власти, требовал строжайшего наказания виновных, расследования и расправы с непокорными. В такой обстановке было не только трудно, но и чрезвычайно рискованно добиваться аудиенции с ним, тем более жаловаться на какие-то проявления беззакония, требовать наказания самодурства. Нужно было быть поистине смелым и мужественным человеком, чтобы пренебречь всеми этими опасностями.

И такой человек нашелся. Им оказался ученик Перовского училища Темирбек Жургенев. Что же побудило его на такой поступок? Поводом явилась беспримерная по жестокости расправа учителя над одним из учеников-казахов, окончившаяся тяжелым физическим увечьем. Эта расправа явилась каплей, переполнившей чашу терпения воспитанников училища, постоянно подвергавшихся дискриминации. Было единодушно решено послать делегата к генерал-губернатору. Эта миссия была поручена Темирбеку. Преодолевая все препятствия, подросток сумел не только попасть на прием к Куропаткину, но и добит

Училище было окончено в 1917 году. Дальше в Перовске продолжать образование не представлялось возможным, ибо, как сказано выше, никаких иных учебных заведений тогда здесь еще не было. Тяга к знаниям звала Темирбека в новые неведомые дали.

Отец и родственники Темирбека не препятствовали ему в дальнейшей учебе. В 1917 году он поступает в Уфимское землемерное училище.

Об учебе и жизни Темирбека в Уфе сохранилось очень мало сведений. Известно только, что окончить ему это училище не удалось. Оно в 1918 году было закрыто в связи с трудностями гражданской войны. Здание его было разрушено прямым попаданием артиллерийского снаряда. Кроме того, в городе началась эпидемия чумы, от которой скончался и родной брат Жургенева Ногай, а также родственник Бегим, проживавшие вместе с ним в Башкирии. Он с отличными оценками закончил 1 курс училища.

Уфа в те годы оказалась в центре бурных революционных событий и гражданской войны. Город неоднократно переходил из рук в руки. В его освобождении от белогвардейской контрреволюции участвовала легендарная дивизия начдива Чапаева. Именно поэтому Уфа оказалась тем перепутьем, на котором решалась судьба Жургенева, определялась его социальная ориентация. В своей автобиографии Темирбек Караевич впоследствии указывал, что он из «землемерного училища прямо в 1918 году перешел на работу в советские органы, попутно участвовал в организации Советской власти в отдельных местах Казахстана».

Идеи Великого Октября, революционные события сыграли решающую роль в формировании мировоззрения Жургенева. Но путь в революцию и партию коммунистов оказался для него не очень легким. На первых порах были подчас серьезные срывы в работе: молодому и неопытному работнику трудно было иногда устоять против родовых влияний, на что в свое время обратили внимание такие видные участники Октябрьской революции в Казахстане, как А. Айтиев и другие. Но суровая критика товарищей по партии, упорный труд, учеба в советских средних и высших учебных заведениях – все это и многое другое помогло Жургеневу полностью освободиться от чуждых влияний. Доказательством этому, в частности, было его отношение к конфискации скота и имущества баев-полуфеодалов. Он не только не препятствовал конфискации скота и имущества своих родителей и родичей, но и сам лично принимал самое активное участие в проведении этого важного исторического социального мероприятия.

Жургеневу приходилось порой сталкиваться с недоверием и отчуждением людей, которых смущало его социальное происхождение. Но жизнь, работа постепенно развеяли подозрения, ибо никогда он не примыкал ни к каким группировкам и антипартийным течениям.

* * *

В. И. Ленин подчеркивал, что революция многократно ускоряет процесс идейного и созревания трудящихся и отдельных личностей. Отсюда и в период рево-

люции случаются подчас трудно объяснимые метаморфозы, происходит огромное полевание самых, казалось бы, косных социальных групп и самых отсталых масс народа.

Известно, что оппортунисты, троцкисты и идейные лакеи империализма доказывали и доказывают ныне, что Октябрьская революция, Советская власть утвердились и победили на национальных окраинах силой оружия русских большевиков, красногвардейцев, что отсталые народы Востока не были готовы к такой революции.

Ленин противопоставил этим внешне «обоснованным» теоретическим спекуляциям марксистскую теорию слияния двух мощных освободительных потоков в эпоху империализма – пролетарского и национально-освободительного. Он отверг оппортунистический тезис реформистов второго, желтого Интернационала о том, что национально-освободительное движение якобы по сути своей реакционно и противоположно пролетарскому революционному движению, что и при социализме будет сохраняться необходимость в существовании колоний и полуколоний. Ленин выдвинул и всесторонне обосновал марксистское положение о возможности некапиталистического развития отсталых народов, которые могут при поддержке пролетариата более развитых стран и через определенные ступени развития перейти к социализму, минуя капиталистическую стадию развития.

Октябрьская революция, объявившая войну не только социальному, но и национальному гнету, выдвинувшая и с первых дней начавшая осуществлять коренные, радикальные преобразования общественных устоев, не могла не привлечь на свою сторону самые широкие слои населения бывших колониальных окраин России. И, конечно, в первую очередь революционному брожению подверглась самая чуткая ко всему новому часть населения – учащаяся молодежь. Разумеется, учащиеся, студенчество отнюдь не представляли собой какой-то единой демократической массы. И среди них на свой лад проявлялась классовая и социальная неоднородность, выявлялись различные тенденции.

В Тургае состоялось знакомство Темирбека с активным участником Октябрьской революции и гражданской войны в Казахстане Алибием Джангильдиным. Первым боевым крещением молодого Жургенева явилось организованное им в 1918 году восстание в урочище Кзыл-Кум Иргизского уезда против Алаш-Орды. Алаш-ордынские представители власти в лице Темирова, Самуратова и других в отместку за это наложили на одноаульцев Жургенева контрибуцию в 350 голов верблюдов, конфисковав это количество скота в принудительной форме.

В том же 1918 году А. Джангильдин привлек энергичного и образованного юношу к подготовке областного Тургайского съезда Советов. Т. Жургенев был назначен секретарем организационного бюро по созыву съезда. Тургайский степной комиссар хорошо помнил советы Владимира Ильича Ленина. «Наша тактика, – говорил вождь Алибию Джангильдину в личной беседе с ним, – должна быть такая, чтобы привлечь на нашу сторону интеллигенцию, культурные слои населения. Врагу пошала не должно быть».

Нашей партии и Советской власти был чужд пуританский, левацкий и огульный подход к представителям старой интеллигенции, выходцам из зажиточной среды. Именно благодаря правильной политике в этом вопросе большевикам Тургай удалось успешно и в короткий срок организовать созыв областного съезда. «В его созыве и подготовке, – говорил Джангильдин, – нам помогали местные люди – казахи и русские, которые раньше примкнули к нам».

Тургайский областной съезд Советов, собравшийся 21 марта 1918 года, сыграл большую роль в упрочении Советской власти, в деле активизации и политического пробуждения широких масс трудящихся западных областей республики.

Ни одна революция, пожалуй, не заботилась так много о самом широком использовании всех наличных средств агитации и пропаганды, как Великая Октябрьская революция. И это понятно, ибо она была подлинно народной, созидательной. Не силой оружия, не обманом и пустыми обещаниями шла к массам большевистская партия. Ее главным оружием в этом деле была глубокая убежденность, широкая и правдивая разъяснительная работа среди трудящихся. Вот почему в числе первых декретов Советского государства были декреты о национализации издательств, закрытии реакционных органов прессы, создании новых советских газет и журналов. Эти декреты проводились повсеместно в жизнь и в Казахстане. Одной из первых советских газет, созданных в 1918 году в Тургае, явилась газета «Қазақ мұңы» («Думы казахов»). Вскоре эта газета была переименована в «Ұшқын» («Искра»).

Редактором «Қазақ мұңы» был назначен Назир Тюрекулов – человек выдающихся способностей и разносторонних познаний. Впоследствии Н. Тюрекулов занимал ответственные государственные посты в правительстве Туркестанской АССР, был одним из руководителей издательского дела в СССР, находился на дипломатической работе, многое сделал для развития советской востоковедческой науки. При всем этом, даже такому знающему и талантливому человеку приходилось очень трудно, ибо не было хороших помощников, многое приходилось делать самому, из-за чего нередко газета выходила с большим опозданием, она не поспевала за событиями, не освещала многих важных сторон советского строительства в аулах и селах области. Ряд работников газеты, прибывших из центра, плохо знали местную обстановку, частенько попадали на удочку прожженных политиканов, выражавших интересы тех или иных байско-феодалных групп.

Вот почему Тургайский Совет решил укрепить газету, введя в редколлегию преданных делу трудящихся, подготовленных и работоспособных местных товарищей. Среди новых членов редакционной коллегии газеты «Қазақ мұңы» оказался и Темирбек Жургенев. Молодой, совершенно не знакомый с журналистикой работник новому делу отдавался самозабвенно, не жалея ни сил, ни времени. Он не гнушался самой черновой работы, жадно стремясь изучить весь процесс подготовки газеты – от репортерской беседы и сборов материала до ее печатания в типографии.

В газете Темирбек Караевич проработал до 1919 года. Политическая обстановка в республике усложнилась. Войска Дутова вкупе с частями Алаш-Орды к этому

времени были разгромлены. Но в связи с оживлением деятельности Колчака в Сибири зашевелились притихшие было местные враги Советской власти – алашордынцы, остатки белогвардейских банд, всевозможные политические отщепенцы, представлявшие различные эксплуататорские социальные группы. Путем обмана и предательства белогвардейцы и алаш-ордынцы овладели Тургаем, расстреляли легендарного героя казахского народа – Тургайского военного комиссара Амангельды Иманова, жестоко расправились с большевиком Тараном.

Актюбинский фронт, сам испытывавший сильное давление белогвардейских частей, поддержанных Антантой, не был в состоянии оказать помощь Советам Тургая и Иргиза. Отборные, хорошо вооруженные отряды белогвардейцев и алаш-ордынцев захватывали населенные пункты, арестовывали и убивали советских и партийных работников, грабили аулы и села. Трудность борьбы с контрреволюцией усугублялась еще и тем, что в советских и партийных органах, в регулярных и партизанских соединениях оказалось немало бывших алаш-ордынцев, враждебно настроенных антисоветских элементов, которые своим предательством наносили огромный урон частям Красной Армии и партизанам.

В это суровое время, в минуту бед народных Советская власть в лице стойких большевиков, мужественных красных партизан, всего трудового люда, стоившего от зверств белых банд, в ходе борьбы с колчаковщиной и Алаш-Ордой узнавала и убеждалась в истинных и преданных своих друзьях, не дрогнувших перед трудностями, ни на йоту не сдавших своих идейных убеждений и политических позиций.

Именно в те трудные годы скрестились пути и завязалась прочная дружба между совсем еще юным Темирбеком Жургеневым и опытным военачальником Красной Армии, первым Иргизским военкомом Иваном Федоровичем Киселевым. Хорошие дружеские отношения на принципиальной идейной основе сложились у Жургенева и с таким видным ветераном Октября, как Баймен Алманов.

После освобождения Иргиза от белогвардейцев и алаш-ордынцев Жургенев работает председателем Кенжегаринского волревкома, одновременно он руководил небольшим отрядом милиции, который ликвидировал остатки контрреволюции, подавлял отдельные вооруженные выступления байско-кулацких элементов. «Боевые задания по ликвидации остатков белых банд и вооруженных отрядов Алаш-Орды, – пишет один из сверстников Жургенева А. С. Ситдыков, – он выполнял по прямому поручению Алибия Джангильдина».

В 1920 году Темирбек Жургенев был принят в члены Коммунистической партии Иргизской партийной организацией. В том же году он избирается заместителем председателя Иргизского уездного ревкома, а вскоре и его председателем. Одновременно вплоть до 1921 года он работает председателем исполнительного комитета Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Иргизского уезда.

В своей автобиографии Т. К. Жургенев писал: «Из Иргиза уехал по ликвидации Иргизского уезда в 1921 году на учебу».

За этой краткой и скромной фразой стоят годы упорнейшего труда, в подлинном смысле борьбы за знания, ибо овладевать ими приходилось порой в тяжелейших условиях, проявляя терпение и упорство, преодолевая усталость, постоянные недоедания, холод и неустроенность быта.

Особенно трудным оказался первый этап учебы, который проходил в Оренбурге. Здесь Жургенев стал студентом рабочего факультета. Это было время, когда страну, только что оправившуюся от гражданской войны, лежавшую еще в руинах разрухи, охватили голод, эпидемии. И без того тощие студенческие пайки приходилось урезать. Но страдали студенты не только от недоедания. Не хватало толковых и образованных педагогов, особенно из числа казахов, не было учебников, учебных пособий, самых элементарных письменных принадлежностей, да и учиться приходилось в непригодных, холодных помещениях, отсутствовало электрическое освещение.

Но Темирбек, как и многие его сверстники, несмотря на это, не только хорошо учился, но и был душой учащейся молодежи. Серке Кожамкулов, учившийся тогда в Оренбургском ТИНО (Татарский институт народного образования), говорит о широкой популярности Темирбека, исключительной общительности его. «Он появлялся в нашем общежитии вместе со своим другом и однокашником по рабфаку Ергали Алдунгаровым. Остроумный внимательный собеседник, знаток казахской песни и музыки Темирбек умел как-то быстро и незаметно растормошить нас, развеять плохое настроение. И поэтому мы всегда были рады его приходу, а частенько и сами ходили к нему, искали у него совета и моральной поддержки».

Через два года Жургенев успешно оканчивает рабфак и получает направление в Среднеазиатский университет имени В. И. Ленина в Ташкенте. В 1923 году он становится студентом факультета права САГУ.

Среднеазиатский государственный университет явился первым высшим учебным заведением в республиках Советского Востока. Он был создан в 1920 году по декрету, подписанному В. И. Лениным. Организация этого вуза была результатом огромной заботы Советского государства о просвещении и культурном развитии в прошлом отсталых колониальных народов. Она явилась примером невиданной в истории бескорыстной братской помощи великого русского народа. Из Москвы, Ленинграда и других городов РСФСР в Ташкент прибыло богатейшее оборудование, тысячи томов книг и других изданий. Выдающиеся ученые, опытные профессора и педагоги откликнулись на призыв партии, приехали работать в новом университете. Среди первых профессоров университета были такие известные ученые, как академик В. В. Бартольд, Е. П. Коровин, Г. Н. Череданцев, В. И. Романовский, Л. С. Уклонский

Ко времени поступления Жургенева университет окреп и расширился, сделавшись подлинной кузницей высококвалифицированных кадров для республик Средней Азии и Казахстана. Значительно улучшился его социальный состав: большую часть студентов уже составляли дети трудящихся, выходцы из пролетарских слоев коренного населения. Немало было и таких учащихся, которые пришли в вузовские аудитории, пройдя суровую школу революционной борьбы, имея за плечами богатый опыт практической партийной, советской и хозяйственно-административной работы. Жажду познания, высокую сознательность и дисциплинированность они сочетали с политической активностью и умением с максимальным эффектом так распределять свое время, чтобы ни одна более или менее свободная минута не пропадала даром.

Сама эпоха, конкретные исторические условия требовали организованности и активности. Молодая советская государственность, особенно в национальных районах, только складывалась. В политической, экономической и культурной сферах нового общества требовались тысячи знающих, преданных делу коммунизма кадров. Но их в Средней Азии и Казахстане было крайне мало. Поэтому приходилось нередко на ответственные участки работы ставить мало-мальски грамотных людей, использовать даже тех, кто в свое время выступал против Советской власти, колебался, проявлял пассивность в период борьбы за упрочение завоеваний революции.

Острой нехваткой кадров объяснялось в те годы широко практиковавшееся совместительство, привлечение к работе в государственных и хозяйственных учреждениях студентов вузов и техникумов, особенно тех из них, кто имел опыт практической работы, показал себя с лучшей стороны. Именно этим объяснялось то, что уже во втором семестре Темирбек Жургенев без отрыва от учебы в университете был назначен на ответственный пост – полпредом Казахской АССР в Туркестанской республике.

И вообще в советское время роль студенческой молодежи в политической жизни страны резко возрастает. Студенты не только привлекаются к активной культурно-воспитательной и пропагандистской работе, но и избираются в законодательные и руководящие советские и партийные органы, выступают надежными помощниками Коммунистической партии и социалистического государства в их борьбе за социализм.

Темирбек Жургенев, как и многие учащиеся вузов страны, с головой окунается в бурный водоворот общественной жизни Казахской и Туркестанской республик. Он избирается членом ЦИКа Казахстана и Туркестана, делегируется на конференции и пленумы областных, краевых и республиканских партийных организаций.

Совмещение учебы с большой государственной и общественной деятельностью не только не снижает успехов будущего юриста, но помогает углублению его познаний в области истории, права, политической экономии и других наук, которые Жургенев изучал на основе тщательнейшей творческой работы над первоисточниками, над трудами классиков марксизма-ленинизма. Работа полпреда требует от него досконального знания того, что происходит

ступают самые различные материалы и сведения об экономическом, политическом и культурном развитии, изменениях быта, обычаях, социальной психологии трудящихся, он призван решать всевозможные спорные проблемы, заниматься подбором кадров, улаживать материально-бытовые, учебно-воспитательные, административно-территориальные, правовые и многие другие вопросы, возникавшие во взаимоотношениях соседних республик.

Как полпреду Казахстана в Туркесреспублике, Жургеневу в этот период пришлось самым активным образом участвовать и в подготовке национально-территориального размежевания республик Средней Азии и Казахстана, проведенного по инициативе В. И. Ленина.

Темирбек Караевич в своей практической деятельности последовательно проводит в жизнь линию Коммунистической партии. Выполняя указания В. И. Ленина о тщательном исследовании истории, этнических процессов, хозяйственно-экономического и культурного развития народов Средней Азии и Казахстана, он собирает обширный статистико-демографический материал, изучает доступную литературу, архивные источники, беседует с местными жителями, партийными и советскими работниками. Этой работе в значительной степени содействует учеба в университете, общение с крупными специалистами в области права, истории, этнографии, ориенталистики.

В 1924 году Жургенев опубликовал свои историко-этнографические очерки «Положение казахов, живущих в республиках Средней Азии». Целью их являлось выяснение вопросов расселения, экономического положения, образа жизни и культуры казахов Средней Азии. Особо ставилась задача исследования казахских областей, входивших в Туркестанскую республику (Семиречье и Сыр-Дарьинская область).

В первом очерке «Численность казахов и их общее положение» автор на основании обстоятельного демографического анализа подверг критике некоторые ошибочные утверждения, значительно приуменьшавшие численность казахского населения Туркестана.

Правильно, на наш взгляд, автор критиковал и тех статистиков, которые не замечали или не желали брать в расчет факты массового сокрытия численности мужского казахского кочевого населения, пытавшегося тем самым избежать в 1916 году мобилизации на тыловые работы. Кочевой образ жизни, отсутствие какого-либо учета, какой-либо документальной фиксации рождаемости, смерти, создавали благоприятные условия для такого сокрытия.

Свой первый очерк Жургенев завершал общей характеристикой социально-экономического положения и культурного уровня казахского населения Туркестанской АССР. Оно характеризовалось господством кочевого хозяйства, наличием значительных пережитков патриархально-феодалного общества, почти полным отсутствием грамотных людей.

В очерке давалась характеристика этнических и культурных связей казахов с кара-ками, туркменами и другими народностями Средней Азии. В част-

ности, автор обращал внимание на наличие у них общих названий родов и подродов. Приводились интересные сведения об участии казахов в общественно-политической жизни Туркеспублики.

В последующих трех очерках – «Род занятий», «Хозяйственные и социальные изменения», «Очередные задачи» автор показал, что начавшийся еще до победы Октября прогрессивный процесс влияния оседлости на кочевое население Туркеспублики, сопровождавшийся оседанием значительной части казахов, переходом их от скотоводства к земледелию, в частности к хлопководству, в советское время усилился.

Но далеко заблуждаются те, писал Жургенев, кто думает, что решение национальных и социальных проблем в новом обществе – легкая и без труда осуществляемая задача. Необходимо считаться с историей и с тем тяжелым наследием, которое оставил царизм. Проводя административные реформы, отменяя ханскую власть, урезывая права самостоятельности тех или иных феодальных деспотий в Средней Азии и Казахстане, царизм руководствовался излюбленным принципом колонизаторов: «Разделяй и властвуй!». Так происходило разобщение казахского населения, его территории. В свою очередь территория и население других народов Средней Азии нередко втискивались в рамки совершенно иных административно-географических единиц. Например, часть территории Казахстана была передана Коканду, часть – Бухарскому эмирату, часть – Хивинскому ханству. В самой Средней Азии царизм стремился во что бы то ни стало не допустить объединения явно сгнивших и искусственно поддерживаемых феодальных государств, население которых издавна отличалось этнической однородностью, тяготело к общенародной консолидации.

Исторический подход, внимательное изучение политических, экономических и культурных событий прошлого помогли Темирбеку Караевичу Жургеневу убедительно показать традиционные, сложившиеся в ходе общественного развития национально-территориальные объединения Средней Азии и Казахстана. Разумеется, в небольшой статье он не мог дать развернутой аргументации их, уделив, естественно, главное внимание национально-территориальным проблемам Казахстана.

В очерках Жургенева давалась обстоятельная критика неправильного районирования в некоторых областях Туркеспублики, недостаточно внимательное изучение национальных особенностей, хозяйственно-бытовых различий и культурной разнородности населения тех или иных объединенных в одно административное целое территорий. Так, один из ответственных работников, осуществлявших руководство районированием, на вопрос, на каком языке ведется в районе делопроизводство, ответил: «На мусульманском». В очерках отмечалось отсутствие заботы в этих районах о просвещении и культуре населения; недостаточное внимание уделялось народному художественному творчеству.

В заключительном очерке автор на основе решений партии по национальному вопросу говорил о задачах ликвидации колониального наследия царизма в области национально-государственных

Под руководством Коммунистической партии, в результате огромной воспитательной работыросло политическое сознание молодых казахских коммунистов, успешно преодолевались родовые пережитки, беспринципность и групповщина. Наиболее сознательная часть идеологических работников республики активно включилась в идеологическую работу, борясь за чистоту рядов партии, окончательное преодоление чуждых взглядов и норм партийной жизни.

К числу активных застрельщиков этой работы с полным основанием можно отнести и Темирбека Караевича Жургенева.

Острота классово-борьбы, значительная подрывная идеологическая работа апогетов байства, бывших вождей Алаш-Орды, пытавшихся извратить историю, представив буржуазно-националистическую интеллигенцию чуть ли не идейными вдохновителями и политическими организаторами национально-освободительной борьбы трудящихся Казахстана, и в частности восстания 1916 года, – все это требовало от коммунистов республики проявления высочайшей активности, требовательности к себе, политической зоркости, бдительности и идейной целеустремленности. Партийные и советские работники в те годы принимали самое деятельное участие в обсуждении и разработке не только хозяйственно-политических, но и научных проблем истории, языкознания, литературы, философии, политэкономии.

Особенно широкая дискуссия велась тогда вокруг национально-освободительного восстания 1916 года. Темирбек Караевич был среди первых ее зачинателей. Еще в 1926 году на страницах газеты «Советская степь» в дискуссионном порядке была опубликована серия его статей под общим названием «Город и аул в восстании казахов 1916 года».

В статьях Жургенев-студент стремился вскрыть социальную подоплеку, причины и движущие силы восстания, его характер и направленность.

Рациональным моментом была и постановка вопроса о роли части казахской интеллигенции в восстании 1916 года. Одной из причин ее реакционности, ее выступления не на стороне казахского народа, а против него, явилось, указывал Жургенев, то, что она в «громадном своем большинстве» вышла «из байско-знатной и ханской верхушки», была воспитана колонизаторами «в русификаторских школах», состояла на службе царизма, срослась с «русским капиталом», превратилась в «коренизированных колонизаторов». Поэтому она приняла «прямое и живейшее участие» в подавлении «восстания аула».

Национально-освободительное восстание 1916 года, как правильно подчеркивал Темирбек Жургенев, явилось хорошей проверкой истинной «революционности» так называемой националистической интеллигенции, бившей себя в грудь и называвшей себя не иначе как подлинными патриотами и радетелями народа. Она сгруппировалась вокруг газеты «Казах» и в мирное время всячески поносила «корпорацию переводчиков и чиновников-казахов», открыто сомкнувшись с царизмом.

Она, и в мирное время мыслившая себя «лишь в рамках, условиях правящей буржуазии», «в дни восстания не только не могла руководить народным, ин-

стинктивно-революционным восстанием, а наоборот, принимала все меры к тому, чтобы всячески усмирять народ».

Совершенно правилен и вывод автора о том, что это восстание не было инспирировано реакцией, оно было стихийным, крестьянским «восстанием против царя за освобождение от ига царского и капиталистического режима». В стихийности состояла и причина неудачи восстания.

В завершающей статье, в разделах «Минуя капитализм, – к коммунизму», «Роль советской интеллигенции» Жургуев, опираясь на ленинское учение о революции, указывал, что только под руководством пролетариата более развитой нации, антиимпериалистическая национально-освободительная борьба угнетенных народов может закончиться победой, и эти народы могут перейти через определенные ступени к коммунизму, минуя капиталистическую стадию развития. Новая интеллигенция, рожденная в условиях ликвидации национального и социального гнета, является истинно народной интеллигенцией, вместе с народом строящей «светлую жизнь свободного теперь казахского народа».

В 1926 году в Ташкенте был создан первый Казахский педагогический вуз. Это было большим событием в культурной жизни республики, где еще недавно царил неграмотность, где образованных людей из казахов можно было буквально пересчитать по пальцам. Вместе с тем факт возникновения вуза не на территории республики, а в столице Узбекистана, свидетельствовал о еще существовавших трудностях. В новом вузе большинство преподавателей и профессоров являлось совместителями, они одновременно вели работу в САГУ и других учебных заведениях Ташкента. Лишь небольшая часть профессоров была специально приглашена из Москвы в Казпедвуз, среди которых был крупный тюрколог профессор Малов С. Е.

Первым ректором Казпедвуза был назначен Темирбек Караевич Жургуев, учившийся на последнем курсе университета. И это назначение было вполне закономерным, ибо он явился одним из самых страстных и активных инициаторов его организации, проделавшим большую работу по практической подготовке открытия Казпедвуза. От приглашения преподавателей и профессоров до набора необходимого контингента студентов, отыскания подходящего помещения, его оборудования – все это решалось при непосредственном его участии и содействии.

7 сентября 1926 года в газете «Советская степь» Т. К. Жургуев выступил со статьей «К задачам нового педвуза КССР. Коренизовать мировую культуру», где говорилось о громадном значении культурной революции в Казахстане, одной из основных задач которой является подготовка специалистов, способных на научной основе участвовать в развитии социалистического государства, экономическом и культурном строительстве, в решении проблемы ликвидации культурной отсталости казахского народа.

Ровно через год Т. К. Жургуев выступил с докладом «Итоги и перспективы организации вуза в КАССР». В этом докладе отразилась не только та большая работа, которая была проделана вузом за короткое время, но и его роль в развитии культуры казахского народа.

фронте с националистическими и шовинистическими взглядами. Если националисты устами своего лидера Байтурсунова твердили, что «казахи еще не доросли до открытия своего национального университета и открываемый университет будет навязывать казахскому народу чуждую ему культуру», то шовинистически настроенные работники, игнорируя громадные потребности Казахстана в вузах, утверждали, что нет надобности организовывать здесь высшую школу, ибо достаточно того, что она существует в соседних республиках (Узбекистан, РСФСР), где идет подготовка кадров и из числа казахстанцев.

И те, и другие при этом выдвигали в качестве аргумента культурную отсталость республики, не сумевшей создать к тому времени даже полнокровной национальной начальной школы. «Как можно говорить о создании вуза, – выпренно восклицали они, – когда даже в школах нет возможности наладить обучение на родном языке?!»

Ратую за развитие высшего образования в Казахстане, Т. К. Жургенев отнюдь не являлся пустым мечтателем. Он реально учитывал, и больше того, исходил из признания значительного отставания республики в области культуры. «Существующая школьная сеть, – отмечал он в докладе, – по данным Наркомпроса Казахстана, охватывает... только до 17 % казахских детей школьного возраста, а прочего населения – до 40%. Неграмотность среди казахского населения – 95%, а среди прочего – 72%». Далее он говорил, что неудовлетворительно обстоит дело и с комплектованием первого вуза, что из 80 допущенных к приемным экзаменам учащихся выдержали испытания и были приняты на первый курс лишь 49 человек.

Учитывая крайнюю нехватку педагогов-казахов, учебных пособий и учебников на казахском языке не только для вузов, но и для школ республики, Жургенев, во-первых, считал, что «при данном уровне культуры нельзя не делать язык преподавания для казахов в средних школах русским, используя его как мост между культурой и массой казахского населения, пока в наших условиях высшее образование достижимо только при изучении его на русском языке. Поэтому нам кажется невысказанным и глупым пока говорить о сплошной казахизации преподавания во всех ступенях школы». Во-вторых, он совершенно справедливо считал целесообразным начинать решение проблемы развития подлинно национальной системы просвещения не снизу, а «сверху (начинать таким образом, чтобы с самого начала, учась по-европейски, овладеть в полной мере наукой, а потом уже взяться за «коренизацию» ее).

В пику националистам Жургенев говорил, что пользование русским языком будет служить не национальному закабалению, а, напротив, духовному раскрепощению казахского народа. Русский язык, наука, все идейное содержание советской школы подчинено цели «создания для трудящихся коренных народностей национальной по форме культуры».

Обстоятельно, глубоко обоснованно и остроумно доказывалась в докладе необходимость организации университета на территории республики, в ее новой столице – Алма-Ате. Развитие университета, развитие высшей школы, говорил Жургенев, дикту-

ется огромной территорией, более чем шестимиллионным населением, потребностями освоения этого богатого края, ликвидации его культурно-экономической отсталости, борьбы с социальными болезнями, стихийными бедствиями.

Задачей высшей школы является «осветить лучом научного знания отсталую страну и в интересах развития ее воспитать, вырастить интеллектуальные силы, столь необходимые для обслуживания нужд различных отраслей государственной деятельности на пути поднятия экономического благосостояния и культуры».

Тщательно анализируя статистические данные и различные исторические сведения, автор показывал, что в результате установления новых границ республики многие прежде казахстанские учебные заведения оказались за ее пределами (Оренбург, Омск и т. д.). А ведь эти учебные заведения играли громадную культурную роль, способствуя не только подготовке кадров, но и развитию научной мысли, формированию национальной культуры. Постепенно вокруг этих учебных заведений складывались определенные культурные слои, налаживались связи их с производством, экономической жизнью Казахстана.

Организация высшей школы в самой республике была необходима и потому, что здесь, на месте, эффективней и быстрее решались вопросы подготовки и привлечения необходимых контингентов из лиц коренной национальности, ибо во внеказахстанских вузах редко удавалось создать специальные подготовительные отделения и курсы, труднее преодолевался языковой барьер.

С цифрами в руках доказав возможность, несмотря на большую культурную отсталость, комплектования вуза учащимися, Жургенев приводит в своем докладе интересные сведения из истории организации Российской Академии наук и Московского университета имени М. В. Ломоносова, на многих факультетах которого в первые годы «иногда было по одному студенту...».

Все это давало ему право с полным основанием считать возражение некоторых работников против организации высшей школы в Казахстане неосознанным или сознательным противодействием развитию национальной по форме, социалистической по содержанию казахской культуры. Только этим можно объяснить их неспособность «осмыслить того положения, что учреждение университета в Казахстане, путь его развития, темп роста при Советской власти и в современную историческую эпоху будет совершенно иным, и не далек тот день, когда Казахский университет действительно сделается центральным нервом культурной жизни, показателем духовной мощи трудящихся казахов и могучим рычагом строительства социализма в нашей стране».

С созданием Казахского университета он связывал не только будущий расцвет культуры и науки, но и дальнейшее успешное освоение богатств республики, быстрый подъем народного хозяйства. «Дремлющие природные богатства края, – говорилось в докладе, – все еще ждут своих исследователей и людей с высоким техническим образованием, вышедших главн

ство в процессе своего дальнейшего развития упирается в необходимость распространения знаний среди населения».

Проблеме организации университета, показу его неоспоримого преимущества в широкой и эффективной подготовке молодежи по различным специальностям, обоснованию возможностей осуществления этой задачи автор посвятил вскоре и еще одну большую статью «Об организации Казахского университета».

Среднеазиатский государственный университет Темирбек Караевич Жургенев окончил в 1927 году с отличием и был оставлен в университете научным сотрудником по госправу. С большим успехом им была защищена дипломная работа на тему: «Проблема административно-хозяйственного районирования СССР и Казахстана». Актуальность темы, глубина, новизна и оригинальность постановки проблемы позволили Государственной комиссии вынести особое решение об издании ее отдельной книгой. В конце того же года книга небольшим тиражом вышла в Казахском государственном издательстве в Кызыл-Орде. В предисловии к ней профессор САГУ Н. Н. Фиолетов писал: «Испытательная комиссия признала эту работу выходящей из рамок тех требований, которые обычно предъявляются к дипломным работам. Автор работы в настоящее время оставлен при факультете в качестве научного сотрудника по кафедре государственного права».

Здесь нет нужды подробно характеризовать всю работу, тем более, что две главы из трех (первая – «История и теория районирования», вторая – «Политика Советской власти в области районирования») не имеют прямого отношения к Казахстану. Но, как совершенно справедливо отмечал профессор Фиолетов, и в этих главах проявились недюжинные способности Жургенева к самостоятельному научному исследованию, его трудолюбие, начитанность, эрудиция, добросовестность и творческий подход к изучаемым явлениям. Говоря об оригинальности постановки проблемы, Фиолетов указывал, что в них «в отличие от большинства работ, посвященных этой теме», автор «соединяет экономическую постановку этого вопроса с административно-правовой. В первой части дается при этом почти исчерпывающая сводка существующей русской литературы по районированию».

Сам выбор темы работы не был случайным. Выше мы говорили, что как полпред Казахстана в Туркесреспублике Жургенев проделал большую работу в деле национально-государственного размежевания Средней Азии и Казахстана, деятельное участие он принимал и в дальнейшем административно-государственном устройстве, районировании республики. Так что к работе над дипломом он приступил во всеоружии практического опыта, располагая громадным фактическим материалом. Отсюда ценность и научная значимость ее как работы, содержащей очень интересный фактический материал и глубокие обобщения.

Конечно, ныне многие положения автора уже устарели. Но и сейчас нельзя не поражаться тому, с какой одержимостью он самым тщательным образом анализировал проекты районирования, каждое положение, формулировку, вывод и

предложение. Так, Жургенев в своей книге подверг критике основной проект районирования, который предполагал разделить Казахстан на две области. Областное деление он считал преждевременным, ибо республика в целом оставалась сельскохозяйственной, животноводческой страной, разбросанной и разобщенной на громадной территории. Вторым «этапом расчленения» республики «должен быть признан округ...».

Практика административно-территориального деления тех лет показала, что действительно было разумнее в то время произвести членение республики на втором этапе по округам, а не по областям.

Не лишена была положительного смысла и критика Жургеновым тех мест проектов, где предлагалось чисто механически и формально создать те или иные административные районы вокруг городов и поселений, хотя некоторые из них не играли существенной хозяйственно-экономической роли. Жургенев на обширном материале анализировал экономическую структуру республики, предлагая строго учитывать «условия пространственного распространения» различных типов хозяйств (кочевое, полукочевое, смешанно-земледельческое и чисто-земледельческое) «при проектировании границ новых районов». Он упрекал составителей проектов районирования в том, что они пренебрегли историческим материалом, опытом исследования Казахстана по зонам, проведенного еще дореволюционными учеными. В частности, автор хорошо раскрыл в своей книге значение «Схематической карты растительных зон средней части Казахстана», составленной Н. М. Крашенинниковым. Он показал, что растительным зонам карты русского ученого соответствуют и зоны преобладания тех или иных типов казахских хозяйств.

Авторы проектов при составлении будущего административного деления, указывал Жургенев, слабо учитывали и зоны будущих новостроек, промышленных комплексов по разработке богатейших недр республики. Недостаточно учитывались и социально-бытовые особенности Казахстана: значительные пережитки патриархально-родового строя, традиции и обычаи кочевой жизни. В этой связи автор подробно характеризовал эти особенности, вскрывая общинно-родовой характер земле- и водопользования казахов, показывая, что из себя представляли на самом деле казахские аулы, ведущие различный образ жизни от оседло-земледельческого до чисто кочевого.

Вопреки ходячим в те годы представлениям о казахском ауле, попыткам подогнать их описание к уже известным характеристикам русской деревни, Жургенев писал, что даже оседло-земледельческий аул ничего общего не имеет с деревней, ибо он крайне малочислен, а во-вторых, совершенно иной является его социальная структура. «Обыкновенно, – писал он, – казахский аул различается по названию возглавляющего богача, благодаря хозяйству которого и организуется сам аул». Обычно «аул возглавляется одним зажиточным лицом, около хозяйственной юрты которого группируются юрты, принадлежащие обслуживающему хозяйству бая персоналу. Последние подразделяются на пастухов наемных, мастеров, ремесленников, бая, его семью, и др.»

ные поручения главы аула». Далее в книге прослеживались методы и средства эксплуатации, прикрытые родовой взаимопомощью, например, «сауын».

Призывая учитывать социально-бытовые особенности, родорасселения и другие факторы при районировании, Жургуев преследовал задачу борьбы с родовыми путями. Он указывал, что при «микрорайонировании» «не следует производить административное объединение аулов по родовым признакам, как делается ныне, а, наоборот, стараться по возможности раздроблять наиболее крупные родовые стержни по отдельным районо-волостям и административным аулам». Это «будет способствовать советизации аула, ибо советизация аула заключается прежде всего в разрушении родовых отношений, мешающих процессу хозяйственного и культурного строительства». Правда, при «микрорайонировании» он почему-то считал нужным соблюдать и «родовые моменты».

В заключительной части книги Жургуев уделил большое внимание вопросам советизации аула, постепенного перевода его на рельсы социализма. Советизацию аула он справедливо сводил к коренной ломке старых общественных отношений, родовых пут, высвобождению трудящихся из-под влияния байства, пробуждению их классового самосознания. Важное значение автор придавал осуществлению земельно-водной реформы.

Последующие за университетом два года (1928 и 1929), по существу, были продолжением упорного и плодотворного труда и учебы. Его по-прежнему волновали актуальные проблемы науки и культуры республики. Забегая вперед, скажем, что и впоследствии, находясь на ответственной государственной работе, Жургуев не оставлял мысли вернуться к научной работе. Он настойчиво писал в своей «Автобиографии»: «Я считаю целесообразным использовать меня на научно-исследовательской работе».

Значительный вклад в эти и последующие годы Жургуев внес в дело распространения и популяризации идей марксизма-ленинизма среди широких масс казахского народа. Он являлся одним из первых переводчиков трудов Маркса, Энгельса и Ленина на казахский язык, вплоть до 1938 года почти постоянно входил в редакционные советы и коллегии по подготовке к изданию как отдельных работ, так и сборников, собраний сочинений творцов научного коммунизма на казахском языке.

В 1928 году в переводе Темирбека Жургуева казахские студенты первых казахстанских вузов получили на родном языке учебник по политической экономии Михайловского. Высокой оценкой этого перевода являлось то, что им неизменно пользовались в течение целого десятилетия обширная аудитория казахского студенчества, партийные, советские работники, хозяйственники и представители научной и творческой интеллигенции. Своими переводами, статьями и брошюрами Жургуев вместе с тем способствовал развитию казахского литературного языка, созданию научной терминологии, обогащал практику и теорию переводческого дела.

Строительство социализма в Средней Азии и Казахстане происходило в исключительно трудных условиях. Значительная культурно-экономическая отсталость, родовая патриархально-феодалная идеология, опутывавшая трудящиеся массы темных и забытых крестьян, почти полное отсутствие подготовленных и преданных новому строю кадров – все это выдвигало перед партией сложные задачи. Приходилось проявлять максимум терпения и внимательности порой к самым незначительным вопросам, строго учитывать специфику местных условий, брать на заметку каждого образованного коммуниста, способного проводить в жизнь политику Коммунистической партии, хорошо знающего язык, быт, культуру, хозяйственный уклад жизни народов Советского Востока.

Созданная в результате национально-территориального размежевания Средней Азии и Казахстана молодая Таджикская Автономная Советская Республика крайне нуждалась именно в таких чрезвычайных мерах. Как свидетельствовала «Правда», даже накануне получения автономии (1924–1925 годы) Таджикистан был «полузаброшенной и пустующей страной», где «каждая провинция» представляла «собой изолированный мирок», где грамотными было не более 1% населения. Отсутствовала какая-либо связь между различными провинциями, совершенно не было дорог, все прежние «караванные и вьючные способы сообщений пришли в полный упадок». В республике не было «не только никакого подобия городских поселений, но и даже ни единого европейского здания, если не считать нескольких армейских казарменных строений в Душанбе. Как в таких условиях, – задавала вопрос «Правда», – укреплять советскую работу, налаживать народное хозяйство, строить школьное дело и кооперацию, ликвидировать остатки басмачества?»

К 1929 году положение несколько улучшилось, но все еще оставалось очень трудным. По экономическому и культурному уровню Таджикистан резко отставал от соседних среднеазиатских республик. Не было окончательно ликвидировано басмачество. Центральный Комитет нашей партии, Советское правительство в целях оказания помощи республике значительно увеличили ассигнования на производственно-экономические и культурные нужды Таджикистана. По приглашению республиканского правительства в Таджикскую АССР прибывали врачи и учителя, инженеры и техники, агрономы и другие специалисты. Только из РСФСР прибыло около 300 работников. Ряд работников приехал в Таджикистан из братских республик Средней Азии и Казахстана. Во всем этом наглядно проявлялась замечательная сущность советского общества, где на место вражды и розни народов вступили великая дружба и взаимопомощь, единство и сплоченность социалистических наций, малых и больших, развитых и отставших в своем общественном развитии.

По решению Средазбюро ЦК ВКП(б) в 1929 году в Таджикистан отправился и Темирбек Караевич Журген

спублики. Кроме уже указанных причин (трудности экономического и культурного порядка, отсутствие подготовленных кадров), назначение Жургенева на этот пост объяснялось и тем, что он получил хорошую экономическую подготовку, будучи полпредом Казахстана в Туркесреспублике ему часто приходилось бывать в Таджикистане, он общался с местным населением. Знание староузбекского и таджикского языков, которым он был обязан одному из своих первых учителей акыну Турмагамбету, облегчило ему общение с местным населением. За годы пребывания в Туркесреспублике он во многом приумножил свои лингвистические познания, свободно говорил и писал по-узбекски и таджикски. На таджикском языке он делал доклады, выступал с речами, писал статьи, составлял официальные документы, вел переписку с товарищами и сослуживцами.

Находясь у руля финансов, Т. К. Жургенев стремился всячески содействовать развитию экономики и культуры республики, подъему материального благосостояния таджикского народа. Период его работы в Таджикистане совпал с выдающимися событиями в жизни трудящихся этой страны. Таджикская АССР в октябре 1929 года была преобразована в Союзную республику, а в июне 1930 года образована Коммунистическая партия Таджикистана.

1929 год явился переломным и в решении проблемы ликвидации былой экономической и культурной отсталости Советского Таджикистана. Жургенев принимал деятельное участие в составлении первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Таджикской ССР. В республике успешно проходила индустриализация: начались реконструкция и строительство хлопкоочистительных заводов, строительство шелкоткальной фабрики в Душанбе, Ходжентского шелкокомбината и ряда предприятий пищевой промышленности; развиваются горнодобывающая промышленность и промышленность стройматериалов; было положено начало строительству первой очереди Варзобской ГЭС; идет автодорожное и железнодорожное строительство. Коренной перелом наступает в этот период и в сельском хозяйстве, в быту и социальной психологии крестьянства. Оживает культурный фронт. Все эти успехи были результатом огромной работы партии, Советского государства. Немалую роль в этом играло правильное финансирование, умелое использование тех огромных средств, которые выделяло наше общество на подъем экономики и культуры отставших в прошлом народов Средней Азии и Казахстана. Темирбек Караевич Жургенев со всей энергией отдавал свои силы, знания и организационный опыт проведению в жизнь ленинской национальной политики, неуклонно укрепляя финансовую дисциплину, последовательно борясь с распылением средств, предназначенных на строительство важнейших государственных промышленных объектов, развитие хлопководства, всех других основных отраслей сельского хозяйства, на обеспечение постоянного повышения материального благосостояния и культурного уровня трудящихся Таджикистана.

В 1930 году ЦК ВКП(б) отозвал Жургенева из Таджикистана и направил его на работу в СССР. Здесь он был назначен народным комиссаром просвещения.

Объяснялось новое перемещение тем, что в Узбекистане в это время создалась крайне тяжелая ситуация на культурной и идеологической арене.

Успехи социалистического строительства, широкое наступление социализма по всему фронту, борьба за социальное освобождение забитых и темных масс трудового народа протекала в сложной обстановке, вызвав отчаянное сопротивление эксплуататоров. Особенно активизировались враги трудящихся, когда Коммунистическая партия объявила «худжум» – массовое наступление на пережитки феодального прошлого, на паранджу и чиммат. Играя на самых отсталых чувствах людей, разжигая религиозный фанатизм, сея панику ложными и нелепыми слухами о якобы надвигающейся угрозе разрушения вековых обычаев и традиций, семьи, брака, чести, классовый враг организовывал террористические акты против женщин, осмелившихся снять паранджу, учиться в школах, активно участвовать в общественной жизни, на тех, кто помогал им в этом, кто смело пропагандировал свободу и равноправие женщины-узбечки, клеймил позором старые обычаи семейного рабства.

Особенную злобу вызвал у них выдающийся узбекский поэт-коммунист Хамза Хаким-заде Ниязи, который пользовался огромной любовью и влиянием среди широких слоев трудящихся. В своем знаменитом стихотворении «Узбекским женщинам» он призывал их снять чиммат, став активными и сознательными членами нового общества.

Сними чиммат, открой лицо, для всех прекрасной будь,
Оковы на куски разбей, им неподвластной будь!
Невежеству кинжал наук вонзи глубоко в грудь,
К науке, мудрости мирской всегда причастной будь.

Пламенные произведения Хамзы, освещавшие путь тысячам тружениц, пробуждавшие их от религиозного дурмана, освобождавшие от пут реакционной феодальной идеологии, огнем жгли приверженцев разрушенного, но еще сопротивлявшегося в своей агонии старого общества. 18 марта 1929 года толпа фанатиков, возглавляемая шейхами, ишанами и баями, зверски растерзала в Шахимардане (Ферганской области) поэта Хамзу, активнейшего борца за новую культуру, социализм, полное раскрепощение женщин-узбечек.

Классовые враги не ограничивались прямыми актами террора и грубого насилия. Они проводили подрывную работу в различных органах государства, а их идеологи – буржуазные националисты – стремились занять ключевые позиции в области культуры и просвещения. Националистические элементы наносили большой ущерб делу воспитания и строительству новой культуры узбекского народа. Они абсолютизировали национальные особенности и специфику духовного развития трудящихся Узбекистана, всячески препятствовали тяге трудящихся к образованию и свету. мешали творческому росту писателей и деятелей искусства пролетарского направления, шельмуя честных и активных борцов за социалистическую по содержанию, национальную по форме культуру.

Партия приняла все меры для борьбы с чуждыми тенденциями в культурной жизни республики. Она расставила на ответственных участках идеологической работы проверенных и последовательных коммунистов, способных противостоять чуждым взглядам и устремлениям, готовых во всеоружии своих знаний и опыта отстаивать ленинские позиции в культурной революции, в строительстве советских школ, развитии науки, литературы, искусства, культурно-политическом просвещении трудящихся. И среди тех, кому выпала честь осуществлять эти сложные задачи партии, был Темирбек Караевич Жургенеv.

На посту народного комиссара просвещения Узбекской ССР он проработал до 1933 года. Это был один из плодотворных и очень важных этапов его деятельности, сыгравших определенную положительную роль в улучшении дела народного образования и культурного строительства братского Узбекистана.

Работа Жургенева на ниве просвещения и культуры имела большое значение и оказала благотворное влияние на ход культурного развития Казахстана, когда он, вернувшись сюда, стал народным комиссаром просвещения республики. И дело не только в том, что Темирбек Караевич за время работы наркомом просвещения Узбекистана обогатился опытом руководства делами народного образования, науки, искусства. Дело в том, что он стал активно и конкретно содействовать творческому использованию опыта развития новой культуры братской республики в культурном строительстве Казахстана. В значительной степени обязаны ему обе республики и укреплением их культурных контактов, усилением духовных взаимосвязей и взаимовлияний между ними. Не без основания ряд деятелей казахского искусства считает разделение казахского театра и создание двух республиканских театров (драматического и музыкально-драматического) прямым результатом приезда Жургенева и применения опыта работы узбекских театров, в частности Республиканского театра имени Хамзы, созданного еще в 1918 году.

* * *

В. И. Ленин еще на заре Советской власти указывал, что осуществление культурной революции в такой отсталой стране, как наша многонациональная Родина, будет сопряжено с большими трудностями материального (создание экономических предпосылок культурного развития) и культурного порядка (ликвидация массовой неграмотности), потребует значительного срока.

Этот вывод особенно хорошо подтверждается на примере таких в прошлом отсталых национальных окраин, как Казахстан, где уровень культуры был ниже, чем в Центральной части России. Вот почему, несмотря на огромные усилия Советского государства, всестороннюю помощь братского русского и других народов, на начало 30-х годов Казахстан все еще отставал в культурном развитии. Например, если в Центрально-азиатских республиках в 1932 году грамотность населения достигла 97 %, то в нашей рес-

публике – всего 42 %, а среди казахов – 37 %. Отставание было здесь и в осуществлении начального всеобуча, особенно в казахском ауле, где процент охвата детей всеобучем колебался от 50–60 % до 40–30 %, а кое-где и того ниже. Многие начальные школы являлись карликовыми, слабо развивались среднее и высшее звенья школы, существовала острая нехватка специалистов.

Трудности социалистического строительства в такой в прошлом отсталой стране сказывались и на других участках. Слаба была издательская база, медленней, чем хотелось бы, налаживалось положение в области искусства, литературы. Значительно труднее преодолевались здесь националистические, религиозные и родовые, патриархальные предрассудки, обычаи и традиции прошлого.

Строительство социализма и новой культуры осложнялось в Казахстане, как и во всей стране, пионерством Советского Союза в осуществлении перехода к социализму, неизведанностью путей коренного исторического обновления общества. Поэтому подчас совершались ошибки. Так, на рубеже 20-х–30-х годов в республике были допущены ошибки и перегибы в коллективизации сельского хозяйства, вследствие чего в ряде районов подняли голову недобитые кулацко-байские элементы, создались продовольственные затруднения, произошло частичное откочевничество. Все это, в свою очередь, отрицательно сказалось и на культурном строительстве.

Но эти частичные отклонения и ошибки не могли остановить поступательного движения наших народов к социализму. Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза принял необходимые меры для исправления допущенных ошибок, в частности в сельском хозяйстве Казахстана. Было укреплено руководство краем, на пост первого секретаря Казахстанского крайкома был избран видный партийный и государственный деятель Л. И. Мирзоян.

Партийная организация края и правительство республики, обсуждая меры ликвидации прорывов и отставания сельского хозяйства, большое внимание уделили вопросам народного образования и культуры Казахстана. В 1933 году на пост народного комиссара просвещения Казахской АССР был рекомендован Т. К. Жургенев, избранный вскоре членом краевого комитета ВКП(б) и членом бюро крайкома. Одновременно к работе в Наркомпросе были привлечены видные деятели культуры и науки республики, активные участники Октябрьской революции и гражданской войны, такие, как профессора С. Д. Асфендияров и Х. К. Жубанов, писатель Г. М. Мусрепов, партизанский командир и старейший учитель И. Ф. Киселев и другие.

Шестой пленум краевого комитета партии, на котором обсуждались проблемы дальнейшего развития сельского хозяйства республики, серьезное внимание уделил и вопросам культурного строительства.

Указывая на исключительную политическую важность, огромное практическое значение развития национальной социалистической казахской культуры, Л. И. Мирзоян говорил: «Надо ясно представить себе, что отставание этого участка бьет по всему хозяйству, замедляет движение».

существуют между Казахстаном и передовыми республиками и краями. Если мы хотим сжать эти ножницы между Казахстаном и передовыми республиками – мы должны решительно двинуть вперед строительство национальной культуры, мы должны создать исключительно благоприятные условия для развития национальной культуры».

Заостряя внимание на необходимости развивать национальную советскую казахскую культуру, пленум указывал, что это не означает свертывания строительства культуры других народов, населяющих республику, особенно европейских. Такая постановка вопроса вытекает из конкретной основной задачи ликвидации фактического экономического и культурного неравенства казахского народа, подтягивания его до уровня передовых, культурно развитых народов и наций.

Пленум особое внимание уделил проблеме коренизации, разносторонней подготовке национальных кадров, как одной из важных задач культурной революции. Была вскрыта социальная подоплека и доказана во всем объеме опасность великодержавного уклона в строительстве национальной культуры, являвшаяся в те годы главной и наиболее серьезной. В то же время пленум призвал бороться и против местного национализма, выступавшего за отход казахского народа от общего потока строительства многонациональной советской культуры, против закономерного и прогрессивного процесса духовного сближения социалистических наций. Националисты стремились воспрепятствовать и всячески игнорировали значение бескорыстной и всесторонней культурной помощи казахскому народу великим русским народом и всеми другими братскими народами СССР.

Чтобы успешно осуществлять в Казахстане культурную революцию, необходимо было глубоко осознать все прошлые ошибки, вести повседневную борьбу с чуждыми взглядами и теориями, недооценкой значения развития культуры; полностью мобилизовать партийную организацию, все общественные и государственные органы республики сверху донизу на повседневную и конкретную культурную работу. В этой упорной борьбе, кропотливой и сложной созидательной деятельности по воспитанию людей, формированию новых духовных черт общества исключительная роль отводилась государственным органам народного образования.

«Наш Наркомпрос, – говорил на пленуме Л. И. Мирзоян – надо полагать, после обновления и укрепления руководства сумеет поставить эту работу. Думаю, что с помощью краевых организаций тов. Жургенев превратит Наркомпрос в настоящий штаб по руководству строительством национальной культуры».

Полный сил и энергии, во всеоружии большого политического опыта, глубоких и разносторонних знаний, Темирбек Караевич вступил в насыщенный упорным трудом, творческими поисками, постоянными раздумьями над решением множества конкретных культурных задач период своей деятельности.

И неудивительно, что за какие-нибудь три-четыре года, выпавшие на долю этого заключительного этапа его биографии, было сделано много и оставлен глубокий след в истории Казахстана.

Ни один исследователь истории культурного строительства в Казахстане 30-х годов не может и не должен обходить многочисленных книг, брошюр, статей, рецензий, докладов, отчетов, интервью, бесед и лекций Жургенева тех лет, содержащих не только богатейший фактический материал, но и интересные, не потерявшие своей свежести и научной ценности обобщения, оценки и выводы.

30-е годы вошли в историю как период решающих успехов культурной революции в Казахстане. Но достигнуты они были ценой огромных, поистине героических усилий трудового народа, в упорной и длительной борьбе, на основе исключительной заботы Советского государства, создавшего все материальные и политические условия духовного развития наций, под руководством КПСС, при постоянной поддержке и помощи русского и всех других народов СССР. Эти успехи не были результатом только автоматического воздействия объективных и субъективных факторов. Идеи культурной революции воплощались в жизнь рабочими и крестьянами, армией учителей, деятелей культуры, местных работников органов народного образования, государственных учреждений, общественных организаций. Немалую роль в подъеме культуры народа партия отводила знающим и талантливым организаторам, которые были призваны объединять и направлять общие усилия трудящихся и деятелей культуры в походе за новую духовную жизнь, против невежества и бескультурия.

Основным звеном культурной революции наше государство совершенно справедливо считало и считает народное образование, ибо воспитание и обучение людей и есть освоение и приумножение всех тех материальных и духовных богатств, которые накоплены человечеством в течение веков. Без этого ни одно человеческое общество не могло бы не только развиваться и совершенствоваться, но и нормально существовать.

Новое социалистическое государство на первых порах было призвано решать, по существу, общедемократические культурные задачи. В условиях гражданской войны, хозяйственной разрухи, поголовной неграмотности мы вынуждены были экономить на всем и даже на школах, чтобы поднять из руин промышленность, вырвать из глубокого кризиса сельское хозяйство, дать хотя бы элементарные основы грамоты миллионам темных и забытых крестьян и рабочих.

Вот почему Закон о начальном всеобщем обучении был принят Советским правительством только в 30-х годах, когда удалось создать соответствующие материальные и культурные условия для широкого развития народного образования в нашей стране.

Проблема начального всеобщего обучения встала во весь рост и перед Казахстаном, как одна из главных и первоочередных задач культурной революции, от решения которой зависело успешное развитие всех других звеньев социалистической культуры республики. Но, как уже было сказано, Казахстан серьезно отставал в осуществлении всеобщего начального образования.

Темирбек Караевич с первых же дней своей работы в Наркомпросе почти все свое внимание сосредоточил на проблеме ликвидации этого отставания. Уже в начале 1934 года после тщательного изучения

ждавшегося частыми выездами в различные районы, самые отдаленные и глухие аулы и села Казахстана, он выступил с обстоятельным докладом, анализировавшим «болезни школ» края.

Состояние положения на культурном фронте, в частности дела развития народного образования республики, было дано Жургеневым в ряде выступлений и работ, опубликованных в 1935 году.

«В школах Казахстана, главным образом в сельских, – говорилось в статье «За ликвидацию недочетов в работе школ», – нет старших классов. Полные средние школы у нас насчитываются лишь единицами, неполных средних школ также немного, 89 % всех учащихся учатся в начальной школе. Почти половина учащихся начальной школы сосредоточена в первом классе». Отмечая отсутствие в средних школах республики 9–10-х классов, в семилетних – 6–7-х, в начальных – 4-х и подчас 3-х классов, Жургенев приводил данные о некоторых сдвигах в развитии народного образования (на 3 % уменьшилась доля первоклассников в общей массе учащихся школ, началось создание старших классов).

Анализировалось в статье и положение с учительскими кадрами. «Из всего состава учителей начальных школ по краю мы имеем 73 % учителей с низшим образованием. Даже в средней школе 24 % учителей с низшим образованием. В наших средних школах только 14 % учителей с высшим образованием». Наряду с этим Жургенев большое внимание уделил в ней и другим недостаткам: низкой успеваемости, неквалифицированному преподаванию, серьезным просчетам в воспитательной работе, неграмотности самих учителей, острому недостатку помещений и т. д. Автор ратовал за изучение передового опыта советских учителей, усиление методической работы в школах, за полную ликвидацию отсева из школ, повышение успеваемости и дисциплины. Выдвигались конкретные, позитивные пути к этому.

По инициативе краевого комитета партии в республике вскоре началась подготовка к I съезду деятелей культурного строительства. Т. К. Жургеневу было поручено составить обстоятельный доклад, в котором характеризовался бы ценный опыт строительства новой культуры, обобщались его итоги и достижения, глубоко и конкретно вскрывались и показывались недостатки, задачи и перспективы развития социалистической культуры Казахстана.

Созыв этого съезда мыслился как деловой форум и трибуна по обмену опытом, как форма коллективного обсуждения и решения наболевших вопросов, актуальных и назревших проблем культурной революции в Казахстане, наконец, как один из методов идеологического воздействия и воспитания работников культуры, науки и просвещения в духе марксизма-ленинизма, пролетарского интернационализма и беззаветной любви к социалистическому Отечеству.

В большом докладе Т. К. Жургенева, опубликованном после съезда отдельной книгой «Культурная революция в Казахстане», получили освещение проблемы культур-

ства, закономерности и особенности процесса духовного возрождения

казахского народа, ликвидации былой его культурной отсталости на базе пролетарской революции и строительства социализма.

Здесь разъяснялись общеметодологические проблемы марксистско-ленинского учения о культуре и культурной революции применительно к Казахстану, новые взаимоотношения народов и наций, исключающие возможность какого-либо ущемления интересов той или иной национальности, предполагающие всемерную взаимную поддержку и помощь с тем, чтобы положить конец фактическому неравенству народов в политической, экономической и культурной жизни.

Много внимания Жургенев уделил проблеме использования культурного наследия, критике реакционных взглядов и теорий в вопросе строительства национальной культуры, уточнению понятия «культура» и анализу важнейших его компонентов. В этом смысле доклад имел определенное теоретико-познавательное значение, содействуя марксистско-ленинскому воспитанию деятелей культуры.

Об этих положениях придется более конкретно сказать несколько позже, ибо основным вопросом и на съезде, и в докладе Т. К. Жургенева был вопрос о состоянии и перспективах развития народного образования.

Говоря о недостатках и ошибках в организации начального всеобуча, Жургенев вскрыл и показал некоторые действительно неразумные установки вышестоящих органов. Так, игнорированием особенностей и трудностей строительства новой системы просвещения в кочевых и полукочевых районах явилось, в частности, то, что для аульных школ применялась такая же норма наполняемости классов (40 человек), какая существовала в городах. В этих условиях создавались «классы», в которых один учитель обучал одновременно детей и первого, и второго, и третьего годов обучения, а чаще всего для выполнения педнагрузки ему приходилось объезжать несколько аулов, сокращать и без того скудную учебную программу, сжимать и без того укороченный учебный год.

Слов нет, ошибки и перегибы в крае имели место, была и недооценка в культурном деле. Но, конечно, нельзя сводить все к субъективным факторам, и дело не только в том, что кто-то хотел намеренно затормозить и затормозил развитие казахской школы. Осуществление всеобуча в казахском ауле упиралось главным образом в объективные факторы. Так как казахский аул переходил на оседлость постепенно, кочевое скотоводческое хозяйство, редконаселенность и отдаленность аулов друг от друга и многое другое нельзя было изжить декретом в короткий срок. В условиях незавершенности процессов социалистической перестройки аула, специфических черт кочевого быта сохранились и специфические формы удовлетворения культурных потребностей населения, в том числе возникшая в 20-е годы кочевая, сезонная неполнокомплектная школа с укороченным учебным годом и упрощенной программой обучения.

Критическая направленность многих работ Жургенева не носила огульного характера. Она вытекала из стремления осмыслить и понять ошибки прошлого для скорейшей ликвидации кул-

сил и энергии широкой общественности на борьбу за новую, социалистическую культуру. Она, наконец, диктовалась всевозрастающими темпами социалистического строительства, в условиях которого прежние темпы и формы развития культуры в Казахстане не только изжили себя, но создавали серьезную угрозу превратиться в тормоз движения к социализму. Даже крупные республиканские промышленные «центры имеют огромную отсталость именно в культуре, и это особенно бросается в глаза тем, кто посещает их впервые. На Балхаше, например, элементарно неграмотных около половины работающих. Громадное количество детей, прекрасного молодняка казахского, русского и других национальностей не обслуживаются детскими учреждениями. Поэтому те вопросы, которые вы обсуждаете на своем съезде, имеют важнейшее значение».

Положительным было и то, что в значительной степени жургеновская критика была правильной. «Нет нужды, – отмечал он в докладе, – нанизывать недостатки и копаться в ошибках прошлого, лучше будет, если мы займемся внимательным анализом того, как в ближайшее время решить насущные проблемы культуры».

В области школы, говорил он, мы должны своими методами, создавая необходимые условия, решать те же проблемы, которые партия выдвинула в своих важнейших решениях 1932–1936 годов об улучшении учебной и воспитательной работы, унификации и упорядочении структуры, учебного процесса, режима советской школы и т. д.

Последовательно проводя в жизнь идеи Коммунистической партии, он ратовал за создание такой школы, о которой мечтал В. И. Ленин. Новая школа и по названию, и по духу должна служить идеям строительства социализма, давать детям глубокие знания основ наук, политехническую подготовку и навыки к труду.

«Чтобы успешно решить все эти задачи, нам необходимо прежде всего создать нормальную начальную школу, осуществить начальный всеобуч, одновременно работая над созданием полнокровной семилетней школы, выращивать девятые и десятые классы, обеспечив планомерное продвижение учащихся из класса в класс».

Внимательное изучение материалов съезда деятелей культуры, обобщение ценного опыта в решении конкретных задач просвещения в различных районах республики, тщательный анализ недостатков и упущений в школьном деле – все это позволило Наркомпросу Казахстана внести на рассмотрение правительства и краевого комитета партии проект важного, можно сказать, исторического для судеб культуры края, документа. Им явилось принятое Казкрайкомом ВКП(б) и СНК КАССР 13 ноября 1935 года развернутое постановление об упорядочении структуры школ Казахстана и выращивании казахской средней школы». Оно предусматривало окончательное вытеснение карликовой, недоразвитой школы, развитие семилетней и средней школы, организацию школ-интернатов и общежитий при школах, а также ряд других мер, обеспечивающих сохранение контингента учащихся и продвижение из класса в класс каждого из них. Предполагалось создать четвертые классы даже там, где контингент их учащихся не

достигает 10 человек.

Постановление открывало широкую возможность для проявления местной инициативы, учета специфики тех или иных районов, исходя из чего органам народного образования и школам в каждом конкретном случае можно было решать вопросы о норме наполняемости классов, распорядке и организации учебного процесса и т. д.

Разумеется, многие успехи в осуществлении начального всеобщего, развитии семилетней средней школы обеспечивались успешным решением экономических проблем социализма. Так, расходы на просвещение в республике, приходящиеся на одного жителя, росли следующим образом: в 1929 году – 3 руб., в 1935 – 33 руб., в 1937 году – 90 руб., тогда как за шестьдесят дореволюционных лет царское правительство потратило на просвещение в Казахстане всего лишь 6 руб. 60 коп. на душу населения. Всего в годы второй пятилетки на народное образование республики было затрачено более одного миллиарда рублей. К концу пятилетки за счет государства было сооружено 3 тыс. новых школ. Множество школ построили сами колхозники. В 1936 году, например, они ввели в строй свыше тысячи школьных зданий, пристроили в 427 школах классные комнаты на 20 тыс. ученических мест.

Отмечая огромные сдвиги в создании необходимой материальной базы, благоприятнейших условий для развития культуры и просвещения, Т. К. Жургенев указывал, что на эту заботу партии необходимо ответить непрерывным улучшением учебно-воспитательной работы, превратить нашу школу в подлинный очаг коммунистического воспитания. Теперь на первый план, говорил он, выдвигаются проблемы качества, вопросы планомерной, научной организации учебного и воспитательного процессов, а значит, актуальной становится задача повышения квалификации и ответственности учителя.

В 1936–1937 годах Наркомпрос республики провел тщательнейшее обследование буквально всех школ Казахстана. В результате были получены исчерпывающие и точные сведения о количестве школ, классов и учащихся; составе учителей, их образовательном уровне, стаже, квалификации; о состоянии учебно-воспитательной работы.

Обследования показали, что во многих школах республики еще крайне низка успеваемость учащихся, например, в школах Алма-Аты 11,2 % учеников получили работу на осень, а в Караганде свыше 14 тыс. школьников остались на второй год. Основной причиной тому является все еще слабая подготовленность и недостаточно высокий уровень квалификации учителей. Так, в начальной школе 74 % учителей имели лишь начальное образование, а среди учителей средних школ лишь 12,1 % имели высшее образование. Отмечалось большое достижение республики в деле подготовки учебников и учебных пособий, которыми при хорошей организации торговли можно было снабдить всех учащихся на 100 %. Только в 1936 году было издано их в Казахстане 1140,5 тыс. экземпляров. План издания учебников был выполнен на 160 %. Школы Казахстана получили в нужном количестве учебные пособия и школьно-письменные принадлежности.

Народный комиссариат просвещения, вся общественность республики приложили немало усилий для того, чтобы решить проблемы, связанные с подготовкой учителей.

готовки учителей стал в центре внимания пленума Казкрайкома партии (январь 1937 года). По решению пленума организуются в областных центрах четырехмесячные курсы, на которые было принято свыше тысячи учителей аульных и сельских начальных школ и 500 учителей неполных средних и средних казахских школ. Большое количество педагогов проходили двухмесячные курсы. Активизировали свою работу по подготовке учителей высшие и средние педагогические учебные заведения республики. Только в 1936/37 учебном году они выпустили 5748 учителей. Много учителей прибыло из братских республик, а также было отозвано из партийных, советских, хозяйственных организаций и учреждений Казахстана.

Темирбек Караевич вел большую воспитательную работу среди учительства, часто выступал с лекциями и докладами на учительских конференциях, педагогических чтениях; регулярно печатались его интересные и поучительные статьи, где он анализировал работу школ, обобщал передовой опыт лучших педагогов, вскрывал недостатки и пороки в системе обучения и воспитания, доказывал необходимость повседневной и конкретной идеологической борьбы учительства с обветшалыми нравами и взглядами прошлого, религиозным дурманом, религиозными традициями и обычаями быта и семьи.

Забота партии, общие и дружные усилия тысяч учителей, широких масс трудящихся – все это принесло замечательные успехи. К концу второй пятилетки Народный комиссариат просвещения республики рапортовал правительству об успешном осуществлении всеобщего начального обучения. В 7578 школах Казахстана училось в 1937 году свыше 945 тыс. учащихся, были созданы полная казахская средняя школа, семилетняя и нормальная четырехклассная начальная школы. Только 6,8 % начальных школ оставались неполнокомплектными. В городах и промышленных центрах Казахской ССР успешно завершилась работа по организации семилетнего всеобуча. В целом по республике учебой было охвачено 96 % детей школьного возраста. Это была одна из величайших побед культурной революции.

Немало сил и энергии Жургуев отдал борьбе с самым страшным наследием прошлого – неграмотностью, культурно-политической отсталостью народа. В период бурного развития социалистической экономики, укрепления Советского государства неграмотность, культурная отсталость стали особенно нетерпимыми и опасными, ибо неграмотный человек был не только далек от политики, он не мог осваивать технику, был глух к достижениям науки, не в состоянии оказывался даже выполнить свой священный долг по защите Отечества.

Готовясь к I съезду деятелей культурного строительства, Т. Жургуев серьезно изучает состояние дела ликвидации неграмотности. «Нас настораживали, – говорил он, – громадные цифры, судя по которым неграмотность в республике уже почти ликвидирована, но при непосредственном знакомстве с работой ряда ликбезов выяснилось, что ее качество и уровень оставляют желать много лучшего; в этом деле у нас еще много

Жургенев, обращаясь к делегатам съезда, призвал учительство республики отрешиться от какого бы то ни было пассивно-созерцательного отношения к этому важному государственному делу.

Глубокий анализ состояния дел по ликвидации неграмотности в Казахстане, обобщение опыта работы в этом направлении и определение задач на ближайшее будущее были даны им в докладе «О ликвидации неграмотности в Казахстане», с которым он выступил 26 декабря 1935 года на торжественном пленуме Алма-Атинского городского Совета, посвященном 16-летию ленинского декрета о ликвидации неграмотности. В 1936 году доклад был опубликован отдельной брошюрой.

Лаконично и емко, выделяя самое главное в ленинском декрете – его политическую направленность, интернациональный дух, Жургенев говорил, как за какие-нибудь 15–16 лет общая грамотность в Советском Союзе поднялась с 33 до 92 %. Чувашская, Кабардино-Балкарская республики и Московская область в 1935 году стали районами сплошной грамотности. Даже такие в прошлом отсталые национальные окраины, как Казахстан, где до революции общая грамотность не превышала 7,8 %, а среди казахов – 1–2 %, достигли колоссальных успехов. Общая грамотность в республике к 1936 году поднялась до 60 %.

Чтобы еще более оттенить и подчеркнуть преимущества социалистического строя, характеризующегося исключительно высокими темпами развития культуры, Жургенев сопоставил советские темпы ликвидации неграмотности с темпами самой развитой и «высококультурной» капиталистической державы – Соединенных Штатов Америки. «Если за последние 60 лет Америка повысила общую грамотность населения лишь на 15 %, то наша страна, – с гордостью заявлял он, – только за 15 лет подняла грамотность народов СССР на 59 %».

Докладчик убедительно показывал, что наши достижения были бы еще более значительными, если бы нам не приходилось делать все заново, идти по неизведанным путям. Вместе с тем справедливо указывая, что Казахстан встречает юбилей ленинского декрета внушительными и радостными показателями, он приводил в докладе много фактов, свидетельствующих об огромной тяге трудящихся казахов к свету и знаниям. Теперь уже многие, отмечал Жургенев, не удовлетворяются простой грамотой и умением писать и читать, они требуют создания повышенных школ для взрослых. Так, если в повышенную школу, открытую в Алма-Ате, по плану предполагалось принять 600 человек, то фактически пришлось принять вдвое больше – 1200 человек. В ликбезы и повышенные школы часто шли люди, по возрасту не подлежащие обучению. Ряд областей, районов, отдельных предприятий и колхозов были близки к решению проблемы неграмотности.

Обстоятельно и конкретно вскрывались в докладе причины того, почему, несмотря на такую высокую активность широких масс трудящихся, в республике в канун 16-летнего юбилея исторического декрета оказалось 1 048 400 неграмотных, то есть 40 % всего взрослого населения.

В докладе приводились примеры вопиющей безответственности использования средств, выделяемых на ликбез, на другие цели; бюрократического отношения и равнодушия к культурным нуждам и запросам рабочих, колхозников. Имярек, ставший на

да месяцами не выплачивалась зарплата учителям и культармейцам, оставлялись без внимания их просьбы и сигналы не только об их материальных затруднениях, но и о положении школ и ликпунктов, конкретных вопросах учебы в них.

Такое положение могло возникнуть только там, где дело ликвидации неграмотности было пущено на самотек, где партийные, советские и другие общественные организации полностью переложили всю ответственность на органы народного образования. И неслучайно среди комсомольцев и членов профсоюза все еще было немало неграмотных и малограмотных людей.

Серьезной критике были подвергнуты те деятели народного просвещения, партийные, советские и хозяйственные руководители, которые сами не придавали должного значения работе по борьбе с неграмотностью. «В качестве примера, – говорилось в докладе, – приведу один маленький курьезный фактик. Жена секретаря райкома партии одного из районов, борющихся за то, чтобы уже в этом году добиться полной ликвидации неграмотности, сама оказалась неграмотной. Как же может руководить он борьбой целого района с неграмотностью, если долгие годы, живя бок о бок со своим другом жизни, не мог помочь ей избавиться от темноты и невежества?»

Повседневно руководя работой по борьбе с неграмотностью в республике, партия делала все от нее зависящее, чтобы обеспечить миллионы обучающихся необходимыми учебниками и учебными пособиями, создать нормальные материальные условия для работы ликбезов и школ для взрослых. Только накануне съезда деятелей культуры, как сообщал Темирбек Жургенев, для неграмотных было издано 5 учебников и методических пособий тиражом в 25 тыс. экземпляров. Особую заботу Советское государство проявляло о кадрах культармейцев и учителей, обучающихся неграмотных и малограмотных людей. К концу второй пятилетки грамотность в республике поднялась до 65 %, многие районы, предприятия и колхозы к этому времени превратились в очаги сплошной грамотности Казахстана.

«Пришло время, – отмечалось на съезде деятелей культуры, – о котором мечтал великий русский поэт Некрасов, то времечко, когда народ вместо «Блюхера и Милорда глупого» понес с базара, из книжной лавки и библиотеки Белинского и Гоголя, наших лучших писателей, книги творцов научного коммунизма».

Как уже говорилось выше, Жургенев участвовал в создании высшей школы Казахстана, являлся первым ректором Казпедвуза. Тот университет, о необходимости открытия которого он так много писал и говорил в своих статьях и устных выступлениях еще в Ташкенте, ему посчастливилось открыть в 1934 году в Алма-Ате. Развитию высшего и среднего специального образования в республике, проблемам кадров, созданию новой советской интеллигенции он уделял много внимания и в своей практической деятельности и почти во всех своих выступлениях и печатных трудах.

Большие успехи в формировании новой советской интеллигенции Казахстана явились результатом последовательного осуществления Коммунистической партией ленинской культурно-образовательной политики, плодом победы пролетарской революции и строи-

тельства социализма, торжеством дружбы народов СССР, бескорыстной братской помощи русского народа отставшим в прошлом нациям и народностям.

Ярким примером тому являлось применение в национальных республиках особой формы подготовки и выдвижения кадров из представителей местных национальностей, так называемой политики коренизации. Эта политика позволила в короткий срок сделать Советскую власть близкой, понятной и родной для миллионных темных и забытых в прошлом масс народа. Она обеспечила возможность в короткий срок вовлечь в активную общественно-политическую жизнь тысячи рабочих, крестьян, женщин-казашек, узбечек, уйгурок и других некогда бесправных и угнетенных. Уже к началу 30-х годов коренизация позволила перевести на казахский язык делопроизводство во многих наркоматах и учреждениях, и что показательнее всего – казахский язык стал официальным и деловым в области культуры.

В понимании политики коренизации Т. Жургенев последовательно и твердо стоял на позициях пролетарского интернационализма. «Мы не можем, – говорил он, – понимать коренизацию как просто комплектование штата служащих исключительно из казахов, невзирая на деловую способность данного лица, его специальность и даже идеологию.

Та коренизация, которая сейчас осуществлена и осуществляется у нас, является большевистской коренизацией, является делом всех народностей, населяющих Казахстан».

Успехи социалистического строительства, осуществление культурной революции, широкое развитие народного образования привели к тому, что из среды трудящихся казахов, киргизов, уйгуров выдвинулась замечательная прослойка – новая советская интеллигенция. Вчерашние дети кочевников стали учителями, инженерами, врачами.

Опыт организации высших учебных заведений, подготовки квалифицированных кадров в Узбекистане и других среднеазиатских республиках помогал увидеть недостатки в работе институтов и техникумов республики, а главное своевременно находить пути и эффективные средства их преодоления. Так, серьезной критике была подвергнута в корне неправильная практика разрешения проблемы набора в вузы и техникумы необходимого контингента. Дело в том, что ввиду отсутствия в средних и неполных средних школах Казахстана 9–10-х и 6–7-х классов вузы и техникумы сплошь и рядом комплектовались лицами, имеющими незаконченное среднее и даже начальное образование. В результате разваливалась средняя и неполная средняя школы, а вузы и техникумы превращались в проходной двор, ибо принятые учащиеся в большинстве не могли одолеть программы вуза или техникума и бросали учебу. Это было присуще не только для Казахстана, но здесь указанные недостатки проявлялись особенно уродливо. Вот почему вскоре повсеместно создаются особые курсы по подготовке контингента для вузов и техникумов, куда принимались в основном люди, имеющие жизненный опыт, достаточные знания, настойчивость и умение бороться с трудностями. Временно !!!

зато резко снизился отсев студентов, повысилась успеваемость, улучшилась дисциплина.

Особую заботу Народный комиссариат просвещения проявлял о развитии высшего и среднего педагогического образования. И это не случайно. В те годы проблема учителя была одной из самых острых и первоочередных, от решения которой зависели многие успехи и средней, и самой высшей школы республики. Уже к концу второй пятилетки число педагогических и учительских институтов достигло 12, работало несколько десятков педтехникумов и училищ; педагогов готовил и Казахский государственный университет; при многих педвузах и техникумах были открыты заочные отделения, учителей готовили даже старшие классы некоторых крупных и образцовых средних школ. Но, пожалуй, самым выдающимся успехом в развитии педагогического образования в Казахстане было открытие в ряде педагогических институтов и почти во всех средних педагогических учебных заведениях казахских отделений, где преподавание многих дисциплин стало вестись на родном казахском языке.

Казахский язык, объявленный буржуазными националистами и шовинистами бесперспективным и обреченным на скорое вырождение и гибель, в условиях социализма и духовного расцвета казахской социалистической нации стал полноправным государственным языком, могучим рычагом и фактором дальнейшего общественного прогресса казахов.

Нелегко и далеко не безболезненно происходило формирование современного казахского литературного языка, письменности и казахской научной терминологии. Богатый и самобытный язык казахов до революции не имел соответствующего его природе графического обозначения. Арабский алфавит совершенно не отвечал природе тюркских языков. Неоднократные попытки приспособить арабское письмо к ним путем всевозможных реформ и упрощений были малоэффективны.

В условиях страшного бескультурья, все более широкого проникновения ислама (в самой его примитивной и невежественной форме), углубления процесса колонизации края казахский язык становился объектом «нашествия» малограмотных людей, религиозных фанатиков, невежественных переводчиков и миссионеров. Они безжалостно коверкали и засоряли его архаизмами, арабизмами, фарсизмами, искаженными русскими и прочими словами. Конечно, и в тот период, несмотря на это, шел процесс творческого обогащения словарного фонда и грамматического строя языка. Но он происходил крайне медленно и уродливо.

Великий Октябрь открыл новую эру развития казахского языка и письменности. Уже в начале 20-х годов передовые представители интеллигенции тюркоязычных народов СССР стали на путь поисков. В качестве переходной формы к соответствующей природе их языков письменности они избрали латинский алфавит. Эта реформа была высоко оценена В. И. Лениным, который назвал ее подлинной революцией на Востоке.

Однако осуществление этой реформы и развитие современного казахского языка и столкнуло на своем пути серьезные трудности и в советскую эпоху, ибо

на первых порах оставались и культурная отсталость, и старые языковые традиции, и заскорузлые привычки прошлого.

Казахстан одним из последних среди ряда республик Советского Востока осуществил латинизацию алфавита. Несмотря на то, что постановление КазЦИК о переходе на латинизированный алфавит было принято еще в декабре 1928 года, многие люди, в том числе деятели культуры, литературы и искусства, продолжали пользоваться арабской графикой и несколько лет спустя. Так, в 1933 году на VI пленуме Казкрайкома партии тов. Исаев У. И. вынужден был сделать замечание некоторым поэтам и писателям республики, составившим свои выступления, используя арабский шрифт.

Серьезные трудности и неразбериха царили в вопросах казахской терминологии, орфографии, переводческом деле.

«Вопросы научной терминологии казахского языка, – пишет А. С. Ситдыков, – до 30-х годов не были определены четкой принципиальной линией. Работа терминологической комиссии при НКП ограничилась обсуждением возникающих у отдельных переводчиков затруднений в передаче отсутствующих в языковой практике категорий, понятий или названий».

И по должности, и по чисто личным побуждениям тонкого ценителя и глубокого знатока казахского языка, отличного стилиста, показавшего в своих работах высокие образцы современного литературного и публицистического слога, Жургенев не мог остаться равнодушным ко всем этим недостаткам и безобразиям в языковом строительстве Казахстана.

Создавались новые и укреплялись уже существовавшие комиссии и комитеты по орфографии и терминологии казахского языка. К работе в них были привлечены крупные ученые и специалисты разных отраслей науки, техники и производства, писатели, деятели искусства, учителя. Особенно активизировалась работа в этом направлении в преддверии I съезда деятелей культурного строительства. «В целях подготовки этого вопроса к съезду, – писал в 1935 году профессор Х. К. Жубанов, – Гостерминком провел свою расширенную сессию и проработал свыше 10 тысяч терминов. К подготовке были привлечены также научные работники институтов и научно-исследовательских учреждений».

Народный комиссариат просвещения республики только с января 1935 года опубликовал четыре номера «Бюллетеня Гостерминкома», в которых были напечатаны проекты по орфографии и образцы терминов казахского литературного языка по многим отраслям знаний. В «Бюллетенях» с научными статьями выступили видные ученые-лингвисты, деятели культуры Казахстана, такие, как Х. К. Жубанов, Ш. Х. Сарыбаев, С. Б. Баймаханов и другие.

Т. К. Жургенев постоянно контролировал и направлял работу ученых и практиков, к нему стекалась самая разнообразная информация из многих научных учреждений и учебных заведений о ходе работы по латинизации казахского языка.

Темирбек Караевич и сам принимал активное участие в обсуждении языковых проблем. Последним посвящены два больших раздела его работы «Культурная революция в Казахстане», где он подверг серьезной научной критике сторонников «имманентной теории» языкового процесса, ярко и убедительно показал исторические корни, преемственность «новых» и старых взглядов и концепций в практике словообразования, введения чужеродных терминов и перевода на казахский язык различных иноязычных слов и сочетаний.

Т. Жургуев конкретно доказывал, какой значительный ущерб наносят делу строительства социализма и его культуры извращения и ошибки в вопросах казахской орфографии и терминологии. Имманентная теория и практика противоречат природе национальных языков, которые для своего развития и обогащения нуждаются в самом широком творческом взаимодействии и взаимовлиянии с другими языками.

«Мы впредь должны, – говорил, обращаясь к участникам съезда культуры Т. Жургуев, – взять в свои руки дело развития языковой культуры, ибо вопросы языка относятся к наиболее сложным и вместе с тем жизненно важным проблемам. Мы должны тщательнейшим образом пересмотреть все термины, вплоть до вывесок, чтобы устранить все безобразия, допущенные здесь. Наряду с этим нам необходимо тщательно пересмотреть орфографию, устранить все несуразности письменности, заново написать полную грамматику казахского языка. Мы обязаны создать богатый, содержательный современный литературный язык, который был бы в состоянии полно и ярко отражать величие современной эпохи борьбы и труда вступающей в пору своего расцвета казахской социалистической нации, казахских трудящихся, строящих социализм».

После I съезда деятелей культурного строительства Т. Жургуев неоднократно возвращался к проблемам казахского языка, выступал на страницах газет и журналов с большими дискуссионными статьями.

Основной смысл этих статей сводился к критике самой главной и опасной консервативной тенденции в языковом строительстве тех лет, которая выражалась в отрицании необходимости нормального развития казахского языка, прогрессивного процесса проникновения в него иноязычных слов и терминов, каких-либо изменений структурно-грамматического строя, постоянного пополнения словарного фонда. На ярких и убедительных фактах Жургуев показывал, к чему ведет такая абсолютизация самобытности языка казахов. Она вела к тому, что казахский язык, то есть литературный язык, особенно в переводных произведениях, становился все более и более «непонятным для широких казахских масс». Казахский народ не нуждался в ненужных и нелепых переводах дорогих, понятных и близких им слов, как «коммунизм», «революция», «социализм». Его не устраивали и обреченные на неудачу попытки во что бы то ни стало перевести на казахский язык все международные научные термины, включенные в лексикон многих народов без всяких изменений. Кроме всего прочего, такие попытки, пи-
ть часто приводили их авторов к нелепым и смехотворным результа-

там. Так, незадачливые переводчики международному термину «музыка» решили дать казахский адекват «күйлі». В результате музыкальная драма «Кыз-Жибек» оказалась драмой «упитанной».

Слово «психология» они перевели словом «жан жүйесі», «коммунист» – «ортақшыл» (общительный, сторонник обобществления) и т. д.

Вместе с тем Т. К. Жургенев не являлся сторонником огульного и бездумного введения иноязычных слов и выражений, он считал также, что не все термины и не во всех случаях должны вводиться в казахский язык без каких-либо изменений. «Отдельные термины, – писал он, – следует принимать ограниченно лишь для определенного круга дисциплин, не распространяя их на другие. И не все «чужие» слова нужно терминировать. Только тогда мы дадим возможность свободно подбирать из запаса казахских слов более образные слова, могущие вполне выразить отсутствовавшие до сих пор понятия, и путем свободного и умелого подбора слов отдельными авторами создавать даже новые термины».

К сожалению, в своих статьях и выступлениях Жургенев иногда противоречил этим правильным положениям, допускал ошибочные утверждения. Так, он считал, что из казахского языка следует выбросить слова «келін» (невестка), «күндестік» (соперничество), так как они де были связаны с патриархально-феодалным бытом. Непереводимыми на казахский язык он несправедливо считал такие слова, как «тема», «образ», «зрелость» и другие, тогда как на самом деле в казахском языке существовали вполне удовлетворительные адекватные слова, способные передать во всем объеме эти иноязычные слова и термины.

Общепризнанна исключительно плодотворная роль Т. К. Жургенева в подъеме литературы и искусства Казахстана 30-х годов. «Это было время, – вспоминает видный казахский писатель Габит Мусрепов, – когда стали наполняться все жизненные артерии Казахстана. Оживляются и растут многие экономические клеточки общественного организма. Особенно благоприятные условия создаются для быстрого подъема литературы и искусства. Культурный фронт становится первостепенным. Тогда сектор искусства существовал при Наркомпросе, а я был его заведующим. В новом народном комиссаре Темирбеке Жургеневе мы сразу ощутили человека глубоко принципиального, настойчивого и целеустремленного. Беседуя со мной, он особенно упорно рекомендовал мне в течение года содействовать открытию музыкально-драматического театра. Обидно, говорил Жургенев, что богатейшая казахская музыка, песни, великолепный народный эпос крайне слабо используются нашим искусством».

Т. К. Жургенев, как частично было уже сказано выше, был большим знатоком народного искусства, фольклора, он и сам обладал незаурядным поэтическим талантом, превосходно пел и играл на домбре. В Оренбурге студент рабфака Жургенев стал одним из информаторов выдающегося музыканта и собирателя казахского мелоса А. В. Затаевича. Вот что писал о нем А. В. Затаевич в своих примечаниях к книге «1000 песен казахского нар...

ный молодой казах, основательнейший знаток сырдарьинских песен, давший мне чрезвычайно ценные сообщения песен Конратовского рода, происходящего из Хивы. К сожалению, несмотря на все мои старания, мне не довелось более исчерпывающе использовать широкую осведомленность этого лица в старинном песенном творчестве его родины!»

Сам Жургуев, учась и работая, находил время и с большим удовольствием собирал и записывал многие произведения устно-поэтического творчества казахов, в том числе песни современных казахских акынов. В 1924 году им издается один из первых сборников песен и поэм акынов Казахстана под названием «Терме» («Сборник»), который был снабжен большой вступительной статьей составителя. В 1936 году сборник был значительно пополнен, отредактирован и выпущен на русском и казахском языках к первой декаде казахской литературы и искусства в Москве.

Первые свои шаги на поприще искусства новый нарком начинал не только в условиях страшной бедности и запущенности театров и учреждений культуры, но и в обстановке неверия, явного и скрытого скептического предубеждения против народного искусства, культурного наследия казахского народа. Националистически настроенные работники, декларативно ратовавшие за неприкосновенность культурных традиций прошлого со всеми идеологическими наслоениями, изолированное, «самобытное» развитие казахского искусства, в то же время не предпринимали никаких конкретных действий для сохранения и развития истинно народных художественных традиций, сбора, обработки и оценки уникальных творений народного гения, сокровищ казахской музыки, фольклора, прикладного искусства и архитектуры.

Друг и товарищ Жургуева Арбап Сарынов, также находившийся в те годы на ответственной работе в Казахстане, рассказывал: «Темирбек неустанно искал, спрашивал о местных талантах, людях одаренных, могущих проявить свои способности в искусстве. И находил, привозил, посылал официальные приглашения, уговаривал, создавал необходимые условия для учебы и работы самобытным и одаренным. Из Кокчетова им лично был приглашен мастер по дереву и инструменталист Камар Касымов, который вскоре организовал мастерскую по изготовлению национальных музыкальных инструментов. Он искал и находил даже костюмеров; их первые работы получили критическую оценку Жургуева – прекрасного знатока быта, этнографии казахов. При этом поражали его наблюдательность, тонкое знание местных обычаев, отличительных черт одежды, музыкальных и языковых нюансов различных районов республики».

Об этом же говорит в прошлом пастух и рабочий, а ныне народный художник Казахской ССР Абылхан Кастеев, который по рекомендации Жургуева был принят в начале 30-х годов в мастерскую старейшего художника-этнографа Н. Г. Хлудова, а затем отправлен на учебу в Москву для дальнейшего совершенствования своего таланта.

Замечательная казахская певица, народная артистка СССР Куляш Байсеитова, ком-
Аманов и Евгений Брусиловский в своих статьях и воспоминаниях

говорят о том большом авторитете и уважении, которыми пользовался Жургенев в среде творческой интеллигенции Казахстана. Этот авторитет он заслужил своей высокой и разносторонней культурой, тонким пониманием искусства, истинной озабоченностью о его развитии, умением прислушиваться к мнениям, обходясь без субъективного навязывания своего решения, некомпетентного вмешательства и командного окрика.

Т. К. Жургенев принял активное участие в созыве I Всеказахстанского слета деятелей народного искусства (июнь 1934 года). Как сообщалось в его беседе с корреспондентом «Казахстанской правды», идея созыва этого слета возникла еще осенью 1933 года. В беседе рассказывалось о тщательнейшей подготовке к слету, который одновременно мыслился и как смотр профессионального искусства, готовившего к слету ряд приятных сюрпризов (постановка первого музыкального спектакля «Шуга», выступление первого домбрового оркестра, танцевальной группы и т. д.). К слету приурочивалось и чествование народного артиста Казахстана А. В. Затаевича по случаю десятилетнего юбилея его работы в республике.

Озабоченный тем, что в ряде мест к подготовке слета некоторые работники отнеслись формально, готовясь отделаться от очередного «мероприятия» посылкой «авторитетной» делегации, состоящей из людей, «ничего общего с искусством не имеющих», Жургенев говорил: «На слет мы ждем только деятелей народного искусства. Руководители местных партийных и советских организаций должны позаботиться о том, чтобы выдающиеся певцы, домбристы, кобызисты и другие деятели искусства, которых знает аул, получили возможность приехать на слет. Это даст возможность собрать народные сокровища и использовать их для дальнейшего всемирного развертывания культурной революции в Казахстане».

В своей речи на закрытии слета Жургенев дал высокую оценку его работе, которая позволила выявить замечательные народные таланты, пополнить учреждения профессионального искусства республики молодыми одаренными артистами. К слову сказать, именно на этом слете были впервые замечены акыны Джамбул и Нурпеис Байганин, домбрист Науша Букейханов, певец Гарифулла Курмангалиев и многие другие.

Слет также показал, что в республике было немало отсталых людей, проявлявших «барское, пренебрежительное отношение к народному творчеству», культурному наследию Казахстана. В этой связи, говорил Темирбек Караевич, заслуживает глубочайшего признания и высокой оценки замечательный труд выдающихся русских музыкантов и хореографов – А. В. Затаевича, Али Ардубуса, И. В. Коцька и других по собиранию и творческому использованию произведений народного искусства Казахстана. «Потомками всех лучших людей человечества и оставленного ими богатейшего наследства, – отмечал он, – являемся мы – пролетариат. И мы сумеем должным образом оценить их величайшие заслуги».

Казахский народ в условиях жесточайшей борьбы с природными стихиями и многочисленными нашествиями

следуемый царскими колонизаторами, сумел создать и сохранить великолепные памятники устно-поэтического творчества, музыки, прикладного искусства и архитектуры. Советская власть сделала и делает многое, чтобы эти памятники служили народу, новой советской культуре. «Казахский эпос, почти неизвестный до Великой Октябрьской социалистической революции, – писал Жургенев, – представляет собою богатейшую сокровищницу народного творчества. Домбра, получившая при Советской власти права гражданства, в руках выросших мастеров казахского искусства подымается до высот виртуозной музыкальности».

В работах Жургенева нашли отражение проблемы истории дореволюционной культуры Казахстана, правильно оценивалось творчество ряда народных акынов, композиторов, таких, как Мухит Мералиев, Ахан сери, Биржан, Курмангазы. Одним из первых он обратился к поэзии легендарного акына-философа XIV века Асан-Кайгы (Асан-Печальника), описавшего свои безуспешные поиски «Жеруйык» (земли обетованной, земли, где человек, избавляясь от страданий, находит счастье и привольную жизнь).

Отрадным было и то, что история дореволюционной культуры края трактовалась им не как ограниченный и замкнутый процесс развития, а как процесс постепенного расширения культурных контактов и связей Казахстана с народами Средней Азии, с русским и другими народами. В условиях господства феодализма, проведения колонизаторской политики царизма эти контакты и связи, однако, всячески пресекались, искусственно разжигались вражда и ненависть между народами.

Жургенев боролся за партийность и народность в искусстве и науке. Он считал первостепенной задачей разработку вопросов истории революционного движения в Казахстане, истории казахского народа, решительно вытравляя всякие антипартийные, националистические и великодержавнические теории, исправляя грубейшие ошибки, допущенные на историческом фронте.

Так, вопреки распространенным в те да и в последующие годы взглядам о якобы национально-освободительном, прогрессивном характере движения Кенесары Касымова, он выступил с рядом дискуссионных статей, в которых давал иную, принципиальную оценку движению. «Кене хан, – писал Жургенев, – взошел на престол не для защиты интересов казахского народа, а, наоборот, использовал народное волнение против колонизации края русским царизмом в своих классово-корыстных интересах и пал на этом пути, как всякий ханский властелин, исторически обреченный на гибель... » Делался вывод из этого: воздерживаться «от присвоения» тем или иным главарям волнений и массовых выступлений «звания народных героев впредь до полного марксистского анализа всех относящихся к этому периоду материалов».

Большая и разносторонняя работа партии среди творческих работников, деятелей литературы и искусства, особая забота об укомплектовании театров талантами из народа, режиссерскими кадрами, опытными художественными руководителями; серьезное внимание к вопросам репертуара, повышения идейного и художественного уровня работ, создание творческих коллективов, активное содействие укреплению материальной базы

искусства – все это обусловило успешное развитие профессионального казахского искусства.

Первой ласточкой успеха была организация в республике музыкальной студии. Одаренная казахская молодежь (Куляш и Канабек Байсеитовы, Курманбек Джандарбеков, Манарбек Ержанов, Джусупбек Елебеков и другие) в содружестве с композиторами И. В. Коцыком и С. И. Шабельским, писателем Мухтаром Ауэзовым создали в 1934 году первый музыкально-драматический казахский спектакль «Айман-Шолпан», в основу которого была положена комическая народная лиро-эпическая пьеса, высмеивавшая быт и нравы феодального прошлого. Острый сюжет, богатство народной мелодии, непосредственная игра актеров привлекли к студии внимание широкой общественности.

«Трудно рассказать в словах, – вспоминает народный артист КазССР К. Джандарбеков, – о том, сколько сил и труда вложил Темирбек Караевич в творческий рост театра. Как отец, с любовью и радостью принимающий своего первенца, так и Темирбек Караевич с отеческой заботой относился к только что рождавшемуся первенцу казахской музыкальной сцены. Это внимание и чуткость давали нам дополнительные силы, и мы работали с удвоенной энергией! 7 января 1934 года мы впервые показали со сцены Казахского театра драмы спектакль «Айман-Шолпан».

Директор музстудии, а затем и Казахского государственного музыкального театра Ш. Ахметов в 1935 году, рассказывая о первых шагах профессионального музыкального искусства республики, также высоко оценивал деятельность Наркомпроса. «Нужно сказать правду, своими большими успехами и тем, что слава молодого театра достигла уже наших братских республик, мы во многом обязаны Народному комиссариату просвещения, возглавляемому Жургеновым, который проявлял к нам особое внимание, учитывая все нужды музыкального театра».

После первого в целом удачного спектакля вопрос о преобразовании музстудии в музыкальный театр, по существу, был предрешен. Открыть театр Народный комиссариат просвещения рекомендовал реалистической пьесой, поднимающей серьезные и все еще актуальные проблемы раскрепощения казахской женщины. Такой пьесой явилась инсценировка дореволюционной повести выдающегося казахского советского писателя Беимбета Майлина «Памятник Шуги».

Постановка «Шуги» явилась большим праздником казахского советского искусства. Темирбек Жургенов после спектакля откликнулся на нее обстоятельной статьей, в которой, разбирая достоинства пьесы, ее сильные и слабые стороны, выносил на суд общественности проблемы дальнейшего развития казахского сценического искусства, задачи совершенствования мастерства драматургов, актеров и художественных руководителей театров.

На примере этой статьи хорошо видны и характерная для Жургенова целеустремленность, активная идейная позиция в вопросах литературы и искусства. Разговор о пьесе Б. Майлина становится

художников к жизни, влиянии их мировоззрения на творчество. Судьба казахской женщины, ее трагедия, писал Жургенев, по-разному занимала не только демократически настроенных писателей. Почти в одно время с повестью Майлина была опубликована поэма реакционного поэта М. Дулатова «Бақытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал»), сюжетом которой также была несчастная любовь казашки. Но, если М. Дулатов своей поэмой утверждал безысходность, доказывал, по существу, тщетность и вредность какого-либо протеста и борьбы женщины за свои человеческие права, то Б. Майлин заставлял читателя преклониться «перед силой погибшей», ее «непокорной гордостью, внушающей надежды будущей несомненной победы разума и достоинства женщины, как личность».

К работе в театре Жургенев привлекает талантливых казахских советских писателей – Сейфуллина, Майлина, Ауэзова, Мусрепова, Муканова и других. Он активно участвует почти во всех обсуждениях их сценариев и либретто.

Жургенев многое делал для подготовки национальных режиссерских кадров театров. Он добился постоянного выделения в московских театральных вузах и студиях мест для молодых казахстанских артистов. Широко пропагандировал Темирбек Караевич систему Станиславского, что, в частности, особенно хорошо проявилось в творчестве талантливого казахского режиссера Жумата Шанина, которого стараниями Жургенева в начале 30-х годов удалось отозвать с хозяйственно-административной работы.

Казахское советское искусство и литература, как в целом вся культура республики, к концу второй пятилетки достигли значительного подъема. Родились и успешно развивались казахская национальная опера, киноискусство, больших высот добилась казахская драматургия, Республиканский драматический театр. На широких просторах Казахстана возникли десятки областных, рабочих, колхозно-совхозных театров и филармоний. В эти годы пополнился и окреп отряд художников республики, бурно развивалось национальное прикладное искусство.

Подлинным праздником и зрелищем казахской советской культуры явилась первая в истории декада литературы и искусства Казахстана в Москве, состоявшаяся в мае 1936 года. Подготовка к ней началась уже в 1935 году. Об этом свидетельствует и большое количество статей, брошюр, интервью Жургенева, опубликованных в 1936–1937 годах, в которых он подводил итоги развития культуры Казахстана, рассказывал о достижениях и проблемах национального искусства, литературы, науки и просвещения республики.

Работа и значение первой декады казахского искусства в Москве ныне широко освещены в нашей литературе, и здесь нет надобности повторяться. Декада явилась не только демонстрацией успехов культуры Казахстана, но и школой для многочисленных деятелей литературы, искусства, науки и просвещения республики.

Выступая в Георгиевском зале Большого Кремлевского Дворца 26 мая 1936 года на

культуры Казахстана с руководителями партии и правительства, с

московскими работниками искусства и представителями трудящихся, Т. К. Жургенев говорил:

«В Москве мы научились многому, мы восприняли задачи дальнейшего повышения качества своей работы, усиления культурной революции в Казахстане».

За выдающиеся заслуги в развитии казахской социалистической культуры группа артистов, писателей и деятелей культуры Казахстана была награждена орденами и медалями. Т. К. Жургенев, Куляш Байсеитова, Сакен Сейфуллин и Джамбул Джабаев были награждены орденами Трудового Красного Знамени.

«Я не сомневаюсь, – говорил при вручении правительственных наград М. И. Калинин, – что социалистический строй в ближайшем будущем позволит всем нашим национальным республикам... выдвинуть еще больше талантливых руководителей и великолепных творцов в разных областях искусств; я не сомневаюсь, что и народ в целом еще плодотворнее будет создавать и отшлифовывать действительно высокохудожественные и гениальные произведения».

Народный комиссар просвещения Казахстана последние годы своей жизни всецело отдавал себя задачам углубления процессов духовного обновления в прошлом отсталых масс народа.

Т. К. Жургенев радовался тому, что казахское искусство начало быстро пополняться молодыми одаренными, а главное образованными кадрами коренной национальности; что десятки и сотни юных художников республики учились в Москве, Ленинграде, Алма-Ате и других городах; что казахстанские театры успешно осваивали шедевры мировой и русской классики.

Жургенев никогда не мыслил себе развития казахской культуры изолированно или же в ущерб культурному развитию других народов и национальностей республики.

В 1936 году по инициативе Наркомпроса республики в Алма-Ате состоялась конференция работников культуры уйгурского народа. На этой первой межреспубликанской культурной конференции уйгуров основным докладчиком был назначен Т. К. Жургенев. В своем докладе «Национально-культурное строительство трудящихся уйгуров», который, к сожалению, еще не обнаружен в архивах, Жургенев показал большие успехи, достигнутые уйгурским народом в развитии национальной культуры, вскрыл имевшиеся недостатки в работе учреждений культуры, просвещения и искусства и наметил основные задачи в культурном строительстве уйгуров в период победы социализма.

Высоко ставил Жургенев в духовном сближении наций переводческое дело. «Переводы классиков и советских писателей других народов Союза, – писал он, – сроднили казахский народ с лучшими литературными произведениями Союза и Запада, укрепили интернациональные связи в казахском творчестве. Сейчас изданы на казахском языке произведения Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Льва Толстого, Горького, Всеволода Иванова, Серафимовича, Киршона, Шолохова, Афиногенова и др.».

Именно по инициативе Жургенева была создана правительственная комиссия по оказанию помощи акыну Турмагамбету Изтлеуову в осуществлении художественного перевода произведения великого азербайджанского поэта Фирдоуси «Шах-Намэ».

Большой знаток и ценитель русской литературы, один из ее пламенных пропагандистов, Жургенев стал в 1937 году Председателем Всеказахской Пушкинской комиссии по подготовке празднования в республике столетней годовщины со дня гибели поэта. На этом посту он сделал многое для развития передовых гуманистических традиций русской литературы, традиций Пушкина в казахской литературе.

«Братская помощь русского пролетариата, прочные взаимоотношения нашей культуры с передовой русской культурой, – говорил в беседе с журналистами Т. К. Жургенев, – закрепили старое, идущее от Абая, знакомство с поэтом. Столетня годовщина смерти Пушкина вырастает в грандиозный праздник социалистической культуры, и казахский народ с любовью и благодарностью отметит память гениального русского певца человечности, гуманности и свободы».

Деятельность одного из талантливейших организаторов культурной революции в Казахстане, видного государственного работника республики, честного и принципиального коммуниста, человека большого обаяния и культуры, неутомимого труженика, скромного и отзывчивого товарища, каким всегда был и неизменно оставался до последних дней своей жизни Темирбек Караевич Жургенев, снискали ему всеобщее уважение и заслуженный авторитет среди широких масс трудящихся Казахстана.

На I съезде Коммунистической партии (большевиков) Казахстана (5–12 июня 1937 года) он был избран членом Центрального Комитета Компартии республики, а на первом организационном пленуме ЦК КП(б) Казахстана – членом бюро ЦК. В июне 1937 года он был выдвинут кандидатом в депутаты Верховного Совета Союза ССР по Семипалатинскому избирательному округу. К сожалению, вскоре после этого его жизнь трагически оборвалась.

* * *

Трудящиеся нашей республики добились огромных успехов во всех областях жизни. Особенно разительны перемены в культуре, науке, просвещении. Некогда отсталый и темный край сегодня по уровню культуры превзошел уже наиболее развитые капиталистические державы. Если еще в 30-е годы Т. К. Жургенев мечтал о том, чтобы хотя бы на каждый район Казахстана было по одной средней школе, то сейчас такие школы открыты в каждом колхозе и совхозе, в каждом поселке и ауле. В 10 578 школах обучаются ныне 2 млн 809 тыс. детей, что в 26 раз превосходит количество учащихся в крае в 1914/15 учебном году. 42 вуза, 179 техникумов ежегодно принимают десятки тысяч юношей из самых отдаленных аулов. В одном только Казахском университете учатся около 10 тыс. студентов, а всего в республике свыше 300 тыс. студентов. Ежегодный поток с высшим образованием в республике составляет сейчас около

7 тыс. человек. В Казахстане на 10 тыс. человек приходится 130 студентов, тогда как в Англии – 53, ФРГ – 44, Италии – 45, Франции – 61, Японии – 79, Турции – 24.

Наша республика обладает ныне мощной научной базой, буйно расцвело национальное искусство ее народов. Не только города и промышленные центры, многим из которых, кстати, нет еще и пятидесяти лет, но и аулы и села стали настоящими очагами культуры.

Ключом бьющая духовная жизнь трудящихся, огромный прогресс во всех социальных отношениях людей вызывают восхищение наших друзей и бессильную ярость врагов социализма. О колоссальном росте авторитета нашей республики свидетельствует невиданное расширение и углубление международных культурных связей. Если в 1959 году Казахстан поддерживал культурные связи с 10 странами мира, то сейчас наша республика поддерживает культурные контакты более чем с 80 странами мира.

Новые еще более величественные горизонты науки и культуры Казахстана намечаются в решениях XXIII съезда партии, выдвинувшего задачи осуществления всеобщего среднего образования, ликвидации бывшего культурно-бытового отставания деревни и т. д. Словом, наша культура ушла далеко вперед и достигла многих высот. Но в сегодняшних ее достижениях есть и доля труда наших предшественников, в том числе Темирбека Караевича Жургенева.

Нужно помнить об этом, воспитывать наше поколение на ярких примерах их беззаветного служения делу социализма, беспредельной любви к своему народу, своей Родине и Коммунистической партии. Необходимость такой задачи вытекает из того, что марксизм-ленинизм не отрицает роли личности в истории, а Коммунистическая партия Советского Союза в своей практической деятельности всегда уделяла большое внимание воспитанию и подготовке сознательных, знающих и активных руководителей, командиров производства, организаторов, воспитателей и подлинно народных вожakov масс, борцов за великое дело социалистической революции.

Особенно важно было, как неоднократно подчеркивал В. И. Ленин, создать «кадр сознательных и передовых борцов» преимущественно из местного населения в Казахстане, Средней Азии и других национальных окраинах, где царили отсталые патриархальные порядки, глубоко закрепились в сознании масс родовые и религиозные взгляды, чувства национальной угнетенности, недоверия и отчуждения.

«Большевистская партия, – пишет Д. А. Кунаев, – с самого своего возникновения ставила перед собой задачу выращивать на национальных окраинах идейно закаленные марксистские кадры, способные возглавить борьбу местных трудящихся, творчески применять в конкретной обстановке и в специфических условиях докапиталистических отношений теорию и практику Коммунистической партии». Уже в первом десятилетии Советской власти в Казахстане выросла целая плеяда большевиков-ленинцев, воспитанных партией, преданных революции и своему народу! В последующие годы социалистического строительства количественный и качественный рост национальных кадров еще более усилился. Они явились и продолжают являться основой кадрами

новой эпохи социализма и коммунизма, личная жизнь и судьба которых как бы вобрала в себя и слилась с общей судьбой и жизнью всего народа, всех трудящихся в борьбе за свободу и счастье, мир и равенство.

Борцы за великое дело социализма, одним из которых был и Темирбек Жургенев, навсегда останутся в наших рядах как символы моральной чистоты, нестигаемой воли, высокой сознательности и глубокой преданности идеям коммунизма.

Сакипжамал Узакбаева, Айзуль Садыкова

СЛУЖЕНИЕ РОДНОМУ НАРОДУ

ВВЕДЕНИЕ

На современном этапе развития Республики Казахстан, когда происходит позиционирование молодого суверенного государства в мировом пространстве, актуализируется необходимость всестороннего изучения исторического опыта прошлого, в частности, исторического опыта прогрессивных педагогов и государственных деятелей, без знания историко-педагогического наследия трудно найти оптимальное решение насущных государственных проблем в сфере образования и культуры. В рамках Государственной Программы «Культурное наследие» с новых концептуальных позиций происходит переосмысление роли исторических личностей 30-х годов XX века, внесших огромный вклад в развитие национальной культуры и испытавших на себе репрессии сталинского тоталитарного режима.

В этом плане обращение к педагогическому наследию и организаторской деятельности Т. Жургенова, выдающегося государственного, общественного деятеля и просветителя, особо важно, так как при его непосредственном участии были заложены основы системы среднего и высшего образования, происходило становление казахстанской науки, казахского профессионального искусства и литературы.

Изучение творческого наследия Т. Жургенова не только обогащает нас новыми знаниями, но и помогает разобраться во многих современных проблемах развития образования, языка, литературы и искусства современности и определить перспективные задачи их развития.

Творческое наследие Т. Жургенова изучено рядом авторов в историческом, философском и филологическом аспектах. В этих работах рассматривается личность Т. Жургенова, широко освещаются основные аспекты его плодотворной деятельности: высоко оценивается вклад в развитие казахстанской культуры (Р. Б. Сулейменов); по-настоящему оцениваются политические взгляды и некоторые позиции по вопросам

просвещения и образования (Ш. Ю. Тастанов), разносторонне обобщается и анализируется культурно-просветительская и организаторская деятельность (А. Д. Утегалиева); определяется место литературного наследия в истории казахской литературы и публицистики, раскрываются особенности его творчества (Б. С. Имангалиев); отмечаются плодотворная деятельность и огромный вклад в развитие культуры республики (Г. К. Какенова).

В работах ряда авторов (А. С. Ситдыков, А. Сармурзин, В. Янулов, Б. Койшибаев, Т. Дайрабай, К. Б. Жарикбаев, С. А. Узакбаева, А. Ильясова и др.), а также в статьях, опубликованных на страницах периодической печати (А. Х. Касымжанов, Х. М. Абжанов, М. Ж. Хасанаев, К. Мусырман, К. Шакеев, Д. И. Дулатова, А. Е. Садыкова и др.), частично освещаются вопросы деятельности Т. Жургунова в культурном строительстве 20–30-х годов, его роль в отечественной истории, годы работы в должности народного комиссара просвещения, его личностные качества и т. д.

В творческом наследии Т. Жургунова содержится немало педагогических идей, которые до сих пор не выявлены, не систематизированы, не показаны возможности их использования в высшей и средней школе. Хотя в последнее время, как мы уже выше говорили, появились отдельные работы, в том числе диссертационные, в которых они в той или иной мере затрагиваются. В то же время монографических исследований творческого наследия Т. Жургунова педагогической наукой до сих пор не проводилось.

Историографический анализ проблемы показывает, что, несмотря на глубокий интерес и определенную изученность отдельных аспектов и периодов творческой деятельности Т. Жургунова, пока не осуществлен целостный историко-педагогический анализ жизни, деятельности и педагогического наследия Т. Жургунова во взаимосвязи с перипетиями его судьбы, основными этапами биографии, развитием нравственно-этического мировоззрения.

Изучение педагогического наследия Т. Жургунова важно для целостного представления о различных направлениях развития педагогической мысли в Казахстане, в частности, в вопросах нравственного воспитания и обогащения современной педагогики незаслуженно забытыми идеями и положениями. Оно представляет интерес для решения современных проблем сохранения национальных традиций и развития казахской школы.

ГЛАВА 1. Исторические предпосылки развития общественно-просветительской деятельности Темирбека Жургунова

1. 1. Факторы личностного становления просветителя и общественного деятеля Темирбека Жургунова

В условиях происходящего сегодня обновления казахстанского общества огромное значение приобретает приоритет духовных ценностей. Ярким примером мужественного служения человечеству и своему народу являются жизнь и профессиональный опыт видного государственного и общественного деятеля, педагога, организатора образования, исследователя, дипломата, оратора, переводчика и публициста Т. Жургунова.

Деятельность Т. Жургунова осуществлялась на рубеже двух (XIX и XX) столетий. «Он вышел в дорогу на стыке веков, когда выжженное солнцем, истлестанное цепями, умирающее от жажды прошлое еще не уступало место новому. То были смутные времена. Старое тянуло назад, новое давалось дорогой ценой»¹. Эти слова М. Ауэзова, посвященные в 30-х годах С. Сейфуллину, уверенно можно отнести не только к Т. Жургунову, но и ко всем государственным деятелям, которые боролись за становление и развитие обновленной культуры в республике.

Биография Т. Жургунова представляет собой поучительный путь становления его философско-педагогических взглядов. На личность Т. Жургунова большую роль оказал ряд факторов: микросреда (семья, родственники, друзья); образовательная система (школа, учителя, рабфак, университет); общественно-просветительская деятельность: соратники, воспитание, самовоспитание.

Предпосылки развития Т. Жургунова как сильной и оригинальной личности, будущего педагога изначально были заложены его семьей и семейным воспитанием.

Родился Т. Жургунов в ноябре 1898 г. в ауле Жана-Талап Жалагашского района Кзыл-Ординской области. Его отец Кара и дед Куан происходили из знатного рода, владевшего сотнями табунов лошадей. Гордость за историю семьи, за предков способствовали развитию чувства независимости Родины, Отечества, патриотических начал личности. Благодаря отцу – Кара, поддержавшему стремление Темирбека к учебе, деду Куану – жизненно умудренному человеку – закладывались эмоционально-творческие, нравственно-этические начала этой личности.

В развитии мировоззрения и нравственных качеств Темирбека большую роль сыграли народные песни, воспевавшие историческую действительность, этические произведения, исторические кюи, лирические песни, услышанные в детстве от народных акынов, жырши-жырау, народных певцов, сказителей, инструменталистов. Они пробудили в душе юного Темирбека высокие и светлые чувства любви к знаниям, стремление служить интересам просвещения народа. Близкое соседство аула народного певца Нартая. постоянное общение с людьми, хорошо знавшими и наиболее сильно ощущав-

шими влияние его творчества, заботы матери, деда Куана, глубоко хранившего в своей памяти народные сказания, легенды и мифы, живые истории своего рода, создавали вокруг Темирбека ту среду, которая оказала плодотворное влияние на пробуждение в нем интереса к народному творчеству. Об этом свидетельствуют слова Р. Сулейменова и А. Затаевича. Если Р. Сулейменов говорил, что «он был большим знатоком народного искусства, фольклора, он и сам обладал незаурядным поэтическим талантом, превосходно пел и играл на домбре. В г. Оренбурге студент рабфака Т. Жургунов стал одним из информаторов выдающегося музыканта и собирателя казахского мелоса А. В. Затаевича»², то А. В. Затаевич в своих примечаниях к книге «1000 песен казахского народа» писал: «Темирбек Жургунов – интеллигентный и серьезный молодой казах, основательнейший знаток сырдарьинских песен, давший мне чрезвычайно ценные сообщения песен Конратовского рода, происходящего из Хивы. К сожалению, несмотря на все мои старания, мне не довелось более исчерпывающе использовать широкую осведомленность этого лица в старинном песенном творчестве его родины!»³ В книгу были включены народные песни: «Жыршы әні», «Ой, ой, ой», «Ішнияздың әні», «Жоктау», «Сұршақыз», «Гегегеу», «Ой, алда-ай», «Кұрбым-ай», записанные А. Затаевичем от информатора Темирбека Жургунова⁴ (Приложение 1).

Немаловажную роль в развитии, воспитании и образовании Т. Жургунова играли *обычаи и традиции, нравы* казахского народа: это – гуманное, нежное, доброе отношение к детям, уважение к женщине-матери, глубокое почитание старших, крепость родственных уз, раннее приобщение детей к труду, бережное отношение к национальной культуре, родному языку, родному краю.

Огромное влияние на становление личности Темирбека оказал талантливый поэт-просветитель Турмагамбет Изтлеуов – выпускник Бухарского медресе, однокурник Садриддина Айни, учитель аульного мектеба, где обучался Т. Жургунов. Его глубокие знания, мировоззренческий кругозор, нравственно-этические взгляды, художественно-эстетические представления остались в памяти Т. Жургунова на всю жизнь.

Турмагамбет Изтлеуов оставил яркий след в истории казахской культуры и литературы как знаток восточной культуры, пропагандист и переводчик лучших литературных образцов. Например, в честь тысячелетнего юбилея великого таджикско-иранского поэта Фирдоуси, широко отмечавшегося в 1934 г. во всем мире, Т. Изтлеуов создал самое значительное свое произведение «Рустем-дастан» по мотивам «Шах-намэ». Прославленная поэма Фирдоуси «Шах-намэ» является общим литературным наследием тюркоязычной культуры и литературы Средней Азии и Казахстана. Это в то же время и одно из популярных произведений мировой литературы, которое по сей день не утратило своего значения. Глубокая жизнеутверждающая сила «Шах-намэ», ее гуманистическая концепция борьбы добра со злом, общечеловеческий характер

² Сулейменов Р. Б. Темирбек Жургунов. Алма-Ата, Казахстан, 1968, с. 83.

³ Затаевич А. 1000 песен казахского народа. Музгиз. 1961, с. 511.

⁴ Там же, с. 414–418.

героев с давних времен привлекали внимание поэтов и писателей разных национальностей и разных эпох.

По словам М. Каратаева, «Турмагамбет совершил литературный подвиг»⁵, свободно переложив на язык Абая и Джамбула величественную эпопею «Шах-намэ». М. Ауэзов назвал «Рустем-Дастан» не переводом произведения Фирдоуси «Шах-Намэ», а самостоятельным произведением, воспевающим подвиги казахских батыров⁶ (книга была впервые опубликована Марданом Байдильдаевым в 1961 г., повторно издана издательством «Жазушы» в 2004 г. Редакционная коллегия – А. Аскарлов, А. Алматыев, ответственный редактор, Р. Бердыбаев, И. Жаменей, Т. Коньратбаев, Е. Раушанов).

Несмотря на свое образование (он в детстве учился у мулл, затем закончил медресе) Т. Изтлеуов шел вразрез с религиозными догмами и вскоре он превращает мечеть в культурно-просветительское учреждение, а затем и в школу, где обучает детей светской грамоте; в числе его учеников был и Темирбек Жургенов. Его стихи, в основном, были направлены против обмана, чванливости, лицемерия и пороков служителей культа, призывали к овладению знаниями.

Шәкірттер, бір-біріңмен ұрыспандар,
Мінездің мінін алып, дұрыстандар!
Жолына жамандықтың жақын бармай,
Күтініп күн ілгері жылыстандар!
Күшіктей күжірейіп бір-біріңмен,
Ұстасып, отбасында жұлыспандар!
Себепсіз сотанақтық қылғандарды,
Тезге сап қызыл тілмен «қылыштандар!»
Жасыңнан оқу оқып үлгі үйрен де,
Ел билеп, ұлғайған сон, тыныстандар!
Болайын жақсы жігіт дегендерің,
Ұстаздың осы айтқанын шын ұстандар!

Ученики мои, друг с другом не вступайте в споры,
Совершенствуйте свои знания, шлифуйте их.
Обходите стороной зло,
Остерегайтесь дурного,
Как щенка, не дергайте друг друга, хватая за ворот,
Огонь ссоры не разводите.
Если дурак делает шум из ничего,
Мечом-языком разрубите его на куски.
С молодых лет стремитесь к знаниям, учитесь,
Потом, в старости, хорошо отдохнете.

⁵ Каратаев М. Мироззрение и мастерство. Алма-Ата, 1965, с. 374.

⁶ Изучения истории казахской литературы. Алма-Ата, 1946, с. 49.

Если хотите быть славными джигитами,
Следуйте мудрому слову наставника⁷.

Слушая его стихи, Т. Жургенов научился свободно мыслить, любить и почитать культуру, свое искусство, народную поэзию и творчество. В своих воспоминаниях Т. Жургенов описывает его как человека, обладавшего мягким и добрым нравом, прекрасными качествами, справедливым, честным.

Т. Изтлеуов свободно владел арабским, персидским, чагатайским (литературным) и несколькими тюркскими языками. Идеи гуманизма и нравственности, величие истины, мудрость восточной поэзии он пытался перенести в свою педагогическую деятельность и в казахскую литературу.

Отрадно то, что Т. Изтлеуов обучал восточным языкам и своих учеников, в частности Т. Жургенова, который впоследствии читал восточную поэзию в подлиннике на таджикском и чагатайском языках. Темирбеку Жургенову знание этих языков принесло огромную пользу впоследствии, во время работы в Таджикистане и Узбекистане. Не потеряли своего значения труды Изтлеуова и в современных условиях.

Немаловажную роль в формировании личности Темирбека сыграл и учитель Мухаметжан, который занимался с ним после отъезда Турмагамбета Изтлеуова. Мухаметжан хотя не был таким образованным и талантливым человеком, как акын Т. Изтлеуов, но и ему были чужды фанатизм и изуверство. Он стремился воспитывать детей путем изучения произведений Абая. Он так же, как Абай, наставлял детей учиться, быть полезными обществу. Каждый молодой гражданин должен стать не сыном отца, а сыном человечества. Поэтому его воспитанники, в частности Т. Жургенов, вошли в историю Казахстана и в сознание казахского народа как общественные деятели, пропагандисты гуманизма, гражданственности, как наставники молодежи.

Особо высокую оценку дал Мухаметжан стихотворениям как средству воспитания. Он стремился возбудить в молодежи стремление к знаниям и наукам. Высоко ценил стихотворение Абая: «Не будь падким ко всему», где он воспевал высокие чувства человечности, раскрывал основное идейное содержание в ярких образах:

Сила и разум находят дорогу
И убегающему, и догоняющему.

Кто справедлив и добр,
Тот красив по природе⁸.

По мнению Абая, разум и сила, вне контроля сердца, могут совершить и зло вместо добра. Поэтому он писал:

Разум, силу и сердце держи воедино,
Только тогда ты будешь полноценным⁹.

⁷ Изтлеуов Т. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1972, 8 б.

⁸ Абай. Собр. соч. в 2-х томах. Алматы: Казахстан, 1974, с. 12

⁹ Там же, с. 13.

Великий Абай, по мнению Мухаметжана, рекомендует молодому поколению целый комплекс этических норм – дружбы и товарищества, любви, долга, совести, мужества, красоты человеческих поступков, говорит о добре и зле, о роли науки в нравственном усовершенствовании человека. Для примера использует такие его произведения, как «Джигиты, дорог смех, не шутовство», «Пока не знаешь – молчи!», «В интернате учатся ...» и др. Если в одних стихотворениях, по словам Мухаметжана, Абай говорит, что делать, чтобы быть человеком, то в других он учит, чего не следует делать, чтобы остаться человеком. Например, «Не щеголяй вещами», «Измучен, обманут я всеми во-круг», «Я много мудрых слов сказал» и др.

Большое влияние на Т. Жургенова оказали «Слова назидания» Абая:

«Человек критического ума, склонный к анализу, умеющий отделять нужное от ненужного, как правило, обладает сильным духом. А тот, кто не размышляет над услышанным и увиденным, не только не приобретает нового, но и теряет старые познания»¹⁰.

«Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом, он чувствует себя вольно, и если заботы и борьба этого народа ему по сердцу, то он никогда не сможет остаться в стороне»¹¹. Эти слова Т. Жургенов воспринимал как источник мудрости. Они помогли в развитии его духовно-нравственных взглядов.

В 1909 году Т. Жургенов поступает в *волостную русско-туземную начальную школу* в г. Аламесек. «Аламесек в те годы был довольно оживленным торговым и административным центром кочевых казахов. Здесь находился знаменитый жана-базар, куда съезжались торговцы из Средней Азии, Поволжья и Сибири. Здесь находилась резиденция пристава, сюда съезжались обсуждать те или иные проблемы и тяжбы феодалы и баи. Ныне на месте этого поселка находится колхоз Ақ-Арық Джалагашского района Кызыл-Ординской области»¹².

Это учебное заведение оказало большое влияние на формирование личности Т. Жургенова. Его любимыми учителями были Омар Сатаев и Досмухамед Букин. Среди них Д. Букину принадлежит особое место – он окончил городское училище в Перовске и учительскую семинарию в Туркестане. Обучаясь в Туркестане, под редакцией своего учителя Н. А. Воскресенского в 1883 г. в г. Ташкенте впервые издал русско-киргизский и киргизско-русский словарь. Одним из рецензентов данного словаря был А. Е. Алекторов¹³. Этот словарь терминов, состоящий из более чем 6000 слов, в казахской лингвистике занял особое место. Д. Букин является также автором статьи «Физическое и умственное воспитание у киргизов», опубликованной в 1883 г. в газете «Туркестанский вестник» и автором книги «Русско-киргизские разговоры», опубликованной в 1884 г. в Ташкенте. Д. Букин после семинарии долгие годы учительствовал в Аламесекской школе¹⁴.

¹⁰ Абай. Слова назидания. – Алма-Ата: Жазушы; 1970, с. 118.

¹¹ Там же, с. 46.

¹² Сулейменов Р. Б. Темирбек Жургенов. – Алма-Ата: Қазақстан, 1968, с. 104.

¹³ Алекторов А. Е. Киргизско-русский словарь. Филол. г-л. канд. д-р. алу үшін дайынд. дисс. Алматы, 1999. – 166 б.

Аламесекскую начальную школу Темирбек с отличием оканчивает в 1913 г., и в том же году он поступает в *высшее городское русско-туземное училище им. Суханского*, которое являлось тогда самым крупным учебным заведением Перовска. После окончания училища в 1917 году Темирбек поступает в землемерное училище г. Уфы, которое из-за гражданской войны ему не удается закончить. В училище Темирбек с большим желанием изучает русский язык и литературу, которые впоследствии способствовали раскрытию его литературного таланта.

Например, он пытается переводить на казахский язык произведения И. Крылова, Н. Некрасова и знакомит с их произведениями казахскую молодежь. Параллельно сочиняет свое стихотворение «Переводчик при начальнике» («Переводчиктің қиялы»), в котором критикует взяточника-грабителя переводчика-сутягу, пользовавшегося невежеством народа в своих корыстных целях.

Әкім алдына переводчик
 Енді, міне, болдым мен.
 Қазаққа тиген төреліктің
 Ішіндегі зоры ең.
 Оқығанда ойға алғаным
 Өне бойы осы шен.
 Болсам деп сілесі құритын
 Переводчик дегенің, құдай қойса,
 Енді, міне, болдым мен.
 Кем-кемнен-ақ енді өзі,
 Келе бастар қазекем.
 Есебін тапсам алудың,
 Таусылмайтын қазақ жем.
 Біздің ындын тоят деп,
 Еш уақытта ойлама.
 Кете береді, кете береді
 Сиятұғын жерім кең.
 Жұрт не десе, о десін,
 Өз пайдамды енді мен үйренбеймін ешкімнен,
 Бұрынғы ханзада, би, төре
 Келмес енді маған тең.
 Қулық-сұмдық, ұрлықты –
 Бұл үшеуін асырып
 Өтетұғын көкеңнен
 Өзі де болар азды-кем.
 Әрі-бері толғап-толғап тоқайлап,
 Осы күні өзіме-өзім қойдым ден.
 Кім айғ

Мына білек, мына жүрек кімнен кем,
Арызды бассам да, жүргізсем де – бәрі де менің қолымда,
«Менікін шығар, шырақ», – деп талайлар жүр соңымда,
Шыққан арызды басып қалайын десем қалтама,
Қалуы оңай оның да.
Екі жағы бірдей риза, ұрғанымды білмей соңында.
Жағалай таққан түймеден тұла бойым көрінбейді.
Білмейтұғын бұзықтығым тағы жоқ,
Ішкілікті ішемін, шылымды тартамын,
Қартаны да ойнаймын.
Аламын десем алуға,
Миллион сомаң бір-ақ дем.
Жуан қоныш шаруаң келмес енді маған тең.
Талайдың зәресін алармын,
Сұсым менен үстімдегі киім тең¹⁵.

О предыстории данного стихотворения с большим интересом и особой нежностью рассказывает народный артист республики Серке Кожамкулов:

«Впервые я встретился с Темирбеком в 1921 году в г. Оренбурге, где он учился на рабфаке. Когда Т. Жургенов узнал, что я начинающий артист, он предложил мне включить в свой репертуар стихотворение о переводчике. Оно было опубликовано уже в советское время в 1920 году в газете «Ушкын». Стихотворение мне понравилось. Я читал его в день открытия первого Казахского театра в Кызыл-Орде. Успех был громадным, зрители смеялись до слез, долго не отпускали меня со сцены. С «Переводчиком» мы не расставались долгие годы, он был включен и в программу первой декады казахской литературы и искусства в г. Москве 1936 года, бережно хранил его в последующее время»¹⁶.

Т. Жургенов был очень общительным и внимательным к своим товарищам, часто заступался за них. В этом отношении в работе Р. Сулейменова приводится весьма показательный один характерный штрих из биографии Т. Жургенова тех лет: «Шел 1916 год. По Казахстану накатывались волны национально-освободительного восстания, поводом к которому явилась «реквизиция на тыловые работы» туземцев-казахов. Одним из очагов восстания явилась Сыр-Дарьинская область, где уже в первые дни после указа о «реквизиции» были убиты двое волостных управителей – Сауранбай и Кулшык. По поводу этих «беспорядков» в г. Перовск прибыл сам генерал-губернатор Туркестанского края А. Н. Куропаткин.

Разгневанный царский сатрап непрерывно распекал представителей местной власти, требовал строжайшего наказания виновных, расследования и расправы с непокор-

¹⁵ Избранное (Сост. Б. Имангалиев). Алматы: Арыс, 2001, с. 61.

¹⁶ Жургенов. Алма-Ата: Казахстан, 1968, с. 78.

ными. В такой обстановке было не только трудно, но и чрезвычайно рискованно добиваться аудиенции с ним, тем более жаловаться на какие-то проявления беззакония, требовать наказания самодурства. Нужно было быть поистине смелым и мужественным человеком, чтобы пренебречь всеми этими опасностями...

И такой человек нашелся. Им оказался ученик Перовского училища Темирбек Жургенов. Что же побудило его на такой поступок? Поводом явилась беспримерная по жестокости расправа учителя над одним из учеников-казахов, окончившаяся тяжелым физическим увечьем. Эта расправа явилась каплей, переполнившей чашу терпения воспитанников училища, постоянно подвергавшихся дискриминации. Было единодушно решено послать делегата к генерал-губернатору. Эта миссия была поручена Темирбеку. Преодолевая все препятствия, подросток сумел не только попасть на прием к А. Н. Куропаткину, но и добиться увольнения ненавистного истязателя»¹⁷.

Если в формировании у Т. Жургенова такой гражданской позиции, настойчивости, упорства, смелости и принципиальности определенную роль сыграли учителя Баубек Есенов, Г. Давыдов, Н. Шинков, М. Широков и другие, то в формировании революционного, демократического сознания – общественно-политическая обстановка в республике и видные общественные деятели, революционеры, такие, как А. Байтурсынов, А. Джангильдин, И. Киселев, А. Айтиев, Н. Тюрекулов. Последний фактор оказал решающее влияние на его активное включение в общественную деятельность органов советской власти после революции.

Вступление Т. Жургенова в начале 20-х годов в ряды Коммунистической партии, избрание председателем Иргизского уездного ревкома и затем председателем исполкома Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов этого уезда сыграли значительную роль в становлении его личности.

Иргизское бюро РКСМ в составе Жургенова, Торгашева, Савченко, Таитова, Кузнецова за короткий срок сделало немало: комсомольские ячейки действовали во всех крупных аулах, силами комсомольцев ставились спектакли на русском и казахском языках, началась работа по ликвидации безграмотности среди членов РКСМ. Все это позволило 15 февраля 1921 года провести первую конференцию РКСМ, которая завершила организационное оформление комсомола на территории Иргизского уезда¹⁸.

После конференции Т. Жургенов был направлен в Оренбургский рабфак в целях совершенствования знаний.

Любознательный Т. Жургенов время обучения на рабфаке воспринял как величайшую награду и проявление подлинно отеческой заботы о нем, ибо, по справедливому и образному определению А. В. Луначарского, рабфак – это факультет, дававший среднее образование рабоче-крестьянской молодежи, поступающей затем в большинстве своем в высшие учебные заведения. На рабфаке же происходит его становление как личности

¹⁷ Сулейменов Р. Б. Темирбек Жургенов.

¹⁸ Шакеев К. Первый вожак иргизцев.

и формируется глубокий интерес к гуманитарным знаниям, который проявлялся во все последующие годы.

Поступление Т. Жургунова на *факультет права Среднеазиатского университета (САГУ)* – первого высшего учебного заведения на востоке страны – оказало значительное влияние на формирование философско-этических воззрений.

Университетские годы были годами упорной и плодотворной учебы. В САГУ он постигает труды К. Маркса («Капитал»), К. Каутского («Аграрный вопрос»), В. И. Ленина («Развитие капитализма в России»), М. Рубина («Очерк теории трудовой стоимости»), Е. Туган-Бароновского («Основы политической экономии»), материалы казахстаники (проблемы районирования СССР и Казахстана и др.). Изучение этих трудов способствовало углублению и расширению базиса его общего и экономического образования. С большим интересом он также осваивал английский и персидский языки. *Большое влияние на развитие мировоззрения Т. Жургунова оказали университетские педагоги*, которые проводили занятия по предметам специальности «Государственное право». Изучаемые предметы и фамилии педагогов прилагаются в зачетной книжке Т. Жургунова¹⁹ (см. таблицу). Университетские годы были для Т. Жургунова периодом активной политической деятельности. Так, будучи студентом 1 курса, без отрыва от учебы он занимает особо ответственный пост – полномочного представителя КазССР в Туркестанской республике, а также избирается членом Центрального исполнительского комитета Казахстана и Туркестана, делегатом пленумов областных, краевых, республиканских партийных организаций. Говоря словами Р. Б. Сулейменова, «он с головой окунается в бурный водоворот общественной жизни. Такое использование учащегося не было единичным, его нельзя объяснять также лишь сложностью эпохи и нехваткой кадров. Речь здесь, видимо, должна идти о том безграничном доверии, которое партия питала к своим пролетарским кадрам, имевшим за плечами, кроме опыта практической работы, уже довольно солидные знания и культурные навыки»²⁰. Таким образом, умелое совмещение учебы с общественно-просветительской деятельностью, совместная работа с передовой интеллигенцией (ученые, педагоги, партийные, советские работники и др.), частые выступления на страницах периодической печати сыграли существенную роль в формировании мировоззренческого кругозора, в приобретении необходимых навыков в осуществлении идеологии партии и правительства. Он является одним из инициаторов и организаторов Казахского педагогического высшего учебного заведения (Казпедвуза), который был открыт в 1926 г. Профессорско-преподавательский состав пополняется представителями Москвы, Ленинграда, САГУ. В их числе профессор С. Е. Малов, академик В. В. Бартольд и др.²¹

В мае 1927 г. Т. Жургунов заканчивает Среднеазиатский государственный университет и защищает дипломную работу на тему «Проблема административно-хозяйствен-

¹⁹ Жургунов Т. Таңдамалы. Избранное (под ред. Б. Имангалиева). Алматы: Арыс, 2001, с. 245.

²⁰ Сулейменов Р. Б. Темірбек Жургунов. Алма-Ата: Қазақстан, 1968, с. 21.

²¹ Темірбек Жургунов //История Казахстана: Белые пятна, Алма-Ата: Қазақстан, 1991, с. 173.

ного районирования СССР и Казахстана», которая в виде книги была опубликована в г. Кзыл-Орде²².

Кафедра государственного права САГУ оказала значительное влияние на становление педагогического мировоззрения Т. Жургунова. В университете он читает лекции по теории государства и права: рассматривает вопросы становления государства, государственного строя, ветвей власти правящих органов, формы государственного устройства. Рассматриваемые вопросы связывает с проблемами административно-территориального и хозяйственного районирования и т. д. Основную работу совмещает с переводческой практикой (произведения К. Маркса, В. И. Ленина, вузовские пособия и учебники по правоведению, политэкономии), поступает в аспирантуру, о чем свидетельствует анкета аспиранта²³, заполненная Т. Жургуновым во время поступления.

Таблица. Зачетная книжка Т. Жургунова

№ п/п	Название предмета	Время сдачи зачета	Фамилия преподавателя, принявшего зачет	Примечание
1.	Общее учение о государстве	12/ III-1924 г.	Крыльцов	
2.	Государственное уст. РСФСР и СССР		Крыльцов	
3.	Теория права		Успенский	
4.	Международное публичное право	10/V-1925 г.	Червонный	
5.	Советское трудовое право	12/V-1925 г.	Лапис	
6.	Финансовое право	12/V-1925 г.	Кильчевский	
7.	Ленинизм	9/V-1925 г.	Резцов	
8.	Советское уголовное право (общая часть)	8/XI-1925 г.	Лапис	
9.	Уголовное право (основная часть)	26/XI-1925 г.	Аносов	
10.	История социализма	24/XI-1925 г.		
11.	История институтов публичного права	24/XII-1925 г.	Фиолетов	

²² Жургунов Т. Проблема административно-хозяйственного районирования СССР и Казахстана. Кзыл-Орда. 1927.

²³ ЦГА РУзб., ф. 94, оп. 5.

12.	Срав. государст. право буржуаз. стран	27/ХІІ-1925 г.	Крыльцов	
13.	Зем. водное право	27/ХІІ-1925 г.	Крыльцов	
14.	Административное право	3/І-1926 г.	Успенский	По пор. деканат
15.	Исламоведение и история мусульманского права	17/І-1926 г.	Шмидт	
16.	Гражданское право	22/І-1926 г.	Успенский	По пор. деканат

Анкета аспиранта

1. Наименование вуза или института: *САГУ*
2. Фамилия, имя и отчество: *Жургенев Темирбек Караулы*
3. Время и место рождения:
4. Образовательный ценз:
(когда и какой вуз окончил, самообраз.) *1927, САГУ*
5. По каким дисциплин. специализир. : *Теорет. окон.*
6. Национальность: *казах*
7. Отношение к воинск. повинности: *нет*
8. Партийность: *член ВКП (б)*
9. Средства существования (указать точно, на какие средства живет: служба, стипендия, помощь родных) *служба*
10. В каком профсоюзе сост. и с какого вр. : *работ прос.*
11. Семейное положение (холост, женат, состав семьи): *женат 4 человека*
12. Социальное происхождение (чем занимались родители до революции и чем занимаются в данный момент): *скотоводство*
13. Ведет ли педагогическую работу или литературную и где (платную или бесплатную): *веду платную*
14. Состоит ли на службе, в каком учреждении и где именно: *правление САГУ*
15. Предшествовавшая общественная деятельность:
 - а) работа в партийных органах *в Укоме.*
 - б) в советских учреждениях *в работах... учреждения руководитель*
 - в) в профессиональных органах *нет*
 - г) в прочих общественных организациях *в К... организ.*
16. Перечень научных работ (рукописных, печатных) *печат.*

17. Состоял ли аспирантом когда-либо (когда и где) *нет*
18. Под руководством какого научного деятеля вел научную работу
19. Отзыв отборочной комиссии
(обязателен для окончивших вуз в 1925–1926 гг.)
20. Отзыв общественных организаций, в которых работал (см. п. 15)
обязателен для тех, кто поступает в аспиранты не из вуза.
21. Дополнительные замечания. *До сих пор не ... рука.*

Дата заполнения анкеты 24 мая

Подпись

ЖУРГЕНОВ

Параллельно с преподавательской он ведет научно-исследовательскую, публицистическую работу. Преподавательская работа Т. Жургунова продолжается недолго, так как в 1929 г. его переводят на партийно-государственную работу в республики Средней Азии – вначале в Таджикистан, затем в Узбекистан.

Хорошая экономическая подготовка, опыт работы, приобретенный в качестве полпреда Казахстана в Туркесреспублике, свободное владение таджикским языком облегчили ему общение с местным населением. За годы работы в Таджикистане он хорошо освоил традиции таджикского народа, свободно говорил по-таджикски, обогатил свои лингвистические познания в таджикском языке, свободно выступал с докладами, издавал статьи, составлял официальные документы. Стремился всячески содействовать развитию экономики и культуры республики, подъему материального благосостояния. Ибо период его работы совпал с выдающимися событиями этой страны: Таджикская АССР вначале (1929 г.) была преобразована в союзную республику, затем (1930 г.) успешно проходит индустриализация; оживляется культурный фронт.

Все эти успехи были результатом умелой организаторской работы Темирбека Жургунова, который отдавал свои силы, знания и опыт на обеспечение постоянного повышения материального благосостояния и культурного уровня трудящихся Таджикистана.

Успехи социалистического строительства в Узбекистане, борьба за социальное освобождение трудового народа протекали в сложной обстановке. Отчаянное сопротивление оказывали отвергнутые классы, особенно воинствуя по поводу отказа женщин от паранджи и чиммат. Они разжигали религиозный фанатизм, говорили о надвигающейся угрозе разрушения вековых обычаев, традиций и нравов, семьи и брака, чести, не разрешали снять паранджу, учиться в школах, принимать участие в общественной жизни. Все это еще больше активизировало общественную деятельность Т. Жургунова, что способствовало успешному ;

В годы работы в Ташкенте определенную роль в формировании у Т. Жургенова нравственных качеств, нравственно-эстетических взглядов, ценностных ориентаций, а также доброго уважительного отношения к духовному наследию сыграли люди искусства, науки, просвещения, писатели и поэты (*Гафур Гулям, Хамит Алимжан, Айбек и др.*).

Среди них выделяются произведения талантливых поэтов, в которых ярко выражены их педагогические идеи и воззрения. Так, литературное творчество народного поэта УзССР, общественного деятеля Гафура Гуляма, который работал секретарем комитета комсомола работников просвещения г. Ташкента, целиком было подчинено высокой цели вооружения учащейся молодежи глубокими знаниями, борьбе за идейно-политическое, нравственное и эстетическое совершенство, задаче внесения вклада в развитие педагогической теории и практики.

Большое значение Гулям придавал семейному воспитанию детей. Он считал, что от родителей зависит, каким вырастет их ребенок, займет ли он в обществе достойное место. Он говорил о необходимости строго контролировать учебу детей, приобщать их к труду, в семейном воспитании опираться на проверенные веками традиции народной педагогики. Поведение родителей, их отношение к людям, к труду, требовательность к детям, уважение их достоинства – существенные факторы, обеспечивающие нравственное формирование ребенка²⁴.

Произведения Айбека (Муса Ташмухамедов), «...насыщенные идеями интернационализма, патриотизма, любви к труду, имеют огромное воспитательное и эстетическое значение. Созданные им образы героев произведений – это живое воплощение революционных идей, преобразующих мир²⁵. Важным мотивом во всем творчестве Айбека является представление о том, что нельзя вырастить настоящего борца и гражданина, не заложив в нем интеллектуальные и духовные начала. Поэтому он призывает молодежь учиться, овладевать богатым историческим опытом народа, духовными ценностями всего человечества. Он особо выделяет значение трудового воспитания молодого поколения, считая, что только с помощью труда можно воспитать гармонично развитого человека – строителя коммунистического общества.

Эти идеи хорошо прослеживаются в его стихотворениях («Мой голос», «Комсомольская песня», «Поход в науку», «На полевой дороге», «Прометей»), в поэмах («Девушка», «Рана моего века»), в романах («Навои», «Священная кровь»), в статьях («О библиотеке», «Великая стройка», «Низкий поклон» и др.). Он высоко ценил профессию учителя. «... Учитель – главная на земле профессия. Не будь его, не было бы ни физиков, ни лириков. Некому было бы возводить дома и строить корабли, управлять самолетами и решать сложнейшие проблемы современной политики. В школе – истоки всех профессий.

Я давно уже поседел. За долгие годы жизни написал много книг, но я всегда преклонялся и буду преклоняться перед теми, кто учил азбуке моего сына, дочерей, внуков. Я

²⁴ Айбек, М. Проблемы педагогической мысли Узбекской ССР. М.: Педагогика, 1986, с. 320.

сердечно признателен учителю – первооткрывателю человеческой души, первопроходцу, пролагающему путь в будущее»²⁶, – писал он в одной из заметок об учителе.

Знакомство и дружба с людьми искусства помогли Т. Жургенову в открытии целого ряда театров, в организации художественных галерей, в проведении ежегодных республиканских выставок в Москве, в организации Союза художников. Все это говорит о поддержке творческих талантливых личностей Жургеновым, что является его отличительной чертой.

Безусловно, годы работы Т. Жургенова в Узбекистане на посту наркома просвещения были плодотворными для развития узбекской культуры, а приобретенный в эти годы опыт работы помогал Т. Жургенову в решении многих проблем развития науки, просвещения, искусства уже в период его деятельности в Казахстане.

Немаловажным было положительное влияние на Т. Жургенова со стороны его единомышленников – Г. Мусрепова, С. Асфендиярова, Х. Жубанова в аппарате Наркомпроса. С. Асфендияров принимал активное участие в деле просвещения, опубликовал несколько научно-исследовательских статей, в которых поднимались кадровые вопросы, указывалось на необходимость повышения роли учителя в деле поднятия культуры на селе, говорилось о проблемах родного языка, терминологии²⁷.

Габит Мусрепов был писателем, драматургом. Особое место в творчестве Г. Мусрепова занимает тема классово-борьбы в Казахстане, рождения в процессе этой борьбы нового советского человека. Его произведения показывают яркие национальные характеры, иллюстрируют раскрепощение женщины-казашки, призывают к просвещению. Во многих его публицистических и литературоведческих статьях дается высокая оценка роли и значения русского языка в развитии образования и культуры казахского народа²⁸.

Х. Жубанов являлся автором первых советских программ и учебников казахского языка для общеобразовательных школ и вузов республики. Владел многими языками, упорно занимался самообразованием, постоянно изучал труды И. П. Павлова, В. М. Бехтерева и других известных советских психологов. В своих публикациях по вопросам обучения и воспитания особо подчеркивал, что судьба обучения и воспитания детей полностью зависит от профессиональной подготовки учителя, от его миропонимания, общей культуры, эрудиции, от его методического мастерства. Он избирался членом ЦИК Казахской ССР, возглавлял государственный комитет по терминологии²⁹.

Совместная работа с видными деятелями искусства и культуры, науки и литературы не только стимулировала его продуктивную общественно-просветительскую деятельность, но и оказала сильное влияние на научно-публицистические работы. В печати появляются его статьи, выступления, посвященные многочисленным проблемам становления и развития системы среднего и высшего образования, учреждений науки.

²⁶ Антология педагогической мысли Узбекской ССР. М.: Педагогика, 1986, с. 267.

²⁷ Антология педагогической мысли Казахстана. Алматы: Рауан, 1995, с. 277.

²⁸ Там же, с. 352.

²⁹ Антология педагогической мысли Казах...

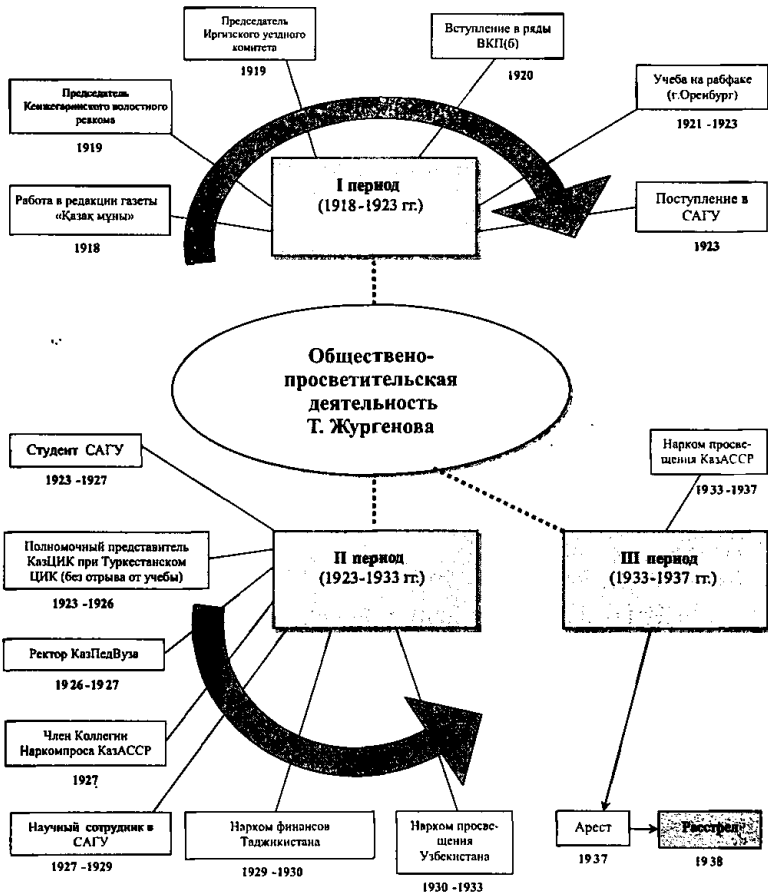
1. 2. Периодизация общественно-просветительской деятельности Темирбека Жургунова

Общественно-просветительскую деятельность Т. Жургунова можно охарактеризовать тремя периодами:

а) период создания советского государства (1918–1923 гг.), в который происходит поиск политического пути в это сложное время, активное участие в социально-политических переменах республики, активная пропагандистская деятельность, повышение образования;

б) ташкентский период (1923–1933 гг.) ознаменован успешным совмещением учебы с практической государственной, политической и исследовательской деятельностью, значительным количеством публикаций, получивших известность в научной среде;

в) период усиления тоталитарного режима, политических репрессий (1933–1937 гг.), вопреки которым наиболее ярко проявилась талантливая организаторская деятельность Т. Жургунова на посту народного комиссара просвещения, его активное участие в становлении и развитии национальной образовательной системы и культуры в республике (рисунок 1).

Общественно-просветительская деятельность Т. Жургунова

1. 2. 1. Общественно-просветительская деятельность Темирбека Жургенова в период создания советского государства (1918–1923 гг.)

Данный период ознаменовался крупнейшими историческими событиями в нашей стране. На новую ступень поднялась революционная борьба рабочих и крестьян, руководимых большевистской партией, развернулось и национально-освободительное движение степи.

Все шире распространялось в массах марксистско-ленинское учение, в глубинах общественного сознания зарождались основы революционной идеологии.

Главным вопросом Октябрьской революции стал вопрос национального государственного строительства. Основные программные положения Советской власти по национальной политике получили освещение в 2-х документах: *«Декларация прав народов России»* и *«Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока»*, опубликованных в ноябре 1917 г.³⁰

Среди них в *«Декларации прав народов России»* были провозглашены:

1. Равенство и суверенность народов России.
2. Право народов России на самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства.
3. Отмена всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений.
4. Свободное развитие национальных меньшинств и этнических групп, населяющих территорию России³¹.

Эти документы сыграли большую пропагандистскую роль среди нерусских народов, утверждая идеи немедленного решительного освобождения трудящихся от угнетения и произвола царизма, местных русских и национальных чиновников и эксплуататоров и оказали большое влияние на национальное сознание народов, на преломление их воззрений, переход на сторону советской власти.

В единой Стране Советов государство под руководством компартии разрабатывало главные направления развития народного образования, культуры и науки. Одной из первоочередных и важнейших задач Программа культурной революции предусматривала меры по организации основ новой советской школы и просветительской работы среди населения. Работа по ликвидации неграмотности началась сразу же после победы Октябрьской революции. В 1917–1919 гг. первые мероприятия советского государства были направлены на создание единой системы государственного образования и народного просвещения, без которой невозможно было бы в дальнейшем поднять национальную культуру. В ноябре 1917 года Декретом правительства была создана первоначально

³⁰ История Советской Конституции в декретах и постановлениях Советского правительства. 1917–1936 гг. – М., 1936, с. 159.

³¹ Там же, с. 32.

Государственная комиссия по просвещению при ВЦИК РСФСР, которая получила статус Народного комиссариата по просвещению³².

Этот декрет предусматривал объединение всех учебных заведений, отмену законоучителя (т. е. священника) в школе, совместное обучение учащихся обоего пола, пересмотр учебных планов и программ, изъятие старых негодных учебников, введение нового правописания. Позже, 16 октября 1918 года, был принят Декрет ВЦИК РСФСР «Положение о единой трудовой школе»³³. На основе декрета Наркомпроса был разработан Устав единой трудовой школы КАССР.

Особенность Устава заключается в том, что вместо гимназий, реальных училищ, церковно-приходских и земских школ создавалась единая трудовая школа с разделением на две ступени: I ступень – для детей от 8 до 13 лет (пятилетний курс) и II ступень – от 13 до 17 лет (четырёхлетний курс). Обучение сочеталось с трудовым воспитанием. Переход к новой системе образования в связи с гражданской войной происходил в различных районах страны не одновременно: в РСФСР – в 1918/1919 учебном году, в национальных республиках реорганизация школьной системы проводилась позже – в 1919–1921 гг. (о чем свидетельствуют Устав единой трудовой школы КАССР³⁴) – (Приложение 2).

Основным политическим оппонентом Советской власти в Казахстане, в эти годы стала партия «Алаш». Лидеры партии «Алаш» по своим политическим убеждениям не принимали идей социальной революции и возможности создания казахской государственности на советской основе.

21 ноября 1917 г. в газете «Казах» был опубликован проект программы партии «Алаш», где предлагалось демократическое, федеративное устройство Российской республики, с автономией для Казахстана, и конституировался ряд основных демократических свобод: личности, слова, печати, союзов, равноправие граждан республики и отделение церкви от государства.

На выборах в Учредительное собрание (ноябрь 1917 г.) представители партии «Алаш» получили большинство голосов, а на состоявшемся 5–12 декабря 1917 г. в г. Оренбурге II Всеказахском съезде их платформа вызвала одобрение практически всех присутствовавших здесь. Повестка съезда включала 10 пунктов (отношение к автономии Сибири, Туркестана и юго-восточному союзу; автономия киргизских областей; милиция; национальный совет; образование; национальный фонд; муфтиат; народный суд; аульное правление; продовольственный вопрос), но главным был вопрос об образовании казахской автономии и формировании ее правительства.

Вопрос о казахской автономии также сильно занимал руководителей большевистской партии и советского правительства (С. Сейфуллин, А. Джангильдин, А. Асылбеков, Б. Серикбаев, Т. Рыскулов, Т. Бокин, П. Виноградов, С. Цвиллинг, А. Розыбакиев и другие).

³² Культурное строительство в Казахстане (1918–32 гг.) Сб. документов, т. 1, Алма-Ата, 1965, с. 210–211.

³³ Шенников В. В. Очерки истории советской культуры. М., 1980, с. 52.

³⁴ Там же, с. 117, лл. 231–232.

В своих воспоминаниях А. Джангильдин пишет: «Мне было предложено командировать в Комиссариат по делам национальностей казахских делегатов для подготовки вопроса об автономии Казахстана»³⁵. Однако практическое решение этой задачи в связи с начавшейся гражданской войной было крайне затруднено. А. Джангильдин, назначенный Чрезвычайным комиссаром Степного края, активно взялся за решение этого вопроса, но после срыва ряда попыток созвать Всеказахский съезд в 1918–1919 гг. он доложил в Совнарком, что для создания автономии «...надо укрепить власть Советов, обезопасить ее от нападения извне и внутри»³⁶.

В декабре 1917 г. по заданию В. И. Ленина А. Джангильдин возглавил отряд на Южном Урале для ликвидации белой армии. Он и его соратники во время движения отряда проводили среди казахского населения политическую и культурно-просветительскую работу и организовывали Советы.

В начале 1918 г. в связи с закрытием землемерного училища в г. Уфе из-за событий гражданской войны в отряд А. Джангильдина вступает Т. Жургунов.

А. Джангильдин, по достоинству оценив образованность, широкие знания и политическую активность Т. Жургунова на стороне революции, привлекает его к работе в качестве секретаря по подготовке и проведению Тургайского областного съезда Советов, который состоялся 21 марта 1918 года. Областной съезд Советов сыграл заметную роль в укреплении Советской власти в Тургае и западном регионе Казахстана.

После съезда Т. Жургунов был направлен на работу членом редакционной коллегии в редакцию газеты «Қазақ мұңы» («Думы казахов») (газета основана в апреле 1918 г. в г. Оренбурге по инициативе А. Джангильдина как орган Тургайского областного Совета рабочих, крестьянских и киргизских депутатов для пропаганды идей Советской власти). Здесь ему представилась возможность глубоко погрузиться в журналистскую работу, постичь тайны процесса рождения газеты, начиная от сбора материала до его набора в типографии и выхода в свет первого контрольного экземпляра³⁷.

Работая рядом с редактором газеты «Қазақ мұңы» Назиром Тюрекуловым, обладавшим большим опытом и внесшим определенный вклад в развитие советской востоковедческой науки, Т. Жургунов осваивал тонкости публицистической и редакторской работы, проявляя свои творческие, организаторские способности.

Данная газета в тот период сыграла огромную роль в политической жизни республики, большинство общественных деятелей придавали ей особое значение и принимали в ней активное участие, использовали страницы газет для пропаганды и популяризации своих идей и мыслей. Т. Жургунов на всех этапах своей деятельности также активно использовал публицистическую трибуну.

В 1919 году Т. Жургунов работает председателем Кенжегаринского волостного революционного комитета, одновременно руководит небольшим отрядом милиции, про-

³⁵ Шоинбаев Т. Алиби Джангильдин. Алма-Ата, 1957, с. 40.

³⁶ Шоинбаев Т. Алиби Джангильдин. Алма-Ата, 1957, с. 50.

³⁷ Утегалиева А. Д. Культурно-органи-

водившим ликвидацию остатков белых банд. В этот период Жургунов тесно работает вместе с А. Джангильдиным, Б. Алмановым, И. Киселевым – видными деятелями революционных преобразований в этом регионе.

Огромную роль в жизни Т. Жургунова сыграло вступление в партию ВКП(б)-1920 г. – «киргизской организации без рекомендаций и кандидатского стажа, в других партиях не состоял и в оппозиции, антипартийных группировках не участвовал»³⁸. Все это немаловажно, так как Т. Жургунов впоследствии неоднократно выступал с критикой группировочной партийной борьбы. В том же 1919 г. Т. Жургунов работал вначале заместителем председателя, затем председателем Иргизского уездного ревкома, председателем Иргизского комитета. В октябре 1920 г. Т. Жургунов избирается делегатом Учредительного съезда Советской республики в г. Оренбурге. После ликвидации Иргизского уезда Т. Жургунов уезжает на учебу на Оренбургский рабфак в целях продолжения образования.

Важное значение для Казахстана в эти годы имело постановление Наркомпроса РСФСР «О школах национальных меньшинств» (31 октября 1919 г.), установившее право для национальных республик открывать общеобразовательные школы, средние и высшие учебные заведения с обучением на родном языке³⁹. В Семиречье и южных казахских районах все русско-туземные школы были преобразованы в однотипные национальные трудовые школы. В ряде районов открывались интернаты с полным содержанием за счет государства.

С появлением Декрета Совета Народных Комиссаров «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» (26 декабря 1919 г.) в государственных органах работа велась в двух направлениях: через краткосрочные курсы и путем развития общеобразовательных школ. Осуществлялась перепись нуждающихся в обучении, создавались курсы для подготовки учителей по ликвидации неграмотности взрослого населения. Начали создаваться различные школы. Например, только в Семиречье за один 1919 год было открыто 352 школы, в которых обучалось 32636 учеников, а в 1920 году в период образования КазАССР было открыто уже 576 школ с контингентом учащихся 46536. В 1921 году в республике функционировало 2847 школ первой ступени с 142058 учащимися и 66 школ второй ступени с 8521 учащимся⁴⁰.

К работе по обучению взрослых активно привлекались не только учителя, но и другие специалисты – агрономы, врачи и т. д.⁴¹.

Органы народного образования привлекали к педагогической деятельности и тех, кто работал не по специальности, но желал работать в новой советской школе. Для них в 1919/1920 уч. году открыли в городах республики (Верном, Челкаре, Оренбурге,

³⁸ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 11558, л. 27.

³⁹ Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917–1947 гг., вып. 1–2. – М.: АПН РСФСР, 1947, с. 166.

⁴⁰ История Казахстана в АССР. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1957, с. 311.

⁴¹ История Казахстана в Казахстане. Сборник документов и материалов. Т. 1. Алма-Ата, 1965, с. 155–156.

Тургае, Карабутаке, Уиле, Уральске, Иргизе, Акмолинске, Семипалатинске) 2-месячные курсы учителей⁴².

После окончания курсов, техникумов учителя направлялись на учебу в высшие педагогические учебные заведения России и Средней Азии (Оренбург, Омск, Москва, Ташкент). Например, в Москве в 1920 году училось 13 человек из разных уездов республики на школьно-инструкторских курсах; от Актюбинского уезда 2 человека были командированы на учебу в пединститут в Москву и 10 – в Оренбург⁴³.

Борьба за широкое просвещение народных масс имела ряд своих специфических особенностей: пережитки феодализма, религиозное влияние ислама, малограмотность населения, недостаток национальных кадров, отсутствие учебников на казахском языке вынуждали Советское правительство широко использовать на местах русских учителей и работников⁴⁴.

Всероссийский съезд по просвещению национальностей, который состоялся в августе 1919 года, принял «Положение об организации дела Просвещения народов нерусского языка»⁴⁵. В нем были предусмотрены издания учебников, подготовка учительских кадров, укрепление учебно-материальной базы национальных школ. Относительно легко прошла перестройка начальных и четырехклассных училищ. Трудности имелись в реорганизации гимназий, реальных училищ и частных школ: часть учителей, родительские комитеты и служители культа призывали верующих не пускать детей в советскую школу.

В условиях сложившейся острой классовой борьбы утверждалась новая система образования в Казахстане. Для решения этих проблем был принят Декрет СНК «Об отделении церкви от государства и школы». На основе декрета был подготовлен циркуляр Наркомпроса КАССР № 116 от 20 апреля 1922 г. о недопустимости нарушения Декрета СНК РСФСР «Об отделении церкви от государства и школы от церкви»⁴⁶, в котором указывалось следующее:

«Декретом от 23 января 1918 г. Совет Народных Коммисариатов (РСФСР) отделил церковь от государства и школу от церкви, раз навсегда объявив, что обучение и необучение религии есть дело частное и что школа, являясь советской по существу, не может быть местом преподавания религиозных культов. По имеющимся у Кирнаркомпроса сведениям, за последнее время декрет этот в некоторых школах Кирреспублики нарушается, и школьные работники под давлением местного населения занимаются в стенах школ преподаванием вероучения. Считая подобное преподавание религиозных культов в школе ни в коем случае недопустимым, как нарушающее декрет, Кирнаркомпрос:

⁴² Народное просвещение КазССР. Сб. документов и материалов (1917–1939 гг.). – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1957, с. 120.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Бисенов Х. У истоков культурного строительства в Казахстане // Известия АН КазССР. Сер. История. Алма-Ата, 1962, № 1, с. 14.

⁴⁵ Культурное строительство в Казахстане (1918–1932 гг.) Сб. документов. т. 1 – Алма-Ата, 1965, с. 31.

⁴⁶ ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 1, д. 508, л. 60.

Возлагает всю ответственность за нарушение Положения о трудовой школе, в частности, за преподавания религиозных культов в школе на органы ОНО в лице их заведующих.

Вменяет в обязанность местным ОНО через инструкторов и членов союза работников просвещения разъяснить населению недопустимость преподавания религиозных культов в школе и значение декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви.

Предупреждает, что педагоги, виновные в нарушении декрета, привлекаются к суду ревтрибунала и устраняются от должности, как не стоящие на платформе советского строительства.

Излагая настоящий циркуляр в целях пресечения нарушения декрета от 23 января 1918 г. отдельными школьными работниками, Кирнаркомпрос верит, что широкие массы учительства, учитывая значение вышеназванного декрета, сумеют сами вынести должное порицание его нарушителям из своей среды, действия которых несовместимы с званием членов союза работников просвещения»⁴⁷.

Однако в связи с религиозностью населения, высоким авторитетом служителей культа, серьезными экономическими трудностями, территориальной разбросанностью населения, отсутствием кадров работников, осуществить данный Декрет в условиях Средней Азии и Казахстана полностью не удалось.

В итоге с разрешения Наркомпроса открываются при мечетях религиозные школы и училища (мектебы и медресе) и преподается вероучение в советской школе. Такие уступки в те годы по отношению к религиозным верованиям были необходимы в целях завоевания доверия народа⁴⁸.

Но, несмотря на все это, деятельность советских органов по развитию народного образования Казахстана продолжалась. Увеличивалось количество школ. Например, в Семиреченской и Сырдарьинской областях в 1919 году действовало 410 школ с 54236 учениками, в том числе 23786 детей казахов⁴⁹. Впервые в истории Декларация прав трудящихся Казахской АССР предоставила женщине-казашке равные политические и гражданские права, открыла ей путь к образованию, к общественно-полезному труду, к участию в управлении государством⁵⁰.

Специфика жизни, быта и психологии казахов требовали особого подхода к решению данной проблемы. В связи с этим *Наркомпрос* республики строил свою работу с учетом бережного отношения к национальным особенностям. Были созданы стационарные и передвижные школы, пункты ликбеза, Красные юрты (Қызыл отау), Красные караваны (Қызыл керуен).

⁴⁷ ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 1, д. 508, л. 67.

⁴⁸ Бисенов Х. Культурное строительство в Казахстане в восстановительный период (1921–1925 гг.). Алма-Ата, 1965, с. 63.

⁴⁹ Покровский С. Н. Победа Советской власти в Семиречье. Алма-Ата, 1967, с. 79.

⁵⁰ Декларация прав трудящегося и угнетенного населения Казахстана, одобренная постановлением советского правительства о народном образовании. Сб. документов за 1917–1947 гг. Т. 1. М.: АПН РСФСР, 1947, с. 48–49.

Да и Постановление ЦИК КазССР от 26 июля 1921 года «О мобилизации всех лиц в возрасте от 16 до 50 лет, имеющих достаточное образование, на ликвидацию неграмотности» сыграло значительную роль в привлечении людей к учебе. Так, уже к 1921–1922 учебному году в республике были обучены грамоте 3000 человек, а в 1922–1923 учебном году – 4148 человек⁵¹. В результате произошел существенный сдвиг в народном просвещении. Если на территории дореволюционного Казахстана в 1914/1915 учебном году насчитывалось 2011 школ, где обучалось 105 тысяч учащихся, из них 1958 – начальные школы, чаще двухклассные, но даже такие школы были недоступны для бедняков, то в 1927/1928 учебном году количество школ увеличилось до 3297, а число учащихся в них до 273,6 тыс. человек⁵².

Все это сыграло немаловажную роль в становлении педагогического мировоззрения, развития общественно-просветительской деятельности Т. Жургунова.

В эти годы (1922 г.) по решению президиума Киргизского обкома РКП(б) Т. Жургунов привлекается к работе в органах НКВД. Однако в архивах мы находим сведения о направлении Т. Жургунова не в органы НКВД, а в Адаевский урвком, однако в его анкете о работе в этих органах не упоминается. От второго назначения Т. Жургунов отказался в связи с болезнью, о чем свидетельствует медицинская справка врача Райбштейна А. В., где указывается, что «Т. Жургунов страдает катаром обоих легких, и всякая простуда является опасной для его жизни. К тому же он страдает остатками суставного ревматизма обеих ног»⁵³. Справка убеждает в правильности отказа Т. Жургунова от данного назначения. В своем заявлении он пишет: «Я был не в состоянии выполнить данную задачу... Такое состояние здоровья более 2000 верстную верховую езду, безусловно, не сможет выдержать. В силу сказанного я должен был отказаться от поездки. Прошу обком считать меня выбывшим из партии»⁵⁴. На основании заявления Т. Жургунова Киргизская /Казахская/ областная контрольная комиссия РКП(б) принимает решение «считать механически выбывшим» из партии Т. Жургунова⁵⁵.

Выход Т. Жургунова из рядов РКП(б) по собственному желанию нужно признать как осознанный отказ от дальнейшей политической работы и желание совершенствовать свои знания. Хотя в анкетных данных не встречаются сведения о выходе Т. Жургунова из партии.

Несмотря на его отказ и заявление, на заседании Пленума обкома его охарактеризовали как человека, «пользующегося известным авторитетом среди киргизского населения, опытного товарища в строительстве советского аппарата, и кроме этого, хорошего администратора»⁵⁶ и назначили членом Адаевского уездного революционного комитета. Все это говорит о высоком и заслуженном авторитете Т. Жургунова среди своих кол-

⁵¹ Социалистическое строительство в КазАССР. Экономическо-статистический справочник за 1920–1925 гг. Алма-Ата, 1965.

⁵² Береза Г. Всеобщее-начальное обучение в Казахстане. Алма-Ата: Госплан КазССР, 1930, с. 27.

⁵³ АП РК, ф. 718, оп. 1, д. 166, л. 2.

⁵⁴ Там же, л. 3.

⁵⁵ АП РК, ф. 718, оп. 1, д. 166, л. 1.

⁵⁶ АП РК, ф. 149, оп. 1, д. 266а, лл. 167

лег и высшего партийного руководства республики. Его уважали за глубокие знания, организаторские способности, высокую работоспособность, активную деятельность, за принципиальность, настойчивость и решительность в отстаивании выбранной позиции и принятых решений.

«Инцидент о неподчинении партийной дисциплине рассматривается Киргизской (Казахской) областной контрольной комиссией РКП(б) и 8 декабря 1922 года на Т. Жургунова заводится партийно-следственное дело, в котором отмечается, что Киробком РКП(б) направлял его в распоряжение НКВД, а вторичным постановлением он был назначен членом Адаевского Уревкома, но оба эти решения остались невыполненными»⁵⁷.

Т. Жургунов на протяжении всей жизни продолжает работать на различных государственных и партийных ответственных постах и параллельно учится в учебных заведениях республики. Об этом свидетельствуют документы партийной реабилитации Т. Жургунова, где указывается его партийный стаж с 1920 года⁵⁸.

После успешного окончания двухгодичного курса рабочего факультета в г. Оренбурге Т. Жургунов поступает на факультет права в Среднеазиатский государственный университет. Этот период для Туркестана и Казахстана был особо тяжелым: сказывались последствия гражданской войны, разрухи, голода и эпидемий.

Сформировавшись как творчески одаренная личность, Т. Жургунов активно включается в процесс революционных действий, выступает на страницах периодической печати, работает на различных должностях, заслуживает авторитет всесторонне образованного, настойчивого, принципиального организатора практической работы.

1. 2. 2. Ташкентский период общественно-просветительской деятельности Темирбека Жургунова (1923–1933 гг.)

В 1923 году Темирбек Жургунов поступает в Среднеазиатский государственный университет на правовое отделение факультета местного хозяйства и права⁵⁹.

Среднеазиатский университет, учрежденный декретом СНК РСФСР в сентябре 1920 года по указанию Ленина, был организован на основе Туркестанского народного университета, открытого в 1918 году в Ташкенте. В университете существовали такие факультеты, как физико-математический, технический, медицинский, сельскохозяйственный, историко-филологический, военный и факультет общественных наук. Он являлся единственным крупным вузом в восточном регионе страны, который сыграл огромную роль в развитии народного просвещения в Туркестане. Здесь работали выдающиеся ученые из России (Москвы, Ленинграда и других городов РСФСР) академики-востоковеды (В. В. Бартольд, Е. П. Коровин, Г. Н. Черданцев, В. И. Романовский, А. С. Уклонский и др.) и другие известные личности⁶⁰.

⁵⁷ Утегалиева А. Д. Культурно-организаторская деятельность Т. Жургунова. Дисс. канд. ист. наук. – Алматы, 1996. – 26 с.

⁵⁸ АП РК, ф. 8, оп. 22, д. 5475, л. 20.

⁵⁹ АП РК, ф. 141, оп. 16, д. 1038, л. 2.

⁶⁰ См. также: Развитие и развитие советской национальной интеллигенции в Средней Азии. Ташкент: ФАН,

Студенты университета успешно сочетали учебу с практической государственной и политической деятельностью. Например, Т. Жургуенов, обучаясь в университете, в сентябре 1923 года был назначен Полномочным Представителем КазЦИК при Туркестанском ЦИК без отрыва от учебы⁶¹. Это было связано не только с острым недостатком образованных людей, но и с его опытом организаторской работы. За это время Т. Жургуенов избирается членом КазЦИК Казахстана и Туркестана, делегатом ряда конференций и съездов областных, краевых и республиканских советских и партийных организаций.

Являясь Полномочным Представителем КазЦИК в Туркестане, Т. Жургуенов решает различные политические, социально-экономические, хозяйственные вопросы региона; составляет отчеты, сводки, письма, статистические данные о жизни Туркестанского края. На основе этой информации он пишет работу «Положение казахов, живущих в Средней Азии» (1924 г.). В ней Т. Жургуенов говорит о необходимости объединения казахских земель, входящих в Туркестанский регион. В вопросах территориального размежевания республик Средней Азии и Казахстана он придерживается положительного решения проблемы и принимает активное участие в этом процессе. Он входит в состав территориальной комиссии по размежеванию при Среднеазиатском бюро ЦК РКП(б)⁶².

Т. Жургуенов принимает участие и в решении кадровых вопросов, выступает на заседании бюро Казкрайкома ВКП(б) с предложением «О бесплатном пользовании гражданами КазАССР для перекочевки на равных правах с гражданами Каракалпакского Автономного округа на Тайляу и Сусамыр и обратно по 2-м кочевым дорогам», которые были очень важны для регулирования хозяйственных отношений между двумя соседними регионами накануне джайляуного периода. Все это говорит о том, что Т. Жургуенов вникал во все практические вопросы, пытался положительно их решить.

Т. Жургуенов, как и другие студенты, находился в самой гуще политической, общественной и культурной жизни Среднеазиатского университета и принимал в ней самое активное участие. Об этом свидетельствует коллективное письмо студентов И. В. Сталину, написанное 14 сентября 1925 года, под которым подписалось 5 студентов, и среди них подпись Т. Жургуенова стоит первой.

В письме, разоблачающем трайбализм⁶³, карьеристские устремления партийно-советских руководителей и их равнодушное отношение к вопросам политического, экономического и культурного развития Казахстана, видится стремление молодого поколения изжить «болезни» и решать практические вопросы провозглашенных социалистических преобразований, которые служили для них идеалом⁶⁴.

⁶¹ АП РК, ф. 139, оп. 1, д. 546, л. 148.

⁶² Жургуенов Т. Положение казахов, живущих в Средней Азии // Еңбекші казак 1924, 8 кантар.

⁶³ Трайбализм – приверженность к культурно-бытовой, культовой и общественно-политической племенной особенности.

⁶⁴ Утегалиева А. Д. Культурно-органи...

Авторы этого письма позже, в конце 30-х годов, были репрессированы как враги народа, и их трагические судьбы отражены в судьбе Т. Жургенова, чья яркая и содержательная деятельность не могла не прийти в противоречие с эпохой сталинизма.

В период учебы в университете Т. Жургенов изучает право, увлекается научно-исследовательской работой, пытается глубже познать законы этнографии, истории, политэкономии, о чем свидетельствуют историко-этнографические очерки «Положение казахов, живущих в Средней Азии», в которых рассматривается хозяйственный уклад, расселение, жизнь, быт, культура казахского населения, проживающего на территории Сыр-Дарьинской и Семиреченской областей; а также статья «Город и аул в восстании казахов 1916 года», посвященная десятилетнему юбилею восстания под руководством Амангельды Иманова.

Статья рассматривает такие вопросы, как «Возникновение городов на Западе», «Социальная структура казахов», «Возникновение казахских городов», «Антагонизм между городом и аулом», «Национальный характер восстания», «Роль националистической интеллигенции», «Смертельный грех буржуазных националистов», «Восстание не было крестьянским», «Где искать корни восстания». В ней Т. Жургенов представляет город как колонизаторскую Россию, а аул как казахскую степь, казахский народ, находящийся под властью России.

По его словам, восстание как национальное, общенародное было направлено против местной казахской «байско-знатной верхушки и интеллигенции», наряду с русскими, которые «были воспитаны в русификаторских школах колонизаторской системы, и в условиях растущей разобщенности между городом и аулом, оторвались от казахского аула». Содержание статей свидетельствует о широком кругозоре Т. Жургенова в области политэкономии, всеобщей истории, истории древнейших времен, русско-казахских отношений и международных отношений прошлого времени, знании работ Маркса К. и Энгельса Ф. В работе широко прослеживается историческая картина развития казахского народа, делаются конкретные выводы по причинам восстания⁶⁵.

Все вышесказанное говорит о том, что важный этап борьбы с культурной отсталостью приходится на конец 20-х – начало 30-х годов. Тенденция одновременного подхода к ликвидации безграмотности уступила место широкому государственно-политическому наступлению на общественное сознание. Культурно-просветительская работа среди населения по формированию социалистической идеологии сочеталась с государственной и партийной программой по развитию всеобщего обязательного начального образования.

В связи с принятием 28 июня 1926 года СНК РСФСР специального постановления «О просветительской работе среди национальных меньшинств в РСФСР», было решено расширить сеть школ первой ступени и профессионально-технических школ, подготовку культпросветработников для сельских районов, издание учебников и литературы

⁶⁵ Восстание казахов 1916 года // Советская степь. 1926. 30 августа, 1–2 сентября.

на разных языках, подготовку кадров учителей из лиц местной национальности, открытие новых педагогических учебных заведений⁶⁶.

В этом же году (Приказом Наркомпроса № 9171 от 13. 07. 1926 г.) Т. Жургунов назначается ректором Казахского педагогического высшего учебного заведения (КазПедВУ-За)⁶⁷ г. Ташкента, реорганизованного из местного Института просвещения (Инпроса). Выбор Т. Жургунова ректором не случаен. Это знак доверия и высокой оценки партии и правительства заслуг Т. Жургунова в области образования, просвещения и искусства.

Казахский педагогический вуз имел огромное значение для дальнейшего развития образования, просвещения и культуры⁶⁸. Казахстан ощущал большой недостаток в высокообразованных специалистах различных профессий, и острая потребность была не только в одном педвузе, но и в целой сети высших и средних учебных заведений. Имевшаяся в то время система образования не отвечала потребностям дня и не давала должного образования на казахском языке.

*Народный комиссариат по просвещению
13/07/1926 г. № 9171*

Ташпединститут

Копия Казпредставительству в г. Ташкенте по вопросу об увольнении с должности тов. Сарсенова и назначении Т. Жургунова.

Согласно приказу по Казнаркомпросу № 91/1 тов. Сарсенов увольняется с занимаемой должности ректора Института с 15 августа 1926 года и на это место назначается тов. Жургунов.

Сообщая об изложенном, предлагается тов. Сарсенову к означенному сроку сдать все дела и имущество института тов. Жургунову по установленной форме и акт о сдаче по представленной форме и акт представить в Наркомпрос.

Верно Завсоцпрофобро подпись Каипов

Секретарь _____ подпись

⁶⁶ Директивы ВКП (б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917–1947 гг., вып. 1–2. М. : АПН РСФСР, 1947, с. 145.

⁶⁷ Первый казахский институт в Ташкенте. Сб. документов и материалов «Zur salim». Ташкент, 2005, с. 98.

⁶⁸ Г. Тилеукулов, Г. Тилеукулова. Из истории

**Из протокола заседания СНК КАССР о преобразовании Ташкентского
Казахского института просвещения в Казахский
педагогический институт⁶⁹**

2 июня 1926 г.

Слушали: 8. О преобразовании Ташкентского Казинпроса в Казпедвуз. (Докладчик Кислицин – Наркомпрос).

Постановили: Признавая насущную необходимость для КАССР создания вуза и в первую очередь педагогического его факультета, Совет Народных Комиссаров постановил:

1. Бывший Казинпрос в г. Ташкенте считать преобразованным в педвуз под названием «Казахский педагогический институт».

2. Имущество б. Казинпроса в г. Ташкенте целиком передать Педагогическому институту.

3. Просить СНК и Наркомпрос РСФСР о включении Казахского педагогического института в г. Ташкенте в сеть учебных заведений РСФСР

Председатель Совнаркома

Шамов

Секретарь Совнаркома

Петрова

По поводу открытия национального вуза мнения национальной казахской интеллигенции разделились: одни поддержали, другие были против. Одни говорили об отсутствии материально-технической базы для такого рода учебного заведения, подчеркивая, что «открываемый университет будет навязывать чуждую культуру казахскому народу»⁷⁰. Другие предлагали довольствоваться вузами Узбекистана и России, в которых можно получить высшее образование.

Третьи, в частности Т. Жургуенов, ратовали за открытие национального вуза. Он не только поддерживал данную идею, но и являлся одним из активных организаторов, проделавших большую подготовительную работу. Об этом свидетельствует выступление в прессе с докладом о КазПедВУЗе⁷¹. В нем он отмечает особенности коренной национальности, структуры казахского общества, говорит о необходимости развития культуры и грамотности казахского народа, о коренизации мировой культуры, которая заключается в том, чтобы преподнести все богатства мировой культуры и достижения науки и техники на родном, коренном языке казахов. Ибо «социализм для казахов прежде всего означает национальную победу на культурном фронте. Трудящиеся казахи, приобщенные к мировой культуре, на своем родном языке могут с полной гордостью ликовать как на торжестве первой победы социализма в нашей стране».

⁶⁹ ЦГА КазССР. ф. 30. оп. 1, д. 590.

⁷⁰ Деятельность организации вуза в КазССР // Просвещение национальностей. 1934, № 3, с. 31.

⁷¹ Казпедвуз. Коренизировать мировую культуру // Советская степь. 1926. 7 сентября, с. 3.

То есть Т. Жургуенов предлагает такой путь достижения коренизации, как непосредственный и широкий доступ к знаниям мировой науки и культуры на казахском языке. Все это убеждает в необходимости создания широкой сети культурных и научно-учебных заведений национального типа и определения задач этих организаций, в том числе и создаваемого КазПедВУЗа. По словам Т. Жургуенова, в первую очередь надо создать школы, учебные заведения на казахском языке, приблизить школу к обществу, народу. КазПедВУЗ должен готовить высококвалифицированных педагогов и ученых из самих казахов. Он должен быть научно-учебным заведением»⁷².

В своей статье Т. Жургуенов постарался отразить основные позиции по вопросу открытия КазПедВУЗа и некоторые организационные моменты.

Учебный процесс в КазПедВУЗе было решено начать в 1926–1927 учебном году. Однако в связи с тем, что Наркомпрос РСФСР в тот момент финансировать новый вуз не мог, необходимое ассигнование было обеспечено за счет Наркомпроса КазАССР – 60% и 40% за счет Крайфонда. Имущество ликвидированного Инпроса передавалось КазПедВУЗу, предоставлялись и дополнительные помещения, выделялись денежные средства – 25 тысяч рублей для необходимых организационных расходов⁷³. Партийное руководство республики оказывало помощь не только в финансировании, решении организационных вопросов, заботилось о пополнении профессорского состава института из других вузов союзных республик, в частности из городов Москвы, Ленинграда, Киева, уделяло внимание подготовке кадров преподавателей из казахской молодежи, но и обеспечивало партийно-классовый подход при решении проблем КазПедВУЗа. Например, профессорско-преподавательский состав комплектовался из числа коммунистов, был разработан план набора студентов по национальной, социальной и партийной принадлежности, ставился вопрос об организации партийного бюро при педвузе со стороны Крайкома, устанавливалось партийное руководство, был разработан учебный план по общественно-политическим дисциплинам⁷⁴.

О дальнейшем совершенствовании работы КазПедВУЗа хорошо говорится в статье «Об организации Казахского университета». Здесь Т. Жургуенов снова говорит о необходимости просвещения и образования для широких слоев населения Казахстана, о необходимости подготовки ученых, специалистов-исследователей богатейших недр Казахстана, квалифицированных врачей для оказания медицинской помощи казахскому населению, учителей, в которых нуждаются школы казахских аулов, и ряда других специалистов в области литературы, искусства, а также работников госаппарата управления. Ибо, по его словам, невозможно решить эти сложные вопросы без высших учебных заведений. Поэтому он предлагает создать вуз на территории Казахстана, реорганизовав КазПедВУЗ в Казахский государственный университет с более широким спектром подготовки специалистов, который бы одновременно был и научно-исследо-

⁷² Там же, с. 4.

⁷³ Жургуенов Т. К. Задачам нового Педвуза. КазПедВУЗ. 1926–1927 учебный год. Соп. архив. ф. 117, л. 100.

⁷⁴ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 4886, л. 1173.

вательским центром. «Это могло бы привлечь для работы в Казахстане не только преподавателей, но и ученых, людей, преданных науке, из других регионов Союза, которые могли бы при Казахском государственном университете заниматься научными работами по основным проблемам хозяйственного и социально-культурного развития республики»⁷⁵.

Полный анализ положения дел в системе народного образования, а также перспективные задачи и основные направления развития всей системы образования, в частности вузовского, Т. Жургунов предлагает в своей статье «Год работы КазПедВУЗа. Итоги и перспективы организации вуза в КАССР».

В ней он характеризует работу вуза за первый год следующим образом: «Из 80 человек было принято на учебу в вуз 49 (из них два узбека, остальные казахи). Было организовано два факультета:

I. Общественно-лингвистический с двумя отделениями: общественно-экономическим и лингвистическим;

II. Естественно-математический с отделениями естественно-географическим и физико-математическим.

Учебный план был составлен по типу программ подобных вузов РСФСР с добавлением дисциплин по краеведению и педагогике и рассчитан на 4,5 года обучения. Специализация начинается с первого курса.

В качестве преподавателей были приглашены из Москвы известные востоковеды: профессор Малов С. Е. по тюркологии, академик Бартольд В. В. по истории тюрко-монгольских народов и лучшие преподаватели из Среднеазиатского государственного университета»⁷⁶.

По словам Т. Жургунова, подготовку высококвалифицированных специалистов необходимо было осуществлять на родном языке, т. е. включая казахский язык в систему образования поэтапно, начиная с начальной школы и заканчивая высшими учебными заведениями. Ибо только при данном условии можно будет достичь необходимых знаний, приобщить казахскую молодежь к мировой культуре на казахском языке, и вместе с тем создать логически законченную цепь единой системы образования.

Т. Жургунов в своей статье приводит ряд фактов и на их основе доказывает необходимость создания Казахского университета на базе существующего КазПедВУЗа с последующим перенесением университета на территорию Казахстана в окрестности города Алма-Аты. По его мнению, такой подход удобен для связи с различными управлениями образования, получения и выполнения для них заданий и поручений и других вопросов культурной жизни казахского народа.

К тому же он абсолютно прав, что один КазПедВУЗ не может выполнить задачу подготовки специалистов различных профилей. Данное обстоятельство, да и сельскохозяйственный профиль экономики Казахстана убедительно доказывают необходимость

⁷⁵ Жургунов Т. Об организации Казахского государственного университета // Советская степь. 1927. 22 апреля.

⁷⁶ Казахского высшего педагогического института. Ташкент, 1928. – С. 24.

открытия нескольких университетов в республике⁷⁷. В решении данного вопроса, по мнению Т. Жургунова, и окажет помощь КазГУ, который будет создан с различными факультетами и отделениями, где язык преподавания должен был быть казахским. Далее автор отмечает, что язык преподавания должен быть казахским и в школах, и в техникумах, чтобы представители всех специальностей могли бы передать свои знания в массы казахского населения на родном языке, наиболее эффективно решив проблемы неграмотности, образования и овладения той или иной профессией. Все это еще раз убеждает в актуальности проблемы подготовки учителей-казахов, преподающих на казахском языке.

Но в то же время Т. Жургунов знал, что в данный момент язык обучения сделать только казахским невозможно, так как для этого в республике нет ни материально-технической базы, ни необходимого числа учителей, знающих казахский язык. «Все вузы городов Омска, Оренбурга, которые ранее входили в состав Казахстана, а также в Ташкенте, других городах России и Узбекистана могут дать казахам образование лишь на русском языке. В КазПедВУЗе же работают преподаватели, профессора и академики, которые опять-таки приглашены из САГУ, из городов Москвы, Ленинграда и других и преподают на русском языке. Таким образом, в данный момент нет возможности сделать язык преподавания исключительно казахским»⁷⁸. Здесь Т. Жургунов предлагает казахской молодежи изучить русский язык, получить в российских университетах образование, специальность, профессию и, вернувшись в Казахстан, обучать последующие поколения казахского населения на родном языке.

Поэтому, по мнению Т. Жургунова, «вопрос о преподавании во всех звеньях системы народного образования на казахском языке – это перспективный вопрос, требующий не только времени, но и большой работы, так как должны быть подготовлены необходимые кадры для полного перехода образования на казахский язык»⁷⁹.

Решение проблемы подготовки специалистов различных профилей Т. Жургунову видится в том, чтобы создать в новом университете медицинский, сельскохозяйственный (с зоотехническим и ветеринарным уклоном) факультеты и дополнить их уже имеющимися четырьмя отделениями КазПедВУЗа. Ибо невозможно осуществить сразу все запросы в сфере необходимых профессий, нужно ограничиться тем, что есть. К тому же нельзя отказываться и от таких вузов и сузоров России и Средней Азии, где готовят специалистов ветеринарии, медицины, учителей, экономистов и т. д.⁸⁰

При создании казахского университета он предлагает опираться на имеющийся опыт и использовать культурное и научное наследие других вузов и останавливается на таком немаловажном, базовом вопросе, как пополнение студенческой аудитории университета лицами из числа казахской молодежи.

⁷⁷ Жургунов Т. Год работы Казахского высшего педагогического института. Ташкент, 1928, с. 26.

⁷⁸ Там же, с. 30.

⁷⁹ Жургунов Т. Год работы Казахского высшего педагогического института. Ташкент, 1928, с. 31.

⁸⁰ Там же, с. 32.

В связи с этим он приводит некоторые факты из истории университетов России. Например, такой: «В учрежденный впервые в России в 1724 году Петром I университет при Академии наук были приглашены из-за границы 17 профессоров и так как русских студентов для слушания этих 17-ти профессоров не было наготове, то вместе с ними из Германии были выписаны 8 студентов.

По прошествии 17-ти лет, в 1741 году, на 12 профессоров оказалось всего 12 студентов. Первый выпуск был произведен через 28 лет только в 1752 году и окончило 9 человек. В 1766 году из 18-ти студентов половина «вышла в отставку, объявляя, что они, не имея склонности более обучаться наукам, просят их из университета исключить».

В учрежденном в 1754 году по инициативе Шувалова и Ломоносова Московском университете дело обстояло не лучше.

Многие кафедры, как пишут о нем, оставались незамененными, на юридическом факультете читал один профессор Дильтей, на медицинском – один Кершетенс... число студентов – иногда было по одному студенту на факультет; лекции посещались не исправно, едва 30–40 дней в году»⁸¹. То есть, Т. Жургунов, опираясь на фактический материал, показывает, в каких условиях учреждались первые университеты в России и каков был темп их развития. «Только слепые или злостные противники продвижения национальной культуры вперед могут не мыслить того, – говорит Т. Жургунов, что учреждение университета в Казахстане, путь его развития, темп роста при Советской власти и в соответствии с современной исторической эпохой будет совершенно иным, и не далек будет тот день, когда Казахский университет действительно сделается центральным нервом культурной жизни, показателем духовной мощи трудящихся казахов и станет могучим рычагом строительства социализма в нашей стране»⁸². Эти слова доказывают дальновидность Т. Жургунова, ибо его мечты сегодня полностью сбылись, о чем свидетельствует содержание работы университета, в частности университета КазНПУ им. Абая, который был создан в 1928 г. на базе переведенного Казпедвуза из г. Ташкента. (См.: выписка из протокола заседания СНК КАССР об организации Каз. гос. университета от 10 июня 1928 г.⁸³).

⁸¹ Там же, с. 32.

⁸² Жургунов Т. Из работы Казахского высшего педагогического института. Ташкент, 1928, с. 32.

817, лл. 92–93.

**Из протокола Заседания СНК КАССР об организации
Казахского Государственного Университета**

10 июня 1928 г.

С л у ш а л и: Об организации Казгосуниверситета в г. Алма-Ата. (Докладчик Джандосов).

П о с т а н о в и л и: 1. Учредить в г. Алма-Ата Казахский Государственный Университет⁸⁴ (КазГУ) в составе трех факультетов: а) педагогического, б) сельскохозяйственного и в) медицинского.

2. В соответствии с постановлением СНК РСФСР открыть с 1 октября 1928 г. Педагогический факультет КазГУ в составе первого курса с тремя отделениями: а) физико-техническим, б) естественным и в) лингвистическо-литературным.

3. Обеспечить открытие 1 курса сельскохозяйственного факультета КазГУ с 1 октября 1929 г.

4. Полное развертывание всех факультетов КазГУ завершить к 1932–33 г.

5. Создать при НКП правительственную комиссию по организации КазГУ в составе 7 лиц, утвердив представленное Наркомпросом положение об этой комиссии.

6. Персональный состав комитета определить после согласования с НКП РСФСР кандидатуры организатора КазГУ.

7. Выдвинуть тов. Авксентьевского (зав. наркомпроса КАССР) представителем СНК КАССР по делам КазГУ в Москве.

8. Предложить Джетысуйскому губисполкому к 1 августа закончить отвод, освобождение и ремонт зданий, необходимых для педфака КазГУ и квартир для научных работников Университета.

9. В целях обеспечения КазГУ академическими работниками в дополнение ко всем льготам для научных работников вузов и по службе в отдаленных местностях распространить на них все льготы и преимущества, предоставленные научным работникам САГУ:

а) Установить за счет республиканского бюджета штатно-должностную оплату труда научных работников КазГУ в течение 3-х лет из расчета 200 руб. в месяц профессору, 150 руб. доценту и 100 руб. преподавателю и ассистенту.

б) исчисление зарплаты научным работникам КазГУ (профессора, доценты и преподаватели-ассистенты) вести из расчета в полуторном размере по 1 разряду в течение всего срока развертывания КазГУ, т. е. до 1932–33 гг. (с обеспечением нормального роста норм оплаты труда).

10. Предложить НКП оформить все условия приглашения научных работников в КазГУ и предоставить их через НКП РСФСР на утверждение СНК РСФСР.

⁸⁴ В 1930/31 учебном году был переименован в Казахский Государственный Университет.

11. Подтвердить прежнее свое постановление об ежегодном отпуске из республиканского бюджета 100000 руб. на нужды КазГУ впредь до полного завершения организации Университета, предложив НКФ предусмотреть этот расход по бюджету 1928–29 г.

12. В связи с открытием КазГУ упразднить Казахский высший педагогический институт в г. Ташкенте, восстановив вместо него существовавший ранее Казахский Институт Просвещения, как учреждение среднего педагогического образования.

13. Все имущество Казпедвуза, указанное в п. 2 постановления СНК КАССР от 1 сентября 1926 г. (протокол №34), передать восстановленному Казинпросу, за исключением учебно-вспомогательного оборудования, которое в части университетского инвентаря должно быть переброшено в г. Алма-Ата для КазГУ.

14. Время и порядок упразднения Казпедвуза и восстановления Казинпроса установить НКП.

15. Предложить Наркомпросу и Наркомфину в недельный срок представить на утверждение КСНК смету на необходимые расходы по подготовительным мероприятиям к открытию университета с указанием источника для открытия их.

*Председатель Поволоцкий
Секретарь Петрова*

Итак, анализ выступлений, докладов и статей Т. Жургенова за этот период свидетельствует о том, что его труды пронизаны большой заботой о перспективах развития родного казахского языка, вузовской системы подготовки специалистов для различных отраслей народного хозяйства, науки и культуры, что он хорошо понимает всю глубину и ответственность поставленных на повестку дня вопросов, потому что от уровня подготовки специалистов зависит будущее страны.

В мае 1927 года Т. Жургенов заканчивает учебу в Среднеазиатском государственном университете и защищает дипломную работу на тему «*Проблема административно-хозяйственного районирования СССР и Казахстана*», в которой рассматриваются такие вопросы, как история и теория районирования; политика советской власти в области районирования; проблемы районирования Казахстана, и которая была опубликована отдельной книгой в 1928 г. в Кызыл-Орде⁸⁵.

В *первой главе* Т. Жургенов раскрывает понятие районирования, основные его признаки, приводит широкую историографию этого вопроса, анализирует позиции различных исследователей по основным принципам классификации хозяйственного районирования. Обобщая все это, выделяет три признака, которые должны составить основу районирования:

1) естественно-исторический, который характерен общностью климата, почвы, растительности выделяемого района;

2) экономический – характеризуемый единством рыночных условий, способа производства, формы и системы хозяйства;

3) политический.

Вместе с тем предлагает также в СССР в качестве еще одного важного признака выделить «национальный».

Во второй главе характеризуется практика районообразования, проводимая органами Советской власти, показывается ее отличие от политики царской России, освещаются положительные результаты, говорится о самоуправляемости и равноправности административно-хозяйственной части республики, об отдельных специфических отраслях, которые должны сочетать различные направления на принципах хозяйственной и экономической целесообразности. Он особо подчеркивает вопросы системы местных советских, исполнительных и судебных органов, их компетенцию.

В третьей главе Т. Жургунов рассматривает возникавшие в республике города – своеобразный результат проводимой колониальной политики России, характеризует основные культурные, административные и хозяйственные центры.

На основе анализа рассматривает историю районообразования республики с первых лет Советской власти и говорит о необходимости определения общего для всего края экономического центра, который удобен для связи и сообщения со всеми районами Казахстана.

Т. Жургунов анализирует план районообразования Казахстана, разработанный Казгоспланом. Считает его недостаточно приемлемым, называя бессистемным, так как весь Казахстан рассматривается как единая область, поделенная на округа как административно-хозяйственные единицы. Говорит о необходимости выделения специфических форм хозяйствования для отдельных регионов. В связи с этим Т. Жургунов предлагает свое видение по проведению районирования в Казахстане. Он считает необходимым признать тот факт, что существующие города Казахстана не могут играть ведущую районообразующую роль, поскольку не все города имеют влияние на формирование хозяйственной жизни района, поэтому не вокруг каждого из них можно устраивать районы.

Т. Жургунов предлагает учитывать возникновение новых культурно-производственных пунктов в связи с перспективой развития новых путей сообщения, индустриализации, реконструкции народного хозяйства и т. д. Он выделяет четыре типа хозяйствования в соответствии с климатическими зонами, растительностью, приводит ряд таблиц и отмечает необходимость внимательного изучения зональных особенностей при районообразовании. Особо выделяет и социально-бытовые условия, вопросы регулирования кочевых взаимоотношений, использования пастбищ. Рассматривает административно-правовые вопросы, обращает внимание на родовые отношения, сохраняющиеся в казахском обществе.

В заключении работы даются практические выводы.

Работа представляет большой интерес, т. к. теоретическая часть тесно связана с практической частью, подробно освещаются конкретные сложности в проведении административно-хозяйственного районирования в Казахстане, автор пытается взглянуть на проблему изнутри, предло

В отзывах на дипломную работу профессоров Н. Фиолетова и Л. Успенского говорилось, что Т. Жургенов использовал почти всю литературу на русском языке по данному вопросу и большое количество необработанного, «сырого» материала в виде экономико-статистического, планового, циркулярного, особенно по Казахстану, часть которого ранее не вводилась в научный оборот, не использовалась в литературе. «Изложение вполне систематическое, выдержан метод и дано самостоятельное освещение вопроса, в частности, по Казахстану»⁸⁶ (текст дается в предисловии книги «Проблема административно-хозяйственного районирования СССР и Казахстана», стр. 486).

Члены комиссии также отмечали начитанность, широкий кругозор, самостоятельность работы, способность автора к научно-исследовательской работе, и единогласно рекомендовали Т. Жургенова «для оставления при университете в качестве сверхштатного научного сотрудника по кафедре госправа»⁸⁷.

В связи с утверждением состава Коллегии Народного Комиссариата Просвещения КазАССР (27 июня 1927 г.), куда вошел и Т. Жургенов⁸⁸, его отзывают с работы ректора Казахского педагогического вуза и оставляют научным сотрудником при Среднеазиатском государственном университете в Ташкенте.

Но Т. Жургенову на кафедре не придется долго работать – в 1929 году он получает новое назначение, и следующим этапом его деятельности становится партийно-государственная работа в республиках Средней Азии.

Итак, основываясь на вышесказанном, можно сказать, что уже в «молодые студенческие годы Т. Жургенов зарекомендовал себя не только способным, талантливым научным работником, стремящимся к глубокому постижению основ различных работ, аналитическому осмыслению теоретических и практических вопросов, но и как молодежный лидер, публицист и политик, организатор и активный участник социально-экономических и политических преобразований своего времени, хорошо понимающий их значение для дальнейшего исторического развития как республики, так и казахской нации, и поэтому относящийся с огромной ответственностью к своей работе»⁸⁹.

Назначение Т. Жургенова Народным комиссаром финансов не было случайным, так как, работая полномочным представителем Казахстана в Туркестанской республике, он сталкивался с решением многочисленных экономических проблем, в том числе и по Таджикистану, выезжая в республику для решения вопросов. Кроме того, хорошее знание староузбекского и таджикского языков сыграло свою положительную роль и очень сильно пригодилось в работе в его бытность полпредом, и тем более в его деятельности на государственных постах в республиках Средней Азии.

Годы работы в Таджикистане были очень сложными и трудными. Все было стянуто в один узел: укрепление власти Советов, антисоветские басмаческие силы, налажива-

⁸⁶ АП РК, ф. 141, оп. 16, д. 1038, л. 1.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Там же.

ние экономики края, восстановление и строительство промышленных предприятий, подъем сельского хозяйства и социально-культурного уровня жизни. Но, несмотря на это, Т. Жургуенов вопросы финансирования решает, ставя целью достижение поставленных перед республикой задач.

В 1930 году ЦК ВКП(б) отзывает Темирбека Караевича Жургуенова от работы в Таджикистане и направляет в Узбекистан на должность Народного комиссара просвещения (Наркомпрос).

Т. Жургуенову эта работа была намного ближе, так как он прошел все этапы образовательной системы – от преподавателя в САГУ до первого руководителя казахского вуза в Ташкенте, и данный опыт во многом пригодился Т. Жургуенову не только при работе наркомом просвещения в Узбекистане, но и позже – в Казахстане, ибо он подходил к решению вопросов не абстрактно, и все проблемы и задачи развития системы народного образования, просвещения, науки переводил в плоскость практических действий.

За годы работы в Узбекистане им была проведена значительная работа. В 1930 году в Узбекистане было введено всеобщее начальное обучение, что заложило основы бурного развития народного образования в республике. Достаточно сказать, что уже в 1931–1932 уч. г. функционировало 4600 школ, в которых обучалось 514900 учащихся, просвещением и воспитанием которых было занято 19 тыс. учителей⁹⁰. Наиболее сложной задачей было решение проблемы женского образования, поэтому при ЦК КП Узбекистана были созданы специальные отделы по работе среди женщин. В 30-е годы издавалась женская газета «Янги-юль» (Новый путь) и журнал «Янги-хаят» (Новая жизнь) на узбекском языке. К 1931 г. в неполных средних школах обучалось 40 % девочек, к 1938 г. они составили 51,7 %⁹¹.

Т. Жургуенов, возглавлявший тогда Наркомпрос Узбекистана, в статье «Всеобуч в Узбекистане»⁹², анализируя проблемы баланса учительских кадров, подчеркивает «... что основной недостаток в деле реализации всеобуча заключается в отсутствии четкости в работе аппарата Наркомпроса» и продумывает меры перестройки работы НКП с целью выполнения задач просвещения. НКП только в 1931 г. через курсы было подготовлено 14 тыс. учителей, к 1934 г. к педагогической деятельности готовились 6 тыс. учителей-узбеков, из них 3805 – узбечки⁹³. В Ташкенте были открыты финансово-экономический институт, текстильный, железнодорожный, медицинский, КУТВ, САГУ, в Самарканде – сельскохозяйственный. Часть узбекской молодежи училась в Москве, Ленинграде.

Культурная революция преобразила весь облик узбекского кишлака, в 30-е годы особенно выросло количество учащихся в старших классах, что создало базу для поступления молодежи в вузы и техникумы.

⁹⁰ Народное образование в СССР // Сб. документов (1917–1973 гг.). М.: Педагогика, 1974, с. 369.

⁹¹ Раджабов С. Р. К истории советской школы в Узбекистане. Ташкент, 1957, с. 68.

⁹² Жургуенов Т. Всеобуч в Узбекистане // Узбек тили ва адабиёти. Ташкент, 1974, № 1, с. 10–11.

⁹³ Валиев А. Расцвет культуры в Узбе...

При поддержке НКП появляются НИИ в области ирригации, мелиорации, почвоведения, геологии. В 1932 г. образуется республиканский комитет наук, первым председателем которого был назначен известный литературовед и лингвист Атаджан Хашимов. К 1933 г. количество отраслевых институтов достигло 35, а вместе с вузами 125, количество всех научных работников составило 1800 человек⁹⁴.

Одной из ключевых проблем культурной революции была проблема языкового строительства. В 1931 г. ЦК КП Узбекистана решил перевести НКП на узбекский язык, в связи с чем Т. Жургенов в статье «Перевод работы Наркомпроса на узбекский язык» подчеркивает: «... коренизация аппарата в стране, где не было прежде государственного аппарата и государственного языка, в стране, которая получила эту возможность в советских условиях, победоносно должна достигнуть своей необходимой высоты»⁹⁵. Переход на узбекский выявил проблемы системы образования – недостаток учителей и текучесть кадров кишлачного учительства из-за низкой оплаты, отсутствие учебников, неразработанность новой терминологии – требовалось бережное отношение к личности учителя.

В связи с постановлением ЦИК и СНК СССР от 14 августа 1930 года «О всеобщем начальном обучении», Наркомпросом УзССР решаются такие вопросы: расширение сети педагогических институтов и техникумов, увеличение количества учащихся в них; усиление коммунистической работы среди учителей, работающих не по специальности; привлечение к работе по всеобщему обучению в порядке производственной практики учащихся педагогических учебных заведений⁹⁶.

При этом особое внимание обращалось на оказание материальной помощи детям наименее обеспеченных рабочих, батраков и бедноты в виде бесплатного снабжения учебниками, письменными принадлежностями, одеждой, питанием; увеличились бюджетные ассигнования, средства общественности, широко разворачивалась система дополнительных занятий с отстающими, всесторонне развивался политехнический характер школ всеобщего обучения.

В 1930 году в соответствии с постановлением ЦИК и СНК УзССР принимается постановление «О введении всеобщего обязательного обучения в Узбекской ССР», которое предусматривает обязательное, не менее чем 4-летнее обучение в сельской и 7-летнее обучение в городской местности, в рабочих поселках, и намечаются основные направления работы по его осуществлению⁹⁷.

Обязательное начальное обучение в республике было введено с 1930–1931 учебного года путем создания общественного фонда всеобща за счет организации субботников и воскресников. Например, по неполным данным в 42-х районах Узбекистана к началу

⁹⁴ Там же. с. 28.

⁹⁵ Жургенов Т. Перевод работы Наркомпроса на узбекский язык. Избранное. Сост. Б. Имангалиев. Алматы, Арыс, 2001, с. 54

⁹⁶ Народное образование в СССР. Сб. документов (1917–1973 гг.) М.: Педагогика, 1974, с. 111.

Постановления Советского правительства о народном образовании за 1917–1947 гг., вып. 1–2. М.: ИРСО РСФСР, 1947, с. 49–50.

1931 года в фонд всеобщего образования поступило более 500 тыс. рублей, силами общественности было построено 40 общежитий.

По решению правительства республики в Узбекистане был организован специальный комитет содействия всеобщему начальному обучению. В его состав вошли представители партийных, комсомольских, профсоюзных организаций и Наркомпроса. Вопросы всеобщего образования не сходили со страниц местной печати, были в центре внимания пленумов, собраний и совещаний. Об этом свидетельствуют страницы газеты «Узбекская правда», издаваемой в г. Ташкенте в 30-е годы.

Много усилий прилагало правительство и органы народного образования Узбекистана к решению кадровых вопросов. Постепенно создавались подготовительные курсы для учителей, рабфаки, среднеспециальные и высшие учебные заведения, предоставлялись льготы для поступления лицам коренной национальности независимо от социального положения⁹⁸. Одной из форм подготовки педагогических кадров в этот период явились одногодичные и двухгодичные курсы, где особое внимание уделялось подготовке женщин-учителей, так как от привлечения женщин к педагогическому труду в значительной степени зависело всеобщее обучение девочек-узбечек.

Несмотря на то, что в 1931–1932 учебном году в республике действовало несколько педагогических институтов (Самаркандская педагогическая академия, Ферганский факультет повышения квалификации, Бухарский и ряд учительских и педагогических техникумов), положение с педагогическими кадрами было тяжелым. Школы нуждались в педкадрах. Однако в начале 30-х годов в подготовке учительских кадров Узбекистану постоянно помогали братские республики: РСФСР, Украина и другие, направляя сотни учителей непосредственно в сельские школы Узбекистана.

Немаловажной была проблема снабжения школ учебниками и пособиями. Отсутствие переводных учебников задерживало развитие узбекской национальной школы. На этом пути были свои серьезные трудности, связанные с научной терминологией, отсутствовавшей в узбекском языке. Но впоследствии наряду с переводными учебниками появились оригинальные учебники и другая школьная литература на узбекском языке. Создание стабильных учебников на узбекском языке способствовало повышению грамотности, улучшению качества преподавания и усвоению знаний.

В 30-е годы особое внимание уделяется развитию искусства, литературы и сохранению культурного наследия народа. Т. Жургунов высоко ценил духовное наследие прошлых поколений, был горячим подвижником развития искусства, литературы, просвещения, поэтому, работая в Узбекистане, он активно способствовал их развитию.

Т. Жургунов уделяет огромное внимание развитию узбекского театрально-музыкального искусства, поддерживая созданные в 1929 году первый узбекский музыкально-драматический театр и Государственный театр драмы им. Хамзы, которые стали впоследствии ведущими театральными коллективами республики. При активном со-

⁹⁸ Очерки истории школы и педагогическое

действии Т. Жургенова в 30-е годы открывается ряд театров в центральных и областных городах республики – Бухаре, Самарканде, Фергане, Намангане, в районных центрах, колхозах и совхозах. С 1931 года работает в республике русский театр Советской Армии Туркестанского военного округа, с 1933 года – русский драматический театр в г. Самарканде. Появляются и театры для детей и юношества, то есть активно развивается театральное искусство, в организации которого непосредственное участие принимает Т. Жургенов.

Организовывается Союз художников, появляются талантливые художники (Тансыкбаев У., Абдуллаев Л. и другие), талантливые писатели и поэты (Гафур Гулям, Хамид Алимджан, Айбек), творческое наследие которых вошло в золотой фонд узбекской культуры. В стихотворениях Айбека «Письмо сестре» и «Когда я возвращаюсь» выражено восхищение поэта глубокими революционными экономическими и культурными преобразованиями в республике. В сборнике «Весна» Хамит Алимджан показывает роль молодежи в классовой борьбе, а талантливый поэт Уйгун в стихотворении «Моя радость» воссоздает внутренний мир нарождающегося нового человека. Прозаик Абдулла Кадыри в романе «Скорпион из алтаря» рисует борьбу за новую жизнь. Среди драматургов новые пьесы создавали Яшен, Уйгун, С. Азимов, Э. Вахидов. При содействии выдающихся композиторов Р. Глиера, С. Василенко и др. формировался талант будущих народных артистов СССР М. Ашрафи, Х. Насыровой, М. Бурханова, Тамары-Ханум. Все это говорит о неocenимой роли наркома просвещения Т. Жургенова в развитии узбекской культуры. Приобретенный в эти годы опыт работы во многом способствовал Т. Жургенову в плодотворном решении проблем развития науки, просвещения, образования и культуры, искусства уже в следующий – *третий период* его деятельности – в Казахстане.

1. 2. 3. Общественно-просветительская деятельность Темирбека Жургенова в период усиления тоталитарного режима (1933–1937 гг.)

Данный период в истории Казахстана отличается утверждением тоталитарного режима во всех сферах общественно-политической жизни. В Казахстане его проявления приняли особенно уродливые формы, сопровождаясь трагическими событиями периода насильственной коллективизации и политических репрессий 1937–1938 гг. Так, «в конце 1928 г. по ложному обвинению были арестованы 44 человека из числа так называемых «буржуазных националистов» – бывших деятелей «Алаш-Орды», в их числе А. Байтурсинов, М. Дулатов, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов, Х. Габбасов и др. Вскоре Ж. Аймаутов, А. Байдильдин, Г. Биримжанов и Д. Адилев были расстреляны, остальные осуждены на различные сроки. М. Дулатов скончался в лагерях, А. Байтурсинов, М. Жумабаев и другие, отбыв наказание, в 1937 г. были повторно привлечены к ответственности за участие в деятельности «Алаш-Орды» и расстреляны в 1937–1938 гг.»⁹⁹

Другая группа национальной интеллигенции (около 40 чел.) в составе М. Тынышпаева, Х. Досмухамедова, Ж. Досмухамедова, Ж. Акпаева и других была арестована в сентябре-октябре 1930 г. Вскоре 15 из них (М. Тынышпаев, Ж. Акпаев, Х. Досмухамедов, Д. Досмухамедов, К. Кеменгеров и др.) были сосланы в Центрально-Черноземную область России. В 1937–1938 гг. почти все они были репрессированы.

Одновременно проводились чистки в партийных организациях. Все, кто не внушал доверия или когда-то ошибался, безжалостно изгонялись из рядов ВКП(б). Основными пунктами обвинения были принадлежность или сочувствие троцкизму, правым и «национал-уклонистам». Если в 1921 г., в период первой генеральной чистки в Казахстане, из партии были исключены 2,1 тыс. человек, то в 1929–1930 гг. – 5,8, в 1935 г. – 15,4 тыс. человек. А в период массовых политических репрессий 1937–1938 гг. из ВКП(б) было исключено 9233 коммуниста.

В эти годы (1937–1938 гг.) по ложному обвинению были репрессированы видные государственные и общественные деятели Казахстана: Т. Рыскулов, Н. Нурмаков, У. Исаев, С. Ходжанов, У. Кулумбетов, О. Жандосов, А. Досов, А. Асылбеков, С. Садвакасов, Л. Мирзоян, А. Сафарбеков, Ж. Султанбеков, Т. Жургунов, Н. Сыргабеков, З. Торегожин и многие другие. Невосполнимые потери понесли казахская наука и культура. Жертвами репрессий стали А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев, С. Сейфуллин, И. Жансугуров, Б. Майлин, С. Асфендияров, К. Жубанов, Ж. Шанин, Т. Шонанов, К. Кеменгеров и многие другие¹⁰⁰.

Среди вышеназванных общественных деятелей большой вклад в развитие просвещения, образования, науки и культуры Казахстана внес Темирбек Жургунов, который в 1933 году был назначен *Народным Комиссаром просвещения Казахской АССР* и проработал на этом посту вплоть до августа 1937 года¹⁰¹. Т. Жургунов был человеком высокообразованным, интеллигентным, свободно владел русским, казахским и несколькими восточными языками. Любил и ценил народный фольклор, имел огромный опыт общественно-политической, государственно-административной, практической научной и вузовской работы. В Наркомпросе его единомышленниками являлись видные деятели культуры и науки (Г. Мусрепов, С. Асфендияров, Х. Жубанов и др.)¹⁰².

Несмотря на суровые времена, эти годы были в жизни республики и Темирбека Жургунова наиболее интересными, содержательными и плодотворными. Он активно проявляет себя на страницах периодической печати: пишет статьи, выступает с докладами по проблемам системы среднего и высшего образования и науки. Им вносятся существенные изменения в структуру Наркомпроса по вопросам народного просвещения, образования и культуры. Например, был сокращен штат Наркомпроса до 101 человека, организованы секторы: дошкольный, школьный, детских домов, массовый, учебно-ме-

¹⁰⁰ История Казахстана с древнейших времен до наших дней (курс лекций). Алматы: Уш киял, 2003, с. 584.

¹⁰¹ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6548, л. 143

¹⁰² Бурабаев М. С. Общественная миссия

тодический, главнаука, главискусство, главлито¹⁰³. В представлении в Казкрайком для укрепления местных отделов народного образования предлагалось «запретить массовую мобилизацию основных работников органов народного просвещения на разного рода кампании, запретить местным партийным органам снимать и перемещать их»¹⁰⁴. Такой решительный шаг в тот момент в работе просвещенцев был важен, ибо вопрос о кадрах тогда стоял очень остро, а грамотных специалистов было мало. Т. Жургунов старался привлечь к работе образованных и ответственных. Он был в составе ряда комиссий по вопросам образования и культуры¹⁰⁵.

Среди обсуждаемых вопросов комиссия особое значение придавала наиболее острой проблеме – ликвидации неграмотности. Для решения данной проблемы принимались различные меры: было принято постановление Казкрайкома о ликвидации неграмотности, в разработке которого принял действенное участие Т. Жургунов. В нем говорится: «Поставить ближайшей и первоочередной задачей ликвидацию азбучной неграмотности, придать большое значение ликбезу среди женщин. Организовать кружки, проводить межаульные и аульные сборы, привлечь к работе в ликбезах грамотных коммунистов, комсомольцев, культработников аулов и предприятий. Особое внимание обратить на ликвидацию неграмотности в области латинского алфавита. Установить, что казахи, не владеющие латинским алфавитом, обязаны наравне с неграмотными заниматься в ликбезах на новом алфавите»¹⁰⁶. Однако введенный новый латинский алфавит, во-первых, заметно усложнил работу по ликвидации неграмотности, во-вторых, воспитанных на арабском алфавите взрослых нужно было переучивать, а это способствовало увеличению количества неграмотных.

Ликвидация неграмотности из-за ряда причин шла медленно: сказались нехватка учителей, школ, учебно-методических пособий, изменение алфавита, отдаленность населенных пунктов от райцентра, специфика сельского хозяйства, нищета, голод и т. д. В решении этих вопросов принимали активное участие все общественные организации (комсомольские, партийные, профсоюзные, учительство, административно-хозяйственные органы. Через такие формы работы, как «красные юрты» и «красные караваны», они помогали населению освоить грамоту, знакомили с новой информацией, оказывали необходимую медицинскую и техническую помощь. «Красные юрты» и «караваны» стали своеобразными культурно-просветительными центрами в степи, в составе которых работали специалисты различного направления (врачи, учителя, инженеры, специалисты сельского хозяйства, научные работники и др.).

Но, несмотря на это, нерешенных проблем было много. Об этом свидетельствует доклад Т. Жургунова, где освещаются проблемы ликвидации неграмотности, отмечаются трудности в работе, нехватка учительских кадров, учебно-методической литературы,

¹⁰³ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6551, л. 89.

¹⁰⁴ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6549, лл. 87–91.

¹⁰⁵ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6550, л. 208.

¹⁰⁶ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6550, лл. 158–167.

библиотека, а книжный фонд составлял 1304441 тыс. книг, и т. д.¹¹⁴. Все эти перемены, безусловно, были обусловлены участием Т. Жургунова, и они «требовали решения многих культурных и идеологических проблем и прежде всего проблемы подготовки квалифицированных, технически грамотных кадров для различных сфер экономической и духовной жизни»¹¹⁵. И первым шагом на этом пути стало осуществление *всеобщего начального обязательного* обучения, ибо начальные школы в те годы были основным звеном в системе народного образования, у них имелись свои сложности, и они требовали положительного решения.

Сложности заключались в том, что «Народный Комиссариат КазАССР подверг анализу некоторые итоги всеобуча. Как было установлено, в 1932–1933 учебном году были допущены серьезные недостатки в работе отделов народного образования и школ по выполнению декрета о всеобуче. Школы некоторых областей допустили большой отсев учащихся. Общая посещаемость учеников по школам Актюбинской области катастрофически снизилась до 50 % и в учебном году работали всего 170 рабочих дней... Школы кочевых и полукочевых районов начали заниматься с опозданием от одного до двух месяцев и часть из них работала с непредвиденными перерывами»¹¹⁶.

В решении этих вопросов Т. Жургунов принимает активное участие, с сотрудниками Наркомпроса посещая школы, находившиеся в самых отдаленных районах республики¹¹⁷. Выявляет негативные и положительные стороны школьного образования, изучает опыт работы образцовых школ, учителей¹¹⁸. *Общие сведения об образцовых школах освещаются в паспорте*, утвержденном и. о. Наркома по просвещению РСФСР т. Энштейном¹¹⁹.

16 сентября 1933 г. Т. Жургунов извещает районо и облоно о созыве 20 декабря с. г. республиканского съезда просвещения и просит предоставить исчерпывающие и правдивые данные о положении в районо, подкреплении точным учетом и фактами, а также перечисляет необходимые материалы для мандатной комиссии по подготовке съезда (*Приложение 3.*)

В целях предоставления съезду исчерпывающего ответа с 10 октября по 20 декабря Наркомпрос вместе с Совнаркомом КАССР проводит республиканский смотр школ. По итогам проверки школ Т. Жургунов выступает на страницах периодической печати, где призывает все органы ОНО превратить во всеказахстанский поход за создание в Казахстане подлинно политехнической школы, за изучение каждой в отдельности школы учащихся и учителей (*Приложение 4.*)

В связи с постановлением КазЦИК и Казкрайкома ВКП(б) от 28 июня 1934 года «О структуре школы и подготовке к новому 1934–1935 учебному году» вводится новая

¹¹⁴ АП РК. ф. 708, оп. 1, д. 586, л. 17.

¹¹⁵ Сулейменов Р. Б., Бисенов Х. И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. Алма-Ата, 1967, с. 108.

¹¹⁶ Сембаев А. И. История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата, 1962, с. 129.

¹¹⁷ ЦГА РК. ф. 81, оп. 3, л. 325, л. 51.

¹¹⁸ л. 2–73.

л. 1, с об.

структура школ в Казахстане: начальная (1–4 классы), неполная средняя (1–7 классы) и средняя (1–10 классы) школы. И это ставит перед школьным образованием республики новую задачу – создание полнокровной начальной, семилетней и средней школ. В решении этой задачи имелись свои трудности: сказалась низкая материальная база, отсутствие учебников, учебных пособий, школьных принадлежностей и оборудования, нехватка специалистов, отдаленность населенных пунктов друг от друга, кочевой и полукочевой образ жизни людей, отсутствие хороших дорог и транспорта. Таким образом, требовалось создание необходимых условий для обучения детей кочевого района¹²⁰.

Учитывая все это, Казкрайком ВКП(б) в январе 1935 года принимает постановление «О школах-интернатах и бюджетных нормах наполняемости классов в животноводческих районах» (1935 г.), где рассматривались меры по организации школ-интернатов для полного охвата детей¹²¹.

Т. Жургунов с большим вниманием рассматривал проблемы школ-интернатов, «большое значение придавал вопросам обмундирования, питанию, строительству новых зданий, оснащению их школьной мебелью, доставки детей в школы-интернаты для учебы совхозами, колхозами, МТС и т. д. на транспорте, чтобы не допустить вынужденных пропусков занятий в аульно-сельской местности»¹²².

Анализируя состояние школ Казахстана, в частности, сельских школ, Т. Жургунов пишет, что в них «нет старших классов, полные средние школы насчитываются единицами, неполных средних школ также немного. 89 % всех учащихся учатся в начальной школе, почти половина учащихся сосредоточена в первых классах по начальным школам. Это говорит о громадном проценте отсева в средних и старших классах. Начальных школ с полными 4-мя классами обучения насчитывается по Казахстану лишь 14 %, все остальные школы с 1 или 2–3 классами. Наши школы-десятилетки на деле являются 8-летками, а семилетки – 5-летками». Путем сравнения отмечает также и незначительные положительные сдвиги. Так, «в 1933/1934 учебном году в 1 классе начальной школы обучалось 42 % всех учащихся, а в 1934/35 учебном году уже 39 %. В старших классах соответственно: в 9-х классах – 0,06 % учащихся, а в 1934/35 учебном году – 0,1 %; таким образом, увеличение составило 1,5 раза»¹²³.

В своем докладе на Первом съезде работников культурного строительства, состоявшемся в мае 1935 года¹²⁴, он более подробно освещает вопросы школьного образования и подготовки педагогических кадров. На конкретных материалах показывает расширение сети учебных заведений, вузов, педтехникумов, которые являются основной базой подготовки педагогических кадров, повышения их квалификации. Знакомит с основными задачами развития начальных школ, наращивания средних классов, развития казах-

¹²⁰ ЦГА РК, ф. 81, оп. 3, д. 374, лл. 5–21.

¹²¹ Постановление ЦК КП(б) Каз «О школах-интернатах». Бюллетень Наркомпроса, 1935, № 6.

¹²² Культурное строительство в Казахстане. Сб. документов и материалов. Т. 2. Алма-Ата, 1965, с. 156.

¹²³ Жургунов Т. За ликвидацию недочет...

¹²⁴ Жургунов Т. На съезде работников...

ских средних школ¹²⁵ (*Содержание доклада опубликовано в книге «Культурная революция в Казахстане»*).

Съезд особо отметил роль школ-интернатов в животноводческих районах, которые дали более высокие результаты в сравнении с другими школами Казахстана. Например:

1) высокая наполняемость класса – I класс – 34 человека (было 20), II класс – 32 учащихся (было 25), III класс – 31 учащийся (было 25), IV класс – 27, V класс – 37 (33);

2) высокая посещаемость – до 91,8% (было 80–90%);

3) удельный вес выше чем по республике 55,8% (10,1%). Если в 1934 году в школах-интернатах обучалось 12000 детей, то в 1935 – 223000 человек в 221 школе-интернате.

11 января 1934 г. VIII Казахская краевая конференция ВКП(б) рассмотрела вопрос о состоянии казахских начальных и средних школ, школ-интернатов и детских домов. Обсуждались вопросы материального положения учителей, особенно сельской школы, повышения их квалификации, обеспечения учебниками.

Самое главное – школы-интернаты способствовали вытеснению карликовых аульных школ, созданию полнокровной начальной школы, а это, в свою очередь, стало основной предпосылкой для ликвидации неграмотности и малограмотности на селе, создания базы для всеобщего семилетнего образования¹²⁶.

Анализ работ Т. Жургунова по вопросам народного образования свидетельствует о том, что он свободно владел информацией по всей системе просвещения, глубоко изучал практические вопросы школьной жизни, заботливо относился к проблемам учителя и школьников, хорошо видел перспективу.

В результате грамотного организаторского руководства школьное образование приносит положительные результаты. Если в 1935/1936 учебном году количество неполных средних школ было 674, то в 1936–1937 учебном году оно увеличилось до 881, число средних школ возросло со 116 до 270, а неполных казахских средних школ – с 215 до 349; число полных казахских средних школ увеличилось с 17 до 68.

В то же время сократилось число начальных школ, что было необходимо для создания полных начальных школ с 4-мя классами (в 1935/36 учебном году 7113, в 1936/37 учебном году – 6291). В результате «удельный вес таких начальных школ возрос с 17% до 57%, а двухлеток сократился с 48% до 4,5%. Число учащихся в начальных школах увеличилось с 691696 человек до 796013 человек, увеличилась и наполняемость классов: в 1934/35 учебном году – 24 ученика в одном классе, в 1935/36 – 31 человек. Возрос удельный вес учащихся старших классов. Таким образом, структура школ выравнивается, школы становятся полнокровными»¹²⁷.

¹²⁵ Жургунов Т. На съезде работников культурного строительства // Казахстанская правда, 1935, 24 мая, с. 3.

¹²⁶ Сулейменов Р. Б. Развитие народного образования в Казахстане в годы 2 и 3 пятилетки (1933–1940 гг.) // Известия АН КазССР, серия гуманитарная, 1959, № 10.

¹²⁷ Казахстан в новом учебном году // Большевик Казахстана, 1936, № 9, с. 62–67.

Т. Жургуенов особое внимание уделял строительству школ. Этот вопрос он старался решить за счет бюджета и предприятий, колхозов. Но, несмотря на это, ощущался острый недостаток в школьных зданиях. Если из-за количества учащихся в некоторых школах занятия велись в три смены и учителя отказывались в таких условиях работать, срывался учебный процесс, отражаясь на качестве знаний учащихся¹²⁸, то в Актюбинской области, например, из-за неправильного ведения строительных работ происходил развал четырехкомплектной школы, имевшей 70% готовность в Актюбинской области¹²⁹.

С 1933 по 1939 гг. правительством было направлено на строительство школ в животноводческих районах 113106,5 тыс. рублей, на которых было построено 2614 школ. В 1936 году в Алма-Атинской области силами трудящихся было построено 550 школ. В 148 районах Казахстана было построено 936 новых школ на 87915 учебных мест и пристроено 427 классных комнат на 19735 учебных мест¹³⁰.

Планом на 1936–1937 учебный год было задумано строительство 31 городской школы на 12300 мест, 14 интернатов, 46 аульно-сельских школ на 7200 учебных мест¹³¹. Все это позволяет говорить об активном участии Т. Жургуенова в решении вопроса строительства школ, расширении материально-технической базы школьного образования в республике.

В целом, за 1936–1937 гг. в народном образовании проделан *определенный ряд работ*:

– в республике работает 7731 школа, где обучается 929028 детей, в том числе 375895 казахов;

– в 1161 неполной и средней школах обучается 154937 учащихся в 5–10 классах, в то время как раньше было 56759 учащихся, таким образом, количество учащихся возросло в 3 раза. Число учащихся казахов увеличилось с 7435 до 33241 человека, то есть в 4,5 раза;

– в 118 районах Казахстана работает 318 казахских неполных и средних школ, в них обучается 28672 учащихся. Число 1–2-летних казахских школ сократилось в 4 раза с 2103 до 573; уменьшилось и количество 1–2-годичных казахских школ в 4 раза с 1733 до 407. В то же время увеличилось в 20 раз количество полных 4-летних казахских начальных школ с 537 до 1190 и полных 4-летних школ с 1481 до 2350;

– в 1–5 классах контингент учащихся вырос с 519807 до 774191 учащегося, в том числе казахов с 213121 до 340654 учащихся;

– количество неполных средних школ увеличилось с 422 до 614, т. е. в 1,5 раза, а число казахских неполных средних школ возросло с 143 до 237, т. е. увеличилось в 1,5 раза;

¹²⁸ ЦГА РК, ф. 81, оп. 3, д. 269, лл. 15–16.

¹²⁹ Там же, д. 313, лл. 628–629.

¹³⁰ Известия АН КазССР. Серия ист. Вып. 2 (10), Алма-Ата, 1959. с. 26.

¹³¹ Культурное строительство в Казахстане.

– количество неполных казахских средних школ увеличилось в 2 раза с 69 до 119, а казахских полных средних школ увеличилось с 11 до 48 – в 4 раза.

Показательны и цифры, указывающие на размер ассигнований государства на нужды народного образования: с 1935 до 1938 год расходы на одного человека в Казахстане увеличились с 33 до 90 рублей. Общий объем финансирования возрос с 1933 по 1937 г. с 85 до 447 млн рублей.

В то же время стержневой вопрос – вопрос подготовки педагогических кадров, от которого зависела реализация всей системы народного просвещения и будущее каждого гражданина республики, остается не совсем решенным. В связи с этим Т. Жургенов большое внимание уделяет педтехникумам, где готовят учителей начальных классов. Если в 1934–1935 гг. на основных курсах педтехникумов обучилось 1574 человека, а на подготовительных курсах 1710 человек¹³², то в 1936–1937 гг. в 29 педтехникумах училось 6905 человек¹³³.

В 1934 г. были созданы двухгодичные учительские институты (обычно при педагогических институтах), готовившие учителей для семилетних школ. Сюда принималась молодежь со средним и неполным средним образованием. Выпускникам учительских институтов вручали дипломы о незаконченном высшем образовании. Педагогические и учительские институты работали в Алма-Ате, Уральске, Актюбинске, Караганде, Кызыл-Орде, Петропавловске, Семипалатинске, Чимкенте. В течение 30-х годов они подготовили свыше тысячи педагогов с высшим и незаконченным высшим образованием. Ведущее место в системе подготовки учителей занимал КазПИ им. Абая, к 1933 г., выпустивший 330 высококвалифицированных учителей. Только на дневном отделении в нем училось более 500 студентов (из них две трети казахи). В нем работало 70 преподавателей, в том числе 14 профессоров (из них 8 казахов) и 23 доцента (в том числе 11 казахов). Педагогические кадры выпускал КазГУ. Около 30 техникумов и других средних учебных заведений педагогического и культурно-просветительного характера подготовили свыше 2680 работников просвещения¹³⁴.

Для создания *крепкой материально-технической базы университета* НКП решил закрепить за КазГУ наиболее квалифицированных научных работников КазПИ, а также существующие при КазПИ рабфак и все кабинеты, лаборатории, библиотеки, учебные здания, общежития; на 1934–35 учебный год устанавливался план набора в 300 человек. НКП и сам Т. Жургенов занимались вопросами приглашения ряда профессоров и преподавателей из других центральных вузов, направлением на учебу в аспирантуру МГУ и ЛГУ по специальностям «физика», «математика», «химия» выпускников университетов, работающих в вузах Казахстана; решался и целый ряд других организационных вопросов¹³⁵. Первым ректором КазГУ стал видный казахский ученый, общественный

¹³² АП РК, ф. 17, оп. 17, д. 855, лл. 20–21.

¹³³ П РК, ф. 708, оп. 1, д. 561, лл. 37, 38, 40; д. 542, л. 30.

¹³⁴ Сулейменов Р. Б., Бисенов Х. И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. Алма-Ата, 1967, с. 194.

деятель, профессор С. Д. Асфендияров. 1 января 1934 года состоялось торжественное открытие КазГУ.

Большая поддержка университету была оказана со стороны наркома просвещения Т. Жургунова, ведущих деятелей государства, науки и культуры. Они помогли в налаживании связей с ведущими вузами России, например, Москвы, Ленинграда, которые оказывали университету огромную материально-техническую и организационную помощь.

Учитывая большой отсев в вузах, что было связано с неподготовленностью студентов к усвоению вузовских программ, слабую подготовку учителей, работающих в школах, Т. Жургунов всячески поощрял повсеместное создание особых курсов по их подготовке. Так, в 1934 году среди 15583 работающих учителей в школах 1 и 2 ступеней около 10000 педагогов не имели семилетнего образования. На 1934–1935 год намечалось провести через курсы подготовки учителей для 1 ступени – 1250 человек, для 2 ступени – 300 человек, через летние курсы переподготовки учителей должны были пройти 3500 человек для школ 1 ступени и 400 человек для школ 2 ступени¹³⁶. С 1933 г. по 1936 г. через курсы подготовки учителей для начальных школ было подготовлено всего 5477 человек (из них 3660 – казахи), для неполных средних школ – 1047 (437 – казахи); через систему повышения квалификации курсы переподготовки кадров прошли 11172 учителя начальной школы (из них 8412 – казахи), для неполных средних было подготовлено 660 учителей.

По решению пленума в областных центрах организуются четырехмесячные курсы, на которые было принято свыше тысячи учителей аульных и сельских начальных школ и 500 учителей неполных средних и средних казахских школ. Большое количество педагогов проходили двухмесячные курсы¹³⁷. Таким образом, состав учителей по уровню образования в 1936–1937 годах стал следующим: из 22694 учителей (11220 – казахи) с высшим образованием было 4,3 %, среднее образование имели 30,5 % начальное образование – 65,4 %¹³⁸.

Огромное значение придавал Нарком просвещения также формированию и *развитию казахстанской науки*. Если на первом этапе проблему недостающих кадров пытались решать путем приглашения соответствующих кадров из центральных районов России и отправкой на учебу молодежи, особенно казахской, в другие регионы СССР, то в последние годы Наркомпрос республики под руководством Т. Жургунова прodelывает большую организационную работу по созданию своей республиканской научной базы для выращивания кадров и развития научной мысли Казахстана. Так, например, в 1934 году по предложению НКП из-за *недостатка профессорско-преподавательских сил* и научного оборудования для занятий по литературе и языку было решено аспирантуру при КазПИ закрыть, а аспирантов перевести в соответствующие вузы Москвы и Ленинграда. Но уже в следующем 1934–1935 учебном году была прodelана боль-

¹³⁶ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 854, лл. 72–73.

¹³⁷ Культурное строительство в Казахстане. Народное хозяйство Казахстана. 1937, № 1, с. 114–115.

¹³⁸ АП РК, ф. 708, оп. 1, д. 561, лл. 50–51.

шая работа для открытия аспирантуры при КазГУ¹³⁹. В январе 1935 года при СХИ¹⁴⁰, в 1936 году при Казфилиале АН СССР, в обосновании которого отмечалось: «учитывая возрастающую потребность народного хозяйства Казахстана в постоянных высококвалифицированных кадрах научных работников, способных вести самостоятельную научно-исследовательскую работу, и принимая во внимание, что центр научных учреждений не в состоянии обеспечить эту потребность людьми, знающими местный язык, быт, природу Казахстана, организовать аспирантуру при КФ АН СССР для подготовки научно-исследовательских работников из коренного населения по основным специальностям: зоология, ботаника, геология, история, литературоведение»¹⁴¹.

Исследования велись как на базе имеющихся секторов КФ АН СССР, так и путем командировки в институты АН СССР Москвы и Ленинграда, одновременно расширялось обучение в аспирантурах казахстанских вузов и научно-исследовательских учреждений. К концу 30-х годов в Казахстане работало 1700 ученых. В цифрах показателей и рост ассигнований на научно-исследовательские учреждения: если в 1933 году было отпущено 1,2 млн рублей, то в 1939 году – 14,4 млн рублей, то есть в 12 раз больше¹⁴².

Т. Жургунов проявляет заботу *о постоянном росте и расширении числа научно-исследовательских институтов, центров*, что является очень важным и решающим моментом в развитии науки республики, в формировании основ богатого интеллектуального потенциала, мощной научно-технической и прочной теоретической базы для дальнейшего развития и расцвета образования и культуры Казахстана.

Все вышесказанное позволяет констатировать, что *в период работы Темирбека Жургунова на посту Народного комиссара просвещения КазАССР с 1933 по 1937 г.* при его непосредственном участии казахстанская система народного образования за короткий срок оформилась как единое целое и достигла больших успехов в своем развитии. Так, в 1937 году в республике насчитывалось 21 высшее учебное заведение, 85 техникумов, в которых обучалось 7369 студентов и 23517 учащихся, из которых казахов соответственно 3971 в вузах и 11355 в техникумах. По республике около 1,5 млн человек обучалось в школах, техникумах, вузах, на различных курсах¹⁴³.

Осуществить полностью свои идеи Т. Жургунову не удалось, так как он был необоснованно репрессирован как «враг народа».

Причиной обвинения и ареста Т. Жургунова послужило письмо из Восточно-Казахстанского областного комитета КП(б) Казахстана от 29 июля 1937 г., где указывалось на «засорение им аппарата Наркомпроса и театров чуждыми элементами», проведение вредительской и антигосударственной линии в области народного образования»¹⁴⁴.

¹³⁹ АП РК, ф. 141, оп. 17, д. 855, л. 13.

¹⁴⁰ ЦГА РК, ф. 81, оп. 1, д. 8074, л. 37.

¹⁴¹ ЦГА РК, ф. 81, оп. 1, д. 10607, л. 59.

¹⁴² Козыбаев М. К., Козыбаев И. М. История Казахстана, Алма-Ата, 1992, с. 162.

¹⁴³ Жургунов Т. в Казахстане. Народное хозяйство Казахстана, 1937, № 1–2, с. 144–147.
¹⁴⁴ Жургунов Т. в Казахстане. Народное хозяйство Казахстана, 1937, № 1–2, с. 148–149.

На II Пленуме ЦК КП (б) Казахстана Т. Жургуенов был исключен из состава пленума ЦК КП(б) Казахстана и из рядов партии. 29 августа 1937 года по решению Бюро Алма-Атинского городского комитета партии его партийные документы уничтожаются.

Таким образом, Военной коллегией Верховного суда СССР в соответствии со статьями 58-2, 28-9, 58-11 Т. Жургуенов был признан виновным как один из руководителей контрреволюционной организации, существовавшей в КазАССР и действовавшей в блоке с правотроцкистской террористической организацией, ставившей целью свержение Советской власти и создание казахского буржуазного государства. Был организационно связан с Ходжановым, Т. Рыскуловым, вербовал в эту преступную организацию других лиц, проводил подготовку для проведения восстания¹⁴⁵. Обвинение, конечно, необоснованно. Ибо общественно-просветительская деятельность доказывает, что Т. Жургуенов всю свою сознательную жизнь посвятил развитию науки, культуры и искусства Казахстана и являлся сторонником идеологии партии и государства, несмотря на все трудности.

25 февраля 1938 года Т. Жургуенов был расстрелян. По архивным данным КГБ СССР, за короткий срок с 25 февраля по 15 марта 1938 года был уничтожен 631 человек по приговору выездной сессии Коллегии Верховного суда СССР. 80 % убитых составляли известные казахские деятели. Казахские интеллигенты тех лет стояли выше по образованности, интеллекту, эрудированности, чем интеллигенция соседних регионов. Вместе с Темирбеком Жургуеновым 25 февраля 1938 г. были расстреляны С. Асфендияров, Х. Жубанов, С. Мендешев, С. Сейфуллин, И. Курамысов и другие. Всего в этом кровавом списке значилось 39 человек¹⁴⁶.

Итак, конец 30-х годов был особо трагичен для культуры Казахстана, ибо в эти годы цвет и гордость нации, талантливые сыны своего Отечества (Б. Майлин, И. Джансугуров, С. Сейфуллин, С. Асфендияров, Т. Жургуенов) были подвергнуты жестоким репрессиям. Их труды были изъяты из библиотек и общественного пользования, из книжной сети. Так, в списке числились 219 работ 72 авторов, среди которых Т. Жургуенов, Т. Рыскулов, М. Тынышпаев, С. Торайгыров, И. Джансугуров, М. Жумабаев, А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Ауэзов, Ж. Аймаутов и др.¹⁴⁷ После ареста и обвинения Т. Жургуенова многие люди, которые были прямо и косвенно связаны с его именем, подвергаются критике и гонениям: например, писатели Г. Мусрепов, М. Ауэзов, С. Муканов, заслуженный артист КазАССР К. Байсеитов, режиссер Ж. Шанин, заместитель наркома Алибаев, а также работники органов просвещения, образования.

Гонениям подверглись также родственники и члены семьи «врага народа». 15 июля 1937 года был задержан его восьмидесятилетний отец, который через 10 дней без суда и следствия был расстрелян. Тяжелая участь постигла и жену Т. Жургуенова – Дамеш Амирхановну Ермакову – врача, преподавателя медицинского института, которая была

¹⁴⁵ АП РК, ф. 8, оп. 22, д. 5475, л. 10.

¹⁴⁶ Жумалиева К. Цвет нации за 155 дней // Алматы: «Анастасия» 1993. 111 с.

¹⁴⁷ АП РК, ф. 708, оп. 1, д. 604, лл. 116.

арестована в 1938 году и заключена в Северо-Уральские исправительно-трудовые лагеря НКВД СССР на 7 лет, лишь в 1946 году она вернулась в Алма-Ату, где работала врачом. Начиная с 1953 года, она обращается вначале в военную прокуратуру СССР, позже – к партийным органам (30 сентября 1955 года – в комиссию партийного контроля ЦК КПСС) с просьбой о пересмотре дела Т. Жургунова, его посмертной партийной реабилитации и восстановлении ее самой в рядах партии¹⁴⁸.

В связи с заявлением Ермековой Д. А. по поручению Главной Военной прокуратуры КГБ при Совете Министров КазССР проводится проверка дела Т. Жургунова и устанавливается его невиновность. Определением Верховного суда СССР от 18 апреля 1957 года в связи с вновь открывшимися обстоятельствами «приговор Военной коллегии Верховного суда СССР от 25 февраля 1938 года в отношении Т. Жургунова отменяется и дело о нем за отсутствием состава преступления прекращается». На основании этого решения 24 мая 1957 года Бюро Алма-Атинского областного комитета партии Казахстана постановило «реабилитировать Т. Жургунова в партийном отношении посмертно»¹⁴⁹.

Тяжелым воспоминанием был 1937 год для Дамеш Амирхановны Ермековой-Жургуновой.

В своем интервью, данном журналисту Сергею Исаеву, она рассказала, как тяжело переживала этот страшный период: «За три дня до своего ареста Жургунов, придя с работы домой (а жили мы в доме на улице Фурманова, чуть выше улицы Шевченко), с такой болью мне сказал: «Даметай, арестовывают честных, преданных, работоспособных коммунистов. Ескараев арестован, Нурмаков арестован...». Мы с Темирбеком не знали причину того, что происходит. «Мне просто тебя жаль. Ведь посадили не только Нурмакова, но и его жену». Хотел еще что-то добавить, но я ему больше ни слова не дала сказать. «Знаешь что, Темирбек, может, это и не случится, я тебя найду, где бы то ни было». Дала такой обет. Он пожал мне руку и погладил по голове.

Когда его арестовали и заключили в тюрьму, а я еще была на воле, все мои друзья, хорошие товарищи, знакомые, кто меня видел на улице, отворачивались, не желая кланяться. Я тогда и сама старалась ни с кем не встречаться. Однажды иду по улице Фурманова, а навстречу мне – жена Мирзояна, Юлия Федоровна Тевосян. Она работала директором Казахского филиала Института марксизма-ленинизма. Она была умная, культурная, образованная женщина, очень человечная, добрая. Я хотела было повернуться и уйти, а она мне кричит: «Дамеш». Я остановилась, стою, не иду навстречу. Юлия Федоровна сама подошла ко мне, взяла за руку. У меня невольно слезы показались. «Дамеш», – говорит – мы знаем, что Жургунов ни в чем не виноват. Мирзоян очень удивляется, что таких честных коммунистов арестовывают. Мы не знаем за что, но мы уверены – органы во всем разберутся и Жургунова освободят. Не плачь и не горюй». Так она меня успокоила. Я слезы вытерла, и мы разошлись.

¹⁴⁸ Там же, с. 34–36.

¹⁴⁹ Там же, с. 20.

После ареста и заключения в тюрьму Юлия Федоровна сошла с ума, ее перевели в психбольницу. Она все время твердила: «Левон не виноват. Левон не виноват. Левон честный. Левон честный». С этими словами она и умерла в кзыл-ординской тюрьме.

Я еще продолжала работать в институте, когда меня с моими родными вышвырнули из нашей квартиры. Я пошла в НКВД, к Залину. Мы когда-то жили с ним по соседству, знали друг друга хорошо, встречались часто на собраниях, на разных вечерах... Прихожу, меня впустили к нему в кабинет. Я говорю: «Что мне делать? У меня сын, бабушка, мать и сестра. Почему нас выкинули из квартиры? Куда нам деваться?» Залин мне: «Жургенов признался, что он враг народа». Я ему: «Знаете что? Во-первых, я пришла к Вам не по этому вопросу. А во-вторых, я не верю, что он признался. В чем ему признаваться? Мне об этом не надо рассказывать, я об этом и слышать не хочу. А пришла я потому, что меня выбросили из квартиры. В Конституции записано, что я имею право на жилье». Он помолчал, потом звонит Исаеву (тот еще был «здоров»). «У меня тут сидит жена Жургунова, говорит, что ее выбросили из квартиры». Когда я пришла к Залину во второй раз, он сказал: «Ну, хорошо, идите. Ваше жилье там-то». Вселили нас в какую-то комнатенку. Мама, как и я, ужасно все переживала, но однажды сказала мне: «Ты уже на грани потери рассудка. Опомнись. Ведь он живой. Опомнись».

Когда меня исключили из партии, коллеги из института кричали мне: «Твой муж враг народа! А ты не хочешь это признавать». Я ответила: «Мне, конечно, дорог партбилет, потому что я коммунистка честная. И я уверяю вас, что мой муж честный коммунист. Так что поступайте, как знаете». Исключили меня. Когда пришли за мной, сестра моя Аружан воскликнула: «Даметай, вы тоже враг народа?» Она была студенткой и это ей внушали в вузе. Я сказала: «Да никакой я не враг народа. И Темирбек не враг. Помни это, Аружан!» Сняла со своей руки золотые часы и надела ей на руку.

Находясь в заключении, я все время убеждала женщин: «Мы не виноваты в том, в чем нас обвиняют. И мужья наши не виноваты. Мы все честно работали». В лагере мы трудились по 12–16 часов в сутки в надежде, что нас освободят, и мы сможем соединиться со своими детьми. Ни моя мать, ни брат Муслим, ни сестра Бопан не отказались от меня, они очень меня поддерживали, посылали в лагерь письма, посылки.

...Судьба нашего поколения оказалась трагичной. В жуткие годы сталинского террора безвинно погибли самые образованные, культурные, эрудированные специалисты, цвет казахской интеллигенции. Все предельно честные люди. И такие молодые...»¹⁵⁰

Но, невзирая на обрушившиеся на нее беды и перенесенные мытарства, Дамеш Амирхановна Ермекова-Жургунова до конца своих дней оставалась верной священному долгу врача, помогая многим страждущим соотечественникам. Она оберегала и физическое их здоровье, и нравственное, защищая души от злых духов противоречивой эпохи, в ситуациях самых драматических.

Таким образом, несмотря на то, что общественно-просветительская деятельность Т. Жургунова совпала с усилением идеологических догм, созданием тоталитарной си-

¹⁵⁰ Исаев С. Уроки навсегда/ Вечерний

стемы на всем пространстве бывшего Союза ССР, она ярко отразилась в сфере науки, просвещения и образования, и в этой ситуации Нарком был проводником политики строительства нового государства.

ГЛАВА 2. Педагогические идеи Темирбека Жургенова

2. 1. Темирбек Жургенов о значении родного языка

Центральное место в наследии Т. Жургенова занимают его взгляды на развитие родного языка и учение о родном языке как о главнейшем источнике, факторе и средстве воспитания личности. Большой любовью к Родине, к родному языку, особым уважением национальных прав всех народов пронизаны вопросы образования, воспитания и обучения, поставленные и решенные Т. Жургеновым в его общественно-просветительской деятельности. Все это говорит о том, что родной язык являлся одним из ведущих направлений деятельности Т. Жургенова. Свидетельство тому – его участие в процессе перевода казахского языка на латинский алфавит. Являясь бессменным заместителем председателя Комитета нового латинского алфавита, Т. Жургенов координировал действия и решение всех текущих вопросов по переводу казахской письменности на латинский алфавит, широкое внедрение его в жизнь и во все сферы деятельности огромной республики.

Особое значение Т. Жургенов придает переводам на казахский язык учебников, учебно-методической, художественной литературы. Он привлекает к работе лучших специалистов, через конкурсные просмотры следит за качеством переводов учебной литературы на казахский язык, обеспечивает их выполнение в установленные сроки. Для обеспечения высокого уровня переводной литературы Т. Жургенов привлекает к работе таких видных деятелей литературы и науки, как А. Байтурсинов, Ж. Аймаутов, Г. Мусрепов, М. Жумабаев, С. Муканов, Х. Жубанов и др. Они внесли огромный вклад в процесс взаимовлияния и взаимообогащения литературы, осуществив перевод на казахский язык произведений, вошедших в мировую сокровищницу (Гете, Гейне, М. Горький, В. Иванов, Д. Мамин-Сибиряк в переводе М. Жумабаева; И. Крылов – в переводе А. Байтурсинова; А. Пушкин, М. Лермонтов, Ф. Шиллер – в переводе Ж. Аймаутова и др.).

Существенный вклад в теорию и практику переводческого дела внес и Т. Жургенов. Он являлся одним из первых переводчиков трудов К. Маркса и В. И. Ленина, его переводческое мастерство, глубокое знание казахского языка, богатство, чистота и грамотность речи не только поражали читателей, но и вызывали глубокую благодарность за выражение чувств, которые он питал к своему народу.

В своих многочисленных статьях он обращает внимание на проблемы развития казахского языка, переводов, орфографии, терминологии. В составе Государственной комиссии (Т. Жургенов, Х. Жубанов, С. Садуакасов, И. Кабулов,

Г. Мусрепов, И. Джансугуров, С. Асфендияров, Б. Майлин, С. Аманжолов, С. Муқанов и др.) он проводит большую работу, участвуя в разработке предлагаемых новых терминов, составлении ближайшей перспективы работы комиссии, в издании специального Бюллетеня Гостерминкома под редакцией профессора Х. Жубанова.

Проблемам и развитию казахского языка особое значение придается на I съезде деятелей культурного строительства (1935 г., май), в организации и работе которого активное участие принял Т. Жургуенов¹⁵¹. В своем выступлении он особо отметил сложность и жизненную важность языка, говорил о необходимости пересмотра всех терминов, вплоть до вывесок, чтобы устранить допущенные ошибки. Особо подчеркнул недостатки, имеющиеся в орфографии, говорил о необходимости устранения всех несуразностей в письменности, предлагал заново написать всю грамматику казахского языка. Предложил сформировать богатый, содержательный, современный литературный язык¹⁵².

Критикуя некоторые консервативные взгляды на развитие казахского языка и противников введения чужеродных терминов, перевода на казахский язык различных слов и иноязычных словосочетаний, Т. Жургуенов убеждал их в том, что извращения и ошибки в вопросах казахской орфографии и терминологии наносят значительный ущерб казахскому языку.

Проблемы языка подробно прослеживаются в его статьях «О чуждых явлениях в казахском литературном языке», «Вопросы терминологии казахского языка», в которых он характеризует главные проблемы языкового строительства, иллюстрирует статьи яркими примерами искажения смысла слов в казахском языке и неправильного построения фраз и предложений при переводе с русского на казахский язык (*Приложение 5*).

Т. Жургуенов отмечает, что «принципы, положенные в основу установления существующих терминов, привели к тому, что необходимо пересмотреть ранее принятые термины и решительно пересмотреть отношение к созданию терминологии вообще. Ошибки старого руководства в области культуры с особой силой сказались в языковом строительстве и до сих пор не ликвидированы, к сожалению. Все эти и тысячи подобных случаев – не какие-нибудь ошибки 5–10-летней давности, это и ошибки сегодняшнего дня»¹⁵³.

Развивая свои мысли, он пишет, что «на практике получается одностороннее, ни на чем не основанное «творчество» – коверкание старых слов и приспособление казахских слов к новым понятиям. Это тормозит развитие казахского языка – коверкание обычных слов, неправильное их произношение, или неуместное, незаконное словотворчество»¹⁵⁴. С целью подтверждения своих мыслей приводит примеры. Например, когда

¹⁵¹ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 8074, л. 264.

¹⁵² Т. Жургуенов. Қазақстанда мәдениет революциясы. Алма-Ата, 1935. – 47 б.

¹⁵³ Жургуенов Т. О чуждых явлениях в казахском литературном языке // Бюллетень Гостерминкома. – 1935. – № 11. – С. 11.

¹⁵⁴ Там же, с. 3.

вместо «бөрік маған үйлеседі», что означает «шапка мне идет» некоторые горе-переводчики предлагают фразу «бөрік маған жүреді», что дословно означает «шапка мне ходит». «Соперничество» переводилось как «күндестік». Это слово означает в казахском языке психологическую вражду, ревность между несколькими женами одного бая, то есть это весьма специфичный перевод, бытовое понятие, которое нельзя отождествлять, допустим, с политическим соперничеством между двумя различными странами или партиями. Таким образом, перевод получается более узким, бытовым, специфичным по своему значению, не может отразить многообразия, широкий спектр применения слова «соперничество». Или, например, слово «реакция», которое в разных случаях переведено по-разному. Так, в политическом значении это слово переводится как «кері тарту», в текстах по химии – «айғас», «айдас», то есть «крест на крест», а в текстах по биологии как «серпіліс» – «отойти». По словам Темирбека Жургенова, «эти грубейшие нарушения и извращения в терминологии, стремление с одной стороны заменить «самодельными» словами интернациональные термины, а с другой – сохранить в казахской фразе русское построение речи, вольные переводы текстов, терминов, незнание законов словообразования у казахов, все это наносит огромный вред языковому строительству, литературе и печати»¹⁵⁵ (полное содержание статьи «Вопросы терминологии казахского языка» прилагается в Приложении 4).

По вопросам терминологии, переводам, развитию казахского языка у некоторых представителей казахской интеллигенции были противоположные мнения: отстаивали самобытность казахского языка, были против применения иностранных слов и терминов, изменения структурно-грамматического строя. Т. Жургенова и его сторонников обвиняли в проведении «националистической линии в области просвещения и культуры». Но эти обвинения были необоснованными, явно носили партийно-классовый характер. Зная свою правоту, Т. Жургенов активно выступал против консерватизма в казахском языке, призывал за его чистоту и бережное отношение к вопросам терминологии. Ибо «...из-за множества недостатков в области орфографии, терминологии, – говорил он, – казахский литературный язык, язык газет превращается в непонятный жаргон; интернациональные термины не применяются, коверкаются научные понятия; незнание законов построения казахских фраз и предложений приводит к замене их русскими образцами речи, по законам построения в русском языке».

В связи с этим Т. Жургенов предлагает оставить без изменений иностранные термины, которым нельзя найти адекватного выражения в казахском языке (например: революция, Советы, хирургия, валюта, конвенция, теория, слет и другие), то есть термины, выражающие общие понятия, Т. Жургенов предлагает принять как общие для всех, а не переводить по-разному. Некоторые термины предлагает переводить с учетом специфики дисциплин, например, «зрелость» – в агрономии имеет одно значение, а в общих дисциплинах – другое; «плоскость» в геометрии и в общественно-политических дисциплинах – разные понятия; слово «мир» – как «соглашение» и как «вселенная».

Отдельные термины предлагается принять лишь для определенного круга дисциплин, не распространяя их на другие. Этот принцип, по словам Т. Жургунова, в терминологии будет содействовать развитию языка. Новые термины нужно вводить в соответствии с законами словообразования, и не все «чужие» слова нужно подвергать обработке. Только тогда появится возможность свободно подбирать более образные слова из запаса казахского языка¹⁵⁶.

Все вышеизложенное убеждает в том, что в основу разработки терминологии положены совершенно верные принципы, осуществлена и правильная разработка ряда терминов. Но, несмотря на это, нельзя согласиться с Т. Жургуновым в том, что такие слова, как «образ», «тема», «состав», «опыт» и другие нельзя перевести на казахский язык. На наш взгляд, они легко переводимы: образ – бейне, тема – тақырып, состав – құрам, опыт – тәжірибе и т. д. Время показало, что слова «келін», «күндестік» и др. не исчезли из казахского языка как отражающие феодально-патриархальный быт, ибо эти слова, в частности «келін – сноха», употребляются в каждой казахской семье.

Вопросы терминологии и орфографии казахского языка были актуальной темой на протяжении всего периода становления и развития Казахстана как государства. В условиях суверенитета к данному вопросу проявляется еще больший интерес. Это и не удивительно, так как казахский язык является государственным языком. В связи с этим возникает вопрос о коренизации перехода на казахский язык и по данному важному и очень сложному, вместе с тем многогранному и всеобъемлющему вопросу еще тогда Т. Жургунов высказывал свое мнение в статьях и выступлениях в прессе.

В 1933 году Казкрайком ВКП(б) в целях коренизации государственного аппарата принимает ряд мер для решения поставленной задачи. Коренизация была необходима не только государственному аппарату, но и всему казахскому народу. Поэтому коренизация начала осуществляться с самих наркоматов и учреждений – КазЦИК, народных комиссариатов просвещения, здравоохранения, социального обеспечения, Верховного суда, прокуратуры и так далее. Все делопроизводство областных, районных органов переводилось на казахский язык. Исключение составляли только такие районы, где проживали люди другой национальности. В начале работы предполагалось два языка (русский и казахский) ввести параллельно. Для лиц других национальностей создавались курсы по изучению казахского языка. В целях стимулирования за знание казахского языка устанавливались дополнительные поощрительные надбавки к заработной плате. Большая работа по коренизации проводилась в системе наркомата просвещения под руководством Т. Жургунова. За короткий срок ими была осуществлена организация делопроизводства на казахском языке во всех национальных районах, полностью обеспечено общение массы на своем родном языке с любым государственным учреждением, как в центре, так и на местах. Коренизация, проводившаяся в те годы, была очень важным этапом в решении национального вопроса. Наблюдалось сильное противостояние

¹⁵⁶ Жургунов Т. Вопросы терминологии...

коренизации казахского языка, «часто работники, занимающие ответственные должности, подходили к вопросам формально, а порой и враждебно», «...делу коренизации и перевода делопроизводства на казахский язык оказывают прямое сопротивление контрреволюционные великодержавные элементы, заинтересованные в том, чтобы решения партии и правительства оставались недоступными и малоприятными широким массам казахов».

Но, несмотря на такие сложности, Т. Жургуенов был убежден, что вопрос коренизации в сфере образования, просвещения и культуры не временное явление, что это имеет огромное значение для будущих поколений казахского народа. От коренизации в области образования зависит формирование нации, ее интеллектуальный потенциал, дальнейшее развитие казахского языка, искусства, культуры. Решение проблемы коренизации Т. Жургуенов видел в переводе всей системы образования на родной язык. По его словам, родной язык должен стать фундаментом образованности и воспитанности каждой личности. Он призывал молодежь грамотно, тщательно овладевать родным языком, подчеркивал, что важную роль в изучении, правильном развитии родного языка и речи у детей играет школа, и призывал свято любить свой родной язык и литературу, которые содержат в себе много глубокого, поучительного и воспитательного.

В настоящее время в условиях признанного правового статуса казахского языка как языка государственного слова Т. Жургуенова в республике всегда будут восприниматься как современные.

Взгляды Т. Жургуенова на значение родного языка очень близки взглядам К. Д. Ушинского, который, как известно, родной язык считал фундаментом всего обучения. По словам К. Д. Ушинского, предметом в общем гуманном развитии современного человека, должны стать родной язык и родная литература¹⁵⁷. «И потому нельзя сказать, чтобы пренебрежение родным языком, при первоначальном обучении, не оставляло весьма печальных следов в нашем дальнейшем образовании. Отечественный язык есть единственное орудие, посредством которого мы усваиваем идеи и знания»¹⁵⁸.

Т. Жургуенов считал, что на фундаменте знания родного языка следует на первом этапе осуществлять овладение русским языком, ибо этот язык необходим для получения разнообразных знаний мировой цивилизации, приобщает к мировой культуре и тогда все накопленные знания вернуться казахской аудитории на ее родном языке¹⁵⁹. В дальнейшем язык преподавания должен стать казахским.

По поводу этого предложения мнения среди представителей казахской интеллигенции разделились: одни поддерживали, другие критиковали, но позицию Т. Жургуенова, на наш взгляд, можно обосновать по двум причинам: *во-первых*, из-за острой нехватки национальных кадров; *во-вторых*, сама идеология того времени, была направлена на

¹⁵⁷ Утегалисва А. Д. Культурно-организаторская деятельность Т. Жургуенова. Дисс. канд. ист. наук. – Алматы, 1996, с. 151.

¹⁵⁸ Ушинский К. Д. Собр. соч., т. 2, с. 557.

¹⁵⁹ Жургуенов Т. Казахского государственного университета // Советская степь, 1927, 22 апреля.

русифицирование общества, русский язык и русская культура прочно входили в повседневную жизнь казахов. Темирбек Жургуенов, всемерно поощряя проникновение русского языка и русской культуры, видя их прогрессивное значение в системе образования и культуры республики, выступая за сохранение баланса, не предполагал, что это может привести к вытеснению казахского языка исключительно в бытовую область, сужению сферы его применения в жизни народа и постепенному вымиранию¹⁶⁰. Все вышесказанное убеждает в том, что Т. Жургуенов был за дальнейшее развитие казахского языка и говорил о необходимости перехода системы образования на казахский язык, обращая внимание, «что подготовлены условия для перевода преподавания в вузах на казахский язык, и в ближайшие 5 лет ряд решающих вузов перейдет на казахский язык», в то же время не отрицал и приветствовал знание как русского, так и других языков. Об этом свидетельствуют его работы о школе, где говорится, что преподавание в школе должно вестись с учетом языка населения, преобладающего в той или иной местности – на русском ли, казахском, дунганском, уйгурском и т. п.

Т. Жургуенов особо подчеркивал значение знания родного языка и литературы для более полного формирования внутреннего мира в духе передовых светлых идеалов, а значение знания русского языка – для приобщения человека к всемирной культуре. Учитывая все это, особое внимание им уделялось преподаванию русского языка в нерусских школах. Данный вопрос не потерял своей значимости, и сегодня его актуальность в условиях суверенитета республики еще больше усиливается. В этой связи с уверенностью можно утверждать, что в решении данного вопроса Т. Жургуенов работал на будущее.

В рассматриваемые годы в казахских школах из-за отсутствия соответствующих кадров вопрос изучения русского языка не получил быстрого решения. Наряду с наглядным и иллюстративным методами учитель был обязан частично пользоваться элементами переводного метода. В аппарате самого Наркомпроса и в облоно не было специальных работников, занимающихся вопросами преподавания русского языка в казахских школах. Такой уровень руководства Казнаркомпроса по изучению русского языка в казахских школах далеко не удовлетворял возрастающий интерес казахского населения к языку. Жизнь требовала принятия мер по изучению русского языка в школах республики.

Творческие поиски педагогов-теоретиков и практиков советского периода позволили к началу 30-х годов определить основные требования к содержанию и структуре учебников по русскому языку для национальных школ. В связи с созданием и перестройкой учебников остро встал вопрос и о составлении программ. Этой работой вплотную занялись ученые Казахстана. Наркомпрос особое внимание уделил составлению программ для национальной школы по различным дисциплинам, в том числе и по русскому языку. Так, вышли из печати русский букварь и книга для чтения «Новый аул», учебник

¹⁶⁰ Утегалиева А. Д. Культурно-органи...

«Новый аул», составленные М. Ауэзовым и Д. Искаковым¹⁶¹, которые соответствовали требованиям и содержали большое количество текстов, ценных в воспитательном отношении. Учебник «Новый аул» был рассчитан на практическое овладение русским языком в казахских школах. Состоящий из азбуки и книги для чтения, он был призван не только давать знания, но и обладал богатыми потенциальными возможностями развивающего и воспитательного влияния на детей.

Написанная ярким, доступным для детей языком, книга давала богатый материал для объяснительного чтения. Построенная по принципу предметного обучения, она содержала разнообразную информацию, способствуя всестороннему развитию личности учеников (интеллектуальному, нравственному, эстетическому, трудовому, физическому).

Вышеуказанные книги являются замечательным памятником как с историко-культурной точки зрения, так и с точки зрения ее педагогических достоинств. При составлении авторы умело, с творческой изобретательностью отобрали все лучшее из учебников того времени на русском языке, стремясь возможно шире удовлетворить интересы детей и воздействовать на их разностороннее развитие.

К концу 30-х годов русский язык вплотную входит в жизнь республики. В связи с постановлением, принятым на VII пленуме Казкрайкома ВКП(б), еще больше усиливается внимание к преподаванию русского языка, разрабатывается новый учебный план для начальных, неполных средних и средних школ Казахстана на 1937–1938 учебный год. За подписью Т. Жургенова издается приказ по народному комиссариату просвещения, где указываются изменения в учебных планах, говорится об увеличении часов на изучение русского языка. Данный предмет вводится в школьные программы со 2 по 10 классы: 31 час в неделю для казахской школы в городе и 37 часов в неделю для казахских школ сельской местности¹⁶². Фактически для учащихся было отведено часов больше на изучение русского языка, чем на изучение казахского языка в школах с казахским языком обучения.

Безусловно, «для расширения сфер влияния и роста авторитета русского языка имелись объективные причины. Помимо того, что русский язык приобщал казахское население к достижениям науки, культуры, литературы как России, так и европейских стран, мировой цивилизации, давал возможность получить образование за пределами республики, но и предоставлял больше возможностей для участия в общественно-политической жизни Казахстана и всей страны. К тому же, Советский Союз, объединив в своей империи различные национальные регионы, предполагал для них лишь единую перспективу в культурном, социально-экономическом и политическом развитии и проводил определенную политику в области развития языка»¹⁶³.

¹⁶¹ Ауэзов М. О., Искаков Д. Новый аул: 2 кн. Для чтения по русскому языку для казахских школ. Собр. соч., т. 1. Алматы: Жазушы, 1985, с. 293–303.

¹⁶² С. 74–79.

¹⁶³ Организаторская деятельность Т. Жургенова. Дисс. канд. ист. наук. Алматы, 1996, с. 169.

Таким образом, взгляды Т. Жургунова на родной язык и учение о родном языке, сыгравшее положительную роль в прошлом, не утратило своего значения и в наши дни, будучи во многом созвучно с общей образовательной системой суверенной республики, построенной на принципах национальной политики. Например, частая смена алфавита (на латиницу, кириллицу), процессы взаимовлияния культур, социалистические перемены вносили много нового в казахский язык (Таблица 2).

Таблица 2 – Вклад Т. Жургунова в систему образования, искусства и литературы

Виды образовательных учреждений	Вопросы содержания образования и воспитания	Достижения в сфере искусства и литературы	Проблемы развития родного языка
1	2	3	4
– детские сады, – начальная школа, – средняя школа, – техникумы, – училища, – краткосрочные (одно-, двухгодичные) курсы, – детские дома, – дома-интернаты, – внешкольные учреждения (дома пионеров, детские библиотеки, муз. студии, туристские базы, пионер. клубы, детские площадки, детские парки и т. д.), – вузы,	– содержание, цели, задачи, принципы, методы обучения, – политехническое образование учебные планы, – программы, – учебники, – межпредметные связи, – самообразование, – самостоятельная работа, – воспитательная работа школы, – роль директора, завуча, классн. рук-ля в воспит. работе, – роль внешкольных учреждений в воспитании детей, – роль пионеров. организации в воспитании, воспит. значение обществ. работы, воспитание детей на традициях своего народа, – сознательная дисциплина, планирование воспит. работы в школе (общешк. план, календарный план, годовой, полугодовой и т. д.),	– организованы национальные театральные труппы и студии во всех областных центрах республики; – создана музыкальная студия, которая вначале была преобразована в Казахский музыкальный театр, затем в Государственный академический театр оперы и балета; – создан музыкально-драматический техникум, который был преобразован в музыкально-драматическое училище, обеспечивавшее подготовку квалифицированных молодых актеров для театров республики; – организованы областные (казахский, русский) драматические театры, в задачи которых вошло эстетическое развитие населения; – создана Казахская национальная драматическая мастерская, которая открылась при Московском театральном комбинате – ныне ГИТИС им. Луначарского; – открыто хореографическое училище, которое стало в будущем кузницей хореографических кадров республики; – организован I Всеказахстанский слет деятелей народного искусства, который способствовал выявлению одаренных исполнителей во всех направлениях искусства (акыны Джамбул и Нурпеис Байганин, домбрист Науша Букейханов, певец Гарифулла Курмангалиев); – собраны и записаны произведения устно-поэтического творчества казахов, песни современных казахских акынов (Мухит Мералиев, Ахан-серы, Биржан и др.); – собраны и в 1924 г. изданы сборники песен и поэм акынов Казахстана под названием «Терме»; – организована мастерская по изготовлению национальных музыкальных инструментов, куда был приглашен мастер по дереву и инструменталист Камар Касымов; – приглашены на работу костюмеры, специалисты по театральному костюму; – оказывалась постоянная поддержка в творческом росте театра, о чем свидетельствуют успешная постановка первого спектакля «Айман-Шолпан» в драматическом театре, в театре оперы и балета – «Ер Таргын», «Кыз	– перевод каз. языка на латинский алфавит, – качество перевода с рус. на каз. яз., – проблемы орфографии, – вопросы терминологии, – коренизация языка, – организ. курсов по изуч. каз. языка, – перевод делопроизводства на каз. язык, – коренизация сферы образования, – коренизация сферы просвещения, литературы, культуры, искусства, – перевод системы образования на родной язык,

<p>– аспирантура, – институты повышения квалификации, – НИИ</p>	<p>– общий порядок и дисциплина в школе – связь педколлек- тива, обществен- ности и родителей в осуществлении воспитательной работы</p>	<p>– направлены на учебу в московские театральные студии и вузы молодые казахстанские артисты в целях подготовки актерских и режиссерских кадров; – привлечены к работе в театре талантливые казахские писатели (С. Сейфуллин, Б. Майлин, И. Джансугуров, М. Ауэзов, Г. Мусрепов), которые, опираясь на художественное наследие прошлого и руководствуясь в своем творчестве методом социалистического реализма, создали произведения, правдиво отражающие новую советскую действительность; – путем переводческой деятельности казахских писателей ценнейшие произведения классиков мировой литературы (А. С. Пушкин, Л. Толстой, Лермонтов, Гоголь, М. Горький, Вс. Иванов, Серафимович, Шолохов, Гюго, Диккенс, Оноре де Бальзак и др.) доведены до широчайших масс казахского народа, что сыграло огромную роль в формировании его нравственной культуры; – создана правительственная комиссия по оказанию помощи Т. Изтлеуову по осуществлению художественного перевода произведения великого Фирдоуси «Шахнамэ»; – организован оркестр народных инструментов, который позже был переименован в государственный оркестр народных инструментов им. Курмангазы; – создана Казахская филармония, которая стала впоследствии одним из центров музыкальной культуры, кузницей кадров музыкального искусства; – открыт Уйгурский музыкальный драматический театр, созданный на базе существовавшего ранее полупрофессионального любительского драматического кружка при клубе «Нацмен»; – успешно развивались некоторые виды изобразительного искусства (станковая живопись, графика, скульптура), были организованы выставки; – направлен на учебу в г. Москву в целях дальнейшего совершенствования своего таланта художник-самоучка А. Кастеев; – создана Казахская художественная галерея, где представлены работы художников Казахстана, а также картины, переданные казахскому народу в дар музеями Москвы и Ленинграда; – созданы новые фильмы о Казахстане. Казахкиногруппа и отделение Роскинофильма совместно с Казсовпрофом, Наркомпросом и местными организациями расширяют сеть существующих кинопередвижек и кинотеатров, организывают действенный контроль и разъездной техникой инструктаж, всемерно улучшая качество подбора кинокартин и увеличивая оборачиваемость кинопередвижек; – организована и проведена I Декада литературы и искусства Казахстана в Москве (май 1936 г.), которая продемонстрировала высокий уровень казахского искусства, в то же время выявила новые творческие силы и явилась могучим толчком для дальнейшего творческого роста.</p>	<p>– преподавание предметов на родном языке, – переводы учебников на каз. язык, – требования к содержанию и структуре учебников на каз. языке</p>
---	---	--	---

С новой позиции рассматривались проблемы терминологии, орфографии, переводов с других языков на казахский язык, в частности с русского языка.

В этой сложной работе Т. Жургуенов принимает активное участие, возглавляя комиссии по переводам, по терминологии и орфографии. Его опыт редакторской, публицистической, переводческой, научной работы помогает в решении многих проблем: в сохранении чистоты и богатства казахского языка, во внесении определенного вклада в теорию и практику переводческой работы, в определение принципов терминологии в казахском языке.

Научно-исследовательские, методические, переводческо-публицистические труды Т. Жургуенова получили свое признание как среди научных работников, так и среди учащихся. Ибо он «немало сделал для научной разработки и практического претворения в жизнь языковых проблем. Он призывал работников культуры создать богатый современный, литературный казахский язык, который ярко и полно отражал бы величие современной эпохи борьбы и труда казахской нации»¹⁶⁴.

«Являясь сторонником приобщения к мировым достижениям культуры и науки, к русской культуре и литературе, Т. Жургуенов, придерживаясь прогрессивных, западных взглядов, не был консерватором в области развития как казахского языка, так и культуры в целом.

Отдавая должное значение русскому языку, приветствуя его изучение в системе народного образования, Т. Жургуенов не мог предвидеть масштабов внедрения русского языка в жизнь казахского населения, набравших размах уже в те годы», – утверждает А. Утегалиева и, продолжая свои мысли, разъясняет, что «будучи проводником официальной государственной языковой политики, Т. Жургуенов, изначально встав на позиции перевода казахского языка на латинский алфавит, внедрения и широкого распространения русского языка, становится одним из участников начавшегося процесса отрыва от исторических и духовных корней казахского народа, от своей древней письменной истории, литературы и культуры, сужения функций казахского языка в жизни республики, которые нанесли серьезный урон последующим поколениям»¹⁶⁵.

Труды Т. Жургуенова, как и труды других «врагов народа» (И. Джансугурова, С. Сейфуллина и др.), были изъяты из имеющихся программ по казахскому языку, хрестоматий, учебников по казахской литературе и не использовались в учебном процессе¹⁶⁶. Хотя разработанные Т. Жургуеновым и положенные в основу изучения казахского языка программные документы фактически не потеряли своей значимости и в сущности своей были верными.

Мы полностью согласны с Утегалиевой А. Д. в том, что «уничтожение в 1937–38 годах патриотически настроенной национальной интеллигенции, одним из ярких представителей которой был Т. Жургуенов, облегчило имперским силам возможность еще

¹⁶⁴ Дулатова Д. И. Борцы за великое дело // Партийная жизнь Казахстана, 1969, № 1, с. 76.

¹⁶⁵ Утегалиева А. Д. Культурно-организаторская деятельность Т. Жургуенова. Дисс. канд. ист. наук. Алматы, 1996. с. 167.

¹⁶⁶ АП РК, ф. 708, оп. 1, д. 42, лл. 57–58.

раз реформировать на рубеже 30–40-х годов казахскую письменность. Если при переходе с арабской графики на латынь между оппонентами происходил длительный спор о дальнейшей судьбе казахского языка и письменности, чему примером могут служить работы Т. Жургенова, то на этот раз не нашлось деятелей национальной культуры, которые бы осмелились оспаривать правомерность введения кириллицы. Этот факт служит неопровержимым свидетельством потери казахским народом всего цвета нации»¹⁶⁷.

2. 2. Темирбек Жургенов о содержании образования и воспитания

Содержание образования и воспитания в Казахстане прошло определенный путь развития. На каждом этапе теоретические и практические решения проблемы обуславливались социально-экономическими, политическими и культурными потребностями страны. Немаловажную роль в решении образовательно-воспитательных задач советской школы на современном этапе играл предшествующий научно-педагогический опыт, который требовал обязательной методологической, теоретической переработки педагогических явлений с учетом развития теории и практики, своеобразия условий, в которых должен был использоваться.

После победы Великой Октябрьской социалистической революции наметились коренные изменения в практике обучения и воспитания. Новая школа должна была приобщить к знаниям детей всех трудящихся и стать проводником новых идей среди всего населения. В этот период самым главным явилось создание единых стабильных планов и программ для школ всех ступеней, в которых были бы определены соответствующие запросам жизни объем содержания образования и основные требования к знаниям, умениям и навыкам учащихся.

В первые годы строительства социализма школы Казахстана работали по учебным планам и программам Наркомпроса РСФСР. «С 1921 г. программно-методическая работа в республике осуществляется Академическим центром – учебно-методическим Советом Наркомпроса Казахстана»¹⁶⁸. Так, в 1928 г. для казахских семилетних школ была составлена комплексная программа «Аймақ-комплекс», которая включала 13 разделов учебных и трудовых занятий, знания по истории, географии, ботанике, зоологии, обществоведению, родному языку, литературе и другим учебным предметам. Кроме того они содержали определенные профессионально-трудовые знания, предусматривали включение школьников в общественно-полезный и производительный труд¹⁶⁹.

Однако анализ архивных материалов показывает, что в школах республики программы учебно-методического совета широкого распространения не получили. Согласно директивам Акмолинского ГубОНО программы данного совета были обязательны для

¹⁶⁷ Утегалиева А. Д. Культурно-организаторская деятельность Т. Жургенова. Дисс. канд. ист. наук. Алматы, 1996, с. 172.

¹⁶⁸ Тлебалдиева А. К. Становление и развитие системы начального образования в Казахстане (1917–1941 гг.) Дисс. канд. пед. наук. Алма-Ата, 1986, с. 156.

¹⁶⁹ Храменков Е. М. Проблемы содержания и методов обучения в школах Казахстана. Алма-Ата: Мектеп, 1983, с. 71.,

четырёх классов лишь в городских школах. В сельской местности они были обязательны лишь для двух первых классов, а в III–IV классах не использовались.

К тому же программы имели серьезные недостатки: снижение уровня общеобразовательной и политехнической подготовки учащихся, нарушение систематичности в подаче учебных материалов. Нарушались основные педагогические принципы построения предметов и отбора учебных материалов в содержании предмета. Содержание трудового обучения не соответствовало возрастным особенностям учащихся. Недооценивалась также роль учителя. Существенным недостатком этих программ было также установление надуманных и случайных связей между учебными предметами и комплексными темами. В связи с этим предстояла работа по устранению вышеназванных недостатков и усовершенствованию программ¹⁷⁰.

Большая работа была проведена Наркомпросом по созданию учебников. Например, если в казахских школах в этот период пользовались книгами А. Байтурсынова «Тіл құралы», М. Дулатова «Есеп», Х. Досмухамедова «Природоведение» и др., то в русских школах пользовались книгой Соколова «Игра и труд», Звягинцева «За работой», С. Т. Шацкого «Школа и деревня» и др.

Важное место в системе школьного образования принадлежало вопросу преподавания русского языка.

Педагогами, теоретиками и практиками, были разработаны основные требования к содержанию и структуре учебников по русскому языку для национальных школ¹⁷¹:

Учебник строится в соответствии с требованиями марксистско-ленинской идеологии.

Учебный материал должен иметь тесную связь с общественно-политической жизнью и трудом советского общества.

Опора на родной язык учащихся является главным принципом составления учебника.

Учебный материал должен быть изложен с учетом принципов научности и систематичности.

Учебник должен обеспечить привитие навыков самостоятельной работы учащимся.

Этих требований придерживались все авторы учебников русского языка для национальных школ. Например, М. Ауэзов и Д. Исаков («Новый аул»), М. Каипов и Л. Александрова («Новый Казахстан» для 4 и 7 классов) и др.¹⁷²

Для наглядности кратко охарактеризуем учебник «Новый аул», который состоит из «Русского букваря» и «Книги для чтения», составленного М. Ауэзовым и Д. Исаковым.

В учебник было включено много связных текстов, которые можно было использовать и для проведения письменных работ – диктантов, изложений. Они интересны и в воспитательном отношении. В целях практического овладения русской речью учебни-

¹⁷⁰ Там же, с. 72.

¹⁷¹ Тлебалдиева А. К. Становление и развитие системы начального образования в Казахстане (1917–1941 гг.) Дисс. канд. пед. наук. Алма-Ата, 1986, с. 156.

¹⁷² Ауэзов М. О. Новый аул. 2-я книга для чтения. Алматы: Издательство «Мектеп» при ЦОИ, 1929, с. 244.

ки отказались от традиционного переводного метода, широко используя наглядность. На каждой странице учебника – по 3–4 картинки, на которых изображены отдельные предметы и действия. Это максимальное приближение к синхронному толкованию новых русских слов является наиболее рациональным типом учебника.

Сокращая с помощью наглядности интервал между словом и его пояснением, авторы сделали шаг вперед в развитии методической науки и приблизились к современному пониманию содержания работы. В связи с чтением текстов в учебнике предусматривались задания для развития письменной речи учащихся. В некоторых случаях ученикам предлагалось сделать иллюстрации к рассказам или по заданной теме, например: «Рисуйте. Стоит юрта. У юрты собака. Стоит коза, рядом козленок. Идет мальчик, держит в руках барабан. Рядом идет девочка, в руке держит флаг. На флаге звезда». По заданиям учебника дети вели дневники на русском языке, отгадывали русские загадки, заучивали стихи.

В учебнике даются элементарные сведения по арифметике и геометрии, например: меры длины, меры веса, учащимся предлагается измерить длину и ширину классной комнаты и начертить ее план. Особым шрифтом выделены правила поведения учащихся, которые они должны выучить и знать наизусть. Учитывая детскую психологию, стремление детей осмыслить узнанное, продолжить в своей фантазии, М. Ауэзов изображал такие картины природы, которые вызывают активную работу воображения, чувств, дают пищу уму и сердцу.

Одной из задач обучения являются расширение и обогащение представлений и понятий учащихся о явлениях живой природы, растениях и животных, о труде человека, а также привитие детям простых навыков в выращивании растений и уходе за животными. В процессе чтения таких произведений осуществляются задачи общеобразовательного и воспитательного характера. У М. Ауэзова это рассказы «Маленькие ягнята», «Приготовление к севу», «Как надо сеять», «Уход за ягнятами», «Весенний уход за скотом» и т. д. Они развивают в детях наблюдательность, интерес к накоплению знаний, мышление и язык, обогащают словарный запас и способствуют формированию новых понятий в новых условиях жизни села.

В процессе ознакомления учащихся с природой родного края, как замечает М. Ауэзов, воспитывается чувство заботы о ней. Учащиеся, начиная с самого раннего детства, приучаются ухаживать за животными, охранять сады от вредителей, беречь и кормить птиц. Прекрасные описания природы содержатся в рассказах «Верблюжонок», «Что дают нам растения?», «Прилет птиц» и др. Педагог проникновенно говорит детям, «что птицы помогают защищать сады, поля, леса от вредителей, а растения дают краски, кормят животных, одевают человека, дают материал для построек жилища, служат лекарством»¹⁷³.

В учебнике большое внимание уделено вопросам охраны здоровья, приводятся полезные и вместе с тем очень полезные советы: «Береги зубы», «Школьная санитарная

комиссия!»), «Дыши носом», «Не кусайте ногти!», «Наша постель», «Охрана здоровья весной», «Как наказан знахарь». Особым шрифтом были выделены правила поведения учащихся, которые они должны выучить.

Оценивая книгу «Новый аул» в целом, следует отметить доступность изложения научных сведений и подачи практического материала. В условиях одноязычной среды детям, кроме школы, негде было упражняться в русском языке. Понимая это, М. Ауэзов и Д. Искаков сделали учебник единым, то есть в книгу для чтения включили материал по грамматике.

Общедидактические принципы, которыми руководствовались авторы «Нового аула», их подход к отбору и подаче текстового и практического материала были использованы другими составителями учебников, созданных в Казахстане в тридцатые годы.

В эти годы происходят крупнейшие изменения и в системе народного образования, в его содержании и методике обучения. Главное значение для экономического развития и культурного строительства имели такие документы, как Постановление ЦК ВКП(б) от 25 июля 1930 г. «О всеобщем обязательном обучении»; Постановление «О начальной и средней школе» (1931 г.); Постановление «Об учебниках для начальной и средней школы» (1933 г.).

Основные положения второго документа получили дальнейшее развитие в принятом в 1932 году новом постановлении ЦК ВКП(б) «Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе», где ЦК ВКП(б) отмечает не только определенные сдвиги в улучшении обучения и воспитания школьников, но и более подробно освещает существенные недостатки: а) перегрузка учебных материалов; б) недостаточность и даже отсутствие увязок между отдельными предметами; в) наличие принципиальных ошибок и даже в ряде случаев упрощенческо-вульгаризаторский подход к содержанию отдельных учебных предметов; г) недостаточность исторического подхода в построении курсов общественных предметов¹⁷⁴.

Учитывая все это, ЦК ВКП(б) предлагает Наркомпросам переработать к 1 января 1933 г. программы для начальной и средней школы. 20 июня 1933 г. было принято постановление СНК КазАССР об издании стабильных учебников для начальной и средней школы¹⁷⁵. Данное предложение было поддержано и Наркомпросом нашей республики, о чем свидетельствует изучение жизни и деятельности Т. Жургенова, видного государственного деятеля, талантливого организатора, народного комиссара просвещения, вся общественно-просветительская деятельность которого по своей сути была борьбой за развитие системы и содержания народного образования, за развитие культуры и искусства, в которых он видел важнейшее средство формирования личности, подготовки людей к борьбе за социалистические идеалы.

¹⁷⁴ Храпченков Г. М. Проблемы содержания учебников // Проблемы содержания учебников.

¹⁷⁵ ЦГА РК, ф. 30, оп. 2, д. 1127-а, л. 3.

Проводя в жизнь идеи партии, он ратовал за создание такой школы, о которой мечтал народ. Новая школа и по названию, и по духу должна служить идеям нового общества, давать людям глубокие знания основ наук, политехническую подготовку и навыки труда.

Он призывал работников образования, своими методами создавая необходимые условия, решать те же проблемы, которые партия выдвинула в своих важнейших решениях 1932–1936 годов об улучшении учебной и воспитательной работы, унификации и упорядочении структуры, учебного процесса, режима советской школы и т. п.

И для успешного решения этих задач он предложил «прежде всего создать нормальную начальную школу, осуществить начальный всеобуч, одновременно работая над созданием полнокровной семилетней школы, выращивать девятые и десятые классы, обеспечив планомерное продвижение учащихся из класса в класс, пересмотреть требования к содержанию и структуре программ и учебников, придавать особое значение преподаванию предметов гуманитарного цикла».

Учителями были пересмотрены и доработаны действующие требования с учетом идеологии партии и правительства:

- учебник должен строиться в соответствии с требованиями марксистско-ленинской идеологии;
- учебный материал должен иметь тесную связь с общественно-политической жизнью и трудом советского общества;
- опора на родной язык учащихся является главным принципом составления учебника;
- учебный материал должен быть изложен с учетом принципов научности и систематичности;
- учебник должен обеспечить привитие навыков самостоятельной работы учащихся;
- учебный материал должен соответствовать возрастным особенностям учащихся;
- в учебнике должно быть достаточно иллюстраций, облегчающих восприятие, понимание и запоминание учебного материала;
- учебный материал должен быть доступным;
- учебник должен содержать необходимое количество повторений, ссылок на ранее изученный материал по данному предмету;
- учебник должен быть методически оформлен (рубрикация, оглавление, предметно-именной указатель, сноски и ссылки).

Большое внимание придавалось преподаванию предметов гуманитарного цикла, в частности английского, немецкого, французского языков, усиливается внимание к преподаванию русского языка и Конституции СССР. На уроках истории, обществоведения, философии, литературы, на внеклассных мероприятиях изучались труды К. Маркса, В. И. Ленина, документы партии и правительства. В связи с тем, что труды основоположников коммунизма, марксизма-ленинизма являлись тогда методологиче-

ской основой всех гуманитарных дисциплин (философии, истории, эстетики, этики, искусствознания, литературоведения и т. д.), труды К. Маркса и В. И. Ленина, партийная литература, работы И. Сталина переводятся на казахский язык.

Все, что не устраивало новую систему, в которой царил сталинский тоталитарный режим, подвергалось гонению и преследованию. В конце 30-х годов был уничтожен целый ряд художественных произведений, учебной литературы известных казахских писателей (учебники казахского языка для неполных средних школ, практическая грамматика А. Байтурсынова, учебник по литературе М. Ауэзова, арифметика и задачник М. Дулатова, учебники родного языка и педагогики М. Жумабаева, зоология Х. Досмухамедова, учебник казахской литературы для неполных средних школ С. Сейфуллина)¹⁷⁶, политическая литература, «Политэкономия» Михайловского в переводе Т. Жургунова на казахский язык, а также ряд других работ («Очерк истории Алаш-Орды» Брайнина и Шафира, «Алаш-Орда» Мартыненко и др.), которые занимали достойное место в 20-е годы в содержании программ и учебников.

Безусловно, многие успехи в осуществлении начального всеобщего, развитии семилетней и средней школы обеспечивались успешным решением экономических проблем социализма. Так, расходы на просвещение в республике, приходящиеся на одного жителя, росли следующим образом: в 1929 году – 3 руб., в 1935 – 33 руб., в 1937 году – 90 руб., тогда как за шестьдесят дореволюционных лет царское правительство потратило на просвещение в Казахстане всего лишь 6 руб. 60 коп. на душу населения. Всего в годы второй пятилетки на народное образование республики было затрачено более одного миллиарда рублей¹⁷⁷. К концу пятилетки за счет государства было сооружено 3 тыс. новых школ. Множество школ построили сами колхозники. В 1936 году, например, они ввели в строй свыше тысячи школьных зданий, пристроили в 427 школах классные комнаты на 20 тыс. ученических мест¹⁷⁸.

Эти факты говорят об огромной проделанной работе по созданию необходимой материальной базы, о благоприятнейших условиях для развития культуры и просвещения. Т. Жургунов указывал, что «за эту заботу партии необходимо ответить непрерывным улучшением учебно-воспитательной работы, превратить нашу школу в подлинный очаг коммунистического воспитания. Теперь на первый план выдвигаются проблемы качества, вопросы планомерной, научной организации учебного и воспитательного процессов, а значит, актуальной становится задача повышения квалификации и ответственности учителя»¹⁷⁹.

В целях осуществления задания ВКП(б), поставленного перед Наркомпросом, а также для получения полных сведений о количестве школ, классов и учащихся, составе учителей, их образовательном уровне, стаже, квалификации, о состоянии учебно-

¹⁷⁶ АП РК, ф. 708, оп. 1, д. 604, лл. 116–119.

¹⁷⁷ Очерки истории социалистического строительства в Казахстане. Алма-Ата, 1966, с. 242.

¹⁷⁸ Культурное строительство в Казахстане.

¹⁷⁹ Жургунов Т. Задачи школ Казахстана.

воспитательной работы, о количестве школ-интернатов, детских домов, контингента воспитанников, о дошкольных учреждениях, количестве детей, о ходе строительства школьных зданий и состоянии школьного фонда с указанием, сколько школьных зданий приспособлено к учебным занятиям, об использовании бюджета по народному образованию и о его выполнении, доходной части бюджета за последние три года, о ликвидации неграмотности среди допризывников, о техническом оборудовании и по другим вопросам Т. Жургунов проводит обследование школ республики.

В результате выяснилось, что во многих школах еще крайне низка успеваемость учащихся, например, в школах Алма-Аты 11,2 % учеников получили работу на осень, а в Караганде свыше 14 тыс. школьников остались на второй год. Основной причиной этого явилось отсутствие высококвалифицированных учителей. Так, в начальной школе 74 % учителей имели лишь начальное образование, а среди учителей средних школ лишь 12,1 % имели высшее образование.

Отмечались большие достижения республики в деле подготовки учебников и учебных пособий. Только в 1936 году было издано их в Казахстане 1140,5 тыс. экземпляров. План издания учебников был выполнен на 160 %. Школы Казахстана получили в нужном количестве учебные пособия и школьно-письменные принадлежности¹⁸⁰. Большая работа была проделана по улучшению условий жизни воспитанников детских домов.

Воспитанники детдомов в возрасте от 3 до 12 лет были охвачены школьным обучением. С 3 до 7 лет – детсадами-интернатами в системе Наркомпроса. Для детей 3-летнего возраста организовывались в системе Наркомздрава детские ясли с постоянно действующими интернатами. Для трудновоспитуемых детей по краю организовывались 8 детских коммун на 1100 детей, указанный контингент был распределен по областям: по Южно-Казахстанской – 200 чел.; по Алма-Атинской – 250 чел.; по Восточно-Казахстанской – 250 чел.; по Актюбинской – 100 чел.; по Карагандинской – 150 чел.; по Западно-Казахстанской – 100 чел.

Детские дома были обеспечены благоустроенными помещениями. Например, в г. Алма-Ате для детского дома было отдано помещение военного госпиталя, который был расположен в городке Турксиб. Районные исполкомы и городские советы занимались обеспечением ремонта и приспособлением зданий для детдомов. Начальник правления Турксиба и начальники Актюбинского участка Самаро-Златоустовской железной дороги, Кзыл-Ординского участка Среднеазиатской железной дороги беспрепятственно предоставляли в распоряжение детской комиссии вагоны для периодического курсирования – по сбору детей-беспризорников на транспорте. Такие задания выполнялись управлением Омской железной дороги.

Наркомпрос организовал конкурс на лучший детдом, заведующего, воспитателя и учителя – по всем показателям, ассигновав для этой цели 15000 р. из резервного фонда СНК на специальные краткосрочные курсы по подготовке руководителей детдомов в областях.

Вместе с Казсовпрофом и крайкомом направил на работу в детдома 200 лучших комсомольцев и членов профсоюзов из числа активистов организаций и из учебных заведений республики.

Все призывники 1911 г. рождения, оказавшиеся к моменту явки на призыв неграмотными и малограмотными, были пропущены в обязательном порядке через специально организуемые школы грамоты в период домашнего отпуска (до явки их на сборные пункты отправки в части РККА).

Все зачисленные в школы грамоты неграмотные и малограмотные призывники были освобождены от работы по месту постоянной службы на весь период домашнего отпуска (не более 30 дней) с сохранением за ними полного содержания (зарплата, снабжение и пр.). Облики, рики, органы ОНО обеспечивали школы грамоты необходимыми помещениями, общежитиями, средствами, продовольствием и преподавательским персоналом. Областные и райвоенкоматы и призывные комиссии, в процессе медосвидетельствования, выявляя среди призывников неграмотных и малограмотных, прикрепляли их к школам грамоты, оказывали всемерное содействие органам ОНО в успешности выполнения поставленной задачи.

Обобщая результаты обследования школ республики, выявляя успехи и недочеты в работе накануне I съезда деятелей культурного строительства, Т. Жургенов одновременно напоминает, что «всякая попытка оторвать политехнизацию школы от систематического и прочного усвоения наук... представляет собой грубейшее извращение идеи политехнической школы». И вместе с этим подчеркивает, что «составной частью коммунистического воспитания является политехническое обучение, которое должно дать учащимся «основы наук», знакомить учащихся в теории и на практике со всеми главными отраслями производства», проводить «тесную связь обучения с производительным трудом». Причем особо отмечает, что все это «необходимо проводить на такой основе, чтобы весь общественно-производительный труд учащихся был подчинен учебным и воспитательным целям школы»¹⁸¹.

Основываясь на имеющихся фактах, Т. Жургенов говорит о том, что учительство нередко засоряет свою работу с учащимися «словесностью» и «книжностью», а органы народного образования в ряде мест не ведут повседневной борьбы с этими искривлениями и недостатками в педагогической работе и крайне недостаточно помогают учительству в деле вооружения его умением соединять теорию с практикой, обучение «основам наук» с производительным трудом и общественной работой.

Из всех школ, которые были обследованы школьным сектором Наркомпроса, 40 % совсем не имели мастерских, немало школ было с крайне несовершенным, кустарным оборудованием, а инструкторы по труду в ряде школ были крайне слабо подготовлены как в отношении общеобразовательном и педагогическом, так и в отношении уровня технических знаний, что приводило к такой поставке трудового обучения в школах:

¹⁸¹ Жургенов Т. На съезде работников :

которое имело характер ремесленных занятий, оторванных от «основ наук» и не дающих учащимся средней школы «обучения основам современной индустрии вообще»¹⁸².

По словам Т. Жургунова, школы должны добиваться того, чтобы учитель давал учащимся точные и систематические знания по основным дисциплинам начальной и средней школы, необходимо ни на одну секунду не упускать того, что эти знания должны быть знаниями жизненными, чтобы школа действительно готовила детей «как всесторонне развитых строителей социализма, увязывающих теорию с практикой и владеющих техникой»¹⁸³.

Основываясь на постановлении ЦК ВКП(б) от сентября 1932 г., Т. Жургунов предлагает учительскому персоналу всемерно приучать детей «к работе над учебниками и книгой, к различного рода самостоятельным письменным работам, к работе в кабинете, в лаборатории, учебной мастерской, а одновременно с этим применять «различного рода демонстрации опытов, приборов, экскурсии (на завод, в музей, в поле и т. п.)»¹⁸⁴. Говорит, что во многих школах, особенно в сельских, мало и несовершенно применяются такие приемы обучения, как демонстрации опытов по физике, химии и естествознанию с использованием различного рода приборов, которые давали бы знания учащимся по современной технике и наглядным образом иллюстрировали бы различные физические, химические и математические законы.

Немало было сказано Т. Жургуновым в отношении экскурсий, которые слабо использовались в школе. Так, при посещении школ Т. Жургуновым приходилось часто видеть, что учитель не обладает достаточным умением использовать в качестве наглядности завод, музей, природу и т. д. для того, чтобы содействовать обеспечению не формального, а действительного и глубокого усвоения учащимися своего предмета «основ наук». А там, где эти экскурсии применялись, то нередко они не подготавливались должным образом, были слабо или почти не связаны с преподаваемым предметом, что отрывало политехнизм «от систематического и прочного усвоения наук» и превращало политехнизм в пустышку, придавало ему формальный характер¹⁸⁵.

Т. Жургунов также указывает, что «надо систематически приучать детей к самостоятельной работе, широко практикуя различные задания в меру овладения определенным курсом знаний (решение задач и упражнений, изготовление моделей, работа в лабораториях, собирание гербариев, использование пришкольных участков в учебных целях и т. п.). Продолжая свои мысли, он особо подчеркивает, что указание имеет важнейшее значение для правильной организации преподавания в начальной и средней школе. Учитель должен уметь, пройдя с учащимися определенный раздел своего предмета, практиковать «различные задания» для учащихся, дающие возможность на деле, на практике проверить усвоение учащимися данного круга знаний, а

¹⁸² Жургунов Т. Задачи школ Казахстана в новом учебном году // Большевик Казахстана, 1936, № 9, с. 67.

¹⁸³ Там же, с. 68.

¹⁸⁴ Жургунов Т. Задачи школ Казахстана в новом учебном году // Большевик Казахстана, 1936, № 9, с. 69.
¹⁸⁵ Там же, с. 68.

также и их умение полученные теоретические знания применять на практике, решая ту или иную задачу, упражнение, изготавливая какую-либо модель, собирая и приготавливая различные гербарии, коллекции жуков, бабочек, минералов, почв, самостоятельно решая задаваемые учителем задачи в кабинете по физике, химии и т. д. Надо уметь также использовать в учебных целях и пришкольные участки, причем необходимо, чтобы каждая школа имела свой учебный пришкольный участок, который был бы организован применительно к учебным целям»¹⁸⁶.

И обращаясь к учителям, спрашивал, в какой мере они применяют все эти методы преподавания, используют ли их в своей текущей повседневной учебно-воспитательной работе в школе. И единственно правильным ответом на этот вопрос, говорил Т. Жургенов, будет признание, что эти методы применяются в школе в настоящее время слабо. Ибо это и есть один из тех путей, идя которыми, мы будем соединять в школьной работе теорию с практикой, придавать обучению необходимую ему наглядность и добиваться того, чтобы приобретаемые учащимися знания в школе держались у них не на «зубрежке», а были знаниями жизненными, конкретными, практическими и усваивались учащимися систематически, глубоко и прочно¹⁸⁷.

Т. Жургенов предупреждает учителей, что овладение этими методами преподавания является делом нелегким и требует большой работы, хороших знаний предмета и надлежащего педагогического опыта, а поэтому и подготовка к применению на практике этих методов должна быть проведена учителями с максимальной тщательностью. При этом учителям надо вести в этой области борьбу со скороспелыми, левацкими методическими выдумками, которые срывают систематичность и точность знаний по «основам наук», преподаваемых учителями в начальной и средней школе, и возвращали бы школу к «методам», которые были осуждены в постановлении ЦК ВКП(б)¹⁸⁸.

Здесь Т. Жургенов имеет ввиду ту «недостаточность и даже отсутствие увязки между отдельными программами», которые были указаны в постановлении ЦК ВКП(б) от сентября 1932 г., где в связи с этим он обращает внимание учителей на эту сторону работы для того, чтобы они в будущем развернули энергичную борьбу с этим недостатком, используя накапливающийся педагогический опыт и работу учительского коллектива в методических органах, существующих в начальной и средней школе. Об этом подробно излагается в книгах Т. Жургенова «Мектептің түп кемшіліктерін кетіру үшін күрес»¹⁸⁹, опубликованной в 1933 г. в г. Ташкенте и «Қазақстанда сауатсыздықты жою жұмысы туралы»¹⁹⁰, опубликованной в Алма-Ате 1936 г.

Говоря о необходимости политехнического обучения, освоения основ наук, Т. Жургенов особое предпочтение отдает воспитательной работе школы.

¹⁸⁶ Жургенов Т. За ликвидацию недочетов в работе школ // Большевик Казахстана, 1935, № 4.

¹⁸⁷ Жургенов Т. О языке, школе и борьбе за кадры работников культуры // Казахстанская правда, 1935, 5 июня, с. 3.

¹⁸⁸ ЦГА РК, ф. 81, оп. 3, д. 415, лл. 1-2.

¹⁸⁹ Жургенов Т. Мектептің түп кемшіліктері...

¹⁹⁰ Жургенов Т. Қазақстанда сауатсыздықты жою жұмысы туралы...

«Директора и заведующие школами, классные руководители, которые в первую очередь отвечали за воспитание подрастающего поколения, – говорил Т. Жургунов, – забыли вопросы воспитательной работы, не организовали тщательного изучения каждого ребенка, не сумели противопоставить идеологически чуждому влиянию пролетарское влияние школы.

В свою очередь, органы народного образования не приковали внимание всех школьных работников к этой задаче, не организовали тщательный контроль над развертыванием воспитательной работы в школе.

Наконец, школы и органы народного образования забыли, что поднять воспитательную работу можно только единым фронтом педагогического коллектива, общественности и родителей»¹⁹¹.

Особенно важное значение в деле коммунистического воспитания детей в те годы имела работа внешкольных учреждений, при помощи которых можно использовать досуг детей в живых, красочных и интересных для них формах.

Тем не менее, и эта работа была развернута слабо, и роста внешкольных учреждений по Казахстану не было заметно. В связи с этим Т. Жургунов принял решительный шаг в этом отношении, то есть по плану начали организовывать детские театральные студии художественной самодеятельности, экскурсионно-туристские базы, радиоаудитории, пионеркабинеты, пионерклубы, целый ряд лыжных и лодочных станций и т. п.

Средства на эти мероприятия отпускались партией и правительством. Задача заключалась в том, чтобы полностью их использовать и по-боевому взяться за развертывание внешкольных учреждений.

Не лучше обстояло дело и с обслуживанием детей существующей сетью кино, театров, домов культуры и т. п. Как правило, они обслуживали только взрослое население. Поэтому не случайно Нарком просвещения КАССР Т. Жургунов с целью развития эстетического вкуса детей предложил всем культурно-просветительным учреждениям республики (ТЮЗы, филармонии, клубы, галереи и т. д.) разработать конкретный план мероприятий (детские комнаты, кружки, детские концерты и спектакли, организация самодеятельности детей и т. п.) на основе Положения о центральных, краевых, областных и районных театрах юного зрителя (ТЮЗах), разработанного Наркомом ЦКП РСФСР.

*Утверждено: И. о. Наркома НКП РСФСР
18 октября 1934 г.*

ПОЛОЖЕНИЕ О ЦЕНТРАЛЬНЫХ, КРАЕВЫХ, ОБЛАСТНЫХ И РАЙОННЫХ ТЕАТРАХ ЮНОГО ЗРИТЕЛЯ (ТЮЗ 'АХ)¹⁹²

Цели и задачи ТЮЗ'ов.

1. Театрами Юных Зрителей-ТЮЗ'ами являются театры, в которых профессиональные актеры и режиссеры ставят спектакли для детей.

2. Театр Юных Зрителей (ТЮЗ) является художественно-педагогическим учреждением, которое методами художественно-театрального воздействия участвует в разрешении задачи коммунистического воспитания детей.

3. Театром Юных Зрителей руководит Управление начальной и средней школы НКП и соответствующего сектора ОНО. Методическое руководство работой театров НКП осуществляет через Центральный Дом художественного воспитания детей.

4. ТЮЗ 'ы могут быть республиканскими, краевыми или областными, городскими и районными, в связи с чем определяются масштабы их работы и сфера обслуживания детского зрителя.

5. ТЮЗ 'ы по своей организации и форме работы могут быть стационарные, имеющие постоянные помещения для проведения спектаклей и педагогической работы с детьми, и передвижные, обслуживающие районы, колхозы и т. д. и имеющие свое помещение только для подготовительной репетиционной работы. Стационарные ТЮЗ'ы – республиканские, краевые и областные, помимо выездных спектаклей в пределах города, минимум 2 месяца в году проводят в выездах по городам и сельским местностям республики или своего края-области.

6. Театр Юных Зрителей – проводит систематический показ спектаклей для детей;

б) проводит с детьми массовую художественно-педагогическую работу вокруг спектаклей (подготовка зрителей к спектаклю и его последующая проработка);

в) организует детский актив при театре и руководит им;

г) проводит работу с драматургами по созданию нового репертуара для детей;

д) ведет пропаганду задач художественного воспитания детей среди населения;

е) организует вокруг задач театральной работы с детьми и в помощь ей взрослую общественность через общественные просмотры, прессу, актив педагогов при театре;

ж) способствует развитию детской театральной самодеятельности в школе и пионер-организации, путем консультаций и практическим руководством кружками;

7. Театр работает на основе годового плана, охватывающего его художественно-педагогическую и хозяйственную работу и утверждаемого школьными секторами ОНО и в районах и городах – РОНО.

¹⁹² ЦГА РК, ф. 81, оп. 3, д. 392, л. 3.

8. ТЮЗ является практической базой для эстетической и методической работы местных домов художественного воспитания детей в области театральной работы с детьми.

Детские коммунистические организации и детские ученические организации также являлись одним из важнейших факторов в коммунистическом воспитании учащихся. Они помогали наладить трудовую дисциплину в школе, повысить результаты учения, вовлекали учащихся в активную борьбу за организацию школьного питания, за физкультуру, санитарно-гигиенические навыки в школе и семье, боролись за навыки социалистической культуры, вовлекали учащихся в общественную работу, в социалистическое соревнование и ударничество, воспитывали в детях коллективизм и т. д.

Однако и здесь дела обстояли не совсем благополучно. Т. Жургунов говорил о том, что работа пионерской организации развернута чрезвычайно слабо, что пионерским организациям уделялось очень мало внимания. Кроме того, крайне недостаточно разработаны основные вопросы методики пионерработы (содержание работы пионеротрядов, пионеротряд и учеба, пионеротряд и культура поведения, пионер и дисциплина, роль классного руководителя в жизни пионерского отряда, директора школ и пионерработы и т. д.). Наконец, все еще ощущается дефицит политически и педагогически грамотных пионервожатых, не привлечено к пионерработе большинство педагогов и лучшие ударники-бригадиры полей, фабрик и заводов, которые бы могли лично передавать опыт своей производственной работы и заражать детей пафосом социалистического строительства.

На укрепление работы пионерской организации тоже следовало обратить особое внимание и вместе с ней, вместе с ученическими организациями оживить все формы школьной работы во внеурочное время в целях коммунистического воспитания: линейки, кружки, добровольные общества, работа с отстающими, моменты эмоционального воспитания (пение, внешкольное чтение, школьные праздники) и т. д.

Громадное воспитательное значение имеет и общественная, правильно поставленная работа учащихся.

В практике школ в проведении общественной работы имели место такие недостатки:

– иногда детей отрывали от учебы, срывали планы и бросали их на различные хозяйственные кампании. Так было весной и осенью 1934 г.;

– в Шемонаихинском, например, районе школы были закрыты раньше времени, а учащиеся с 20. 04. мобилизованы на посевную. В Аягузском районе в совхозе Кара-Кум по распоряжению директора совхоза были сняты с занятий 50 воспитанников детдомов и направлены на посевную. Такое явление имело место в Арыском, Келесском и др. районах.

– вследствие мобилизации учащихся на уборочную кампанию в Арык-Балыкском районе (Васильевской НСШ), Ак-Булакском, Зырянском, Степном, Павлодарском и др. районах были отменены занятия в 1934/1935 уч. году с большим запозданием;

– часто общественная работа в школе почти совсем не проводилась причем это прикрывалось ссылкой на необходимость усиленной борьбы с «коренным недостатком».

– нередкими были случаи, когда ребята, наоборот, загружались общественной работой потому, что школа не занималась серьезным регулированием общественной работы или же бралась за работу, не отвечающую учебно-воспитательным целям (тяжелые полевые работы, канцелярские работы и т. п.).

Поэтому выбор общественной работы, правильное ее распределение между учащимися, систематическое руководство со стороны преподавателя или классного руководителя, учет и контроль – все это являлось необходимым условием для использования общественной работы в воспитательных целях.

Социалистическое соревнование и ударничество также являлись эффективным методом приобщения к социалистическому труду и средством коммунистического воспитания детей. Основные требования соц. соревнования и ударничества:

а) социалистическое соревнование должно носить массовый характер, т. е. должно охватить всех учащихся;

б) обязательства по социалистическому соревнованию должны быть конкретными, понятными для учащегося, посильными, составленными на определенный срок;

в) выполнение обязательств должно систематически проверяться;

г) руководящая роль в развертывании социалистического соревнования должна принадлежать классному руководителю, к этому делу должны быть привлечены ученические организации.

Для развертывания социалистического соревнования и ударничества большое значение имело создание специальных уголков социалистического соревнования в классах, на которых отражались индивидуальные и классные обязательства, документы, по которым подводились итоги, фотографии, списки премированных и т. п.

Не надо забывать, что вся воспитательная работа в школе не может быть оторвана от задач укрепления сознательной дисциплины среди учащихся и борьбы против хулиганствующих, нарушающих порядок и режим в школе.

Поэтому все перечисленные виды воспитательной работы успешно можно разрешить только при условии упорного и настойчивого воспитания сознательной дисциплины среди учащихся, главным образом, путем систематического показа того, как надо правильно сидеть за работой, как ходить бесшумно, как заворачивать в бумагу учебники, как чинить карандаш, как надо открывать и закрывать двери и окна, как держать в опрятности свою парту и т. п.

Личный пример преподавателя также имел решающее значение в воспитании сознательной дисциплины. Если преподаватели опаздывали на уроки, не готовились к ним, то этим самым воспитывали у учащихся небрежность, неряшливость и недисциплинированность.

Секретарь ЦК ЛКСМ Казахстана в своем обращении к пионервожатым и руководящим работникам пионерской организации говорил следующее:

«Многие вожатые пионерских отрядов появляются в отряде и школах в неряшливом виде, в грязной обуви, курят при детях; в разговоре с пионерами употребляют нелитературные выражения, в своей работе с детьми нередко действуют методами приказов, грубыми окриками и администрированием.

Вместо того, чтобы быть образцом для пионеров, эти «вожатые» своим неряшливым видом, некультурным поведением, невежливостью прививают детям вредные привычки.

Считая подобное поведение непростительным даже в среде взрослых, а среди детей абсолютно нетерпимым, ЦК ЛКСМ требует, чтобы каждый вожатый, руководящий работой пионерской организации, своей аккуратностью, организованностью, культурностью подавал пример пионерам и детям и всем своим поведением способствовал воспитанию организованной, культурной, дисциплинированной смены»¹⁹³.

Наряду с указанными мероприятиями по воспитанию сознательной дисциплины, необходимо было положить конец грубейшим ошибкам при исключении учащихся из школ (нередко дети исключались без указания срока, на который они исключены, а причины исключения зачастую были неясны).

Здесь Т. Жургенов говорит о громадном воспитательном значении каждой дисциплины в отдельности, в том числе обществоведения и истории, которые должны вестись живо, наглядно и занимательно, воспитывать в детях умение соединять теорию с практикой и закладывать социалистические начала в их мировоззрении, характере и поведении, и напоминает, что центральной фигурой, как в учебной работе, так и в воспитательной был и есть учитель и классный руководитель, которому доверено ответственное дело воспитания молодежи. Поэтому учительство, по его словам, должно сейчас как никогда бороться за устранение всех недочетов в школе, за осуществление в полной мере всех указаний партии и правительства о качестве обучения и воспитания ребят.

Решающим моментом в развертывании воспитательной работы является правильно поставленное планирование всех ее видов. Учитывая все это, Т. Жургенов требует от школы разработать конкретный план воспитательной работы, который должен учитывать возрастные особенности детей, наиболее значительные случаи отрицательных явлений среди учащихся с целью изжития их, запросы и интересы всех детей и каждого ребенка в отдельности, использование внешкольных учреждений в воспитательных целях и привлечение всех педагогов общественности и родителей для этого дела.

Т. Жургенов предупреждает также, чтобы план воспитательной работы был не велик, т. е. отражал самое главное, самое основное – это делает планы более действенными в процессе работы. План должен строиться с учетом возможности изменений в

своих деталях в связи с возможными изменениями условий, план не может оставаться неизменным, когда изменяются предпосылки. Наконец, план должен быть ясным для каждого, в том числе и для детей для того, чтобы легко можно было с ним ознакомиться.

Помимо общешкольного плана воспитательной работы, который составляется всеми классными руководителями и школьной общественностью на основе общегодового производственного плана школы, должны быть планы в каждом классе, у каждого классного руководителя в отдельности. Как тот, так и другой план включают в себя все вопросы коммунистического воспитания.

Т. Жургуенов говорит о необходимости общешкольного составления плана на полугодие, а плана классного руководителя – на каждый месяц. Особо выделяет разделы плана: а) работа в школе; б) работа во внешкольных учреждениях, с родителями и общественностью.

Одновременно с составлением общешкольного плана он говорит о необходимости составления календарного плана проведения различных заседаний кружков, внеклассных мероприятий, общих собраний ученических организаций, родительских собраний (Таблица 3).

Таблица 3 – Календарный план по проведению внеклассных мероприятий

Наименование работы	Дни и часы	Место работы
Заседание кружков:		
– авиамоделирования	10 с 5 до 6 ч.	комната № 1
– физкультуры	-«»-	-«»- № 2
– литературы	-«»-	-«»- № 3
– пения	20 с 5 до 6 ч.	-«»- № 10
Заседание ученич. организ.	17 и 28 с 2 до 21/2 ч.	комната № 2
Родительские собрания		
1, 2, 4 классов	19 с 6 до 8 ч.	комната № 4, 5, 6
Родит. собр. 3, 5, 6, 7 классов и т. д.	26 с 6 до 8 ч.	комн. № 4, 5, 6

Обычно наиболее ответственным участком в планировании воспитательной работы является составление плана воспитательной работы по классу.

План класса составляется классным руководителем с привлечением классного совета, обсуждается на родительском собрании, утверждается администрацией школы.

Общие разделы плана воспитательной работы в классе те же, что и в общешкольном плане (работа в школе, во внешкольных учреждениях и работа с родителями), которые, в свою очередь, могут быть подразделены по видам работы, например: учебная и общественная работа, оздоровительная работа, культурно-массовая работа и организация досуга, хозяйственная работа кружков, пионерработы, саморазвития и ударничество.

Подобное подразделение плана по видам воспитательной работы, по словам Т. Жургунова, дает возможность наиболее полно охватить все участки ее и сделать план четким и наглядным.

Форма плана не должна быть громоздкой, с большим количеством граф. Кроме того она должна охватить все направления воспитательной работы, с указанием сроков выполнения и ответственных.

В качестве ориентировочного плана воспитательной работы Т. Жургунов предлагает образец для 2 и 4 классов начальной школы, разработанный школьным отделом Наркомпроса (таблица 4, 5).

Из этого ориентировочного плана видно, что заполнение всех граф не было обязательным. Отметка о выполнении производилась сразу, после проведения в жизнь каждого пункта. В тех случаях, когда то или другое мероприятие не выполнялось, указывались причины срыва.

Систематический контроль и выполнение плана стояли в центре внимания, а поэтому директор школы и завуч регулярно проверяли, в какой мере реализовался план, и добивались выполнения каждого пункта. Это, в конечном счете, способствовало успеху воспитательной работы.

Таблица 4 – План воспитательной работы 2 класса школы на март

№ п	Виды работ	Работа в школе		Работа во внеш. учрежд.		Работа с родит. и обществен.	
		Перечень мероприятий		Перечень мероприятий		Перечень мероприятий	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Учебная и общественная работа	Организовать индивидуальную помощь отстающим ученикам		С разученными стихотворениями и песнями сходить в колхоз в 2 ч. дня и принять участие в проведении Женского дня	8/03	Вызвать родителей отстающих учеников и поставить вопрос о совместной помощи их детям в учебной работе	
2	Дисциплина	Провести индивидуальную беседу с некоторыми учениками о посещаемости школы				Обследовать семьи учащихся с целью выяснения причин непосещаемости школы	3/03

3	Оздоровительная работа	На собрании учащихся класса поставить вопрос о значении подготовки к летней оздоровительной работе	3/03			Провести собрание родителей с постановкой вопроса о подготовке к лету	19/03
4	Культурно-массовая работа и организация досуга	Подготовить 1-2 человека для декламации на празднике и устроить уголок, посвященный этому дню	8/03 5/03	Принять участие в организации клубом утренника, посвященного дню Париж. коммуны – Организовать коллективное посещение ТЮЗа	18/03 7/03	На собрании родителей поставить вопрос о культурном отдыхе детей	19/03
5		Принять участие в утреннике – Для организованного проведения перемен разучить 1 песню и 1 игру	18/03 15/03	Посетить 2 раза (небольшими группами) комнату отдыха пионерклуба	11/03 29/03		
6	Хозяйственная работа	На собрании учащихся класса объяснить то, как надо относиться к общественному имуществу	3/03				
7	Пионер-работа			Организовать экскурсию в пионерклуб и посмотреть, чем занимаются октябрята Отв. – пионервожатый	31/03		

8	Соц. соревнование	Организовать уголок соц. сор. в классе	19/03			Выявить, почему отцы некоторых учеников не вступили в соревнование на лучшую семью по восп. работе и принять меры к тому, чтобы они вступили	10/03
---	-------------------	--	-------	--	--	--	-------

Таблица 5 – План воспитательной работы 4 класса школы на март

№ п	Виды работ	Работа в школе		Работа во внеш. учрежд.		Работа с родит. и обществен.	
		Перечень мероприятий		Перечень мероприятий		Перечень мероприятий	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Учебная и общественная работа	1. Провести проверку состояния тетрадей 2. Прикрепить отстающих учеников по русскому языку к хорошо успевающим, 1 раз в неделю проверять их работу	4/03	1. Организовать коллективное посещение картины «Чапаев» в школе для обмена впечатлениями 2. Провести учет общественной работы учащихся совместно со старостой класса	13/03	1. Провести собрание родителей с повесткой дня: «Итоги учебной работы за 3 четверть и успеваемость учащихся» 2. Вызвать родителей неуспевающих учеников	19/03 5/03
2	Дисциплина	На общем собрании класса обсудить поступки исключенного из класса ученика. Отв. преп. обществов.	9/03			Вызвать родителей недисципл. уч-ся и побеседовать с ними об условиях семейной обстановки	8/03
3	Оздоровительная работа	На собрании класса рассказать об оздор. работе летом. Отв. раб-к физкульт.	9/03	Организовать совместно с раб. по физкул. 1 вылазку на лыжах	2/03		

4	Культурно-массовая работа и организация досуга	1. В комнате отдыха научить 4–5 учеников играть в шашки 2. Организовать среди учащихся пение во время перемен 3. Подготовить выступление на празднике и 4. Принять участие в утреннике	8/03	1. Во время каникул организовать 2 посещения комнат отдыха пионерклуба 2. Во время каникул организовать 1 посещение театра и 1 посещение кино		На родительском собрании поставить вопрос о проведении весенних каникул	19/03
		5. Составить альбом, посвященный дню Парижск. коммуны 6. Принять участие в утреннике во время весенних каникул	18/03		25/03		
5	Хозяйственная работа	1. Провести индив. беседу с учениками о сохранности учебников 2. Привести в культурн. вид класс совместно с учениками	3. 03 18. 03			Проверить дежурства родителей 4 класса в столовой	
6	Кружковая работа	1. Проверить посещение кружка авиамоделист. 2. Сходить на занятие кружка пения		Учесть работу учащихся 4 класса – пионеров в пионерклубе	13/03		
7	Пионер-работа	1. Оказать помощь пионервожатому в составлении плана пионерработы класса 2. Организовать помощь отстающим пионерам	5/03				

8	Соц. соревнование	1. Проверить выполнение договора и список ударников передать в учебную часть – 2. В этот день собрать фотографии ударниц – девочек и поместить в уголок соц. соревн.	07/03 08/03			На собрании родителей заслушать отчет о выполнении договора на лучшее воспитание детей в семье	19/03
---	-------------------	---	--------------------	--	--	--	-------

Т. Жургунов предлагает педагогам в ходе организации воспитательной работы руководствоваться Положением «О педагоге – внешкольнике, организаторе культмассовой работы с учащимися начальной, неполной и средней школы», разработанным Наркомом ЦКП РСФСР от 29/Х-1934 г. (*Приложение 7*).

Вопросы об общем порядке и дисциплине в школе, о точном и тщательном исполнении учителем своих обязанностей, о бережном отношении к имуществу школы, к школьной мебели, учебным пособиям и политехническому оборудованию, о внешнем виде школы и многие другие также находятся в центре внимания Т. Жургунова. По его убеждению, заведующие школами, их помощники и учителя должны по-настоящему отвечать за свое дело перед пролетарским государством. Они должны быть примером социалистического отношения к труду, точного исполнения своих обязанностей, высокого понимания своей ответственности как важнейшего отряда работников пролетарского государства в деле «воспитания поколения, способного окончательно установить коммунизм». Все вместе они должны добиваться того, чтобы школа имела культурный вид, чтобы в школе был порядок, чтобы школьное имущество сохранялось тщательно и бережно. «Имеется немало фактов, – говорил Т. Жургунов, – которые свидетельствуют о том, что многие школы на лето остаются почти совершенно без призора, так как заведующие уезжают в отпуск, и их фактически нередко никто не заменяет. Причем имеются такие случаи, когда после окончания учебного года и отпуска ребят на каникулы школьная мебель, лабораторное оборудование, печатные учебные пособия лежат неприбранными, висят на стенах, грязнятся, портятся, засиживаются мухами, а иногда и совсем уничтожаются. Когда государство тратит громадные средства на ремонт школьных зданий и на строительство новых школьных зданий, оно должно иметь полную гарантию того, что все это будет сохраняться в образцовом порядке. «Отмечая безответственное отношение руководителей школы и небрежное отношение учащихся к имуществу школы, Т. Жургунов в то же время отмечал, что в школьную сеть вводится ряд новых великолепных школьных зданий, новым учебным оборудованием, и надо сразу же наладить

там такой порядок и такое административно-хозяйственное обслуживание, которое в полной мере гарантирует государству, что эти дорогостоящие великолепные школьные здания будут содержаться в образцовом состоянии. Заведующие этими школами, их помощники по хозяйственной части и все учителя обязаны с особой тщательностью сохранять вверенное им советской властью школьное имущество¹⁹⁴.

Необходимо, чтобы органы народного образования, заведующие школами и сами учителя повели борьбу с явными и скрытыми растратчиками и расхитителями общественной школьной собственности, с «беспризорностью» школ, с небрежным, неряшливым, нерадивым отношением к школьному имуществу и к школьному делу в целом. Начальная и средняя школа даже по своему внешнему виду, чистоте, опрятности, общему порядку, вниманию к мелочам, бережному отношению к имуществу должна быть образцом культурности.

По Т. Жургенову, народный учитель в пролетарском государстве должен быть образцом понимания своей ответственности перед большевистской партией и советской властью за то дело, которое ему поручено.

Все вышеизложенное свидетельствует о том, какую огромную лепту внес Т. Жургенов в становление и развитие как содержания образования, так и в воспитание подрастающего поколения (*Таблица 3, пункт 3*).

2. 3. Темирбек Жургенов о значении искусства и литературы в воспитании личности

Приобщение казахского народа к театральному искусству началось с массовой художественной самодеятельности, в частности с драматических кружков, организованных в учебных заведениях, на предприятиях; впоследствии возникают и первые театральные коллективы, а позже профессиональные драмтеатры им. А. Н. Островского в г. Уральске и в г. Верном. Начиная с 1920 г., создаются самодеятельные театральные труппы в г. Петропавловске, Акмолинске, Семипалатинске, народные театры в г. Кустанае, Урде, Актюбинске, Перовске, Уиле и Гавриловском. Во многих театрах существовали отдельные казахские, русские и украинские труппы, которые обслуживали отдаленные аулы республики. Например, по инициативе Д. Фурманова, политотдел 3-й Туркестанской дивизии в июле 1920 года организывает передвижную казахскую театральную труппу для выступления в аулах. Форму театральных представлений использовали и кочевые агитпункты – «Красные юрты», призывающие народ к новой жизни, разъяснявшие мероприятия Советской власти, обличавшие пережитки феодального строя¹⁹⁵. Участники художественной самодеятельности проводили массовые вечера на лоне природы, где выступали певцы, чтецы, танцоры, струнные оркестры, драматические коллективы с небольшими пьесами. М. И. Калинин писал: «В песнях, постановках национальных

¹⁹⁴ Жургенов Т. Задачи школ Казахстана в на...

¹⁹⁵ Канапин А. К., Варшавский Л. Н. Искус...

театров Казахстана, Узбекистана, Армении и других, в музыке, в народном творчестве народы, как бы вырвавшиеся из темного каземата в лучи яркого солнца свободной страны, с огромной силой проявляют свои таланты, воспевая радость свободной жизни»¹⁹⁶. Такое разнообразие репертуара давало возможность народу получить представление о множестве видов и жанров искусства.

I-й Всекиргизский съезд работников искусств, состоявшийся в г. Оренбурге в январе 1925 года, отметил растущую тягу к искусству, исключительную активность казахской молодежи в работе самодеятельных театров. Съезд постановил оказывать всемерное содействие самодеятельности, готовить кружководов для самодеятельных театров, усилить культработу, подготовку кадров для театров. На съезде был поднят вопрос об организации профессионального казахского театра.

На V съезде Советов Казахстана в 1925 году также ставится вопрос об удовлетворении огромного роста культурных потребностей трудящихся, и принимается решение о создании казахского театра драмы.

Все это позволило 13 января 1926 г. в г. Кызыл-Орде (тогдашней столице республики) постановкой «Енлик-Кебек» М. Ауэзова открыть первый в истории казахского народа драматический театр. В его труппу вошли ныне прославленные мастера казахской сцены – К. Куанышбаев, С. Кожамкулов, Е. Умурзаков, К. Бадыров, К. Джандарбеков, К. Байсеитов и другие выходцы из самодеятельных театральных трупп Кызыл-Орды, Оренбурга, Фрунзе, Семипалатинска. Их было тогда всего 17 человек¹⁹⁷.

Открытие театра имело большое значение для дальнейшего развития всего казахского искусства в целом. В процессе роста этого творческого коллектива в нем стали зарождаться первые ростки новых видов и форм профессионального искусства – хоровое и ансамблевое пение, танцы, оркестровая музыка. В театре выдвинулись и творчески выросли будущие кадры казахского музыкального театра. Казахский театр драмы в мае 1929 г. был переведен из Кызыл-Орды в Алма-Ату, что создало наиболее благоприятные условия для его развития. Наиболее широкий и принципиальный характер имело постановление Совнаркома КазАССР от 29 апреля 1933 г. «О мероприятиях по подготовке театрально-музыкальных кадров»¹⁹⁸, а также постановление секретариата Казкрайкома ВКП(б) от 8 сентября 1933 года «О мероприятиях по развитию национального искусства», которое вслед за тем было детализировано в двух постановлениях коллегии Наркомпроса КазАССР от 9 и 20 сентября того же года¹⁹⁹.

В постановлениях содержался ряд существенных предложений, которые способствовали быстрому росту театрального дела в республике. Наиболее существенные из этих предложений сводились к следующему:

¹⁹⁶ Калинин М. И. Об искусстве и литературе. М., 1963, с. 46.

¹⁹⁷ ЦГА РК, ф. 1148, оп. 1, д. 8, лл. 99–100.

¹⁹⁸ Львов Н. И. Казахский академический театр драмы. Изд. : АН КазССР, Алма-Ата, 1957, с. 312.

¹⁹⁹ Наркомпроса «О мероприятиях по развитию национального искусства». Бюллетень Нар-

компроса, № 4–5.

1. Организовать национальные театральные труппы и студии во всех областных центрах республики.

2. Создать музыкальную студию, которая в дальнейшем должна быть преобразована в казахский музыкальный театр. Этой студии Казгостеатр передает все свои «концертно-эстрадные функции», переключаясь тем самым исключительно на путь драмтеатра.

3. Создать казахскую национальную драматическую мастерскую при Московском театркомбинате (так назывался тогда Государственный институт театрального искусства имени Луначарского (ГИТИС)).

4. «Казахскому государственному театру в течение всего предстоящего сезона сосредоточить свое внимание над работой по повышению качества и содержания работы театра путем улучшения техники актерской игры, художественного оформления постановок, углубленной работы над образами и т. д. ».

5. «...перестроить работу театра таким образом, чтобы на основе прямой специализации по драмжанру, путем организации учебы по актерскому мастерству, введения строгого порядка расписания постановок и других занятий, всемерного укрепления труддисциплины среди актеров и работников вообще, Казгостеатр стал академическим театром».

Все эти постановления осуществились при непосредственной поддержке и внимании Т. Жургенова. Так, в том же сезоне 1933/1934 года при его поддержке была организована Казахская музыкальная студия, основа будущего музыкального театра в составе: солисты, хор – 50 чел., симфонический оркестр – 20 чел. и ансамбль казахских национальных инструментов – 12 чел.

Была осуществлена реорганизация Алма-Атинского музыкально-драматического техникума в музыкально-драматическое училище, что обеспечило подготовку квалифицированных молодых актеров для театров республики.

Были также организованы областные (казахские и русские) драматические театры, в задачи которых вошло обслуживание наравне с областными центрами также и рабочих районов, совхозов, колхозов.

В качестве исполнительского состава для организуемых казахских трупп привлекались товарищи, работавшие ранее в театре, а также опытные драмкружковцы, находящиеся в учебных заведениях системы Наркомпроса (школы 2-й ступени, КазПИ, педтехникумы, инпросы и т. д.). Они были использованы в театре во время подготовительной работы.

Самые одаренные драмкружковцы были направлены в Россию на учебу, в частности, в Ленинградский институт сценических искусств – 23 чел., в Московский театральный комбинат – 25 чел., в Московскую консерваторию – 4 чел.²⁰⁰

Помимо этого, Наркомпросом был создан в г. Алма-Ате русский драматический театр. В те же годы было открыто хореографическое училище, в котором начали обучаться 32 чел., отобранных из наиболее способных воспитанников детского театра.

²⁰⁰ Жургенов Т. Смотри народного театралы.

Художественным руководителем являлся балетмейстер А. Александров. Несмотря на тяжелые условия, учащимися осваиваются основы характерного и классического танца, ритмики и фортепиано. Среди учащихся выделяется ядро одаренных детей. Это Д. Абиров, М. Макасов, А. Сатенов, Г. Ахимбекова, А. Сулейменова. Д. Абиров впоследствии становится заслуженным артистом КазССР, главным балетмейстером оперного театра имени Абая²⁰¹.

Стремление направить национальное хореографическое образование в русло классического танца принесло свои плоды. Балетная школа, получив при своем основателе правильное направление, в будущем станет кузницей квалифицированных специалистов хореографии.

Это было существенным этапом в развитии театрального искусства Казахстана. Выше уже сказано, что в момент формирования первого в республике государственного театра ему доверили взращивание всех видов искусства – не только драматического, но и музыкального, сообразно с чем драматические спектакли чередовались с концертами.

Однако в связи с общим ростом культуры Казахстана один коллектив уже не смог удовлетворять запросы общественности, требовавшей более интенсивной разработки исключительных богатств Казахстана в области народной музыки и песни, более широкого использования их на сцене. Выполнить эти задачи и призван был *музыкальный театр*. В его постановках традиции и богатство казахского народного творчества могли быть выявлены с наибольшей полнотой и органичностью.

По первоначальным предложениям студия должна была произвести набор в актерскую группу и начать с ним учебную работу.

Такой путь подготовки певцов из молодежи показался руководству слишком длительным и ненадежным. Торопясь превратить студию в театр, начать производственную работу, постановку спектаклей, руководство использовало для этого уже имевшиеся в его распоряжении творческие кадры – артистов драматического театра, обладавших хорошими вокальными способностями. Это были Куляш и Канабек Байсеитовы, Курманбек Жандарбеков, Манарбек Ержанов, Жусупбек Елебеков и другие, которые в содружестве с композиторами И. В. Коцьком и С. И. Шабельским, писателем Мухтаром Ауэзовым создали в 1934 году *первый музыкально-драматический казахский спектакль «Айман-Шолпан»*, в основу которого было положено народное лиро-эпическое произведение. Содержание высмеивало быт и нравы феодального прошлого. Богатство народной музыки, игра актеров привлекли к студии внимание зрителей.

«Трудно рассказать в словах, сколько сил и труда вложил Темирбек Караевич Жургуенов в творческий рост театра, – говорил народный артист КазССР К. Джандарбеков. Как отец, с любовью и радостью принимающий своего первенца, так и Темирбек Караевич с отеческой заботой относился к только что рождавшемуся первенцу – музыкальной сцене. Это внимание и чуткость... давали нам

²⁰¹ См. «КазССР правда», 1934, 24 мая.

дополнительные силы, и мы работали с удвоенной энергией! 7 января 1934 года мы впервые показали со сцены Казахского театра драмы спектакль «Айман-Шолпан»²⁰².

После первого удачного спектакля вопрос о преобразовании музстудии в музыкальный театр полностью был поддержан Наркомпросом. Он рекомендовал открыть театр реалистической пьесой, поднимавшей актуальные проблемы. Такой пьесой явилась повесть казахского советского писателя Беимбета Майлина «Шуга».

Темирбек Жургенов откликнулся на нее обстоятельной статьей, в которой, разбирая достоинства пьесы, ее сильные и слабые стороны, выносил на суд общественности проблемы дальнейшего развития казахского сценического искусства, задачи совершенствования мастерства драматургов, актеров и художественных руководителей театров²⁰³.

На примере этой статьи хорошо видна характерная для Т. Жургенова целеустремленность, активная идейная позиция в вопросах литературы и искусства. Разговор о пьесе Б. Майлина становится для него поводом для глубоких размышлений об отношении художников к жизни, влиянии их мировоззрения на творчество. Судьба казахской женщины, ее трагедия, писал Т. Жургенов, по-разному занимала не только демократически настроенных писателей. Почти в одно время с повестью Б. Майлина была опубликована поэма реакционного поэта М. Дулатова «Бақытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал»), сюжетом которой также была несчастная любовь казашки. Но если М. Дулатов своей поэмой утверждал безысходность, доказывал, по существу, тщетность и вредность какого-либо протеста и борьбы женщины за свои человеческие права, то Б. Майлин заставлял читателя преклониться «перед силой погибшей», ее «непокорной гордостью..., внушающей надежды будущей несомненной победы разума и достоинства женщины, как личности», – говорит Р. Сулейменов²⁰⁴.

В целях реализации решения Крайкома ВКП(б) от 8.09.33 г. и Наркомпроса от 20.12.33 г. о развитии национального искусства в 1934 г. в г. Алма-Ате созывается I-ый Всеказахстанский слет деятелей народного искусства. В слете Т. Жургенов принимает активное участие. Основными задачами слета являются:

1. Выявление талантов из среды казахских трудящихся масс, как-то: выдающихся исполнителей казахских песен и кюев, кобызистов, домбристов, сырнайшы (сыбызшы, курайшы) танцоров, декламаторов, сказочников, комиков (кульдргин) импровизаторов, юмористов, художников, скульпторов, резчиков, ювелиров, орнаменталистов.

2. Выявление одаренных исполнителей (а также композиторов, поэтов, писателей) во всех областях искусства (музыка, танец, художественное чтение, живопись).

²⁰² Жандарбеков К. Алғашқы асулар // Жұлдыз. 1965. № 2. С. 14.

²⁰³ Жургенов Т. К высотам большого со...

²⁰⁴ Сулейменов Р. Б. Темирбек Жургенов.

3. Смотр и выявление народного творчества революционного периода и эпохи социалистического строительства – новых песен, кюев, частушек, стихотворений и т. д.

4. Собираание казахского орнамента, произведений скульптуры и живописи, лучших образцов резьбы по кости, дереву, камню, металлу.

5. Полный просмотр путей развития и достижений современного казахского искусства, в слете могут участвовать все трудящиеся казахи, проявившие свое мастерство в одной из вышеуказанных областей народного искусства²⁰⁵.

Кандидатов на краевой слет деятелей народного искусства утверждала специальная комиссия по проведению областного слета в составе: зав. культпропотделом обкома ВКП(б), зав. облоно, представителя облпрофсовета.

Т. Жургенов был уверен, что «съезд деятелей народного искусства явится этапом нового подъема казахского советского искусства, что в результате слета вольются новые кадры в скромную армию работников искусства из рядов широких трудящихся масс, и казахская музыка, драматургия, поэзия, изобразительное искусство, хореография и другие виды искусства обогатятся новым содержанием и формами. Успех проведения Всеказахстанского слета деятелей народного искусства в большой мере зависит от успешной подготовки и проведения областных слетов, на которых будут выбраны кандидаты на Всеказахстанский слет». Учитывая все это, он особо подчеркнул: «На слет мы ждем только деятелей народного искусства. Руководители местных партийных и советских организаций должны позаботиться о том, чтобы выдающиеся певцы, домбристы, кобызисты и другие деятели искусства, которых знает аул, получили возможность приехать на слет. Это даст возможность собрать народные сокровища и использовать их для дальнейшего всемерного развертывания культурной революции в Казахстане»²⁰⁶.

Т. Жургенов был абсолютно прав, слет позволил выявить замечательные народные таланты, пополнить учреждения профессионального искусства республики молодыми одаренными артистами. Например, акыны Джамбул и Нурпеис Байганин, домбрист Науша Букейханов, певец Гарифулла Курмангалиев и многие другие были впервые замечены на данном слете. Первый слет деятелей народного искусства Казахстана приветствовали работники литературы и искусства братских республик и крупнейшие композиторы СССР. В своем приветствии народный артист республики композитор М. М. Ипполитов-Иванов писал:

«Для меня слет деятелей народного искусства является большим, радостным событием. Казахская народная песня является неисчерпаемым кладом, исключительным по красоте мелодии, заслуживающим популяризации в широких массах трудящихся нашего Союза». Т. Жургенов дал высокую оценку работе слета, по достоинству оценил творчество народных талантов, труд работников культуры, например, таких, как композиторы А. Затаевич, И. В. Коцык, балетмейстер А. Ардобус.

²⁰⁵ 8.

ационального искусства // Казахстанская правда, 1934, 24 мая.

В заключительной речи на закрытии слета Т. Жургуенов говорит: «Впервые на слете мы видели казахский национальный оркестр, казахские народные танцы, искусство цирковых артистов, выступления казахского и русского драматических театров. Можно сказать, что многие жанры искусства мы видим со сцены впервые, и это очень радостное событие... Работу на фронте искусства должны оценивать лишь потомки. Мы же являемся потомками своих предков и должны по заслугам оценить величайшие творения и богатейшее наследие, накопленное веками в духовной сфере, широко использовать его для мощного подъема в искусстве сегодняшнего дня. ... Хочется пожелать, чтобы творческая работа слета дошла мощным потоком до всех уголков Казахстана и вызвала к жизни новые таланты»²⁰⁷.

Выступление Т. Жургуенова свидетельствует об отношении его к народному творчеству, в частности к музыке, кюям, народно-прикладному искусству. Он был не только большим знатоком народного искусства, фольклора, но и сам обладал незаурядным поэтическим талантом, великолепно пел, играл на домбре.

Т. Жургуенов с большим вдохновением собирал и записывал произведения устно-поэтического творчества казахов, в частности песни современных казахских акынов (Мухит Мералиев, Ахан сере, Биржан и др.). Все собранные им произведения в 1924 году издаются в виде сборников песен и поэм акынов Казахстана под названием «Терме» («Сборник»), который был снабжен большой вступительной статьей составителя. В 1936 году сборник был значительно пополнен, отредактирован и выпущен на русском и казахском языках к первой декаде казахской литературы и искусства в г. Москве.

«Темирбек неустанно искал, расспрашивал о местных талантах, людях одаренных, могущих проявить свои способности в искусстве. И находил, привозил, посылал официальные приглашения, уговаривал, создавал необходимые условия для учебы и работы самобытным и одаренным. Из Кокчетава им лично был приглашен мастер по дереву и инструменталист Камар Касымов, который вскоре организовал мастерскую по изготовлению национальных музыкальных инструментов. Он искал и находил даже костюмеров; их первые работы получили критическую оценку Т. Жургуенова – прекрасного знатока быта, этнографии казахов. При этом поражали его наблюдательность, тонкое знание местных обычаев, отличительных черт одежды, музыкальных и языковых нюансов различных районов республики»²⁰⁸.

С большим восхищением были приняты народом и последующие оперы композитора Е. Брусиловского «Кыз Жибек», либретто Г. Мусрепова «Жалбыр» (по пьесе Б. Майлина) и «Ер Тарғын» (либретто С. Камалова).

Написанные по мотивам казахского народного эпоса и выстроенные исключительно на народной музыке, они были близки и понятны зрителям. «Музыка к ним включала не только народные песни с оркестровым сопровождением, но и первые казахские танцы.

²⁰⁷ Жургуенов Т. К высотам большого социалистического искусства // Киргизстан ел дариы. 1934. 12 ноябрь.

²⁰⁸ Утегалиева А. Д. Культурно-организац...

в которых нашли творческое преломление характерные движения национальных игр и обрядов, а также программные элементы музыки домбровых кюев»²⁰⁹.

«Опера «Ер Тарғын», – говорит Б. Казыханова, – по сравнению с «Кыз Жибек» является большим шагом вперед. В «Кыз Жибек» автор лишь посильно обработал национальный материал, дав несложное сопровождение к казахской народной песне. Композитор еще не решался на свободную оркестровую разработку, опасаясь, что сложное оркестровое звучание окажется слишком трудным и для молодого коллектива исполнителей, и для неподготовленной публики. Казахские певцы, не привыкшие к хоровому пению, еще только начинали осваивать коллективное исполнение, поэтому оркестр должен был лишь помогать певцам, подыгрывая основную мелодию»²¹⁰.

А в опере «Ер Тарғын» Е. Г. Брусиловский идет уже по пути более свободного симфонического развития; здесь больше разнообразных оркестровых приемов и красок, шире развитие песенного материала. С помощью оркестра композитор дает и музыкальную характеристику персонажей». Такой подход со стороны композитора Е. Брусиловского, на наш взгляд, вполне оправдан, ибо в исполнительском творчестве казахи имели только одnogолосное пение, в связи с этим они не могли сразу воспринимать многоголосное пение в сопровождении оркестра. Поэтому в 30-х годах композиторы Казахстана в своих произведениях в основном сохраняли народные песни и музыку.

Свое восхищение оперой «Ер Тарғын», поставленной на гастролях театра в Ленинграде, выразил известный советский писатель А. Н. Толстой: «С первых же тактов казахской народной музыки, с первых движений актеров, с первых звуков их голосов – и странных, и пленительных – чувствую, как рушатся мои предрассудки. Предо мною и театр, и что-то большее... Раскрывается то, с чем мы воспринимаем подлинное, редкое золотое искусство. Движения актеров, их пляски, их мимика, – с неизъяснимой грацией какой-то вековой гордости... Здесь присутствуют красота, здесь сила и молодость, убеждение, здесь то, что города Европы давно растратили и растеряли»²¹¹.

Возникновение оперы послужило основой для развития и других ранее неизвестных казахскому народу видов искусства. «С оперой непосредственно связаны рост вокального исполнительства, зарождение хорового пения и балетного искусства, первые ростки казахского симфонизма, распространение профессионального музыкального образования в республике»²¹².

Большой путь прошел театр казахской оперы. Если в первые годы работы он имел в своем составе хотя и талантливых, но подчас совершенно музыкально неграмотных исполнителей, то сейчас можно с гордостью отметить, что артисты казахской оперы овладели всей полнотой музыкальной культуры. Театр вырастил целую плеяду

²⁰⁹ Гончарова Л. П. Формирование национальной оперы в Казахстане. Автореф. дисс. на соискание канд. искусствоведения. Алматы, 1996, с. 5.

²¹⁰ Казыханова Б. Музыкально-театральная культура казахского народа. Алма-Ата: Казахстан, 1973, с. 213.

²¹¹ Толстой А. Н., 1949, с. 473.

²¹² Казыханова Б., 1967, с. 6–7.

талантливых оперных певцов – заслуженных артистов республики А. Умбетбаева, Р. и М. Абдуллиных, Ш. Бейсекову, Б. Досымжанова, К. Кенжетаева²¹³.

Музыкальный театр казахского народа, впоследствии Государственный академический театр оперы и балета – сразу был окружен вниманием и заботой правительства Казахстана. В 1936 г. в труппу влились артисты русского оперного театра, гастролировавшие по республике. С тех пор оперные спектакли театра имени Абая идут на русском и казахском языках. Был создан национальный балет, искусство, незнакомое казахам до революции. Театр оперы и балета – участник декад казахского искусства и литературы в Москве. Он заслужил признание взыскательного московского зрителя, а имя прославленной актрисы Куляш Байсеитовой стало известно всей стране и далеко за ее пределами.

В труппе театра имени Абая расцвело музыкально-сценическое искусство многих наших ведущих артистов. Здесь выросли первые кадры профессии, не известной в дореволюционном Казахстане, дирижеры Г. Дугашев, Н. Тлендиев, А. Манаев, Т. Османов. Среди лучших спектаклей – оперы «Кыз Жибек» Е. Брусиловского, «Абай» А. Жубанова и Л. Хамиди, «Биржан и Сара» М. Тулебаева; балеты «Қамбар и Назым» В. Великанова, «Лебединое озеро» П. Чайковского и другие²¹⁴.

Успех любой постановки любого спектакля зависит от таланта и знаний режиссера, о котором Т. Жургенов никогда не забывал. В связи с этим он многое делал для подготовки национальных *режиссерских кадров для театров*. Он добивался постоянного выделения в московских театральных вузах и студиях мест для молодых казахстанских артистов. Широко пропагандировал Темирбек Караевич систему Станиславского, что, в частности, особенно хорошо проявлялось в творчестве талантливого казахского режиссера Жумата Шанина, которого стараниями Т. Жургенова в начале 30-х годов удалось отозвать с хозяйственно-административной работы²¹⁵.

К работе в театре Т. Жургенов привлекает талантливых казахских советских писателей – С. Сейфуллина, Б. Майлина, И. Джансугурова, Джамбула, М. Ауэзова, С. Муканова, Г. Мусрепова, которые, опираясь на художественное наследие прошлого и руководствуясь в своем творчестве методом социалистического реализма, создали произведения, правдиво отражающие новую советскую действительность. Т. Жургенов активно участвует почти во всех обсуждениях их сценариев и либретто. Классическим образом плодотворного использования художественного наследия прошлого является творчество М. О. Ауэзова.

«Казахская советская литература, – говорил М. О. Ауэзов, – свои жизненные силы черпала из двух равноценных источников: фольклора и литературы письменной, профессиональной. В казахской литературе оба эти источника слились и именно в слитом виде сосуществуют поныне. Самое характерное в их развитии и

²¹³ ЦГА РК, ф. 1890, оп. 3, л. 1277, л. 17.

²¹⁴ Мекишев Б., Бисенов Х. Казахский театр.

²¹⁵ Сулейменов Р. Б. Темирбек Жургенов.

становлении – это творческое взаимодействие и взаимообогащение. Процесс этот закономерен»²¹⁶.

В своем романе-эпопее М. О. Ауэзов сумел воссоздать правдивый и величественный образ поэта и прогрессивного мыслителя Абая. Это подлинная энциклопедия народной жизни, в которой реалистически отражена жизнь казахского народа в дореволюционную пору. Эта эпопея – достижение не только казахской литературы, она занимает достойное место в литературе всего Советского Союза²¹⁷.

Конечно, прошлое не должно заслонять настоящее, их нельзя и противопоставлять друг другу. Одностороннее увлечение прошлым иногда приводит к его идеализации и порождает примитивизм в искусстве. Продолжая реалистические традиции литературы, писатели после революции создавали новые, соответствующие духу времени произведения. Для примера можно назвать поэтическое творчество Сакена Сейфуллина. Он подходил к изображению современности с позиции своего времени, поэтому его поэзия – воодушевленная, боевая и доходчивая – способствовала воспитанию нравственных качеств казахского народа²¹⁸.

Появились новые стихи и поэмы (С. Муқанов, Б. Майлин, И. Джансугуров, С. Донентаев, А. Токмагамбетов, Т. Жароков и др.), в которых удачно были использованы метод социалистического реализма и реалистические традиции литературы прошлого.

Путем переводческой деятельности ценнейшие произведения мировой литературы Т. Жургеновым были доведены до широчайших масс казахского народа и сыграли огромную роль в формировании его нравственной культуры. Эта важная работа началась в Казахстане в первые же годы культурного строительства. За сравнительно короткий срок на казахский язык были переведены произведения А. С. Пушкина, Л. Н. Толстого, М. Ю. Лермонтова, Н. В. Гоголя, М. Горького, Вс. Иванова, А. Серафимовича, А. Шолохова, Афиногенова, В. Гюго, Ч. Диккенса, О. Бальзака и многих других классиков. А в настоящее время казахским читателям уже доступны все основные произведения русской и мировой классики.

Переводы классиков и советских писателей других народов Союза, по словам Т. Жургенова, сроднили казахский народ с лучшими литературными произведениями Союза и Запада, укрепили интернациональные связи в казахском творчестве.

По инициативе Т. Жургенова была создана правительственная комиссия по оказанию помощи акыну Турмагамбету Изтлеуову в осуществлении художественного перевода произведения великого азербайджанского поэта Фирдоуси «Шах-наме»²¹⁹.

В 1937 г. Т. Жургенов стал Председателем Всеказахской Пушкинской комиссии по подготовке проведения в республике столетней годовщины со дня гибели поэта. На

²¹⁶ Ауэзов М. О. Идея патриотизма в художественной литературе. Собр. соч., т. 8, с. 18.

²¹⁷ Ауэзова Л. М. Исторические основы эпопеи «Путь Абая», А., 1969, с. 318.

ици и поэмы), Алма-Ата, 1958.

станская правда, 1935, 1 апреля.

этом посту он сделал многое для развития передовых гуманистических традиций русской литературы в казахской литературе²²⁰.

Немаловажную роль сыграл Т. Жургенов в организации оркестра народных инструментов. Художественным руководителем и дирижером оркестра являлся Ахмет Жубанов, который использовал казахские народные инструменты для передачи нового содержания искусства, отдал весь свой талант и обширные знания, способствуя совершенствованию национальной казахской культуры²²¹.

Оркестр возник из небольшого домбрового ансамбля, созданного А. К. Жубановым из студентов музыкально-драматического техникума. Вначале ансамбль исполнял народные песни и кюи в унисон без нотной записи, гармонизации и специальной инструментовки. Но, несмотря на свою простоту и даже примитивность, ансамбль стал ядром казахского национального оркестра, получившего широкое общественное признание во время первого Всеказахстанского слета деятелей народного искусства в июне 1934 года²²². Среди участников слета были акын-импровизатор Иса Байзаков, домбристы – Кали Жантлеуов, Уахап Кабигожин, Науша Букейханов, кобызисты – Жаппас Каламбаев, Даулет Мыктыбаев, сыбызгыши Исхак Валиев, певцы – Гарифулла Курмангалиев, Али Курманов, художник Абылхан Кастеев и другие.

Об исполнительском мастерстве народных талантов с особой нежностью и восхищением в своей статье «Праздник кюев» Ахмет Жубанов писал: «... на сцену вышел с домброй в руке бодрый молодой джигит. На нем была футболка с закрученными рукавами выше локтя. Глаза его горели. Он вдохновенно исполнил кюи «Соқыр-Ешан», «Мусирали» и «Перовский марш» Курмангазы. Из старой самодельной домбры звуки лились все сильнее и сильнее. Правая рука домбриста принимала разнообразные и игривые движения, особенно сильно и ритмично звучали триоли в кюях. Из-под рук талантливого музыканта звучала настоящая музыка. Это был народный домбрист, впоследствии дирижер оркестра, участник Великой Отечественной войны Габдильман Матов.

После Матова выступил кобызист, приехавший из Сузакского района Жаппас Каламбаев. Он был в белом кителе, ниже среднего роста, скуп на слова. В руке у него был маленький ковшеобразный с двумя колками инструмент – кобыз. Он исполнил кюи «Акку», «Касқыр», «Жез кийк», «Ерден», «Камбар»²²³.

С первых тактов кюя зритель услышал необычные звуки: они напоминали широкую казахскую степь с ее природой, порой слышались взмахи крыльев лебедя в вышине, а порой завывание волков и выстрел охотника, или плач молодой девушки и старой матери и т. д. Каламбаев своей замечательной игрой показал, что он является одним из лучших кобызистов в казахской степи.

²²⁰ Жүргенов Т. Орыс халқының ұлы жазушысы және қазақ халқы // Социалистік Қазақстан. 1937, 10 февралы.

²²¹ ЦГА РК, ф. 81, оп. 3, д. 604, л. 6.

²²² Жубанов А. Махамбет Букейханов. Алматы, 1960, с. 1.

²²³ Гизатов Б. Академик Ахмет Жубанов.

Теперь на сцене сидел хорошо одетый человек, в руках он держал домбру с длинным грифом. Перед игрой он белым платком вытер верхнюю деку домбры и, закинув одну ногу на другую, принял привычную позу исполнителя-кюйши.

Им были исполнены стремящиеся вперед порывистый кюй «Серпер», танцевальный «Балбраун», полный гнева и борьбы и мечты о будущем «Кишкентай», спокойная, словно льющаяся, песнь «Байжума», затем кюи «Кызыл кайын», «Алатау» и другие.

Но вдруг характер музыки изменился. Надвигалась буря. Ударил гром. Заволновалась степь. Потом послышались звуки скачки. Все это заставило слушателей вздрогнуть и насторожиться...

Исполняемый кюй звучал в стремительном темпе, упруго, в едином дыхании с его чудесной мелодией.

Это был кюй Курмангазы «Сарыарка» («Золотая степь»), исполненный наследником Курмангазы Сагырбаева, поэтом звуков Уахапом Кабигожиным²²⁴.

Это было первое концертное выступление национального домбрового коллектива, в репертуар которого входили народные кюи «Кенес», «Би кюй», «Карабас», «Айжанкыз» и казахские песни «Балкурай» и «Каргаш».

Оркестровое исполнение народных песен и кюев особо понравилось слушателям, они были убеждены в том, что оркестровое исполнение не только не искажает их национального характера, а напротив, усиливает художественную выразительность этих образцов народного творчества.

После I Всеказахстанского слета деятелей народного искусства почти ежегодно созывались в Алма-Ате республиканские олимпиады, благодаря которым состав оркестра пополнялся лучшими домбристами и кобызистами. Здесь можно назвать кобызистку Гульнафис Баязитову, домбриста Темирбека Ахметова и домбриста-кобызиста А. Исмаилова.

Так закладывалась основа Казахского государственного оркестра народных инструментов имени Курмангазы – одного из лучших музыкальных коллективов республики²²⁵.

В августе 1934 года организационное создание оркестра было закончено, и он впервые приступил к созданию полноценной концертной программы. В нее были включены кюи Курмангазы «Сарыарка», «Балбрауын», «Көбік шашқан», «Кісен ашқан», «Түрмеден қашқан», «Ақсақ киік», «Серпер», «Адай», «Жігер», Даулеткерей – «Қыз Ақжелен», «Топан», «Қосалқа», Таттимбета – «Саржайлау», «Сылқылдақ», а также кюи Сейтека, Казангапа, Дины и многих других народных кюйши.

Концертная программа оркестра постепенно переходила к более сложным формам музыкальной культуры. Руководитель оркестра А. Жубанов стал приводить исполнение народных песен к простейшей гармонизации. Так вошли в репертуар казахские песни: «Жайма Қоныр», «Шіркінай», а также «Жасасын» М. Ержанова (в

обработке Е. Брусиловского), «Жиырма бес», «Екі жирен», «Ахау Семей» (в обработке А. Зильбера), «Женеше», «Қараторғай» (второй вариант в обработке Л. Хамиди), «Зауреш», «Айдидай», «Жанбота» Биржана (в обработке А. Жубанова). Одновременно оркестр обогатил свой репертуар и песнями советских композиторов, что еще более приблизило его к жизни и творчеству народа в советское время, наполнило концерты еще более волнующим идейным содержанием. Так впервые в оркестровом звучании казахских народных инструментов широкие массы слушателей познакомились с песней «От края и до края» из оперы И. Дзержинского «Тихий Дон» (инструментовка А. Жубанова), «Полюшко» Л. Книппера (инструментовка Л. Хамиди) и со многими другими шедеврами советской песенной культуры²²⁶.

Безусловно, это заслуга А. Жубанова. Несмотря на то, что народные исполнители не имели даже представления о нотной грамоте, он впервые свел их в оркестре, и если музыканты вначале разучивали произведения на слух, то постепенно приобретали и укрепляли навыки коллективного исполнения, совершенствовали свое профессиональное мастерство. Несмотря на все трудности, первый состав оркестра выполнил свое назначение. Учась коллективному исполнению, музыканты одновременно обучали слушателей восприятию оркестровой музыки.

Сегодня этот оркестр, получивший мировое признание, состоит из высококвалифицированных талантливых музыкантов.

Т. Жургенов принимал непосредственное участие в создании *казахской филармонии*, которая стала впоследствии одним из центров музыкальной культуры, кузницей кадров профессионального искусства, явилась художественным центром, ведущим всю основную работу по развитию музыкального, вокального, танцевально-балетного и хорового искусства и популяризации среди широких масс трудящихся лучших образцов национального и классического искусства²²⁷. В целях расширения творческой деятельности, повышения профессионального мастерства в филармонии была организована казахская капелла из 50 человек и ансамбль русской, преимущественно казачьей песни и пляски на начальном этапе в количестве 60 человек, но планировалось довести состав двух коллективов до 100 человек в каждом²²⁸. Для создания полного, мощного национального оркестра был увеличен состав артистов до 50 человек и введены новые разновидности казахских национальных инструментов (домбра, сыбызги, даулпаз и др.), что позволило перейти на многоголосную систему игры. Для повышения квалификации и профессионального мастерства актерского состава были приглашены опытные педагоги-балетмейстеры, хормейстеры, дирижеры и др. специалисты для организации студийной работы по постановке голоса, пластики и т. д.²²⁹ Эта большая работа позволила уже в 1938 году казахскому оркестру исполнять все произведения по нотам²³⁰.

²²⁶ Гизатов Б. Академик Ахмет Жубанов. Алма-Ата, 1964. с. 50.

²²⁷ Жургенов Т. Перед отъездом в Москву // Казахстанская правда, 1936, 1 мая.

²²⁸ АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6618, л. 314.

²²⁹ Жургенов Т. Об итогах декады казахского искусства.

²³⁰ Чундеров В. Полвека назад в 1938 г.

Была усилена научно-исследовательская работа филармонии, причем особое внимание было уделено записи и обработке казахской народной музыки, песен, организовывались специальные экспедиции, командировки, периодически издавались собранные по всему огромному Казахстану обработанные материалы. Музыкальная мастерская была преобразована в музыкально-экспериментальную по усовершенствованию народных инструментов при филармонии.

Выполняя решения VIII Краевой партийной конференции (январь, 1934 г.), нарком Т. Жургенов способствовал развитию работы ряда драматических театров, музыкальных школ и коллективов в столице и в областных центрах. В числе открывшихся театров был и Уйгурский музыкально-драматический, созданный на базе существовавшего ранее полупрофессионального любительского драматического кружка при клубе «Нацмен».

В первые месяцы работы Уйгурского музыкально-драматического театра в программу концертной деятельности включались маленькие инсценировки, одноактные пьесы. Затем коллектив театра стал обращаться к переводной драматургии, таким образом, театр стремился знакомить уйгурских зрителей с творчеством других народов.

Первыми переводными произведениями, поставленными на сцене Уйгурского театра, были популярная музыкальная комедия азербайджанского композитора У. Гаджибекова «Аршин-Малалан» и пьесы узбекского драматурга К. Яшена «Тармар» («Разгром») и «Юлдашлар» («Товарищи») и др.

Наибольший успех имел музыкальный спектакль «Аршин-Малалан» (постановка А. Исмаилова), повторная премьера которого состоялась в театре в 1937 году.

«Я всегда восхищался искусством уйгуров, – говорит А. Исмаилов. – Поэтому с большим удовольствием согласился ставить «Аршин-Малалан» в Уйгурском музыкально-драматическом театре. При постановке я больше всего стремился передать стиль произведения, его музыкальность, раскрыть внутреннюю мысль каждого образа, создать эпоху, время»²³¹.

Для оказания помощи Уйгурскому театру Т. Жургенов приглашает из Узбекистана художественного руководителя, и Узбекский Государственный музыкальный театр устанавливает свое шефство над уйгурским театром²³².

Так, Манон Уйгур, ознакомившись с деятельностью молодого коллектива Уйгурского театра, дал ряд ценных советов, рекомендаций. Особое внимание он обратил на бедность репертуара, на отсутствие крупных оригинальных драматических произведений²³³.

На многих концертах театра побывал и Али Ардобус Ибрагимов, он поставил с уйгурскими артистами несколько танцевальных номеров. В скором времени Али Ардобус был приглашен работать режиссером Уйгурского музыкально-драматического театра, а главным режиссером – композитор Казимир Григорьевич Ланге.

²³¹ ИСАЕВ К. С. № 3, д. 341, лл. 47–49.

²³² 103, 105, 107.

²³³ Р. Манон Уйгур о казахском театре // Казахстанская правда, 1934, 5 августа, с. 2.

Постановка спектакля «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» Габита Мусрепова на сцене Уйгурского театра явилась знаменательной творческой вехой в биографии театра и большим событием в театральной жизни столицы.

Режиссер В. Дьяков заказал музыку к спектаклю Д. Мацуцину. На уйгурский язык трагедию Г. Мусрепова перевел актер театра Данияр Яхьяров. «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» – легенда, близкая по сюжету к известным легендам «Тахир и Зухра», «Лейля и Меджнун», «Герип и Санам», «Юсуп и Зулейха». У уйгуров была своя легенда – «Бозы Корпеш», о которой писал русский ученый Е. Радлов в книге «Предисловие к образцам народной литературы северных тюрков»²³⁴.

«В 1936 году, – вспоминает Г. Мусрепов, – я был начальником Управления по делам искусств при Совете Министров Казахской ССР, и, естественно, будучи руководителем творческих организаций, я не имел права навязывать свое произведение в вверенные мне театры республики. Не поставив на титульном листе своей фамилии, я отправил трагедию «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» в Чимкентский, Семипалатинский и Уйгурский театры. Я хорошо знал талантливый коллектив Уйгурского театра по их чудесному спектаклю «Анархан» Д. Асимова и А. Садырова, который на меня и на Мухтара Ауэзова, с которым мы были в театре, произвел большое впечатление. Режиссер Виктор Иванович Дьяков оказался человеком энергичным и уже в марте 1938 года, то есть через год после того, как пьеса была включена в репертуар театра, пригласил меня с Мухтаром Ауэзовым на сдачу спектакля «Козы-Корпеш и Баян-Сулу». После показа было обсуждение. Я, как автор произведения, молчал, а вот Мухтар Ауэзов говорил очень много лестных слов в адрес театра за высокопрофессиональный спектакль. Он хвалил режиссера и актеров С. Саттарову (Баян), Д. Яхьярова (Козы), Д. Асимова (Карабай), А. Садырова (Жантык), Х. Илиеву (Тансык) и многих других²³⁵. Очень высокую оценку дал М. Ауэзов музыке, ставшей неотъемлемой частью спектакля. Положительно отозвался писатель о художнике Б. Ковале, сумевшем передать в своем оформлении не только быт казахов, но и время, особенности красок в одежде, в национальных орнаментах. Большое впечатление на нас произвели казахские танцы, поставленные балетмейстером А. Бабуриным и прекрасно исполненные солистами балета театра»²³⁶.

Новый спектакль стал одним из лучших в репертуаре Уйгурского театра. По рассказам очевидцев, он вместе с музыкальной драмой «Анархан» всегда шел при полном аншлаге, собирая в зале зрителей многих национальностей.

«Самый молодой из наших столичных театров растет быстро на глазах у благодарных зрителей, – писала «Социалистическая Алма-Ата». – Еще недавно они восхищались постановкой «Анархан», теперь Уйгурский театр порадовал их новым спектаклем «Козы-Корпеш и Баян-Сулу»²³⁷.

²³⁴ Кадыров А. Н. Уйгурский советский театр. Алма-Ата: Онер, 1984, с. 26.

²³⁵ Кадыров А. Н. Театральные встречи. Мастера уйгурской сцены. Алматы: Онер, 2004, с. 367.

²³⁶ Хасанов К. К вопросам изучения уйгурского театра.

²³⁷ «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» переведен...

В начале 1937 года состоялась межреспубликанская конференция по вопросам уйгурской культуры, в подготовке и проведении которой принимают активное участие Т. Жургунов и профессора Х. Жубанов, С. Асфендияров, готовится к изданию коллективный сборник по вопросам уйгурской культуры²³⁸.

Наряду с театральным искусством в 20–30-е гг. успешно развивались и некоторые виды изобразительного искусства: станковая живопись, графика, возродилась скульптура, имевшая глубокие корни в древнем искусстве казахского народа.

Важным событием этих лет была организация выставок в ходе 1-ого Всеказахстанского слета деятелей народного искусства (17 июня 1934 года), направленных на выявление талантливых художников из числа делегатов данного слета, в составе комиссии которого были известные деятели культуры и искусства: Измайлов, Ходжиков, Тимофеев, Савельев, Болкаев, Гаврилов.

Комиссия, ознакомившись с художественными экспонатами на выставке в помещении слета (Казгостеатр), принадлежащими художникам: А. Кастееву, Масимову, Калмухаметову, А. Хайдарову (учащемуся 10-лет), Исатаеву (студенту курсов советского строительства), Иримову и Аубакирову (16-ти лет, окончившему 3-ий класс начальной школы), – вынесла нижеследующее постановление:

I. Наиболее способным к изоискусству из числа перечисленных товарищей считать: тов. Кастеева А., являющегося самоучкой, по национальности казах, в возрасте 28 лет, по социальному происхождению бывшего пастуха, в настоящее время – кандидата партии.

Принимая во внимание проявленные т. Кастеевым способности, отраженные им в экспонатах числом 14 (12 акварельных и 2-рисованных тушью), на коих обращают на себя внимание по своей композиции и красочности: портрет казахского поэта Абая, восстание казахов в 16 году, Турксиб и портреты родственников, комиссия, учитывая вышеуказанные условия и вместе с тем материальное положение художника, постановила:

I. Дать ему возможность для дальнейшего получения квалификации пройти теоретический курс живописи для развития и правильной постановки имеющихся у него художественных способностей;

II. Обеспечить т. Кастееву материальную помощь на время учебы;

III. Предоставить ему единовременную материальную поддержку в виде соответствующей премии за работу;

I. Далее комиссия отметила два рисунка в карандаше и два акварелью малолетнего художника Хайдарова (10-лет) и Аубакирова (юного 15-летнего художника). В отношении их комиссия постановила: в целях поощрения их для дальнейшего развития их способностей выдать им премии – набор художественных материалов – и прикрепить их для постоянной художественной консультации к т. Исмаилову.

2. В отношении тов. Исатаева – считать необходимым устроить его на учебу по изоискусству.

3. О Калмухаметове – Учитывая проявленные им художественные способности в целях закрепления его в этой профессии, предложить ему разработать ряд рисунков, взяв в качестве тематики совхозно-колхозную жизнь и область советского строительства. Предложить Южно-Казахстанскому ОБЛОНО руководить работой в этом направлении т. Калмухаметова, создав ему условия, стимулирующие его к дальнейшей работе.

В отношении тов. Иримова – в целях использования его и дальнейшего развития его способностей как гравера связаться с Центральным музеем, обязав последний установить за тов. Иримовым соответствующую тематику, рекомендуя дать ему задания по резьбе по дереву из современного быта²³⁹.

Позднее Абылхан Кастеев (1904–1973), который в 1929–1936 гг. учился в художественных студиях г. Алматы (мастерская Н. Г. Хлудова) и г. Москве (мастерская И. И. Бродского) и с 1931 г. принимал участие в выставках и конкурсах, в том числе в Слете народного искусства Казахстана 1934 года, был удостоен звания Народного художника Казахстана (1944), Заслуженного деятеля искусств Казахстана (1942).

Известные работы «Автопортрет», «В школу», «А. Кунанбаев», на историческую тему – «Турксиб», «Сарбазы Амангельды» показывают этнический колорит, национальные краски. Кастеев А. запечатлел жизнь и быт казахского народа, сумел найти новые композиционные решения в рамках национального миропонимания. Произведения «Внутреннее убранство юрты», «Кыз Жибек», «Проводы дочери», являются национальным достоянием. Мастерски используя акварель, составил своеобразную летопись общественной жизни республики, показал любовь к народу, к родной земле. Награжден орденом Октябрьской революции, 2-мя орденами Трудового Красного Знамени, орденом «Знак Почета». Лауреат Государственной премии им. Ш. Уалиханова (1996), член Союза художников СССР, известен как первый профессиональный художник-натуралист.

Хайдаров Амен Абжанович, окончивший Алматинское художественное училище им. Гоголя (1950) и Всесоюзный государственный институт кинематографии (1965) по специальности художник мультипликационного фильма, является основателем казахского мультипликационного кинофильма. Является членом Союза художников СССР, членом Союза кинематографистов и Союза дизайнеров, членом Международной Ассоциации художников-мультипликаторов. Автор сценариев и режиссер фильмов «Почему у ласточки хвост рожками» (1967), «Аксак кулан» (1968), «Ходжа-насыр строитель» (1970), «Сорок небылиц» (1970), «Құйыршық». Заслуженный деятель искусств РК, лауреат Государственной премии РК, лауреат Государственной премии им. К. Байсеитовой, лауреат независимой премии «Тарлан», профессор Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова.

²³⁹ ЦГА РК, ф. 81, оп. 4, д. 604, лл. 7–8.

Исмаилов Аубакир (1913–1999), который окончил студию для казахской молодежи при Омском художественно-промышленном техникуме им. М. А. Врубеля (1928) и высшие государственные художественно-технические мастерские и режиссерский факультет ГИТИС (Москва, 1938), стал художником-живописцем и акварелистом. Был удостоен звания народного художника Казахстана (1985), Заслуженного деятеля искусств (1960). Его работы «Құрторғай», «Джайляу у Хан-Тенгри» относятся к жанру романтически-монументального пейзажа. Среди людей искусства он известен как фольклорист, балетмейстер, режиссер и актер. Награжден орденами Трудового Красного Знамени и «Знак Почета».

Большое влияние оказал Т. Жургенов на создание в 1935 году *Казахской художественной галереи*. Постановлением Всесоюзного комитета по делам искусств при СНК СССР от 25 июня 1936 г. в дар Центральному музею КазАССР были выделены музейные экспонаты и картины из государственной Третьяковской галереи и других музеев СССР. В Казахской художественной галерее постоянно демонстрируются полотна из фондов крупнейших музеев страны, которые пользовались большим успехом у посетителей и обогащали их художественный вкус. Выставляя для обозрения работы художников республики, галерея помогала их профессиональному росту и способствовала становлению и развитию казахского изобразительного искусства.

В дни первой декады в г. Москве была развернута большая выставка живописи, скульптуры, графики, театрално-декорационного искусства. Эта выставка продемонстрировала значительные успехи художников Казахстана. Впоследствии произведения ряда казахстанских художников достойно представляли изобразительное искусство республики на международных выставках, многие из них были отмечены почетными дипломами, золотыми и серебряными медалями.

За годы Советской власти получили развитие все виды и жанры изобразительного искусства. В республике вырос значительный отряд талантливых художников и скульпторов, работы которых пользуются известностью не только в нашей стране, но и далеко за ее пределами. Это прежде всего такие живописцы, графики и скульпторы как К. Тельжанов, М. Кенбаев, С. Мамбеев, Ч. Кенжебаев, С. Романов, Х. Наурызбаев, Е. Сидоркин, А. Галимбаева и другие²⁴⁰.

К числу достижений изобразительного искусства в Казахстане относятся такие замечательные скульптуры Х. Наурызбаева, как памятники великим просветителям-демократам казахского народа Чокану Валиханову, Абаю Кунанбаеву, установленные в г. Алматы; картины «Жамал» и «На земле дедов» К. Тельжанова; «Сары-Арка» М. Кенбаева и многие другие.

«Безусловно, произведения художников Казахстана воплощают народные представления о прекрасном, людях, преобразующих лицо нашей Родины, великих днях и делах социализма»²⁴¹.

²⁴⁰ Искусство казахского народа. Алма-Ата: Казахстан, 1973, с. 38.
²⁴¹ Искусство Казахстана. М.: Искусство, 1970, с. 5.

Большим событием в творческой жизни республики стала выставка, посвященная 20-летию Казахской ССР и I съезду художников Казахстана. Правительство отпустило значительные средства для заключения договоров с художниками. Государственный заказ позволил художникам А. Кастееву, А. Бортникову, К. Ходжикиву, Н. Крутильникову и другим представить к выставке крупные работы.

Несколько позже состоялся I съезд художников Казахстана, организационно оформившийся в 1940 году как Союз художников. В организации Союза приняли участие такие широко известные художники, как Н. Хлудов, Н. Крутильников, братья Ходжикивы, З. Назыров, Ф. Болкоев, А. Кастеев, А. Исмаилов, В. Антощенко-Оленев, А. Михеев, А. Ненашев, В. Теляковский и другие, которые горячо любили свою республику, ее природу, бескрайние просторы и замечательных людей. Они посвятили им свое творчество, всю свою жизнь²⁴².

Одним из убедительных показателей *подъема художественной культуры в республике явилось зарождение киноискусства*. Начальные шаги кино в Казахстане относятся к 1925 году. Это были хроникальные съемки 5 съезда Советов республики, проходившего в г. Кызыл-Орде. Отснятые тогда кинокадры, представляющие ныне большую историческую ценность, говорят об огромной активности казахской бедноты в укреплении Советской власти, в борьбе с ее врагами, в неуклонном осуществлении национальной политики большевиков. Например, в первом документальном фильме «Годовщина существования КазССР» запечатлены первые шаги Советской власти в казахской степи, успехи молодой республики за пять лет своего существования. С момента появления этого фильма кинематограф начинает проявлять интерес к темам из жизни трудящихся Казахстана и делает серьезные попытки создания фильмов о казахам.

Начинает претворяться в жизнь указание партии «специально обратить внимание на организацию кинотеатров в деревнях и на Востоке, где они являются новинками и где поэтому наша пропаганда будет особенно успешна...»²⁴³.

Кино становится более доступным зрелищем для казахского населения. Первым значительным фильмом, снятым на казахстанском материале, была кинокартина «Турксиб» (1930 г.), которая прошла по экранам многих зарубежных стран.

Всероссийский трест «Востоккино» поставил фильм «Песни степей» (1930 г.), посвященный десятилетнему юбилею Казахской республики, «Джут» (1931 г.) – о классовой борьбе в ауле и становлении революционного самосознания казахских батраков и шаруа, «Тайна Каратау» (1933 г.). В те же годы появились картины «Мятеж» (по одноименному роману Д. Фурманова, производство Ленинградской киностудии, 1929 г.), «Вражья тропы» (по роману И. Шухова «Ненависть», производство «Мосфильм», 1935 г.). Все эти картины делались московскими и ленинградскими мастерами, хотя снимались в Казахстане с участием местных актеров (С. Кожамкулов в «Песне степей», Х. Давлетбеков в «Джуте» и «Тайне Каратау») ²⁴⁴.

²⁴² Нагим-Бек Нурмухамедов. Искусство Казахстана. М.: Искусство, 1970. – 29, 30.

²⁴³ Партия о кино. Сборник материалов. Изд. 1931 г.

²⁴⁴ Сиранов К. Киноискусство советского Казахстана.

Эти фильмы были посвящены важнейшим темам современности и в той или иной степени отразили огромные социальные и экономические преобразования, происшедшие за годы Советской власти в Казахстане. Демонстрация картин среди казахского населения в ту пору сыграла большую роль в пропаганде идей новой власти, активизировала трудящихся на борьбу за преобразование жизни, имела огромное значение в воспитании людей.

Фильмы сыграли также важную роль в развитии культуры казахского народа и оказали влияние на рождение и развитие национального киноискусства республики. Прежде всего их появление вызвало в Казахстане огромный интерес к кинематографу. На примере этого вида искусства казахстанцы поняли могучую силу воздействия кино на умы и чувства людей, его неисчерпаемую возможность спланировать, активизировать народные массы. Руководители республики, в частности Т. Жургенов, стали больше заниматься вопросами кино, добивались создания все новых и новых фильмов о Казахстане, разрабатывали мероприятия по организации материально-технической базы кинопроизводства в Алма-Ате и подготовке творческих, инженерно-технических кадров кино. Писатели, актеры, композиторы, художники стали проявлять больший творческий интерес к киноискусству, изучать его историю и теорию, готовить себя для участия в создании произведений кино.

В эти годы были достигнуты определенные сдвиги в массовой политической и культурной работе Крайкомом ВКП(б), о чем свидетельствует его Постановление «О массовой политической и культурной работе на селе и ауле», благодаря чему кинопередвижки проникают в аулы и демонстрируют фильмы главным образом хроникально-документальные, агитационно-пропагандистские²⁴⁵.

Выдвигается перед всеми организациями края задача резкого расширения сети кинотеатров (особенно в районных центрах) и кинопередвижек в аулах и деревнях, при этом особо отмечается неудовлетворительное использование существующих кинопередвижек и стационарных киноустановок:

– Казкиноотрест и отделение Роскинофильма совместно с Казсовпрофом, Наркомпросом и местными организациями расширяют сеть существующих кинопередвижек и кинотеатров, организывают действенный контроль над их работой и разрабатывают разъездной техникой инструктаж, всемерно улучшая качество подбора кинокартин и увеличивая оборачиваемость кинопередвижек.

– Казсовпроф организывает через шефские организации закупку для подшефных артелей в первой половине 1935 года 100 кинопередвижек, 1000 библиотечек и проч.

– Казкиноотрест (рук. Алихакова) обеспечивает подготовку 200 человек кинокадров и открывает курсы по подготовке киномехаников из казахов на 70 человек. Райкомы улучшают материальное положение работников кинопередвижек.

В организации и проведении данных мероприятий прямое участие принимал

студии хроникально-документальных фильмов, где с помощью московских режиссеров и операторов выпускались киножурналы и документально-публицистические очерки²⁴⁶.

В 1935 году вопросы развития кинодела вновь находятся в центре внимания, работает комиссия в составе Т. Жургенова, Кабулова и других, которая готовит проект, и 11 апреля 1935 года принимается постановление «Об организации кинодела в Казахстане», где отмечается, что «кинодело в Казахстане сильно отстает от возросших культурных потребностей трудящихся, сеть кинопередвижек работает с перебоями, количество и качество кинотеатров и фильмофондов низкое, плохо обслуживается сельская часть населения, показываются устарелые и идеологически вредные картины, безобразно работают почта, связь, задерживая фильмы в пути свыше 2-х месяцев²⁴⁷.

Наркомпрос в целях реализации этих недостатков предлагает: освободить здания кинотеатров, занятых под другие цели, организовать краевые курсы подготовки и переподготовки киномехаников в Алма-Ате и Семипалатинске, расширить сеть новых кинопередвижек (до 150 штук, в том числе звуковых аппаратов должно быть не менее 20), организовать снабжение их запчастями, заменить старые установки. В течение 1935 года планировалось провести озвучивание 20 кинотеатров и 12 кинопередвижек, закончить строительство нового кинотеатра в Алма-Ате, организовать 4 областных конторы (в гг. Алма-Ате, Актюбинске, Петропавловске и Уральске) с непосредственным снабжением фильмами из г. Москвы. Для более широкой доступности кинопродукции жителям сельской местности предлагалось организовать казахский перевод титров «Казкинохроникой», демонстрировать агротехнические, медицинские и другие специализированные ленты в сопровождении лекций и т. п.²⁴⁸

Итак, появление первых фильмов, а также организация вышеуказанных мероприятий было значительным событием в растущем киноискусстве республики и во многом повлияло на развитие культурной революции. Они заложили фундамент национального казахского киноискусства.

«Амангельды» – первый художественный фильм, ознаменовавший рождение национального киноискусства Казахстана, – был создан в 1938 году (режиссер В. Левин, оператор Т. Назарьянц, в главной роли Е. Умурзаков)²⁴⁹.

С тех пор прошло более полувека. Для искусства это не большой срок. Но за эти годы казахское кино успело пройти сложный путь становления и развития. Достаточно выпущено художественных и хроникально-документальных фильмов на различные темы и в разных жанрах. Выращены и деятельно работают собственные национальные кадры киноискусства (сценаристы, режиссеры, операторы, художники, инженерно-технические работники, мастера производственных цехов, организаторы производства).

²⁴⁶ ЦГА РК, ф. 81, оп. 4, д. 31, лл. 103–105, 107.

²⁴⁷ Сиранов К. Киноискусство советского Казахстана. Алма-Ата: Булактары, 1966, с. 48.

²⁴⁸ ЦГА РК, ф. 1242, оп. 1, д. 24, л. 245.

²⁴⁹ ЦГА РК, ф. 1242, оп. 1, д. 24, л. 246.

Создана собственная техническая база, оснащенная современной аппаратурой, способная самостоятельно выпускать ежегодно по несколько художественных, документальных и анимационных фильмов и дублировать кинокартины ближнего и дальнего зарубежья на казахский язык.

На студии «Казахфильм» неустанно создаются фильмы, достойные нашей эпохи: «Кыз Жибек» (режиссер С. Ходжиков, в ролях К. Кожобеков, А. Ашимов, К. Тастанбеков, М. Утекешева, Г. Исмаилова), «Конец Атамана» (режиссер Ш. Айманов, в главной роли А. Ашимов). Все это говорит о творческой зрелости национальной кинематографии Казахстана.

Но самым ярким событием казахской культуры явилась *Первая декада литературы и искусства Казахстана в г. Москве*, состоявшаяся в мае 1936 года.

В преддверии декады особое предпочтение отдавалось подготовке концертной деятельности. Было много волнений, предположений и сомнений. Это хорошо прослеживается в письме председателя правления Союза писателей Казахстана Г. Токжанова Наркомпросу республики (одновременно начальнику управления по делам искусств) Т. Жургену и в правление Союза писателей Казахстана: «...Управление по делам искусств Казахстана т. Темирбеку, Правление ССП Казахстана т. т. Сабиту (Муканову), Сакену (Сейфуллину), Мухтару (Ауэзову), Беимбету (Майлину)! Декаднику придается в Москве большое значение. Очевидно, учитывается опыт Украины. Учтите, что после Украины нам будет трудновато. Во-первых, наше искусство (театральное) по сравнению с украинским значительно моложе. На Украине театр имеет 100-летнюю историю. Имеются крупные артисты с союзными именами. Во-вторых, украинское искусство москвичам понятно, родное. А нас тут почти не знают... Учтывая все это, нам надо организовать декадник образцово. Возможности есть, все зависит от нас самих... Нам надо теперь уже разрешить вопрос о программе концерта. Кроме двух постановок «Кыз Жибек» и «Жалбыр» нужно дать два больших концерта, один в Большом театре и другой в парке культуры и отдыха. На концертах должны показать отдельные интересные акты из наших музыкальных и драматических пьес (скажем, из «Айман-Шолпан», «Шуги»). Национальный оркестр должен продемонстрировать самые лучшие кюи и песни. Надо привезти двух или трех народных акынов-импровизаторов. В Москве хотят услышать наших народных акынов. Все спрашивают Маймбета. По моему мнению, надо привезти Маймбета и Ису Байзакова. Они будут иметь большой успех. Для москвичей это оригинально и интересно... Очевидно, Сакен, Сабит, Мухтар и Беимбет к декаднику должны дать что-то свежее... Предполагается организация казахских литературных вечеров. Что еще можно сделать? Посоветуйтесь и сообщите мне... Два слова о выставке. Мне думается, что в фойе театра нужно организовать выставку о казахском искусстве. Сумеет ли это? И по этому вопросу сообщите ваши соображения...²⁵⁰.

Темирбек Жургенов был одним из самых активных организаторов и участников декады²⁵¹. Об этом свидетельствуют воспоминания людей, которые принимали непосредственное участие в данной декаде искусства. Например, о роли Жургенова в организации и проведении декады Канабек Байсеитов пишет: «...Думаю, что не будет отступлением от правды, если скажу, что в дни подготовки к первой декаде Жургенев был нашим главным руководителем и идейным вдохновителем. Самые насущные и неотложные, самые экстренные вопросы благодаря его вмешательству и помощи решались быстро, без промедления...»²⁵²

Являясь председателем специальной комиссии по организации декады, Т. Жургенов ежедневно проводил заседание комиссии, где обсуждались вопросы творческого, финансового характера²⁵³, утверждались репертуары выступлений, тематический план освещения декадника, эскизы декораций и костюмов музыкальных постановок, состав делегации, сметы расходов декады и т. д.²⁵⁴

...Совещались целых две недели. Из четырех спектаклей – «Кыз Жибек», «Жалбыр», «Айман-Шолпан» и «Шуга» – мы должны были отобрать только два. «Шуга» была лучшей в драматическом отношении, а «Айман-Шолпан» – веселой и жизнерадостной, но после долгих споров остановились все-таки на «Кыз Жибек» и «Жалбыр». Они оказались интереснее по своей тематике и музыкальному решению...»²⁵⁵

Спектакли «Кыз Жибек» и «Жалбыр» были созданы на основе казахской народной музыки. Композитор Е. Брусиловский проявил большую чуткость и мастерство, отобрав и обработав для этих музыкальных пьес подлинные сокровища народно-песенного творчества. «Кыз Жибек» поставлен на основе народного эпоса конца XVII столетия, «Жалбыр» воспевал народное восстание, происходившее в Казахстане в 1916 году.

Художественный совет во главе с Т. Жургеновым просматривает качество постановок и концертов, отобранных для показа.

В правлении Союза писателей шла подготовка к декаде. Обсуждались вопросы организации литературных вечеров казахстанских писателей Сакена Сейфуллина, Мухтара Ауэзова, Беимбета Майлина, Ильяса Джансугурова, Сабита Муканова и других²⁵⁶.

Разрабатывалась программа концерта из двух отделений, где было решено продемонстрировать все виды казахского народного творчества и музыкального искусства.

В первом отделении планировались выступления Национального оркестра народных инструментов имени КазЦИК (ныне оркестр имени Курмангазы) под управлением Ахмета Жубанова; Куляш Байсеитовой, Жамал Омаровой, Шары Жандарбековой; вос-

²⁵¹ Жургенов Т. Перед отъездом в Москву. // Казахстанская правда. 1936. 1 мая. с. 1.

²⁵² Байсеитов К. На всю жизнь. Алма-Ата, 1983. с. 130.

²⁵³ ЦГА РК, ф. 1242, оп. 1, д. 3, лл. 126–127.

²⁵⁴ Там же, л. 137.

²⁵⁵ Байсеитов К. На всю жизнь. Алма-Ата, 1983. с. 130.

²⁵⁶ ЦГА РК, ф. 1778, оп. 1, д. 28, лл. 44–46.

питанников Казахского хореографического училища. Второе отделение было посвящено народным играм, обычаям и айтысам – соревнованиям акынов (Джамбул, Нурпеис, Орынбай, Кенен, Нурлыбек, Нартай, Доскей).

Основной составной частью являлся показ оперы «Кыз Жибек» и «Жалбыр». На выставке планировались показы таких экспонатов, как юрта, кошма, ковры, посуда кочевников, седла, сбруи лошади, женская одежда (платья, камзол, шапан, кэзекей, кимешек, сәукеле, бөрік, ішік и др.); кожаные изделия (құты, торсық и др.), женские серебряные украшения (сырға, сақина, білезік, шолпы и др.), а также картины Хлудова, «современные художественные экспонаты», образцы минералогии, продукции сельского хозяйства, макеты новых построек; художественная литература и т. д.

Получив одобрение художественного совета, в составе которого были Жургунов (председатель), Байбосунов, Тогжанов, Кадырбаев-Аспандияров, Джандарбеков, Шанин, Брусиловский, Багров, Байсеитов, Байсеитова, Жубанов, Кожамкулов, Куанышбаев, Бадыров, представители декады 4 мая 1936 г. выехали специальным поездом из Алма-Аты в Москву. В составе делегации от Казахского музыкального драматического театра были Аспандияров (зам. директора), К. Джандарбеков (заместитель директора), художественный состав – М. Ф. Багров (художественный руководитель), Е. Г. Брусиловский (композитор), Ж. Т. Шанин (главный режиссер), А. И. Ненашев (художник), актеры – Канабек Байсеитов, Куляш Байсеитова, Манарбек Ержанов, Ибадий Кулатаев, Бесимида Балабеков, Абитай Мусабеков, Ахмет Абишев, Ураз Абишев, Хасен Кикимбаев, Гарифолла Курмангалиев, Ильяс Шаймерденов, Баликбек Ахметов, Карабал Тайчитов, Нигмагулла Садыков, Шабден Мадин, Акбота Искакова, Ибадий Жарлигасимов и другие²⁵⁷.

Декада явилась замечательным свидетельством того, что для расцвета народных талантов новая жизнь, утвердившаяся в свободной казахской степи, открывает необъятные просторы²⁵⁸. Каждый день декады широко освещался Телеграфным Агентством Советского Союза, центральными газетами «Правда», «Известия» и «Литературная газета», зарубежными изданиями, Всесоюзным радио...²⁵⁹

Чтобы иметь общее представление о ходе декады, мы ниже предлагаем статью Александра Шмулевича с программными дополнениями.

«12 мая 1936 г. радушно и тепло встречала красная столица лучших акынов, жырши, артистов, музыкантов и писателей Казахстана. Встретить дорогих гостей на Казанском вокзале собрались делегации Большого театра, Малого и Художественного театра имени Горького, цыганского «Ромэн» и других. Среди встречающих – народная артистка Книппер-Чехова, заслуженные артисты Головин, Озеров, Ханаев, Норцов и другие.

Под звуки «Интернационала» и возгласы «Ура!» в 10.30 утра поезд с 300 участниками декады казахского искусства и литературы подходит к перрону...

²⁵⁷ Жургунов, Шанин, Багров, Байсеитов, Жубанов, Кожамкулов, Куанышбаев, Бадыров, Кадырбаев-Аспандияров, Джандарбеков, Шанин, Брусиловский, Багров, Байсеитов, Байсеитова, Жубанов, Кожамкулов, Куанышбаев, Бадыров, представители декады 4 мая 1936 г. // Казахстанская правда, 1936, 26 мая, с. 1.

²⁵⁸ Жургунов, Шанин, Багров, Байсеитов, Жубанов, Кожамкулов, Куанышбаев, Бадыров, Кадырбаев-Аспандияров, Джандарбеков, Шанин, Брусиловский, Багров, Байсеитов, Байсеитова, Жубанов, Кожамкулов, Куанышбаев, Бадыров, представители декады 4 мая 1936 г. // Казахстанская правда, 1936, 26 мая, с. 1.

²⁵⁹ Жургунов, Шанин, Багров, Байсеитов, Жубанов, Кожамкулов, Куанышбаев, Бадыров, Кадырбаев-Аспандияров, Джандарбеков, Шанин, Брусиловский, Багров, Байсеитов, Байсеитова, Жубанов, Кожамкулов, Куанышбаев, Бадыров, представители декады 4 мая 1936 г. // Казахстанская правда, 1936, 26 мая, с. 1.

Из вагона выходят Джамбул, народный артист Умирзаков, заслуженные артисты Байсеитова, Джандарбекова, солисты Казахской филармонии.

Начинается митинг. От имени Всесоюзного комитета по делам искусств при Совнаркомом СССР гостей приветствует заместитель председателя комитета Я. О. Борский. Затем выступают представители Союза писателей СССР, ЦК, Союза работников искусств, московских театров, общественных студенческих организаций.

От имени казахстанской делегации выступили Жургенев, Тогжанов, Жубанов и Байсеитова (13–15 мая репетиции постановок «Кыз Жибек» и «Жалбыр» на сцене филиала Большого театра СССР).

Заслуженная артистка республики Куляш Байсеитова говорит на казахском языке. Бурные аплодисменты собравшихся вызывает сообщение о том, что переводить ее будет заместитель председателя Комитета по делам искусств Я. Борский, знающий казахский язык.

От мастеров искусств красной столицы народная артистка республики О. Л. Книппер-Чехова вручает букеты Джамбулу, народному артисту, руководителю Казахского музыкального театра Шанину. Прославленная артистка цыганского театра «Ромэн» Ляля Черная преподносит огромный букет роз заслуженной артистке Казахской Республики Куляш Байсеитовой...»²⁶⁰

«13 мая все центральные газеты опубликовали подробные сообщения о приезде и торжественной встрече участников декады казахского искусства. Знакомили с программой декады:

10 мая – открытие выставки в помещении филиала Большого академического театра;

17 мая – открытие декады. Показ спектакля «Кыз Жибек»;

18 мая – показ спектакля «Жалбыр»;

18 мая – организация большой радиопередачи о казахской литературе, с передачей отрывков из эпической народной былины «Ер Саин» в переводе поэта Пеньковского, «Песня о Сталине» жырши Маимбета, песни народного акына Джамбула, стихотворение Тажибаева «Разговор с Тарасом Шевченко», поэма С. Муканова «Здравствуй, май!», отрывки из поэмы С. Сейфуллина «Новый Казахстан» и поэмы И. Жансугурова «Кюй»;

19 мая – вторичный показ музыкальной пьесы «Кыз Жибек»;

20–21 мая – выступление по радио Народного артиста Умирзакова, Заслуженных артистов К. Байсеитова, Джандарбекова, Куанышбаева, Кожамкулова, хора и домбрового оркестра Казахской филармонии;

22 мая – вторичный показ спектакля «Жалбыр»;

23 мая – заключительный концерт казахской народной музыки, песни и танца;

24 мая – выступление казахских артистов в рабочих клубах и парках Москвы;

25 мая – встреча артистов Казахстана с московскими работниками искусства;

26 мая – вечер казахской литературы в Доме советского писателя;

28 мая – награждение участников декады Джамбула Джабаева, Куляш Байсеитовой, Канабека Байсеитова, Курманбека Джандарбекова, Сакена Сейфуллина и других»²⁶¹.

²⁶⁰ Шмулевич А. Созвездия над степью. Е.

²⁶¹ Каратаева Г. ...И кюй впервые слышат...

«Номера «Литературной газеты», журнала «Новый мир» в основном были посвящены искусству и литературе Казахстана. В передовой статье особое внимание уделено связям казахской классической и современной литературы, развитию советского фольклорного творчества. Газета посвятила отдельные статьи творчеству Ильяса Жансугурова, Сабита Муканова, Сакена Сейфуллина, печатает отрывки из произведений классики «Кыз Жибек» и «Кобыланды батыр». Рассказывается в ней и об открывшихся книжной и художественной выставках...»²⁶².

Вышла из печати хорошо изданная книга «Песни акынов о Сталине». В нее вошли, кроме песен о вожде, импровизации акынов Джамбула, Тайжана, Орумбая и других о соратниках Сталина – Молотове, Ворошилове, Калининe, Кагановиче, Орджоникидзе.

Большой интерес у москвичей вызвала выставка казахской художественной литературы и переведенных на казахский язык произведений русской и зарубежной классики, а также современных писателей. За 500 лет существования казахского народа было издано всего лишь 10 книг, за пятнадцать лет существования Советского Казахстана издано произведений только художественной литературы свыше 300 названий.

Зал филиала Большого театра, где казахский театр показывал свои постановки «Кыз Жибек» и «Жалбыр», был постоянно переполнен.

Зрители горячо принимали спектакли. Например, в спектакле «Кыз Жибек» уже при открытии занавеса в первом акте, когда перед ними предстает красочная картина старинной казахской, богато разукрашенной юрты и хора девушек в разноцветных вышитых нарядах, зрители долго аплодировали. Среди действия спектакль часто прерывался аплодисментами. После каждого акта публика устраивала горячую овацию прекрасному коллективу театра, создавшему замечательный спектакль.

На спектакле присутствовали Сталин, Молотов, Ворошилов, Каганович, Жданов.

О спектаклях «Кыз Жибек» и «Жалбыр» газета «Правда» писала: ...«Кыз Жибек», впервые показанная московским зрителям на сцене филиала Большого театра, скромно именуется музыкальной пьесой... На самом деле это настоящая музыкальная поэма, по праву являющаяся одним из самых высоких образцов поэзии этого рода. Автор ее и композитор – сам казахский народ.

Свое впечатление о спектаклях «Кыз Жибек» и «Жалбыр» изложил в статье «Музыка Казахстана» выдающийся ученый-музыковед Б. В. Асафьев, который специально приезжал из Ленинграда в Москву, чтобы посмотреть первые казахские оперы, написанные композитором Е. Г. Брусиловским на основе народных мелодий с прозаическими диалогами. Он писал, «что пути развития казахской музыкальной драмы и симфонической музыки тесно связаны с усвоением казахстанцами вершин западно-европейской и русской музыкальной классики в тесном содружестве со всей музыкальной культурой Союза ССР»²⁶³.

Б. В. Асафьев постоянно проявлял интерес к казахскому музыкальному искусству, о чем свидетельствует его две статьи «Первая опера» и «Несколько соображений о содержании, качествах и структуре казахской народной музыки», написанные им

²⁶² Там же // Казахстанская правда, 1999, 27 ноября, с. 4.

²⁶³ Там же. Известия, 1936, 27 мая, с. 2.

после просмотра оперы композитора Е. Брусиловского «Ер Тарғын», созданной, так же как оперы «Кыз Жибек», «Жалбыр», на основе народных музыкальных кюев без разговорных диалогов во время гастролей Казахского оперного театра в 1937 г. в Ленинграде.

В статье «Первая опера» он дает высокую художественно-эстетическую, социальную оценку казахской народной музыке. «Песни казахов пленяют своей эмоциональной отзывчивостью, чистотой и ясностью чувств и глубокой художественной правдивостью. Слушая их, испытываешь волнующую радость соприкосновения с высокой человечностью, мудро выраженной в многочисленных напевах, прекрасных своей задушевностью и глубоким чувством художественной меры и вкуса. В них отражена и суровая школа жизни казахского народа (ибо музыка казахов тесно сплетена со всем их бытовым укладом и историческим прошлым), и философские волнения, и радостное утверждение ценности жизни. В этой мелодике, сбивающей все обычно-обывательские и узко-музыкантские представления о «восточной музыке», звучат мысли и думы, чувства и мироощущения множества поколений... Неудивительно, что на основе многообразной песенной и инструментальной культуры в Казахстане за короткий срок создан и год за годом расцветает музыкальный театр, который занял одно из выдающихся мест в сложной сети художественных организаций народов СССР»²⁶⁴.

Вторая статья содержит размышления, изложенные в историко-теоретическом и философско-эстетических аспектах, о богатстве казахской народной музыки, о неисчерпаемых в ней животворных истоках для развития всех жанров профессионального музыкального искусства. Особо подчеркивается значение спектаклей Казахского музыкального театра в становлении профессиональных жанров в национальных культурах и новых композиционных методах²⁶⁵.

Безусловно, статьи Б. В. Асафьева, в которых он проникновенно охарактеризовал казахскую народную музыку по содержанию и особенностям ее композиции, а также ее значение в формировании новых для казахского искусства профессиональных жанров, имели непреложное значение. Они в значительной мере содействовали становлению советского казахского музыкознания и обогатили многих тогда молодых казахских композиторов в их творческих дерзаниях»²⁶⁶.

На заключительном концерте декады 23 мая 1936 года в Георгиевском зале Большого Кремлевского дворца Союза ССР оркестр народных инструментов под управлением Ахмета Жубанова исполнил кюи «Сарыарка», «Адай», «Серпер», «Балбраун», «Кобік шашқан» Курмангазы, «Қосалка» (первый вариант) Даулеткерее, народную песню «Қызыл бидай». Известная певица Жамал Омарова в сопровождении оркестра спела песни «Қараторғай», «Ертіс» и другие.

Казахские песни и кюи, впервые прозвучавшие на сцене Большого театра, имели большой успех.

²⁶⁴ Асафьев Б. В. Первая опера. Красная газета, 1937, 27 апреля, с. 2.

²⁶⁵ Ермакович Б. Г. У истоков казахского мюзикла.

²⁶⁶ Там же, с. 164.

На страницах центральной прессы появились восторженные отзывы о талантах и мастерстве исполнителей, о красоте и величии, выразительности казахской народной музыки. Так, газета «Правда» писала: «Позавчера вечером мы были в степи. Вдали синели снежные горы. Спокойная, как песня, струилась река. Был праздник. На площадке перед аулом собрались талантливейшие певцы, музыканты, рассказчики и танцоры казахского народа (Приложение 8).

«Сарыарка» («Золотая степь») – так называлась песня, которую затянули смычки. Музыканты играли без нот, но как слитно, выразительно и свободно звучал оркестр, исполнявший песни талантливого Курмангазы.

Был здесь напоенный запахом ветер, шорох высокой травы, песни всадника, затерявшегося в просторах, голос ручья и клекот орла в вышине.

А когда музыканты заиграли «Кобік шашқан» и над степью повисли гибкие девичьи голоса, чуть гортанные и грустные, захотелось отыскать глазами певиц. Но певиц пока не было. Пели, повинуюсь смычкам, узкогорлые, высушенные солнцем скрипки – кобызы.

На концерте присутствовал тов. Сталин, руководители партии и правительства... 25 мая состоялась товарищеская встреча гастролирующих в Москве артистов Казахстана с работниками искусств Москвы. Появление в зале товарищей Сталина, Молотова, Ворошилова, Калинина, Кагановича, Орджоникидзе, Андреева, Микояна, Чубаря, Хрущева, Димитрова присутствующие встречают восторженными овациями. Вместе с ними – председатель Совнаркома Казахстана тов. Исаев, народный артист Казахстана Елюбай Умирзаков, заслуженная артистка республики Куляш Байсеитова, солистка Шара Жандарбекова и другие.

Открывая встречу, председатель Всесоюзного комитета по делам искусств Совнаркома Союза ССР П. М. Керженцев поблагодарил артистов из Казахстана за то большое удовлетворение, которое доставило всем москвичам искусство молодого Казахстана²⁶⁷.

В своей речи он говорил о достижениях казахского музыкального театра – самого молодого в стране Советов – в казахской филармонии, показавших высокое художественное мастерство, большие успехи в развитии национального искусства Казахской республики, говорит тов. Керженцев, – результат правильного осуществления ленинско-сталинской национальной политики, обеспечившей могучий размах социалистического хозяйства и культуры. Главное достоинство казахского театра в том, что он широко опирается на народное творчество и прежде всего на казахские народные песни. Использование в своем репертуаре народного творчества показывает путь дальнейшей работы театральным коллективам и других республик Советского Союза.

Заслуженная артистка К. Байсеитова в кратком слове, выражая общее настроение своих товарищей, с глубоким волнением приветствует великого вождя народов тов. Сталина. В ее благодарные единодушно бурной овацией откликаются на ее слово.

В своем выступлении начальник Управления по делам искусств и наркомпрос Казахстана тов. Жургенев рассказывает о том, как овладевает высотами культуры казахский народ, 300 представителей которого присутствует в Кремлевском дворце вместе с великим вождем Сталиным, руководителями партии и правительства.

– В Москве, – говорит тов. Жургенев, – мы научились многому, мы восприняли задачи дальнейшего повышения качества своей работы, усиления культурной революции в Казахстане.

С интересом были восприняты речь народного артиста республики В. И. Немировича-Данченко. От лица собравшихся В. И. Немирович-Данченко провозглашает тост за советское правительство, за председателя Совета Народных Комиссаров СССР тов. В. М. Молотова.

О незабываемой встрече с тов. Сталиным, руководителями партии и правительства как о ярчайшем факте в истории казахского народа, говорит председатель Совнаркома Казахской АССР тов. Исаев. Об этой встрече будет помнить весь казахский народ, сердечно приветствующий товарища Сталина, творца новой социалистической культуры²⁶⁸.

Достижения артистов Казахстана, в том числе и молодого коллектива оркестра народных инструментов, были особо отмечены также газетой «Известия»: «...казахи, высоко подняв свою музыкальную культуру обращением к европейскому симфоническому оркестру, не забросили народных инструментов. Наоборот, они собрали много разновидностей народных инструментов и создали стройный, звучный большой оркестр, сумевший под управлением Ахмета Жубанова с честью передать со сцены Большого театра и такие простые вещи, как лирическая народная песня «Красная пшеница», и такие сложные, требующие яркого музыкального выражения произведения, как приглушенная песня Курмангазы «Көбік шашқан»²⁶⁹.

Особое восхищение москвичей вызвала Куляш Байсеитова. Ее неотразимое обаяние, чудесный голос и тонкая музыкальность очаровали всех. «Когда она поет, – писал журнал «Советская музыка», – то, кажется, видишь, как разворачивается ожерелье из маленьких драгоценных камней, с совершенным подбором, с невыразимым своеобразием в окраске. Ее игра полна прирожденной грации и выразительности»²⁷⁰.

Говоря словами Т. Жургенова, «...все побывавшие на спектаклях и концертах декады казахского искусства, выражают единодушное восхищение виденным и поражаются, как могло быть все это создано за короткий срок. Удивительного ничего нет, открылись неисчерпаемые родники народного творчества». Казмузтеатр завоевал широкую популярность у народа, ибо «работа его проникнута духом народного творчества. Не случайно кюи и арии со сцены театра проникают прямо в степь и распеваются в самых отдаленных аулах Казахстана»²⁷¹.

²⁶⁸ Встреча казахских артистов с московскими работниками искусств. Правда, 1936, 26 мая, с. 2.

²⁶⁹ Жургенев Т. Жеруюк // Известия, 1936, 17 мая.

²⁷⁰ Львов Н. И. Казахский академический театр.

²⁷¹ Жургенев Т. Праздник народного творчества.

На сценах лучших московских и ленинградских театров, когда шли первые национальные пьесы и оперы, в фойе Большого театра была организована выставка казахского народного искусства: станковая живопись, макеты театральных постановок, образцы книжной графики, экспонаты прикладного народного искусства, коврово-войлочные изделия, вышивка, старинное оружие, керамика, украшения и т. д. Огромный художественно вышитый ковер во всю стену – результат пятилетнего труда художницы А. Балабаевой – и картины Н. Худякова привлекли особое внимание посетителей.

Декада национального искусства не только отразила бурный рост музыкального искусства молодой республики, но и явилась школой для многочисленных деятелей литературы, искусства, науки и просвещения республики.

Центральный комитет ВКП(б) и Советское правительство высоко оценили талант и мастерство деятелей литературы и искусства казахского народа. Постановлением Центрального исполнительского комитета Союза ССР о награждении работников Казахского государственного музыкального театра и Казахской музыкальной филармонии за имеющиеся заслуги в деле развития оперного искусства, казахской музыки, литературы, песни и танцев награждены *Орденом Трудового Красного знамени*:

1. Жургенев Темирбек – начальник Управления по делам искусств при СНК КАССР.
2. Байсеитова Куляш – Заслуженная артистка КАССР.
3. Умурзаков Елеубай – Народный артист КАССР.
4. Жандарбеков Курманбек – Заслуженный артист Казахского государственного музыкального театра.

Орденом «Знак Почета»:

1. Байсеитов Канабек – Заслуженный артист КАССР.
2. Жандарбекова Шара – артистка Казахского государственного музыкального театра.
3. Ержанов Манарбек – артист Казахского государственного музыкального театра.
4. Турдукулова Урия – артистка Казахского государственного музыкального театра.
5. Кожамкулов Серке – Заслуженный артист Казахского государственного музыкального театра.
6. Куанышбаев Калыбек – Заслуженный артист Казахского государственного музыкального театра.
7. Жубанов Ахмет – дирижер Казахского национального оркестра им. КазЦИК.
8. Брусиловский Евгений Григорьевич – композитор.
9. Джабаев Джамбул – Народный певец КАССР.
10. Сейфуллин Сакен – писатель²⁷².

«Я не сомневаюсь, – говорил при вручении правительственных наград М. И. Калинин, что социалистический строй в ближайшем будущем позволит республикам... выдвинуть еще больше талантливых

руководителей и великолепных творцов в разных областях искусств; я не сомневаюсь, что и народ в целом еще плодотворнее будет создавать и отшлифовывать действительно высокохудожественные и гениальные произведения»²⁷³.

В целом, декада казахского искусства продемонстрировала высокий уровень казахского искусства, в то же время влила новые творческие силы и явилась могучим толчком для дальнейшего творческого роста.

Т. К. Жургенов радовался тому, что казахское искусство начало быстро пополняться молодыми одаренными, а главное, образованными кадрами коренной национальности, что десятки и сотни юных художников республики учились в Москве, Ленинграде, Алма-Ате и других городах, казахстанские театры успешно осваивали шедевры мировой и русской классики.

Таким образом, все вышеизложенное позволяет говорить о том, что Т. Жургенов внес неоценимый вклад в становление и развитие казахского профессионального искусства и литературы, который сыграл существенную роль в духовно-нравственном развитии общества в целом, детей и молодежи в частности (*таблица 2*).

Но, несмотря на это, его педагогические идеи и просветительская деятельность в связи с репрессиями в годы тоталитарного режима не были включены в содержание историко-педагогических дисциплин, да и по сей день из-за отсутствия необходимой литературы используются недостаточно.

А это, безусловно, требует углубленного изучения педагогических идей Т. Жургенова и поиска путей их использования в учебно-воспитательном процессе в целях нравственного воспитания личности.

²⁷³ Калинин М. И. Речь на вручении наград ученым и литературе», М., 1957, с. 155–156.

«ШАҢНАМА» ҚАЗАҚ ТОПЫРАҒЫНДА

Ақын Тұрмағамбет Ізтілеуов Қызылорда облысының Қармақшы ауданында 1882 жылдың 9-июлінде туған. Жасында ауылдағы мұсылман мектебінен азын-аулақ білім алып, кейін белгілі жазушы, көрнекті ғалым Садриддин Айнимен (1879–1954) бірге Бұхарадағы «Көкелташ» медресесін бітіреді. 1905 жылы туған жеріне келіп, өз аулындағы жаңадан ашылған мектепке мұғалім болады. 1935 жылдан өмірінің ақырына (1937 жылға) дейін Қазақ ССР Оқу халық комиссариатында ғылыми қызметкер болып істейді.

Тұрмағамбет творчествосы – сан алуан. Ол поэзияның барлық жанрына бірдей еркін қалам тартқан. Оның ақындығының асқар шыңы – «Шаһнама» аудармасы. XIX–XX ғасырлардағы қазақ поэзиясының ішінен Шығыс тақырыбына жазылған мұндай көлемді туындыны табу қиын.

Биыл ақынның туғанына 80 жыл толуына байланысты оның бір томдық «Таңдамалы шығармалары» шықпақшы, туған ауданында мектептің, көшенің аты берілді.

Қазіргі тәжік, иран, ауған халықтарына ортақ орта ғасырда өмір сүрген, аты әлемге әйгілі классик Әбілқасым Фердаусидің фарсы тілінде жазылған «Шаһнама» шығармасы – тек Шығыс қана емес, бүкіл жер жүзі әдебиетінің тамаша мұрасы. Әлем оқушысы оны «Шығыстың Илиадасы» деп бекер атамайды.

Фердаусидің өшпейтін бұл шығармасы жазылғалы бері арада мың жылдан артық уақыт өтіпті. Алайда поэмаға деген оқушылар құштарлығы әлі кеміген жоқ, кемитін де емес. Неміс халқының ұлы ақыны Гете: «Иранда ығай мен сығай жеті ұлы ақын бар. Олардың ең нашарының өзі менен көш ілгері», – деп баға беріпті. Осы бағалаудың бастысы, ақындардың атасы – Фердауси болатын. Оның патшалар тарихы – «Шаһнамасын» адамзаттың гимні, ұраны десе де болады. Өйткені «Шаһнама» – шын мәнінде халықтық шығарма. Мұндағы нысана еткен негізгі идея – ертедегі халықтардың асыл арманын, жақсылық пен жамандық тартысын көрсету, отанды сүюге, өмір сүруге, еңбек етуге шақыру. Басқыншылықпен үздіксіз шабуыл жасаған сол кездегі қайырымсыз жауларға жанқиярлық, ортақ күреспен қарсы тұру үшін алдыңғы қатарлы адамдар өз отандастарын бірлік ұранына топтады. Дастанның басым бөлігіне қатысатын басты қаһармандар патшалар емес, батырлар. Шығармаға өзек болған батырлар бейнесі, халықтар патриоттығы жырда барынша паш етіледі. «Шаһнама» осындай құндылығымен кезінде Энгельсті де қатты қызықтырған.

1934 жылы Фердаусидің туғанына мың жыл толған юбилейін дүние жүзінің барлық елдері кеңінен атап өтті. «Шаһнаманың» қазақ әдебиетіне келуіне де осы жағдай себеп болды. Бұл кезде Тұрмағамбет ақынның самайын едәуір қырау шалып, тарлан тартқан кезіндегі тәуекелге бел буып, білек түріп, әлем оқушысын әсерімен

тартқан, жан азығының мейірін сусындатып «Шығыс Илиадасы» атанған «Шаһнама» шығармасының сюжетін алып, дастан қып жазуға кірісті. Академик М. Әуезов айтқандай: «Өлеңмен жыр етуші Тұрмағамбет ақын бұл жөнінде ХІХ ғасырда қазақ ортасында көп жайылған Шығыс аңыздарының өлеңге айналатын дәстүрін қолданған». Ақын Гете атаған «Шығыстың жарық жұлдызы» – Фердауси ақынның бұл әйгілі шығармасы мың жылдан бері жер жүзінің түпкір-түпкірін еркін шарлағаны сондай оның жүзге жуық варианттары болған. Әдебиеттің асыл қазынасының төрінен тиянақты орын алған, тозбайтын, тот баспайтын әлемдік эпопеяны тудырушы Әбілқасым Фердауси (934–1020) бұл ұлы шығармасы – «Шаһнамасын» (патшалар туралы кітап) көз майын тауысып, көңіл сазын сарқа құйып, тапжылмай отырып, 35 жылда жазып бітірген. Көлемі Гомердің «Илиадасындай» сегіз есе келетін бұл таңырқарлық дастанды әр елдің халқы оқуға ынтық болса да, оны түпнұсқасынан өлеңмен аудару аса ауыр болған, сөйтіп, ол көбіне қарасөзбен көшірілген. Міне, мұның көп варианты болу себебі де осыдан.

Тұрмағамбет ақын осы тұста шығыс әдебиетін жақсы білетін бірқатар мамандармен кездеседі, кеңеседі, осы туралы «Айнимен де ақылдастым» дейді ол. «Шаһнаманың» Шығыс тілдерінде тараған прозалық үлгілерін таңдап алып, оны Фердауси үлгісі бойынша қайтадан жырға айналдырады. Оқығаны мен тоқығанын ой елегінен өткізіп, ертедегі Шығыстың төрт мың жылдық оқиғасын қамтитын тұтас бір туындыны қазақ әдебиетіне алып келген Тұрмағамбет ақын КазЦИК-тің сол кездегі председателі Ұ. Құлымбетов жолдастың атына 1936 жылы жазған бір хатында: «Өткен жылы майда Казкрайком Мирзоян жолдас ауылдан Алматыға шақырды. «Шаһнаманы» бітіріп беруді парыз етті. Партияның басшысы айтқан мерзімге бұл міндетін атқарып, «Шаһнаманы» бітіріп бердім. Еткен бұл еңбегімді өзіңіз құрған өкімет комиссиясы жеті кісі (басшысы – Жүргенов, мүшелері – Сәкен, Аспандияров, Қабылов, Құдайберген, Сәбит, Абат болып – бәрі) жаратып, қабылдап алды. Ішіндегі толып жатқан қиын сөздерді ғылым ізімен тәртіптеп, ұғындырып, 4 том етіп басуға олар ұйғарып қаулы қылды», – дейді.

Бойындағы қуатын сарп ете, сарыла отырып, он айда жазып бітірген дарынды ақынның бұл үлкен-үлкен үш бөлімнен тұратын әдеби мұрасының саны – елудей поэма. Яғни қырық мың жолға жуық өлең. Атап айтқанда: бірінші бөлім «Жәмшитнама» – 12 мың жол, екінші бөлім «Рүстем-дастан» – 24 мың жол, үшінші бөлім «Дарап-нама» – 4 мың жол. Сөз иіні келгендіктен, айта кетейік: ақынның адал еңбек, маңдай терімен біткен 45 қалың дәптерге араб әрпімен жазылған бұл сияқты қымбат та, қыруар мүліктің түпнұсқа қолжазбасын, ақынның жұбайы Биға анамыз ұзақ уақыт ұқыпты сақтаған. Сонымен бұл еңбектің іске асып, игілікке жарауына мұрагердің қосқан үлесі – ауызға алып атауға тұрарлық. Бір кісінің творчестволық ерлік еңбегі мен мол шығарманың бұдан ширек ғасыр бұрын поэзиямызға келіп қосылуы – қазақ әдебиеті үшін зор мақтанш еді. Республикамыздың жоғары үкімет орны – Қазақ АССР Орталық Атқару Комитетінің Президиумы 1936 жылы 21 қаңтардағы № 77 қаулымен Тұрмағамбеттің сіңірген бұл еңбегін ерекше ат

«Шаһнаманың» о басындағы авторы Әбілқасым Фердауси десек те, бұл сюжет ерте кезден-ақ Шығыс елдерінде түрліше тарап, оған әр ел, әр заман өз қоспасын енгізген. Жырда исламнан бұрынғы замандардың нанымы, аңызы басым болғандықтан, оған діни адамдар қыңыр қарап, қазақ арасында бұл сюжет тек ауыз әдебиеті мүлкіне айналып, халық аузында сақталған. Міне, соның бірі – Тұрмағамбет нұсқасы. Бұл ретте Тұрмағамбет ақын Шығыс елдерінің тілінде кітап боп көп тараған «Шаһнаманың» прозалық нұсқаларын пайдаланып, оған өз білетінін қосқан. Сөйтіп, бір жүйеге салып көлемді жыр тудырған.

Тұрмағамбет сауатты ақын болғандықтан, Фердаусидің мутакариб өлшеуіне өте жақын өлшеу тапқан. Жыр жолы 11 буындық қара өлеңмен жазылып, ішіндегі диалог элементіне мол орын берілген. Қысқа монологтар тіпті көп. Оның мәні жырдың шыншылдығын ақын қоюлата түскен. Диалог пен монологтар арқылы әрбір герой өзінің ішкі-тысқы сипатымен дәлірек көрінеді. Ал М. Сералин бұл жырды 1914–15 жылдары батырлық жыры өлшеуімен жазып, біраз еркін кеткен еді. Жырда эпикалық баяндау элементі де дұрыс сақталған. Афоризмге толы Фердауси тілін Тұрмағамбет қазақ ұғымына сәйкес өзінше тоқып, өзінше өрнек жасаған.

«Иранның әскерінің бәрі ұсақ,
Сияқты сиқы жаман жетім тұсақ.
Болған соң арыстандай әр жігітін,
Біреуі кетер оның онын тұсап»...
Қойылып отыз керней, алпыс сырнай,
Тоғайдан торғай біткен ұшты шырлай.
Жаңғыртып жердің үстін бара жатыр,
Аттары өзі-өзінен үрікті, ұрмай, –

деген сөз кестесінің қазаққа танымал, жақын екені мәлім. Бұл жағынан жыр тілі ғажап. Атты, даланы, соғысты суреттегенде, автор өзіне тән стиль тапқан. Мәселен, махаббатты жырлаған жерінен бір мысал келтірейік:

«Жүр едім жолығар, – деп, – қайдан теңім?
Жоқ, екен, жетті зейінім, тіпті кемің.
Тағатым қалайда да қалмай барад,
Таппасаң ауруымның өзің емін.
Обалым мойыныңа, кетсең жазбай,
Гауһармын тесілмеген, тұрған азбай».
Ғашықтық ойлағанда оңай емес,
Байпаңдап барды алдына бала қаздай.

Әрбір көрініс өте жақын, дәл суреттелген. Кітаптың іші шым-шытырық оқиғаға толы.

Дәстүрлі сюжеттерді творчестволық түрде пайдалану тек Тұрмағамбеттің жеке ба-
сынан бері оған ғасырдан бері қарай толып жатқан Шығыс әдебиетерінде (қазақ
әдебиетінде) қасиет. Оқиганы осылайша пайдалану осы бір тұста ше-

бердің шеберлігін, ақынның ақындығын танытатын тәрізді. Жалпы оқиға шеңберінде Тұрмағамбет өзін мейлінше еркін сезініп, өз дарыны, өз шұғыласымен оза шауып, шиеленіскен оқиғалардың жағдайын өзінше суреттейді, кейіпкердің қылықтарына өзінше талдау жасайды. Қысқасы, шығарманың бүкіл желісіне өзінің ерекше суреткерлігін қосады. Мұнда «Шаһнаманың» нұсқасындағы кейбір оқиғалардың орны ауыстырылған, тараулардың өзара көлемдері өзгерілген. Алайда ең басты айырмашылығы – оқиға желісін өз шеберлігімен суреттеп, қазақ ұғымына түсінікті етіп, бейнелеп беруінде. Шығыстың бұл роман-поэмасын творчестволық материал ретімен кәдеге жаратып, тыңнан қайта жырлаған автор еңбегін өлеңдік түр жағынан алып қарағанда да, бұл шығарма төрт жолды шумақтан, он бір буынды жолдардан құрылып, қазақтың анық өз үлгісіндегі дастандар түріне жатады. Автор шығармадағы келтірілген елдің, жердің, қала мен адамның аттарын Фердаусидің атаған қалпында өзгертпей алған. Мәселен: Шын (Қытай), Шамын (Үнді-Қытай), Үрім (Византия), Тұран (Орта Азия), Қоһқаф (Кавказ) (Жайқұн (Амудария), Сайқұн (Сырдария), Шаш (Ташкент), Жәмшит, Зәрдәшт (Зороастр), Зүһак, Кауа, Зал, Апрасияп, Рахыш (Рүстемнің тұлпары), т. б. Сол сияқты мифтік ұғымдағы: жын, пері, дию дегендерді де діни-фанаттық сенімдегі Язданаға (Құдайға) жалбарынып, содан рақым күту тәрізді кездесетін қайшылықтарды да Тұрмағамбет сюжетке сүйеніп, сол күйінде сақтаған. Бұл «қайшылық» деп отырғанымыздың бәрі өз дәуіріне, орта ғасырдағы мұсылман әдебиетіне тән ортақ белгілер. Бұл арқылы біздер сол кездегі елдер мен дәуірдің бет-бейнесін айқын көреміз. Бұл – Тұрмағамбеттің өз еңбегі және оның творчестволық биографиясындағы шоқтығы биік, елеулі белесі. Республикалық партия, совет орындары халқы үшін қызмет еткен халық ақынының еңбегін жоғары бағалады.

Соңғы кездердегі партиямыздың даналық басшылығы ақынның артында қалған әдеби мұраларын қолға алып, кәдеге асыруға мүмкіндік жасады. Соның бірі – көпшілік қауымды қуантқан «Рүстем-дастан» кітабы. Ол жер жүзі халықтары әдебиетінің байланысы мәселесін қараған Азия, Африка елдері жазушыларының форумы – екінші конференциясына Каирге мақтаншыпен апарылды. «Революцияға дейін жазу-сызуы болмаған халықтардың тіліне аударылған өз шығармаларын көрген жазушылар, мұны «Мың бір түндегі» ғажайыптардың нақ өзі деп бағалады», – дейді осы конференцияның делегаты, академик – жазушы Ғ. Мүсірепов.

*Первому секретарю Центрального комитета
Коммунистической партии Советского Союза
тов. ХРУЩЕВУ Н. С. и ШЕЛЕПИНУ А. Н.
Копия: Председателю Комитета государственной
безопасности при Совете министров СССР
тов. СЕМИЧАСТНОМУ В. Е.
Генеральному прокурору Союза ССР
тов. РУДЕНКО Р. А.
От гражданина – рабочего ТУРМАГАМБЕТОВА А.*

ЗАЯВЛЕНИЕ

Я – сын известного казахского народного поэта – акына ТУРМАГАМБЕТА Изтлеуова, его законный наследник. Отец мой в течение 1937–1939 годов арестовывался как «враг народа» органами НКВД в Кармакчинском районе Кзыл-Ординской области (тогда Южно-Казахстанской обл.) и просидев 1,5 года (октябрь 1937 г. – апрель 1939 г.) в Кармакчинской и Чимкентской тюрьмах, был временно освобожден в апреле 1939 г. Вернувшись из заключения домой с плохим здоровьем, 15 мая 1939 г. он в муках умер. Но через три дня (18 мая 1939 г.) после смерти отца вновь пришли сотрудники НКВД арестовать его еще раз, но его уже не было в живых, а через год пришли и снесли надгробный памятник, который установили родственники у могилы поэта.

Тогда же в связи с объявлением его «врагом народа» и физическим уничтожением была снята с плана издания 1937 года «Казгосиздата» его книга «Шах-намэ», написанная по мотивам знаменитого восточного эпоса в объеме 60 печатных листов (40 тыс. стих. строк); а также он был снят с персональной пенсии Наркомата соцобеспечения КазССР; был лишен звания народного акына Казахстана; был исключен из Союза писателей республики; была выдворена из квартиры его семья; были запрещены и изъяты его ранее изданные произведения; были уничтожены его некоторые рукописи. Приведенные факты подтверждаются соответствующими документами, которыми я располагаю. Таким образом, в период культа личности, вплоть до XX съезда КПСС, имя моего отца, поэта Турмагамбета Изтлеуова и его творчество были под запретом, я, сын, и другие родственники подвергались гонениям.

После XX съезда КПСС, а именно с 20 марта 1958 года, я неоднократно обращался к прокурору Казахской ССР, Кзыл-Ординскому и Южно-Казахстанскому облпрокурорам с просьбой пересмотреть обвинительное дело на предмет реабилитации отца. Все эти обращения остались без последствий до сего дня, т. е. 4 года, ввиду того, что не

Для восстановления доброго гражданского имени отца и для узаконения моего наследственного права на получение гонорара и пенсии необходимо оформление реабилитации.

Убедительно прошу Вас принять решение о пересмотре дела моего отца, а также выдать мне законную справку, по которой начало срока моего наследственного права исчисляли бы с момента издания его первого произведения, т. е. с 1961 года, когда началась издаваться его первая книга «Рустем-Дастан», являющаяся частью эпоса «Шах-наме» (это издание было запланировано еще в 1937 году). До этого времени его произведения не могли быть изданы ввиду того, что он с 1937 года считался «врагом народа».

Факты арестов и обвинения поэта Т. Изтлеуова как «врага народа» общеизвестны, они подтверждаются документами, дневниками поэта, лицами, которые с ним сидели, и его следователями.

К настоящему заявлению прилагаю 11 документов и список подтверждающих лиц.

*А. Турмагамбетов
22 августа 1962 года*

К настоящему заявлению прилагаю часть документов, которыми я располагаю в настоящее время, подтверждающих вышеизложенные факты:

1. Дневник, написанный в тюрьме 1937–39 (шрифт арабский). В нем говорится, что он ни в чем не виновен, о его мучениях в тюрьме;
2. Доверенность из тюрьмы, данная жене в 1937 году 13 декабря (шрифт арабский) для получения денежного перевода, заверенная начальником НКВД Пяткиным;
3. Архивная справка о назначении ему персональной пенсии и издании его произведений;
4. Удостоверение Наркомсобеса о персональной пенсии;
5. Выписка из протокола № 18 заседания комиссии по назначению пенсии при СНК от 21/ХІІ-1937 года, которая ИЗТЛЕУОВА лишает пенсии как «врага народа»;
6. Паспорт ИЗТЛЕУОВА Турмагамбета;
7. Фотокарточка ИЗТЛЕУОВА, напечатанная в республиканской газете «Социалистик Казахстан» (органом ЦК КП Казахстана) от 30 октября 1936 г.;
8. Справка Казгослитиздата от 17/1-1961 г., которая требует справки о реабилитации для гонорара, начисленного за его книгу «Шах-намэ»;
9. Учебник-хрестоматия, в который включены сведения о жизни и творчестве поэта ИЗТЛЕУОВА Турмагамбета, изд. в 1937 г.;
10. Постановление КазЦИКА от 21/ХІІ-1936;
11. Справка Каз. Наркомпроса от 10/ХІ-1936 г. (Вышеприлагаемые документы в фотокопиях, а оригиналы у меня)

Кроме того, сообщаю фамилии людей, которые знают и находились в заключении с Т. ИЗТЛЕУОВЫМ и фамилии следователей по этому делу:

1. Кумекбаев Т. – чл. КПСС, Герой Советского Союза, прож.: Кармакчинский район Кзыл-Ординской области;

2. Аяпов У. – пенсионер. Прож.: Кармакчинский район Кзыл-Ординской области;

3. Намешаев К. – чл. КПСС, секретарь парткома, прож.: Кармакчинский совхоз Кзыл-Ординской области;

4. Молдабаев К. – чл. КПСС, работник Кармакчинского райисполкома Кзыл-Ординской области (бывший работник НКВД);

5. Ниетбаев А. – чл. КПСС, директор промкомбината Кармакчинского района Кзыл-Ординской области;

6. Ерекешев А. – чл. КПСС, председатель поссовета Кармакчинского района Кзыл-Ординской области;

7. Коянбаев У. – чл. КПСС, работник Кзыл-Ординской областной милиции (бывший работник НКВД);

8. Пяткин – чл. КПСС, пенсионер, прож.: г. Киев (быв. работник НКВД);

9. Арыстанов Ж. – чл. КПСС, пер. пенсионер, проживает в г. Алма-Ате;

10. Тажибаев А. – чл. КПСС, казахский поэт, прож.: г. Алма-Ата, ул. Курмангазы, 59, кв. 45;

11. Каратаев М. – чл. КПСС, казахский лит. критик, прож.: г. Алма-Ата, проспект Абая, 47, кв. 67;

12. Койчугулов А. – чл. КПСС, бывший работник НКВД, проживает в гор. Алма-Ате, работник Совета министров КазССР.

А. Турмагамбетов

*Первому секретарю Кзыл-Ординского областного комитета
Коммунистической партии Казахстана,
депутату Верховного Совета СССР,
Герою Социалистического Труда
товарищу Абдукаримову Исатаю Абдукаримовичу*

Мы, коммунисты 20–30-х годов, обращаемся к Вам, партийному руководителю Кзыл-Ординской области, с настоящим письмом. В канун 60-летия Великой Октябрьской Социалистической революции нашей Коммунистической партией и Советским государством очень много делается для увековечения памяти выдающихся партийных и государственных деятелей.

Мы глубоко убеждены и считаем, что один из видных деятелей нашей Коммунистической партии – Темирбек Жургенев – уроженец Кзыл-Ординской области – внес большой вклад в установление и упрочение Советской власти в Казахстане и много сделал в области культурного строительства республики, является одним из тех, кто заслуживает увековечения его памяти.

Жургенев Темирбек, 1898 года рождения, член ВКП(б) с 1920 года, до 2 августа 1937 года работал наркомом просвещения Каз. ССР, одновременно был председателем Комитета по делам искусств при СНК Каз. ССР, членом Бюро ЦК Компартии Казахстана, членом ЦИК СССР и членом ЦИК Казахской ССР.

В апреле 1957 года Жургенев Темирбек реабилитирован посмертно и восстановлен полностью во всех своих правах соответствующими органами.

Темирбек родился в Джалагашском районе Кзыл-Ординской области, где ныне находится совхоз «Жана-Талап». Он учился в аульном мектебе, где первым его учителем был талантливый акын Турмагамбет Изтлеуов. В 1913 году оканчивает волостную русско-туземную начальную школу в поселке Аламесек. В 1913–1917 гг. учился и окончил в г. Перовске высшее городское русско-туземное училище им. Суханского. В 1917 году поступает в Уфимское землемерное училище.

Оставив учебу в 1918 году, он переходит на работу в советских органах, активно участвует в организации Советской власти на местах. Жургенев Т. в 1918 году принимает деятельное участие в подготовке первого Тургайского областного съезда Советов и работает секретарем оргбюро по созыву этого съезда. В 1918–1919 гг. работал членом редколлегии газеты «Қазақ мұңы» – органа Тургайского облсовдепа.

В 1919 году он присоединяется к иргизским большевикам и становится руководителем отряда по ликвидации остатков белых банд. В 1920 году избирается заместителем председателя Иргизского уездного ревкома. В 1921–1922 гг. работает председателем уездного ревкома в городе Иргизе.

В 1927 году Жургенев Т. оканчивает экономический факультет САГУ в г. Ташкенте. Одновременно работает полпредом Казахстана в Средней Азии в г. Ташкенте (1923–1926 гг.), ректором КазПедвуза.

В 1929–30 гг. Жургуев Т. работает народным комиссаром финансов Таджикистана, а в 1930–1933 гг. – народным комиссаром просвещения Узбекской ССР.

В начале 1933 года ЦК ВКП(б) направляет Жургуева Темирбека в Казахстан на должность народного комиссара просвещения Каз. АССР, а также работает председателем Комитета по делам искусств при СНК Каз. АССР.

Жургуев Т. проявлял себя умелым организатором подготовки национальных кадров – артистов, музыкантов, композиторов. По его инициативе впервые на сцене были поставлены оперы «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын», музыкальные пьесы «Айман-Шолпан» и «Шұға», созданы театр оперы и балета, казахская филармония, организовано хореографическое училище. В республике получило широкое развитие театральное искусство.

Благодаря успехам, достигнутым за короткое время, стало возможным проведение декадника казахского искусства в г. Москве в мае 1936 года. За создание Казахского оперного театра, за успешное проведение казахского искусства в Москве Т. Жургуев был награжден Президиумом Верховного Совета СССР орденом Трудового Красного Знамени.

Неоценима заслуга Жургуева Т. и в области народного просвещения. Жургуев Т. проявил огромную энергию в мобилизации работников народного образования республики на выполнение Постановления ЦК КП Казахстана и СНК КазССР «Об упорядочении структуры школ Казахстана и выращивании старших классов казахских школ» (в 1935 г.), а оно положило начало развитию казахской средней школы.

Жургуев исключительное внимание уделял делу подготовки учительских кадров, укреплению учебно-материальной базы школ и строительству новых школьных зданий, интернатов, детских садов. Это способствовало осуществлению всеобщего начального обучения в республике. В период деятельности Жургуева на посту народного комиссара просвещения только в Алма-Ате были выстроены 18 школ (школы №№ 12, 15, 16, 18, 25, 28, 30, 33, 35, 36, 37, 40, 42, 54, 56, 61); Дом культуры и здание консерватории.

У Жургуева Т. было много печатных трудов по вопросам искусства, школ, организации вузов в Казахстане, а также по политико-экономическим проблемам в виде книг, брошюр и т. д.

О нашем замечательном земляке Темирбеке Жургуеве добрые слова сказаны в следующих книгах:

- 1) Очерки истории Коммунистической партии Казахстана, 1963 г.
- 2) История Казахской ССР, 1964 г.
- 3) Қазақ Совет энциклопедиясы, т. 4.
- 4) В произведениях и статьях известных казахских советских писателей, поэтов, композиторов (Г. Мусрепова, С. Муканова, Ахмета Жубанова, А. Тажибаева, Канабека Байсеитова и других).
- 5) Р. Сулейменов. «Темирбек Жургуев» – брошюра, 1968 г. (Борцы за великое дело).

...и Темирбека Жургуева перед Коммунистической партией
...ставим вопрос об увековечении его памяти. В частности,

ТЕМИРБЕК ЖУРГЕНОВ

вносим предложение присвоить его имя совхозу «Жана-Талап», где он родился, одной улице в городе Кзыл-Орде и одной школе в области.

1. Есова Сара, член КПСС с 1920 года
2. Арыстанов Жусупбек, член КПСС с 1925 года
3. Артыкбаев Шакпак, член КПСС с 1926 года
4. Давлетгалиев М., член КПСС с 1921 года
5. Тажибаев Абдильда, член КПСС с 1939 года
6. Кожамкулов Серке, член КПСС с 1942 года
7. Байсеитов Канабек, член КПСС с 1943 года
8. Хангельдин Айтбай, член КПСС с 1926 года

21 апреля 1977 г.

Адрес: г. Алма-Ата, ул. Калинина, дом 109, кв. 23
Артыкбаев Шакпак

Сарга Сара
Арыстанов Жусупбек
Артыкбаев Шакпак
Давлетгалиев М.
Тажибаев Абдильда
Кожамкулов Серке
Байсеитов Канабек
Хангельдин Айтбай

*Члену Политбюро ЦК КПСС,
Первому секретарю ЦК КП Казахстана
товарищу Д. А. Кунаеву*

Член Коммунистической партии с 1920 года ТЕМИРБЕК КАРАЕВИЧ ЖУРГЕНЕВ был одним из активных борцов за установление и упрочение Советской власти в казахской степи.

Его назначили секретарем организационного бюро по созыву Тургайского областного съезда Советов, открывшегося в марте 1918 года.

Первым боевым крещением Т. Жургуева явилось организованное им в 1918 году восстание в урочище Кзыл-Кум Иргизского уезда против Алаш-Орды. В 1919–1921 годах в Иргизе он работает председателем волревкома, руководит отрядом милиции по ликвидации остатков контрреволюции и подавлявшим вооруженные выступления байско-кулацких элементов, а также избирается заместителем, затем председателем уездного ревкома.

В 1927 году Т. Жургуев в Ташкенте отлично оканчивает экономический факультет государственного университета, одновременно выполняет обязанности полпреда Казахской АССР (1923–1926 гг.), потом работает ректором первого Казпедвуза и научным сотрудником в САГУ.

В 1929–1930 годах Т. Жургуев – Народный комиссар финансов в Таджикистане, а в 1930–1933 годы возглавляет Народный Комиссариат просвещения Узбекской ССР. В работе ему помогает знание таджикского и узбекского языков. За время работы в Средней Азии Т. Жургуев избирается Членом ЦИК СССР.

В феврале 1933 года по решению ЦК ВКП(б) произошло обновление партийного руководства в Казахской АССР. На пост первого секретаря Казахского краевого комитета ВКП(б) был избран видный партийный и государственный деятель Левон Исаевич Мирзоян, коммунист с 1917 года.

Вскоре после этого Народным Комиссаром просвещения Казахстана стал Т. Жургуев, посланный на эту должность ЦК ВКП(б). Он выполнял и обязанности председателя Комитета по делам искусств при Совнаркоме Казахской АССР и являлся Членом бюро Казкрайкома партии.

На VI пленуме Крайкома ВКП(б) Л. И. Мирзоян говорил: – «Наш Наркомпрос, надо полагать, после обновления и укрепления руководства сумеет поставить эту работу. Думаю, что с помощью краевых организаций тов. Жургуев превратит Наркомпрос в настоящий штаб по руководству строительством национальной культуры» (Из стенографического отчета пленума, стр. 288).

Да, в своей надежде секретарь Краевого комитета партии не ошибался: Т. Жургуев проявлял себя как крупный и энергичный организатор в деле коренной перестройки работы всех органов народного просвещения и учреждений культуры в республике. Мы подотворной деятельности.

Т. Жургенев сумел мобилизовать усилия работников просвещения на претворение в жизнь, например, постановления Казахского Краевого комитета партии и Совнаркома Казахской АССР «Об упорядочении структуры школ», положившего начало развитию казахской средней школы. Он сыграл большую роль в подготовке кадров учителей, в строительстве школьных зданий, школ-интернатов, особенно в ауле и на селе.

Огромными были заслуги Т. Жургенева и в области расцвета искусств казахского народа. Ему принадлежала главная инициатива в постановке впервые на сцене оперы «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын», а также музыкальных пьес «Айман-Шолпан» и «Шұға». Он являлся ведущим организатором и в создании национального театра оперы и балета, казахской филармонии и хореографического училища.

Под непосредственным руководством и участием Т. Жургенева хорошо прошла декада казахского искусства в Москве в мае 1936 года. За создание Казахского оперного театра, за успешное проведение декады казахского искусства в Москве Т. Жургенев был награжден Президиумом Верховного Совета СССР орденом Трудового Красного Знамени.

Исключительную ценность представляют печатные труды Т. Жургенева. Его многочисленные статьи и очерки публиковались в республиканских газетах и журналах и издавались отдельными книгами и брошюрами. В них ярко освещались актуальные проблемы и задачи развития культуры и искусства казахского народа (см. книгу Р. Сулейменова «Темирбек Жургенев». Издательство «Казахстан», 1968 г.).

В июле 1937 года на первом съезде Компартии Казахстана Т. Жургенев был избран Членом ЦК. А на его организационном пленуме был избран и членом бюро ЦК КП(б) Казахстана.

Факты свидетельствуют о том, что Т. Жургенев был одним из видных общественных и государственных деятелей Средней Азии и Казахстана. Мы в сжатой форме указали на его весомые заслуги перед Коммунистической партией и трудящимися нашей республики.

Поэтому вносим предложение присвоить имя **ТЕМИРБЕКА КАРАЕВИЧА ЖУРГЕНЕВА** средней школе и улице в городе Алма-Ате. Также вносим предложение отметить 80-летие со дня рождения Т. К. Жургенева на собрании представителей общественности нашей столицы.

« 2 » февраля 1978 г.

1. Есова С. С., член КПСС с 1920 года
2. Давлетгалиев М., член КПСС с 1921 года
3. Арстанов Ж., член КПСС с 1925 года
4. Артыкбаев Ч., член КПСС с 1926 года
5. Тажибаев А., член КПСС с 1939 года
6. Кожамкулов С., член КПСС с 1942 года

460012 Алма-Ата, ул. Калинина № 109, кв. 23
Артыкбаев Ч. А.

ХАЛЫҚ КОМИССАРЫ

Адамзат тарихының арайлы таны Ұлы Октябрь қазақ топырағында талай ерлерді Аөсіріп шығарып, талай жарық жұлдыздарды көкке көтерді. Жылдар өтсе де, жарығы әлсіремей, жарқырай түсетін сондай жұлдыз, сондай ерлердің бірі – Темірбек Қараұлы Жүргенов еді.

Туған халқы алдында сіңірген ерен еңбегіне қарағанда, ешкім де оны сексен жасқа енді толып отыр деп ойламайтын сияқты. Алайда бұл шындық. Осыдан сексен жыл бұрын жаз Ырғызды жайлап, қыста Қызылорда облысының қазіргі Жалағаш ауданының «Жаңа талап» совхозын қыстайтын көшпелі ауылда дүниеге келген Темірбек Жүргеновтің қырыққа да жетпеген қысқа өмірінде халқымыз үшін қыруар іс тындырып, алуан қырынан көріне білген аяулы азамат екенін қазіргі көзі тірі замандастары да, оның қамқорлығына бөленген ізбасар інілері де айтып тауыса алмайды. Отызыншы жылдары Т. Жүргеновтің қарауында қызмет істеген қазіргі көрнекті жазушы Ғабит Мүсірепов өзінің жазған естелігінде ол кісінің аса принципшіл, табанды большевик және республикадағы іскер басшының бірі екендігін айта келіп: «Жүргенов – қамқор комиссар, нағыз нарком болды», – деп бағалағаны бар.

Т. Жүргеновтің кейіннен халқымыздың мәдениетін көтеру жөнінде көрнекті қайраткер дәрежесіне жетуі тегін емес. Ол халықтың озық өнерімен ерте танысты. Бұған оның алғашқы мұғалімдерінің бірі Шығыс әдебиетін тамаша білетін әйгілі ақын Тұрмағамбет Ізтілеуов болғанын айтсақ та жеткілікті. Өзі де Орта Азия мен Шығыс халықтарының озық ойлы шайырларының дәстүрінде тәрбиеленіп, білім алған Тұрмағамбеттің жас Жүргеновтің эстетикалық көзқарастарының қалыптасуына үлкен әсер еткені сөзсіз. Мұны Т. Жүргеновтің өзі де мойындап, алғашқы ұстазының есімін ілтипатпен еске алады, сөйтіп оның адамгершілік қасиеттерін жоғары бағалайды.

1909 жылы Темірбек Жүргенов Аламесек орыс-қазақ бастауыш мектебіне оқуға түсіп, оны 1913 жылы үздік бағамен бітіріп шығады. Сол жылдың өзінде-ақ Т. Жүргенов Перовскідегі (қазіргі Қызылорда) Суханский атындағы қалалық жоғары орыс-қазақ училищесіне түсіп оқиды. Сол кезде Перовскідегі ең ірі оқу орны болған осы училище қабырғасында жүрген кезінде-ақ жас Жүргенов өзінің ұстамдылығымен, батылдығымен, принциптілігімен көзге түседі. Оның үстіне Жүргенов орыс әдебиетінің озық үлгілерімен осы кезде таныса бастаған-ды. Училищеде бірге оқыған замандастарының айтуына қарағанда, ол қазақ оқушылары үшін орыс әдебиетін оқып үйренетін үйірме құрып, өзі Крыловтың, Некрасовтың шығармаларын қазақ тіліне аудармақшы да болады.

мет. Социалистік Еңбек Ері Серке Қожамқұловтың қайықты орын алған «Бастық алдындағы тілмаш» деген

сатирасын да Темірбек сол жылдары жазыпты. «Тақпақ-өлең совет заманында, 1920 жылы Орынборда «Ұшқын» газетінде жарияланды. Өлең маған ұнады, – деп еске алады қадірменді қарт артист С. Қожамқұлов. – Мен оны 1926 жылы Қызылордада алғашқы Қазақ театры ашылған күні оқыдым. Өлең көрермендерге мықтап ұнады, олар көздерінен жас шыққанша шабытты күліп, мені көп уақытқа дейін сахнадан жібермей қойды. «Тілмаш-аудармашымен» ұзақ жылдар бойы айрылысқаным жоқ, оны 1936 жылы Москвада болған қазақ әдебиеті мен өнерінің алғашқы онкүндігі программасына да енгіздік».

1917 жылы училищені бітіріп шыққан Темірбекті білімге деген құштарлық Уфа қаласына апарды. Осындағы жер өлшеу училищесіне оқуға түскенімен, Жүргенов бұл училищені тәмәмдай алмайды. Оның бір себебі – сол кезде жүріп жатқан азамат соғысының қиыншылықтары болса, екінші бір себебі азаттық үшін айқаста Темірбек сынды тепсе темір үзетін білімді де, жігерлі жігіттердің қажеттігінен еді. Сөйтіп, жиырмаға жаңа ғана іліккен Темірбек те революция жеңістерін қорғау жолындағы құрметті де қиын күреске араласып кете береді. Ол, кейіннен өзінің өмірбаянында жазғанындай, «жер өлшеу училищесінен 1918 жылы бірден совет органдарына қызметке ауысады» да, Қазақстанда Совет өкіметін орнатуға қатысады.

Жас Жүргенов өзінің революция жауынгері ретіндегі алғашқы қадамдарын 1918 жылы Ырғыз уезінде бастады. Осы уездің Қарақұм деген жерінде алашордашыларға қарсы көтеріліс ұйымдастырған Жүргеновті Октябрь революциясы мен азамат соғысының белгілі қайраткері Әліби Жангелдин Советтердің Торғай облыстық съезіне әзірлену ісіне қатыстырады. Советтердің Торғай облыстық съезінің 1918 жылы 21 мартта Орынбор қаласында өткені, съездің батыс облыстарда Совет өкіметін нығайтуда, еңбекшілер бұқарасының көзін ашып, саяси сана-сезімін оятуда орасан зор роль атқарғаны тарихтан мәлім. Съезд жұмысының ойдағыдай өтуіне, орасан маңызы болуына Темірбек Жүргенов секретары болған съезд шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросы зор әзірлік жұмысын жүргізген-ді.

Т. Жүргенов сол жылдардағы саяси өмірдің сан алуан салаларына белсене қатысып жүрді. Бұған оның сол кезде Орынбордан шыққан тұңғыш советтік газеттердің бірі «Қазақ мұңын» шығаруға қатысып, оның редакциялық коллегиясының мүшесі болғаны, одан кейін Ырғыз большевиктерімен бірге отряд басқарып, ақ бандалардың қалдықтарын жоюға қатысқаны айғақ бола алады.

Жігерлі жасқа Ырғыз большевиктері үлкен сенім көрсетеді. Ол 1920 жылы Әліби Жангелдиннің кепілдемесімен Коммунистік партияға қабылданады да, сол жылы Ырғыз уездік ревкомы председателінің орынбасары болып сайланады. Ал 1921 жылы Ырғызда осы уездің ревком председателі болып істейді. Сонымен қатар, 1921 жылға дейін Т. Жүргенов жұмысшы, солдат және шаруа депутаттары Ырғыз уездік Советі атқару комитетінің председателі қызметін қоса атқарады.

Сол кезде қазақ даласында
болған Т. Жүргенов ғылымға, с

Тіпті кейін жауапты мемлекеттік қызметтер атқарып жүргенінде де оның «мені ғылыми-зерттеу жұмысына пайдаланған орынды деп есептеймін» деп әлденеше рет жазғаны Т. Жүргеновтің әкімшілік-ұйымдастыру жұмыстарының қиыншылықтарынан тайсақтағаны емес, ғылыми іспен айналысуға құштарлығынан деп түсіну керек.

Ірғыз уезі таратылған бойдан Темірбектің 1921 жылы Орынбор жұмысшы факультетінде оқып, оны бітіргеннен кейін Ташкенттегі В. И. Ленин атындағы Орта Азия университетінің заң факультетіне түсіп оқуы осы білімге ынтықтық пен ғылымға құштарлықтың айғағы болатын.

1920 жылы В. И. Ленин қол қойған декрет бойынша ашылған Орта Азия мемлекеттік университеті Жүргенов оқуға түскен жылдары едәуір нығайып, оқу базасы қалыптасқан ірі оқу орындарына айналған еді.

Университеттің ашылып, оқу базасының нығаюына еліміздің ежелгі оқу орындары жан-жақты көмек көрсетті. Москва, Ленинград және басқа қалалардан аса бай жабдықтар, мындаған том әдебиет, оқу құралдары әкелінді. В. В. Бартольд, Е. П. Коровин, В. И. Романовский және басқалар сияқты атақты ғалымдар жаңа университеттің бой бекітіп, нығая түсуіне үлкен көмек көрсетті.

Университет студенттері білім алумен қатар қосымша жұмыстар да атқаратын. Мұның өзі ол кезде елімізде жергілікті ұлттардан шыққан білімді, маман кадрлардың жетіспеушілігінен туған еді. Бірінші курстың екінші семестрінен бастап Темірбек Жүргеновке де үлкен сенім жүктелді. Ол Қазақ АССР-ның Түркістан республикасындағы уәкілетті өкілі болып тағайындалды. Сөйтіп Т. Жүргенов еліміздегі жоғары оқу орындарының сол кездегі көптеген оқушылары сияқты, білім алумен бірге қоғамдық-саяси өмірге етене араласып кетті.

1923–1926 жылдары Темірбек Жүргенов Қазақ АССР-ның Түркістан республикасындағы уәкілетті өкілі ретінде Орта Азия республикалары мен Қазақстанды ұлттық-территориялық жағынан бөлу ісін әзірлеуге белсене қатысады. Одан соң қазақтың тұңғыш педагогикалық институтының ректоры және Орта Азия мемлекеттік университетінің ғылыми қызметкері болып істейді. Осы кезеңде Жүргенов бірнеше тарихи-этнографиялық және демографиялық очерктерін жариялап, баспасөзге де белсенді түрде қатысқан еді.

Темірбектің тәжік, өзбек тілдерін жақсы білетіндігі мен оның ұйымдастырушылық қабілетін жоғары бағалаған ВКП(б) Орталық Комитетінің Орта Азия жөніндегі бюросы оны 1929 жылы Тәжікстанға қызметке жібереді. Ол мұнда 1929–1930 жылдары финанс халық комиссары болып істеп, Советтік Тәжікстанның экономикасын нығайтуға атсалысады. Ал 1930–1933 жылдары Т. Жүргеновті партия Өзбекстанға жұмысқа жібереді. Бұл жылдары Өзбекстан халық ағарту комиссары болып істеген Т. Жүргенов республика мәдениетін өркендету, халыққа білім беру ісіне үлкен үлес қосады.

1933 жылдың басында ВКП(б) Орталық Комитеті Темірбек Жүргеновті Қазақ АССР Халық Комиссары ретінде жібереді. Осы жұмыста және Қазақ АССР Халық Комиссары ретіндегі өнер жөніндегі комитетінің председателі болып істей жүріп,

Темірбек Жүргенов өзінің тамаша ұйымдастырушы екенін көрсете білді. Өмірінің соңғы үш-төрт жылына тұстас келген кезеңде Жүргенов қазақ мәдениетін өркендетуге, ұлттық мәдениет кадрларын – артистерді, композиторларды даярлауға бүкіл күш-жігерін жұмсады.

Жұбайы Дәмеш Ермакова былай деп еске алады: «Қазақстан өлкелік партия комитеті мен үкіметі мәдениет пен өнерді дамыту жөнінде бірсыпыра қаулылар қабылдады. Мысалы, музыка театры, филармония ашу міндеті алға қойылды. Бұл жұмыс Халық ағарту комиссары Темірбек Жүргеновке тапсырылды. Ол үлкен шабытпен, өзіне біткен еңбексүйгіштікпен қазақтың тұңғыш музыкалық театрын ұйымдастыруды қолға алды. Жүргенов театр жұмысына талантты қазақ жазушылары Сәкен Сейфуллинді, Бейімбет Майлинді, Ілияс Жансүгіровті, Мұхтар Әуезовті, Сәбит Мұқановты, Ғабит Мүсіреповті, Ғаббас Тоқжановты, Әбділдә Тәжібаевті, Сағыр Қамаловты және басқаларын тартты. Мысалы, Мұхтар Әуезовке «Айман-Шолпанның», Бейімбет Майлинге «Жалбырдың», Ғабит Мүсіреповке «Қыз Жібектің» либреттоларын бір-екі айдың ішінде жазып бітіруді тапсырды. Жүргенов олардың сценарийлері мен либреттосын талқылауға белсене қатысты».

Опера және балет театры мен қазақ филармониясы, хореографиялық училище де сол кезеңде ашылған еді. Сондай-ақ жергілікті жерлерде де театр өнері кең қанат жайды. Т. Жүргенов сол кездегі қазақ өнерін дамытуға әкелік қамқорлық жасады десек, асыра айтқандық болмайды. Өйткені ол халық арасынан шыққан талантты әншілерді, ақындарды, жыршы-жырауларды, бишілерді, күйшілерді үнемі іздестіріп тауып, олардың шеберліктерін шыңдауына қамқорлық жасап отырды.

Қысқа мерзім ішінде өнер саласында қол жеткен табыстарға байланысты 1936 жылы Москвада қазақ әдебиеті мен өнерінің тұңғыш онкүндігі өткізілгені мәлім. Осы онкүндікке қатысқан бір топ ақындармен, артистермен бірге Темірбек Жүргенов те Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Темірбек Жүргенов халық ағарту саласында да орасан зор із қалдырды. Ол қазақ орта мектептерін құру үшін республиканың халық ағарту қызметкерлерін ұйымдастыруға көп күш-жігер жұмсады, мұғалім кадрларын даярлауға, мектептердің оқу-материалдық базаларын нығайтуға жаңа мектептер, интернаттар, балалар бақшаларын салу ісіне зор көңіл бөліп отырды. Сол кезде Алматының өзінде ғана Т. Жүргеновтің басшылығымен 18 мектеп үйі, Мәдениет үйі мен консерватория салынғаны, қазіргі опера мен балет театры үйінің салынуы оның орасан зор жемісті жұмыс жүргізгеніне дәлел бола алады.

Халқымыздың мәдени өмірін өркендетуге осындай үлкен үлестер қосқан абзал азаматы жайындағы шағын мақалада оның бүкіл өмірі мен қызметін толық баяндап беру мүмкін емес. Оның қысқа өмірінде тындырған қыруар ісі келелі де көлемді зерттеуді керек етеді. Біздің қолға қалам алғандағы мақсатымыз – туған халқының әдебиеті мен мәдениетіне Темірбек Жүргеновтің

нын еске сала кету еді.

ТАБАНДЫ КҮРЕСКЕР

Бүкіл еліміздегідей Қазақстан мен Орта Азияда Совет өкіметін орнату және нығайту жолындағы күрестің барысында партия революция мен халық ісіне қалтқысыз берілген нағыз большевик-лениншілдердің бүтіндей бір ұрпағын тәрбиелеп шығарғаны мәлім. Оның ішінде Темірбек Жүргенов те лайықты орын алады.

Темірбек Жүргенов 1898 жылы ноябрьде Ақтөбе облысының Ырғыз ауданындағы Басықарақопа деген жерде (қазіргі «Жабасақ» совхозы) туды. Оның ауылы жазда Ырғыз уезінің Басықарақопа дейтін жердегі Орскіге жақын жайлауды жайлайтын да, күзде Перовскіге (Қызылорда) жақын Сыр бойындағы өзінің тұрақты қыстауына қоныстанатын. Осы жерде Темірбек тұңғыш рет ауыл мектебінің табалдырығын аттайды. Бұл мектепте сол кездегі білімді адамдардың бірі әрі дарынды талант иесі, ақын Тұрмағамбет Ізтілеуов мұғалім болып істейтін-ді. Ол өзінің жас шәкірті Темірбек Жүргеновтің көкірегінде терең де өшпес із қалдырды.

Тұрмағамбет ақыннан алған білімі, тәжік және өзбек тілдерін үйренуі Т. Жүргеновке кейін Тәжікстан мен Өзбекстанда жауапты қызметтер атқарған кезінде зор пайдасын тигізді.

1909 жылы әкесі Қара Жүргенов Темірбекті Аламесекке апарып, болыстық орыс-қазақ бастауыш мектебіне береді. Аламесек сол кездегі көшпелі қазақтардың сауда және әкімшілік орталығы болатын.

Аламесек бастауыш мектебін Темірбек 1913 жылы үздік бағамен бітіреді де, сол жылы Перовскідегі Суханский атындағы қалалық жоғары орыс-қазақ училищесіне түседі. Бұл сол кездегі Перовскідегі ең ірі оқу орны болатын. Училищеде Темірбек өзінің табандылығымен, ұстамдылығымен, принциптілігімен көзге түседі. Ол қазақ оқушылары арасында орыс әдебиетін оқып үйрену үйірмесін құрады да, оның жұмысына қызу атсалысады. Мұның өзі оның әдебиетке деген құмарлығын арттырып, қабілетін шындай түседі. Сол жылдары кәмелетке жетіп үлгірмеген Темірбек Крылов пен Некрасовтың шығармаларын қазақ тіліне аударуға әрекет жасайды. Темірбек өзінің алғашқы туындыларының бірі – «Бастық алдындағы тілмаш» деген өлеңін сол мезгілде жазады. Бұл шығармасында ол халықтың қараңғылығы мен надандығын өзінің қарниет мүддесіне пайдаланып келген парақор тілмаштарды әшкерелейді. Кейінде Темірбектің бұл шығармасы қазақ сахна өнерінің майталманы – Социалистік Еңбек Ері, Қазақ ССР халық артисі Серке Қожамқұловтың репертуарынан көп жылға дейін орын алып келгені аян. Бұл жөнінде Серке аға былай деп есіне алады:

– «Тілмаш аудармашымен» ұзақ жылдар бойы айрылысқаным жоқ, оны 1936 жылы Мәскеудегі «Тілмаш» әдебиеті мен өнерінің алғашқы онкүндігі программасына да қосып, оны сахнада да оны жадыма сақтап келдім.

Суханский атындағы училищені Темірбек 1917 жылы ойдағыдай бітіріп шығады.

Жасынан білімге құштар Темірбек оқуын одан әрі жалғастыруды мақсат етіп қояды. Сол жылы ол Уфаға барып, жер өлшеу училищесіне түседі. Оның 1 курсы үздік бағамен бітірген соң Темірбек Жүргеновке оқудан қол үзуге тура келеді. Т. Жүргенов, өзінің өмірбаянында ашып көрсеткеніндей, ол жер өлшеу училищесінен 1918 жылы бірден Совет органдарына қызметке ауысады, сонымен бірге Қазақстанның кейбір жерлерінде Совет өкіметін орнатуға қатысады.

Жігерлі де білімді жас Темірбек Жүргеновтің дүниеге революциялық көзқарасының қалыптасуына қазақ халқынан шыққан тұңғыш большевик Әліби Жангелдин зор ықпал етті. Темірбек Жүргенов Әліби Жангелдинмен 1918 жылы Торғайда танысады. Торғай дала комиссары Ә. Жангелдин білімді де жігерлі жас Темірбекті Советтердің Торғай облыстық съезін шақыруға даярлық жұмысына тартты. Т. Жүргенов съезді шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросының секретары болып тағайындалды.

Бұл съезд 1918 жылы 21 мартта өтті. Ол Қазақстанда жас Совет өкіметін нығайтуда, республиканың батыс облыстарында еңбекшілердің қалың бұқарасының саяси санасын оятып, белсенділігін арттыруда үлкен рөл атқарды. Сол кезде Ұлы Октябрь идеяларын бұқара арасында кеңінен насихаттау кезек күттірмейтін міндетке айналды. Бұл аса құрметті де, күрделі міндетті орындауда газеттердің рөлі өте зор болды. Осыған орай жер-жерде советтік алғашқы газеттер шыға бастады. Солардың бірі Торғайда 1918 жылы апрельде шыққан «Қазақ мұңы» газеті еді. Оның редакция алқасына халық мүддесіне шексіз берілген, даярлығы мол, қабілетті де іскер бір топ адамдармен бірге Т. Жүргенов те енді. Ол өзінің журналистика саласынан тәжірибесінің жоқтығына қарамастан, газетті шығарудың барлық процесіне қызу атсалысты. Мұнда ол 1919 жылға дейін қызмет жасады.

Ол кезде Қазақстанда саяси жағдай қайтадан шиеленісе бастаған-ды. Ақгвардияшылар мен алашордашылар опасыздықпен Торғайды басып алып, ардагер А. Имановты атып өлтірді, большевик Таранды айуандықпен жазалады. Жаулар елді мекендерді басып алып, партия, совет қызметкерлерін қуғынға ұшыратты.

Сол бір сұрапыл кезеңде Т. Жүргенов Қызыл Армияның тәжірибелі қолбасшысы, Бірғыздың бірінші соғыс комиссары Иван Федорович Киселевпен және Октябрь революциясының көрнекті ардагерлерінің бірі Бәймен Алмановпен достасып, жас Совет өкіметінің жауларына қарсы күрес жүргізеді.

Бірғыз ақгвардияшылар мен алашордашылардан азат етілген соң, Т. Жүргенов Кенжеқорада болыстық революциялық комитеттің председателі болады, бай-кулақтар элементтерінің жеке қарулы көтерілістерін талқандауға басшылық етті. Өзінің революциялық күресінде ол Әліби Жангелдиннің нұсқауларын үнемі басшылыққа алып отырды. Т. Жүргеновтің сол кездегі серіктерінің бірі А. С. Сытдықов кейінде былай деп жазды:

«Ақ бандылар мен алашордашылардың қарулы отрядтарының қалдықтарын құрту жөніндегі жауынгерлік тапсырманы ол (Т. Жүргенов — А. С.) айналай Әліби Жангелдиннің тапсыруымен орындады».

1920 жылы Ырғыз партия ұйымы Т. Жүргеновті Коммунистік партияның мүшелігіне қабылдады. Сол жылы Т. Жүргенов Ырғыз уездік революциялық комитетінің председателінің орынбасары, көп кешікпей председателі болып сайланды. Сонымен қатар ол 1921 жылға дейін жұмысшы, солдат және шаруалар депутаттары Ырғыз уездік Советі атқару комитетінің председателі болып істеді.

1921 жылы Ырғыз уезі таратылады да, Т. Жүргенов Орынбордағы жұмысшылар факультетіне оқуға түседі. Тұрмыстың ауырлығына қарамастан, ол өзінің басқа да көптеген серіктері сияқты оқуды бар ынтасымен жақсы оқыды. Сезімтал да кішіпейіл Т. Жүргенов жолдастарының құрметіне бөленіп, олардың ұйтқысы болды. Сол кезде Орынборда татардың халық ағарту институтында оқыған Серке Қожамқұлов Темірбек туралы былай деп есіне алады:

«Ол жұмысшылар факультетінде өзімен бірге оқитын досы Ерғали Алдоңғаровпен бірге біздің жатақханаға жиі келіп жүрді. Сөзге ұтымды, әңгімешіл, қазақтың өлең-жырлары мен ән-күйлерін жақсы білетін Темірбек біздерді тез еліктіріп, жабырқау көңілімізді сергітіп жіберетін-ді. Сондықтан да біздер әрқашан оның келуін қуана қарсы алатынбыз, өздеріміз де оған жиі-жиі барып, ақыл-кеңес сұрап, пікірлесіп тұратынбыз, қажет болған кезде қолдау табушы едік».

Орынбордағы жұмысшылар факультетін ойдағыдай бітіріп, Т. Жүргенов 1923 жылы В. И. Ленин атындағы Орта Азия университетіне жолдама алып, заң факультетінің студенті болды. Бұл кезде ол университеттің нығайып, кемеліне келген шағы болатын. Университет Орта Азия республикалары мен Қазақстан үшін мамандар даярлайтын ірі оқу орнына айналған-ды.

Екінші семестрден бастап-ақ Т. Жүргенов университеттегі оқуын жауапты қызметпен тығыз ұштастырды. Бұл сол дәуірдің, нақтылы тарихи жағдайдан туған құбылыс болатын. Университетте оқи жүріп, Т. Жүргенов Қазақ АССР-ның Түркістан республикасындағы толық праволы өкілі қызметін ойдағыдай атқарды. Қазақ және Түркістан республикаларының қоғамдық өміріне белсене араласқан Т. Жүргенов осы республикалардың Орталық Атқару Комитеттерінің мүшесі болды, облыстық, өлкелік және республикалық партия конференцияларына делегаттыққа сайланды.

В. И. Ленин атындағы Орта Азия мемлекеттік университетінде оқып жүрген кезінде Т. Жүргенов ғылыми-зерттеу жұмысымен шұғылданады. Бұл жұмыста оған университеттегі оқу, право, тарих, этнография саласындағы мамандар зор көмек көрсетті. 1924 жылы Т. Жүргенов өзінің «Орта Азия республикаларында тұратын қазақтардың хал-жайы» атты тарихи-этнографиялық очерктерін жариялады.

1926 жылы Ташкентте Қазақтың тұңғыш педагогикалық жоғары оқу орны ашылды. Оның ректоры болып университеттің соңғы курсында оқып жүрген Т. Жүргенов тағайындалады.

Сол жылы 7 сентябрьде «Советская степь» газеті Т. Жүргеновтің «Қазақстандағы жоғары оқу орнының міндеттері. Дүниежүзілік мәдениетті халықтар арасында тарату» деген көлемді мақаласын жариялады. Онда Қазақстандағы

жүргізіліп жатқан мәдени революцияның тарихи маңызы атап көрсетіліп, қабілетті де іскер мамандар даярлау туралы баяндалады.

Арада бір жыл өткенде, Т. Жүргенов «ҚАССР-інде жоғары оқу орнын ұйымдастырудың қорытындылары мен перспективалары» деген тақырыпта баяндама жасады. Бұл баяндама 1928 жылы Ташкентте «Қазақ педагогикалық институтының бір жылғы жұмысы» деген атпен жеке кітапша болып шықты. Т. Жүргенов бұл еңбегінде республика астанасы – Алматыда университет ашудың қажеттігін терең де жан-жақты дәлелдеп берді. Университет ашу, жоғары мектепті дамыту, деп атап көрсетті Т. Жүргенов, орасан зор территориясы бар бай өлкені игеру қажеттігінен, оның экономикалық-мәдени жағынан артта қалушылығын жою міндеттерінен туып отыр. «Өлкенің мүлгіген табиғат байлығы, – деп жазды ол, – өзінің зерттеушілерін және ең алдымен жергілікті халық арасынан шыққан жоғары техникалық білімі бар адамдарды күтіп отыр. Халық шаруашылығын одан әрі дамыту процесі халық арасында кеңінен білім тарату қажеттігіне тіреліп отыр».

Бұл мәселе жайында 1927 жылы «Советская степь» газетінде жарияланған «Қазақ университетін ұйымдастыру туралы» деген мақаласында тағы сөз етеді.

Т. Жүргенов Орта Азияның Мемлекеттік университетін 1927 жылы үздік бітіріп шығып, мемлекеттік право жөніндегі ғылыми қызметкер болып университеттің өзінде қалдырылды. Ол «СССР мен Қазақстанды әкімшілік-шаруашылық жағынан аудандарға бөлу проблемасы» деген тақырыпқа диплом жұмысын ойдағыдай қорғап шықты. Бұл тақырыптың маңыздылығын, проблемалық терең қойылысын және оның тындығын ескере келіп, мемлекеттік комиссия Т. Жүргеновтің диплом жұмысын жеке кітап етіп шығару туралы шешім қабылдады. Сол жылдың аяғында кітапша Қызылордада басылып шықты.

Т. Жүргенов университетті бітірген соң да еңбек пен оқуды шебер жалғастыра білді. Ол халықтың қалың бұқарасы арасында марксизм-ленинизм идеяларын насихаттауға үлкен үлес қосты. Ол алғашқылардың бірі болып К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Лениннің шығармаларын аударды. 1938 жылға дейін Т. Жүргенов ғылыми коммунизмнің негізін қалаушылардың жеке еңбектерін, жинақтарын, таңдамалы шығармаларын қазақ тілінде баспаға әзірлеу жөніндегі редакциялық советтер мен алқалардың тұрақты мүшесі болды.

1929 жылы ВКП (б) Орталық Комитетінің Орта Азиялық Бюросы Т. Жүргеновті жаңадан шаңырақ көтерген Тәжік ССР финанс халық комиссары етіп жібереді, ал 1930 жылы Өзбек ССР Халық ағарту комиссары болып тағайындалады.

1933 жылы Т. Жүргеновті партия Қазақстанға Халық ағарту комиссары етіп жіберді. Ол кезде барлық оқу, мәдениет, көркемөнер жұмыстары түгелімен халық ағарту комиссариатына қарайтын. Абзал азамат, табанды коммунист Т. Жүргенов сол кезде республикада қанатын кеңге жайған мәдени революцияның көкейтесті де күрделі мәселелерін шебер шешіп отырды. Ол 1934 жылы «Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті» кітабының бүкілқазақстандық тү

байтақ республикамыздың түпкір-түпкірінен домбырашылар, қобызшылар, әншілер, жыршылар мен жыраулар қатынасқаны мәлім. Сол бір өнер иелерінің шабытын тасытқан тамаша жиынның барысында келешекте есімдері ел мақтанышына айналған талай талант иелері бөлініп шыққанын кім білмейді.

Т. Жүргенов халық ағарту комиссары қызметін асқан іскерлікпен атқарып, республикамызда мәдени революцияны жүзеге асыруға тікелей басшылық етіп, көп еңбек сіңірді.

Сол жылдары республикамызда жүздеген мектептер ашылып, сауатсыздықты жою саласында күрес кең көлемде жүргізілді. Соның нәтижесінде революцияға дейін халқының небәрі 2 пайызы сауатты болған Қазақстанда сауаттылық 1936 жылы 60 пайызға артқаны мәлім. Республикада мұғалімдер даярлау, оқулықтар мен методикалық құралдар шығару ісі кең көлемде жүргізілді. Т. Жүргенов республикада жоғары оқу орындарын ашуға қызу атсалысты. Ол Қазақтың Мемлекеттік университетін ашуға көп еңбек сіңірді. Бұл университет 1934 жылы ашылды.

Көрнекті жазушы, ғалым Әбділдә Тәжібаев Темірбек Жүргенов жөнінде былай деп еске алады:

«1936 жыл. Барлық оқу, мәдениет, көркемөнер жұмыстарын түгел осы Наркомпрос басқаратын. Осындай аса күрделі міндеттер атқаратын республикалық үлкен мекеменің басшылығына ерекше іскер және қайратты Наркомның келгеніне екі жылдай болып қалған.

– Темірбек десе, Темірбек көрінеді. Нағыз темір Нарком!

Расында да Жүргеновтің ісі Алматы көшесін аралап жүрген жай адамның да көзіне оттай басылатын. Аз ғана уақыттың ішінде қанша мектеп салынды! 1934 жылы бүкілқазақстандық тұңғыш слет өткізілді! Бұл алыста жатқан домбырашы, қобызшы мен әнші, жыршыларды өз дүбірімен елендеткен тамаша жиын болды.

Темірбек орта бойлы, қаршыға пішіндес кісі еді. Ол шешіп сөйлей, кесіп істегенді ұнататын. «Осындай іскер мақтаулы Нарком».

Т. Жүргенов 1936 жылы Москвада өткен қазақ өнерінің бірінші онкүндігін даярлауға және өткізуге зор еңбек сіңірді. Қазақ өнері саңлақтарының бірі – Қанабек Байсейітов «Құштар көңіл» атты кітабында былай деп жазды: «Сол онкүндіктің тұсында Темкең біздің бас қолбасшымыз болды десем, шындыққа қиянат болмайтын шығар. Ең зәру, ең жедел шешім қажет мәселелерді тікелей Темкеңнің араласуымен қолма-қол шешіп жүрдік».

Сол жылы қазақ өнерін дамытудағы еңбегі үшін Т. Жүргенов Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. Ардагер азамат, жалынды насихатшы, темір нарком Т. Жүргенов еңбекшілердің қалың бұқарасы арасында зор құрметке бөленді. 1937 жылы Қазақстан Компартиясының бірінші съезінде ол Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшесі болып сайланды.

Темірбек Қараұлының өмірі мен қызметі партия мен халыққа қалтқысыз қызмет етуімен бірге елдік маңызына ие болады. Сондықтан да халқымыз оның есімін зор ілтипатпен құрмет тұтады.

ӨНЕГЕЛІ ӨМІР

Казақстан мен Орта Азияда Совет өкіметін орнату және нығайту жолындағы күреске белсене қатысушы, мемлекеттік қайраткер Темірбек Қараұлы Жүргеновтің туғанына сексен жыл толды.

Ол 1898 жылғы ноябрьде Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданындағы қазіргі «Жабасақ» совхозы тұрған жерде туды. Ауылдары көктем, жазда Ырғыз жағын жайлап, күз түсе Перовскіге (Қызылорда) жақын, Сырдария бойындағы өзінің тұрақты қыстауына көшіп келетін. Қазіргі Қызылорда облысының Жалағаш ауданындағы «Жаңа талап» совхозы тұрған жерде ол алғаш рет ауыл мектебіне барды. Алғашқы ұстазы, сол кездегі білімді адамдардың бірі әрі белгілі ақын Тұрмағамбет Ізтілеуов бала Темірбектің өмірінде терең із қалдырды.

1909 жылы Қара Жүргенов ұлын орыс-қазақ бастауыш мектебіне оқуға береді. Оны 1913 жылы үздік бағамен бітіріп шыққан соң Перовскідегі Суханский атындағы қала-лық жоғары орыс-қазақ училищесінде білім алады. Ал 1917 жылы Темірбек Уфадағы жер өлшеу училищесіне оқуға түседі. Өзі өмірбаянында көрсеткендей, жер өлшеу училищесінен 1918 жылы бірден совет органдарына қызметке ауысады, сонымен бірге Қазақстанның кейбір жерлерінде Совет өкіметін орнатуға қатысады.

Жалынды большевик Әліби Жангелдинмен кездесіп, оның басшылығымен жұмыс істеуі Т. Жүргеновтің революциялық көзқарасының қалыптасуына үлкен әсер етті. Жас Жүргеновтің алғашқы жауынгерлік қадамы – 1918 жылы Ырғыз уезіндегі Қызылқұм деген жерде алашордашыларға қарсы күрес ұйымдастыруы болды. Сол жылы Ә. Жангелдин жігерлі де білімді жас жігітті Советтердің Торғай облыстық съезіне даярлық ісіне тартты. Т. Жүргенов съезді шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросының секретары болып тағайындалды. 1918 жылы Торғайда шыққан алғашқы совет газеттерінің бірі – «Қазақ мұңы» газеті редколлегиясының мүшесі болып, онда 1919 жылға дейін істеді.

Ырғызды ақгвардияшылар мен алашордашылардан азат еткеннен кейін Жүргенов Қенжеқарада болыстық революциялық комитеттің председателі болып, контрреволюцияның қалдықтарына қарсы күресті, бай-кулак элементтердің қарсылығын басып-жаншуға қатысқан шағын милиция отрядына басшылық етті. 1920 жылы Ырғыз партия ұйымы Темірбек Жүргеновті Коммунистік партияның мүшелігіне қабылдады. Сол жылы-ақ ол Ырғыз уездік революциялық комитеті председателінің орынбасары, көп ұзамай оның председателі болып сайланды.

Ырғыз уезі таратылысымен 1921 жылы Орынбордағы жұмысшы факультетіне оқуға келді. Екі жылдан кейін Ташкенттегі В. И. Ленин атындағы Орта Азия университеті заң факультетінің студенті болып тағайындалды. Осы уақытта ол университеттегі оқуынан қол

республикасындағы толық праволы өкілі болып тағайындалды. Қазақ және Түркістан республикаларының қайнаған қоғамдық өміріне белсене араласты. Ол Қазақстан мен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болып сайланды, облыстық, өлкелік және республикалық партия ұйымдарының конференциялары мен пленумдарына делегат болып қатысты.

1926 жылы Ташкентте Қазақтың педагогтік жоғары оқу орны ашылды. Оның тұңғыш ректоры болып университеттің соңғы курсында оқып жүрген Темірбек Қараұлы Жүргенов тағайындалды. Орта Азия мемлекеттік университетін Темірбек Қараұлы Жүргенов 1927 жылы үздік бітіріп шықты және мемлекеттік право жөнінен ғылыми қызметкер болып, университетте қалдырылды. Оның «СССР мен Қазақстанды әкімшілік-шаруашылық жағынан аудандарға бөлу проблемасы» деген тақырыптағы диплом жұмысы жеке кітапша болып басылып, оған жазған алғы сөзінде университеттің профессоры Н. Фиолетов былай деп көрсетті: «Сынақ комиссиясы бұл жұмысты дипломдық жұмыстарға қойылатын дағдылы талаптар дәрежесінің шеңберінен жоғары деп бағалады. Бұл жұмыстың авторы қазір мемлекеттік право кафедрасында ғылыми қызметкер есебінде факультетте қалдырылып отыр».

Университеттен кейін Т. Жүргенов қазақ халқының қалың бұқарасы арасында марксизм-ленинизм идеясын тарату және насихаттау ісіне едәуір үлес қосты. Ол Маркстің, Энгельстің және Лениннің еңбектерін қазақ тіліне алғаш аударғандардың бірі. 1938 жылға дейін ғылыми коммунизм негізін салушылардың жеке еңбектерін, сондай-ақ жинақтарын, таңдамалы шығармаларын баспаға әзірлеу жөніндегі редакциялық советтер мен коллегиялардың тұрақты мүшесі болды.

ВКП(б) Орталық Комитеті Ортаазиялық бюросының қаулысы бойынша 1929 жылы Т. Қ. Жүргенов Тәжікстанға финанс халық комиссары қызметіне, ал 1930 жылы ВКП(б) Орталық Комитетінің нұсқауымен Өзбек ССР халық ағарту халық комиссары қызметіне жіберілді.

1933 жылы Т. Қ. Жүргенов Қазақ АССР Халық ағарту комиссары қызметіне тағайындалды, көп ұзамай ВКП(б) өлкелік комитетінің бюро мүшесі болып сайланды. Т. Қ. Жүргенов өзінің бүкіл күш-жігерін, мол саяси тәжірибесін және терең де жан-жақты білімін сарқа жұмсай отырып, мәдениет саласындағы көптеген нақты міндеттерді шешуге табандылықпен кірісті. 1934 жылы халық көркем өнерпаздарының бүкіл қазақстандық тұңғыш слётін өткізді. Бұл алыста жатқан домбырашы, қобызшы мен әнші, жыршы-жырауларды да дүбірімен елеңдеткен тамаша жиын болды.

Өмірінің соңғы кезеңіндегі сол бір үш-төрт жылда ол көп нәрсе істеді. Қазақстан мәдениетін өркендету ісінде терең із қалдырды. 1935 жылы жарияланған бірқатар сөздері мен еңбектерінде, мәдениет майданындағы жағдайға, атап айтқанда республикада халыққа білім беру ісін өркендету жайына талдау жасайды.

Қазақстанның 30-шы жылдардағы әдебиеті мен өнерін өркендетуде еңбектері бар. Қазақстан мәдениетінің революцияға дейінгі тарихи еңбектерінде түгел қамтылып, бірқатар халық ақындары мен

композиторларының творчествосына дұрыс баға берілді. Ол әдебиет пен өнердің партиялылығы, халықтығы үшін күресті. Қазақ театрын ұйымдастыруға да көп күш салды. Т. Қ. Жүргенов 1936 жылы Москвада өткен Қазақстанның әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне дайындалуға ғаламат еңбек сіңірді. Осы жылы қазақ өнерін дамытудағы үздік үлесі үшін Т. Жүргенов Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Қазақстанда мәдени революцияны жүзеге асырудың талантты ұйымдастырушысы, республиканың көрнекті мемлекет қайраткері, адал да принципті коммунист, қажырлы еңбеккер, сыпайы да сезімтал жолдас Темірбек Жүргенов өмірінің соңғы күндеріне дейін Қазақстан еңбекшілерінің қалың жұртшылығы арасында үлкен құрметке бөленіп, зор беделге ие болды.

Қазақстан Коммунистік партиясының I съезінде ол республика Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі, ал Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ұйымдастыру пленумында Орталық Комитеттің бюро мүшесі болып сайланды.

Темірбек Қараұлы Жүргеновтің жарқын өмірі – партия мен Отанға берілгендіктің айшықты үлгісі, жас ұрпақ үшін үлкен өнеге.

Рамазан Сулейменов

ПОЛПРЕД КУЛЬТУРЫ

Среди первопроходцев Октября было немало представителей некогда угнетенных национальных окраин. При содействии и помощи русских большевиков в исключительно сжатые сроки они проходили школу политической и идейной закалки, становились в ряды сознательных и стойких борцов за народное дело. Один из них – Темирбек Караевич Жургенев, пламенный большевик, видный государственный деятель Казахстана, внесший большой вклад в строительство новой культуры республики.

Он родился в 1898 году в Иргизском районе Актюбинской области в семье кочевника. Учился в Перовском училище имени Суханского и землемерном училище в Уфе. В становлении Т. К. Жургенева как коммуниста и активного борца за новую жизнь в Казахстане сыграли роль такие революционеры, как А. Т. Джангильдин, А. А. Айтиев, Н. Т. Тюркулов, И. Ф. Киселев и другие. Первым по-настоящему боевым крещением для молодого Жургенева было восстание в урочище Кызыл-Кум против местной алашордынской власти. Тогда же он стал секретарем организационного бюро по созыву Тургайского съезда Советов. Вскоре он вошел в редколлегию местной советской газеты «Қазақ мұңы» («Думы казахов»).

В то тревожное и насыщенное бурными событиями время ему, как и многим его современникам, частенько приходилось активно участвовать в разгроме

становится председателем ревкома, во главе отряда милиции ликвидирует остатки контрреволюции, байско-кулацких элементов.

В 1920 году Жургенев вступил в ряды Коммунистической партии. Вскоре избирается председателем Иргизского уездного ревкома и председателем исполкома Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов этого уезда. В 1921 году партия направляет его на учебу на Оренбургский рабфак.

Через два года он как один из лучших рабфаковцев был направлен на факультет права Среднеазиатского университета – первого высшего учебного заведения на востоке страны, созданного по инициативе В. И. Ленина.

Университетские годы были не только годами упорной и плодотворной учебы, но и периодом активной политической деятельности. Уже на первом курсе ему пришлось занять ответственный пост – полномочного представителя Казахской АССР в Туркесреспублике. Студент избирается членом ЦИКа Казахстана и Туркестана, делегируется на конференции и пленумы областных, краевых и республиканских партийных организаций.

Полпред и студент Жургенев работает на совесть. Государственное дело и учеба в его жизни органически переплетаются. Вместе с партийными и советскими работниками, учеными и педагогами края он стремится практически осуществить идею В. И. Ленина о национально-территориальном размежевании республик Средней Азии и Казахстана, последовательно разоблачает буржуазно-националистические тенденции, групповщину, часто выступает с остропублицистическими статьями и очерками, в которых поднимает актуальные, жизненно важные проблемы. Таков цикл его очерков «Положение казахов Средней Азии».

Многое делает Жургенев и для практического претворения в жизнь заветов В. И. Ленина о культурной революции, успехи которой в республике сдерживались многими факторами и прежде всего отсутствием подготовленных учительских кадров. Преодолевая косное сопротивление националистов и шовинистов, партия поддержала инициативу коммунистов Казахстана о создании своего педагогического вуза. В 1926 году вуз был организован, но не в самой республике, а в Ташкенте, и его директором назначается Т. К. Жургенев.

В своих статьях и выступлениях молодой директор, вопреки националистическим элементам, твердившим, что казахи не доросли до университета и что вузы будут «навязывать казахскому народу чуждую ему культуру», убедительно доказывал необходимость создания высшей школы республики. И то, что на первых порах обучение в них придется вести на русском языке, с помощью русских профессоров, писал он, будет служить духовному раскрепощению и расцвету казахской нации.

В 1927 году Т. К. Жургенев с отличием заканчивает университет. Его дипломная работа публикуется отдельной книгой, а сам он остается работать на кафедре госправа. В дальнейшем занимается переводом произведений классиков марксизма-ленинизма и учебники по политической экономии и правоведению.

В начале 30-х годов Жургенев возглавил Народный Комиссариат просвещения, был избран членом Казахстанского Краевого Комитета ВКП(б) и членом бюро Казкрайкома партии. Главное внимание он сосредоточивает на проблемах народного образования. Глубокий анализ недостатков сочетает с поиском позитивных путей к их устранению. И делает это не в одиночку, а при широком участии учительства, общественности, всех трудящихся республики. Новый народный комиссар просвещения колесит по городам и аулам, посещая школы и техникумы, рабфаки и вузы. Встречи, беседы с учителями и работниками местных учреждений культуры дают богатый материал для многочисленных устных и печатных выступлений. Значительным событием в жизни республики той поры явился первый съезд деятелей культурного строительства Казахстана, где по решению бюро райкома партии Жургенев выступил с обстоятельным докладом, опубликованным вскоре отдельной книгой – «Культурная революция в Казахстане».

Добиваясь расширения и упорядочения сети педагогических учебных заведений, совершенствования системы переподготовки учительских кадров, Жургенев ведет большую воспитательную работу среди учительства, часто выступает с лекциями и докладами на конференциях, совещаниях и съездах, публикует статьи как по вопросам учебной работы, так и на мировоззренческие темы, нацеливает учителей на активную идеологическую борьбу с религиозными и феодально-родовыми взглядами и традициями.

Штаб культурной революции республики и его руководитель с самого начала своей деятельности остро, по-партийному ставили и решали задачи ликвидации неграмотности, подготовки квалифицированных специалистов.

По-ленински заботливое отношение Жургенев проявлял к художественному наследию прошлого. Он ратовал за творческое использование и развитие лучших традиций народного эпоса, богатейшего фольклора, горячо поддерживал Мухтара Ауэзова и молодой коллектив музыкальной студии республики.

Современников восхищала и поражала неутомимость, одержимость Жургенева в поисках талантов из народа. Он был инициатором созыва ряда слетов и конкурсов народных акынов, мастеров прикладного искусства, артистов художественной самодеятельности, инструменталистов. По-настоящему раскрылся в Т. К. Жургеневе талант организатора в период подготовки и проведения первой Декады литературы и искусства Казахстана в Москве (май, 1936 г.). По итогам декады Т. Жургенев, К. Байсеитова, С. Сейфуллин и Джамбул были награждены орденами Трудового Красного Знамени.

«Декада, – писал позднее Т. К. Жургенев, – явилась прежде всего новой формой интернационального общения, творческой учебы». Дальнейший прогресс культуры он видел в углублении и интенсификации культурного взаимодействия, интернационального духовного общения казахского народа со всеми народами СССР.

Деятельность одного из талантливых организаторов культурной революции в Казахстане, честного и принципиального коммуниста, человека большого обаяния и доброты, каким был Т. К. Жургенев, авторитет среди трудящихся Казахстана.

ЕЛДІҢ ШЕКАРАСЫН БЕЛГІЛЕП, МӘДЕНИЕТІНЕ ҚАМҚОР БОЛҒАН

1937 жылғы қуғын-сүргін зобалаңды жұртшылық 60 жыл бойы түсініп жарытпай, енді ғана біле бастағандай. «Халық жауы» деп жазаланғандардың жазықсыз жандар екенін қазіргі оларды ақтаған заңды құжаттар айқын дәлелдеп отыр. Бірақ мыңдаған зиялылар мен ел қайраткерлері жазықсыз құрбан болып кеткені қандай өкінішті. Солардың бірі еліміздің ардақты перзенті Темірбек Жүргенов еді.

Темірбек Жүргенов 1898 жылы Ақтөбе облысы Ырғыз уезінің «Басықара» деген жерінде дүниеге келген. Ата-тегі Сырды қыстап, қырды жайлап, мыңғырған мал өсірген ауқатты жандар екен.

Өз әкесі Қара деген кісі 1928 жылы ірі байлардың қатарында тәркіленіп, жер аударылыпты.

Әкесі Темірбекті ерте ауыл мектебіне берген. Ол оқыған мектептің мұғалімі атақты Тұрмағамбет Ізтілеуов ақын болыпты да, сол тамаша адамның сабағы Темірбектің бала кезінен-ақ зеректігін ұштапты. Сөйтіп, ол сол ауыл мектебінде Тұрмағамбет ақыннан жалпы білім алуымен бірге тәжік, өзбек тілдерін де үйренген. Әкесі Қара 1909–1913 жылдары Темірбекті Аламесектегі орыс бастауыш мектебіне оқуға береді, оны да ойдағыдай аяқтайды. Бұдан соң да оқуды біраз жалғастырып, 1917 жылы Уфа қаласындағы жер өлшеу (землемерие) училищесіне түседі. Бірақ 1918 жылғы елдегі болып жатқан азамат соғысы салдарынан училище жабылып қалып, оқуды аяқтай алмаған.

Сөйтіп, Т. Жүргеновке Ырғызға қайтып келіп, елде жүріп жатқан советтендіру жұмыстарына белсене араласуға тура келген. Өйткені осы жылы оған Әліби Жангелдин кездеседі де, ол жас Темірбектің қажырын танып, оны елді советтендіру ісіне кеңінен пайдаланады. Ал 1918 жылы Ә. Жангелдин оны Торғай облыстық советтерінің бірінші съезін дайындауға қатыстырыпты. Ол 1920 жылы партия қатарына өтіп, сол жылы Ырғыз уездік ревком төрағасының орынбасары, іле-шала төрағасы болған. 1921 жылы Ырғыз уездік совет атқару комитетінің төрағасы болып сайланған. Осы жылы Ырғыз уезі екіге бөлініп (Ырғыз, Шалқар аудандары болып бөлінеді) таратылуына байланысты, ол бұл міндетінен босатылған. Соған байланысты 1921 жылы Орынбордағы орта білім беретін рабфакқа түсіп, оны 1928 жылы аяқтаған.

Сол 1928 жылы ол Ташкенттегі Орта Азия университетінің заң факультетіне оқуға түсіп, 1927 жылы оны үздік дипломмен бітіргеннен кейін, университетте сабақ беруге қалдырылған. Ташкентте оқыған жылдары оған үлкен сенім артылып, Қазақ АССР-ы, Түркістан республикасы Орталық Атқару комитеттерінің мүшесі болып сайланған. Ұлттық шекараны бөлісу, елді аудандастыру ісіне тапсырма алып, бұған белсене қанда 1926 жылы алғашқы ашылған қазақ педагогикалық инсти-

тутының тұңғыш ректоры болып тағайындалған. Міне, осы жұмыстарды атқарып жүргенде, 30-ға толмаған кезі екен.

Партияның орталық комитеті Орталық Азия бюросы Жүргенов Темірбекті 1929 жылы Тәжікстан республикасына қаржы министрі етіп жіберген. Бір жылдан кейін 1930 жылы ВКП(б) орталық комитеті оны кері шақырып, Өзбекстан Республикасының халық ағарту комиссары етіп жіберіпті. Мұнда ол 1933 жылға дейін істеген. Ал 1933–1937 жылдары Қазақстан Республикасының халық ағарту комиссары болып қызмет атқарған.

Бұл комиссариат республиканың жарты өмірін (қазіргі оқу, мәдениет, ғылым, баспа, көркемөнер, кино, сурет, жазушылар, спорт сияқты желілер түгел қараған) басқарды десе болғандай, 1937 жылғы маусым айында ол Семей сайлау округінен СССР Жоғарғы Советінің депутаттығына кандидат болып ұсынылған, бірақ оны сайлану күніне жеткізбей, отыз жетінің зобалаңы аңғарына тартып кеткен.

Темірбек Жүргенов 1924–25 жылдары ұлттық шекараны белгілеуге қатысып, Түркістан Республикасы қарамағындағы Жетісу, Сырдария облыстарын Қазақстанға қарату ісінде біліктілік танытып, жан-жақты дәлелдеп шығады. Елді аудандастыру алдындағы үлкен теориялық, практикалық талқыларға талай араласып, «СССР мен Қазақстанды әкімшілік-шаруашылық жағынан аудандарға бөлу проблемасы» деген тақырыпта дипломдық жұмысын жазып шығады. Бұл еңбек маңыздылығына байланысты кітапша етіп шығарылды. Онда ол елді рулық жүйесімен аудандастырудың қате екенін дәлелдеп, дұрысы теориялық аудандастыру екенін ұсынады. Сонымен бірге ол «Орта Азия республикасында тұратын қазақтардың хал-жайы» дейтін тарихи-этнографиялық очерктері, «1916 жылғы қазақтар көтерілісі кезіндегі қала мен ауыл» деген жалпы атпен бірнеше мақаласы «Советская степь» газетінде 1926 жылы жарияланды. Оның бұл еңбектері қазақ халқының жағдайына талдау жасап, тарихи орнын айқын көрсету екен. Темірбек Жүргеновтің қайраткерлігі мен елге деген патриоттық іс-қимылы Қазақстанда Нарком болып істеген 3–4 жыл ішінде айқын танылады. Ол бар қажыр-қайратын республикадағы мәдени революция ісіне арнады. Осы тұста республика мектептерінің құрылымы реттеліп, әрбір ауданда орта мектеп болуы жүзеге асқан, сол жылдары республикада 2,5 мыңның үстінде мектеп үйі жаңадан салыныпты. Елде сауатсыздыққа қарсы майдан ашылып, халықтың сауаттылығы 60 процентке көтеріліпті. Жүргенов Қазақтың мемлекеттік университетін ашқызуға барынша күш салып, сонымен бірге Тау-кен металлургия институтын аштырған, тіл тазалығына, терминологияның қалыптасуына атсалысқан.

Темірбек Жүргенов қазақ өнерінің өркендеуіне ерекше қызмет еткен жан. Оның ұсынысымен 1934 жылы халық өнері таланттарының бүкілқазақстандық слеті өткізіліп, оған республиканың жер-жерінен тамаша талант иелері келіп тоғысқан. Осы слет тамаша өнер адамдарының есімін елге таныстырған. Алматыда хореография мектебін, қуыршақ театрын және музыкалық театр аштырып, оған қойылатын спектакльдердің жандануына ықпал еткен.

Т. Жүргеновтің қызу қолдауымен 1935 жылы Қазақ филармониясы, А. Жұбановтың ұйымдастыруымен Құрманғазы атындағы Қазақтың ұлт аспаптары оркестрі құрылған. Осындай ықпалмен 30-шы жылдары барлық облыстарда, бірсыпыра аудандарда жекелеген колхоз-совхоздарда театрлар ашылып, кітапхана, клуб мекемелерінің жүйесі кеңейген. Қазақ көркем өнері мен әдебиетінің үлкен белеске көтеріліп, Одаққа танылуына 1936 жылғы Мәскеуде өткен онкүндіктің маңызы үлкен. Бұл істің бастауында үкімет басшылары болғанымен, оны дайындап атқару ісі Т. Жүргеновтің мойнында болған және тамаша еңбек сіңіргенін онкүндіктің қорытындысында оған берілген Еңбек Қызыл Ту ордені айқын дәлелдесе керек. Осы тұстағы К. Байсейітова, Ш. Жиенқұлова, Қ. Жандарбеков, Қ. Байсейітов, Р. Елебаев, С. Қожамқұлов, Қ. Қуанышбаев, Е. Өмірзақов, Қ. Бадыров, Қ. Қармысов, т. б. сияқты өнер тарландарының есімдері де Т. Жүргенов есімімен, ол атқарған үлкен істермен тығыз байланысты.

1937 жылдың басында Алматыдағы музыка театрын опера және балет театры етіп қайта құру мәселесін қолға алып, теардың жаңа үйін салудың жобаларын жасаттырады. Алматыда театр салынатын орынды өзі таңдап, оның іргетасын қалауға қатысады.

ВКП(б) Қазақстан өлкелік комитетінің алтыншы пленумында Л. И. Мирзоянның «... Наш наркомпрос, надо полагать, после обновления и укрепления руководства сумеет поставить эту работу. Думаю, что с помощью краевых организаций Т. Жүргенев превратит наркомпрос в настоящий штаб по руководству строительством национальной культуры» деген сөзі оған үлкен сенім артылғанын айқын дәлелдейді.

Міне, осындай ел перзентін 1937 жылы «халық жауы» деген жалған айыппен ұстап, 1938 жылы атып тынған. Сол кездегі солақай саясаттың белсенділері, өсекші-жалғаншылар, тергеуші-мансапшылары, үкім шығаратын үштіктері талай жазықсыздарды қанға бөктіріп, елдің аяулы азаматтарының көзін жойғаны жауыздық екендігін уақыт дәлелдеп отыр.

Ақын Серік Сатанов «Нарком Жүргенов» деген өлеңінде былай деген:

«Мен адалмын арыма, мен адалмын жарыма,
Мен адалмын Отанға,
Елім, жерім, бағыма.
Ажал келіп тырнағын салса егер де тағы да,
Есіне алар туған ел есіне алар сағына»,

– деп Темірбекті сөйлетіп, оның тау жүрегі туған еліне деген сенімін жоғалтпай, өлім аузындағы тұрған сәтіне дейін тайсалмай жауап бергізеді. Темірбек Жүргенов сияқты үлкен перзентін ел-жұрты ешқашан ұмытпақ емес.

Т. Жүргеновтің есімін есте қалдыру шараларын ел-жұрты қолға алып, тиісті шешім алатын орындарға мақұлдаттырғаны бір төбе. Қазір Темірбек Жүргенов есімі Алматының, Ақтөбенің, Ырғыздың көшелеріне, Алматының мемлекеттік театр және кино институтына беріліп, Ырғыз селосының орталығында 1986 жылы абзал азаматқа ескерткіш орнатылды. Міне елінің өз перзентіне деген құрметі ұрпақтан-ұрпаққа жалғаса

АЗАПТЫ ЖЫЛДАР АҚИҚАТЫ

Жана дүниенің жарық көруі қиын да қызықты. Әсіресе тұсаукесер сәті ерекше үміт те, күдік те осында. Оны әзірлеушілер де, көріп тамашалауға келген көпшілік те мұндай күйді бастан өткермей қоймайды.

Экрандағы алғашқы кадрлар бізді осынау алыс жылдарға бірден апармайды. Бүгіннен бастайды. Кәдімгі мектептегі сабақ. География сабағы. Мұғалім Африкадағы баршамызға белгілі Алжир республикасы жайлы айтып жатыр. Оқушы парағына мөлдіреп Алжир сөзі де түсті. Ақ парақтағы айшықты таңба. Сол сәтте қиыр құрлықтағы осы елдің кітаптан оқыған, болмаса кинодан көрген сәттері ойға оралуы мүмкін. Тек оқушылар ма? Біз де, бәріміз де осы түсінікте жүргенімізге қашан. Жариялылық жарыққа шығармаса, қайғы мен азап құрсаған көңілдер сыры көмулі қала берер ме еді.

Әне, ұйытқып азынаған долы боран ысқыра соғып, ақ қар қымтаған ұшы-қиырсыз жазық даланы дүлей күшімен билеп алған. Аздан кейін ақша қар бетіне жерден көтеріліп тікенді қабырға тұра қалды. «Алжир» – бұл біз оқып жүрген, бізге таныс Алжир мемлекеті емес. Ол кітап бетінде, дәптер парағында қалған. Ал мынау – жердегі таңба. Қасірет таңбасы. Кең байтақ қазақ жеріндегі зұлмат жылдарда орын алған азап лагері. «Акмолинский лагерь жен «изменников» Родины». Апыр-ай, аты қандай сесті. Отанын сатқан опасыздары кім? Күні кеше Октябрь революциясының от жалынында жан аямай күресіп, Совет мемлекетінің қалыптасуына қажыр-қабілетін аямай жұмсап жүрген қайсар құрыштарға қойылған қиянат қой бұл.

Долы боран одан сайын өрши түседі де, экран дала төсіндегі киіз үйге – іргелі елдің отауының символына назарыңызды аударады. Заман – екіленген бұрқасын – іргедегі бесікті де, ошақтағы қазанды да төңкеріп, бір сұмдықты бастады да кетті. Әне, туырлық та жел ығынан желп-желп етіп жерге түсуге таяу тұр. Сол сәтте табиғаттың тәкаппар күші берік ұстап тұрған уықтарға төнген. Біртіндеп оны да сындыра берді. Аянышты көрініс осы тұстан өрбиді. Режиссерлік тапқырлыққа сай әрбір уық – жана ғана аштықтың азабынан еңсе жиған елдің, ардақты азаматтарының тағдыры екенін бірден ұғасыз. Әр уық сынған сайын экран аяулы бейнелерді, партия, совет, мемлекет қызметіндегі көрнекті күрескерлерімізді, революция жеңісі жолында антынан таймаған адал азаматтар: Т. Рысқұловты, С. Қожановты, С. Сейфуллинді, Т. Жүргеновті, Ұ. Құлымбетовті, Қ. Тәштитовты, тағы басқаларды бейнесімен көз алдына әкеледі. Әр уық – жеке тағдыр. Режиссерлік шешім осы. Ұлттық бітім бар. Соған сүйсінесін. Келесі бір тұста китель мен құрым етік кигендер алшаң басып, даланың қызғалдақтарын таптап барады. Фильм осы сәттен бастап біздерге «Алжирдің» сырын ашады. Гүл – нәзіктік баламасы, яғни қыз, әйелдеріміздің қызық екенін бізге білдіреді. Әр есіктен адал да ардақты

ұшыра айтқан сөздерімен қатар, жендеттердің зекіріп, жауыздықпен қинап жатқанын сезінген сайын тұла бойың түршігеді. Келесі кезекте сол түрме олардың аяулы да асыл жарларына есік ашқан. Зар жылаған ана дауысы, күңіренген үндер – азапты жылдар гимні сияқты. Жан жолдасы «жау» аталып жаладан жапа шеккені аздай, балаларынан айырып, опасыздық атын таңып, тар темір құрсауда қиянат тарттырған зұлмат заманға еріксіз зығырданың қайнайды.

Орталық архивтен алынған кинодокумент соншалықты қысқа болса да, сол жылдардың қатал қыспағынан елес береді. Әне, ұйтқып соққан желде дірдек қағып тексеруге тұрған біздің әпкелеріміз бен апаларымыз. Кешегі ақ та, адал өмірмен, керемет істерімен даңққа бөленіп, сталиндік өлім тұзағында тұншыққан жалынды жандардың жарлары. Тікенекті қоршаудан кең далаға телміре қарап тұрған балалардың жазығы не екен? Мына бір жылап жатқан орыс қызын бауырына басып, жұбатып тұрған қазақ қызы қиын шақта да бауырмалдық қасиетін жоғалтқысы келмейді. Лента одан әрі жылжығанда, біз осынау азап лагерінде сегіз жыл қиянат шеккен, қатал қысымды бастан өткерген жандардың, тірі куәгерлердің жан түршіктіретілік сөздерін, көзбен көрген сұмдықтарын естіп, әр кейіпкердің көкейіндегі тебіреністі сырларын толғаныспен тыңдаймыз. Міне, Т. Жүргеновтің жары Дәмеш Ермекова-Жүргенова (жақында қайтыс болды), Т. Рысқұловтың Москвада тұратын қызы Риданың, С. Қожановтың зайыбы, тоқсанға келіп, таяуда ғана қайтпас сапарға аттанған Күләнда апайдың, Н. Нұрмақовтың жары Зүфнүн Нұрмақованың, «Лениншіл жастың» алғашқы редакторларының бірі З. Темірбековтің жары Сақыпжамал Назарованың, қазақ совет әдебиетінің алыптарының бірі Б. Майлиннің қызы Ғалия Бейімбетқызының айтқан ащы шындықтары мен көңіл ырқына көнбеген азапты жылдардың жасы да ауыр ойға қалдырады.

Қандай бір фильмнің қонымды болып шығуы оның тартыстылығында. Кино сценарийін жазушылар мұны ерекше ескерген. Сондықтан жанрлық сипаты бойынша көркем-публицистикалық аталған бұл лентаның тартымдылығы да өткір тартысқа құрылуында. Ақмола лагерінің сол кездегі бастығы, яғни 1939–1953 жылдардағы қиянат қамалының әміршісі С. В. Баринов пен оның орынбасары М. Т. Юзипенконың қатыстырылуы арқылы фильм эпизодтары дамытылып, идеясы жан-жақты ашыла түскен. Олардың сөздерінен бір қарағанда бәрі де жақсы, ешқандай азап, қинау болмағанын аңғарғандайсыз. Іс жүзінде солай болды ма екен? Мұны куәгерлер, фильм кейіпкерлері ашына, шынайы жеткізеді. Кей күндері 3–4 сағат көз ілгендерін, тіпті тексеруді сылтау етіп шырт ұйқыларын бұзғандарын, өлгендерді жасырып көмгендерін, азап пен қинауға салғандарын, еңбек тәртібін бұзғандарын, атып тастағанын естіген кезде, жауыздық сырлары жүрекке тереңдей еніп, жанарыңа жас үйіріледі. Мәселен, партия, совет ардагері, кешегі шахтер – Айтжан Бутин ақсақал айтқан оқиға да нағыз сұмдықтың болғандығын айғақтай түседі. Жаңа туған сиырдың бұзауын өлтіріп алғаны үшін үш бірдей әйелді шахтерлер поселкесінің маңында зұлымдықпен атып тастауы, қандай жауыздық, қандай қағыгездік. Мұның бәрін куәгерлер білсе де, кешегі лагерь басшылары бүгінгі еңбек демалысындағы

«ардагерлер» мойындағысы келмейді. Бәрін теріске шығаруға әрекеттенеді. Бірақ бұл – бос әрекет. Ар сотында ақиқат жеңеді. Азапты жылдар зобалаңын көзбен көргендердің қай-қайсысы да ақиқатты бетке басады.

Фильмнің танымдылығы да, тартымдылығы да – оның интернационалдық сипатында. Режиссер Аяған Шәжімбаев пен сценарий авторы Армиял Тасымбеков фильм кейіпкерлерін республика өңірінен ғана алмаған. Фильм эпизодтарына көрнекті қолбасшы, маршал М. Тухачевскийдің туған қарындасы Елизавета Николаеваның, әзірбайжан совет әдебиетінің іргетасын қаласқандарының бірі, ақын-аудармашы, драматург А. Ахунзаденің зайыбы Шухри Сулеймонқызының, тағы басқалардың қатысуы, лагерьдегі қиындықтарды жан-жақты жеткізуі кім-кімді де толғандырмай қоймайды.

Дегенмен де «Алжир» фильмі қысқа уақытта жасалғанымен, зұлмат жылдардың сырын ашатын танымдылығы терең кинотуынды. Фильм жанрына орай нақтылы деректер негізінде ғана емес, өткір тартыстармен, ұтымды эпизодтарымен, сәтті көріністерімен қызықтырады. Киноның музыкасын жазған белгілі композитор С. Бәйтереков те аз еңбек сіңірмеген. Ал бас оператор Н. Раисовтың өзіндік шешімі, ізденісі де көрермендерді бейтарап қалдыра алмайды. Фильмнің бірден-бір кемшілігі – оның шұбалаңқылығында.

Жаңа кино қалың көрерменмен енді ғана жүздесе бастады. Ұзақ сапарға шықты. Ендігі жерде көрермен талқысы, халық бағасы.

Армиял Тасымбеков

АЛЖИР – МАЛИНОВКА

Халық жауының» әйелдері деп танылған әрбір анаға алды 3 жыл, арты 8 жылдан берсе, 1937 жылдан 1954-жылға дейін қаншама адамның тағдыры тәрк болғанын ойлаңыз. Жалпы 26-шы нүктеде қанша тұтқын әйел отырды деген сауалға лагерьдің бұрынғы басшылары нақты жауап бере алмады. Әркім әрқалай айтты. Орта есеппен мұнда 22 мыңдай тұтқын әйелдер азап шеккені белгілі болып отыр. Қарапайым үй шаруасындағы әйелдерден бастап, ақын, жазушы, ғалым, әнші, биші, артист, режиссер, дәрігер, партия, комсомол, кәсіподақ қызметкерлері, стенографист, мұғалім, тіпті мал дәрігерлеріне дейінгі әрқилы мамандық иелері қорлық көрген екен. Сол лагерьдің қазіргі кезде сұлбасы да жоқ. Орнына қала типтес Малиновка поселкесі орналасқан. Жол бойы жайқалған жасыл теректер. Шоғыр-шоғыр орман. Бәрі де тұтқын аналардың қолымен отырғызылыпты. Ақмола облысына қарасты ірі құс фабрикасы осы маңайда – бұрынғы «Ақмоладағы отанын сатқандардың әйелдерінің лагерьі» немесе «Акмолинский лагерь жен изменников» лагерьлер бас басқармасының ісін

екен. Республикаға белгілі ірі шаруашылық. Табысы шаш-етектен. Халықтың тұрмыс жағдайы өте жақсы.

Қазір көзі тірі алжирлік аналардың жасы жетпіс-сексен аралығында. Көпшілігі арамызда жоқ. Бұдан 50–55 жыл бұрын олар 18–25 жастағы көкөрім жастар, әдемі келіншектер, ақылды, жаны жайсаң, парасатты аналар еді-ау. Сталиндік зобалаңның не істегенін қарашы? Көктей солдырған. Қасірет-қайғы сол мыңдаған аналардың өмірлеріне өшпестей таңба, көңілдеріне кетпестей көлеңке қалдырыпты.

1990 жылы Малиновка поселкесінде сталиндік зобалаңда, «Алжирде» қайтыс болған аналарға арнап «Әділет-Мемориал» қозғалысының ұйғарымымен және көпшіліктің талап-тілегімен ескерткіш орнатылды. Бұған сондағы Ақмола құс фабрикасының басшылары мұрындық болып, қолдау көрсеткенін атап өткеніміз жөн. Бұрынғы Кеңес Одағының әр жерінен тірі қалған аналар жиналды. Дәл осы құс фабрикасы орналасқан жерге аналардың жерленгені белгілі. Жергілікті тұрғындар жер қазып, бау-бақша егіп, үй салып жүргендерінде әлденеше рет адам сүйектеріне тап болыпты. Әсіресе сол кезеңде түн жамылып адам сүйегін жасыратын жердің үстіне тал теректер егіліп, қазір ол маңай ну орман болып кеткені анықталды. Ортасынан қақ айрылған бес жұлдызды ескерткіштің жанына христиандық белгі қойылды. Бұған діні басқа аналар, әсіресе қазақ аналары наразылығын білдірген болатын. «Рас, мұнда тілі басқа, діні басқа, түрі басқа мыңдаған әйелдер болғаны белгілі. Сондықтан, христиандық белгімен қатар, басқа да діни жоралғыны көрсететін белгілер болуын қалаймыз. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып қатар сақталуын талап етеміз», – деген еді. Дегенмен, шүкіршілік, қасіретті жыл еске алынды, дұға оқылды. Естеліктер айтылды. Ресми жиын аяқталған соң ақ шашты бір ана: «Осы жерге біздің көз жасымыз сіңіп қалған. Осы жерден біздің жан даусымызды естуге болады. Қайғы-қасіретімді немен жеткізерімді білмей тұрмын. Еске алған дұрыс-ау. Бәріміз қайғымызды жасырып ән айтушы едік. Бір-бірімізді демеп айтқан әнімізден рухани күш алып өзімізді өзіміз жұбатушы едік. Талабымыз мен талантымызды тәлкек етті ғой» деген болатын дауысы дірілдеп.

Араға жарты ғасыр салып Ақмолаға жиналған, өздерінің өкінішті өмірін әңгімелеп берген аналар естеліктерін келтіре кетуді жөн көрдім. Бір таңданарлығы, олар шетінен өнер адамдары еді. Мәскеулік Оксана Козьменаның: «Өмірімнің 8 жылын Қазақстанға беріп кеттім» деген әңгімесінің астарын бірден түсіне қойдым. Әрі қалжыңға сүйеніп айтқан әңгімесінің сырын да ұққандаймын.

– Біздер кезінде «Ақмоланың сұлулары» атандық. Әсіресе даланың ызғарлы суығында бетімізге «қан жүгіріп», әрленіп кететінбіз. Білеу темірді алғашында көтере алмадық. Құдай басқа салса бәріне көнеді екенсің. Бірте-бірте қолымыздың қарына жан бітіп, ерлер ұстайтын білем темірді ұршықша үйіретін болдық. Терлеп-тепшіп жол тазартамыз, жер казамыз. Қимылға бағынбасаң, тер қатып, суық тиіп ауырып қалатынымыз белгілі. Содан сілеміз қатқанша жұмыс істеп барактарымызға қайтамыз. Өзімізге тиісті қойырт-
... «тәрбиешілеріміз» көркемөнерпаздар үйірмесінің мүше-
... мері дайындатқызады. Себебі кімнің-кім екендігі өмірбаян-

дық қағаздарымызда жазылған ғой. Мен болсам, былайша айтқанда, кәсіпқой артиспін, әрі әншілігім тағы бар, құдай тағала дауысты да аямаған... «Сталиндік кезеңнің еңбегі сіңірген артисі болдым», – деп өз әңгімесіне өзі риза болып жан дүниесімен жадырай күлмесі бар ма, – ән деген тағдыр, тарих, тағылым. Шындығын айтсам, балам, ән – менің өмірім. Ақмоланың колониясында ән айтпасам қайғы-мұңға батып, қасіреттен өліп қалатын сияқтымын. Сондықтан ән айтудан аяматын мен жоқ. Бар өнерімді салдым ғой. «Москонцерттің» белсенді әншісі едім. Күйеуімді атып тастап, өзімді «халық жауының» әйелісің деп тұтқынға алғанда, есімнен алжасып қала жаздадым. Амал қанша, тамұқ түнін өткіздік. Содан түрме де түрме, этаптан-этап, ақыры сіздердің Ақмоладан бір-ақ шықтық қой. Ішкеніміз – у, жегеніміз – желім болды. Қайғыдан қан жұттық. Көз жасымызды мүлдем құрғатып алдық. Арнайы зектердің вагонымен біздерді – қаптаған әйелдерді Мәскеуден, Ленинградтан, Одессадан, Киевтен, Бакуден, Тбилисиден тағы басқа қалалардан 26-нүктеге таси берді, таси берді. Біздер, алжирліктер, сталиндік кездегі сіздердің жерлестеріңіз болғанбыз. Менің қалжыңымды шындық деп түсін, балам. Біз туралы талай әңгіме, повесть жазып, көптеген фильм түсіруге болады.

Оксана апайдың әңгімесін тағы бір алжирлік апай бөліп кетті.

– Баяғы «Алжирді» әңгімелеп отыр едік, – дейді Оксана апай оған мән-жайды баяндап.

– Ә, оны әйелдер «монастырі» десеңші. Айтпақшы, Евгения Головня әжесі туралы кино түсіріп бітті ме екен?

– Ол киносын аяқтады. Эпизодқа мені де түсірді. Любовь Головня жайлы бір естелік айтайын. Мына балам тындап алсын. Люба НКВД-лықтар тартып алып кеткен, балалар үйіне тапсырылған ауру ұлын қолына алатын болды. Әбден ауру-сырқаудан қажыған, көзі шүңірейген ұлын бергенде, бәріміз сол сәбидің жылағанына қарап бірге жылайтынбыз. Күлсе бірге күлетінбіз. Жеке-жеке қолымызға алып көтеруші едік. Ал әлгі бізді киноға түсірген немересі – Евгенияның шешесін Люба, мен білсем, 15 жыл өткен соң тауып алды. Бір-бірін танымай қалды. Евгенияның әжесінің рухына арнап кино түсіргені тамаша болды. Шындықты жасырмауымыз керек. Жылдар бойы жұмған аузымызды аша алмай келіп едік. Мұнысы бір ғанибет емес пе.

... Ақмоладағы әйелдер лагеріндегі кейбір сұрқия оқиғаларды айта кетпесем болмас. Әрине, әйел заты әдемілікті, әсемдікті, сұлулықты мансұқ ететіні рас. Арамызда небір сұңғыла сұлу қыз-келіншектер бар еді. Олар біреудің жары, біреудің апасы, немесе біреудің қарындасы дегендей. Мінеки, осындай әсем қыз-келіншектерге біздің өзіміздің «жендеттеріміз» сұқтана қарапты... Әдептен, ұяттан айрылған «біздің тәрбиелеушілер» – НКВД жендеттері кей сәтте әйелдердің төсіне қол салатын. Қайсыбір белгілі қоғам қайраткерлерінің әйелдерін ауыр жұмыстарға әдейі жұмсайтын. Ол ол ма, әдемі сұлу келіншектерді «кездесуге шақыратын»... Осындай сұрқия сұмдық оқиғалар болды десе, біреулер сенер, яки сенбес. Ал қайсыбір аналар мұны бекер айттың деп жазғыратын шығар. Жоқ, айтуым керек және айтамын да. Сталиннің елді қан қақсатқан «ойыны» адам тағдырын тәлкекке салды. Біреулері есінен тастады. Біреулері өзі қол салды. Біреулері есінен тастады.

болып қалды. Кейде өзіммен бірге абақтылас болған қазақ әйелдерін де еске аламын. Аты-жөндерін ұмыттым, есте қалмады. Алайда «Ксения, бір ән айтып көңілімізді көтерші» деп өтініш айтып келгендері есімнен кетпейді. Олар алыста қалған бала-шағаларын жиі естеріне алушы еді. Менің есімде өнер адамдарының өзінің биік мәдениетімен, асқан шебер ойынымен абақтылас жолдастарына күш-қайрат бергені мәңгі қалар. Әсіресе балет бишісі Рахиль Михайловна Плесецкаяның өнері ерекше еді. Бұл сияқты ондаған бишілердің өнерін талай-талай тамашалағанбыз. Мінеки, қазақстандық журналист, саған айтқан аңызым осымен бітсін. Айта берсем, әңгіме жетерлік. Қазақстандағы көзі тірі абақтылас әйелдерге дұғай-дұғай сәлем айт!

Осылай шешіле әңгімесін айтқан Ксения Евдокимовна «Алжирде» сегіз жыл отырып шығыпты. Ксения апайдың бұдан басқа да естеліктерін жазып алған едім. Әсіресе ол өзімен бірге отырған абақтыластарының аты-жөнін жаза кетуді өтінген еді. Мен Ксения апайдың өтінішін орындауды өзімнің азаматтық борышым деп есептедім. Сондықтан «Алжирде» отырған бірнеше апайлардың аты-жөнін жаза кетуді жөн көрдім.

Галина Ковтюк, София Викентьевна Шпель, Екатерина Михошина, Галина Колдоносова, Елена Пятницкая, Зоя Попова, Клавдия Жунько, Татьяна Торина, Валентина Думбадзе, Валентина Подвойская, Полина Нестерова, Екатерина Савельева, Фаина және Зоя Гамарниктер, Анна Кушниц, Валентина Маевская, Александра Бак, Зоя Саркисовна Шахмурадова, Елена Тагаева, Зинаида Дибенко, Тамара Васильева, Ксения Путинцева, Федосия Дубинина, Вера Лапина, Антонина Акимова, әйгілі Мәскеу опереттасының дирижері Мария Иосифовна Лер, Нина Стрелкова, Марина Скоборинская...

Мәскеу қаласына барғанда, осы аты аталған апалардың көзі тірілерімен және олардың туыстарымен де кездесіп, естеліктер жазып алу мүмкіндігіне ие болдым. «Апырау, бізді бұрын ешкім елемеуші еді. Біз кімге керек едік. Сталиннің кезінде «халық жауының» туыс-туғандары, әйелдері ретінде қан жұтып, қайғы-қасіретке ұшырадық. Одан кейін де бүгежектеп күн көрдік. Енді міне, аты-жөнімізді айғақтап жазып отырмыз. Тағдырдың маңдайымызға жазғаны осы шығар. 18 жыл ғұмырымызды жендеттер ойыншық жасады. Ендігі осы күнге жеткенімізге тәубе дейміз. Келешек ұрпақ бұл зобаланды енді көрмей-ақ қойсын, балам», – деп тек қана тілектерін білдірген сол абзал аналарға, олардың туыстарына мен де ризашылығымды білдірдім. Басқа сөз аузыма түспеді. Себебі олардың көрген зобалаңы аңыз емес, нағыз шындық еді.

– Ой, айтпа! – деп запастағы подполковник иығын қомдап қояды. – Біздің көркемөнерпаздарға Қазақстанда ешкім жетпейді. Ылғи жүлделі орынды иемденетінбіз. Ленинград филармониясынан келген 70 әйел, кезек-кезек жарысқа түсіп, бірін-бірі жеңе алмаушы еді. Кәдімгі ит жығыс. Ал Одессадан келгендердің өнері жеке дара.

– Сол ленинградтық, мәскеулік әйелдердің бәрі «халық жауының» әйелдері болған ғой. Сонда олар не үшін, өнерлері үшін бе, әлде белгілі қылмыспен отырды ма?

– Ешқандай қылмыстары жоқ. Тек «халық жауының» әйелдері болғандықтан отыр-
... сұлу, келбетті әйелдер еді. Тума талант иелері, – дейді за-
... ының суы құрып, сол кезеңді есіне алғанда.

ДӘМЕСІ

Ертеңгісін Темірбек жолшыбай мені жұмысқа апарып тастамақ болып кеңсесіне кіріп кеткені сол еді, іле-шала бір бөгде адам келіп: «Сіз өзіңіз жүре беріңіз», – деді маған. НКВД-нің адамдары Темірбекті жұмыс орнынан күтіп отыр екен ғой, қайдан білейін.

Біз машинада күтіп отырғанбыз. Бір кезде бейтаныс жігіт мені шақырды. Бардым. Ол Халық ағарту комиссариатының акт залына ертіп барды да: «Осында отыра тұрыңыз» – деп, өзі шығып кетті. Темірбектің айтқаны шығар деп отыра беріппін. Біраз уақыт өтті. Кенет... есіктен оның көмекшісін көріп қалдым...

– Темірбек қайда?

– Білмеймін, әлгінде шығып кеткен...

Жүрегім зу ете қалды. Жүгіріп сыртқа шықтым. Машина ішінде шешем жылап отыр.

– Әлгінде, – дейді ол, – екі жігіт Темірбекті екі жағынан ұстап басқа көлікпен алып кетті. Сірә, сені іздеп, бірнәрсе айтқысы келді-ау деймін, қайта-қайта осы жаққа мойын бұрып караумен болды...

Қазір ашық айтылып жатқан, ал сол кезде жай түскендей әсер ететін оқиға ғой бұл енді. Сасып қалдым. Содан ба, үйге оралғанда, Темірбектің қағаздарын қаттауға келген адамдардан не алғандарының тізімін де сұрамаппын. Есімді жиғандағы ең алғаш өкінгенім – еріммен қоштаса да алмай қалғаным болды. Не айтқысы келді екен? Кейінгі ұрпақтарға жеткізер аманатын да тыңдай алмай қалдым-ау! Осы өкініш мені әлі күнге мазалайды.

Кейін кездесу береді дегенді естіп НКВД-ге бардым. Рұқсат алдым. Бірақ қажет болар-ау деген заттарды дайындаймын деп жүріп уақыттан бес минут кешігіппін. Соның сылтауымен кездесе алмадым. Темірбекке тапсырыңдар деген хатымды әзер өткіздім. Ертеңіне тағы барсам, маған жауап бар екен. Хат шығар деп қуана ашсам, екі айлық ақшасын алуға сенім білдірген қолхат екен. Ол ақшаны алуға бармадым да... Бітті, сол кеткеннен Темірбегімнен айрылып қалдым. Іле-шала өзімізді де тұтқындады.

«Айыпталатынымды» Темірбектердің қазасы туралы хабарды оқыған сәтте-ақ білгенмін, қалалық «Социалды Алматы» газетінің версткасынан оқыдым. Көшеде есітіп, құлап қалмасын деп таныстарым беріп жіберіпті. Хабарды оқып болған соң, «Кетіңіз қазір» дедім қаралы хабар алып келген жанашырыма. Айтқандай-ақ, бір жарым сағаттан соң мені алып кетуге адамдар келді... .

«Халық жауының» әйелі деп пәтерден қуды. 58-ші статьяның 17-тармағымен 8 жылға кесіп, соттап жіберді. Түрме толған әйелдер. Тіпті кейбіреулерін емшектегі балаларымен алып келген.

Бәрімізді қайғының қара бұлты басып, зар еңірейміз. Көз жасымыз көл болды. Кімді кінәлаймыз. Сонда кімді? Бала-... өз құлағыммен естідім. Ақыры...

жерімізді «26-шы нүкте» дейді екен. Ұлы Отан соғысы басталысымен, соғысқа алыңыз деп 100-ден аса арыз жаздым. Мамандығым – дәрігер. Мына лагерьде жүргеннен гөрі, қан майданға араласып, әскерлерге қолдан келген көмегімді көрсеткім келеді. Амал не, жазған өтініштерімнің бәріне жауап ала алмадым. Үш жылдан соң Ақмолада болдым, содан соң мені Нижний Тагил қаласының маңындағы лагерьге ауыстырды. Мұнда да сол әйелдердің лагерьі. Ал мен көрген күндерімді қайтып айтып жеткізсем екен?! Әсіресе, есімнен кетпейтіні – Тұрар Рысқұловтың әйелі Әзиза Рысқұлова... емшектегі баласымен көрмегенді көрді-ау, байғұс... Көз жасы көл болған Әзизаға қабырғам қайысатын. Шіркін-ай, күні кеше халқының қамын жеп шапқылап жүретін Темірбегімнен бір айрылып, ұлымнан бір айрылып, өзімнің айдалып кетуімді қалай ғана ұмытайын. Сөйтіп 8 жыл көрмейтінді көріп, естімейтінді естідік қой. Құдай басқа бермесін ол күндерді...

Әлі есімде... Ол астанамыз Мәскеуден көңілді оралды. Бір топ өнер шеберлерімен бірге Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. Қазақстан өнер шеберлерінің алғашқы декадасы жөніндегі әңгімесін желпініп тұрып айтатын. Бір күні кешкісін Алматының жұпар иісті ауасын жұтып, серуенде жүр едік.

– Міне, міне, таптым, болашақ театрымыздың орнына лайық жер екен, – деп айнала-сын бағдарлай қарап, адымдап өзінше жер өлшеп кетті.

Сол жылы ол Қырымға демалысқа жүріп кеткен. Қайтар жолында Одесса қаласына соғып, жаңадан ашылған опера театрының қырық шақты суреттері мен жобасын алып келіпті. Осы жоба бойынша Темірбек көрсеткен орынға жаңа театрдың іргетасы құйылған. Бірақ шаңырақ көтергенін көре алмай кетті. Бүгінгі Абай атындағы академиялық опера және балет театрының жанынан өткен сайын сол бір серуенге шыққан жаймашуақ кешті еске аламын.

... «Алжир». Ал Одақ бойынша мұндай лагерьлер көптеген жерде бар еді. 1937 жылғы ұсталғандардың әйелдері туралы әңгіме ұзақ бір күнде айтып тауыса алмай-сын. 8 жылдың сергелдеңін бір сағат, бір күнде айтып бола алмаспын. Осы Алматыда солардан көзі тірі жеті-сегіз ғана адам бар екенбіз. Айтпақшы, мен айдауда жүргеннің өзінде Темірбек жөнінде әлденеше арыздандым. Сол кездерді ойласам, өзегім өртенеді. Дәметай деп еркелеткенін қалай ұмытайын. Өнеки, қараңызшы, осы бір ғана суреті қалыпты. Мәскеудегі декадаға барып келгеннен кейін түскен суреті. Қалған суретін, жазған-сызғандарын құртып, жойып жіберді кезінде. Қарап отырсам, қазір арамызда елу жыл айырмашылық болса да, Темірбегім үйге кіріп келетіндей көрінеді де тұрады.

Әңгімені телефон шырылы бөліп кетті.

– Алло, кім, кім дейсіз? Жеңеше, қалыңыз қалай, е-е, ауырлап қалды ғой. Өткен-кеткен әңгімені айтып отырмын. Баяғы «Алжирді» еске алып, бір тілші бала келген екен. Дұрыс қой, дұрыс... Шындықты айтқанға не жетсін. Қап, қап, Әзизадан да (Рысқұлова) айрылып қалдық... Енді қалғандары сіз бен мен, Мәдина Оразова, Бибіжамал Сырғабекова – осы төртеуіміз бе? – тағы кім бар еді? Жарайды, жарайды, жеңгей, хабарласамыз ғой, телефон трубкасын қойып жатып, – бұл Күләндәм жеңгей ғой,

... осы төртеуіміз бе? – тағы кім бар еді?

Сексеннің төртіне келген Дәмеш апайдың Күләндәм апайға жеңге деуінің өзі жүрекке жылы тиіп жатты.

– Бұл әңгімелерді айтып отырғандағы мақсатым, бүгінгі ұрпақ уақыт шындығын, тарих тағылымын тереңірек ұғынсын деген ой. Әйтпесе қанша қиындыққа жолықсақ та, біздің санамыздағы партияға, еліміздің болашағына деген сенім бір сәт те бәсеңдеген емес. Ақмола маңында сегіз жыл болған жеті мың әйел – коммунистер, саяси қайраткерлердің сүйген жарлары бар қолымыздан келгенше адал еңбек еттік. Ал соғыс басталғанда, жаппай майданға сұрандық. Егер сол мекеменің архиві сақталса, одан майданға жіберуді сұраған бір менің ғана жүзге жуық арызымды табар еді. Біз бір-біріміздің саяси сенімімізді демейтінбіз, достық пен жолдастыққа да дақ салмай алып өттік. Бірде мынадай оқиға болды: әрқайсымыздың қай жұмысқа денсаулығымыздың жарайтынын ай сайын тексеріп тұратын комиссия бар-ды. Кезекті тексерушілер келгенде, мен сырқаттанып жүргенмін. Комиссия екі адам: біреуі жас жігіт те, екіншісі қарт дәрігер. Жастардан жүрегім шайлығып қалған басым ана үлкен кісіге көрінгім келген.

– Сіз бері келіңіз! – деп орта жолдан жас жігіт өзіне шақырды. Қарасам, менің қағазымды қолына ұстап отыр. Тексерді, қарады. Біраз үнсіздіктен кейін:

– Шырамытамын, Сіз осы Алматы медицина институтында сабақ берген жоқсыз ба? – дегені.

– Иә, дәріс оқығанмын.

– Мм... Күйеуіңіздің фамилиясы қатар тұрған соң танымай қалғаным. Мен сіздің шәкіртіңізбін ғой, Павел Беляевпін. Есіңізге түспей ме? Жарайды, сіз неге мұнда өз мамандығыңыз бойынша жұмыс істемей жүрсіз?

– Біздің арамызда жүзге жуық дәрігер бар. Ал орын он үш-ақ. Қайсымызға жетсін.

– Жок, сіз мамансыз, – деді ол үзілді-кесілді, – мамандығыңызды ұмытпауға тиіссіз. Орынды өзім сұрап алып беремін.

Сонымен мен дәрігер болдым. Қысылғанда көп адамға қол ұшын бердім. Гүлбаһрам, Әзия, Бибіжамал, Айша, Мәриям – бәрі ризашылықтарын күні кешеге дейін айтатын. Соғыс басталған соң, майданға сұрандым. Бірақ мені майданға емес, дәрігерлер өте қажет деп солтүстік аудандарға жіберді. Қай жерде жүрсем де, Отаным берген бар білімімді сол өз Отанымның азаматтарын сауықтыруға жұмсадым. Ал жеке басқа табыну зардаптарын әшкерелеп, адал адамдардың шынайы коммунистік арларын «жаладан» аршып алған КПСС XX съезінен кейін елге оралып, қанша жыл шәкірт тәрбиеледім. Міне, қазір республикалық дәрежедегі дербес зейнеткермін. Шәкірттерім келіп тұрады. Қазір Ленинградқа қоныс тепкен Павел Денисович Беляев та Алматыға келген сайын бір соқпай кетпейді. Өз ғұмырыма ризамын, тек Темірбек ағаларыңның айта алмай кеткен аманаты болмаса... Артында қалған азды-көпті мұрасын зерделеген жан түсінер, бәлкім.

Иә, лагерьдің барлық қиындықтарын бастан өткерген Күләндәм апай мен Дәмеш апай бірін-бірі іздеп, хабарласып тұрады. Өткенді еске алып көз жастарына ерік береді. Алыста қалған сәттерін айтса:

ақталу қағазын қолдарына алып...

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

19 ер азаматтың қатарында Боралдайдағы «Қандысайға» көмілгендердің бірі халқымыздың ардақты ұлы – Темірбек Жүргенов. «Шығыстың Луначарскийі» атанған абзал азаматтың Орта Азия мен Қазақстанға сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Ол «халық жауы» деген жалған жаламен ұсталатын кезде Қазақ ССР Оқу-ағарту халық комиссары еді. Ұсталатынынан бірер күн бұрын жан жары Дәмеш Әмірханқызына:

– Дәметай, бұл заманға не болып бара жатыр, түсіне алмадым. Адал азаматтарды шетінен қамауға алуда. Халқымыз үшін қызмет істеп келеміз. Мына жалалар асқынып кетті. Сескеніп қалдым... – деп өз күмәнін де айтыпты.

«Темірбектің қазасы туралы Алматы қалалық «Социалистическая Алма-Ата» газетінің версткасынан оқыдым. Көшеде есігіп, құлап қалмасын деп таныстарым беріп жіберіпті. Хабарды оқып болған соң, «Кетіңіз қазір» дедім қаралы хабар алып келген жанашырыма. Айтқандай-ақ, бір жарым сағаттан соң мені алып кетуге адамдар келді. Бәрін де өзіне айтып бергенмін. Жазындар да, біздің, аналардың, тағдыры жөнінде кино түсірдіңдер де. «58-ші статьяның 17-тармағы бойынша күйеуіңмен – Темірбек Жүргеновпен бірге қылмысты іске қатыстысың» деп 8 жыл кесіп соттап жіберді.

Иә, араға 50 жыл өткізіп абзал азамат Темірбек Жүргеновтің есімі халқына қайта оралды. 90 жылдығын республика жұртшылығы атап өтті. Театр-көркемөнер институты Темірбек Жүргеновтің есімімен аталды. Осынау қуаныштың басы-қасында бірге жүріп, Темкеннің асыл жары Дәмеш Әмірханқызы Жүргенова-Ермекова апаймен әңгімелескенімізде, бірде ол:

– Әлі есімде... Ол Москвадан көңілді оралды. Бір топ өнер шеберлерімен бірге Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. Қазақстан өнер шеберлерінің алғашқы декадасы жөнінде желпініп, мақтанышпен: «Москвалық әріптестеріміз қазақ өнеріне дән риза болды. Қазақ халқын бүкіл Отанымызға таныстырдық. Жанкешті дайындығымыз бекер далаға кетпеді, Дәмеш» деп әңгімелеп еді. Расында, қазақ әдебиеті мен өнерінің Москва қаласындағы алғашқы декадасының іс жүзіндегі басқарушысы, жауаптысы да – Темірбек Жүргенов болатын.

Қазақстанның халық артисі Шара Жиенқұлова апай:

– Темірбек Жүргенов халқымыздың бір тума азаматы еді. Оның еңбегі көпке дейін аталмай жүрді. Егер қазақ халқы 1936 жылы Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің алғашқы декадасын мақтаныш ететін болса, алдымен Темкенді атауы керек. Москва қаласында да түн ұйқысын төрт бөліп, қазақстандық өнер шеберлерінің басы-қасында жүруі, жанға қуатты жалынды сөзі біздерге қаншама күш берді десеңізші, – деп есіне алып, Темірбек Жүргеновтің ұйымдастырушылық қабілетіне байланысты әңгіме тиегін ағытқан болатын.

...ның бір күні бірсыпыра азамат Темкеннің жары Дәмешті «Қандысайға» барған еді. Шара апамыз да бірге болды. Бұл

көріністі ауызбен айтып жеткізу мүмкін емес. Жарты ғасыр өткен соң Дәмеш апай Темкеңнің басына барып гүл қойды. Бұдан 50 жыл бұрынғы қасірет шерменде болған көкіректі жарып өткендей, Темкеңнің аты Боралдай саласында Дәмеш апаның дауыс салуымен жаңғырғаны-ай... Астанамыз Алматыдағы Абай атындағы академиялық опера және балет театрының жанынан өткен сайын Дәмеш апайдың бір айтқан әңгімесі көкейіме орала береді.

– «Міне, міне, таптым, болашақ театрымызға лайық жер екен», – деп адымдап өзінше жер өлшеп кетті, – деп еске алып еді Дәмеш апай, сол жылы ол Қырымға демалысқа жүріп кеткен. Қайтар жолында Одесса қаласына соғып, жаңадан ашылған опера театрының қырық шақты суреттері мен жобасын алып келіпті. Осы жоба бойынша Темірбек көрсеткен орынға жаңа театрдың іргетасы қалана бастады. Бірақ театрдың шаңырақ көтергенін көре алмай кетті, арманда кетті ғой Темірбегім.

Ақын өлеңіндегі «Сәкен бәтеңкесінің іздері бар» қаладай, Темірбек арманындағы қазіргі Абай атындағы академиялық опера және балет театрының асқақтап тұруы ғаламат емес пе?

Ағаларымыздың өздері жоқ болса да, көксеген көп арман-үміттері орындалып жатыр. Қазақтың іргелі ел болғанын көксеп еді арыстар... Тәуелсіздігімізді алдық қой, ешкімнен кем болмаспыз. Тек әйтеуір арманда кеткен ағаларымызды ұмытпайық.

ОЛАР 19 ЕДІ...

Зұлматты 1936–37 жылдардың мерзімді баспасөзіне назар аударар болсақ, жеке басқа табынудың зардаптары көз алдымызға бәз қалпында келе қалар еді. 1936 жылы тамызда «Троцкистік-зиновьевшілдік террористік орталыққа» қатысты сот процесі Н. И. Бухариннің атылуымен аяқталған еді. Бұдан кейін НКВД-нің «Үштік» – «төрттіктерінің» қолымен расталып, мөрімен белгіленген айыптау қорытындыларының қойыртпағымен талай азамат оққа байланды. Репрессияның қара дауылы қазақ даласына да шаңдатып жетті. 1937 жылы 16–23 қаңтарда Алматыда өткізілген Қазақстан Өлкелік партия комитетінің VII пленумының қорытындыларын парақтайық. Қазақстан Өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы С. Нұрпейісовтің баяндамасында: «То, что мы сумели разоблачить и исключить из партии значительное количество врагов, не дает нам никакого права успокаиваться. Наша обязанность – поднять еще выше большевистскую бдительность, мобилизовать парторганизацию, чтобы каждый коммунист умел распознавать и своевременно разоблачать троцкистско-зиновьевских гадов, агентов фашизма, контрреволюционных националистов, правых отщепенцев и других врагов партии и народа.

В проекте решения бюро крайкома... о борьбе с казахским национал...

казахских националистов с контрреволюционным троцкизмом. Казахские националисты, как записано в проекте решения крайкома, являются агентами японской военщины. У нас имеется достаточно материалов, доказывающих это неопровержимо».

(Казахстанская правда. 1937, 3 февраля)

Осы пленумның қорытындысы неге әкелгенін қараңызшы. Әркім өз көлеңкесінен қорқып айналасынан жау іздейтін болды. Әрбір коммунист, комсомол мүшесі қырағылық пен сақтыққа бейімделді. Бұған да бір дәлел келтіре кетпесек болмас.

«Необходимо разъяснительную и агитационно-пропагандистскую работу направить на то, чтобы каждый коммунист, комсомолец, каждый трудящийся усвоил, что националистические элементы являются прямыми союзниками контрреволюционных троцкистов, фашистов и агентами японской военщины».

*(Коммунистическая партия Казахстана в решениях.
2 том, 336 стр., 1981 год)*

Сонымен «халық жауларын» іздестіру, табу, әшкерелеу науқаны басталып кетті. Партия ұйымдарындағы үгіт-насихат жұмысының өрбігені соншама, халық жауларын «тапқандардың» тасы өрге домалап, билікті, беделді орындарға жоғарылатылды. Әсіресе, Ежов бастаған еліміздің НКВД-сі жазалау шараларын қолдану жағынан инквизицияның небір сорақылығын пайдалануда, күш қолдануда алдарына жан салмады. НКВД қызметкерлерінің жан бағуы мен нан тауып жеуі тікелей өздері жасаған қатыгездіктеріне байланысты болды. Үрей мен қорқыныш жайлаған 1937-жылдың қасіреті осылай басталған еді.

1937-жылы 23-қаңтарда Москвада Пятаков, Сокольников, Радеке т. б. байырғы большевиктерге сот процесі даңғазға түрде жүргізілді. 1937-жылдың 23-ақпан мен 5-наурыз арасында өткен Орталық партия Комитетінің Пленумы «халық жауларын» әшкерелеуге арналды. Коммунистік партияның тарихында қара таңдақ болып қалған бұл пленумның халқымызға тигізген залалын ауызбен айтып жеткізу өте қиын. Осыған орай Пленумда жасалған И. В. Сталиннің баяндамасынан үзінді келтіре кетейік. «Барлық халықтардың көсемі» халық жауларын үш түрге бөліп қарады.

«Во-первых, вредительская и диверсионно-шпионская работа агентов иностранных государств, в числе которых довольно активную роль играли троцкисты, задела в той иной степени все или почти все наши организации, как хозяйственные, так и административные и партийные.

иностранных государств, в том числе троцкисты, проникли не только в хозяйственные организации, но и на некоторые ответственные посты.

В-третьих, наши руководящие товарищи, как в центре, так и на местах, не только не сумели разглядеть шпионов и убийц, но оказались до того беспечными, благодушными и наивными, что нередко сами содействовали продвижению агентов иностранных государств на те или иные ответственные посты».

(Большевик. 1937 г. № 76 1–2 стр.)

Ұлы көсемнің көрсеткен ақылы мен нұсқауына сүйенген партия ұйымдары өз ортасынан троцкист-зиновьевшілдерді тіміскілеп, іздей бастады. «Халық жаулары» деп танылғандарға тағылған айыптың өзі таңданарлықтай. Одақтас республикалардың орналасу жағдайына байланысты олармен шекаралас шетел мемлекеттері қалай аталса, солай жала жабылып, «немістің, ағылшынның, француздың, поляктың, жапонның шпионы, тыңшысы» болып шыға келгенін немен түсіндіреміз? Айыптаудың алдыңғы анықтаушысы «троцкий-зиновьевшіл, бухариншіл» деп келтіріледі де, әрі қарай кімнің, қай елдің шпионы екені жазылады. Қазақтар жапонның шпионы болып шыға келеді. Сонау шығыстағы Тынық мұхит бөліп жатқан тым алыстағы елдің арақашықтығын айтпағанның өзінде, тілі де, діні де мүлдем өзгеше Жапонияның қазақ зиялыларына, халқына қаншалық қатысы бар екендігіне таңымыз бар. «Барлық халықтардың көсемі» халық жауларын барлық халықтардың арасынан іздестіруді талап етті. Былайша айтқанда, халық жауларын іздестіруде «интернационалдық халықтар достығы» деген ұғым қалыптасты. Сонымен, репрессияның доңғалағы ұлан-байтақ еліміздің миллиондаған маңдай алды ұл-қыздарының тағдыр-талайын мылжалай басып, ел ішін үрей мен күдікке, қорқақтық пен сактыққа, қайғы мен мұңға батыра бастады. Соның нәтижесінде сталиндік зобалаң халық санының кемуіне әкеліп соқтырды. 1937 жылы Советтер Одағы бойынша бір рет халық санағы жүргізілді. Сталин бұл санақтың нәтижесін дұрыс емес дегенді сылтау етіп, оны мүлдем жойып жіберуге тікелей нұсқау береді. Халық санағын жүргізуші статистер сталиндік жазаларға ілінді. Еліміз бойынша халықтың 1937 жылы 12 миллион адамға азайғанын білген «барлық халықтардың көсемі» қолда бар деректерді жойып, шынғырған шындықты тұншықтырып тастады.

Одақтық баспасөзде Мәскеуде жазалау шаралары одақтас республикаларға үлгі болып көрсетілді. Бұл жағынан үлгі алуға ұмтылған Қазақстанның Орталық партия комитеті мен ішкі істер халық комиссариаты, прокуратурасы мен соты алдына жан салмады. Тіпті асып түсуге асықты. Қазақстан Орталық партия комитетінің мүшелері НКВД қарауылына іліне бастады. 1939-жылы Одақ бойынша тағы бір санақ өтіледі. Осыған орай баспасөзде жарияланған халық санағы жөніндегі деректерге назар аударма кетейік. 1932 жылғы ашаршылыққа дейінгі қазақтар саны 4 миллион 120 мың болса, 1939 жылғы санақта халықтың саны 2,5 миллионға түскен. Ал Ахмет Байтұрсынов Ұлы Қазан революциясына дейінгі қазақтар санын ең аз деп бағалаған. Оның саны 1 миллион 200 мың болса, бұл сандық жағынан 1939 жылы бір жағынан

ші жағынан зобалаң жалғасып жатты емес пе? Әрине, бас бостандығынан айрылып, еліміздің түкпір-түкпіріндегі жүздеген құрсаулы, тікөнек темірлі лагерьлерге айдалған тұтқындар адам санатына жатқызылмады. Көпшілігі жер-ананың бір-бір төмпешігі болып, атаусыз көмілді. Түрмелердегі карцерлерде желке тұсынан атылғандардың сүйектері ел көзінен тасаға, жарға, шұңқырларға көміліп, беттері жасырылды.

Біз қазір 1936–37 жылдардан бастап атылғандардың сүйегі, мәйіті қайда? – деп тиісті орындардан сұрауға құқымыз бар екенін біле тұра, оларға нақты талап қоя алмай жүрміз. Олар да (МХК) тайғақтап-тайсақтап жауап береді.

Тарихшы Рой Медведевтің дәлелдеріне қарағанда, сталиндік зобалаң 1926 жылдан басталған көрінеді. Бәлкім, бұдан да ертерек басталған болар... Ал 1937 жылғы жазалау 1936 жылғы жазалаудан он есе асып түскен. Қанқұйлы 1937 жылғы зобалаңда халқымыздың ең нағыз айтулы азаматтары, сүт бетіне шығатын кіл қаймақтарындай тіл үйіреттәтілері, халқым, елім, Отаным деген ақ жүректі азаматтары НКВД-ның суық қаруының қарауылына ілікті. Сонымен, тағы да қайталап айтарымыз – есіл ер, ардақты азаматтардың сүйегі қайда? «Өліні құрметтемей, тірі жалшымайды» демекші, араға жарты ғасыр салып барып, шындықтың ауылына қарай бет бұрдық емес пе? Бұған да шүкіршілік дейміз. Ел аузында аңыз болып қалған Боралдай – Өжет арасындағы сай-сала, жарқабақ, табылған сүйектер жөніндегі әңгіменің бекер еместігіне көзіміз жетті. Аңыздан шындыққа қарай жолға шыққан едік. Жер қойнауына жасырылған 19 ер азаматтың мәйітінің табылуы, оның айналасы күтімге алынуы, алғашқы ескерткіш макеттерінің жасала бастауы – шындықты қалпына келтірудің алғашқы адымдары десек артық кетпегеніміз. Ендігі айтарымыз – 19 ер азаматтың қалай атылып, қалай көмілгендігі жайлы аңыз-әңгіменің шындыққа айналуы төңірегінде болмақ. Тіс жарып айтуға болмайтын осы оқиғаны Алматы облыстық партия комитетінің 1938 жылғы хатшысы Шақпақ Артықбаевқа шофері Айтжан баяндап берсе, 18 жылын сталиндік лагерьлерге беріп, еліне аман-есен оралған Шақпақ ақсақал болған оқиғаны жасырын көмілген 19 адамның бірі Сүлеймен Есқараевтың ұлы Марат Есқараевқа әңгімелейді. Марат Есқараев Шақпақ ақсақалдан естігенін былайша баяндайды. Бұл күндері арамызда жоқ, алайда бар шындықты айтып кеткен ардақты азаматтың – Шақпақ ақсақалдың әңгімесінің мазмұны төмендегідей.

– Шоферімнің 2–3 күн жұмысқа келмей хабарсыз кетуі маған күдік туғызған еді. Тіпті шоферім Айтжан менің үстімнен «донос» жинап жүр ме екен деп те қорықтым. Уақыт солай еді ғой. Ақыры бір күні ең-түсі жоқ, келіп тұр. Алғашқыда ауырып қалған екен деп те ойладым. Жөн сұрасам, жауап бермейді. Жұмысқа неге келмедің деп ұрсайын десем, өз шоферімнен өзім қорқамын. Ол кезде басшыларына шоферін «із кесуге» салып қоятын уақыт еді ғой. Үйге келген соң «әке-көке, саған не болды. Екі-үш күн қайда болдың, түсіндірші» деймін шоферіме жалынғандай болып. Ол әңгімесін айтуға ыңғайланды. Айналасына жалтақтай қараған соң, есік-терезені мықтап бекіттік. Ол әңгімесін бастағанда жүрегім аузыма келгендей болды. Мәселе өзіме мәлім атылған еді. Мен оның әңгімесін күніреніп отырып тындадым.

– Екі НКВД қызметкері сол түні мені ұстап алып, Дзержинский көшесінің бойындағы НКВД-нің ішкі ауласына алып келді, – деп әңгімесін жалғастырды Айтжан. – Кабинаның ішінде отырған маған: «Көзіңді жұм, ешнәрсені көрмейсің, білмейсің, ұқтың ба?» – деді. Мен ұқтым дегендей басымды изеп, көзімді жұмып алдым. Шамалы уақыттан кейін бұлар не істеп жатыр екен деп білгім келіп, көзімді сығырайтып ашып артыма қарасам – қапқа салынған әлдебір нәрселерді машинаның қорабына салып жатыр екен. Мен қайда тұрғанымды, қайда келгенімді сезіп жон арқамнан шып-шып тер шыға бастады. Төбе шашым тік тұрды. Машинаға әлгі қаптарды тиеп болған соң, өздері де жайғасып отырды. Сонымен біз ауладан шықтық. Жол көрсетушінің бағыты бойынша Алматыдан шыға салысымен ойлы-қырлы жолмен Қарасу поселкесіне қарай тарттық. Содан соң Боралдай жаққа қарай бұрылды. Бір кезде белгіленген жерге келген болуымыз керек, НКВД адамдары қолдарындағы фонарларымен «дайындалған шұңқырлардың» айналасын бір рет сүзіп қарап шықты да, қаптарды түсіре бастады. Мен бәрін бақылап отырмын. Қаптардың ішіндегі қан-қан болған адам денелері анық байқалады. Бастары бұлт-бұлт етіп, тіпті аяқ-қолдары, дене бітімдері қапты түсіріп жатқанда анық білініп тұрды. Қою қараңғылық түріліп келе жатқанда, олар жанталасып өліктердің беттерін жабуға кірісті. Қаптардың саны жиырма шақты. Алдымыздағы жар қабақтары, ірілі-ұсақты төмпешік, ши түбіртектері айқын аңғарыла бастады. Қар еріп, жер батпақ болып жататын кез еді. Түнгі салқынмен жер тоңазып қалған. Сонымен кері қарай жолға шықтық. Әлгі қаптар көмілген жерді көз алдыма келтіріп, санама тоқып алғым келгендіктен, жолшыбай жүрген жеріме өзімше белгі қойып отырдым. Шақпақ аға-ай, ойласам, жаным түршігеді. Таңғы сағат 6-да біз Алматыда болдық. Олар белгілі жерге келген соң менің сөзге беріктігімді тексерді. Мен «білмеймін, көрмедім» деп дауысым қалтырап, бұл жерден аман-есен кетуге асықтым. Ғайыптан қалай ғана құтылғанымды білмеймін. Екі-үш күн бойы жасырынып жүрмін. Қорқыныштан ұйқыдан да айрылдым. Қапқа салынып көмілген адамдар түсіме кіріп мазамды алды, – деген шоферім екі иығы бүлкілдеп жылай бастады. Мән-жайға толық қаныққан соң Айтжанға:

– Онда былай болсын. Ертең Каскелең ауданына жұмыс бабымен барамыз. Түнделетіп қайтамыз. Жолда маған сол жерді көрсет – деп өтініш жасап едім, – Сіз ешкімге тіс жарып айтпайсыз ба? Қорқамын, ұстап кететін сияқты, – деп қауіп білдірді. Сол күні екеуіміз ант-су ішіп, ол маған өліктер көмілген жерді көрсететін болды. Біз түн қараңғылығында барып сол жерді көруді жоспарладық. Сонымен мен – Алматы облыстық партия комитетінің хатшысы және шоферім Айтжан екеуіміз басымызды қауіп-қатерге байлап, нар тәуекелге бел буып, Айтжанның белгілеп кеткен жеріне жақындадық. Жақындаған сайын екеуімізде зәре-иман жоқ. Қорыққанымыз соншама, денеміз түршігіп кетті.

– Мінеки, мына жерде жатыр олар, – деді Айтжан дауысы дірілдеп. Екеуіміз кабинадан түсіп, адам мәйіті көмілген жерді бағдарлап бір айналып шықтық. Топырағын тегістеп тастамақ болған екен. Бірақта үйілген көмілген денелердің қалың қабырғасының көмілгендігін бірден-ақ сезгенімдей болды.

Айналамызға сақтықпен қараймыз. Боралдай ауышы сонадайдан қарауытып көрінеді. Анда-санда үрген иттердің дауысы естіледі. Жар қабақ. Қорқынышты қоңыр түн. Бұл оқиға мәңгілік ұмыт қалмауы үшін Айтжан екеуіміз өзіміз ғана білетін белгілерімізді тастап, түн ішінде машинамыздың жарығын жақпай қара жолға шыққанша асықтық.

Менің жанымды жегідей жеген бір жәй бар еді. Әлгі қасіретті жерден ұзаған сайын сол жүрегімді ауыртты. Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы ретінде бір парақ бетке амалсыздан, шарасыздықтан қол қойғаным есімде. Бірақ та ондағы тізімде белгіленген азаматтардың аты-жөні маған көрсетілмеген еді. Жолда келе жатып Айтжаннан:

– Қанша қап еді, шамамен қанша адам? – деп қайта-қайта сұрадым. Ол: «19 қап болатын», – деді. Сонда ғана мен «Социалды Қазақстан» газетіне шыққан ҚазТАГ-тың хабарламасындағы 19 азаматтың аты-жөнін ойша санап шықтым. Байқаймын, шоферім де мен сияқты қалың ойда келеді. Құдай-ай, келесі күні Айтжаннан айрылып қалатынымды қайдан білейін. Көп ұзамай мені де қамауға алды. Қазіргі Дзержинский көшесі бойындағы КГБ-ның зынданында НКВД баскесерлерінің небір зұлымдықтарын, айуандықтарын өз көзіммен көрдім. Система солай еді ғой. Күндердің күні мені де ұстайтынын сезгенмін. Бірақ қандай жағдайда, қай уақытта, неліктен, неге ұстайтынын сезді дейсің бе – ақыры қамап тынды ғой. Бір күні Алматы көшесінде өзіме бейтаныс сияқты бөгде біреу күлімсіреп жымыып амандасты. Мен де сондай ишара жасадым. Кенеттен екі жағымнан екі азамат келіп қолымды артыма қайырып машинасына тығып жіберді. Содан менің кіммен кездескенімді, жапон тыңшыларымен қалай байланысқанымды күні бойы, түні бойы кезек-кезек сұрап қарцерге қамап, ұрып-соғып әбден қорлық көрсетті. Алматы түрмесінде айлап отырдым. Алдында өлім жазасына кесіп еді. Кейіннен 10 жылға Краснояр лагеріне жіберді. 1938 жылдың орта шенінен ату жазасы бұрынғыдай жиі қолданылмайтын болды. Туған жерге тірі оралсам, қайтсем де Боралдай сайына көмілген азаматтар жөнінде туған-туыстарына айтып беру арманым еді. Алайда уақыт солай болды ма, тіс жарып ешкімге ешнәрсе айтуға жасқандым. Жас жетіп, қартайған шағымда тарихта болған сол бір кезеңнің уақиғасын өзіңе ғана әңгімелеп отырмын. Сол 19-дың ішінде сенің де әкен бар еді.

Шақпақ Артықбаевтың бұл қымбат естелігі Марат Сүлейменұлы Есқараевты толғандырғаны соншалық:

– Ақсақал-ай, әкемді көрген адамсыз. Мұндай әңгімені бұрын естімеп едім. Сол жерді көрсете аласыз ба? Есіңізде бар ма? Ұмытқан жоқ шығарсыз, – деп қиылып өтініш жасайды. Бір күрсініп алған Шақпақ ақсақал:

– Менің де арманым сол жерді бір көріп, есіл ерлерге мінәжат етіп қайту еді. Әкен жатқан жерді көрсетейін, – деп келісімін береді.

Бұл 1966-жылдың жаз айы еді.

– Межелі жерге жеттік, ары қарай жаяу жүреміз, – деп Шақпақ ақсақал машинаны жолдан айырып, Шақпақ аға адымдап алға шықты. Жарқабақтың үстіне шықты. Шақпақ аға бастады. Менің дымым ішімде. Жүрегім дүрс-дүрс соғып

ағаның соңынан төменге қарай түсе бердім. Алдымнан әкем тіріліп шыға келетіндей күй кештім. Шақпақ аға топырақ жасырған бір белгі тасты тауып алып: «Міне, дәл осы жер, осында» – деді дегбірсізденіп. Үш-төрт адым жүрді де, екі-үш төмпешіктің ортасына келіп тізерлеп отырды да, топырақты уыстап тұрып: «Бауырларым-ай, боздақтарым-ай, ерлерім-ай», – деп дауыс салып жылады. Көзімнен парлап аққан жасты тоқтата алсамшы... «Әкем-ай», – деп мен де дауыс салып жыладым деңіз.

Бұл ара қамысты сай екен. Шөп өсіп, төбешіктерді жасырып та үлгеріпті. Дегенмен бұдан 30 жыл бұрынғы адам көму үшін арнайы қазылған ордың орны айқын. Сонау биікте бір түп тал өсіпті. Мынау сай едәуір аймақты алып жатқанына қарағанда, мезгіл-мезгіл болатын су тасқындарынан пайда болған сияқты. Енді бұл жерді өзім ұмытып қалмайын деген ниетпен әр жерге бір-бір белгі қойып жатырмын. Шақпақ аға сол күні қатты толқуда болды. Әлсін-әлсін егіліп жылай берді. Бір-бірімізге басу айтамыз. Әкемнің сүйегін іздеп жүргеніме риза болған Шақпақ ақсақал: «Айналайын, Марат-ай. Әкеңнің әруағын бір қозғадың, ер азамат деген осылай болу керек. Заман деген құбылмалы ғой. Айтпақшы, мына сайды жергілікті ел «Қанды сай» деп атайтын көрінеді. Бұл маңайда 1919 жылы патша өкіметі ұлт-азаттық көтерілісінің Жетісудағы басшысы Бекболат Әшекеевті дарға асқан екен. 1937–38 жылдары «халық жаулары» деген желеумен атылғандарды жасырын көмген жерлері осы арада. Дәл қай жер екенін айта алмасам да жүздеген азаматтың мәйіті осы Алматы маңындағы сай-салаларда деп білген жөн. Ал мынау тас – марқұм Айтжан екеуіміздің қойған белгіміз. Жарықтық, шөп өсіп, жер өзгеріп сала беріпті-ау. Тіпті қойған белгі тасымызды жасырып қалғысы келген екен» – деп өткенді өкінішпен есіне алған Шақпақ аға екеуіміз кеш бата бір үлкен іс тындырғандай Алматыға қайттық. Әрине, бекер қайтқанымыз жоқ. Өлгі жердің топырағын ала қайттым. Қасиетті жерді көрсеткен Шақпақ Артықбаев өзінің адамдық имандылығы мен азаматтық борышын өтеп, 19 азамат көмілген жерді көрсетіп өмірден қайтты. Тоқырау жылдары бұл тақырып жабулы күйінде қалды. Сондықтан мен де ешкімге тіс жарып ешнәрсе айтпадым. Уақыт соншама қытымыр болса да, бір ерлік жасадым. 1969 жылы «Қанды сайдағы» әкемнің жатқан жерінің топырағын Қызылордаға апарып, үлкен зираттың ішіне салып, әкеме ескерткіш орнаттым. Алматыдан ескерткіш бюстің жасап, әкемді көзімен көрген дос-жарандарын жинап, туыс-туғандарының басын қосып ас бердім. Одан бері 20 жыл өтті. Енді мен сол бір жасырған сырымды өзіңе ғана баяндап отырмын. Бұл әңгімемді қалай жариялайсың, қалай жазасың өз еркінде. Алдына кедергілер кездесіп, көлденең көк аттылар жарға итермесе жарар еді. Құдай куә, мен куә, егер де осы 19 ер азамат жөнінде жариялағаныңды ел білетін болса, Шақпақ ақсақал мен менің жылдар бойы жасырып келген тарихи сырымызды көпшілікке ашып бере алсаң, тек қана 19 ер азаматтың семьясы ғана емес, мындаған адамның алғысын арқалаған болар едің. Іске сәт, мен айттым, қалғаны өз қолыңда.

Айтса айтқандай-ақ, 1988-жылы жастардың «Өркен» апталығында «Олар 19 еді» деген сериялы мақала жарияланды. Қазіргі таңда «Өркен» журналының «Мәңгілік ел» баспасөз жөніндегі нұсқаушысы.

сқа терілген мақаланың келесі санға дайындалған нұсқасы шашылып тасталынды. Апталық газеттің сол кездегі редакторы В. Столяров бұйрығымен мақала авторы жұмыстан босатылды.

* * *

Зұлымдық басталған жылы Марат Сүлейменұлы 8 жаста екен. Маған әңгімесін асықпай отырып баяндаған кезінде оның дауысынан бір түрлі діріл байқадым. Өте толқып отырды. 19 азаматтың басына апарып, тарих шежіресінен суыртпақтап сыр тартып әңгімелеп берген Мараттың өзі жөніндегі естелігін жариялай кетуді жөн көрдім.

– Сол жылы баспасөзде аты-жөні жарияланып айуандықпен атылған 19 адамның ішінде менің де әкемнің бар екендігін елден естіп білдім. Он жастағы апайым Әлияны мектеп оқушыларының алдында: «Мына тұрған халық жауы Сүлеймен Есқараевтың қызы. Біздің ортамызда мұндай жауыздың қызына жол жоқ. Мұндай сілімтікті пионер қатарынан шығару керек», – деп қаралап, мойнынан галстугін шешіп алыпты. Оның өксіп-өксіп жылағаны әлі есімде. Үйімізден қуып шыққан соң шешем Мәуияны «АЛЖИР-ге» айдап алып кетті. Ал біз болсақ, балалар үйінің ботқасын жеп, әке-шешемізден айрылып қайғы-зарға баттық та қалдық. Ұмытпасам, біздер, Сүлеймен Есқараевтың балалары «халық жауының ұрпағы» ретінде тәрбиеленген мекемені № 1 балалар үйі дейтін. Мұнда мен сияқты «халық жауларының» балалары көп еді. Ботадай боздап, көгендеген қозыдай улап-шулап жатушы едік. Бізге жанашырлықпен кім қарайтын еді? Мандайымызға жазылған осы бір жарлық көпке дейін қалмады. Пионерге, комсомол қатарына өтейін десең де, алдыңнан кес-кестеп өтетін қара мысықтай «халық жауының баласы» деген бәле-жала қалмай қойды. Кәмелеттік жасқа толып, оқуға түсейік десек те, осы бәлеге тап боламыз.

Сонымен заманақыр Сүлеймен Есқараевтың семьясына да көлеңкесін әбден түсірген екен. Әйелі Есқараева Мәуия «АЛЖИР-ге» айдалады. 8 жасар Марат Алматыдағы балалар үйіне тәрбиеге алынады. Әпкесі Әлия қаңғырып далада қалады.

– Жылай-жылай діңкем құрып, көзіме көк шыбын үймелеп бұрышта отыр едім, – деп еске алады Марат Сүлейменұлы, – бір егде тартқан орыс шалы: «Сенің атың Марат па?» – деп сұрады. – Иә, Маратпын, – дейін оған жаутандап.

– Олай болса, балақай, бері келші, бір кісі сені күтіп тұр, – деді де қолымнан ұстап аулаға алып шықты. Көшеде екі ат жегулі арба тұр. Арбада еуропалық қалпақ киген бір танымайтын кісі маған жымылып: «Марат, келе ғой, ботақаным, Маратым» деп алдына отырғызып алды да, әлгі мені балалар үйінен ертіп алып шыққан кісіге кішігірім дорбаны ұстата салды. Бұл мені ертіп шыққаны үшін берген сыйы екен оған. Кейін естіп білуімше дорбадағы әжептәуір ақша болса керек. Сөйтсем, бұл кісі менің әкемнің туған ағамның баласы екендігін білді. Поезға мінген кезімізде: «Сүлеймен бауырымның жалғыз баласы екеніңді білдім», – деп кемсеңдеп жылай берді. Қызылордаға мені жетімдер

үйінен ұрлап алып кеткен осы ағайымның тапқырлығы туралы қармақшылықтар: «Апыр-ай, Сейдалының мықтысы-ай, өкіметтің қолынан Сүлейменнің баласын қоярда қоймай тартып алып келді» – деп аңыз қылып әңгімелейтін. Расында, әр нәрсе кезіне қарап болатын болса Сейдалы ағайымның мені Алматыдан тауып алып келуі нағыз ерлік емес пе? Ол өмір өтіп кетті. Ер жеттік, есейдік, талай көйлек тоздырдық демекші, тек қана көңілде қалған бір нала – әкеміздің атылып, шешеміздің сотталуы еді. Ер жеткен соң әке алдындағы парызым күннен күнге мазалай берді. 1958 жылы әкемнің ақталғаны туралы анықтаманы қолыма алған соң, мен әрі қарай іздене бастадым. Әкемді көзі көрген азаматтардың қатары сирей түскен. Көпшілігі атылып немесе айдаудан қайта оралмай қалған. Көзі көргендерін соғыс жалмап кетті. «Халық жауы» деп сотталып, қайта оралғандардан – тірі қалғандардан суыртпақтап сыр тартамын. 1937–38 жылдары атылғандардың сүйектері Алматы маңындағы сай-жыраларда көмілген екен деген әңгімені де естідім. Алматыда оқып жүрген кезім. Арақ ішіп, қызып алған бір азамат: «Енді несін жасырайын, тілімді кесіп алса да айта аламын. 1938 жылы атылғандардың моласын қазып, құрым етіктерін шешіп алып, көк базарға апарып сататынбыз», – дегенін естіп қалып, ендігі оның сау кезіндегі әңгімесін естігенше дегбірім қалмады. Ол сап-сау қалпы сол әңгімені бәз-баяғы қалпында баяндап шықты. Сонда барып әңгіме төркіні шындық екеніне көзімді жеткіздім.

Марат Сүлейменұлы Есқараев айтқан әңгіме сонау қасіретті жылдарға, бұдан жарты ғасыр бұрынғы қанды оқиғаларға жақындата түсті. Марат Сүлейменұлынан естіген әңгімеден соң мен де көз көрген, қанды оқиғаларға куә болғандарды іздестіре бастадым.

Мәселе төркіні тек 19 ер азамат төңірегінде ғана емес екендігін оқырмандар түсіне жатар. Жүздеген, мыңдаған ер азаматтардың сүйегі қайсы қуыста жатыр, қайда? Осы сауал мені қатты мазалады. Атылған азаматтар жөніндегі анықтамаларда олардың жатқан жерлері мүлдем айтылмайды. Ал естіген әңгімелерім аңыз бен ақиқаттың арасында шындық сұрлеуіне жете алмай, көзі көрген адамдардың күдігі мен қорқынышының арасында қала беретіні мені қатты таңдандырды. Жасы 80-нен асқан Бейсенбай Келдібаев ақсақалдың естелігінен:

– 1938 жылы мен ауданда мал дәрігері едім. Бір күні Боралдайдағы нағашымның үйіне бара қалдым. Ұмытпасам, бұл ақпан-наурыз айлары еді. Әңгіме арасында нағашым: «Апыр-ай, айнала қан сасып кетті. Өңкей жақсы кісілерді осында әкеліп, түнделетіп атып жатыр. Кейбіреулері жан тәсілім жасарда айғайлап өледі», – деп еді. Бәріміз болып оған: «Ойбай, аузыңа ие бол. Дегерестегі Әлімғожа Жайнақов сияқты ұсталып кетсең», – деп әңгімесін тиып тастадық. Жасы 70-тен асқан Әлімғожа қарияны бір ауыз сөзі үшін НКВД ұстап алып кетіп еді. Осы төңіректегі бір ауылдың жасы егде тартқан кемпірінің үйіне келгендер: «Апа, төріңізде ілулі тұрған адам кім?» – деп Сталиннің суретін көрсетсе керек. Қараңғы адам қайдан білсін: «Е, ит білсін бе, балалар төрге іліп жүр ғой, журналға шыққан бір орыстың суреті шығар», – депті. Сол 70-тен асқан кемпірді әлгі әңгімесі үшін 1938 жылғы қыркүйектің 13-сінде қырық жеті жасар бұдан асқан адам күлерлік оқиғаның

1937–38 жылдары әркім жанынан түңілетін уақыт еді ғой. Түңгі мылтықтың үнін естіп, тілімізді тістеп отыра беретінбіз. Қазір де Алматы маңайындағы ауылдарда сол қанды оқиғаларды көріп қалғандар бар. Алайда олар айтудан қорқады. «Көрдім деген көп сөз» деген қазақ мақалы НКВД тергеушілерінің айтатын мысалы еді ғой. Өзім куә болған бір оқиға айта кетейін. 1938-жылы жаз айында Өжетте тұратын бір танысым «халық жаулары» деп көміп тастағандардың бейітінің топырағын аршып, өліктің екі пар құрым етігін сыпырып алады да, Алматыдағы бір танысына сатып жібереді. Күндердің күні әлгі етікті сатып алған адам етік сатқышты біздің көзімізше жер-жебіріне жетіп боқтасын келіп. Сөйтсе, сатып алған етігінің іші сасып, құрттап кетсе керек. «Міне, сенбесеңдер, көріндер», – деп құрттарын көзімізге көрсеткенде, бәріміз әлгі өліктің аяқ киімін сыпырып алған алаяқтың сазайын тартқызып, 50 сомын иесіне қайтарып бергіздік. Боралдайлықтар «Алматы қан сасып кетті», – деп бір-біріне сыбырлап қана әңгімелеп жатқанын мына құлақ естіген.

Мұндай оқиғаны Абай атындағы Қазақтың мемлекеттік педагогикалық университетінің тарих факультетінің оқытушысы доцент Өжетбек Өмірзақов әңгімелеп беріп еді.

– Өжеттегі сегіз жылдық мектептің тарих пәнінің мұғалімі едім. Мамыр айының соңында оқушыларды туған жер табиғатымен таныстыру үшін саяхатқа алып шыққанбыз. Балалар Боралдай сайы бойынша жоғарылап бара жатты. Кенеттен Володя Попов деген оқушым: «Мына жерде адамның сүйегі жатыр, бері келіндер» – деп бәрімізді қол бұлғап шақырды. Біз барғанша, Володя адамның екі бас сүйегін қолына алып алдымыздан қарсы шықты.

Біз оған орнына апар деп ұрсып жатырмыз. Дегенмен бас сүйекті мұқият қарап шықтым. Екі бастың да шүйде жағы тесілген. Бұл оқтың орны еді. Бұл оқиға ауыл-аймаққа таралып кетті. Ауыл қарттары әлгі сүйектерді қайта көмгізді. Әкем бұл адам бастарының 1938 жылы атылғандардікі екендігін айтып, енді бұл жаққа балаларды алып баруға болмайтындығын ескертті. Көрдім деп айтуға болмайтын кез еді ғой.

Халықта «ауруын жасырған өледі» деген мақал бар. Ал біз атылып кеткендерімізді жасырып келдік. Айтуға аузымыз бармады. Қорықтық.

Өжетбек ағаның айтқаны рас қой. Күні кешеге дейін көп шындықты айтуға қорқып келгенімізді кімнен жасырамыз. Енді, кеш те болса, абзал азаматтарымыздың атын кірден тазартып алсақ жарар еді.

Бұдан жарты ғасырдан астам уақыт бұрынғы республикалық орталық газетте жарияланған хабарламаны оқып қабырған қайысады. Сонымен әңгімемізге негіз болған 19 ер азаматтың өлімі жөніндегі нақты фактіге назар аударайықшы. 1938 жылғы наурыздың 22-сі күні шыққан «Социалистическая Алма-Ата» газетінің №66 (548) санындағы хабарламада былай делінген: «В Военной коллегии Верховного суда Союза ССР 6–12 марта 1938 года выездная сессия Военной коллегии Верховного суда СССР на основании постановления Президиума Президиума Верховного Совета СССР в порядке заседания в порядке закона от 1-го декабря 1934 года рассмотрела и вынесла приговоры в отношении кулаков, буржуазных специалистов, троцкистов и бухаринцев **Кулумбетова У., Сыр-**

Қазақ интеллигенциясының – зиялы қауымының 1937 жылдан тұтқынға алынуы қырылған қазақтар жөнінде Сталинге хат жазған бесеудің бірі Мансұр Ғатауллиннен басталды. Ол 1937 жылы мамыр айының басында қамалды. Мамыр айының соңында 1937 жылы Кисловодскіде демалып жатқан жерінен Тұрар Рысқұлов тұтқындалса, маусым айында Москвада Нығмет Нұрмақов қамауға алынды. Маусымның бесінде Қарағанды облыстық атқару комитетінің председателі Абдолла Асылбеков және Қарағанды обкомының екінші хатшысы Нұрғали Нұрсейітов тұтқынға алынды. Іле-шала маусымның 12-де Қабылбек Сарымолдаев, шілденің 10-да Ұзақбай Құлымбетов, шілденің 29-да Ғаббас Тоғжанов, Ілияс Молдажанов, Асқар Лекеров, Абдолла Розыбақиев қамалды. Қыркүйектің 5-де Жанайдар Садуақасов пен Ізмұқан Құрамысов тұтқындалды. Қыркүйектің 22-де Оңтүстік Қазақстан обкомының бірінші хатшысы Әбілқайыр Досов пен Алматы облыстық атқару комитетінің председателі Ораз Жандосов тұтқындалды. Бұл кезеңде С. Асфендияров, Қ. Жұбанов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, Қ. Таштитов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев сияқты азаматтар ұсталып, НКВД түрмесінің (қазіргі Дзержинский-Виноградов көшелерінің бұрышы) қорлық-зорлығын көріп жатқан еді. Көп ұзамай олардың бәрі де атылды. Алайда олардың бейіттері қайда жатқандары белгісіз. Табылар деген үміт күштірек. Бәлкім, мұның бәрін білетін, бірақ та айтуға аузы бармай қорқып отырған бұрынғы НКВД қызметкерлері бір көзсіз ерлік жасап жазықсыз жазаланғандардың жатқан жерлерін көрсетер...

Әзірше бізге айғақты документтер арқылы 19 ер азаматтың жатқан жері белгілі болды.

Д. Әшірбеков

ЖАРТЫ ҒАСЫРҒА СОЗЫЛҒАН ҚҰПИЯ ЖАҢАЛЫҚ АУЫЛЫНДА ЖАРИЯ БОЛДЫ

Лараға жарты ғасырдан астам уақыт салып кешігіп жеткен хабар бүкіл иісі қазақ Атаулыны бір жарқыратты, бір күрсіндірді. Жадыратқаны – осыншама жылдар бойы беймағлұм болып келген құпияның беті ашылды. Ол халқымыздың үш арысы – Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлиннің, Ілияс Жансүгіровтің (жатқан жерінің топырақтары торқа болсын) белгілі болуы еді. Күрсінткені – дәл елу төрт жыл бұрын аса құпия жағдайда атылған опасыз оқтың тек ол үшеуінің ғана емес, мыңдаған асыл азаматтардың жалынды өмірлерін қиғаны, бұл сұмдық қылмысты көріністің санамызға тағы бір белгі беріп, сағымдай көлбендеуі еді.

Бұл жаңалық ауылының маңайында өткен жұмада болған... рессияға ұшырағандарды еске алу рәсіміне жиналғандардың

арасында күрсінбеген жан болмаған шығар-ау. Айналасы ат шаптырым алқаптың ортасындағы үстін шөп басқан төмпешіктердің астында кімдердің жатқанын толық жариялауға тиісті орындардың, әсіресе Мемлекет қауіпсіздігі комитетінің батылдығы әлі күнге жетпей келеді. Осыдан үш жыл бұрын кездейсоқ жағдайда табылған адамның бас сүйегі бұл қылмыста қайсы органның қолтаңбасы бар екенін және бұл жерде бір ғана емес, бірнеше жүздеген жазықсыз жандардың сүйектері жатқанынан хабардар еткен еді. Сонымен, республикалық «Әділет» қоғамының, ғалымдардың, жазушылардың, журналистердің қызу іске кірісуі арқылы тарихи қылмыстың бізге беймәлім талай-талай беттері ашылғандай болды.

Белгілі фольклоршы-ғалым Мардан Байділдаевтың айтуынша, 1938 жылы 21 наурызда Қазақстанның сол кездегі асыл азаматтары, бетке ұстар қоғам қайраткерлері Боралдай мен осы Жаңалық ауылының маңайында бір-ақ түнде атылған. Олардың ішінде 19 халық комиссары да бар.

Бекболат Мұстафин, 83 жастағы зейнеткер: «Бұл азалы күн, бүгін біз халқының азаттығы жолында бастарын байлаған аптал азаматтарымызды еске түсіріп отырмыз. Мына топырақтың астында тек Сәкеннің, Ілияс пен Бейімбеттің мәйіті ғана емес, елім деп еңіреп, халқым деп қайғырған талай-талай тағдырлар жатыр. Жетпіс жылдың ішінде миллиондаған адамынан айрылған жалғыз қазақ елі.

Көптеген тарих зерттеушілері осыншама зұлымдық пен зұлматты бір ғана Сталиннің басына жабады. Тарихи қылмысты «халықтың көсемі» жалғыз істеген жоқ. Оның жанында қылышынан қан тамған талай жендеттер болды. Соның ең басты баскесерлерінің бірі – Филипп Голощекин еді. Голощекиннің мойнында ашаршылықта, репрессияда қырылған, қудаланған миллиондаған қазақтардың қаны бар.

Мен Ілияспен бір камерада отырдым. Жақында сол камераны жазбай танып, көрсетіп бергенімде, Мемлекет қауіпсіздігі комитетінің лауазымды қызметкерлері «Арада жарты ғасырдан астам уақыт өтті. Көп нәрсе ескірді. Сіз ол камераны қайдан білесіз. Ұмыттыңыз ғой» деп, безілдеп жолатқысы келмеді. Адамның санасы ескірмейді. «Ат ауыздығымен су ішкен, ер толарсақтан саз кешкен» сол бір жылдар жадыңнан өше ме? Қазақ поэзиясының құлагері – Ілияс Жансүгіровпен түрмеде бірге отырған уақыт, одан кейінгі қуғынға түсіп, қан жұтып өткізген он сегіз жылым – иә, осының бәрі менің өмірімнің бөлшегі. Оны қалай ғана ұмытарсың. Мына төмпешіктің астында солармен бірге менің де сүйегім жатуы мүмкін еді ғой. Әйтеуір тағдырдың шапағаты шығар түскен, тірі қалып, жер басып жүрмін».

Өмірінің жалынды жылдарын тар қапаста өткізген ақсақалдың айтқан сөзінен кейін жиналған жұрттың талайының қолы еріксіз жанарына барып та қалған еді. Көпшілік қауымның алдында үш арыстың суреттерін ұстап манадан бері тапжылмай тұрған мектеп оқушылары да қозғалақтап қалды.

Иә, жүрек тебіренерлік сәт еді бұл. Дәл елу төрт жылдан кейін керемет кездейсоқтықтан тірі қалған камералас...

немере-ұрпақтары көктемнің осындай бір шуақты күні жамырап келіп, әруақтарының алдында бас иіп, құран оқытатынын, ел болып еске алатынын, халық болып ескерткіш қоятынын, әттең, білмеді-ау боздақтар.

Опасыз жылдардың ойранынан опат болған тұлғалардың мәйіті жатқан бұл жер бұдан былай қазақ топырағындағы ең бір қасиетті түкпір, азалы орынға айналады. Иә, жиналған жамағаттың күңірене тұрып, тебірене шешкен шешімі осы еді.

Ортаға шыққан көзілдірікті жігіт ағасының жұрт алып тұлғасына емес, алдымен аппақ құдай болған шашына зер салды.

– Әруағыңнан айналайын, әке! – деп бастады көкейіндегі сөзін Илиястың ұлы Болат Ғабитов. – Сенің сүйегің қай жерде қалғанын осы уақытқа дейін білуге мүмкіндік болмады. Мезгіліне жетпей ағарған шашымда осы ауыртпалықтың белгісі бар. Шүкір дейін, енді қай жерде жатқаныңды білу көңіліме медеу, өміріме өзек болғандай.

Ал, Елена Федоровна Берещагина ортаға шыққанда, жиналған жұрттың біразы «мына кемпір не айтар екен. Бұл жерде тек қазақтардың сүйектері ғана жатыр емес пе?» деп дұдамал ойларын жасыра алмаған еді.

«Мен Сәкен Сейфуллинді жақын білетін едім. Менің күйеуімнің мәйіті де осында жатыр деген болжам бар. Олардың әруақтары алдында басымды иемін».

Елена Федоровна осыны айтып орамалымен көзін сүртті.

Ақ шашты ананың сөзі мені мына бір ойға жетелегендей болды. Жаңалық ауылының маңайында тек қазақтар ғана емес, басқа да көптеген ұлттың боздақтары мәңгі тыныштық тапқан сияқты. Демек, тағдыр тәлкегі ұлт талғамайды, зират тандамайды. Демек, бұл болашақта ұлтаралық мемориалдық зират болуы керек.

Сәкенмен түрмеде бірге отырған 87 жастағы Айтжан Бутиннің айтқаны арқылы Сейфуллин сияқты дара тұлғаның түбіне жеткен қанішердің де аты-жөнін білген жөн. Ол – тергеуші Геннадий Михайлов.

Еске алу рәсімінде ақсақал жазушы Әлжаппар Әбішев өзін әдебиет майданына шығарған Сәкен Сейфуллин еді деп есіне алды. Ал Ораз Жандосовтың ұлы республикалық «Әділет» қоғамының төрағасы Санжар Жандосов болса, бүгінге де, болашаққа да тағылым болар мына бір жәйтты әдейілеп айтты. «Осы жерде менің де әкемнің сүйегі көмілсе, оның жанында менің екінші әкем Илияс Жансүгіровтің де мәйіті жатыр. 1926 жылы Қарқара көтерілісінің 10 жылдығына орай Ереуілтөбеде болған үлкен жәрменкеде әкем халыққа мынадай ұсыныс жасаған екен. Ереуілтөбе – бүкіл қазақ халқының жадында сақталатын жер болуы керек. Сондықтан оны көруге барған, қасиетін ардақтайтын әрбір қазақ бұл жерге қолдарына бір-бірден тас ұстап апарып, қорған жасасын».

Санжар ағаның айтқаны, шынында да, ұлағатты сөз еді. Жаңалық ауылының маңайында жатқан ұлы тұлғаларымызға ескерткіш мемориалын жасағымыз келсе, біздің де әрқайсымыз өз үлесімізді қосқанымыз жөн болар, ағайын.

НАРКОМ ЖҮРГЕНОВ

Кысқа да нұсқа сөйлеп, көп шаруа тындыруға дағдыланған Темірбек Қараұлы Жүргенов 1933 жылы Қазақ АССР-ы Халық ағарту комиссары боп тағайындалады. Алға биік мақсат қоя білетін және соған табандылықпен жетіп отыратын бұл азамат күллі күш-жігері мен қажыр-қайратын республикадағы мәдени революция ісіне арнады.

Алматыға ауысқанға дейінгі он жыл уақытын Түркістан өлкесінде өткізді. Қатардағы студенттен Өзбек ССР-інің үкімет мүшесі – Халық ағарту комиссары дәрежесіне жетті. Түрлі мемлекеттік істерде ысылған тәжірибелі қайраткер болды. Орта Азия мемлекеттік университетіне түскен 1923 жылы ол Қазақ АССР-інің Түркістан АССР-індегі толық өкілетті өкілі қызметіне шақырылған.

Т. Жүргенов 1918 жылы Әліби Жангелдиннің басшылығымен Советтердің Торғай облыстық съезін өткізуге атсалысты. Одан кейін туған жері Ырғыз өңірін ақтардан азат етуге қатысты. Болыстық ревкомның председателі, уездік ревком председателінің орынбасары, одан председателі, уездік атқару комитетінің председателі болды. Большевиктер партиясына 1920 жылы өтті.

Т. Жүргенов Қазақ және Түркістан республикалары Орталық атқару комитеттерінің мүшесі ретінде сол кездегі саяси өмірдің бел ортасында жүрді. Орта Азияны ұлт тұрғысынан межелеу ісіне белсене араласты. Оның «Еңбекші қазақ» беттерінде жарияланған очерктері – жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігін, Түркістанның этнографиялық картасын жасау мақсатында зерттеген комиссия жұмысына қосылған елеулі үлес болғаны күмәнсіз. Ол қазақтардың жалпы жағдайын, санын, кәсібін, шаруашылығы мен әлеуметтік өміріндегі өзгерістерді, атқарылуға тиіс міндеттерді жеке-жеке қарастырып, орын алған жаңсақ пікірлерді сынады. Отаршылдардың қайткенде біріктірмеу саясаты: «Бөлшектеп таста да – билей бер!» – ұранымен қазақтарды ту-талақай етіп Қоқанға, Бұқар әміршісіне, Хиуа хандығына қосқанын маркстік тұрғыдан сараптап берген. Т. Жүргеновтің қоғамдық ойды дамытуға атсалыса аларлық қабілетін САГУ-ды бітірерде жазған диплом жұмысынан да танысыз. «СССР мен Қазақстанда әкімшілік-шаруашылық жағынан аудандарға бөлу проблемасы» деп аталатын бұл еңбек үздік бағаланып, жеке кітап боп шықты. А. С. Пушкин атындағы Орталық кітапхана қорында күні бүгінге дейін тұрған осы кітапқа жазған алғы сөзінде университет профессоры бұл диплом жұмысының жоғары мектеп бітірушіге қойылар талаптар деңгейінен әлдеқайда артық дәрежеде орындалғанын атап көрсетіпті.

Т. Жүргенов тұңғыш рет 1926 жылы Ташкентте арнайы орта білімді мұғалімдер даярлайтын, Халық ағарту институтының бірінші ректоры

жоғары оқу орнының дүниеге келуіне байланысты Темкең сол жылы «Советская степь» газетіне педвуз міндеттері мен бүкіл әлемдік мәдениетті жерсіндіру, жергілікті халыққа жеткізу мәселелері туралы мақала жазса, келесі жылы «ҚАССР-інде жоғары оқу орындарын ұйымдастырудың нәтижесі мен болашағы» деген тақырыпта баяндама жасады. Баяндамасы «Қазақ педагогика институтының бір жылғы жұмысы» деген атпен жеке кітапша боп басылды. Мұнда мәдениет майданындағы ұлтшылдық пен шовинистік көзқарастарға қарсы күрес жақсы көрініс тапқан. Ұлт ниғилистері ол кезде «қазақ өз алдына жоғары мектеп ашарлықтай дәрежеге әлі жеткен жоқ, мына институт қазақ халқына бөтен мәдениетті тықпалайтын болады» деп үріксе, шовинистер жоғары оқу орындарын қазақтарға арнап ашудан мүлдем бас тарту саясатын ұстанған-тын. Темірбек Қараұлының бұл орайдағы ұстамды, дәйекті, маркстік-лениндік тұрғыдан сараптаған тұжырымдары өте маңызды.

Педагогика институты ұзамай Алматыға көшіріледі де, ол САГУ-дың мемлекеттік право бойынша ғылыми қызметкері болып істей берген. Алайда ВКП(б) Орталық Комитетінің Орта Азия бюросы (Средазбюро) оны мемлекеттік шаруаларға жұмсауды қажет деп тапты. 1929 жылы Жүргенов Тәжік АССР-інің Қаржы жөніндегі халық комиссары (бұл кезде Тәжікстан Өзбек ССР-інің құрамындағы автономиялық республика еді, 1929 жылдың октябрінде одақтас республикаға айналды), 1930 жылы Өзбек ССР Халық ағарту комиссары болды. Осы қызметінде ол Қазақ АССР-іне шақырылғанша істеді.

Сол шақта қазақ өлкесі солақай басшылық пен шолақ белсенділердің қаскөй әрекеттері ұшыратқан ауыр жұтқа екі миллионға тарта адам өмірі мен қырық миллиондай мал басын шығындап, қатты есеңгіреп тұрған. Асыра сілтеу зардаптарын жою – лениншіл большевиктер алдындағы кезек күттірмес мәселе-тін.

Ағарту жөніндегі халық комиссариатының жаңа нарком келісімен жедел қолға алған негізгі шаруаларының бірі – мектеп ісін жақсарту мәселесі еді. Ол Наркомпроста жинақталған ақпарлармен қанағаттанған жоқ. Ауыл ауылды өзі аралап, оқу-ағартудың жай-күйін өз көзімен көрді. Терең талдауға толы мақалалар жазды. Наркоматтың коллегиясына талқылауға күрделі мәселелер енгізді. Жаппай сауатсыздықты жоюға арналған оқулықтар мен көмекші құралдардың әзірленуін ұйымдастырып, көптеп шығарылуына қамқорлық етті. Мұғалімдердің бірінші съезін шақыруға ұйтқы болды. Съезде жағдайды жан-жақты саралаған проблемалы баяндама жасады.

Қазақстандағы мектептердің құрылымын ретке келтіру, қазақ орта мектептерін көбейту туралы ВКП(б) өлкелік комитеті мен республика үкіметі бірлескен қаулы қабылдады. Республиканың барлық облыстарында мектеп құрылысына баса назар аударылды. Тек Алматының өзінде 18 мектеп үйі салынды. Осы құрылыстар біткенше Темкеңнің жарғақ құлағы жастыққа тимепті. 1934 жылы Қазақ университеті, Тау-кен металлургия институты және Коммунистік журналистика институты шаңырақ көтеріп, қазіргі заманғы есіттерін айқара ашты. Дегенмен бұлар ұлт кадрларына мұқтаждықты шешпейтін еді. Сондықтан еліміздің байырғы оқу орындарына жастарды

арнайы жіберіп тұрған. Темірбек Қараұлы істеген жылдары республикадан тысқары университеттер мен институттардан 3 мың адам мамандық алып қайтты.

Халық ағарту, жоғары мектеп шаруаларымен қатар ұлт тілін дамыту, оның қоғамдық функциясын арттыру, қазақша түрлі терминдер жасап, қалыптастыру істері қоса жүргізілді. Мұнда ертеректе оқыған интеллигенцияның күшімен ғылымның әр саласынан оқулықтар жазғызды. Тіл – әдебиет оқулықтарын жазуға әдебиетшілер үлес қосты. Наркомпрос бұл орайда арнайы мерзімдік басылым шығарды. 1935 жылдың қаңтарында жарық көрген «Мемлекеттік терминдер комиссиясының бюллетені» майда өткен мәдениетшілер съезіне дейін төрт номерін шығарып үлгеріпті. Осы істердің басы-қасында Жүргенов болды.

Дегенмен Темкенді халық жүрегіне бекем ұялатқан тұс – мәдениет майданындағы, өнерді дамытудағы кесек-кесек істері еді. Соларды атамас бұрын, алдымен, аздап шегініс жасап алған дұрыс сияқты.

Бала кезінде Темірбек әйгілі Тұрмағамбет Ізтілеуовтен дәріс алған. Шығыс поэзиясымен, өзбек, тәжік тілдерімен жақындасуы – сол кісінің ықпалынан екенін кейін талай мәрте ілтипатпен еске алады. Ол Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары, ВКП(б) Орталық Комитеті Орта Азия бюросының секретары Ақмал Икрамов секілді ірі партия және мемлекет қайраткерімен істес әрі үзеңгілес болған. Тәжікстан мен Өзбекстанда істеген жылдары ол жергілікті халықтар тілінде баяндамалар жасап, емін-еркін сөйлесе алған. Мақалалар да жазған болу керек – бұл әлі зерттелуін тосып тұрған шаруа. Ал журналистика мен Жүргенов ерте-ақ бауырласқан. Ол 1918 жылы Орынборда «Қазақ мұны» атты газеттің редколлегия мүшесі болды. (Бұл газет 1918 жылғы 16 апрельден шыға бастады да, Орынбордың ақтарда қалуына байланысты уақытша тоқтап, 1919 жылдың 17 декабрінде «Ұшқын» деген атпен қайта жарық көреді. Осы датаны «Социалистік Қазақстан» өзінің туған күні етіп алып жүр). Темірбектің баспасөзге келуіне Перовск жоғары орыс-түзем мектебі қабырғасындағы әдебиет үйірмесінің әсері болса, ал қаламының тез төселіп кетуінде сол «Қазақ мұнының» редакторы Нәзір Төреқұловтың – кейін партия, мемлекет қайраткері, дипломат, СССР баспа ісін ұйымдастырушылардың бірі болған, қазақ, өзбек, орыс, тәжік, араб, парсы, неміс тілдерін білген, шығыстану ғылымында елеулі із қалдырған азаматтың үлесі бар.

1921–1923 жылдары Темірбек Орынбор жұмысшы факультетінде оқыды. Бұл Александр Викторович Затаевичтің сонда қазақ музыкасын жинап жүрген кезі. Оның әйгілі кітабы «Қазақ халқының 1000 әні» 1925 жылы шықты. Этнограф кітаптың түсіндірмесінде Жүргеновті Сырдария әндерінің ғаламат білгірі, өзіне Хиуа қазақтары әндерінен бағалы мәліметтер берген байыпты жас қазақ интеллигенті деп атап, «Өзімнің сонша тырысқанымға қарамастан, осы адамның өз Отанындағы ежелгі ән творчествосынан көл-көсір хабардарлығын, өкінішке қарай, мейлінше толық кәдеге асыра алмадым», деген сөздермен өкінішін білдіреді.

Рабфак оқуы өз алдына оқушылардың қызығуына ие болып, оны жинастырды. Орынборда оқитын

Бұл орайда Серке Қожамқұловтың естелігі қызық. Ол Темірбекті ұшқыр ойлы азамат, байыпты әңгімеші ретінде дәріптейді. Татардың халыққа білім беру институты (ТИНО) жатақханасына рабфакшы Темірбек жиі келіп, көңіл-күйлерін көтеріп кетеді екен. Студенттер оны әрдайым қуана қарсы алушы еді дейді. Бірде Темкең өзі шығарған «Бастық алдындағы тілмаш» деген өлеңін оқып бергенде, олар қуана-қуана жаттап алыпты. Өлең 1920 жылы «Ұшқын» (қазіргі «СҚ») газетінде жарияланғанды. Қожамқұлов оны 1926 жылы Қызылордада, Қазақ театры тұңғыш шымылдық көтергенде, ұлттық үлкен сахнадан оқиды. Қатты риза болған көрермендер көздерінен жас аққанша күледі. Содан «Тілмаш-аудармашы» Серкенің репертуарынан бекем орын тепкен, тіпті 1936 жылғы Москва декадасының программасына да енгізіліпті...

Ал Жүргенов құрастырған жинағына үлкен кіріспе мақала жазып, қолжазбаны баспаға тапсырды. Кітап «Терме» деген атпен 1924 жылы жарық көреді. Кейін, 1936 жылы, әйгілі онкүндік қарсаңында, ол жинақты едәуір толықтырып, жаңадан алғысөз жазады да, «Қазақ халық ақындары» деген атпен, екі тілде, Москва мен Алматыда бастырады...

* * *

Ағарту комиссары міндетіне кіріскен 1933 жылдың көктемінде Жүргенов халықтың музыкалық мұрасын өркендетуді мақсат еткен. Әуелі музыка-драма техникумында қазақ ән-күйін зерттейтін ғылыми кабинет ашты. Ұзамай сол кабинеттің жанынан халық музыка аспаптарын жасайтын шеберхана ұйымдастырып, онда істейтін шеберлерді табуға да өзі тікелей араласты. Ахмет Жұбановтың домбырашылардан оркестр құруына ұдайы қамқорлық көрсетіп отырды. Ұлттық өнер кадрларын баулитын ұстаздарды Москва, Ленинград, Ташкенттен шақыртты. Музыка студиясын ашып, аз уақытта оны музыка театрына ұластырды. Хореография мектебін, қуыршақ театрын ашты. Театрларға арнап сценарий, пьеса, либреттолар жазуды ұйымдастыруға, жазылған жұмыстарды талқылауға міндетті түрде өзі қатысты. Костюмерлерге шейін назарынан тыс қалдырмады, спектакльдерге қажет костюм үлгілерін қазақ тұрмысының, этнографиясының білгірі ретінде өзі түсіндіріп тігілген киімдердің алғашқы сыншысы өзі болды.

1934 жылғы июньде Бүкілқазақстандық халық өнерпаздарының бірінші слеті болды. «Казахстанская правда» газетінде Жүргенов слетке орай берген интервью (24. V. 1934 ж.) мен слеттің жабылу рәсімінде сөйлеген қорытынды сөз (27. VI. 1934 ж.) бар. Интервьюде ол профессионал өнер байқауы ретінде слет өткізу идеясы 1933 жылдың күзінде туғанын, слетке республика өнер шеберлерінің «Шұға» музыкалық спектаклін, алғашқы домбыра оркестрінің, бишілер тобының концерттері секілді біршама жаңалық әзірлегенін, сондай-ақ, Қазақстанның халық артисі А. В. Затаевичке құрметпен «Қазақ халық ақындары» жинағы он жылдық қызметін тойлау жобаланып отырғанын айтты. Осы жинақтың алғашқы әншісі ақын Жамбылдан бастап, жас әнші Ғарифоллаға дейінгі

халық таланттарын қалың жұртшылыққа танымал еткен алғашқы слеттің маңызы мен мән-мағынасына тоқталған.

Еңбекшілерді өнермен бауырластыру ісі жаңа қарқынмен өрістей түсті. Облыстарда, өндіріс ошақтары мен ауылдарда көркемөнерпаздар коллективтері жаңадан құрылып, хал-қадірлерінше өсіп-өркендеп жатты. Астанада филармония дүниеге келді. Оның құрамында халық аспаптар оркестрі, ұлттық хор мен ән-би ансамблі жұмыс істеді. Музыка театрында орыс труппасы өнер көрсетті. Көркемсурет галереясы ашылды.

1935 жылдың май айында өткен Мәдениет қайраткерлерінің бірінші съезі нарком Жүргеновтің баяндамасын тыңдады. Халық комиссары өзінің баяндамасында республикадағы мәдени революция бағыттарын дәйектілікпен талдай келе, ағарту істерімен қатар, профессионал өнер және көркемөнерпаздар жұмысына мол көңіл бөліп, шешімін күткен мәселелер көтерді. Баяндама жеке кітап болып басылып шықты.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвадағы бірінші онкүндігіне дайындық осы съезден кейін-ақ басталып кетеді. Еліміздің астанасында 1936 жылғы майда өткен декада қазақ совет мәдениетінің әрі айтулы мерекесі, әрі одақтық көлемде тапсырған аса маңызды емтиханы еді. Темірбек Қараұлының бұл тұстағы еңбегі көптеген естеліктерде егжей-тегжейлі, үлкен сүйіспеншілікпен баяндалған. Онкүндікке қатысушылардың Кремльдегі Үлкен Сарайда партия және үкімет басшыларымен, астана өнер қайраткерлері, еңбекшілері өкілдерімен кездесуінде Жүргенов: «Москвада біз көп нәрсені үйрендік, бізге өз жұмысымыздың сапасын одан әрі жақсарту, Қазақстандағы мәдени революцияны күшейте түсу міндеті жүктелетінін ұғып, қабыл алдық», – деді. («Правда», 26. V. 1936 ж.)

Қазақтың социалистік мәдениетін дамытуда сіңірген аса ірі еңбегі үшін мәдениет қайраткері Темірбек Жүргенов республиканың бір топ артист, ақын, жазушысы қатарында (Жамбыл, Күләш, Құрманбек, Сәкенмен бірге) Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Бұл үлкен қайраткер әлі талай іс тындыруды армандаса керек.

1937 жылдың басында музыка театрын Опера және балет театры деп атау туралы шешім қабылданады. Енді оған атына лайық үй салынса... Темкең кезекті еңбек демалысында Одессаға барып, сондағы опера және балет театрымен танысады. Тиісті адамдармен сөйлесіп, ғимараттың сурет, эскиз, сызбаларын, құрылысқа қажет түрлі документтерін алып қайтады. Қазақ опера театрына жаңа үй салу мәселесінің күллі ресми жағын реттеп, ең арғысы, ғимарат бой түзер орынға шейін өзі таңдайды. Іргетасының қалана бастауына да қатысады. Бірақ тағдыр оған ғимараттың салынып бітіп, халыққа қызмет етуін көруді жазбады...

1936 жылы наркомпрос Алматыда ұйғыр халқының мәдениет қызметкерлерінің бірінші конференциясын өткізді. «Ұйғыр еңбекшілерінің ұлттық мәдени құрылысы» деген тақырыптағы негізгі ба...

1937 жылы Жүргенов Бүкілқазақстандық Пушкин комиссиясының председателі ретінде республикада ұлы ақынның 100 жыл толуына орай ірі іс-шараларын жүзеге асыруды ұйымдастырады. Баспасөзде көптеген зерттеулер жарық көреді. Жер-жерде ұлы поэзияға халық ерекше ықылас қойып, Пушкинді қазақша сөйлетуге баса назар аударылды. Қазақ даласындағы ақын аяғы тиген жерде Орал қазақ педагогика институты, сондай-ақ астанада ҚАССР-інің 10 жылдығы атындағы мемлекеттік көпшілік кітапханасы бұдан былай А. С. Пушкин есімімен аталсын деп республика үкіметі қаулы қабылдады. Темірбек Қараұлының өзі «Бүкілхалықтық ақын» деген үлкен мақала («Каз. правда», 10. 11. 1937 ж.) жазды. Мәдениет сарайында Мирзоян бастаған республика басшыларының қатысуымен өткен салтанатты қысқа да мәнді кіріспе сөзбен ашып, жиналысты жүргізіп отырды.

Ұлттардың рухани жақындасуында тәржіма ісі алар орынға лайықты мән бере білген нарком «Бұқарада оқыған молда» ретінде қуғындалған Тұрмағамбет ақынды құтқарып, наркомпросқа ғылыми қызметкер етіп алады. Шығыс білімпазына жан-жақты жәрдем беру жөнінде үкімет комиссиясын құрғызып, дербес пенсия тағайындатты. Фирдоусидің «Шахнамасын» аударуына жағдай туғызды. Өзіне жасалған қамқорлықтан шабыттанған ақын әйгілі дастанды он айда тәржімалап шықты, алайда қамқоршысы 37-жылдың нәубетіне ұшырағандықтан, «Шаһнама» тасқа басылмады, толық жариялау мәселесі күні бүгінге дейін шешілмей тұр...

Бәлкім, мұнда ойдағыдай өрістетілген мәдени революцияның да септігі бар шығар –1936 жылғы СССР Конституциясы бойынша Қазақстан одақтас республикаға айналды.

1937 жылдың мартында өткен Советтердің төтенше X Бүкілқазақтық съезінде нарком Жүргенов съезд құрған редакциялық комиссияның құрамында Қазақ ССР Конституциясы текстің ақырғы өңдеуден өткізуге қатысты. Ал июньде, Қазақстан Компартиясының бірінші съезінде Орталық Комитетке мүше болып сайланды. Алғашқы ұйымдас-тыру пленумында Орталық Комитеттің Бюро мүшесі болды. Ұзамай, Семей сайлау округінен СССР Жоғарғы Советінің депутаттығына кандидат боп ұсынылды.

* * *

Орталықтан суық жел есті. ВКП(б) Орталық Комитетінің 1937 жылғы февраль-март пленумында Сталин аузынан заң боп шыққан қате де қатерлі тезис қара ниетін саясатпен білдірмей бояп қоюға шебер шолақ белсенділерге тыңнан қуат берді. «Троцкистерге қарсы күресте қазір ескі әдістер – дискуссия әдістері керек емес, жаңа әдістер, түп-тамырымен құрту, талқандау әдістері керек» екендігі олардың жандарына майдай жақты. «Шаш ал» десе бас алуға әзір тұратындарға енді «бас ал» деген ұран тасталса, қанды ойнақтарын қалайша салмасын... Әйтсе де, Алматыда ел шілдеге дейін қызып тұрды. Шамасы, республика ішкі істер халық комиссары Залиннің «Троцкистерге қарсы күресте қазір ескі әдістер – дискуссия әдістері керек емес, жаңа әдістер, түп-тамырымен құрту, талқандау әдістері керек» деген тезисі бойы Қазақстан басшы қызметкерлерінің қайсысын қалай

«әшкерелеп», қашан тұтқындау керектігі мұқият жоспарланып, орталықтағы нарком Ежовтың құзырынан бағалы нұсқау тосылған болар.

Сонымен, шілденің ыстық күндерінде ақпанның мұзды ызғары соқты. Алғашқылардың бірі боп республика прокуроры Есқараев кетті – ыңғайы, одақтық Бас прокурор Вышинский болашақ айыптау сөздерін сөйлеуде өзінің «тырнағына татымайды» деп есептеген шығар... Араға көп уақыт салмай, августың басында ағарту халық комиссары Жүргенов қамауға алынды. Одан соң КазЦИК председателі Құлымбетовтің өзін, егіншілік, қаржы, денсаулық наркомдары Сырғабеков, Молдажанов, Нұрмұхамедовтерді, Алматы облыстық партия комитетінің бірінші секретары Жанайдар Сәдуақасовты, басқа облыстардағы басшыларды да бірінен соң бірін әкетіп жатты. Баспасөз де науқанға лайық жаршы болуға тырысты. «Ұлтшыл-фашистерге өмір сүргізбейміз», – деп «Социалистік Қазақстан» ұрандатты. «Әдебиеттегі троцкист-бухариншіл ұлтшыл-фашист зиянкестерін жеріне жете құрту керек» деп «Қазақ әдебиеті» дабыл көтерді. «ҚазАПП кезіндегі ұлтшыл-фашист-провокактор Байділдиннің зиянкестігін, әдебиеттегі алашордашылардың, қазіргі ұлтшыл-фашистердің контрреволюцияшыл фашист төбеттері – Нұрмақов, Рысқұлов, Сәдуақасов, Құлымбетов, Жүргенов, Қожанов, Тоғжановтардың қалдықтарын түп-тамырымен құрту бүгінгі таңдағы ірі міндетіміз екенін бір минут те ұмытпауымыз керек», – деп міндет қойған газет («Қ. Ә. », 13 август 1937 жыл) сөзімен кейбір аты да, заты да бар қаламгерлеріміздің бірі «дер кезінде» қаруланып үлгергені сондай, жазушылардың қалалық жалпы жиналысында: «Халық жаулары Жүргенов, Тоғжанов искусство жұмысына қырсығын тигізіп, зиянкестік істеді. Қазақтың советтік искусствосын жоққа шығармақшы болды, өздерін әдебиеттің, искусствоның «генийлері» етіп көрсетуге тырысты, – деп сайрай келе («Қ. Ә. », 10 сентябрь 1937 ж.) – сол дұшпандардың сілімтіктерінен тез құтылуымыз керек» – деген сөздермен көзін ақитты.

Ежов – Залин топтарының ойдан шығарған «айыптарын» тұтқындардың «мойнына қою» қандай айуандық тәсілмен жүргізілгені қазір айтыла бастады. Бірақ, неге екенін, Залиннің атқарған жұмысы Ежовты қанағаттандырмаған сияқты. Қазақстанға жана нарком аттандырды. Сол кезенді басынан кешкен кісілер Залиннің орнына келген Реденстің айрықша қатыгез болғанын айтады. Ел арасында: «Реденс Сталиннің өте сенімді адамы екен, тіпті, бажасы көрінеді, өзі тіке нұсқау беріп, Қазақстанға әдейі жіберіпті», – деген сыбыс жүрсе керек. Қалай болғанда да, мұндағы қанды оқиғаларды жүзеге асырудың басында Реденс тұрғаны рас. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1938 жылғы февральдың аяғында өткен пленумында ол Бюро мүшесі болады, сонан соң, Москвада 2 мартта әйгілі «Антисоветтік оңшыл-троцкистік блок процесі» басталысымен, Алматыдағы қапаста жатқан «өз троцкистерін» қолға алып, 6 мартта ашылған жабық сотқа береді де, істі қарауды Москва процесімен бір күнде, 12 мартта бітіреді. Ол айыпталушылардың санын да шамамен Москва сотына іліккендердей, 19 адам етеді. Тек қарашаның 11-сінде 1938 жылғы 19-ші соттағы сот түседі; егер олар айыптаушы :

ғана атып, 4–5-еуін ұзақ мерзімге соттаған болса, бұл өзінің 19-ын түгел атқызады; егер Москва процесінің барысы күнбе-күн хабарланып, тергеу протоколдары баспасөзде халықтың «ой-пікірі, талап-тілегімен» қоса жарияланып отырған болса, Алматыда да сот болғанын және оның жабық өткенін, бәрін атуға үкім етіліп, үкімнің орындалғанын ол халыққа араға он күн салып қана хабарлайды. Соттың ресми желеуіне көз салайық: «ұлтшыл-фашистер, троцкийшілдер мен бухариншілдер, ішінде Темірбек Жүргенов бар 19 партия, совет қызметкері (Отанға опасыздық істеді, Қазақстанды СССР-ден бөліп әкетуге, оны шетел империализмінің колониясына айналдыруға тырысқан әрекеттері, терроршылдық істері, зиянкестік және диверсиялық жұмыстары, шетелдік шпионаж жасағаны үшін) яғни РСФСР Қылмыс заңының 58–1А, 58–6, 58–7, 58–8 және 58–9 статьялармен айыпталыпты. Жығылсаң – нардан жығыл. Жоқ, Реденс жығылмайды. Ол жоқтан бар жасаса – үкімет мүддесі үшін, жоғарыдағы қожайындарының еркіне сай істеп отыр, әрі мұның әшкерелеген жаулары үшін даңққа бөленетіндер де анда, ал бұл көлеңкеде қала береді... Жо-жоқ, қожайынының даңқы – оның даңқы... Атылған 19-ды «Қазақ халқының ежелгі жаулары» деп атаған «СҚ» 1938 жылғы 22 мартта: «Қазақ халқын бақытты, қызық дәуренінен айыруға тырысқан ұлтшыл-фашист, троцкийшіл-бухариншіл шпион бандиттерді дер кезінде әшкерелеген даңқты чекистерге, олардың сталиншіл наркомы Н. И. Ежов жолдасқа Қазақстан халқы көп-көп алғыс айтуда, жауларды түгел жоюда НКВД орындарына әрқашан жәрдемдесіп отыруға дайын» деп жазады...

Осындай жағдайда опат болған Жүргеновтің есімі де тарихтан мәңгі өшіріліп тасталған тәрізді еді. Зайыбы Дәмеш Әмірханқызын да іле-шала халық жауының әйелі ретінде партиядан шығарып, сегіз жылға соттап жіберген. Жазасын өтеп келгеннен кейін де ол кісі, біржола аласталғандай, Алматыда тұруға рұқсат ала алмаған-тын. Әділет жеке басқа табынушылық құрсауы бұзылған соң барып, біртіндеп қалпына келтіріле бастады...

Шексіз көрінген ауыр жиырма жылды артқа тастап, Дәмеш апай ақыры өзінің де, ерінің де ақталған қағазын алды. Сосын зерттеуші Мардан Байділдаевпен бірлесіп, Жүргеновтің өмір жолы мен қызметін көрсететін материалдарды тірнектеп қайта жинауға кірісті. (Темкенді ұстағанда, үйдегі архивін семьялық суреттерге шейін қалдырмай, «чекистер» сыпырып кеткен болатын). Олардың көмегіне сүйене отырып, тарихшы Рамазан Сүлейменов өмірбаяндық очерк жазып шықты. Кітапша 1968 жылы, Жүргеновтің туғанына 70 жыл толуына орай, «Қазақстан» баспасынан жарық көрді. 1978 жылы Партия тарихы институтының ұйымдастыруымен қайраткердің 80 жылдығы атап өтілді. Одан бергі жылдары Алматының бір көшесіне Жүргенов есімі берілді. Ақтөбе облысы Ырғыз ауданының еңбекшілері өз қаржыларына аяулы жерлестерінің мүсіндік портретін жасатып, аудан орталығына ескерткіш орнатты.

1988 жылы Темірбек Қараұлы Жүргеновтің туғанына 90 жыл толды. Бұл мүшел той еліміздің демократияландыру бағына қадамдық, күллі тыныс-тіршілігімізді демократияландыру бағына қадамдық сәйкес келіп, жаңа мазмұнмен ажарлана, қанатын бір-

шама кеңге жая мерекеленді. Астанада және Қызылорда облысының Жалағаш ауданында жұртшылық жиналыстары өтті. Алматыдағы театр-көркемсурет институты осынау жазықсыз жазаланған мәдениет қайраткерінің атымен аталды. Әйтсе де әлі атқарылуға тиіс біраз шаруа бар...

Жүргеновтің өзімен бірге «тұтқындалған» түрлі қолжазба, хат-қағаздарын, түрмеде өткізген жарты жыл ғұмырынан елес берерлік деректерді, зерттеулерін, публицистикасын жинап бастыруды қолға алған орынды болмақ. Қазақстан ғана емес, Өзбекстан мен Тәжікстандағы қызметін қоса зерттеу арқылы халық ұлының есімін мәңгі есте қалдыруға бағытталған шараларды жүзеге асырған жөн.

Лениндік мұраттарға адал, халқымыздың аяулы ұлын ардақтау – азаматтық борышымыз.

Әмірхан Бәкірұлы

ЖҮРГЕНОВТЕР ОТБАСЫ ҚАЛАЙ ЖАЗАЛАНДЫ?

Бұрынғы КСРО Әскери Бас прокуратураның мәлімдемесі бойынша 1939–1940 жылдары НКВД-нің 2079 қызметкері тергеу кезінде жіберген заңсыздықтары үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылыпты. Орталық НКВД қолбасшысы Ежовтан бастап одақтас және автономиялық республикалардағы Ішкі істер Халық комиссарлары мен өлкелік және облыстық НКВД басқарма бастықтарының басым көпшілігі жазаланған. Олар басқаларға қандай қиянат жасаса, өздеріне де сондай қиянат пен ойдан шығарылған «НКВД органдарындағы сойқанға» қатысқан деп айыпталған. Өкінішке орай, бұл кезекті науқанға қазақтың талайының көз жасын төккен жандардың бірі С. А. Пяткин ілінбей қалыпты. Жаппай репрессияның қызып тұрған кезінде, яғни 1937–1938 жылдары, ол Қармақшы аудандық НКВД бөлімшесінің бастығы болған. Архив құжаттарына қарағанда, ол өте «іскер» адам болған. Оған куә төмендегі мінездеме.

«Пяткин жолдас жеке өзі Қармақшы ауданында жасырын ұлтшыл-контрреволюциялық ұйымды ашып, 63 адамды жауапқа тартты. Оның 13 адамы «жоғарғы жазаға» (яғни ату жазасына – А. Б.) кесілді. Сонымен қатар, аудан бойынша 15 контрреволюциялық элементтерді ұстады, оның жетеуі ату жазасына кесілді, 13 адамнан құрылған көтерілісші-бандаларды ұстады. Олардың барлығы да атылды. Террорлық-көтерілісшілер тобына тергеу ісін қозғап, бұл іс бойынша 24 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылды және де 16 шпиондық іс қозғады.

Қармақшы аудандық НКВД бөлімшесін басқарған кезінде Пяткин өз жұмысын дұрыс ұйымдастыра білді. Соның нәтижесінде күрделі табыстарға жетті.

Оның қандай табыстарға жеткенін білудің бірі тек оның өзі емес, оның құжаттар арқылы баяндап бер...

ҚАРА ЖҮРГЕНОВ

1937 жылы 2 тамызда Қазақ КСР Халық ағарту комиссары Темірбек Жүргенов Алматы қаласында қамауға алынды. Бұл хабар кешікпей С. А. Пяткинге де жетіпті. Ол кідірместен Оңтүстік Қазақстан облыстық НКВД басқармасына (ол кезде Қызылорда және аудандық НКВД бөлімшелері сол жаққа қарайтын – А. Б.) арнайы қысқа хат жолдап, мынаны мәлімдеген:

«Капитан Кальнинге. Бүгінде қамауға алынған Халық ағарту комиссарының әкесі конфискеленген жартылай феодал Қара Жүргеновті тұтқындауға және 1-категориямен (ату жазасына деген сөз – А. Б.) репрессияға тартылатындардың тізіміне қосуға рұқсат сұраймын. Қара Жүргенов 80 жаста, бұрынғы жартылай феодал, шыққан жері Қармақшы ауданы, 16-ауыл. 1928 жылы конфискеленген, сот арқылы үш жылға жер аударылып, кулактар лагерінде болған. Конфискелеуге дейін 450 ірі қара, 1000 майда малы болған және 7 батрак жалдаған. Жартылай феодал және баласы Халық ағарту комиссары болған соң ауылда құрметке ие болды. Жат элементтермен ауылдың активтерін маңайына жинайды. Олар да оны кез келген себептермен қонақ етіп сыйлайды. Кездесулерде ол теріс сөздер айтады. Бұл жайында 3-бөлімде (облыстық НКВД басқармасының бөлімі – А. Б.) толық материалдар бар. Олар да оны бір категорияға жатқызуды қолдаған. Бірақ кезінде оперативтік қызметкерлер болмай, мұны жүзеге асыра алмадық. Сонымен қатар, мынаны да еске алу қажет. Баласының қамалғанына байланысты ол құмға кетіп жасырынуы мүмкін. Олай болған жағдайда оны іздеп табу қиынға түседі. Сержант Пяткин».

Өте құпия белгісімен жедел түрде жолданған бұл қысқа хат бірсыпыра сауалдар туғызады. Мәселен, С. А. Пяткин неге Қара Жүргеновті тұтқындауға асықты? Сексен жастағы қария Кеңес өкіметіне қандай зиян келтіруі мүмкін еді? Оны «категорияға» жатқызуға не себеп болды?

Әрине, жасы ұлғайған Қ. Жүргенов Кеңес өкіметіне ешқандай да қауіп туғызған жоқ. Оның өлімі ар-ожданнан жұрдай және мансап қуған Пяткинге ғана керек болғаны анық. Сол кездері НКВД басшылары – Ягода, Ежов және олардың сыбайластары И. В. Сталинге жағымпазданып, мемлекет мүддесін қорғауды желеу етіп, жаппай репрессия қажеттігін жақтап отырған. Олар өздерінің қылмысты әрекеттерін орталық және жергілікті НКВД органдарының көптеген «соқыр» орындаушылары арқылы жүзеге асырған. Осындай орындаушылардың бірі – Пяткин болатын. Ол Шымкент қаласындағы басшыларынан қолдау тауып, 17 тамызда Қара Жүргеновті қамауға алған.

Тергеу мәліметтері бойынша, Қ. Жүргенов 1858 жылы Қазалы уезі Қаракөл деген жерде туған. 1910 жылға дейін осы аймақта мал шаруашылығымен айналысқан. Бір кездері болыстық сайлауға да түскен. 1928 жылы бай ретінде Ырғыз ауданында тұрған. Осы жер аударылған. Жазасын өтегеннен кейін 1933–1934 жылдары Қазанға оралған. Қазан төңкерілісіне дейін 300 жылқысы, 70 түйесі,

140 сиыры, 700 қой, 6 қара үйі және басқа да дүние-мүліктері болған. Төңкерілістен кейін 250 жылқысы, 50 түйесі, 80 сиыры, 400–500-дей қойы қалған. Осы цифрлардың соңына НКВД қызметкері былай деп ескертіпті: «Бұл шамамен жазылған, нақты қанша малы болғаны анықталмаған». 1937 жылы 14 тамызда оның қолында бір құлыны мен екі түйесі ғана қалыпты. Ел аузындағы әңгімелерге құлақ салсақ, Қ. Жүргеновтің малдарының көптігі соншалық, олар Сырдарияны кешіп өткенде, ағып жатқан су байланады екен. Міне, сол қалың малдан 1928 жылы конфискеден кейін қалғаны осы.

Жүргеновтің жеті ұлы, бір қызы болған. Ұлдары Қосшан мен Досшан Қараевтар отызыншы жылдардың бас кезінде малдары конфискеленіп, өздері жер аударылған. Кейіннен екеуі де жазықсыз репрессияға ұшырап, атылып кетті. 1937 жылы тағы екі ұлы – Темірбек пен Ысқақ та НКВД қолынан қаза тапты. Ысқақты да заңсыз қылмысты жауапқа тартқан сол қиянатшыл Пяткин еді. 1937 жылы 19 желтоқсанда оны қамауға алып, «антикеңестік» үгітті әкеңмен бірге жүргіздің» деп айыптаған. Соның негізінде 1938 жылы 27 қаңтарда соттан тыс үштіктің шешімімен ол Қызылорда қаласында атылған. Соңында зайыбы Ақшекер мен жалғыз ұлы қалған екен. Сол ұлы кейінгі соғыста қаза тауыпты. Сөйтіп, Ақшекер әжей қартайған шағында бір өзі қалған. Архивтік тергеу ісінде ол кісінің облыстық мемлекеттік қауіпсіздік басқармасына жазған хаты сақталыпты. Ел басына түскен қайғы-қасіреттің куәлігі болғандықтан, біз бұл құжатты жария етуді дұрыс көрдік.

Облыстық мемлекеттік қауіпсіздік басқармасына

Өтініш

Менің жұбайым Ысқақ Қараевты 1937 жылы Қармақшы аудандық мемлекеттік қауіпсіздік комитеті қамауға алған еді. Жуырда жұбайымның ісі бойынша прокуратураға өтініш білдіріп едім, олардан мынадай жауап келді. «Осуждение его в 1937 году нами признано неправильным и по нашему протесту, постановлением Президиума Кызыл-ординского облсуда от 23 сентября 1957 года дело на него прекращено, то есть Караев Ысқақ реабилитирован. Для выяснения судьбы Вашего мужа Вам необходимо обратиться с заявлением в УКГБ по Кызыл-Ординской области». Сол себепті жұбайымның кейінгі тағдыры туралы анықтап беруді енді, міне, мен сіздерден сұраймын. Күйеуімнен көз жазып қалғалы 20 жыл өтті. Мен жалғызбасты кемпір болдым. Ұлы Отан соғысында ұлым қаза болды. Өзім ешкімге керегім жоқ, науқаспын. Осы уақытқа дейін жазықсыз жазаланған жұбайымды қайғырып келемін. Жасайтын өмірім де аз қалды. Өлер алдында кінәсіз жәбірленген жұбайымның тағдырын білсем деймін.

Сіздерден жұбайымның тағдыры туралы хабар күтемін. Ысқақова Ақшекер. Тереңөзек қыстағы. 1957 жыл 29 қазан».

Жаппай репрессия зардабын
қауіпсіздік комитеті қалай жауап...

басқармасы 1957 жылы 13 қарашада Тереңөзек аудандық милиция бөліміне мынадай нұсқау берген.

*Аудандық милиция бөлімінің бастығы
милиция майоры Қаюпов жолдасқа*

Тереңөзек қыстағы Хрущев атындағы көше № 15 үйдің тұрғыны азаматша Ақшекер Ысқақоваға ауызша мынаны жариялаңыз: жұбайы Ысқақ Қараев 1937 жылы 10 жылға бас бостандығынан айыруға сотталған. 1945 жылы 15 қарашада қамауда жүрген жерінде ішкі кеселден дүние салды. Өлгені туралы анықтаманы Тереңөзек аудандық ЗАГС бюросынан алуына болады. Жариялау мерзімін бізге хабарлаңыз.

*Облыстық мемлекеттік қауіпсіздік
комитетінің полковнигі Дьяков*

Бұл жалған хабарды Ақшекер Ысқақоваға аудандық милиция бөлімі 1957 жылы 18 қарашада тапсырған.

Сөйтіп, Қара Жүргеновтің төрт баласы бірдей жазықсыз жазаланған. Қалған балалары туралы бізде дерек жоқ. Журналист М. Исаевтың мәліметтеріне қарағанда, Жүргеновтер әулетінен репрессия жылдары тоғыз адам құрбан болған көрінеді.

Осыдан кейін Қара Жүргенов Кеңес өкіметін мойындар ма еді?

Тергеу барысында ол бір-ақ жауап берген. НКВД қызметкері И. В. Ивановтың: «Сіз контрреволюциялық ұйымға мүшесіз. Қылмыстық әрекетіңізді тыңғылықты етіп айтып беріңіз» деп, үзілді-кесілді қойған сұрағына ол былай деген: «Мен ешқандай контрреволюциялық ұйымына мүше болғаным жоқ. Бұрын бай және болыс болғаным рас. 1928 жылы Кеңес өкіметі менің барлық мал-мүлкімді конфискулеп, өзімді Ырғыз ауданынан Қарқаралы округіне жер аударды. Сол сәттен бастап мен Кеңес өкіметіне өшпенділікпен қарадым...»

Әрі қарай И. В. Иванов Қ. Жүргеновтің сауатсыздығын және орыс тілін білмейтіндігін жақсы пайдаланып, өзіне қажетті жауапты қағазға былай деп түсірген: «1929 жылы өзімнің беделімді пайдаланып, жеке басым Ырғыз ауданында болмасам да, Қарақұмда Кеңес өкіметіне қарсы күресу мақсатында бандалар ұйымдастырдым...» «Қармақшы ауданында шаруалар арасында контрреволюциялық үгіт жүргіздім...»

Міне, осындай «мойындау» сөздерін келтірген. Жауап алу хаттамасының соңына «Сауатсыз болғандықтан қолының бас бармағын басты» деп анықтама енгізген. Жанында сияға боялған бас бармақтың ізі бар.

Осы жауаптың негізінде 1937 жылы 15 қыркүйекте Оңтүстік Қазақстан НКВД басқармасының үштігі Қара Жүргеновті ату жазасына кескен. Үкім 25 қыркүйекте Қара Жүргеновті атып өлтіруге асырылған.

Қара Жүргенов жайындағы істі осымен жабуға да болар еді. Қазан төңкерісінің қайғылы беттерінің бірі – әкені балаға, баланы әкеге қарсы айдап салғанын айтпасқа болмас. Әкесі Қара Жүргенов пен баласы Темірбек Жүргенов он жылдан астам бір-бірімен кездеспеген. Әкесі малынан айырған Кеңес өкіметіне қызмет еткен баласына ренжіп қатыспаған. Ал баласы болса, Кеңес өкіметінің қаһарынан сескеніп, ұзақ жылдар бойы әкесімен жүздесе алмаған, ақыр соңында оның өзі де сол өкіметтің құрбандығына шалынды...

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

Қайғылы 1937 жылы Орта Азия мен Қазақстанда КСРО және республикалық НКВД органдары мифтік ұлтшыл-буржуазиялық ұйымдарды жою мақсатында терең ойластырылған тағы бір кең масштабты операция өткізді. Нәтижесінде көптеген қоғам және мемлекет қайраткерлері жалған айыптармен қамауға алынды. Әдепкі ұсталғандардың ішінде С. Қожанов, С. Есқараев, Т. Жүргенов және басқа да қазақтың аяулы ұлдары болды. С. Қожанов 1937 жылы Ташкент қаласында ұсталды. Кейін оны Мәскеуге алдыртып, тергеуін НКВД-нің өзі жүргізді. Алдын ала тергеу барысында НКВД қызметкерлері алпысқа жуық «ұлтшылдардың» тізімін жасаған екен. Осы тізімнің бетінде қолмен жазылған мынадай сөздер бар: «Неполный. Далеко неполный состав членов организаций». Бұл қаралы белгіні қалдырған адам белгісіз. Бірақ оның жоғарғы лауазым иесі екені анық. «Ұлтшылдармен» күресу науқаны осылайша Мәскеуде әзірленген болатын.

Қазақстанда «ұлтшылдармен» күресуді жүргізген белгілі жендет Залин Лев Борисович. Ол 1935–1937 жылдары республикалық НКВД органын басқарған. Кейіннен қызмет бабымен Мәскеуге қоныс аударып, Орталық НКВД-нің бөлім бастығы болған. 1938 жылы 8 маусымда өз әріптестері оны «шет ел барлауының агенті ретінде НКВД органдарында зиянды жұмыстар жүргізген» деген ойдан шығарылған айыптаумен қамауға алған. Тергеуге берген жауаптарының бірінде ол былай депті: «Мен Ягода, Мирзоян және басқалармен байланыста болғаным рас. 1937 жылы Мирзоянның нұсқауымен Жүргенов, Есқараев, Сәдуақасов, Сырғабеков, Қабылов және Досовты тұтқынға алудан құтқаруға тырыстым...»

Бұл оның жаны қысылғанда айтқан сандырағы. Ал іс жүзінде ол «ұлтшылдарды» құртуға керісінше өте белсенділік көрсеткен. Оны қолымыздағы құжаттар айғақтайды. 1937 жылы 1–5 тамызда Қазақстан Орталық КП(б) Комитетінің Пленумы болып өткен. Күн тәртібі бойынша басқа мәселелермен қатар НКВД комиссары Залиннің мәлімдемесі тыңдалған. Осыған орай Пленум арнайы қаулы қабылдаған. Содан үзінді келтірейік.

ҚАУЛЫДАН: «1. ОК және Қазақ ССР НКВД алдағы уақытта барлық контрреволюциялық элементтерді түгелдей талқандап, тамырына дейін құртқанша жұмыстарын әрі қарай жалғастырсын.

II. Халық жауы Т. Жүргенов Орталық КП(б) Комитетінің Пленумы құрамынан және партия қатарынан шығарылсын. Орталық КП(б) хатшысы Л. Мирзоян».

Темірбек Жүргенов үстіне қара бұлт төнгенін сезген болуы керек, Л. Мирзоянға басқа жұмысқа ауысуына ықылас та білдірген. Осыған байланысты жазған өмірбаянының соңында былай депті: «... Мені ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдаланған дұрыс деп есептеймін. Жүргенов. 1937 жыл 27 көкек». Бұл өтініш белгілі себептермен қанағаттандырылмаған.

1937 жылы 2 тамызда КСРО прокуроры Вышинскийдің санкциясымен Жүргенов қамауға алынды. Оны тергеуге Залин белсенді араласты. Жүргеновті қыркүйектің сегізінші күні кабинетіне алдыртып, екі-үш НКВД қызметкерлерімен оған қатты қысым жасаған. Тура бір ай алты күн. «Мен өзімді кінәлімін деп есептемеймін. Себебі ешқандай контрреволюциялық ұйымға мүше болғаным жоқ және ондай ұйымның бар-жоғы маған мүлдем белгісіз» деп үзілді-кесілді жауап берген Жүргенов бір сәтте өзінің «қылмыстық әрекеттерін» мойындап шыға келген. Бірақ Залинге және оның сыбайластарына Жүргеновтің «ұлтшылмын» деп мойындағаны жеткіліксіз болған. Өйткені ол кезде жауапқа тартылған адамдардың қылмыстық кодексте қаралған «контрреволюциялық қылмыстары» міндетті түрде толықтырылатын. Сондықтан бұл іс бойынша Алматы қаласындағы орта мектептердің бірінде әскери дайындықтан сабақ беретін Н. Т. Сукин деген біреуден қосымша жауап алыпты. Ол тергеуде былай деген: «Халық Ағарту комиссары Жүргенов контрреволюциялық ұйымға мені әскери маман ретінде тартты. Оның өтініші бойынша Қазақстанды КСРО-дан бөліп әкету мақсатында дайындалып жатқан ұлтшылдар көтерілісін жүзеге асыратын оперативтік жоспар дайындадым. Мен жапондардың әскери атташесі, бас штабтың полковнигі Мине және оның көмекшісі Судзукимен шпиондық байланыста болдым. Солардың әңгімелерінен Жүргеновтің ұлтшылдарға қару-жарақ алып беру мақсатында жапондармен құпия жағдайда келіссөз жүргізгенін аңғардым...»

Әрине, бұл жаланы Жүргенов мойнына алмаған. Соған байланысты 1937 жылы 25 қарашада Сукин мен Жүргеновтің арасында беттестіру жүргізілген. ҚазССР НКВД комиссарының орынбасары Володзьконның (ол да 1938 жылы тергеу істерін бұрмалағаны үшін атылып кетті – А. Б.). – Сукиннің жауабын қуаттайсың ба? – деп қойған сұрағына Жүргенов: «Жоқ, қуаттамаймын. Оның айтып отырғаны жала. Қарсы отырған Сукинді мүлдем танымаймын және онымен ешқандай байланыста болғаным жоқ», – деген. Шамасы, ол Жүргеновті әшкерелеу үшін НКВД-ның дайындаған адамы болуы керек. Өйткені келесі күні 1937 жылы 26 қарашада КСРО-ның шешімімен Н. Т. Сукин атылып кеткен. Демек, НКВД қызметкерлері өздерінің қысастық іздерін жою мақсатында бұл іс бойынша қуаттауға негіз бар. Сөйтіп, осы жалған беттестіруден

кейін Жүргеновті «жансыз» деп айыптап қылмыстық кодексте қаралған бір ауыр бапты мойнына қиып салған.

Бұл кезде республика басшылары Жүргенов жайында теріс қоғамдық пікірлер туғызып, оны жазықсыз әшкерелейтін көптеген мақалалар жариялап жатты. Тергеушілер әрекеттерінің «шынайы» екендігін дәлелдеу үшін және басқа айғақтары болмаған соң әлгі мақалаларды газеттен алып, қылмыстық іске тіркепті. Солардың кейбірін атап өтейік: «Казахстанская правда» газеті 20 қыркүйекте «Ликвидировать вражескую истину в казахской орфографии», 31 қыркүйекте «Как в Наркоме редактируют учебники», 3 қазанда «Кто скрывается под фамилией Ынтыкбаев?», 17 қазанда «Вражеское охвостье в органах Наркомпроса» және т. б.

Алдын ала тергеудің қорытындысы бойынша Т. Жүргеновке мынадай сандырақ айыптар тағылған.

1. Жүргенов ұлтшыл-антикеңестік, терроршыл-көтерілісші, шпиондық-диверсиялық ұйымының құрылған кезінен (1926–1927 жылдары) бастап оған басшылық еткен, жұмыстарына белсенді қатысқан.

2. Контрреволюциялық ұйымға жаңа мүшелер қабылдаған.

3. 1930 жылғы Кеңес өкіметіне қарсы Қарақұм көтерілісінің ұйымдастырушыларының бірі болған.

4. Қазақстандағы контрреволюциялық ұйым жетекшілерінің бірі, шетел мемлекеттерінің Кеңес Одағына қарсы соғыс жариялауына туралап көтеріліс әзірлеген.

5. Контрреволюциялық ұйымның терроршыл жұмыстары жайында хабардар болған және кадрларды сол мақсатқа дайындаған. Ұйым басшыларының тапсырмасы бойынша Орталық ВКП(б) Комитетінің Саяси Бюро мүшелеріне террорлық акт әзірлеген. Сондай-ақ Қазақстан ОК КП(б) хатшысы Мирзоян жолдасқа террорлық акт жасауға басшылардан тапсырма алған.

6. Қазақстанда өнеркәсіп және ауыл шаруашылығындағы жүргізіліп жатқан диверсиялық әрекеттерді білген. Басшылардың директивасы бойынша жеке өзі де диверсиялық топ құрып, 1936 жылы Алматы қаласындағы баспахананы өртеуге дайындық жүргізген және ұйым мүшелеріне темір жолда диверсиялық әрекеттерді жүргізуге тапсырма берген.

7. Халық Ағарту Комиссариатының барлық саласында зиянкестік жұмыс жүргізген және бұл іске өзі басшылық еткен, яғни РСФСР қылмыстық кодексінің 58–1 «а», 58–7, 58–8 және 58–9-баптарында қаралған қылмыстарды жасаған... ».

Осы айыптау бойынша КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясының көшпелі мәжілісінде (1938 жылы 25 ақпанда) Темірбек Жүргеновтің «қылмыстық ісін» қысқа мерзімде, небәрі 20 минут ішінде қарап, оны ату жазасына кескен. Үкімді сот мәжілісі аяқталысымен-ақ сол кеште жүзеге асырған.

Кешікпей зайыбы Ермекова (Жүргенова) Дәмеш «халық жауының әйелі» атанып, бас бостандығынан айрылып, ер...

Содан кейін де бірнеше рет жер...

соң Дәмеш апай күйеуінің ақталуына көп күш салған екен. Жоғарғы инстанцияларға хаттар жазған. Соның бірін жария етейік:

КСРО Бас Әскери прокурорына

Өтініш

Менің жұбайым Жүргенов Темірбек Қараұлының ісін қайта қарауларыңызды сұраймын. Ол 1898 жылы туған, қазақ, 1921 жылдан бастап КОКП мүшесі, 1937 жылы тұтқындалғанға дейін Қазақ ССР Халық ағарту комиссары және республикалық көркемөнер комитетінің төрағасы болып қызмет атқарған. Алматы қаласындағы Қазақ опера театрын ұйымдастырушы болған.

Он бір жыл бірге өткізген өмірімізге қарап, Жүргеновті революция ісіне шын берілген большевик, дарынды ұйымдастырушы және жетекші деп айта аламын.

Ол Орта Азия мемлекеттік университетін бітіріп, 1928 жылдан 1930 жылға дейін Ташкент Мемлекеттік университетінің проректоры болып істеді, Тәжік ССР Қаржы халық комиссары болды, 1930–1933 жылдар аралығында Өзбек ССР Халық ағарту комиссары болып қызмет етті. 1933 жылы шілде айында КОКП ОК шешімі бойынша ол Қазақ Республикасының Халық ағарту комиссары болып тағайындалды.

Қазақ опера театрын ұйымдастырғаны үшін, Мәскеуде Қазақ көркемөнер күнін жоғары дәрежеде өткізгені үшін ол 1936 жылы мамыр айында КСРО Жоғарғы Кеңесінің шешімі бойынша Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. КОКП ОК және Сіздерге айтатыным, менің жұбайымды, соған байланысты мені айыптау, социалистік отбасын жою – Берия және оның сыбайластарының ісі.

Менің қазақ екенімді және Кеңес мектебінде тәрбиеленіп, Коммунистік партияның арқасында жоғары білім алғанымды ескерулеріңізді сұраймын. 1924 жылы Ташкент университетінің дәрігерлік факультетін бітірдім. 1921 жылдан КОКП мүшесімін, жұбайым тұтқындалғанға дейін Қазақ дәрігерлер институтының терапевтік клиникасының ассистенті болдым.

1938 жылы мен кінәсіз, сотсыз және тергеусіз тұтқындалып, 8 жылға Солтүстік Орал НКВД-нің түрмесіне қамалдым. Жеті жылдан соң мені лагерьден бір жылға ерте босатты.

1946 жылдың аяғында Қазақстанға, Алматы қаласына оралдым. Бұл жерде 1948 жылға дейін дәрігерлер институтында жұмыс істедім. 1948 жылы Қазақ ССР Ішкі істер министрлігінің бұйрығымен бір жылға жер аударылдым. 1953 жылдан Қарағанды қаласында қалалық туб. ауруханасында 18 жыл бойы «халық жауының жанұясының мүшесі» деген таңбамен дәрігер болып аянбай қызмет еттім.

Ендігі жерде жұбайым екеуміздің ісімізді жеделдетіп қарап және ақтап, сүйікті Коммунистік партия қатарына қосылуымызды сұраймын. Қызметім жайлы мінездемені 1953 жылы Қазақ ССР Ішкі істер министрлігінің басқармасы арқылы және 1955 жылы берілген арызыма тіркегенмін.

Жұбайымыз екеуміз айыпталуымызға байланысты басыма түскен қиындықтарды өткізгеніме, лагерьде және бостандықта қызметімді адал атқарғаныма көңіл бөлулеріңізді сұраймын.

Істің қайта қаралуы 2 жылға созылып, менің онсыз да құрыған денсаулығыма қатты әсер етіп отыр.

Менің өтінішімді қабыл алуыңызды сұраймын.

Дәмеш Ермекова-Жүргенова

1955 жылғы 26 қыркүйек

Осы өтініштің негізінде 1957 жылы 16 көкекте ССРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясының шешімімен Темірбек Жүргенов заң жүзінде толық ақталды.

1994 жылы қыркүйек айларында Қызылорда облыстық «Сыр бойы» газетінде Темірбек Жүргенов жайлы мақала жарияланған еді. Сол мақаланың соңына былай деп едік: «Әрине, 1957 жылы көкекте КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясы Жүргеновті заң жүзінде толық ақтады. Бірақ социалистік қоғамның – қатыгез системасының қорлығы мен мазағына ұшыраған. Бір шаңырақтың тұқым-теберігі осылай түгел құрып, біржола жоқ болды...» Кешікпей облыстық ұлттық қауіпсіздік комитетіне Жалағаш қыстағының тұрғыны Қиназар Қосжанов келіп: «Жүргеновтердің үрім-бұтағы түгел құрып кеткен жоқ. Құдайға шүкір, біз бармыз», – деп жарты ғасыр бойы айтылмай келген қайғылы оқиғаны баяндап берді.

«Менің көкем Қара Жүргенов және оның балалары Досжан, Қосжан, Ысқақ, Темірбек, Көпназар және Айназарлардың ОГПУ-НКВД қолдарынан жазықсыз қаза тапқандары рас, – деді Қ. Қосжанов. – Тек сол кездері Ташкент қаласында оқып жүрген балалары Бекназар мен Жұманазар аман қалды. Кейіннен бұл екеуі өз еріктерімен соғысқа кетіп, елге Бекназар ғана оралды. Ол ұзақ жылдар ағарту саласында еңбек етіп, 1991 жылы дүние салды. Соңынан үш ұл, төрт қыз қалды. Өзімнің екі ұлым және екі қызым бар. Менен екі жас үлкен Үрзалипа апамның да балалары бар. Кешегі қарғыс атқыр соғыс пен сталиндік репрессия болмағанда, қанша ұрпақ жаятын едік...

Әкем Қараев Қосжан ұсталғанда, мен үш жаста екенмін. ОГПУ қызметкерлерінің үйге келе жатқанын көріп, үй ішіндегілер менің үстіме үлкен тайқазанды аударып салыпты. Сөйтіп, екеуміз де аман қалыппыз. Бірақ «халық жауының балалары» атанып, соның азабы мен қорлығын көп көрдік. Әлі есімде, сол кездері мен төртінші класта оқитын едім. Бір күні түске жақын мұғалімдердің бірі оқушы балаларды екі қатардан сапқа тұрғызып, қолында ұстап тұрған газетін оқи бастады: «Есқараев, Құлымбетов, Сырғабаев, Жүргенов... барлар». Осыдан кейін мұғалім бір жақ...

Қосжанова Үрзалипаның әкелері Қараев Қосжан – тізімдегі Темірбек Жүргеновтің туған інісі. Ол Кеңес өкіметіне қарсы оқ атқаны үшін жазаланған. Сондықтан бұлар жауыздың балалары, пионер болуға лайықты емес», – деп, мойнымыздағы қызыл галстуктерімізді шешіп алды. Қасымызда тұрған балалар бізді барынша жек көріп тұрды. Біз апамыз екеуміз жылап, төмен қарадық. Сапта тұрған балаларды таратқан соң класқа келіп, кітаптарымызды алып, ызадан өлердей қорланып үйге қайттық. Жолай бізбен бірге қайтатын балалар соңымыздан қуып жетіп: «Халық жауының балалары, жауыздар, сендер басқа жолмен жүріңдер» – деп бізді кесекпен шөкелеп әбден қорлады. Олардан қорғанып жүріп, апам қолтығына қысып келе жатқан кітаптары мен дәптерлерін жерге шашып алды. Соларды жинап, маңдайына түскен шашын жөндеп, бір қолымен көзінің жасын сүртіп, қашып бара жатқаны қазірге дейін көз алдымда. Апамды аяғаным соншалық, жолдың ортасына тұрып алып, бізді мазақ етіп сондарымыздан еріп келе жатқан балаларға қарай жерден құм алып шаша бердім, шаша бердім.

Ертеңіне класқа келсек, бізбен бірге партаға ешкім отырғысы келмеді. Олар: «Сендер халық жауының баласысыңдар, қасымызға отырмайсыңдар» – деп шынтақтарымен бізді итермелеп, партаға отырғызбады. Оқушылар бізбен ойнауды, тіпті сөйлесуді де қойды. Мұғалімдердің де көзқарастары өзгеріп, тіпті қол көтерсек те, сабақ сұрамады. Біз мектепке тек келіп-кетіп жүрдік. Балалардікі балалық шығар, ал мұғалімдер соншама неге сөйтті екен деп ойлаушы едім. Кейін түсіндім, сол кезде «халық жауының» екі бірдей баласын оқытуға, олардың әкесінің атын атауға мұғалімдер қорыққан екен. Олай дейтінім, Темірбек Жүргенов көкем атылғаннан кейін арада екі-үш апта өткен соң мені және Үрзалипаны мұғалімдер бөлмесіне шақырып: «Сендер қазіргі фамилияларыңды өзгертесіңдер. Бұдан былай «халық жауының» атымен аталмайсыңдар, класс журналынан сендердің фамилияларыңды өшіреміз» – деді. Мен мұғалімдерге қарап: «Сонда біз кім боламыз?» – деп сұрадым. Мұғалімдердің бірі: «Шешен күйеуге тию керек, сол тиген күйеуінің есімімен аталасыңдар» – деп жауап қайтарды. Екінші бір мұғалім тұрып: «Шешесінің атымен Ардаханов болса қайтеді?» – деп басқа мұғалімдерге қарады. Мен бірден Ардаханов болсам болайын деп келісе кеттім. Себебі, біріншіден, Кеңес өкіметіне қарсы оқ атқан әкемнің түр-түсін білмесем де, сол сәтте іштей жек көріп тұрдым. Екіншіден, шешемнің бөтен біреуге күйеуге тигенін қаламадым. Бірақ менің бұл жылдам берген жауабыма мұғалімдер ду күлді. Тек күлмеген бір-ақ кісі болды. Ол оқу бөлімінің меңгерушісі Халел Қабдешев еді. «Ай, сорлап тұрған баланы одан сайын сорлатып, күлмесендерші», – деп ол аяушылық білдірді. Сол сөзі үшін-ақ Халел ағай оқу жылының аяғына жетпей ұсталып кетті. Жақсы адамдар қай кезде де болған ғой. Мен бұл кісінің жақсылығын өмірбақи ұмытпаймын.

Біз Үрзалипа екеуміз үйге келіп, мұғалімдердің айтқан ұсыныстарын жылап отырып шешемізге айтып бердік. Қайран шешем... Бізді үнсіз тыңдап, екеумізді бауырына бауырып отырған шешем қандай қайран болды? Жиырма тоғыз жасымда жесір қалып едім. Бірақ сонда шешемнің қолында қосымша бір нәрсенің арамдатпаймын, соңынан қалған қос тұяғын ешкімге

көзтүрткі етпеймін деп, күйеуге тимеген едім. Енді не істеймін?» – деп қатты қиналды.

Сол жылы ауылға Темірбек Жұргеновтің он екі жасар Жұманазар деген жалғыз баласы келді. Көкем Темірбек атылып, жеңгем Дәмеш сегіз жылға сотталған соң бір таныстарына Жұманазарды ертіп жіберген екен. Ол кісі «халық жауының баласын алып келді» деген атқа қаламын деп, Жұманазарды Қаракеткен станциясынан түсіріп, Жалағаш қыстағына бара жатқан біреудің шанасына салып жіберіпті. Ол кісі де Жұманазарды тікелей біздің үйге ертіп келуге қорқып, оған қашықтан үйді көрсетіп, бір өзін жіберіпті. Мен ол кезде 9–10 жаста едім. Әлі есімде, үйдің сыртында 5–6 бала ойнап жүр едік, жанымызға орысша киінген бір бала келді. Қолында шағын чемоданы бар. Ол бізге үлкен көзімен алаңдап қарай берді. Біздің тандана қарағанымызды байқап: «Я – Жургенов бала. Я – Жургенов бала», – деп кеудесін бірнеше рет ұрды. Мен үйге кіріп: «Жургенов деп бір бала келіп тұр», – дедім. Үлкен кісілер дереу оны үйге кіргізіп, сұрай бастады. «Қайдан келдің? Кімнің баласысың?» Жұманазар өзінің атын айтып: «Я – Жургенов бала. Папа, мама – ту» деп қолымен шығыс жақты көрсетіп жылап жіберді. Оның мүлдем қазақша білмейтінін сол кезде сездік. «Бұл Темірбектің баласы ғой», – деп үйдің іші у-шу болды.

Жұманазар көпке дейін күн батар алдында шығысқа қарап: «Мама, папа» деп жылап жүрді. Онымен қосыла біз де жылайтынбыз. Кейін ол ауыл өміріне үйрене бастады. Бірге мектепке барып жүрдік. Ол бізді орыс тіліне үйретті, ал біз оны қазақ тіліне үйреттік. Өзі батыл болатын. Бірде мұғалімдер балаларды сапқа тұрғызып, Жұманазардың тағып жүрген мойнындағы қызыл галстугін шешіп алғысы келді. Бірақ ол мұғалімнің қолын қағып жіберіп, мектептен қашып кетті. Содан кейін бір жыл сабаққа қатыса алмады. Кейін бізбен бірге оқуын жалғастырды. Ол өте жақсы оқитын. Мектепті бітірген соң өзінен кейінгілерге орыс тілінен сабақ та берді. 1941 жылы соғыс басталған соң Жұманазар өзіне бір-екі жас қосып, 16–17 жасында майданға аттанып кетті. Содан қайтып елге оралмады, жау қолынан қаза тапты. Ол ауылда жүргенде: «Мамам мен папамды ақтап алам, олар халық жауы емес», – деп жиі айтатын. Жұманазардың сол арманы кеш те болса орындалды. Алдымен Дәмеш жеңгем ақталды. Мен 1946 жылы КазГУ-дің бірінші курсында оқып жүрген едім. Дәмеш жеңгемнің ақталғанын естіп, үйіне бардым. Мені көріп ол өз баласын көргендей қатты қуанды. Әңгіме үстінде Жұманазар туралы қайта-қайта сұрады. «Қандай болып өсті? Қалай оқыды? Қандай адам болды?» – дей берді. Дәмеш жеңгеме болған жағдайдың барлығын түгелдей айтып бердім...»

– Міне, менің айтайын дегенім осы еді, шырағым, – деп әңгімесін аяқтады Қиназар ағамыз. Басқармадан шыға бере, ол Ф. Э. Дзержинскийдің мүсініне қарап: «Мына ескерткішті алып тастауға болмас па екен?» – деп бізге сынай қарады.

Иә, «НКВД балалары» атанған Ескендір, Сәуле және Роза Рысқұловтар, Болат Жансүгіров, Зиба Қожанова, Әлия Ескараева, Қиназар Қосжановтардың көрген азабы мен қорлығын сөзбен айтып жеткізіп, бірге алып келеді. Мұңға толы

өйткені олар барынша сыпайы, нәзік сезімді жандар. Сондықтан да әңгіме арамызда жүрген мұндай адамдарға зор ықыласпен қарайық, ағайын, дегім келеді.

Ерлан Арын

ЖҮРГЕНОВ НАРКОМ БОП ЖҮРГЕНДЕ

Барлық дәуірде де, сірә, қоғам керуені сапарының жаңа қоныс-жайлауға кеп байсал тапқан жайбарақат шағынан гөрі, «Қаратаудың басынан көш келеді...» дегендей, қабағат тұстарында елім деп еңіреп туған ерлерді халықтық мұрат-мүдде мен өмірлік қажеттілік әлсін-әлсін өзі-ақ әлеумет майданына шығарып тұрса керек. Абылай заманындағы тепсінісіп келген жауға тебінгіден ала балта суырысып атойлаған екінің біріндей, егіздің сыңарындай әруақты батырларымыз бен арқалы жырауларымыз соған куә. Ал осы ғасыр басында алаш алдындағы азаматтық, перзенттік парыздарын айқын сезініп, отаршылдық озбырлығы, ойсыратуға айналған алты миллион «құл халықтың көнілін көгертуге» оқу-білім арқылы озық ой-сана ұрығын дарытушы Адамдық Диқаншысы қызметінің қиын да азапты жанкештілік жолына түскен жақсы-жайсаң шығармашылық зиялыларымыздың шыңға біткен шынардай тұтас шоғыры бой көрсетуі де заманалық құбылыс саналар заңдылық еді. Ондай кемеңгер дарабоздар кембағал қауымның келешек тағдырына да кемелдену нұрын шашып, ұлттық ұйысу мен жалпыхалықтық жаңғыру ісіне жан-жақты ықпал етіп, адамзат дамуына өшпес із, өлмес өнеге қалдырады.

Сондай халықтық құрметке лайық, сүйсінерге тұрарлық біртуар тұлғаның бірі кезінде жақсы мағынасында «темір Нарком» атанған Темірбек Жүргенов болатын. Жазда Ырғызды жайлап, қыста Сырда қоныс тепкен бай-бағылан Қараның отбасында аттай бір ғасыр бұрын дүниеге келген оның ардақты аты мен алдағы заманаларға да жалғасып кете берер зор қызметіне деген ел сүйіспеншілігін ештеңе де – қырық жасында қыршынынан қиған жалған жалақорлық та, өкіметтік тыйым-зорлық та жұрт жадынан өшіре алмапты. Оны айтасыз, ұлттық өнер мерейі ұлы асуға көтерілген сайын, қазақ мәдениетінің қарқара марғасқалары көз жұмғанша көкейкесті бір сағынышпен: «Жүргенов Нарком боп жүргенде...», – деп ауыздарынан тастамай өткеніне мен кәміл сенемін.

Темкең 1933 жылдың ақпанында Қазақ Республикасы Халық ағарту комиссары қызметіне тағайындалыпты әрі Өлкелік партия комитеті бюро мүшелігіне сайланған екен. Бұған дейін ілім-білім жинауда біраз ілгерілеп, шын қайраткерлік, ірі мемлекеттік ұйымдастырушысы дәрежесінде шыңдалып дегендей, түбі бір Түркістан уәлаятына қоныс алған Темірбек Жүргеновті. Ауыл молдасынан хат тану, Сыр сүлейі, атақты шайыр Қараның ақындығынан дәріс алу, Аламесектегі бастауыш мектеп, Перовскідегі

университетінің студенті шағынан-ақ Қазақ АССР-інің Түркістан Республикасындағы өкілетті уәкілі, 1926 жылы Ташкентте арнайы орта білімді мұғалімдер даярлайтын халық ағарту институтының орнына ашылған тұңғыш қазақ педагогика институтының бірінші ректоры ретінде сол кездегі қайнаған қат-қабат саяси-мәдени өмірдің бел ортасында жүрген Жүргенов үшін өз елінде болған өзек өртер өкінішті жағдайлар мағлұм еді. Аяулы азамат талай түндер алаш тағдырына аландаумен күйзелген де шығар-ау! Қаршадайынан-ақ «Қазақ мұңы», кейін «Еңбекші қазақ» газетінде елшілдік сөзін сөйлеуден танбаған ержүрек азамат сонау 1924 жылы: «Жері тұтас, елі аралас қазақ халқының үш мемлекетте жүруі, әркім өз ана тілінде түрі ұлттық, мазмұны социалистік даму жолын орнатамыз деп жатқанда, мұндай жағдай жөнді болмас», – деп толғаныпты. Осы пікірін өрбіте келе: «1917 жылғы санаққа қарағанда, 1920 жылғы санақта қазақ халқының саны көп төмендеген. Бұл қалайша?» – деген сауал тастайды. Қазақ далаларындағы қалалардың салыну тарихына үңіліп: «Ол патша өкіметінің отарлау саясатымен қабысып жатыр», – деген ой түйіпті (1926 ж.). Сол сарғыш тартқан газет тігінділеріндегі мақалаларын оқып отырып, Темкеңді қалай ұлтжанды ұлы тұлға демейсің! 20-жылдарда жарық көрген «Орта Азия республикаларында тұратын қазақтардың хал-жайы» атты тарихи-этнографиялық очеркі мен «КСРО мен Қазақстанды әкімшілік және шаруашылық жағынан аудандарға бөлу проблемалары» сынды диплом жұмысы сыңайында жазған еңбегінен Жүргеновтің зерделі зерттеушілік ғана емес, ат басындай азаматтық жүрегі де соғып тұрғандай сезіледі. Республикадағы халық ағарту ісінің басшылығына, міне, осындай теориялық та, практикалық та мол тәжірибесі бар білікті ұйымдастырушының келуі көп ұзамай кемел жемісін береді де. Өлкелік партия комитетінің VII пленумында Л. И. Мирзоянның: «Артта қалған өлкеден алдыңғы қатарлы өлкеге айналып келеміз. Біздің комиссар Т. Қ. Жүргенов басшылықты жақсартып, тұралап қалған жұмысты қайтадан жандандырды, ұлттық мәдени құрылысты өркендету штабына айналдырды», – деп ризашылық білдіруі тегін емес-ті. Өйткені Темкеңнің білім жөніндегі ұстанған бағыты «оқу тәрбие үшін керек, тәрбие оқу үшін керек» деген тұжырымдамасына табан тірейтін-ді. Біздердің кешегі кеңес кезінде де, қазіргі уақытта да ауыздан тастамай айтып жүрген «сапалы білім, саналы тәрбие» деген бір-бірінен ешқашан бөлінбес егіз ұғым, бағдарламалық концепция сол принциптен шыққанын білмек парыз. Себебі Жүргеновтің түсінігінде «мектеп – адам баласының мәдениетті, сәулетті өмірінің стержені, мектеп жұмысы кең жолға қойылған жерде халықтың мәдениеті соғұрлым жоғары болады, сонымен бірге мектеп оқушыларының толық білімді болып шығуына шындап көмектеседі». Сондықтан жаңа нарком 20-жылдардың басында Ахмет Байтұрсынұлы құлшына кіріскен, бірақ сол кездегі саяси ахуал орындауға тосқауыл қойған үш міндетті: мектеп жүйесін кеңейту, оқу кітаптарын молайту және оқытушы кадрлар даярлау ісін жүзеге асыруға белсене кірісіп кетті. «Мұғалімдік міндетті дұрыс атқару үшін, мұғалімнің ең алдымен өзі білімді болуы керек», – деген пікірі ардақты мұғалім газеті арқылы айтқан мұрат-мүддемен үндесіп-ақ тұрған жоқ (Темкеңнің «Мектептің қажеттері» аталатын мақаласында Байтұрсынұлы мектептің

үш түрлі тірек-тиянағын алға тартушы еді ғой. Бұдан біз Темкеннің алдыңғы алыптар тобындағы Ұлт Ұстаздарынан да ұлағат алып өскенін аңғарамыз. Мүмкін, 1934 жылы айдаудан аман-есен Алматыға оралған Ахаң біраз уақыт үйсіз-күйсіз, жұмыссыз жүріп қалғанда, өзі сүйетін ұстаздық-ағартушылық қызметке оралуына Жүргеновтің себеі тиген шығар деген де ой келеді. Жазушы Жайық Бектұровтың естелігінде: «Үш-төрт кісі Темірбекті өз кабинетінде тұтқынға алды. НКВД адамдары үстелінің суырмасынан чек книжкаларын алды. Темірбектің ақын Тұрмағамбет Ізтілеуовке «Шаһнаманы» аудартып, айдаудан келген Ахмет Байтұрсыновқа қазақ тілі ғылымының тарихын жаздыртып жүргенін білетінбіз. Жаңағы чектерде осы кісілерге ақша берген түбіршектер бар екен», – деп өз көзімен көрген Рақым Момынов есімді кісінің айтқан әңгімесі жазылған. Ендеше, жоғарыдағы болжамды да жоққа шығаруға болмас. Бір өзінің бойына да, ойына да бүкіл халқымыз сыйып кеткен Ахаң әулие ғой, оның орны бөлек. Қазақ Республикасы тарихында мәдениет министрі болған Ілияс Омаров пен Өзбекәлі Жәнібектің де есімдерін ерекше ілтипатпен атаймыз. Алайда бас-аяғы төрт-бес жыл ішінде елдегі ағарту шаруасын өрге шығарып, төрге оздырған, соншама қауырт қажымас қайратпен ұланғайыр іс тындырған нарком Жүргеновтей ұйымдастырушы қазақ тарихында сирек. Ол 1933–1937 жылдары бастауыш һәм жеті жылдық және орта мектептердің тұтас жүйесін дүниеге келтіріп, ескі үйлерден жаңа ғимараттарға қоныс тепкізіп, оқулықтар шығару, мұғалім кадрларын даярлау, кәсіби шеберлікті арттыру сияқты қам-қарекеттердің бәрін де жар құлағы жастыққа тимей жүріп орындап үлгерді. Сол бір жылдарда ит байласа тұрғысыз қиян ауылдағы мектеп үйін өз көзіммен көруім керек деп, күрек-теп көмір жағатын қара пойызбен-ақ жолға шығып бара жатқан Қазақ Республикасы партия ұйымының бюро мүшесін, «темір нарком» Темірбек Жүргеновті жиі жолықтыруға болатын еді дейді куәгерлер. Бір ғана Алматының өзінде жанадан 18 мектеп ашуы неге тұрады! Оның бұл қызметін қазақ халқы ешқашан ұмытпайды.

Нарком Жүргенов тұсында ұлттық жоғары мектептер қатары да жауыннан кейінгі көктей жамырап өскені белгілі. Ташкенттегі Қазақ педагогика институтын Алматыға көшірген де Жүргенов еді. Темірбек Жүргенов десек – сол кісінің қажыр-қайратымен шаңырақ көтерген қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ, Тау-кен институты, тағы басқа да ондаған жоғары оқу ордалары, орта арнаулы училищелер мен техникумдар, ғылыми-зерттеу орталықтары ойға оралады. Темірбек Жүргенов десек – И. Михайловскийдің Темкен 1928 жылы қазақ тіліне тәржімелеген отыз жетінші жылға дейін студенттер қолынан түспеген «Саяси экономия» оқулығы еске түсер еді. Темірбек Жүргенов десек – республикада тұңғыш рет мұғалімдер съезін шақырып, оның үлкен мінберінен: «Қазақстанға керегі 7–10 жылдық мектеп жүйесін құру, ал Голощекин қазақ тек хат таныса болды деген болатын. Жоқ, бізге үлкен білім ордалары керек!» – деп, жалпақ елге жар салып тұрған орта бойлы, дембелше, жауырынды, қырыққа тола қоймаса да қайратты, шашы бурыл тарта бастаған катал да, алғыр кісінің қияпаты көз алдына келеді.

Ана тілімізге қамқорлығы қандай болса да, Темірбек Жүргеновтің өмірі мен қияпаты – деп қайталаудан жалықпас жаңа

Т. Жүргеновтің ана тілге деген сүйіспеншілігі мен қамқор көзқарасын белгілі композитор Е. Брусиловский өзінің «Дүйім дүлдүлдер» атты мемуарлық кітабында сүйсіне еске алады: «Жүргенов өз кабинетінде жиналыс өткізбек болды. Шамамен алғанда отыз шақты кісі жиналды, ішінде тек екі адам – қарағандылық Б. Н. Орлов және мен орыс жұртынан едік. Наркомның өзі де, басқа сөйлеушілер де тек қазақ тілінде сөйлеп отыр. Бір кезде Борис Николаевич орнынан тұрды да, Жүргеновтен қазақша сөйлемеуін өгінді, мұнда не жайында әңгіме болып жатқанын өзі ұқпай отырғанын, сөйлеушілерді ол түсінетіндей болуы үшін орысша сөйлеу жөн екенін айтты. Бір кезде Жүргеновтің қара көздері ұшқындап кетті. Жұрттың бәрі бүкшие түсіп, тым-тырыс бола қалды. «Сіз қайда отырсыз, Орлов жолдас!» Ашу найзағайы үрейлене бүгжиген қайраткерлердің үстінен ойқастай шапшыды. «Сіз қайда жүрсіз, өзіңіз!» – деп Жүргенов дауысын бұрынғыдан да бетер қатайта сөйледі: «Сіз Қазақстанға келдіңіз екен, егерде мұнда жұмыс істегіңіз келсе, сіз республиканың мемлекеттік тілін білуге міндеттісіз! Сіз қазақ әндерін де орыс тілінде зерттемекшісіз бе?», – деп өзге ұлттан қазақ тілін құрметтеуді талап етті».

Жұрт Жүргеновтен қорқатын. Бірақ оның ұлттық өнерге толассыз сүйіспеншілігі, соның жолында уақыты мен күш-жігерін әрдайым аямайтыны үшін оны сыйлайтын да. Ол аз сөйлейтін. Бірақ қашан болсын нақты, қысқа және батыл сөйлейтін».

Шіркін-ай, ұлт намысы дегенде жанып кетер сондай батылдық бүгінгі қандас ше-неуніктердің бойында да болса ғой деп қиялдайсың. Өкінішке қарай, басқа ұлттың бірлі-жарым өкілі отырса болды-ақ, «бәрімізге түсінікті тілде сөйлейін» деп, орысша сайрай жөнелетін дерттен біз әлі де арыла алмай жүрміз-ау. Жүргеновтің жоғарыда Брусиловский еске алып кеткен мәрттігі де – үлкен тағылым. Сол Темкең 1935 жылы мәдениет қайраткерлерінің съезінде қазақ тілі орфографиясын дамыту, термин сөздерге мән беру, оны орынды қолданып, пайымды аудару жөнінде де құнды пікірлер айтыпты. Бұл мәселелер күн тәртібіне қазіргі күнде де өткір түрде қойылып отыр.

Темірбек Жүргеновтей отаншыл азамат үшін мектеп ашу да, оқуға қамтылмаған бала болмауын талап ету де театр, ойын-сауық отауларын, студиялар, ансамбльдер, клуб-кітапханалар жүйесін жасау да жалаң мақсат емес-ті. Осы қат-қабат шаруа-қарекеттердің бәрі-бәрі, сайып келгенде, елдіктің іргесін бекемдеу мұрат-мүддесімен ұштасып жатқан-ды. Оның: «Ең алдымен, қазақ халқының Қазақстан болуының өзі – үлкен мәдениет», – деуінде сондай гәп бар. Сөйтіп, мәдениет ісіне тар шеңберде емес, елдік болмыс, егемендік мерей-мәртебе деңгейінде мән бергеніне тәнті боламыз. Бүгінгі тәуелсіздігімізге тәубе дей отырып, ағалар аманатын жаңа ғасырға жалғастырушы біздер де Жүргеновтің бұл жүрежарды қағидасын анттай қабылдап, төбемізге ту етіп көтереміз. Иә, шынында да, отаршылдықтың үш ғасырға созылған қысталаңдарында құрып кетпей, қазақ халқының егеменді Қазақстан Республикасы болу бақытына қол жеткізуінің өзі – үлкен мәдениет екенінде күмән жоқ! Ал оның алғашқы алтын қазығын қаққан Темкеңдердің теңдессіз де тегеурінді қайрат-жігеріне қалай мақтансақ та жарасады.

...теу қажет. Мәдениет, өнер, оқу-ағарту саласында қаймағы
...ан тұр. Күн-түн демей, мәдениетті арттырудың қамын жеу

керек, – дейді екен Темкен. Бұл міндет-парызды жүзеге асырудың да барша ауыртпалығын көтеруді өзінен бастаған өнегесін замандастары естеліктерінде соншалықты бір ыстық сезіммен өрнектеп кетіпті. Қазіргі Құрманғазы атындағы Қазақ ұлт аспаптары оркестрі, Абай атындағы опера және балет театры, ұлттық филармониямыз, бір сөзбен, он сан өнер ордалары, біздің халық арасынан жарқылдап шыққан алғашқы кәсіби домбырашы, әртіс, режиссер, сахна жұлдыздарымыз, әнші-биші бетке ұстарларымыз түгелдей дерлік Жүргенов түлеткен таланттар тобынан еді. Ахмет Жұбанов, Жұмат Шанин, Құрманбек Жандарбеков, Дина Нұрпейісова, Қанабек Байсейітов, Серке Қожамқұлов, сандуғаштай сайраған Күләш, мың бұралған биші Шара... тіпті, санап тауысу мүмкін емес. Сол сом алтындардың бәрі 1934 жылы өткен Бүкілқазақстандық өнерпаздар слетінде әйгіленіп еді ғой. Ұзынағаштағы ауылында жатқан Жамбыл бабамызды да Әбділда Тәжібаевты әдейі жіберіп Алматыға алдырып, ақындық талантын алғаш әйгілеген кім еді? Қазақ драмасына қамқоршы боп, оның жұмысына Мұхтар, Сәбит, Ғабиттерді тартып, ұлттық музыкалық театр сахнасының шымылдығын Әуезовтің «Айман-Шолпанымен» ашуға қажымас қайрат жұмсаған ұйымдастырушы кім еді? Әрине, нарком Темірбек Жүргенов-тін. Құрманбек Жандарбеков айтқандай, «Біз оны қазақ театрының атасы ретінде білеміз. Біз оны қазақ өнері мен әдебиетінің білімдары ретінде білеміз. Біз оны қазақ оқу-ағарту ісінің талмас жанашыры ретінде білеміз». Бұған атақты шайыр Тұрмағамбет Ізтілеуұлына Фирдоусидің «Шаһнамасын» қазақшаға аудартқанын қосыңыз...

Осылардың бәрін былай қойғанның өзінде, 1936 жылы Мәскеуде қазақ өнері мен әдебиетінің тұңғыш онкүндігін табысты өткізіп, сол кездегі бүкіл Одақты тамсандыра, таңданта, музыкалық, фольклорлық мәдениетіміздің мерейін үстем етіп оралған орасан зор еңбегімен-ақ ол ұлт тарихында өзіне ешқашан ұмытылмас, мәңгілік ескерткіш орнатып кеткені ақиқат. Тоталитаризм балтасы талайдың басын жаландап шауып тұрған тар кезеңнің тайғақ кешулі қысым-қыспағында жүріп-ақ ұйымдастырғыш ұлы қабілет-жігерімен бір өзі соншама өнері де мәдени Өрлеу дәуірін туғыза білген Жүргеновті енді нағыз ержүрек еді демегенде, не дейміз!

Сөзімізді Мұхтар Әуезовтің толғанысымен түйіндейік: «Ер – ел тарихының белі дейміз. Өзі өткен соң, кейінгі ұрпақ қадірін біліп, қасиетін таныған сайын тағы танылады... Бір кездегі бел көрінсе келер ұрпақ тарихына: өз тұсында көрсетіп кеткен көмегімен, тастап кеткен үлгісімен, нұсқап кеткен белгісімен енді бел ғана емес, биік тұрғы боп, асқар тау боп көрінеді... Бұлар – анық қадірмен қымбаттылар. Өздері некен-саяқ, бірақ бір десең, бағыланың дерсің. Кейінгі тарихтың әрбір жаңа кезеңі, әрбір жаңа күні солай етпесе де, күндердің ішінде бір күндері, дәуірлер ішінде бір дәуірі келеді де, асылымыз атын алып, асыл дегізіп, биікке бір-ақ шырқатып, мәңгілікке бір-ақ орнатады».

Осыдан 60 жыл бұрын «халық жауы» деген жалған жаламен қырыққа тола сала қыршын кеткен Темірбек Жүргенов те, сол Мұхаң меңзеген «дәуірлер ішінде бір дәуірі келіп», асыл азамат деген атын алып Соған тәубе дейміз!

ЖҮРГЕНОВКЕ ЖАҢАША ҚАРАЙЫҚ

Қазақ өнері мен мәдениетінің ілгерілеуіне ерекше еңбегі сіңген Темірбек Жүргеновті, Ілияс Омаровты, Өзбекәлі Жәнібековті, бүгінгінің тілімен айтқанда, ұлттық мәдениеттің ХХ ғасырдағы тамаша менеджерлері десек те әбден болады. Биыл Жүргеновтің туғанына 110 жыл. 40 жылдық қысқа ғұмырында 4000-ға жуық мектеп салдырды, халқымыздың күйлері мен жырларын жинастырды. Ахмет Жұбановпен бірге қазақ ұлт аспаптар оркестрін құруға атсалысты. Абай атындағы опера және балет театрының іргетасын қалады. Мұның бәрі де Темірбек Жүргеновтің темірдей тәртібімен біткен шаруалар.

Алматы іргесіндегі Қандысайда бір күнде атылған 19 арыстың сүйегі жатыр. Бұлардың араларында «Темір нарком» Жүргенов, республикадағы суландыру жүйесін жасаған, жоспарлаудың білгір маманы Т. Жаманмұрынов, Алашорда үкіметінің оқу комиссариатын басқарған Телжан Шонанұлы, Қазақ АССР-і атқару комитетінің төрағасы Ұзақбай Құлымбетов бар. Ырғыз топырағынан қанаттанған төрт арыс қатар қызмет атқарды. Бірге атылды. Бірақ, іздеушісі мен сұраушысы аз болғандықтан, қысқа ғұмырында ел-жұрты үшін қыруар тер төккен Темірбек Жүргеновтің 100 жылдық мерейтойы республика көлемінде лайықты аталмады...

Жергілікті өлкетанушы, облыстық тарихи ескерткіштерді қорғау инспекциясының бастығы Бекарыстан Мырзабай «Темір наркомның» табаны тиген топырақтан талай деректі жинастырып, әңгімелеп берді бізге. Төменде – Б. Мырзабайдың Т. Жүргенов туралы әңгімесі.

І. ҰШҚАН ҰЯ

Темірбек 1898 жылдың қарашасында Ырғыз уезі Кенжеғара болысының Басықара қопасы дейтін жерінде дүниеге келген. Қазіргі Ақтөбе облысының Әйтеке би ауданы Жабасақ елді мекені. Басықара қопасы деген жер атауы күні бүгінге дейін бар. Сол жерде Темірбектің ата-бабасының шағын қорымы жатыр. Бұл – қазіргі Аққұм ауылының іргесінде. Басықарадан солтүстікте Әбілқайыр хан сүйегі жатқан «Хан моласы». Ар жағы шетсіз-шексіз Торғай даласы...

Темірбек – бай тұқымы. Арғы атасы Жәрімбет керуен жүргізіп, сауда жасаған. Киіктің бір пар мүйізі бір жылқы болып тұрған заманда Қытаймен арада керуен жүргізіпті. Жәрімбеттен – Әлен мен Басықара, Әленнен – Қуаң, Қуаңнан – Жүрген, Жүргеннен – Қара, Қарадан – Темірбек туған. Сәбит Мұқанов «Қара дейтін байдың 3 мың түйесі

Қуаң тұқымының жаз жайлауы Басықара қопасы, Тобыл жағасы болған. Қыстауы – Сыр бойы. Қуаң бай Сырдың Қуандариясында 10 мыңдап жылқы айдапты. Қазіргі Ақтөбенің Қарабұтақ, Ырғыз табанындағы елдер қыс қыстауын Сыр бойы Қызылқұмға дейін апарған.

... Қара үш әйел алған. Екінші әйелі – Темірбектің анасы Жаныш. Он екі ата Байұлы ішіндегі тана руының қызы. Сырым қозғалысы, Исатай-Махамбет көтерілісінен қуғын көрген ағайынға Кенжеғара болысы Алмат таршылық жасамапты. Екі жасында анасы өкпе ауруынан қайтыс болғанда, Темірбекті әкесінің үшінші әйелі Кәмпит асырайды. Кейіннен қызмет бабымен қай жерге барса да, шешесін қадірлейтіні соншалық, үйшілік қандай шаруа болсын, Темірбек «Апам біледі» деп онымен ақылдаспай ештеңе шешпепті. Жолдастары: «Темірбек білмейді, апасы біледі» – деп қалжындайды екен.

Қараның 3 әйелінен 10-нан аса ұл-қыз өрген. Солардың ішінен Қара Ысқақты ерекше жақсы көрген. 1928 жылы ірі байлар қатарында жер аударылғанда, өкімет адамдарына балам Ысқақ пен келінім Ақшеберді бізбен бірге жер аудар деп өтініш жасаған. Ақшеберді көзіміз көрді, әңгімесін естідік, 80-нен асып қайтыс болды.

Оның бір әңгімесі мынадай. Ақшебердің жаңа түскен кезі екен. Аққұмдағы дөсек руының жайлауы мен Басықарадағы Қара байдың қонысы қатар. Ақшебер де байдың қызы. Қос отаумен ұзатылған. «Барған жерінде ешкімге жалтақтама!» – деп әке-шешесі 100 құнан қойды бөлек айдатқан. Дөсек ауылының жастары Ақшебердің отауына құтты болсын айтып келген күні, арнайы қой сойып: «Жастар келді, әңгімесін айтып, батасын берсін!» – деп атасына бала жүгіртеді.

Қара бай: «Неғылған көргенсіз келін! Түспей жатып, билеп-төстеп... Қой сойып, қонақ жайлап жатқан. Әңгімесін өзі айтып, батасын өзі бере берсін», – депті шақырушы балаға. Ақшебер жалма-жан әлгі баланы төркін ауылындағы жеңгесіне жұмсайды: «Атам ашулы, не істеймін? Ақылын айтсын», – деп. Жеңгесінің ақылы: «Бірінші сойылған қойдың басы мен жамбасын салып, толық табақ етіп, ата-енесіне тартсын, қалғанын садақа деп ауылға таратсын. Екінші қойды сойып, қонақтарын жайлай берсін. Ертең сәскеге дейін бір амалын табармын».

Ертеңгісін қонақтарын жайлап, тараған кезде атасынан «Тез үлкен үйге келсін» деген хабар келді. Жүрегі аузына тығылған Ақшебер есіктен кіре бергенде, тола жұрттың көзінше, Қара былай депті: «Кеше таршылық жасап, Ысқақтың үйіндегі келінді жөнсіз айыптадым. Сол сөзімді қайтып алдым, Ақшебер келіннің төркінінен мына кісілер келіп отыр «Қызымыздың жіберген қателігінің айыбы» деп 100 құнан қой айдап. Ысқақ шырағым, күн көтеріле үйінді жық та, 100 қойдың орнына аударып тік. Құдаларымның көзінше айтарым, осы 100 құнан қой Ысқақжанымның өзінен кейінгі қараларына беретін еншісі болсын, жиған байлығымның ендігі жерде қонаққа берер қонағасысының билігі Ақшебер келіннің билігінде болсын!»

Ал енді сондай ата-ене, жөнсіз болды, бауырыма басқан жалғын.

дегені бар. Атасын ірі бай деп Жезқазғанның Жаңарқасына жер аударғанда, күйеуімен бірге жер ауып жүрді. Содан жаяулап Қызылордаға келгенінде, көз алдында атасы мен күйеуін қолдарын байлап алып кетті. Сол кеткеннен жоқ. Қайсы күні, қай жерде атып тастағаны да белгісіз. Азапты жолдан өтсе де, мойымаған Ақшебер әжеміздің айтқан сөзі әлгіндей: «Жалғыз ұлдың әйелін қалай тәрбиелерімді білмедім...» Темірбектің өскен ортасы, ұшқан ұясы осындай еді.

Қара байдың қыстауы – Сыр бойы. Осында Темірбекті атақты «Көкілташ» медресесін тауысқан, Сыр бойының білгірі Тұрмағамбет Ізтілеуовке оқуға береді. Тұрмағамбет ақын балаға араб, парсы, шағатай тілдерін үйреткен. Кейіннен Темірбек Өзбекстан мен Тәжікстанда қызмет атқарғанда, тәжік, өзбек тілдерінде еркін сөйлеп, баяндама жасаған. Мұның бәрі Тұрмағамбет ұстаздың арқасы. Темірбектің жас кезінде әкесі Қараға жала жабылып, жер аударылады. Шешендігі іске аспай, бір ауыз орысша білмегендіктен тілсіз қалғанда, Қара бай өзіне серт беріпті: «Осыдан аман шықсам, бір баламды орысша оқытармын!» деп.

Артынан құтылып шығып, Темірбекті Аламесек орыс-қазақ мектебіне кіргізді. Екі жылдан соң, Уфадағы жер өлшеу училищесіне оқуға түсіп еді, 1918-дің аласапыранында училище ауласына снаряд түсіп, оқу тоқтайды. Темірбек елге қайтады.

1982 жылы Жақыпов Рахмет ақсақал Темірбекке қатысты мынадай дерек айтты: «Қараның ауылы Сыр бойындағы қыстауынан жайлауға көшті. Николай патша тақтан түскен, жолай Қорқыт стансасында суретін төмен қарата іліп қойған екен. Көш Уәлі өткелінен өткесін, Былқылдақ жайлауынан ары Басықара қопасына тоқтады.

Қараның Теміршесі келе жатыр деген соң, Қара ауылының бір топ адамымен бірге мен де тайға мініп, алдынан шықтық. Алыстан, топ ішінен үшеу ерекше көрінді. Үшеуі де ақ костюм киген. Бармақтай мұрт қойған селдірлеу сарғыш шаштысы – Тел Жаманмұрынов, жанында мұрты шоқтай, шашы бұйра орыс азаматы және шашын кейін қайырған, үстінде ақшыл киімі бар, аяғына бәтенке киген Темірбек. Шаш қойған адамды, бәтенке киген адамды тұңғыш көруіміз. Шалқарда поездан түсіп, Ырғызға жеткен. Ертеңіне ауыл ду ете қалды. Қараның оқымысты баласы әкесіне ақыл айтыпты: «Заман өзгеріп барады. Байлық жинаған адамды жақтырмайтын большевиктер келеді. Солардың үкіметі орнайды». Бұл кезде баланың әкеге ақыл айтуы ұғымға сыймайды. Қара шарт кетті: «Әй, шырағым! Сені адам бол деп оқытсам, маған ақыл айту үшін оқыдың ба? Менікі жуса кетпейтін байлық. Құдай берген байлықты көрінгенге таратсам, қадірін біле ме?»...

1916 жылы орыс-герман соғысына аттанған қазақтар арасына Алашорданың арнайы жіберген бір өкілі, Петербор ауылшаруашылығы академиясында оқып жатқан Тел Жаманмұрынов: «Орыстың тілін, өнерін, мылтық атуды үйреніңдер. Алашорда мемлекетінің өз әскерін құратын сендерсіңдер», – деп үгіт жүргізген. Т. Жаманмұрынов патша құлаған соң елге оралған. Қасындағы орыс азаматы Подвойский – Петербор уезінің өкілі. Ырғызда уақытша үкіметті жасақтауға жіберілген. Подвойский уезінің уақытша үкімет өкілі болып Тел Жаманмұрынов сайланады.

Тел Жаманмұрыновтың ықпалы болса керек, Темірбек Торғайға барып, «Кедей» газетінің тілшісі болады. Екі жылдан соң Орынбор рабфагіне оқуға түсті. Орынборда аласапыран. Көрінген тілмашқа жалтақтап, түрмеде жатқан қазақ көп. Тілмаштың наны жүріп тұр. Патша шенеунігі мен тіл білмейтін қазақты қорқытып, арада пара алып жүрген сол пысықтар. Темірбек «Бастық алдындағы тілмаш» сатиралық әңгімесін жазды. «Темірбектің сатирасы Кеңес өкіметін алдап, қолтыққа енейін деп жүрген тілмаштарды тұмсыққа ұрды», – дейді Сәкен Сейфуллин. Сахнаға шығаруға тапсырма береді Серке Қожамқұловқа.

Кейіннен осы көрініс Сер ағаның орындауында 1978 жылы Темірбек Жүргеновтің 80 жылдығында сахнаға тағы шықты.

2. «ОРЫСТАН ӘЛЕКЕҢДІ ЖЕҢЕТІН МАНДАЙЛЫ ҰЛ ТУҒАН ЕКЕН!»

Темірбектің рабфактан кейінгі жолы Ташкентте жалғасты. Мұнда Орта Азия университетіне оқуға келді. Заң факультетінде оқып жүріп, 3-курсында Қазақ АССР-і пединституты ректоры әрі Қазақ АССР-інің өкілетті елшісі болып тағайындалды. Кіндік Азия халықтарының тарихы мен этнографиясын, экономикалық-әлеуметтік жағдайын бас алмай зерттеді. Шекара бөлісі мәселелерімен шұғылданған. Ғылыми диссертация дәрежесіндегі осы ғылыми еңбегі қайда? Қазақтың термесі, жыр-күйлері туралы кітаптары қайда? 90-жылдар басында Қалтай Мұхамеджанов Темірбектің еңбектерін иемденіп, докторлық қорғаған белгілі ғалымдарымыз жөнінде ащы айтқаны бар...

Ташкент – қазақ қайраткерлерінің бесігі. 20-жылдар басында Тұрар Рысқұлов бастап, Түркістан республикасын құруға әрекеттенгенде, қазаққа билік бергісі жоқ Сібір өлкесінің өкілі Соколов Сібір автономиясын құрам деп, Арқаны да өзіне қосып алмақшы. Алашорда мемлекеті идеясы талқандалды. Тұрар Рысқұлов бастаған қайраткерлеріміздің жанкешті болып жүргені осы тұс. Түркістан үшін Мәскеуде Ленинмен сағаттап айтысқан Әлімхан Ермековтің аңыз боп тараған ерлігі осы жолы. Тахауи Ахтановқа Ахмет Жұбанов айтқан бір дерек: «Мәскеудегі жиыннан қайтып келгесін, тәшкенттегілер не болғанын сұрайды. «Ой, болмады. Ленин дейтін шешені бар екен. Әлекең де айтысып бакты, болмады». Сонда Ахан (А. Байтұрсынов): «Біздің Әлімханды жеңетін орыстан да бір мандайлы ұл туған екен!» – депті.

Әлімхан Ермеков – Рысқұловтың кеңесшісі, Темірбек Жүргеновтің зайыбы Дәмештің ағасы. Атасы Ермек қажы Құнанбаймен бірге Меккеге барып, 39 жасында Мединеге жерленген.

Темірбекті елге қызметке шақырғанымен, ол бармайды. Себебі әкесі ірі байлар қатарында мал-мүлкі тәркіленіп, 1928 жылы жер аударылды. Өзі өзбек жеріне кетті. Бұл кезде елде апыр-топыр. Голощекиннің саясаты қазақтарды қысып кетіп қалды. Қалған жұртты қалай аман...

басқармасы бастығы орынбасарлығын, жоспарлау комитетіндегі жауапты жұмыстарын ысырып қойып, Тел Жаманмұрынов Шымкентте түйе шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтын құрды, директоры да өзі. 1936 жылы Рысқұловтың тікелей араласуымен Қазақстан мен Қарақалпақстанды қайтадан жартылай көшпелі шаруашылыққа көшіру жөнінде қаулы қабылданды. Ол үшін түйе алдырту керек. Монголиядан 8 мың түйе әкелуге Тел Жаманмұрынов жіберілді.

1933 жылы Мирзоян Ғабит Мүсірепов арқылы Темірбекке елге келуін сұрайды. Темірбектің талабы: «Бай баласы деп қуғындамасын. Қазкрайкомның Бюро мүшелігіне өткізсін. Себебі сөзімде салмақ болуы керек! Үшіншіден, қаржыдан қақпасын. Қанша қаржы сұрасам да, беретін болсын!»

1937 жылдың құрбандығына іліккенге дейін 4 жылда елдің мәдени және оқу-ағарту саласын тік тұрғызды. «Өмір мектебінің» 3-томында Сәбит Мұқанов: «Жүргенов жүйрік қазақтың бірі, оқу комиссарларының ішіндегі ең күштісі еді», – дейді. 1933–37 жылдары Жүргенов жүздеген мектеп салдырды! Бүгінде анықталғаны, «Темір нарком» 4 жыл ішінде 4 мыңнан астам мектеп салдырыпты!

3. «ЕҢБЕГІ БАР ЕДІ ҒОЙ!»

1978 жылы Жүргеновтің 80 жылдығы Алматыдағы партия тарихы институтының шағын залында өтті. Сонда Ғабит Мүсірепов сол кездегі мәдениет министріне мынадай сөз айтыпты: «Еркінбек, қарағым! Екі «Волгаң» бар екен, мына Жүргенов қайраткерді құлағың естіді. Ат-арбамен, полуторкамен жүріп-ақ, Қазақстанда 4 мыңдай, бір Алматының өзінде 18 мектеп салдырғанын былай қойғанда, опера және балет театрының іргетасын өзі қалап кетіп еді. Сол театр тұрғанда, халықты 150 адамдық шағын залға жинап отырсың. Еңбегі бар еді ғой!»

Қазақтың тұңғыш ұлт-аспаптар оркестрі де Жүргеновтің араласуымен құрылды. Ленинградтан Алматыға келіп, оркестр құру ісін қалай бастағаны туралы Ахмет Жұбановтың Ә. Нұрпейісовке айтқан естелігі: «Бір көпестің жерге жартылай кіріп кеткен ескі үйі. Жер сыз, ішінде қаңылтырмен қапталған контрамарка пеш. Адамдарымыз жерде сабан төсектің үстінде тізерлеп отырады. Көбі әріп те танымайды. Сауатсыздықты жою сабағын әрі нота үйретудемін. Аяғы қисайған жалғыз орындық. Контрамарка пешті тақта етіп, бормен жазып жатыр едім, Жүргенов кіріп келді де, жан-жағына қарады. Сонан соң маған:

– Бала, ертең маған кел, – деді.

Ертеңіне кабинетіне бардым. Темкең маған бастырмалатып:

– Парта қайда? Тақта қайда? Нота дәптері қайда? Неге менен сұрамайсың?

– Сіздің жұмысыңыз көп қой...

– Әй, Ахмет! Мен бүгін наркоммын, ертең нарком емеспін. Ал сен қазақ дейтін

халықтың жаңа замандағы оркестрін құрып, тарихқа кіресің.

Мен сенің оркестріңнен үлкенмін бе? Еш жасқанба, кез келген мәселемен маған тура кел, – деді.

Кешкілік машина гүр ете қалды. Жүргеновтің полуторкасы. Жүгіріп шықсам, көлігіне керектің бәрін тиетіп, жүргізушісің жіберіпті.

...Жүргенов осылай жұмыс істейтін. Айтқандарын тез орындайтын».

Өзбекстанда бас сауғалап жүрген Әбілқайыр ханның ұрпағы, күйші Қамбар Медетовты оркестрге шақыртты. 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ өнерінің онкүндігінде, Сталин алдында «Ақсақ құлан» күйін тартқан – Қамбар Медетов.

1936 жылы мамырдағы онкүндікте қазақ өнерін танытудағы Жүргеновтің ерекше еңбегі тарихта қалды. 1933 жылы Күләш Байсейітова, Қанабек Байсейітов, Шара Жиенқұлова, Құрманбек Жандарбековпен бірге опера театрын құрған да – Жүргенов.

Жамбыл Жабаев, Дина Нұрпейісова, Нұрпейіс Байғанинді де Алматыға алдыртқан – Жүргенов.

Тұрмағамбет Ізтілеуовті шақырып, Фирдоусидің «Шахнамасын» аудартқан да – Жүргенов. Тұрмағамбет 10 айда аударып бітті. Ақынның бірнеше ондаған дәптер арабша қолжазбасы болған. 1936 жылы үкімет Тұрмағамбет ақынға 500 сом өмірлік зейнетақы тағайындайды. Бірақ 37-жылдың сойқаны Тұрмағамбет ақынға да таяқ болып тиді. Жүргенов ұсталатын болған соң, ұстазына «Алматыдан кет» дейді. Сол 37-нің жазғытұрымында Тұрмағамбет 80 мың жол қолжазбасын арқалап, Қызылордаға жетті. Баласы Әбдірәуіпке: «Жақсы әке жаман балаға азық деген. Заманым солай, мен азық емес, саған қазық болдым. Артыңнан түртеді де отырады. Мына қолжазбаны түпнұсқасымен көм де, үстіне қойдың көнін аудар! Бір күні жүрегің сенген адамға ашып бер», – деп өсиет айтты. Ертеңіне ауылды жинап: «Фирдоусиге опа бермеген «Шахнама» маған да опа бермес. Өз қолыммен өртеймін», – деп жұрт көзінше бір қапшық қағазды жағып жіберген. Ақынды осы айла-әрекет те құтқармады. Тұрмағамбет түрме таяғынан өлді. Бірақ қолжазба мұра аман қалды».

Р. С. Ұлтты шын мәнінде сүюдің ерекше үлгісін көрсеткен тұлғалар шоғырының бір ірі өкілі Темірбек Жүргеновтің еңбектерін «шаң басқан» архивтерден іздестірейік. Мақалаларын, еңбектерін жинастырып, қайта жарыққа шығарайық. Оның 80, 90, 100 жылдығы ел көлемінде лайықты деңгейде өткізілді. Аласапыран уақытта ұлтқа қызмет етудің тамаша үлгісін көрсеткен қайраткерді ұмытып бара жатырмыз...

Т. ЖҮРГЕНОВ – КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕ САЯСАТЫНЫҢ ҚҰРБАНЫ

Темірбек Қараұлы Жүргенов, большевиктер партиясы қатарына өтерде өзі жазғанындай, 1898 жылы қараша айында әкесі Қараның жайлауында бұрынғы Торғай облысы Ырғыз уезі Кенжеқара болысына қарасты «Басықара қопасы» деген жерде дүниеге келді. Бұл жер қазіргі Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданы Жабасақ ауылдық округі Аққұм ауылының маңы.

Жетінші бабасы Жәрімбет қазіргі Қызылорда облысының Қармақшы ауданы Қуандарияның бойын қыстап (Жәрімбеттің қорымы Қуандария бойындағы Қарақтың тауы деген жерде), жаз Торғай, Тобыл бойын жайлаған, жәрімбет сарқасқалардың қорымы «Басықара қопасының» түбінде әлі күнге дейін сақталған.

Көнекөз қарттардың айтуынша, Қараның үш әйелінен 9 ұл, 2 қыз өрбиді. Екінші әйелі – он екі ата Байұлы Қараман тананың қызы Жәніштен Қосжан, Досжан, Темірбек, Ысқақ дүниеге келіп, ол кісі дүниеден ертерек озады. Сөйтіп, Темірбекті кіші шешесі Тоқсейіт сарқасқаның қызы Кәмпит тәрбиелеп өсіреді.

Алғаш Темірбекті оқытып, сауатын ашқан әйгілі Сыр бойының шайыры, ақын Тұрмағамбет Ізтілеуов 3–4 жыл оған араб, парсы, шағатай тілдерін үйретіп, Шығыс халықтарының озық ойлы ғұламаларының дәстүрінде тәрбиелейді. Мұны болашақ қайраткердің өзі де мойындап, алғашқы ұстазының есімін ерекше ілтипатпен еске алып: «Тұрмағамбет ақын мені Науаидың, Омар Хайямның идеяларымен, жалпы Орта Азия мәдениетімен сусындатты», – дейді. Ізтілеуовтен алған білімі, әсіресе тәжік және көне өзбек тілдерін үйренуі оған кейін, Тәжікстан мен Ташкентте жоғары қызмет басында жүргенде пайдасын тигізді.

1909 жылы 11 жасар Темірбекті әкесі Қара Жүргенұлы Перовск уезіне қарасты Аламесектегі болыстық орыс-түземдік мектепке апарып, онда оған Омар Сатаев, Досмұханбет Букин сияқты демократиялық көзқарастағы мұғалімдер дәріс береді. Бұл мектепті 1913 жылы үздік бітіріп шығып, сол жылы Перовскідегі Суханский атындағы қалалық жоғары орыс-түземдік училищесіне оқуға түседі. Бұл осы кезде Перовскідегі ең ірі оқу орны болатын. Мұнда оған Баубек Есенов, И. Г. Давыдов, Н. Шинков, М. Широков сияқты прогресшіл ниеттегі адамдар сабақ берген. Оның әдебиетке деген қабілеттілігі де осы уақытта айқындалады. Ол Қрыловты, Некрасовты қазақ тіліне аударып, өзінің жолдастарын орыс жазушыларымен таныстырады. Ұстаздары мен жолдастары кейін өз естеліктерінде «Темірбек жастығына қарамай табанды, ұстамды, батыл және принципшіл еді» дейді.

Перовск училищесін бітірген соң Уфа жер өлшеу училищесіне оқуға аттанады.

Уфаға барған ағасы Ноғай, туысқаны Бегім қалаға тараған

оба ауруынан қайтыс болып, бірінші курсты жақсы бітірген ол оқуын тастап, елге оралуға мәжбүр болады. 1902 жылы туған Рахмет Жақыпов ақсақал: «Бір жылы жаз шыға Сыр бойындағы қыстаудан біздің ауыл жайлауға көшті. Қорқыт стансасы, Қарақұм, Жіңішкеқұм, Атанбас, Ақирек, Сұңқарқия-Қосбүйрек арқылы Торғай өзенінің Уәлі өткелінен өтіп, Алматылы Самұрат ауылының жайлауы Былқылдақтың қасындағы Басықара қопасындағы жайлауға жетті. Қасында Тел Жаманмұрынов және бір орыс азаматы бар оқудан келген Темірбекті ауыл болып алдынан шығып күтіп алдық. «Қараның жеті жұрттың оқуын тауысқан баласы Темірше әкесіне мал-мүлікті жарлы-жақыбайға бөліп беріп, жаңа заманға бейімделу қажет деген ақыл айтқанын ел аңыз қылды», – деп еске алады. Қарттың естелігін архивтік деректермен салыстырсақ, 1917 жылы 14 маусымда Петроград жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің өкілі Н. Подвойский, Санкт-Петербург ауыл шаруашылығы академиясының суландыру бөлімі факультетінде оқып жатып, Алаш азаматтарының тапсырмасымен орыс-герман майданы шебіндегі қазақтар арасында үгіт жұмысында жүрген Т. Жаманмұрынов Шалқар стансасы арқылы Ырғызға келіп, Ырғыз азаматтық комитетінің төрағалығына Тел Жаманмұрыновты сайлайды. Біздіңше, қарттың Т. Жаманмұрынов пен Т. Жүргеновті көруі осы кезеңге сәйкес келеді.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін «Алаш» қозғалысының басшылары ұлт-азаттық көтеріліс жеңіліс тапқан соң өзге аймақтарға кеткендерді атамекендеріне қайтаруға, көтеріліске қатысушыларға үкімет тарапынан кешірім (амнистия) жасатуға көп үлес қосты. Ресейдегі Қазан төңкерісінен кейін де қазақ зиялылары жаңа большевиктік режимді қолдаудың қиын екендігін түсініп, орнына Алашорда ұлттық-автономиялық үкімет құру жолын таңдады. Орынборда өткен тұңғыш Қазақ съезіне Орал облысынан Ғ. Есенқұловпен бірге I-Думаға депутат болып сайланған Алпысбай Қалменов, Торғай облысынан Тел Жаманмұрынов, А. Бірімжанов қатысады. Қазан төңкерісінің алғашқы сатысы есебіндегі Ақпан төңкерісінен кейін 1917 жылы барлық жерде қос үкімет пайда болды. Оның бірі – Уақытша үкіметтің саясатын жүргізетін азаматтық атқару комитеті, екіншісі – жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі. Халық арасында әрқайсысы өз билігін жүргізуге тырысқан бұл қос биліктің өзара қырқысына 1917 жылғы 25 қазандағы (7-қараша) әйгілі төңкеріс нүкте қойды.

1918 жылы Әліби Жангелдин жігерлі де, білімді жас жігітті Советтердің Торғай облыстық съезіне даярлық жұмыстарына тартты. Сөйтіп, ол Торғай облысындағы тұңғыш Кеңестер съезін шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросының мүшесі әрі жауапты хатшысы қызметін атқарды. 20 жастағы балаң жігіт Темірбек Жүргенов, тәжірибесінің жоқтығына қарамастан, Орынборда шыға бастаған «Қазақ мұңы» газетінің жауапты хатшысы ретінде оны шығарудың барлық процесіне қызу атсалысты. Бұл кезең революция толқыны өте етек алған уақыт болатын. Сондықтан бұқара арасында жаңа заман идеяларын таратудың күрделі міндеттерін орындауда газеттің рөлі өте зор болды. КСРО баспа ісін ұйымдастырушылар тәжік, парсы, араб, неміс тілдері...

мемлекет қайраткері, «Қазақ мұңы» газетін басқарған Нәзір Төрекұлов: «Темірбек жас та болса алғыр, принципті жас жігіт» деп жақсы баға берген.

Ырғыз ақтардан тазартылған 1919 жылы Т. Жүргенов Кенжеқара болыстық ревкомының төрағасы болып, сонымен бірге кеңес үкіметіне қарсы күштердің қалдықтарымен күреске арналған шағын милиция отрядына басшылық етеді. 1920 жылы коммунистік партия қатарына өткен ол Ырғызда 21 адамнан құралған коммунистік жастар одағын ұйымдастырып, оның тұңғыш жетекшісі болды.

1920 жылы 26 шілдеде Бүкілроссиялық Орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлар кеңесі «Қырғыз (Қазақ) Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» Декрет қабылдап, оған құрамында Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз уездері бар Торғай облысы ендірілді. 1920 жылы желтоқсанда Қазақ АКСР Орталық атқару комитетінің сессиясында Қазақстанда 7 губернияның бірі болып, құрамында Ақтөбе, Ырғыз, Темір, Шалқар уездері мен Ақбұлақ ауданы бар Ақтөбе губерниясы құрылды. Жаңадан құрылған Ақтөбе губерниясы Ырғыз уезінің ревком төрағасының орынбасары, көп ұзамай төрағасы болып Темірбек Жүргенов тағайындалды. Бұл кездерде оның қызметтес серіктері Ұзақбай Құлымбетов, Әліби Жангелдин, Бәймен Алманов, Тел Жаманмұрынов, Телжан Шонанұлы, Иса Қисықов және тағы басқалар болды. 1921 жылы Ырғыз уездік кеңесі атқару комитетінің төрағасы болып сайланды.

Ырғыз уезі Ырғыз, Шалқар аудандары болып екіге бөлініп таратылуына байланысты ол бұл міндеттен босатылады да, Орынбордағы орта білім беретін екі жылдық жұмысшылар факультетіне оқуға жіберіледі. Осы кезеңдегі оның «Ұшқын» газетінде жарияланған аса қызықты тарихы бар «Переводчиктің қиялы» атты сатиралық тырнақалды туындысын Сәкен Сейфуллиннің нұсқауымен белгілі актер Серке Қожамқұлов 1937 жылға дейін және 1970 жылдардан кейін ұзақ уақыт сахнада табысты орындап келді.

1922 жылы Орынбор рабфагін бітіргеннен кейін осы факультеттің таңдаулы студенттерінің бірі ретінде Т. Жүргеновке Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің заң факультетіне жолдама беріледі. Бірінші курста оқып жүріп-ақ ол осында жауапты қызметтер атқара бастайды. Үлкен сенім жүктелген Т. Жүргенов Қазақ АКСР-нің Түркістан Республикасындағы толық өкілетті өкілі болып тағайындалады.

1926 жылы Ташкентте алғашқы Қазақ педагогикалық институты ашылып, оның тұңғыш ректоры болып университеттің соңғы курсына оқитын студент Темірбек Жүргенов тағайындалады. Алғашқы ұлттық педагогикалық жоғары оқу орнының дүниеге келуіне байланысты ол «Советская степь» газетіне педвуз міндеттері мен бүкіл әлемдік мәдениетті жерсіндіру, жергілікті халыққа жеткізу мәселелері туралы мақалалар жазса, 1927 жылы «Қазақ АКСР-інде жоғары оқу орындарын ұйымдастырудың нәтижесі мен болашағы» деген тақырыпта баяндама жасады. Баяндамада «қазақ өз алдына жоғары мектеп ашарлықтай дәрежеге әлі жеткен жоқ, мына институт қазақ халқына бөтен мәдениетті тартады» деген ұлт нигилистері мен мәдениет майданындағы шоян-шайқарсы батыл тойтарыс бере отырып, ұлттық жоғары оқу орын-

дарын ашу қажеттігін және мұнда орыс профессорларының дәріс беруі қазақ халқының бүкіл дүниежүзілік мәдениетке, ғылым-білімге тезірек әрі кеңінен араласуға мүмкіндік беретінін жан-жақты дәлелдеп шықты. Баяндама «Қазақ педагогика институтының бір жылғы жұмысы» деген атпен жеке кітапша болып басылды.

Ташкентте оқып, жұмыс жасаған жылдары Темірбек Жүргеновтің саяси білімінің тереңдеу кезеңі болды. Сол кездегі бес одақтас республиканың бірі Түркістан және Қазақ Автономиялы Республикасы Орталық атқару комитеттерінің мүшесі ретінде Орта Азия аймағындағы саяси оқиғалардың бел ортасында жүрген Т. Жүргенов қазақ халқының саяси және қоғамдық-мәдени өмір сахнасына дербес ұлт ретінде шығуына, тартысқа түскен ұлттық шекараның дұрыс белгіленуіне айрықша белсене араласты. «Еңбекші қазақ», «Советская степь» газеттерінде жарияланған «Орта Азия Республикасында тұратын қазақтардың хал-жайы» атты тарихи-этнографиялық очерктерінде қазақтардың жалпы жағдайын, санын, кәсібін, шаруашылығы мен әлеуметтік өміріндегі өзгерістерді, атқарылуға тиісті міндеттерді жеке-жеке қарастырып, орын алған жаңсақ пікірлерді сынады. Елді аудандастыру қарсаңындағы теориялық-практикалық жұмыстарға, талқылауларға қатыса отырып, университетті бітірер қарсаңда «СССР мен Қазақстанды әкімшілік-шаруашылық жағынан аудандарға бөлу проблемасы» деп аталатын диплом жұмысын жазып, бұл диплом жұмысына профессор Н. Фиолетов жоғары мектеп бітірушіге қойылар талап дәрежесінен әлдеқайда биік деңгейде орындалған деген жоғары баға берді. Диплом жұмысы 1928 жылы Қызылорда қаласында жеке кітап болып басылып шықты. Патша өкіметінің отаршылдық ниетпен қазақ жерін қайткенде біріктірмеу мақсатында Қоканға, Бұқар әмірлігіне, Хиуа хандығына қосқан қазақ жерлерін тарихи-ғылыми тұрғыдан сараптап, Түркістан Республикасының қарамағындағы Жетісу, Сырдария облыстарын Қазақстанға қосу ісіне студент-елші Т. Жүргеновтің қосқан үлесі зор. Сол кезеңнің басты мәселесі – Орта Азия мен Қазақстанның ұлттық-мемлекеттік шекарасын межелеу ісіне белсене араласқан ол Қазақстанның іргесінің ұлттық тұтастануына, оңтүстік өңірдің қалың қазағының бір шаңырақ астына топтасуына айтарлықтай атсалысты.

Қазақ студенттері үшін «Саяси экономия» оқулығын аударып, ол 1928 жылы Қызылорда қаласында басылып шықты. Осы еңбек он жыл бойы жоғары мектеп студенттерінің, партия, кеңес, шаруашылық қызметкерлерінің, ғылыми шығармашылық интеллигенцияның пайдаланған оқу құралы болды.

Темірбек Жүргенов 1927 жылы университетті үздік бітіргеннен кейін, осы оқу орнының мемлекеттік құқық бойынша ғылыми қызметкері болып істеді. 1929 жылы БК(б)П Орталық Комитетінің Орта Азия бюросы оны Тәжік АКСР-ның қаржы халық комиссары етіп тағайындайды. Ал 1930–1933 жылдары Өзбек КСР халық ағарту комиссары қызметін абыроймен атқарды. Сөйтіп, ол Тәжікстан мен Өзбекстанның экономикасын нығайтуға, мәдениетін көтеруге, халыққа білім беру ісін жолға қоюға, сол кезде қолға алынған үлкен мәселелерді шешуге белсене қатыса бастады. Бірақ кірісіп, жүздеген мектептер ашылды.

бұл бауырлас халықтар арасында жоғары сенімге ие болуының басты себебі – осы екі ұлттың тілдерін жетік меңгергендігінен. Бала кезінде-ақ Тұрмағамбет шайырдан өзбек, тәжік, араб, парсы тілдерін үйренуі қызмет істеп жүрген кезінде жергілікті халықпен емін-еркін сөйлесіп, олардың тілінде баяндамалар жасауға септігін тигізді. Т. Жүргеновтің архив қойнауларындағы бұл еңбектерін зерттеу-зерттеушілерін күтіп жатқан іс.

Өзбекстан Компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Ақмал Икрамовтың Темірбек Жүргеновті ерекше қадір тұтып, өзіне үзеңгілес серік етуі оның Өзбекстанда жауапты жұмыстарды абыроймен атқаруына игі септігін тигізді.

1933 жылы ақпанда «кіші октябрь» идеясымен қазақ халқын аштық пен ауа көшу-ге ұшыратқан Ф. Голощекиннің орнына БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің бірінші хатшысы болып Левон Исаевич Мирзоян келді. Оның қазақ халқы үшін істеген жақсылықтарының бірі – ұлт кадрларын өсіру мақсатымен республика аймағынан тыс жүрген азаматтарды Қазақстанға шақыртып, жауапты қызметтер беруі. Солардың бірі –Т. Жүргеновке Қазақ АКСР-нің Халық ағарту комиссары қызметі ұсынылып, ол арнайы шақырумен Өзбекстанға барған Ғ. Мүсіреповке үш түрлі шарт қояды:

- біріншіден, мені байдың баласы деп қудаламайтын болсын;
- екіншіден, жергілікті органдарға айтқан сөзім өтімді болуы үшін Өлкелік партия комитеті бюросының құрамына енгізісін;
- үшіншіден, қаржыдан қақпасын, Халық ағарту комиссариатына бөлінген қаржы-қаражат толық өз билігімде болсын.

Бұл шарттармен Л. И. Мирзоян толық келісіп, Т. Жүргеновтің оқу-ағарту, мәдениет, ғылым, өнер салаларындағы қат-қабат шаруалары басталып кетті. Әуелі сауатсыздықты жою, жаппай бастауыш мектептер ашу ісі қолға алынды. Барлық облыс орталықтарында 6 айлық курстар ашылды, «Әрбір мұғалім кем дегенде 35 адамның сауатын аш!» деген ұран көтерілді. Комиссариат жанынан ересек адамдарды оқыту жөнінде басқарма құрылды, оның сауатсыздар, шала сауаттылар және жоғары типтегі мектептер атты бөлімдері болды. «Төте оқу» атты газет шығып тұрды. 1934 жылы 468 мың дана, ал 1935 жылы 1,5 млн дана оқулық кітаптар басылып, таратылды. 1935 жылы бастауыш мектеп саны 6587-ге (оның 3751-і қазақ мектебі) жетті, 573 орталау және 169 орта қазақ мектептері болды, оларда 640 100 оқушы оқыды. Осы 1935 жылы Халық ағарту комиссары Т. Жүргеновтің тікелей қатысуымен республика басшылығы бірнеше қаулы-қарарлар қабылдады. Енді бастауыш мектеп – 4-кластық, орталау мектеп – 7-кластық, орта мектеп – 10-кластық болып белгіленді. Елімізде 1929 жылы оқу-ағарту ісіне бір адамға шаққанда 3 сом бөлініп келсе, 1935 жылы 33 сом, ал 1937 жылы 90 сом бөлінетін болды. Мемлекет қаржысына 3000, колхозшылар күшімен және 1000 жаңа мектеп салынды, бұрыннан бар мектептер ұлғайтылды. Осылайша 1937–38 оқу жылында Қазақстанда оқушылар саны 1,0 миллионнан асты. Орталау мектеп саны 417-ден 1097-ке дейін көбейді.

Бұл кезең туралы Сәбит Мұқанов былай деп жазды: «Мирзоян басшылығының ерекше қолға алған мәселесінің біреуі – оқу-ағарту болды. Ол кезде Қазақстанның оқу комиссары болып Т. Жүргенов тағайындалды. Мектептен алған мамандығы экономист болғанымен, бұл жігіт мәдениет мәселесіне де жүйрік қазақтың біреуі болды. Орта Азия университетін 1926 жылы бітірген ол республиканың әртүрлі қызметін атқарып жүрді де, Мирзоян келе оқу комиссариатына тағайындалды. Бұл қызметтің алғашқы күнінен-ақ оның көңіл бөлген үлкен мәселелерінің біреуі – мектептерге, мәдениет мекемелеріне үйлер салу болды. 1933–1937 жылдарда Т. Жүргеновтің ынта жұмсауымен республикада салынған мектептің жақсы үйлерін жүздеп санауға болады. Бір ғана Алматының өзінде осы қалаға көрік беретін 18 мектеп салғызды. Оқу кітаптарын, оқу құралдарын молайтуға да Жүргенов өте көп еңбек сіңірді. Мен Қазақстан Республикасы ұйымдасқаннан бері оқу жұмысын басқарып келген адамдардың бәрімен де таныспын. Жүргеновті солардың ішіндегі ең күштілерінің бірі еді десем, еңбегіне лайық баға ғана болар еді».

Оқу-ағартумен қоса мәдениет пен әдебиет саласындағы Т. Жүргеновтің жасампаз қимылдары оның сол кездегі «О пьесе «Хан Кене» и его критиках», «Казахский перевод «Шах-наме», «Торжество казахского искусства», «Қазақстандағы мәдениет революциясы», «Мектеп мәселелері», «О чуждых явлениях в казахском литературном языке», «Декада казахского искусства», «Жерұйық», «Қазақстанның ақындары мен жазушылары», «Искусство Казахстана на Всесоюзной сцене», «Праздник расцвета национальной культуры», «К вершинам культуры», «О прошлом и настоящем искусстве казахского народа» және т. б. кітаптары мен жүздеген мақалаларында айқын көрініс тапқан.

1934 жылы қаңтарда екпінді мұғалімдер съезі, ал мамырда мәдениет қызметкерлерінің бүкілқазақстандық I съезі өткізілді.

1934 жылы 13 қаңтарда қойылған «Айман-Шолпан» музыкалық комедиясы – қазақ операсының туған күні. Одан кейін сахналанған «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» операларында да, музыкалық студияның Қазақ мемлекеттік музыкалық театры (қазіргі Абай атындағы академиялық опера және балет театры) болып қайта құрылуында да Темірбек Жүргеновтің қажырлы қайраты, көсем басшылығының ізі жатыр.

1934 жылы 15 қаңтарда Қазақ мемлекеттік университеті ашылды. Алматыда, Оралда, Ақтөбеде, Қарағандыда, Қызылордада, Петропавлда, Семейде, Шымкентте екі жылдық мұғалімдік институттары ашылды. Мәдени-ағарту саласында 30-ға жуық, ал өнеркәсіп, транспорт, байланыс үшін 20-дан астам техникум ұйымдастырылды. 1936 жылы алғашқы 66 маман-дәрігер мединститутты бітіріп шықты. 1934 жылы Семейдегі геология-барлау институты Алматыға көшіріп әкелініп, Қазақ кен-металлургия институты (ҚазПТИ) құрылды.

Сол жылы Алматы музыкалық жасақталып, оның жанында ки...

музыкалық-хореографиялық мектебі алғашқы оқушыларын қабылдады. Оралда да музыкалық мектеп ашылды. Қазақстан жазушыларының I съезі өткізіліп, халық өнері шеберлерінің слёттері ұйымдастырылып, ел ішінде көміліп жатқан таланттардың көзі ашылды.

1935 жылы қаңтарда Қазақстанды зерттеу қоғамының жаңа жарғысы бекітілді. Барлық ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіретін арнайы ғылым комитеті құрылып, архив, музейлер ұйымдастырылды. Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі мемлекет қарауына алынды.

1935 жылы Қазақ мемлекеттік филармониясы құрылды, одан бұрынырақ ҚазЦИК атындағы (қазіргі Құрманғазы атындағы) халық аспаптар оркестрі негізін қалаған болатын. Бұл туралы академик Ахмет Жұбанов: «Қазақ-орыстың сыз жеркепесінде оркестр мүшелеріне саужой сабағын өткізіп жатқанмын. Парта деген атымен жоқ, жер еденге әркім барын астына төсеп, қаңылтыр пешті тақта қылып лаждап жүрміз. Кешкі алакеуімде Жүргенов кіріп келді. Жан-жағына қарап: «Бала, ертең маған келіп кет», – деді. Ертеңіне кабинетіне кірген бойда: «Ахмет, мұның не?! Парта қайда, тақта қайда, қағаз, қалам, нота дәптері қайда, маған неге айтпайсың, неге келмейсің?!» – деп бастырмалата сұрақтар қойды. Мен болсам не айтарымды білмей: «Үлкен қызметтегі адамсыз, сіздің бізсіз де қат-қабат жұмыстарыңыз көп қой», – дедім.

– Әй, Ахмет, сен білесің бе? Сен тарихқа Қазақ деген халықтың жаңа заманға лайық ұлттық аспаптар оркестрінің тұңғыш ұйымдастырушысы болып енесің. Мен бүгін Наркоммын, ертең Нарком емеспін. Мен сенің оркестріңнен үлкенмін бе?! Әңгімені қой, бұдан былай кез келген мәселеде маған тікелей кел, есігім ашық, – деді. Сол күні кеште ертеңгілік айтылған парта, тақта, қағаз, қалам, нота дәптері тиелген «темір наркомның» полуторкасы біз орналасқан жеркепенің алдына келіп тоқтады да, біздің еншімізге тек түсіріп алу ғана тиді. Жүргенов солай жұмыс істейтін. Темірбекпен сөйлесіп шыққанда, «Алатауды айырып, Қаратауды қайырып жібергендей» жігермен үйге қайтатынбыз. Өнер саласында қай-қайсысымыз үшін сол Темірбектің жүрегі жетпейтін», – деп еске алады.

Т. Жүргеновтің осындай қасиеттеріне сүйсінген Сәкен Сейфуллин оны «Біздің Жүргенов – жұмыскер нарком» деп бағаласа, Л. И. Мирзоян БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің алтыншы пленумында «... Жүргенов жолдас Халық ағарту комиссариатын ұлттық мәдени құрылысқа басшылық етудің шын мәніндегі штабына айналдырады деп ойлаймын» деп сенім білдірді, кейінірек «Жүргенов – железный нарком» деп өзге министрлерге үлгі етті. Ол туралы академик-жазушы Ғабит Мүсіреповтің «Мәдениет майданына мейрам келді. Халық ағарту комиссары Т. Жүргенов тілді де тісті, жігерлі де іскер адам еді» деп, ал халық әртісі Құрманбек Жандарбековтің: «Темірбек Қараұлының театрдың творчестволық өсуіне қаншалықты күш салып, еңбек еткенін сөзбен айтып жеткізу өте қиын. Өзінің тұңғышын сүйіспеншілікпен қуана қарсы алған әке сияқты, Темірбектің өзі де қазақтың музыкалық сахна театрын әкелік қамқорлықпен аялады. Темірбектің өзі де бізге қосымша күш берді. Біз де еселеген

жігермен жұмыс істедік. 1934 жылы 7 январьда біз тұңғыш рет қазақ драма театрының сахнасынан «Айман-Шолпан» спектаклін көрсеттік.

Темірбек Жүргенов қазақ өнерінің қанат жаюына қыруар тер төкті. Біз оны қазақ театрының атасы ретінде білеміз, біз оны қазақ өнері мен әдебиетінің білімдары ретінде білеміз, біз оны Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің талмас жанашыры ретінде білеміз», – деп естеліктер жазуы шын көңілден шыққан ризалық сезімдер еді.

1935 жылдың мамыр айында мәдени құрылыс қайраткерлерінің бірінші съезі болып, онда нарком Жүргенов баяндама жасады. Ол көркемөнер, мәдениет, әдебиет, ағарту ісі жұмыстарының жетістіктеріне шолу жасап, алдағы міндеттерді саралап көрсетті. Ол міндеттердің тоғысар түйіні қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеудегі алғашқы онкүндігіне дайындық екенін халық комиссары сол съезден кейін республикалық газеттерде жарияланған мақалалары мен берген сұхбаттарында бірнеше рет атап көрсетті.

Онкүндік 1936 жылдың мамыр айында Мәскеуде өтті. Бұл қазақ әдебиеті мен өнерінің одақ көлеміндегі алғашқы мерекесі әрі саяси мәні бар маңызды емтиханы болды. Осы онкүндіктің өте табысты өткені, даланың ән мен күйін, сөз өнерін сол кездегі Одақ астанасының талғампаз қауымы жылы қабылдағаны белгілі. Ал бұл шараны дайындап, өткізу тікелей Темірбек Қараұлының басшылығымен жүргізілді. Ол туралы көптеген естеліктерде асқан сүйіспеншілікпен баяндалады. «Жабырлап барғасын жарқырап қайтайық» деген принциптегі намыскер наркомның осындай аса ірі еңбегі лайықты бағаланды, онкүндіктің қорытындысы бойынша Жамбыл, Сәкен, Күләш, Құрманбектермен бірге Темірбек Жүргенов те Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды.

Мәскеудегі онкүндіктен кейін 1937 жылдың басында Қазақстан Үкіметінің шешімімен музыкалық театр «Қазақтың мемлекеттік опера және балет театры» болып қайта құрылды. Театрдың лайықты орнының болмауына алаңдаған Т. Жүргенов 1937 жылдың жазында Қырымға емделуге барғанында Одессаның опера театрында болып, одан 20-дан астам фотосуреттер, эскиздер алып келеді. Бұл мәселені жоғарғы органдардың алдына қойып, ресми жағын реттестіріп, ең ақырғысы ғимарат бой көтерер орынға дейін өзі таңдайды.

Бұл туралы зайыбы Дәмеш Ермекова-Жүргенова былай деп еске алады: «Бір күні Темірбек екеуміз Калинин көшесінің бойымен қыдырып келе жатып, кенет ол тоқтай қалды да маған қарап «осы жерде біздің опера театрымыздың үйі салынады» деді. Іргетасын құйып, алғашқы кірпіштерін қалауға Т. Жүргеновтің өзі тікелей қатысқан сол жерде бүгінде ұлттық өнеріміздің Алтын Ордасы – Абай атындағы Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театры жұртшылыққа есігін айқара ашып тұр».

Т. Жүргенов республика Халық ағарту комиссары болып небәрі төрт жыл ғана істеді. Бірақ сол төрт жылда қазақ өнері мен мәдениеті, білім беру ісі салаларында өте көп істер тындырылды. Қазақ өнерінің көркем өнерпаздар дәрежесінде тұрып қалған мимырт тіршілігіне өрт салып, өнерпаздарды қорғауға қажетті шараларды іздестірді. Төрт жыл көлемінде атқарылған

өмірін өзгертуге бел шешіп, білек сыбанып кіріскенін айқын көрсетеді. Ол әрбір жылт етіп көрінген жаңалықтарды, бойындағы талантын сездірген жаңа есімдерді Өлкелік партия комитеті мен республика үкіметіне шұғыл жеткізіп, бірге қуантып отырды. Сөйтіп, республика басшылығын өндіріс пен шаруашылық мәселелерінен бір де кем емес рухани саланы үнемі назарда ұстауға табанды істерімен, өткір пікірлерімен ықпал жасады. Жамбыл, Тұрмағамбет, Дина, Нұрпейіс, Күләш, Шара, Қанабек, Құрманбек, Ахмет, Ғамбар, Әбілхан, т. б. ондаған, жүздеген талантты өнер қайраткерлерінің жарқырап көрінуі, олардың шығармашылық шарықтауы, одақтық көлемде насихатталуы Темірбектің тегеурінді іс-қимылдарының нәтижесі екендігін ондаған естеліктер дәлелдей алады.

«Темір Нарком», «Қазақ Луначарский» атанған Т. Жүргенов жоғарыдағы аталған кесек-кесек істерді өзі басқарды, өзі ұйымдастырды, өзі қадағалады. Аудан, ауылдарды аралады, театр репетицияларына қатысты, қойылымдарға сын жазды. Шаруа көбейген сайын, жауапкершілігі артқан сайын шарқайрақша қайралып, шарқ ұрды.

1930 жылдардағы қазақ аспанында осындай жарық жұлдыздар ондап, жүздеп саналды. Өкінішке орай, заманның ағымына қаншалықты бейімделсе де, олардың барлығы дерлік кеңестік тоталитарлық жүйенің қуғынына түсті, жазықсыз жапа шегіп, жазаланды.

Қазақ АССР-і жеке отау тіккен 1920 жылдан 1938 жылға дейін кеңестік идеологияның кара тізіміне іліккен, саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған еліміздің білім, оқу-ағарту, мәдениет саласын басқарған, халқын жарқын заманға жеткізе алмай арманда кеткен 11 қазақ ардақтыларының тізімін сараптар болсақ, кеңестік жүйе саясатының шын бейнесін басқа дәлелдеусіз-ақ ашып көрсетер еді:

1. Ахмет Байтұрсынов (1920–1922 жж.)
2. Аспандияр Кенжин (1922 ж.)
3. Нұғман Зәлиев (1922–1925 жж.)
4. Смағұл Садуақасов (1925–1927 жж.)
5. Кәрім Тоқтабаев (1927–1930 жж.)
6. Ораз Жандосов (1930 ж.)
7. Нұғман Манаев (1930 ж.)
8. Сейітқали Меңдешов (1930–1933 жж.)
9. Темірбек Жүргенов (1933–1937 жж.)
10. Біржан Манкин (1937 ж.)
11. Хансұлтан Сүйіншалин (1937–1938 жж.)

1937 жылы маусым айында Семей сайлау округі бойынша КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына кандидат болып ұсынылды. Тамыздың 2-сі күні тұтқынға алынды. 1938 жылы ақпан-наурызда «халық жауы» деген жалған жаламен атылды. 1937 жылы 15 қыркүйек күні әкесі Қара, бауыры Ысқақ та ұсталып, сотсыз, тергеусіз олар да атылды. Жұбайы Ақжолға-Жүргенова 1938 жылы түрмеге қамалып, 8 жылға сотталды. Қызы Ақжолға-Жүргенова, әкесі Әбілхан Ермековтің қарындасы, «халық жауының әйелі» 18 жыл

азаптан соң, 1957 жылы ғана Алматыға оралды. Олардың Шоратай атты жалқы ұлдары Тәшкенде жастай қайтыс болды. Бауырларына басқан іні-баласы Жұманазар «халық жауы» деген түртпекке шыдамай, Ұлы Отан соғысы жылдарында майданға өз еркімен сұранып кетіп, оралмады.

Қырыққа толар-толмас қысқа ғұмырында халқы үшін қыруар іс тындырған, жалынды публицист, іскер ұйымдастырушы, білгір маман, көрнекті қайраткер кеңестік тоталитарлық жүйенің құрбаны болған Темірбек Қараұлы Жүргенов 1957 жылы ақталды. 1968 жылы Т. Жүргеновтің өмірі мен қызметіне кеңестік идеология тұрғысынан талдау жасаған Рамазан Сүлейменовтің «Темірбек Жүргенов» атты кітапшасы жарық көрді. Ол туралы мақала, естеліктер жазылды. Т. Жүргеновтің өмір дерегін жылдар бойы жалықпай жинаған Мардан Байділдаевтың іс-қимылдары арқасында оның 80 жылдық, 90 жылдық мерейтойлары Алматы қаласында кең көлемде атап өтіліп, 1978 жылы Ырғыз ауданы Нұра ауылындағы мектепке Т. Жүргеновтің есімі берілді. 1986 жылы Ырғыз ауданының орталығында ескерткіш-бюсті орнатылды. 1984 жылы Алматы қаласындағы бір көшеге, кейін Өнер академиясына Т. Жүргеновтің есімі берілді. 2013 жылы Әйтеке би ауданының бір көшесіне ескерткіш такта орнатылды. Темірбек Жүргеновтің публицистикалық еңбектері туралы журналист Б. Иманғалиев, педагогикалық идеялары туралы А. Садықовалар кандидаттық диссертациялар қорғады. Журналист Т. Дайрабаев «Тұғыры биік тұлға» атты жинақ шығарды. Б. Иманғалиевтің құрастыруымен 2001 жылы оның таңдамалы шығармалары жарық көрді.

Алайда Т. Жүргеновтің тарихи тұлғасын кейінгі ұрпаққа толыққанды таныта алар іргелі зерттеулер мен еңбектер, бүгінгі күн тұрғысынан оның қайраткерлік тұлғасына жасалар зерделеулер алдағы күндердің еншісінде.

Тынышбек Дайрабай

ЖҮРГЕНОВТЕР ӘУЛЕТІНІҢ АҚИҚАТЫ

Жүргеновтердің арғы бабалары – Шөмекейдің Бозғұлынан тарайтын Сарғасқа руынан шыққан Жәрімбет би. Жәрімбет бидің есімі 1803, 1805 жылдардағы Ресей құжаттарында жазылып, оның Шөмекей руының айтулы 6 биінің бірі екені көрсетілген. Жәрімбет бүгінде ру атын алған. Осы Жәрімбет биден туған Әлен, одан тараған Қуаң (ірі байлар болған), Қуаңнан Жүрген, Тұрған тағы басқа ұрпақтар өсіп-өнген. Жәрімбет бидің тікелей алтыншы ұрпағы болып табылатын Темірбек (Темірше) Қараұлы Жүргенов және Жүргеновтер әулетінен тараған ұрпақтардың кеңестік жүйеден көрген зорлық-зомбылықтары ауыр трагедиялық жайт.

Әрине, оқырман қауым 1933 жылы шығып кызмет істеген Т. Жүргеновтің

толық ақталғанын білері сөзсіз. Алайда оның бірге туған інілері, әкесі мен Тұрған ұрпақтарының басына түскен зобалаңды біле бермеуі әбден мүмкін.

Колхоздастыру кезінде мал-жанды бір орталыққа ұйыстыруға қарсы шыққандар арасында Жүргенұлы Қара, оның балалары Қосжан, Досжан, Жұдырық баласы Нұржан болған.

Жүргеннен – Қазыбай, Қара, Жұдырық, т. б. балалар өсіп-өнген. Осы ұрпақтың ішінде Қара есімі ерекше құрметпен аталады. Қара Жүргенұлы 1858 жылы Қазалы уезіне қарайтын Қаракөл-Қуандария болысында көшпелі отбасында өмірге келеді. Жоғарыда айтқанымыздай, Жәрімбет, Әлен, Қуаң да өз кезеңінің тұлғалы азаматтары болған. Есімі Сыр мен Арқаға бірдей таныс, Сыр сұлейлерінің ұстазы атанған Сарыбай Әзілкеш ақынның Болық қызбен айтысында:

«... Ақ Болық жіңішке мен жуан қандай?
Сыймайды-ау қамзолыңа сыбанғандай!
Мақтайсың оның несін, ей, ақ Болық,
Қоздатқан сексен мыңды Қуаң қандай!»

Міне, сексен мың қой қоздатып, 3 мың жылқы өргізген Қуаңның бел балалары Жүрген, Тұрған, Дәгір мырза. Байлығы демекші, ел аузындағы әңгімелерде ХІХ ғасырдың 40–50 жылдарында Қаракұмда Дәгір мырза қайтыс болғанда, көш 40 күн еру болып, Шатырлыда күмбезді үй-там салайын десе, құмдақ жерде кесек құя алмайтын болады. Сонда Қуаң екі мың жылқының жалы мен құйрығын күзеп, күнде мың биені саудырып, құмды сүтке илеп, кірпіш бастырады. Осы әдіспен үй-там салғызып, ұсталардың тамағына 90 қысырақ байлатыпты. Сол үй-там сол кезден бері Дәгір тамы аталып келеді.

Жәрімбеттен басталған билік, байлық Қара Жүргенұлына да жеткен. 1898–1901 жылдарда болыс болған.

Қазақстан үкіметінің 1927 жылғы ірі байларды тәркілеуіне Қара Жүргенұлы 1928 жылы ілінеді, ал оның үлкен балалары Қосжан мен Досжан тәркілеуден қашып, Қаракұмды паналаған.

Мемлекеттік мұрағаттағы сарғайған құжаттар арасында Қара Жүргенұлы, оның баласы Ысқақ пен немересі Миназардың іс-қағаздары кездесті.

Бұрынғы Жаркөл болысының ауылында тұрушы Қ. Жүргеновті 1928 жылы 4 қаңтарда Қазы деген жерде малдарын алдын-ала есепке алып, оның жазда Мамытта, қыста Қазы мен Сырдария бойында болатындығын және 100 ірі жылқысы, 40 құлын-тай, 120 түйе мен ботасы, 50 сиыры бар екенін, қой-ешкісінің 500 басты құрайтынын іске тігіпті. Сонымен қатар осы құжатта: саманнан салынған үйі, 4 жалшы ұстайтыны, жеке күймесінің де барлығы тіркеліпті. Мұнда және оның жеке қыс қыстауы, жаз жайлауы, майса шабындығы, оған бөтен ешкімнің малы жіберілмейтіні, 1919–20 жылдардағы қызметі, 1926 жылы жеке қаражатымен мешіт салдырғаны да жазылған.

Ақтобе округтік комиссиясының 27-тамыз бен 4-қыркүйектегі қаулылары бойынша (Қара Жүргенұлының) мүлкі тәркілеп, осы жылдың 27-қарашасынан қалмай (Қара Жүргенұлының) қаржаралы округіне барып тіркелуін міндеттеген.

Ырғыз аудандық тәркілеу комиссиясының мәжілісінде (4-қараша, 1928 ж.) № 27 санды шешімімен Ысқақ Қараұлының мал-мүлкін тәркіледі. Миназардың шаруашылықтары бөлек емес, Қ. Жүргенұлымен бірге деп қаулы шығарған. Бұған қарсы Ысқақ Қараев, Миназар Ноғайұлы: «Біздің еншіміз бөлек» десе, 1928 жылдың 22-қарашасында А. Бәйімбетов өз малдарының Досжан, Қосжан Қара балалары мен Қ. Жүргенов малдары ішінде кетіп отырғанын, тәркілеу комиссиясынан малдарын қайтаруды сұрап арызданған. Қаншама арызданса да, олардың еншілері (мал-мүлкі) Қарамен бірге деп ұйғарым жасалған.

8-қараша 1928 жылы Ырғыз ауданында өткен жалпы жиналыста салық төлемегені үшін: 1). Жүргенұлының малын алуға; 2). Алты құлынды бие, 2-бойдақ байтал, бір айғырын сатуға ұйғарым да жасапты.

Құжаттар дерегін қарап отырсақ, жазбалар түрліше болып, тіпті бір-біріне қайшы тұстары кездеседі. Бұл кезеңнің (1928–1929 жылдары) нағыз аласапыран болып, байларды аяусыз қуғындағаны, тіптен олардың арасында кедейлер мен орташалардың да жапа шеккендері айқындала түсті.

Қ. Жүргеновтің 1928 жылдың 10-тамызында комиссиялардың есептеуінше 388 бас (ірі қараға шаққанда) малы болса, қазір 204, жасының 65-те екені құжатқа түскен.

Тәркілеуге (ірі байларға) жатпайтынын айтып Қара Жүргенұлы Қазақ үкіметінің басшысы Елтай Ерназаров пен Бүкілодақ ақсақалы атанған М. Калининге дейін арызданған. Алайда оның бұл арыздары қанағаттандырылмапты. Сондай-ақ ол арызында: «Мал шаруашылығымен айналысқанын, 3 отбасында 14-жанның барлығын, мал бағудан басқа ешнәрсе білмегенін, көрмегенін, жазығының жоқ екенін айта отырып, Қ. Жүргенұлы Қазақ ССР Жоғарғы тәркілеу комиссиясына тағы да арызданған.

«... Мені актілегенде Ырғыз ауданында едім. 27-тамызда байларды тәркілеу туралы шығарылған декреті бойынша ұстап отыр. Декреттегі заңға малым жетпейді, малымның саны – 66 ірілі-уақты жылқы, 18 түйе, 65 қой, 1 бұзаулы сиыр. Мені бай деп ұстап отыр. Тәркілеуге алдын-ала есептеген жоқ, қыстау, там да, қымбат мүлік те жоқ. Ырғызда ешбір жұмысқа араласқан емеспін. Болыс болғаным жоқ, қайта патшалық кезеңде 2 жыл Ырғызда абақтыда, түрмеде болдым. Ол туралы қолымда құжаттарым да бар. Алашорда кезінде кеңеске жақ болдым. Сол үшін Алашорда бастықтары А. Теміров, Қ. Сейдалин дегендер 300 түйе айып салып, малымды талады және өздері қашып кеткеннен кейін де менің басымды жауапкершіліктен шығармады. Кеңес кезінде жаман сөзге іліккен емеспін, жауапты болғаным жоқ. Жайыма көшіп жүрген шаруамын». (Әкесі хат танымайтын болғандықтан, әкесі Қара үшін, растап қол қойған баласы Ысқақ).

Қара Жүргенов арызында жоғарыдай баяндаса, 1928 жылдың 8-қарашасындағы Ырғыздағы № 18 ауыл адамдарының жалпы жиналысында Қара хақында былайша жазылыпты: «Қара Жүргенов Николай заманында 3 жыл болыс болған. Болыс болып жүргенде өзінің хатшысы Зарқұм дегенмен қас болады. Сөйтіп айтысып жүргенде араға пара кіріп, Зарқұмды Сібірге айып... 24 айға түрмеге жапқызады. Сол...

Жүргеновтер әулетінің өмір жолдарын 45 жылдан бері зерттеп жүргендіктен, сол кезеңдегі құжаттардан Қара жайлы жазбаларының (байлығы, іс-әрекеті, қызметі) кей-бірінің шындыққа жанасатынын аңғардық. Қ. Жүргеновтің жоғарыда үзінді келтірілген арызында болыс болғаным жоқ деуі өтірік те, 2 жыл түрмеде болғаны шындық. Өйткені 1901 жылдың 25-наурызында Қара Жүргенұлы мен Қошпан Айтбаевтың үстінен қылмыстық іс қозғалып, № 362 бап бойынша сотқа тартылып, ісі қаралған. Бұл жөнінде «Туркестанская ведомость» газетінде хабарлама да басылған.

Қараның мәлімдеме арызында үш отбасының бірге екенін жазса, баласы Ысқақ пен немересі Миназар Ноғайұлы: «... 1923 жылдан Қарадан еншілерінің бөлек екенін, жеке малдарына салық төлеген түбіршіктерінің (квитанция) барлығын, Ысқақта 24 жылқы, 13 түйе, 9 сиыр, 50 қой-ешкінің, Миназарда 14 жылқы, 11 түйе, 6 сиыр, 30-майда малының Қара Жүргеновтің малдарына қосылып есептелгенін айтып арызданған». Олардың арызын Қызылорда округтік нотариус Құрымшин бекітіп, қолын қойған.

Жергілікті ұйымдар мен тәркілеу комиссиясынан басқа Қазақ үкіметінің басшысына арызданған. Е. Ерназаров 1928 жылдың 30-қарашасында Ысқақ Қараұлы мен Ноғазев Миназарды тәркілеуден босатуды тапсырған. Бұл кезде Миназардың қарауында шешесі Сұлу, қарындасы Сымбат болса, Ысқақта екі жан ғана екен. Мұрағат деректері осылай дейді.

Мұрағат құжаттарын қарап отырсаңыз, әке мен баланы, іні мен аға арасын шатастырған, бір-біріне қарсы қойған деректер де бой көрсетіп қалады. Сондай деректің бірі Қараұлы Ысқақтың Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Измұқан Құрамысовқа жазған хатында:

«Измұқан ағай!

Ғафу ете көріңіз, аз ғана менің арызым бар. «Мақтаған кісідей, шаққан өлтірет» деп нақақтан сорлап отырмын. Өзім екі бастан өткен заманда жас болдым, кеңес өкімет басында ауыздығын аузынан сүйіп аққан жасының бірі емеспін бе? Бір алжығанның қылмысына айырбасып, нақақтан түсіп, жас басым көктей солып, қыршыннан қиылып, құқығынан айыратындай жаңа өкіметке не жазығым бар. Әділеттілік келеді ғой деп едім, олай болмады. Аяғында, осындай болдым.

Енді, Измұқан аға, ұрсаңыз да сізден басқа жылайтын адам таба алмадым. Өз қолыңыздан өлтіріңіз. Жаңа заңға қарсылығым емес. Біреу үшін күйіп барамын. Баяғыда екі-үш күн болса да етігіңізді тартып, төсегіңізді салған, қосшылық ақымды екі дүниеде сұраймын», – дейді.

Әкесі мен баласын қарсы қойған кеңестік саясаттың нәтижесінде баласы бар кінәны әкесіне аударып, оны «алжыған», «біреу үшін» деген сөздерді еріксіз айттырып, жаздырып отыр.

1928-1929 жылдар аралығында жүргізілген тәркілеудің көрінісі осындай болса, 1930 жылы шаруалардың кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтерілісі осы тәркілеуден басталған. Қара Жүргенұлының ең үлкен ұлы Ноғай тәркілеуден одан кейінгі үлкендері Қосжан, Досжан Қарақұмға қашып

барып, сарбаздар жасақтап, бүгінде «Қарақұм көтерілісі» деген атпен белгілі көтеріліс басшыларының бірі болған.

Алайда кеңес өкіметі басшыларының тарапынан кеңшілік болады деген сөзге сеніп, ақыры түрмеге қамалды. Қараев Қосжан, Досжан екеуі ОГПУ алқасының 1932 жылдың 19-қаңтардағы қаулысымен атылған. Ал Қара Жүргенұлының өзі 1929–1932 жылдары Қарқаралы округіне жер аударылып, ақыры 1933 жылы Жалағаштағы №16 ауылға келіп ашаршылықтан әуірім деп аман қалады. Кейін тыныш өмір сүріп жатқан Жүргеновтер әулеті басына тағы да зобалаң түседі. Ең алдымен Қазақстан Халық ағарту комиссары қызметіндегі Темірбек Жүргенов 1937 жылдың 2-тамызында КСРО прокуроры Вышинскийдің санкциясымен ұсталып, қамауға алынып, РСФСР қылмыстық кодексінің 58–1а, 58-6, 58-7, 58-8 және 58-9 баптары бойынша айыпталған.

1937 жылдың 6-шы қыркүйегінде тергеушілерге берген жауабында Т. Жүргенов: «... Мен өзімді кінәлімін деп есептемеймін. Себебі ешқандай контрреволюциялық ұйымға мүше болғаным жоқ және ондай ұйымның бар-жоғы маған мүлде белгісіз», – деген. Т. Жүргенов кейінгі жауаптарында тағылған айыптардың біразын мойындаған. Шын мәнінде оны зорлап мойындатқан. Сондай-ақ тергеушілердің ісіне республикалық басылымдардың жала жапқан мақалалары да көмектескен тәрізді.

КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясының көшпелі мәжілісінде Темірбек Жүргеновтің қылмыстық ісі қаралып, ату жазасына кесілген 19 комиссардың бірі болды. Үкім 1938 жылдың 25-ақпанында қазіргі Жаңалық ауылында орындалыпты.

Алматыдағы Темірбектің ұсталуын күтіп отырғандай Қармақшы аудандық НКВД бөлімшесін басқарған сержант С. А. Пяткин Оңтүстік Қазақстан облыстық НКВД басқармасына қатынас жолдап, Қара Жүргеновті I категориямен тұтқындауға рұқсат сұраған.

Басшыларынан келісім алған Пяткин Қ. Жүргеновті 17-тамызда қамап, 15-қыркүйегіндегі Оңтүстік Қазақстан НКВД басқармасының «үштігінің» шешімімен атуға бұйрық шығарылып, ол үкім 1938 жылдың 25-қыркүйегінде Қызылорда қаласы маңында орындалған.

«Халық жауының» әйелі атанған Дәмеш Ермекова бас бостандығынан айрылып, «Алжирде» болады. 1946 жылы ғана Алматыға келуге рұқсат етілген. Ал Темірбек Қараұлы Жүргеновтің өзі 1957 жылдың 18-көкегіндегі КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясының шешімімен толық ақталды. Алайда Д. Ермекова, М. Байділдаев т. б. азаматтардың ізденістері нәтижесінде алғаш рет Т. Жүргеновтің 70 жылдығы 1968 жылы аталды. Міне, содан бері 80, 90, 100, 110 жылдық мерейлі жылдары аталып өтуде. Көптеген мектептер мен мәдени орындарға, көшелерге Т. Жүргенов есімі берілді. Алматыдағы өнер академиясы Т. Жүргенов есімімен аталады.

Жүргеновтер әулетінің басынан кешкендерін осымен тоқтатуға болар еді. Алайда Жүргенов ұрпақтарының бірі «Құлағымның бір басын» деген Мемлекеттік Құлағым (1927–2000) ағайдың жазған «

1937 жылы айы, күні көрсетілмеген қамаудағы Қ. Жүргенов туралы анкетада оның 1858 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылорда ауданында Қаракөл деген жерде туып, Қармақшы ауданының №16 ауылында тұрғаны жазылып, отбасы мүшелері түзілген. Әйелі Кәмпит Демесінова 49 жаста, ұлдары: Қосжан Қараев 44, Досжан Қараев 43, Темірбек Жүргенов 40, Ысқақ Қараев 30, Кәпназар 29, Миназар Ноғаев 17, Қараев Айназар 12, Зағипа Қараева 5 жаста деп көрсетіліп, айыптау құжатының № 937 іс екенін де анық жазған. Міне осындағы тізімде Ташкентте оқуда жүрген Биназар (Битай) Қуановтың есімі жоқ, ол 1920 жылы туылған.

Қара Жүргеновті ұстап, үйіне тінту жүргізгенде (1937 жылдың 17-тамызында) мынадай заттары тізімге алынған:

1. 6250 сом ақшасы (1919 жылғы үлгідегі);
2. 160 сом ақша (бұл ақшасы қайтарылып берілген);
3. Қойын дәптері (қазақтың руы жазылған);
4. Ақшаны айырбастау туралы «Нарком Финге» жазған арызы;
5. Пенсияға шығуы туралы өтініш қағазы көрсетілген.

Қара Жүргенов КСРО Жоғарғы Кеңесі президиумының 1989 жылғы 16-қаңтардағы «30–40 жылдары 50 жылдың бас кезінде орын алған жаппай қуғын-сүргін құрбандарының праволарын қалпына келтіру туралы» жарлығына сәйкес 1990 жылы 28 қарашада Жүргенов Қара ақталған. Осылайша әкелі-бала ақталды. Ақталса да олардың үрім-бұтақтарының жүрегінде орны толмас қайғы, ауыр жылдардың өксігі мен ащы запыраны қалды. Бұл ойларды Қараның кенжесі – Зағипа Смағұлова мен немересі Қиназар Қосжановпен сөйлескенде анық аңғаратын едім.

Жүргенов Қарадан тікелей тараған ұрпақтары: Қосжан, Досжан, Темірбек, Ысқақ, Алматыдағы Тау-кен институтының студенті Кәпназар, Айназар ОГПУ-НКВД құрығына түсіп, атылып кетсе, кіші баласы Биназар, немересі Миназар, Жұманазар соғысқа қатысып, майданнан Биназар (Битай) ғана аман оралды. Бір Қараның ұрпағынан (өзін қоса есептегенде) 7 адам атылса, Қарамен бірге туған Жұдырықтың баласы Нұржан (1893–1973) Владивостокқа 10 жылға жер аударылып, көп азап тартып елге келді. Жүргенмен бірге туған Тұрған ұрпақтары Қаракұлдың (1848-жылы туған) алымды туған баласы Пірназар Қаракұлов (1902 жылы туылған, қазіргі «Жаңаталап» колхозының алғашқы басқарма төрағасы болған тұсында Қараның баласы Ысқақпен бірге 1937 жылғы 29 желтоқсан НКВД «үштігінің» үкімімен ұсталып, 1938 жылдың 27 қаңтарында сотсыз атылған. Сондай-ақ Қара Жүргеновтің немере інілері Жарасбай, оның ұлдары Смахан мен Ысқақ та Қаракұм көтерілісінде опат болады.

Жүргеновтердің кейінгі ұрпақтары да қабілет-қарымы мол, сауатты бола тұра кеңестік кезеңде зорлықтан құтыла алмады.

Т. Жүргенов жайлы жазылған бір мақаланың соңында:

«... Социалистік қоғамның – қатыгез жүйенің қорлығы мен мазағына ұшыраған бір ұрпақ болды. Осылай түгел құрып, біржола жоқ болды» деп жазған-ды. Қара Жүргеновтер әулетінің бірі, ұстаз Қиназар Қосжанов «Жұлдыз» жур-

налы мен «Егемен Қазақстан» газеттерінде «Құдайға шүкір, біз бармыз» деп өзінің көкейінде жүрген ойларын ортаға салған-ды. Біз де 31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні қарсаңында бір әулеттен қаншама кісілердің кенестің кесір саясаты нәтижесінде құрбан болғандығын нақты құжаттардағы деректермен сөз етуге ұмтылдық.

Сергей Исаев

УРОКИ НАВСЕГДА

Заслуженный врач республики, вдова Темирбека Жургенова (1898–1938), народного комиссара просвещения Казахстана (1933–1937), расстрелянного в годы сталинских репрессий, сама была узницей ГУЛАГа, отсидев 8 лет в Акмолинском лагере жен изменников родины (АЛЖИР) и в российском СевУраллаге, где работала сначала на каторжном лесоповале, а затем врачом в лагерной больнице. Оставшись верной памяти безвинно погибшего мужа, скорбя по бесчисленным утратам, понесенным народом, Д. А. Ермакова (1905–1990 г.) всю жизнь сохраняла преданность идеалам юности, не расставаясь с верой в доброту людей и надеждой в торжество исторической справедливости.

В конце 1980 годов мне довелось побывать в гостях у Дамеш Амирхановны и записать фрагменты ее рассказа о пережитом. Эти сугубо личные признания, на мой взгляд, не уступают по значимости историческому документу, благодаря доверительности их изложения, искренности и простоте. Точность этих воспоминаний подтверждают документальные свидетельства, любезно предоставленные научными сотрудниками отдела истории политических репрессий музея истории г. Алматы и Марой Мажитовой, племянницей Д. А. Ермаковой. Редакция выражает им признательность за консультативную публикацию.

– Я училась в Среднеазиатском государственном университете (САГУ) на медицинском факультете, – рассказала Дамеш Амирхановна. – Меня послал на учебу в Ташкент в 1923 году мой дядя Алимхан Ермаков. – Твое сердце очень мягкое, – сказал он, – тебе нужно быть врачом. На факультете нас было всего три девушки казашки. Мы пришли к известному в народе лидеру Советского Туркестана Акмалю Икрамову. В то время прийти в ЦК или в правительство, да куда угодно, было просто, нас везде с удовольствием принимали. Тем более мы, юные казашки, ходили с открытыми лицами, паранджу никогда не носили. И мы сказали Икрамову: «Мы энергичные и сильные, у нас много времени, и мы хотим внести свою лепту в строительство новой жизни на том участке, где мы можем помочь». Икрам:

займитесь раскрепощением женщины».

И мы, взяв с собой также русских девушек, стали ходить по узким переулочкам глинобитного Ташкента, заглядывали в дома, скрытые за высокими дувалами и разъясняли женщинам их права. Мы старались находить ключ к душе и сердцу каждой женщины. Говорили с ними об их равноправии с мужчинами, о том, что они могут работать вместе со своими мужьями, что они должны снять паранджу и начать учиться. Многие узбекские женщины нам признавались, что им нравится, как тепло мы с ними разговариваем, но они боятся своих мужей.

– А сами вы не опасались гнева их супругов?

– Мы всегда ходили в сопровождении нескольких студентов, которые нас оберегали. Да, мы особенно и не боялись. Мы были очень сильны духом.

– Насколько эффективной была ваша работа?

– Примерно с 1928 года узбечки мало-помалу начали снимать паранджу, их стали принимать в колхозы. Но работали они в поле не в утренние часы вместе с мужчинами, а отдельно, во второй половине дня, по 3–4 часа. Мы в это время занимались с их детьми как нянечки. Даже на свои стипендии покупали им игрушки. Тогда ведь не было ни детских яслей, ни садов.

Спустя какое-то время партийная ячейка послала меня на Ташкентский хлопко-перерабатывающий завод № 51 вести политическую пропаганду среди рабочих и служащих три раза в неделю, по вечерам. Мне приходилось много читать газет, чтобы самой быть политически развитой и разбираться в текущих вопросах. И все свои новообретенные знания, что я вычитывала в печати, приносила на завод. Рабочие были очень довольны и не хотели, чтобы я от них уходила. Я проработала пропагандистом на этом заводе пять лет и также в 1931 году была принята в Коммунистическую партию.

– Эта занятость не мешала учебе?

– Учеба давалась мне довольно легко. Я хорошо знала немецкий язык и потому все латинские медицинские термины усваивала быстро. Я окончила школу в городе Каркаралинске, где мой дядя был политическим ссыльным. Немецкий язык нам преподавала учительница немка. Кроме того, нашей гувернанткой в доме у дяди тоже была немка, поэтому мы все очень хорошо знали этот язык. Еще в 1913 году, когда мне было восемь лет, мой дядя Алимхан, будучи студентом первого курса Томского политехнического института, привез к нам в аул Потанина. Тот очень интересовался жизнью степняков и прожил у нас два месяца. Мой дядя был у него переводчиком. Вместе с Потаниным приехали две девушки-сестры. Одна – художник, другая – ботаник. Мы с ней лазили по Каркаралинским горам босиком. Она собирала гербарий, и я ей то и дело всякие травки подсовывала. Набегаюсь и в юрту заглядываю: «Что там делает наш гость?» Потанин произвел на меня большое впечатление. Я думала, это же надо, ему уже под восемьдесят лет, а он собирает вокруг себя акынов, мастеров народно-прикладного искусства.

... что они ему говорят, что поют, что рассказывают, что
... Потанин подозвал меня к себе и стал по голове гладить. Я не

понимаю, что он говорит, он не понимает, что я говорю. Гладит он меня и приговаривает, надо учиться и тычет пальцем в книгу – он сразу мне эту книгу подарил, как-только приехал – я теперь уже не помню какую. И потом говорит дяде Алимжану, какая она у тебя шустрая, надо эту любознательную девушку учить.

А как мне не быть шустрой, если я была старшим ребенком в семье, где нас было шестеро сестер и братьев. У казахов все первым ребенком ждут мальчика, и отец меня держал как мальчика, всегда находил иноходца для меня – сажал на лошадь. Я любила скакать верхом, ездить за ягодами. Отец умер рано в возрасте 35 лет, от легочной болезни. Мама была неграмотная. И я оказалась на полном иждивении своего дяди, благодаря заботам которого я встала на ноги.

– Кто-то из ваших родных владел домброй?

– Папа немножко играл. А дядя неплохо пел. Не как артист, конечно, – по-домашнему. И брат тоже пел. В доме у дяди было пианино, и он обучал нас играть на нем – своего сына, дочь и меня. Мы одновременно учились немецкому языку и музыке. Я хорошо пела. В нашем ауле часто бывал Жусупбек Аймауытов. Однажды он оставил для меня письмо, где излил свои сердечные чувства ко мне. Очень красиво, очень... Объясняться в любви тоже ведь надо уметь. Это надо уметь.

Когда я приехала Ташкент и поступила в университет, то забросила музыку, хотя я пела на студенческих вечерах. Исполняла песни на стихи Аймауытова и Магжана Жумабаева. У них у обоих язык был настоящий, не просто культурный, а красивый, художественный. Не то что у нынешних наших поэтов. У этих что-то, знаете, не то. Магжан и Жусупбек хорошо владели также и литературным русским языком.

В 1929 году я окончила САГУ, стала работать врачом. Вышла замуж за Темирбека Жургенова. Потом мы поехали в Таджикистан, где он возглавил наркомат финансов, затем вернулись в Ташкент. В Казахстан его перебросили в 1933 году, как тогда говорили, по партийной линии, по инициативе Мирзояна.

Работая в республиках Средней Азии, Жургенов сильно тосковал по родине и часто говорил мне: «Хорошо бы такой университет, как САГУ, создать и в Казахстане. И чтобы занятия там велись на русском языке. Это очень важно для культурного обогащения казахского народа, для его общения со всеми народами Советского Союза».

И в 1926 году наш первый национальный вуз – Казахский пединститут – был открыт сначала в Ташкенте на базе Казахского отделения САГУ. По инициативе, в частности и Жургенова, который стал первым его ректором. А в 1928 году КазПИ был переведен в Алма-Ату. В 1935 году ему было присвоено имя Абая. Наверное, тоже не без участия Жургенова, который был народным комиссаром просвещения.

В последние годы правления Голощекина в Казахстане царил голод. Власти требовали от скотоводов сдавать государству все кожевенное сырье и чтобы выполнить план сдачи люди вынуждены были забивать свой личный скот. Есть стало печего. В наших родных местах, в том

не было, и голодные люди из Казахстана выжили, и сейчас живут в Ташкенте, Алматы, Караганде, Костанайской области.

работать на угольные шахты. До Караганды было несколько десятков километров и многие не выдерживали тягот пути, падали и умирали прямо на дороге.

А жители южных областей Казахстана двинулись в Узбекистан. Однажды Жургунов ехал в какой-то район на машине и видит – стоит мальчик лет шести-семи, подняв руку. Останавливает машину: что такое? Тот говорит: «Помогите отец вон там лежит. Поднимите его». Подошли, а его отец, истощенный, уже мертв. Жургунов говорит мальчику: «Я за твоим отцом пошлю человека, а ты садись ко мне в машину». Привез мальчика к нам домой, сказал: «Надо его накормить, одеть, пусть он у нас поживет, а потом мы его в детский дом устроим».

– Все мы знаем, что Темирбек Жургунов был одним из организаторов первой Декады казахской литературы и искусства в Москве в 1936 году, которая прошла с огромным успехом. Многие казахские артисты были удостоены почетных званий и правительственных наград. Куляш Байсеитова стала народной артисткой СССР, Темирбек Жургунов был награжден орденом Трудового Красного Знамени.

– Да, об этом широко известно, но мало кто знает, что место под строительство здания Казахского театра оперы и балета имени Абая было выбрано именно Жургуновым. Правда, театр открыли уже после его гибели.

– Можно представить, что вы пережили в те страшные годы...

– За три дня до своего ареста Жургунов, придя с работы домой, а жили мы в доме по улице Фурманова, чуть выше улицы Шевченко, с такой болью мне сказал: «Даметай, арестовывают честных, преданных, работоспособных коммунистов. Ескараев арестован». Мы с Темирбеком не знали причину того, что происходит. «Мне просто жаль. Ведь посадили не только Нурмакова, но и его жену». Хотел еще что-то добавить, но я ему больше слова не дала сказать: «Знаешь что, Темирбек, может, это и не случится. Но если это случится, я тебя найду, где бы то ни было». Дала такой обет. Он пожал мне руку и погладил по голове.

Когда его арестовали и заключили в тюрьму, а я еще была на воле, все мои друзья, хорошие товарищи, знакомые, кто меня видел на улице, отворачивались, не желая кланяться. Я и сама виновата, старалась ни с кем не встречаться. Однажды иду по улице Фурманова, а навстречу мне жена Мирзояна – Юлия Федоровна Тевосян. Она работала директором Казахского филиала института марксизма-ленинизма. Это была умная, культурная, образованная женщина, очень человечная, добрая. Я хотела было повернуться и уйти, а она мне кричит: – Дамеш, – говорит, – мы знаем, что Жургунов ни в чем не виноват. Мирзоян очень удивляется, что таких честных коммунистов арестовывают. Мы не знаем за что, но мы уверены – органы во всем разберутся и Жургунова освободят. Не плачь и не горюй. Как она меня успокаивала. Я слезы вытерла, и мы разошлись. После ареста и заключения в тюрьму Юлия Федоровна сошла с ума. Ее перевезли в психбольницу. Она все время твердила: «Левон не честный, честный...» С этими словами она и умерла в

Я еще продолжала работать в институте, когда меня с моими родными вышвырнули из нашей комнаты. Я пошла в НКВД, к Залину. Мы когда-то жили с ним по соседству, знали друг друга хорошо, встречались часто на собраниях, на разных вечерах... Прихожу, меня впустили к нему в кабинет. Я говорю: «Что мне делать? У меня сын, бабушка, мать и сестра. Почему нас выкинули из квартиры? Куда нам деваться?» Залин сказал: «Жургенов признался, что он враг народа». Я ему: «Знаете, что? Во-первых, я пришла к вам не по этому вопросу. А во-вторых, я не верю, что он признался. В чем ему признаваться? Мне об этом не надо рассказывать, я об этом и слышать не хочу. А пришла я потому, что меня выбросили из квартиры. В Конституции записано, что я имею право на жилье!» Он помолчал, потом звонит Исаеву (тот еще был здоров): «У меня тут сидит жена Жургенова, говорит, что ее выбросили из квартиры». Когда я пришла к Залину во второй раз, он сказал: «Ну, хорошо. Идите. Ваше жилье там-то. Вселили нас в какую-то комнатенку. Мама, как и я, ужасно все переживала, но однажды сказала мне: «Ты уже на грани потери рассудка. Опомнись! Ведь он живой! Опомнись!»

Когда меня исключили из партии, коллеги по институту кричали мне: «Твой муж – враг народа. А ты это не хочешь признавать! Я ответила: «Мне, конечно, дорог партбилет, потому что я коммунистка честная. И я уверяю вас, что мой муж тоже честный коммунист. Так что поступайте как знаете!» Исключили меня. Когда пришли за мной, сестра моя Аяужан воскликнула: «Даметай, вы тоже враг народа?» Она была студенткой, и ей это внушили в вузе. Я сказала: «Да никакой я не враг народа. И Темирбек не враг. Помни это, Аяужан!» Сняла со своей руки золотые часы и надела ей на руку.

Находясь в заключении, я все время убеждала женщин: мы не виноваты в том, в чем нас обвиняют. И мужья наши ни в чем не виноваты. Мы все честно работали. В лагере мы трудились по 12–16 часов в надежде, что нас скорее освободят и мы сможем со своими детьми жить. Ни моя мать, ни брат Муслим, ни сестра Бопан не отказались от меня, они очень меня поддерживали, посылали в лагерь письма, посылки.

... Судьба нашего поколения оказалась трагичной. В жуткие годы сталинского террора безвинно погибли самые образованные, культурные, эрудированные специалисты, цвет казахской интеллигенции. Все предельно честные люди. И такие молодые ...

Невзирая на обрушившиеся на нее беды и перенесенные мытарства, Дамеш Амирхановна Ермекова до конца своих дней оставалась верной священному долгу врача, помогая многим страждущим соотечественникам. Она оберегала и физическое их здоровье, и нравственное, защищая души от злых духов противоречивой эпохи, в ситуациях самых драматических.

ҰЛТЫН АРДАҚТАҒАН ҰЛТЖАНДЫ ТҰЛҒА

Темірбек Қараұлы Жүргеновтің есімі тек қана қазаққа ғана емес, иісі түркі жұртына мәлім, Орта Азия мен Қазақстанға ортақ тұлға, аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, қаламы қарымды сыншы-көсемсөз иесі. Ол Тәжік АССР-інің Қаржы наркомы, Өзбек АССР-інің Халық ағарту комиссары, Қазақ АССР-інің Халық ағарту комиссары қызметтерін абыроймен атқарған азамат. Т. Жүргеновтің қазақ мәдениеті мен әдебиеті, ғылымы мен білімін дамытуға, олардың аса қиын кезеңде қалыптасуына қосқан үлесі зор. Ол қазақ өнерінің дамуы мен қазақ тілінің республикада негізгі қолданыс тілі болуын арман етті және сол үшін күресті.

Бүгінгі сөз – қазақ мәдениеті мен әдебиетінің төрт тірегінің тек бірегейі қайраткер-қаламгер Т. Жүргеновтің әдеби мұрасы туралы болмақ.

Оның жазушылық және публицистикалық қызметін қайраткерлік қызметінен, қалам сапасын қайраткерлік сапасынан бөліп алып қарауға келмейді. Қоғамдық-әлеуметтік қызметі біршама зерттелсе де, Т. Жүргеновтің қаламгерлік қарымы назардан тыс қалып келеді. Себебі – оның қаламгерлік қабілеті мемлекеттік қызметінің тасасында қалды.

Қайраткердің қаламгер ретінде қалыптасуына бірнеше себептер бар. Алдымен Темірбек Жүргенов Шығыс пен Батыстың мәдениетін тең игерген жаңа толқынның өкілі. Ол кезінде Ырғыз бен Сыр бойы аралығын жайлаған қалың елге белгілі болған, ел ұстаған билік иесі, өз заманының талабын аңғара білген көзі қарақты жан Қара Жүргенұлының бел баласы. Осындай дәулетті, тәрбиелі ортада өскен Темірбек өз кезеңі үшін тиянақты білім, ұлағатты тәрбие алды, дәстүрлі халықтық ортада тәрбиеленді, ұлттық психологияны, саз бен сөз мәдениетін ананың сүтімен, атаңың қанымен бойына сіңірді. Жас Темірбектің ұстаздар жағынан да жолы болды. Осылардың ішінен екі кісіні – Сыр бойының белгілі ағартушысы, ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуұлы мен Аламесек орыс-қазақ мектебінде сабақ берген, қазақ тарихындағы алғашқы орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздіктің авторы Досмұхаммед Букинді атап айтқан жөн. Алғашқы ұстазының шарапатты әсерімен жас Темірбек бірнеше шығыс тілін меңгеріп, шығыс мәдениетінің жауһарларымен жастай танысса, соңғы ұстазының көмегімен Еуропа мәдениетін, соның ішінде орыс мәдениетін, әдебиетін, тілін, осы қоғамдағы озық төңкерісшіл идеяларды терең игерді. Сөйтіп, Т. Жүргеновтің дүниетанымында шығыстық және еуропалық дүниетаным кіріге тоғысып, біртұтас рухани дүниеге ұласты. Қайраткер-қаламгердің көзқарас эволюциясындағы осы ерекшелік соңыра оның мәдени құрылысқа, ағарту саласына байланысты мәселелер түйінін әрі тез, әрі дұрыс тараптан қарауына көп көмегін тигізді.

20–30 жылдардағы үркердей қазақ интеллигенциясының қызығушылығын оның ақ жалын тартып мінген азаматтық өмірі бірден ұлттық ояну,

көтерілу, серпілу және ұлттық-саяси тәуелсіздік жолында күресу кезеңіне тұспа-тұс келді. Т. Жүргенов Нәзір Төрекұлов, Әліби Жангелдин тәрізді қайраткерлермен бірге иық тіресіп, ең алдымен өзі өкілі болып саналатын қазақ халқының мүддесіне қызмет етті. Осы жерде Т. Жүргенов қоғам қайраткері ретіндегі қызметін партиялық функционер емес, 1918 жылы «Қазақ мұңы» газетінің жауапты хатшысы болып, қалам қаруын сілтей бастағанын баса айту жөн. 20-жылдар басында Т. Жүргенов республикалық «Еңбекшіл қазақ» газетінің буынын бекітіп, бұғанасын қатайту ісіне қаламымен де, ұйымдастырушылық қажырымен де атсалысты.

1924 жылы Ташкентке келіп, САГУ-да (Орталық Азия мемлекеттік университеті) оқып жүріп, әрі Қазақстанның Түркістан республикасындағы өкілі қызметін атқарған кезде де Т. Жүргенов қалам майданының қақ ортасынан табылды. Осылайша уақыт алға тартқан өзекті міндеттердің үдесінен шығып, іс пен сөздің арасын алшақтатпай, принципшілдікпен, ақ жарма турашылдықпен тер төкті. Оқу-ағарту ісінің талантты ұйымдастырушысы болды.

Темірбек Жүргенов дегенде, 1927 жылы Ташкентте ұйымдасқан алғашқы Қазақ педагогикалық институтының ректоры (Абай атындағы ҚазМПУ), Тау-кен институтын (Қ. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ), әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ін құру, жаппай сауаттандыру, 10 жылдық білім берудің күні бүгінге дейін үзілмеген желісі еске түседі. Т. Жүргенов дегенде, 30-жылдар басында Голощекин лаңынан кейін тұралап жатқан ұлттық білім мен мәдениеттің тамырына қан жүгіртіп, 4000 мектеп салдырып, «қазақтың Луначарскийі» атанған ағарту комиссары, тұңғыш ұлттық опера өнерін дүниеге келтірген, 1936 жылы Мәскеудегі сәтті өткен қазақ өнер декадасы, «Шахнаменің» тұңғыш қазақшаға аударылуы, «Хан Кене», «Жалбыр», «Шұға» пьесаларының алғаш көрсетілімдері, Қожа Ахмет Яссауи кесенесін өзі басқаратын Мәдениет комитетінің карауына алуы ойға оралады. Осындай іргелі, игілікті істерді басқарып жүріп ол артына мол әдеби-публицистикалық еңбектер қалдырған. Тарихи аналогия жағынан бір мысал өркениеті мен мәдениеті теңескен батыс елдердегі қоғам қызметін қалам қызметімен қатар алып жүрген М. Робеспьер, Е. Дашкова, Ф. Раскольников тәрізді қайраткерлер үлгісімен теңеседі.

Темірбек Қараұлы ғалым, зерттеуші еді. Жаратылыс сыйлаған осы бейімдіктің соңына біржола түсуге заманы мұрша бермесе де, ол өмірінің ақырына дейін тасқа басылған сөзге деген сағынышының сарығын баса алмай өтті.

Сөз қадірін білетін, сөз баққан ортада өскен Т. Жүргеновтің 1920 жылы Орынборда «Ұшқын» газетінде жарық көрген «Переводчиктің қиялы» атты сықақ өлеңі бала жігіттің сөз өнерінде қара жаяу еместігін бірден танытты. Абайдың «Болыс болдым, мінеки» өлеңінің үлгісінде жазылған бұл сахналық интермедия қазақ әдебиетіндегі сатиралық монологтардың алғашқы үлгілерінің бірінен саналады. «Переводчиктің қиялы» қазақ сахнасының майталманы Серке...

тұрақты орын алды.

Оның 1924 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының № 4 санында жарияланған «Меруерт» әңгімесі 20-жылдардағы ұлттық прозамызда өз кезеңіндегі ең өзекті, ең көкейтесті тақырыптың бірі – әйел теңдігі мәселесіне арналған.

Кейіпкерлер тағдырының ұқсастығы, тақырып ортақтығы және кейбір суреттеу тәсілі жағынан «Меруерт» М. Әуезовтің «Қорғансыздың күйі» әңгімесімен үндес. Ол сюжетті өмірде жалт еткен бір сәттік оқиғаға (Меруерттің иесіз қорада жатып қалып, шалығуы), яғни метонимиялық принципке құрады. Бұл жағынан әңгіменің новеллалық сипаты басым.

Темірбек Жүргенов қазақ өнерінің қанат жаюына қыруар тер төкті. Белгілі өнер қайраткері Құрманбек Жандарбеков ол туралы: «Біз оны қазақ театрының атасы ретінде білеміз. Біз оны қазақ өнері мен әдебиетінің білімдары ретінде танимыз. Біз оны Қазақстандағы оқу ағарту ісінің талмас жанашыры ретінде білеміз», – дейді, ал академик Ахмет Жұбанов: «Жүргеновтің кабинетінен шыққанда, Алатауды айырып Қаратауды қайырып шығатындай күш-жігермен шығатын едік», – деп, өнер басшысының қажыр-қайратын жоғары бағаласа, жазушы Ғабит Мүсірепов: «Жүргенов – тілді де тісті, жігерлі де іскер адам» деп талантына ерекше ден қояды.

Т. Жүргенов 30-жылдар басында әдеби сын мақалалар жазуға, соның ішінде театр сынына көбірек көңіл бөлген. Бұл өреде Б. Майлиннің «Шұға» пьесасының алғашқы қойылымына арналған «Шұға» рецензиясын (Казахстанская правда, 1934, 21-маусым) атап айтқан жөн. Автордың пайымдауынша, ендігі жерде әдебиетке Меруерт тәрізді шарасыз бейнелер емес, Шұға сынды сындарлы, рухты, кесек образдар қажет.

«Өнер – өнер үшін емес, өнер – әлеуметтің мұн-мұқтажына, арман-тілегіне қызмет көрсетуі тиіс» дейтін өзекті ой Темірбек Қараұлының қаламынан қорытылып шыққан «О пьесе «Хан Кене» и ее критиках» (Казахстанская правда, 1934, 12-маусым) мақаласында жалғасын тапты. 1928 жылы жазылғанымен, содан бергі уақытта сахналауға рұқсат берілмей келген М. Әуезовтің «Хан Кене» пьесасын алғаш драма театры репертуарына енгізген, жетекшілік жасаған Халық ағарту комиссариаты. Спектакль 1934 жылы мамырда қойылды.

Темірбек Қараұлы – өзінің тарихи принцип көзқарасын әдеби мұраны игеру ісіндегі тарихи сабақтастық принципіне ұластырған сыншы. «Казахский перевод «Шахнаме» атты көлемді мақаласы (Казахстанская правда, 1935, 1 сәуір) автордың осы өредегі көзқарасын толық танытты. Фирдаусидың туғанына 1000 жыл толуы қарсаңында оның мәңгі өлмес мұрасы – «Шахнаме» дастанын қазақ топырағында бірінші болып аударған Сыр бойының білімдар ақыны Молда Ораз нұсқасын ел ішіндегі бір қарапайым шаруаның қолынан таптырып алдырған Т. Жүргенов дастан жөніндегі алғашқы әрі күні бүгінге дейін біздегі бірден-бір толымды зерттеу болып саналатын көлемді еңбекті жазды.

Т. Жүргенов өзінің сыншылық-зерттеушілік еңбегінде жекелеген шығармаларға қысқартып, әдебиетіміздің зәру мәселелері бойынша перспективалық әдебиет тарихындағы кесек дәуірлерге баға беріп отырған. 1925

тұрған сол 30-жылдардағы мәрттігі осы ұрпаққа зор тағылым. «Бүкіл дүниежүзілік мәдениетке өз ана тілімізді жақсы білгенде, соны үйренгенде ғана жетуге болады», – деген Темкеңнің сөзі бүгін өз көкейкестілігін жоғалтқан жоқ.

Темірбек Жүргенов – ойы ұшқыр, қаламы қарымды публицист. Оның көсемсөз мұрасының дарыны үш нәрседен: жеке басының бұйдагерлік (лидерлік), саясаткерлік және ұйымдастырушылық қабілетінен алады. Бұған оның «Қазақстандағы мәдениет революциясы», «Қазақстандағы сауатсыздықты жою» кітаптары, «Саяси экономия» оқулығы, «Орта Азиядағы қазақ халқының күйлері», «Қазақ педагогикалық институтын құру», «Қазақ халқының ақындары мен жыршылары», т. б. очерктер мен мақалалары жатады.

2008 жылдың 14–15 қарашасында туған жері Қызылорда, алғаш қызметін бастаған Ақтөбе облыстарында қайраткер-қаламгердің 110 жылдығы жоғары деңгейде аталып өтілді. Ғылыми-танымдық конференциялар мен фестивальдар ұйымдастырылып, әртүрлі мәдени шаралар өтіп, жүргеновтану әлемі кеңейіп келеді.

Т. Жүргеновтің мол мұрасын зерттеу ісі енді басталды. Өзі мерт болса да, оның ісі, атқарған қызметі, халқының болашағына сіңірген қалтқысыз еңбегі бүгінде өз дәрежесінде бағалануда. Артында мұра болып қалған 7 кітабы, 150-ге жуық әдеби-мәдени, оқу-ағарту саласында жазған құнды дүниелері шаң басқан архив сөрелерінен алынып, өз бағасын ала бастады. «Жүргеновтің публицистикалық мұрасы» атты тақырып алда өз зерттеушісін күтіп тұр. Оның осы саладағы қызметі жүйеленіп, жазғандары түгел жарыққа шыққаннан кейін жүргеновтанудың аясы кеңейіп, міндеттері саралана түспек.

Серік Қирабаев

ТЕМІР НАРКОМ

Ілияс Омаров марқұм Қазақстанның мәдениет министрі болып тағайындалғаннан кейін (1967) кабинетіне Темірбек Жүргеновтің портретін іліп қойғанын оны құттықтауға барған адамдар мен қабылдауында болғандардың бәрі де көрген, риза болысқан. Ілекеңді аға тұтып, көп жылдар араласып жүрген мен оны құттықтауға ауылда болмай қалып, кешігінкіреп бардым.

– Көрінбейсің ғой! – деді ол.

– Ауылда болмай қалып, – деп бастап, жаңа қызметіне құтты болсын айттым.

– Бұдан да үлкен қызмет атқарған адамсыз ғой. Адамды қызмет көркейтпейді, қызметті адам көркейтеді. Сіз қайда барсаңыз да, сол жерді ой-пікірдің, істің орталығы екендігінің ұлттық мәдениеті дәл өз мағынасын ала алмай жүргендеріңізді біріңді көрінеді маған. Еңбегіңіз жемісті болсын! – дедім.

Осылай сөзімді аяқтай бергенде, басымды көтеріп, Ілекеңнің бетіне қарап ем, көзім оның басынан аса, арқа тұсында ілулі тұрған бейтаныс адамның портретіне түсті. Үлкен кабинеттерде партия көсемдері мен ел басшыларының портреті ілінетін дәуірде, солардың орнында тұрған мына адамға таңырқай қарадым. Мұны Ілекең де аңғарып қалды.

– Сен бұл кісіні танысың ба? – деді ол мойнын артына қарай бұра.

– Жоқ.

Осыдан кейін Ілекең әңгімені өзі жалғастырып әкетіп, бұл кісінің – Темірбек Жүргенов екенін, оның кім болғанын баяндай жөнелді. Мен де бұл есімнен хабарсыз емес едім. 30-жылдардың әдебиеті тарихын зерттеп жүргенде, әдебиетпен тікелей байланыста дамитын мәдениет мәселелеріне назар аударғам. Жүргенов есімімен де талай кездескем. Қазақстандағы оқу жүйесі мен мәдениет саласына үлкен еңбек сіңірген, дәстүр мен мәдениеттің ұлттық сипатын жарқырата көрсетуге ұмтылған үлкен қайраткер екенін ұққам. Бірақ суретіне көз тоқтата қоймаған болуым керек. Менің білгендерімді толықтырып, Ілекең ол кісі жөнінде біраз әңгіме айтты. Мен олардан Ілекеңнің Темірбекке деген құрметін, оның жолын жалғастырушы болуға ұмтылысын байқадым. Кейін қазақ мәдениетінің тарихын, өсіп өркендеу жолын сөз еткенде, алдыңғы кезекте Т. Жүргеновтің, сонсоң Ілияс Омаровтың аттары аталатынын көріп те жүрміз. Сонда әлгі сәт, екеуміздің әңгімеміз еске түседі. Қазір осы қатарды Өзбекәлі Жәнібеков аты толықтырды. Олардың арасында рухани жалғастық болғаны талас та тудырмайды. Бұл азаматтар өз қызметтерінде ұлт тағдырын басты мұрат етіп ұстаған, заман ырқына қарай, өз мүмкіндіктері шеңберінде ұлттық мемлекет мүддесі үшін деп еңбек еткен, сөйтіп қазақ жүрегіне жол тапқан қайраткерлер екені әркімге-ақ аян. Олар шығармашылық жұмысқа ұлттық сипат дарыта білді. Бергі заманның осы бір ұлы тұлғаларының өзінде алдында өткен ағаларының мұрат-мүддесі жатқанын түсінуге әбден болады. Мұның шындығын бүгін ұлттық мемлекет құру жолындағы талабымызға Алаш мұрасын пайдаланып жатқанда ғана түсінген сияқтымыз.

Темірбектің қазақ мәдениеті мекемесінің басына келу кезеңі – Қазақ мемлекеттігі тарихының ең бір күрделі дәуірі еді. Революциялық аласапыран мен 20-жылдардағы тап арасының зобаландары, аштық пен адам құқына жасалған зорлық Қазақстанда қалай өткені елдің бәріне аян. Голощекин қазақ деген халықты да, елдің экономикасын да, ел мәдениетін де тұралатып кетіп еді. 1933 жылы жаңа келген басшы Л. И. Мирзоян осы зобаланды басынан өткерген халықтың көңіл күйін көтеруге тырысты. Шаруашылықты жөндеуге, халықты аштықтан құтқаруға жаңа бастамалар жасады. Ол мәдениет мәселесіне де айрықша көңіл бөлді. Мәдениет пен оқу жүйесін көтере алатын адам іздеді. Сол кезде Өзбекстанда оқу-ағарту халық комиссары болып істеп жүрген Темірбек Жүргеновтің есімін атаған Ғабит Мүсірепов сияқты. Жүргеновпен сөйлесуге Ташкентке Ғабиттің арнайы баруы осыны аңғартады. Ғабит ол кезде Қазақстан Компартиясы Өлкелік комитетінде мәдениет

Бұл жөніндегі мәліметтер Темірбектің жары Дәмеш Ермекова-Жүргенованың естеліктерінде келтіріледі. «Ташкентке Ғабит Мүсірепов келе қалды. Темірбек екеуі жұмысқа барып та, үйге келіп те сөйлеседі. Өздерінше бір сырды менен жасыратын сияқты. Өздері айтсын деп сұрамадым. «Дәметай, – деді Темірбек, – мына Ғабиттің неге келгенін білесің бе? Үлкен қуанышты хабар алып келді. «Қандай хабар?», – деймін. «Қазақстанға баратын болдық, Дәметай», – деді. «Өз республикамыздың мәдениетіне де тамшыдай болса да үлес қосқанымыз дұрыс шығар» – дейді. «Рас па?» – деймін. Көзімнен жас шығып кеткенін білмей қалыппын. «Неге жылайсың? Дәметай! Немене осы жерге бауыр басып қалдың ба?» – дейді. «Жоқ, неге?» – депмін. «Өзбекстан бізге білім берді. Екеумізге де. Оны ұмыта аламыз ба? Ұмытпаймыз. Бірақ туған жерге деген сағыныштан болар көңілімнің босап кеткені, – деп жатырмын».

Л. И. Мирзоянның қабылдауында болған Темірбек Жүргенов Қазақстанда жұмыс істеуге келісе отырып, үш түрлі шарт қойыпты. Оның біріншісі – әкемнің малы тәркілеуге ұшырағанын бетіме басып, байдың баласы деп ешкім қудаламайтын болсын. Екіншісі – менің ұсынысыммен жергілікті ұйымдар санасуы үшін өлкелік комитеттің құрамына қосу, мүмкін болса, бюроға сайлау, үшіншісі – оқу-ағарту халық комиссариатына бөлінген бюджеттік қаржыға ешкім қол сұқпасын, мен оны еркін жұмыс істеуге пайдаланамын, – депті. Мирзоян бұл ұсыныстарға келісіпті. Және Темірбек Жүргеновті оқу-ағарту халық комиссары етумен бірге мәдениет, көркемөнер істері жөніндегі комитеттің төрағасы қызметін қоса тапсырыпты. Сөйтіп, Темірбек Жүргенов Қазақстандағы оқу-ағарту саласымен қатар, бүкіл мәдениет, көркем өнер ұйымдарымен жұмыс істеу міндетін мойнына алады. Және өзі жұмыс істеген төрт жылдың ішінде айрықша жігермен табысты қызмет атқарады. Өзі басқарған салаларда іргелі табыстарға қол жеткізеді. Ең алдымен Қазақстанда оқу-ағарту ісі, мектеп жағдайы Т. Жүргенов жұмысқа кіріскен кезде тіпті нашар еді. Голощекиннің мектеп бір немесе екі жылдық болсын, балалар сауатын ашса болғаны, ол үшін арнайы мектеп үйін салудың керегі жоқ деген нұсқауы бұл салада еш бір жаңа бастама көтеріп, ілгерілеу мүмкіндігінің жолын кескен болатын. Сол кезде Қазақстанда жұмыс істеген 7000 мектептің 16% – бір жылдық, 21,5% – екі жылдық, 19,9% – үш жылдық, 27% – төрт жылдық болған. Үш және төрт жылдық мектептер орталықтың айтуымен ашылған. Олардың ішінде қазақ мектептері (24,3%, 47,8%, 16,8%, 11,1% – жоғары ретпен санағанда) соның аз бөлігін құраған. Жеті жылдық (орталау) мектеп сирек ашылған. Ал 10 жылдық мектеп атымен болмаған. Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесінің негізгі міндеттері сауат ашумен шектелген.

Мектеп мұғалімдерінің білім сапасы тіпті де қанағаттанарлықсыз еді. Бүкіл Қазақстан бойынша жоғары білімді мұғалім 14% қана болған. Бастауыш мектептерде білімсіз, сауат ашу мектебін бітірген адамдар сабақ берген. Мұндай «ұстаздар» жалпы мұғалімдер құрамының 75%-ын құраған. 8 бен 50 жастың арасындағы халықтың 37%

... өткен.

Жаңа Нарком осы кемшіліктерге халықтың, қоғамның, мемлекеттің назарын аударып, осы салада батыл қадамдар жасауға ұмтылған. Ел аралап мектептердің жағдайын көзімен көрген. Мектеп жүйесін кеңейту, оқуға қажет құралдарды шығарып пайдалану, мұғалімдердің білімін жетілдіру, оны дайындау мәселелерін шұғыл жақсартуға кіріскен. Аз жылдың ішінде бұл бастама нәтижесін бере бастады. Ұлт тілінде оқылатын мектептер көптеп ашылды. Шын мәнінде, ұлттық орта мектеп жүйесі Қазақстанда осы тұста қалыптасты. Ұлт тілі, әдебиеті, тарихы осы кезден бастап мектепте оқылатын пәндер қатарына кірді. Қазақстан жоғарғы мектебі туып қалыптасты. 1928 жылы ашылған Қазақ университеті (кейін Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институты) қатарына Ауыл шаруашылық, Медициналық, Тау-кен институттары қосылды. 1934 жылы Қазақ университеті ашылды. 1937 жылғы мәлімет бойынша, республикада 22 жоғары оқу орны, 85 техникум жұмыс істеді. Оларда 7369 студент, 23517 техникум оқушылары білім алды. Олардың 3971 және 11355-і қазақтар болды. Мектепте 1,5 млн бала оқыды.

Ғылым жолына ұмтылған жастарды қолдау ісі де жүзеге асты. 1933 жылы Т. Жүргеновтің тікелей қолдауымен М. Қаратаев, Б. Шалабаев, Т. Жароков, Х. Есенжанов, Ә. Бектұров сияқты сол жылы институт бітірген бір топ жас Ленинградқа аспирантураға аттанды. Оларға көмек ретінде Наркомның өзі қосымша стипендия төлеген.

30-жылдар – қазақ мәдениетінің жаңа сапаға көтеріліп өркендеген мезгіліне айналды. 1933 жылы Т. Жүргеновтің ұсынысы бойынша «Ұлттық өнерді дамыту туралы» өлкелік комитет қаулы қабылдады. Көркем өнердің жаңа ошақтары ашылды. Республикалық драма театрынан Қазақ музыкалы театры бөлініп шықты. Филармония, ұлт аспаптар оркестрі, хореографиялық училище, ұйғыр театры ұйымдасты. 1934 жылы Қазақстан жазушыларының бірінші съезі, халық өнерпаздарының слеті өтті. Слетке ел ішінен әншілер, домбырашылар, қобызшылар, ақындар мен суретшілер, тағы басқа өнер өкілдері шақырылды. Слет тікелей Т. Жүргеновтің ұйымдастыруымен және қатысуымен өтті. Слет халық таланттарының жаңа тобын жария етті. Онда таланты танылып, мойындалған ақындар мен өнерпаздар астана өнер мекемелерінде қызметке қалдырылды. Ғарифолла Құрманғалиев музыкалық театрда, Дина Нұрпейісова, Қали Жантілеуов, Науша Бөкейханов, Лұқпан Мұхитов филармония мен ұлт аспаптар оркестрінде жұмыс істей бастады. Жамбылдың таланты да осы слетте айрықша көзге түсті. Оған қоса Нұрпейіс Байғанин, Кенен Әзірбаев, Шашубай Қошқарбаев, Доскей Әлімбаев, Нартай Бекежанов сияқты халық ақындары қатарға кірді. Суретші Әбілхан Қастеев салған суреттер слетте зор бағаланып, ол Н. Хлудов шеберханасында өнерін жалғастыруға мүмкіндік алды. Кейін Мәскеуге оқуға жіберілді. Домбыра жасаушы шебер Қамар Қасымов үшін арнайы шеберхана ашылды.

* * *

1935 жылы Қазақстан мәдениеті қызметкерлерінің тұңғыш съезі өтті. Онда жасаған Т. Жүргеновтің «Қазақстандағы мәдениет революциясы» атты баяндамасы сол кездегі қазақ мәдениетінің проблемаларын кең көлемде көтеріп, оның өткені мен бүгінгі жағдайын, болашағын теориялық және практикалық бағытта түйіндеген құжат болған еді. Нарком «мәдениет» деген сөздің кең мағынасына тоқтала келіп, Қазақстандағы оқу-ағарту ісіне, мектептер мен мамандар дайындайтын оқу орындарының, жоғарғы мектептің жағдайына қазақ мәдениеті дамуының қайшылықты жолына, көпшілік арасындағы саяси-ағартушылық жұмыстарға, өнердің даму бағытына шолу жасады, жетістіктері мен кемшіліктеріне тоқталды. Ана тілі мен ұлттық әдебиетті, тарих пәнін оқытудың маңызын және оны жетілдіру шараларын атап айтты.

Бұл баяндама (тек бұл емес, жалпы Т. Жүргеновтің сөйлеген сөзі мен жазған мақалаларына тән сипат) сөзден гөрі іске ерекше мән беруімен ерекшеленеді. Т. Жүргеновтің сөзінің артында соны нақтылаған тиянақты ісі жататынын замандастары жақсы білді. «Сөз тірегі – іс. Бізге іс керек. Бұл үлгіні бізге Қазақстанның жаңа басшылығы көрсетіп отыр. Жатпай, тұрмай, іс істеуіміз керек. Құр іс емес, қалың бұқараның қамын ойлап, өсу, өркендеу жолына, қазақтың ұлт мәдениетін социализм заманының деңгейіне көтеру жолына кірпіш бола білетін іс керек», – деді ол баяндаманың қорытындысында.

Жаңа ұйымдар, мекемелер, әсіресе өнер ошақтарын ашу, оны ұйымдастыру, ұжым қалыптастыру, соған еңбек ететін таланттарды таңдап алып, өнер биігіне бағыттау – қиынның қиыны. Т. Жүргенов өмірін осындай ортада өткізген үлкен ұйымдастырушы болғаны оның замандастарының естеліктерінде де, сол кездегі баспасөз хабарларында да, тарихи құжаттарда да көп сақталған. Музыкалық театрдың Жүргеновсіз қаз тұрып кетуі тым қиын болған болар еді.

Т. Жүргенов жаңа ашылатын театрдың репертуары жайын алдын-ала ойластырды. Мұхтарды «Айман-Шолпан», Ғабитті «Қыз Жібек», Бейімбетті «Шұға» атты музыкалық пьесалар жазуға көндірді. Бейімбетке «Жалбыр», Сағыр Камаловқа «Ер Тарғын» атты болашақ опералардың либреттосын жазуды тапсырды. «Айман-Шолпанмен» музыкалық театрдың сахнасын ашты. «Қыз Жібек» дайын болған кезде, оның музыкалық драма емес, операға жақын жанрда орындалғанын көріп, оған музыка жазатын композитор іздеді. Есіне кеше ғана өзі Ленинградтан алдырған жас композитор Евгений Григорьевич Брусиловский түсті. Оны бір жағынан музыка училищесінде сабақ беруге жіберіп, екінші жағынан көркемөнер комитетінің музыка кабинетін басқаруға қалдырған болатын.

– Сен операға музыка жазасың ба? Материалы қазақ өмірінен. Қазақ эпосының сюжетын музыкаға жазуға да қазақ әндерінің негізінде жазылуы керек, – деді

Ол әуелде «жазам» деп қалды да, артынша кібіртіктеп:

– Мен қазақ музыкасын жетік білмеймін ғой. Тек қазір Затаевичтің кітабын алып, зерттеп жатырмын, – деді.

– Онда сол кітаппен таныса бер. Опера таза қазақ музыкасынан құрылуы керек. Арияларына қандай ән қолайлы екенін бірге шешуге, таңдауға қасыңа Құрманбек Жандарбеков пен Қанабек Байсейітовті қосам. Олар сол әндерді орындап беріп отырады. Сен тыңдап, нотаға түсіресің, арияға айналдырасың. Көмекке қосымша Күләш Байсейітованы, Жүсіпбек Елебековті, Манарбек Ержановты, Иса Байзақовты пайдалануға болады. Керек кезінде оларды Құрманбек шақырып беріп отырады. Ал, онда кіріс, ісіңе табыс тілеймін!

Ол Брусиловскийдің қолына Ғабит жазған «Қыз Жібектің» либреттосын ұсынды.

«Жүргенов халық әнінің шеңберінен мүлде ауытқып кетуге тыйым салды, – дейді өз естелігінде Е. Г. Брусиловский. – Оның өзі қазақтың халық әндерін жақсы білетін. Және біз іріктеп алған әндерді қатаң түрде тексеріп отырды. Қажет болған жағдайда қайдан алынғанын, кім орындап бергенін, нотаға кім түсіргенін айтып есеп беріп тұратынмын. Ол күні-түні біздің қасымызда болып, театрдағы репетицияны қарады. Костюм, декорация эксиздерін көрді. Қазақ биі жөнінде балетмейстер Александровпен сөйлесіп, билерді таңдауға қатысты».

«Қыз Жібек» осылай туды. Ол және «Шұға» сахнаға шықты. Оның артынан осы жолмен Брусиловский «Жалбыр» атты опера жазды. 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне дейін музыкалық театр сахнаға шығарған шығармалар осылар («Айман-Шолпан», «Шұға», «Қыз Жібек», «Жалбыр») еді. Солардың ішінен Мәскеуге соңғы екеуін апаратын болып, жөндеп, жетілдіру, сахналық жабдығын, киімдерін сәнді етіп дайындау мәселелері күн тәртібінде тұрды.

Репертуар мәселесіне қоса сол тұста Темірбек артистер құрамын іріктеуге, толықтыруға айрықша көңіл бөлген еді. Ол музыкалық театрдың көркемдік жетекшісі етіп Жұмат Шанинді алдырды. Қазақ театрының негізін салған осы үздік талант кешегі бір аласапыран тұста Қазақстаннан пана таба алмай, Қырғызстан асып кеткен еді. Ол да ризалықпен елге оралып, жұмысқа кірісті. Театр директоры қызметін Қанабекке тапсырды. Енді ол театрдың бағыт-бағдарын айқындайтын, басты рөлдерді ойнайтын адамдарды іріктеді. Алдымен Қанабек пен Құрманбекті жаңа театрға ауыстырды. Олар басты қаһарман жігіттер рөлін ойнайтын болды. Күләш пен Шара соның алдында ғана драма театрына қызметке алынып, негізгі қыздар рөлдерінде көріне бастаған. Оларды да жаңа театрға жіберу мәселесі шешілді. Алматының көркемөнер үйірмелері сахнасында жаңа көріне бастаған екі қызды жолықтырып, оларға қамқор болған Қанабек пен Құрманбек екеуін театрға орналастырып, өсуіне бағыт сілтеп қана қоймай, отбасына серік етіп алуды шешіп қойған-ды.

Бір күні Нарком төртеуін шақырып отырып, олармен театрдың және жеке артистердің келешегі туралы әңгіме қозғады.

– Адамда, әсіресе бір ұжымда қызығушылықтың болуы өте маңызды. Ол мінсіздік деген болады. Ол мінсіздік деген болады.

мүмкін. Бізде өлең айтушылар бар да, бишілер жетіспейді. Өлең айтуды Күләшқа беріп, Шара, сенің ебің бар, бишілікке ауысуыңды қалар едім. Сонда жарыспай, бәсекелеспей, екеуің екі салада жетекші қызмет атқарар едіңдер. Қалай қарайсыңдар осыған?

Ақкөңіл, қалтқысы жоқ Құрманбек бірден қолдады. Қалғандары үндей алмай, аңырып қалды. Күләш пен Қанабек Шараның көңіліне қарады ма, бірден шешіле қоймады. Әуелде ойланып қалған Шара Құрманбектің сөзінен кейін есін жиып, келісетінін білдірді. Томсырайып қалғандар бірден күлкіге ауысып, маз-мәйрам боп тарады.

Жүргенов ендігі жерде Шараны бір айға Өзбекстандағы Тамара ханумның қарамағына жіберіп алуды шешті. Одан келгеннен кейін Мәскеуге, үлкен театрдың атақты бишісі Галина Уланованың мектебінен өткізіп алды. Сөйтіп, «Қыз Жібек» қойылғанда, Күләш Жібек рөлінде, Шара бас биші болып шығып еді. Қазақ операларында қазақ биі содан бері көрнекті орынға ие болып келе жатыр. Шара көп бишілердің ішінде емес, би сахнасында бөлекше киініп, жетекші биші боп шықты. Би ұлттық спектакльдердің көркіне айналды. Біздің жас кезімізде жетекші бишілік бір еркек, бір әйелдің үлесіне тиіп, екеуі жарыса билейтін еді. Кейін екеуі топқа қосылатын. Алмас Бекбосынов пен Нұрсұлу Тапалованың биі біздің көз алдымызда. Өкінішке қарай, осы дәстүр ұмытылып бара жатқанға ұқсайды. Қазір сахнаға жетекші бишілер шықпайтын болды, барлығы араласып кеткен тобырда кімнің не билеп, не қызмет атқарып жүргенін аңғармай да қалатын болдық.

Осы төртеуі қойылған спектакльдердің көркі болып, Темірбектің көңілін жайландырды. Бірақ ол еш уақытта жайланып, тыныштықпен отыра алмайтын адам еді. Спектакльдің Алматыда қойылуы өз алдына, оны Мәскеуге онкүндікке апару сапарының қиындықтары оның жанына тыныштық берген жоқ. Алматыда да, Мәскеуде онкүндік күндерінде де осы төртеуі ғана емес, бүкіл онкүндікке қатысушылардың бәрі Наркомның тікелей бақылауында болды. Ахмет Жұбанов естелігіне сүйенсек, «Ораз Исаев пен Темірбек Жүргенов онкүндікке қатысатын артистердің бәрін бет-бетімен жібермей, белгілі «құлдықта» ұстап отырған. Күләш, Қанабек, Шара, Құрманбек тек Темірбекпен бірге тамақ ішіп, белгілі уақытта демалған. Оның себебі – бұлардың басы ауырып, балтыры сыздаса, іліп алып кететін дублері болған жоқ. Сондықтан бірдене болып қалса, спектакльдер жүрмейтіні белгілі. Оның үстіне беймезгіл де жүріп қалатын біздің өнер адамының қасиеттерін білетін Темкең осындай да шара қолданған. Осының бәрі – жоғарыда айтқандай, топырлап барған соң, жарқырап қайтайық деген принцип еді».

1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі 17–26 мамыр аралығында үлкен театрдың филиалында өтті. Оған қатысушыларды Мәскеу 12-мамырда Қазан вокзалында қарсы алды. Қарсы алушылар ішінде көрнекті театр мен өнер, әдебиет қайраткерлері (ішінде СССР халық артисі, А. П. Чеховтың жары Книппер-Чехова) қатысқанатты жиын өткізіп, жылы ықылас білдірді. Қазақстан қайраткерлеріне Т. Жүргенов рахмет айтты.

Ал онкүндік күндері жұмыс істеген көрме 10-мамырда театр ғимаратында ашылды. Оған қазақтың ұлттық бұйымдары, өнер шығармалары қойылды. Қазақтың киіз үйі, қолдан тоқылған кілемдер мен оюлап жасалған текеметтер, көшпелі елдің ыдыс-аяғы, ат әбзелдері (әшекейлеп жасалған ертоқым, жүген, құйысқан), әйелдердің әшекейлеп тігілген киімдері, Қазақстан байлығын танытатын минералогия мен кен тастары үлгілері, ауыл шаруашылық өнімдері, суретшілердің шығармалары мен көркем әдебиет, т. б. қойылған еді. Көрме 28 мамырға дейін жұмыс істеп, оны Мәскеу халқы сүйсіне қабылдап қызықтады.

Онкүндік 17-мамыр күні «Қыз Жібек» операсымен ашылды. Оған одақтық мемлекет басшылары қатысып, қазақ өнерін тамашалап қол соқты. Қыз Жібек рөліндегі Күләш Байсейітованың ғажайып дауысы тыңдаушыларды таңқалдырды. Сол күннен бастап әнші «Қазақтың бұлбұлы» атанды. «Қыз Жібек» 19-мамырда қайта қойылды. 18–22-мамыр күндері мәскеуліктер «Жалбыр» операсын тыңдады. 23-мамырда екі бөлімнен тұратын концерттік бағдарлама көрсетілді. Бірінші бөлімде ұлт аспаптары оркестрінің концерті (жетекшісі А. Жұбанов) көрсетілді. Оркестрге қосылып Күләш, Жамал Омарова, Шара, хореографиялық училищенің балалары өнер көрсетті. Концерттің екінші бөлімінде сахнаға ұлттық ойындар мен Жамбыл бастаған халық ақындары шығып, қазақтың суырып салып айту өнерін жұрт назарына ұсынды. Сол кезде аты әлемге тарай бастаған Жамбыл ақынға көрсетілген құрмет халықты ерекше қуанышқа бөледі.

Онкүндік күндері оған қатысушылар Бүкілодақтық радионың үлкен бағдарламасына қатысты. Оған Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбеков, Қалыбек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов, Күләш, халық аспаптары оркестрі, хор ұжымы, Сәкен, Ілияс, Сәбит, тағы басқа ақын-жазушылар қатысып, олардың шығармалары орындалды. Халық аспаптары қаланың саябақтарында өнер көрсетті. Мәскеу өнерпаздарымен кездесулер өткізілді. 26-мамыр күні әдебиетшілер үйінде үлкен әдеби кеш болды. Мәскеудің газет-журналдары, радио күн сайын хабар таратып жатты. «Правда» газеті қазақтың халықтық өнеріне аса зор баға бере келіп, «Қыз Жібекті» осы тектес поэзия үлгісінің ең биігі, нағыз музыкалық поэзия. Спектакльдің авторы да, композиторы да қазақ халқының өзі» деп жазды. Онкүндікті тамашалау үшін арнайы Ленинградтан композитор және музыка зерттеуші академик Б.В. Асафьев келді. Ол «Қазақстан музыкасы» деген мақала жазды. «Қазақтың музыкалық драмасы мен симфониялық музыкасының табыстары қазақстандықтардың Батыс Европа және орыс музыкасы классиктерінің биіктерін игеріп, КСРО-ның барлық музыка мәдениетімен достықта дамуы арнасында мүмкін болды» деп көрсетті ол. Асафьев Затаевич арқылы бұрын қазақтың халық музыкасымен танысқан, «Ақан-Зайра» атты опера жазбақ боп біраз еңбектенген (либреттосын М. Әуезов пен С. Мұқанов жазған) адам еді. Операсын аяқтай алмағанмен, қазақ музыкасын сүйетін, оған деген құрметі үлкен қалпында қалды. Ол 1937 жылы жаңа құрылған опера театры Ленинградқа гастрольге келгенде (1939), оның спектакльдерін көріп, оған қатысты мақалалар жазды.

Қорытынды концертке И. В. Сталин бастаған елбасшылары қайта келіп қатынасып, соңынан Қазақстан делегациясын ресми қабылдады. 28-мамырда онкүндікке қатысушыларды өкімет наградаларымен марапаттау шарасы өтті. Жамбыл, Сәкен, Күләш, Қанабек, Құрманбек, Темірбек Еңбек Қызыл Ту орденін алды. Басқа да адамдарға орден, медальдар берілді.

* * *

Онкүндік 30-жылдардағы қазақ өнерін байқаудың биік шыңы болып бүгінде тарихқа енді. Оның жоғарғы дәрежеде өтуі, жасырмай айтқанда, Темірбек Жүргеновтің арқасы еді. Ол болмайтынды болдыратын, сөзді тікелей іске айналдыра білетін, жауапкершілік пен тәртіпті берік сақтайтын аса үлкен қайраткер екенін танытты. Ол онкүндік алдында жүргізген жұмыстарын айтпағанда, Мәскеудегі күндері жоғарыда аталған шаралардың бәріне қатысуға уақыт таба білді. Қатысушыларды демеп, жігерлендірді. Өзі де сөйлеп, мәскеуліктердің ықыласына ризалығын айтып көңілдендіре білді. Ол күні-түні ұйқысыз қызмет етті десе де болар. Оның мазасыз тіршілігінде қызметтес болған адамдар жиі еске алатын. «Бір қарасаң, Темкең театрдан шығып бара жатады. Енді бір кезде айналаңа көз салсаң, сенің қалай ойнап жатқаныңды қадағалап, дәл алдында отырады» деп жазды Қанабек Байсейітов.

Онкүндіктің табыстары қазақ артистерін де, Жүргеновті де жаңа жұмыстарға жігерлендірді. Ендігі кезекте олар музыка театрын опера және балет театрына айналдырудың қамына кірісті. 1937 жылы опера және балет театры ашылып, оның сахнасына «Ер Тарғын» операсы шықты. Тағы да қазақтың халық музыкасына негізделген операны Е. Г. Брусиловский жазып шықты. Ақжүністі Күләш, Тарғын рөлін Құрманбек орындады. Жүргенов тағы да өз биігінен көрінді. Сөйтіп келесі жылы жаңа театр ұжымын «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын» операларымен Ленинградқа аттандырудың жоспарын жасады.

Сол жылы опера театрына жаңа үй салу мәселесін көтеріп, Мирзоянның келісімін алды. Театр үйін салуға лайық жер іздеп, осы күнгі Абай атындағы опера және балет театры тұрған жерді тандаған да өзі еді. Театр үйінің проектісін жасауға тапсырма берді.

Сол жылы Кеңес Одағында атап өтілген А. С. Пушкиннің қайтыс болуының 100 жылдығын Жүргеновтің ынтасымен Қазақстан да тойлаған еді. Юбилейлік комиссия (төрағасы С. Сейфуллин) құрылып, қазақ тілінде ақынның үш томдық шығармаларының жинағы шықты. Бұрын бас кейіпкерлерінің жазысқан хаттарын ғана аударған ұлы Абай ісін жалғастырып, «Евгений Онегинді» тарихта тұңғыш рет Илияс Жансүгіров толық аударып шықты. Алматыдағы көпшілік кітапханасына Пушкин есімі берілді. Осының барлығының жүзеге асуын Жүргенов ыждаһаттылықпен қадағалады.

«Жаңа правда» газетінде (1-сәуір) Т. Жүргеновтің «Шахнаме» аудармасы жарыяланды. Ол сол кезде жаңадан табылған парсы ақыны Фирдоусидің

атақты шығармасының аударылған қолжазбасына арналып жазылған-ды. Мақала авторы қолжазбаның үш нұсқасын түпнұсқамен салыстыра отырып талдайды. Оның аударылуының маңызын, Молда Ораздың көп еңбектеніп шығарғанын атап көрсете отырып, аударманың елеулі кемшіліктерін байқайды. Содан сол жылдары аталып жатқан Фирдоусидің мың жылдық юбилейіне үн қосу үшін «Шахнаменің» жаңа аудармасын жасатуды қажет санайды. Ол үшін Жүргенов Қызылордадан атақты ағартушы ақын, 1934 жылғы жазушылардың бірінші съезі мен халық таланттарының слетына қатысқан, кезінде Бұхарада Садриддин Айнимен бірге оқыған, парсы тілін жүйрік білетін Тұрмағамбет Ізтілеуовті шақыртуды ұйымдастырады. Үкіметпен келісе отырып, оны Алматыда ұстап, бар жағдайын жасайды. Оған дербес зейнетақы ұйымдастырады. Бірақ жұмыс аяқталуға жақын қалғанда, Жүргенов ұсталып, Тұрмағамбет те қудалауға ұшырайды. Аударма қолжазба күйінде қалады. Тек Тұрмағамбет ақталғаннан кейін, 1961 жылы М. Әуезовтің алғы сөзімен әрі редакциясымен «Рүстем-Дастан» деген атпен жарияланады.

Темірбек сияқты іскер басшы қайраткердің тууы мен қалыптасуы ол Қазақстанға келмей тұрғанда-ақ жұрт көзіне түскен еді. Ол жасынан жақсы тәрбиелі ортада, орыс, қазақ, шығыс мәдениеттері рухында үлгі-өнеге алып өсті. Әкесі Қара заманның пысық, алғыр, ел ұстаған, ауқатты адамы болыпты. Темірбекті де осы үлгіде тәрбиелеген. Үмітті жас қазақтың белгілі ағартушы ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуовтен сабақ алған. Аламесек орыс-қазақ мектебінде, Перовскідегі (Қызылорда) орыс-қазақ училищесінде, Уфадағы жер өлшеу училищесінде, Орынбор рабфагінде, Орта Азия университетінде білімін толықтырған. Осы мектептердегі оқуын тәжірибесімен ұштастырып, халық арасындағы өмір мектебі сабағымен жетілдіре білген зор талапты азамат болып өсті. Бір кез Әліби Жангелдинге еріп, соның айтуымен революциялық істерге араласады, Торғайда кеңестер съезін дайындауға қатысады. Ырғызда ревком төрағасы, Орынборда облыстық кеңестің ұйымдастыру бюросының хатшысы да болған. Орынборда, Ташкентте баспасөз мектебін өткен. Осы жолдарды артқа тастап, Ташкентке Орта Азия университетіне оқуға келгенде-ақ (1924), Темірбек өзін ересек сезінген жігіт болатын. Оқуын үздік үлгере жүріп, қоғамдық қызметке белсенді араласады. Студент кезінен-ақ өзін ұстаздармен тең ұстаған. Оның университетте оқи жүріп, Қазақ АССР-ның Түркістан Республикасындағы өкілі болуы (1923), Түркістан Республикасы тарағанда, ұлттық республикаларды құру ісіне араласуы (1924), соңғы курста жүріп, жаңа ашылған Ташкенттегі Қазақтың педагогикалық институтының директоры (ректоры) қызметіне тағайындалуы осыны аңғартады. 1926–1929 жылдар аралағында ол осы қызметтерді абыроймен атқарды. Ташкенттің зиялы қауымы мен басшы қызметкерлері тобына кірді. Оның іскерлігін, ынталылығын, іске, қызметке құлшындыратын жетекшілік қабілетін көп болып таныды. Сөйтіп Темірбекті сол кезде Түркістан Республикасынан жаңа бөлінген Тәжікстанға Қаржы халық комиссары қызметіне ұсынады. (Темірбектің Тәжікстанға баруы туралы мәліметтер «Қазақстан тарихы» журналының 2007 жылғы 1-санында берілген.)

дандастыру проблемасы» атты диплом жұмысын жазуын, «Саяси экономика» оқулығын шығаруын еске алыңыз). Бұл қызметті ол бір жылдай атқарып, өзі сұранып Ташкентке келді. Өзбекстан орталық комитеті оны республиканың оқу-ағарту халық комиссары етіп бекітеді. Сонда Қазақстан шақырып алғанша (1930–1933) істейді. Сөйтіп ол аса абыройлы еңбек тәжірибесінен өтеді. Оның өзбек жерінде оқу-ағарту саласында атқарған қызметін Темірбектің бұл тақырыпқа жазған проблемалық мақалалары мен баяндамаларынан («Безразличие и безответственность», «Всеобуч в Узбекистане», «Главное – всеобуч и ликбез», «Наркомпрос полностью переведен на узбекский язык», «О всеобщей политехнизации», «Поддержка первому в Средней Азии», «Узбекистан быстро идет по пути культурного неравенства», «Строительство социализма и культурная революция в Узбекистане», «Мектептің түп кемшілігін кетіру үшін күрес», тағы басқа да жазбаларынан) тануға әбден болады. Олардың аттарының өзінен көтеретін мәселелері, ой-пікірлері анық байқалады.

Т. Жүргеновтің Қазақстандағы жұмысы осы істердің жалғасы сияқты еді. Бірақ мұнда оның көлемі тек оқу-ағарту мәселелерімен шектелмей, мәдениет, өнер, әдебиет проблемаларымен кең көлемде жүргізілді. Ол республика бойынша мәдениет революциясын жүргізу ұраны астында қажырлы еңбек етті. Республика басшысы Л. И. Мирзоян оны әрдайым қолдап отырды. Оның бірден екі жауапты қызметке (оқу-ағарту халық комиссары және көркемөнер комитетінің төрағасы) ие болып, өлкелік комитеттің мүшесі әрі бюро мүшелігіне сайлануы, Мирзоянның Жүргенов ұйымдастырған үлкен жиындарға әрдайым қатысып сөз сөйлеуі, Украинадан кейін әлі де Автономиялық республика болып отырған Қазақстанның әдебиеті мен өнерінің онкүндігін Мәскеуде өткізуге қол жеткізуі – осының айғағы. 1935 жылы Қазақстан мәдениеті қызметкерлерінің бірінші съезінде сөйлеген сөзінде Л. И. Мирзоян: «Артта қалған өлкеден алдыңғы қатарлы елге айналып келеміз. Біздің комиссар Т. Қ. Жүргенов басшылықты жақсартып, тұралап қалған жұмысты қайтадан жандандырды, ұлттық мәдени құрылысты өркендету штабына айналдырды», – деп көрсетті. Темірбекті «Темір Нарком» атандырған да сол кісі еді. Шынында да, Темірбек темірдей тәртіп пен кесек істің адамы болды. Замандастарының бәрі оны іскерлігі, бірсөзділігі үшін жақсы көрді, сыйлады. Фабит Темірбекті «тілді де тісті, жігерлі де іскер адам болды» деп есіне алады. «Темірбек десе, темір бек еді. Нағыз темір нарком», – дейді Әбділда Тәжібаев. «Жүргеновтің кабинетінен шыққанда, Алатауды айырып, Қаратауды қайырып шығатындай, күш-жігермен тарайтын едік», – дейді Ахмет Жұбанов.

Т. Жүргенов кезінде қазақ тілінің болашағы, оның мемлекет тілі болып қазақ халқына қызмет етуі үшін көп қажыр-қайратын жұмсады. Мектепте, жоғары оқу орындарында қазақ тілінде оқуды ұйымдастырды, қазақ балаларының білім алып, өз еліне қызмет етуін көтерді. 1935 жылы қазақ мәдениеті қызметкерлерінің съезінде: «Тіл адамның дүниесінің көлемін көрсетіп қоймай, оның адам болып қалыптасуында да үлкен рөл атқарады. Тіл тазалығын мұғалімдерден бастауды ұсынды. Жас ұр-

паққа таза ана тілінде сөйлеуді міндеттеді. «Дүниежүзілік мәдениетке ана тілі арқылы барамыз» дегенді айтты.

А. Жұбанов та, Е. Г. Брусиловский де өз естеліктерінде Т. Жүргеновтің ана тілінде сөйлеумен байланысты принципті бағыт ұстанғаны, ұлт намысы дегенде жанып кететін мінезі жайлы бір оқиғаны еске алады. Жүргенов өз кабинетінде өнер адамдарын жинап, кеңес өткізеді, оған отыз шақты адам келеді. Дені қазақ, орыс тілінде сөйлейтін екі адам (бірі – Брусиловский, екіншісі – қарағандылық өнерпаз Б. Орлов) болады. Жүргенов қазақша сөйлей бастайды. Бір кезде Орлов орнынан көтеріліп, өзінің қазақша білмейтіндігін ескертіп, мәжілісті орысша өткізуді ұсынады. Жүргенов бөгеліп қалады. «Бір кезде оның қара көздері ұшқындап кетті», – дейді Е. Брусиловский. – Жұрт бүкшіе түсіп, тым-тырыс бола қалды. – Сіз қайда отырсыз, Орлов жолдас?! Қайда жүрген адамсыз? Сіз Қазақстанға келген екенсіз, жұмыс істегіңіз келсе, республиканың мемлекеттік тілін білуге міндеттісіз! Сіз қазақ әнін орыс тілінде зерттейсіз бе?» – деді. Орлов үндей алмай, орнына отырады. Т. Жүргенов мәжілісті қазақ тілінде жалғастыра береді.

Біздің көбімізде осы өткірлік мінез жетіспейді-ау! Қазақ тілінің намысын көтеретін Жүргеновтер керек-ау әлі!

Жүргенов мұрасының үлкен бір бөлігі – оның публицистикасы. Ол жасынан-ақ сөзге шешен, қаламы да жүйрік, ойындағысын еркін жеткізе алатын жан-жақты білімді қалпын танытқан. Алғашқы туындысы «Переводчиктің қиялы» «Ұшқын» газетінде 1920 жылы басылған екен. Осы бір сатиралық өлең халық өнерпаздарының репертуарына кірген. Оны 1921 жылы Қазақстанның болашақ халық артисі Серке Қожамқұлов жаттап алып, Орынбор студенттерінің жатақханасында өткен кеште оқыған. Кейін, 1926 жылы Қазақтың драма театры ашылғанда, тақпақ есебінде айтқан. Кейін Темірбектің журналистік қызметі «Қазақ мұңы» газетінде жалғасқан. Онда ол редакцияның жауапты хатшысы болып істеген. «Еңбекші қазаққа» да жазып тұрған. Әдеби шығармалар жазғаны жайлы дерек аз. Зерттеушілер «Ж. Т.» деген атпен жарияланған Жиенғали Тілепбергеновтің бір әңгімесін («Меруерт») Темірбекке таңып жүр. Бірақ пікірлері онша дәлелді емес. Басқа әдеби шығарма жазбаған Темірбектен гөрі оқырманға есімі таныс Жиенғалидың авторлығы логикаға да сыйымды сияқты. Оның есесіне өзі қызмет істеген ортаның проблемаларын өткір көтеріп, оны жақсартудың жолын дәлелді айта білген мақалаларымен, баяндама, сөздерімен Темірбектің публицистикасының өзі-ақ Жүргеновтің кім екенін, еңбегін танытуға жетіп жатыр.

Темірбектің Қазақстандағы оқу-білім ісінің жағдайы мен оны жақсарту шаралары, ана тілінің хал-күйі туралы («Мектептің түрі, тілі туралы», «Ұлттық терминологияның жағдайы мен жақсарту шаралары туралы», «О чуждых явлениях в казахском литературном языке», «Вопросы терминологии казахского языка», «О языке, школе и борьбе за кадры работников культуры», «Мектептегі оқу-тәрбие жұмысы және «дүмше молдалар туралы», «Қазақстандағы сауатсыздықты жою жұмысы туралы», «К задачам нового педвуза», т. б.), Қазақ театрының репертуары және жеке авторлардың

шығармалары жайындағы («Ушуга», «Хан Кене» пьесасы туралы»), жалпы ұлттық мәдениет мәселелерін көтерген («Қазақстандағы мәдениет революциясы», «Жерұйық», «Ақыны и жыршы Казахстана», «Съезд деятелей культурного строительства», «Праздник народного творчества», «Возрожденная юность», «Об итогах декады казахского искусства», «Казахский перевод» «Шахнаме», «Орта Азиядағы қазақ халқының күйлері», «Орыс халқының ұлы жазушысы және қазақ халқы», «Город и аул в восстании казахов 1916 года», т. б.) мақалалары оның өмірді терең білуімен, проблемаларының өткірлігімен, жағдайды жақсартудың жолдары жайлы терең ойларымен ерекшеленеді. Бұл аталғандардан басқа да ол жазған мақалалар бірсыпыра. Әсіресе Ташкентте педагогикалық институт ашылғанда, жаңа институтты аяғынан тұрғызу жөнінде ойларымен бөліскен мақалалары, Мәскеудегі онкүндік өткізумен байланысты жазбалары мен сөздері, сұхбаттары, қазақ мектебінің мәселелерін қозғаған мақалалары сол дәуір шындығын танытарлық маңызға ие.

Ол – заманның өзекті мәселелеріне ойлы көзбен қарап, туған халқының жаңа өмір құруына қанаттанып кіріскен ұрпақтың өкілі еді. Сондықтан публицистік еңбегін түгелдей өзі қатысқан өмір фактілеріне негіздеп жазды. Артына 7 кітап, 150-дей мақалалар қалдырды. Оларда Жүргенов өскен, еңбек еткен орта шындығы мен қайраткердің өзі атқарған істердің мол мәліметі сақталған.

Темірбектің жары Ермекова-Жүргенова Дәмеш – Алашорданың ұлы қайраткерлерінің бірі Әлімхан Ермековтің қарындасы, ағасы Әмірханның қызы еді. Ташкентте медицина институтын бітірген. Екеуі студент кезінде қосылған. «Қазақстанға жеткен күмәнді қырағылыққа түсінбегенмен, партия ісіне адал берілген азамат дәл осы күні өз басына қауіптен қойған жоқ еді», – дейді Дәмеш ұсталған күнін еске алып. Ол 1937 жылы Қазақстан Қомпартиясының бірінші съезі жүріп жатқан күні ұсталыпты. Съезден шығып, жұмыс орнына соққан Жүргеновті сол жерде тұтқындаған. Дәмешті «күйеуінің жау екенін айт, одан безін» деп зорлап, көнбеген соң 8 жылға айдауға жіберген. Одан қайтқаннан кейін де Алматыда тұруға рұқсат ала алмаған. Тек Темірбек ақталғаннан кейін ғана Алматыға қайтқан. Біз ол кісімен Н. Базанованың үйінде (көрші тұрғанбыз) танысып едік. Әлия Сәрсенқызының Дәмешпен талай әңгімелескені есімде.

Т. Жүргеновтің адалдығына, азаматтығына, жаңа қоғамдық құрылыстың нығаюына сіңірген еңбегіне жұрт үлкен сеніммен қарады. «Халық жауы» деген дәлелсіз қаралау ешкімді сендіре алған жоқ. Оны уақыттың өзі теріске шығарды. 1957 жылы ол ақталды. Бірақ өзі оралмады. Бүгін туған халқы оның еңбегін еске алып, құрмет тұтуда.

Бүгінде Қазақстанда Жүргенов атында үлкен университет бар. Ол – мәдениет кадрларын дайындайтын көрнекті оқу орны. Бірғызда мұражай ашылып, 1986 жылы ескерткіш орнатылды. Қызылордада ескерткіш ашылды. Оның есімімен мектептер, көшелер аталады. Ұлы қоғам және мәдениет қайраткерінің өмірі мен шығармашылық жолын зерттеу жұмыстары (Р. Сүлейменов, Т. Дайрабаев, Б. Иманғалиев, С. Ұзақбаева, А. Садықова, Б. Мырзабай, т. б.) жалғасуда. 2012 жылы Б. Иманғалиев жинап құрастырған «Темірбек Жүргенов» деген үлкен жинақ жарық көрді. Оған қайраткердің

азаматтық, қоғамдық еңбегі жайлы зерттеулер, естеліктер, мақалалар кірген. Сонымен бірге Жүргеновтің өз еңбектері енген.

Біздің қоғамымызда «Ешкім де ешқашан ұмыт болмайды» деген иманды сөз бар. Темірбек аты ешқашан да ұмытылмайды. Және ол көптің бірі емес, артына сөзі де, ісі де, өнегесі де қалған «Темір Нарком», темір бек. Тәуелсіз елге осындай адамдар керек. Сондықтан оның мұрасын кең насихаттап, жастарға өнегесін үйрету әбден қажет.

Бақыт Нұрпейіс

ҚАЗАҚ ТЕАТР ӨНЕРІН ДАМЫТУДАҒЫ Т. ЖҮРГЕНОВТІҢ РӨЛІ

XX ғасырдың 1930-шы жылдары қазақ халқының тарихындағы аса бір күрделі кезең болды. Қазақ елі бұрын-соңды болмаған қатерге кезікті. Құрығы ұзын, ноқтасы мықты отарлау саясатының бірі – қолдан жасалған геноцидтің құрбанына айналды. 1925 жылы Қазақ Өлкелік комитетін басқаруға келген Ф. И. Голощекин 1920 жылдардың соңына қарай қазақ интеллигенциясына қара құстай шүйліге бастады. Бұл ұнамсыз құбылыстың басы 1929 жылы А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов сынды он төрт қайраткердің сотталуына ұласып, соңы Ж. Аймауытовтың, Д. Әділовтің, т. б. атылуымен трагедиялық жалғасын тапты.

Қазақстанда «Кіші Октябрь» идеясын жүзеге асыруға құлшына кіріскен Ф. И. Голощекин елді алапат аштыққа соқтырып, «Ақтабан шұбырынды» заманынан да асып түсетін сойқан жасады. 1931–32 жылдары қазақ халқы қанға бөгіп, екі миллионнан астам адамынан айрылып, шалғымен орғандай жусап қалды. Жүздеген мың жандар көрші республикаларға, шетелдерге амалсыз босып кетуге мәжбүр болды. Қазақтар өз жерінде өзі телеріш көріп, басына ұлт ретінде жойылып кету қаупі төнді. Көрер қорлық мұнымен бітпей, 1937–38 жылдардағы сталиндік репрессияның қара құйынына ұласты. Сорпаның бетіне шығатын ел оқығандарының жаппай қуғын-сүргінге түсіп, сан мыңдағаны атылып кетті. Осындай жан ауыртатын қасіретті оқиғалармен қоса, бүкіл кеңес өкіметінде болып жатқан кейбір оң істер қазақ даласына да қозғау салды.

1930 жылдардың басында республикамызда Қазақтың мемлекеттік театрынан басқа ұлттық өнер мекемелері болған жоқ. Режиссерлік өнердің көшбасшысы болған Ж. Аймауытов пен кәсіби театрдың шаңырағын көтерісіп, іргетасын қаласқан Д. Әділовтің жала найзасына ілігіп мерт болулары қазақ театрының қабырғасын сөгіп кетті. Онсыз да кәсіби мамандар тапшы кезде барымыздан айырылу үлкен соққы болып тиді.

Театрдың жұмысын жандандыру мақсатында театрды сахна өнерінің кәсіби білімі бар тәжірибелі мамандармен қамтамасыз ету және ұлттық мамандар даярлау мәселесі күн тәртібіне өткір қойылды. Осыған байланысты, 1931 жылдың 1 қарашасында Қазақстан Өлкелік партия комитеті «Қазақ драма театрының хал-жайы мен оның міндеттері» жайлы арнаулы қаулы қабылдап, онда Халық ағарту комиссариатына бірнеше

міндеттер жүктеді. Дәлірек айтқанда, театрға өнер мамандарын (режиссер, суретші, музыкант, т. б.) шақыру, труппа мүшелерінің кәсіби біліктілігін арттыру, спектакльдердің көркемдік сапасын көтеру, өзге кеңес театрларымен байланыс күшейту тапсырылды. Сондай-ақ, Халық ағарту комиссариатына жүктелген міндеттердің ішінде ірі-ірі аудандарда қазақтың ұлт театрларын құру жұмысын қолға алу қажеттігі қадап айтылды. Сол сияқты 1932 жылдың 23 сәуірінде шыққан «Әдебиет, көркемөнер ұйымдарын қайта құру туралы» ВКП (б) Орталық комитетінің қаулысы одақтас республикалардың ұлттық әдебиеті мен өнеріне жаңа бағыт сілтеді. Аталмыш қаулы қазақ драматургиясы мен театрының алдағы міндеттері мен мақсаттарын айқындауға да әсер етті. Сол жылдың 9 желтоқсанында Қазақтың Халық ағарту комиссариаты коллегиясының арнаулы мәжілісі шақырылып, онда театрдың кемшіліктері айтыла келіп, жақын арада атқаратын міндеттері көрсетілді. Мәжіліс соңында мынандай шешім қабылданды. Онда:

«1. Маман режиссер шақырылғанға дейін театр жаңа пьеса қоймасын, репертуарда бар пьесалар ғана ойналсын.

2. Актерлер білімі мен мәдениетін көтеру мақсатында өнер секторы белгілеген программамен оқу жұмысын жүргізу театрға міндеттелсін.

3. 1933 жылдың басында қазақ театрының жанынан 40 адамдық театр студиясын ашу, ол үшін қабілетті өнерпаздар драмкружок, техникум, рабфак, орта мектептерден таңдап алынсын», – делінген. Осы қаулыдан кейін, 1933 жылғы 8 қыркүйектегі Қазақ АССР өлкелік партия комитеті мен Халық комиссарлар Советі және Халық ағарту комиссариаты «Ұлт өнерін дамыту шаралары» туралы бірнеше қаулылар қабылдады.

Елімізді аштық жалмап, халқымыздың сүйегі шашылып жатқан ауыр уақытта мұндай ірі шараларды іске асыру мықты жетекшілерді қажет етті.

Есімі тек қазаққа ғана емес, иісі түркі жұртына мәлім, Орта Азия мен Қазақстанға ортақ тұлға, аса үлкен қоғам және мәдениет қайраткері көзі тірісінде-ақ «Шығыстың Луначарскийі» атанған «Темір нарком» Темірбек Қараұлы Жүргеновтің (1898–1938) Қазақ АССР-нің Халық комиссары болып тағайындалуының маңызы айрықша болды. Бұған дейін Тәжік АССР-нің Қаржы наркомы (1929), Өзбек АССР-нің Халық ағарту комиссары (1930–33) қызметтерін абыроймен атқарған Т. Жүргенов өзінің мол тәжірибесіне сүйене отырып, күрделі де, қиын істерді атқаруға бар күшін жұмсады. Т. Жүргенов Кеңес өкіметін орнату, оны нығайту жұмыстарына белсене араласып, өзі өмір сүрген кезеңнің идеологиясына қалтқысыз сенді. Оның ұлтымыздың әдебиеті мен мәдениетін, ғылымы мен білімін, өнері мен тілін дамытуға қосқан орасан зор еңбегі бүгінгі таңда біртіндеп зерттеліп ел игілігіне айналып жатыр. Қайраткердің есімін қайта жаңғырту мақсатында зайыбы Дәмеш Ермекованың көмектесуімен алғашында белгілі фольклоршы Мардан Байділдаев, кейін тарихшы-ғалым Рамазан Сүлейменов, журналист, өлкетанушы Тынышбек Дайрабаев бастаған зерттеу жұмыстары жаңа толқын зерттеушілермен толыға түсті. Т. Жүргеновтің оқу-ағарту саласындағы еңбектері бойынша педагогикадан, тарихтан, қазақ әдебиетінен кандидаттық диссертациялар қорғалды.

Т. Жүргенов Ф. И. Голощекин тұсында «Ақтабан шұбырындыға» ұшырап, еңсесі езілген халқының рухын жани отырып сол кезде қолға алынған үлкен реформа-мәдени революцияны іске асыруға құлшына кіріседі. Л. И. Мирзоян: «Біздің Халық ағарту комиссариатымызға басшыларын жаңартып, нығайтылғаннан кейін бұл жұмысты жолға қояды деп сенуге болады. Өлкелік ұйымдардың көмегімен Жүргенов жолдас Халық ағарту комиссариатын ұлттық мәдени құрылысқа басшылық студияның шын мәніндегі штабына айналдырады деп ойлаймын», – деген сенімін артығымен ақтап шықты. Оның ерік-жігері мен қатаң талабы, Л. И. Мирзоян айтқандай, Наркомпросто тез арада мәдениет майданының бас штабына айналдырды. 1931–32 жылдардағы аштықтан әбден есеңгіреп, тоз-тозы шығып, босып кеткен ел-жұртты қайта жиып, топтастыру Т. Жүргеновтен қыруар күш-жігер мен ізденісті талап етті. Осының бәрі оның бойынан табылып, өзінің іскерлігін жарқырата көрсетті. Ол қазақ өнерінің көркемөнерпаздар дәрежесінде тоқырап қалған мимырт тірлігіне қозғау салып, күллі мәдениет жұмысын жандандырды. Мәдениет пен өнер, білім беру саласында қайта құрулар жасады. Өкіметтің театрға байланысты қаулыларын негізге ала отырып, барлық облыс орталықтарында театр труппалары мен студияларды ұйымдастырды. Соның нәтижесінде 1934 жылы Орал мен Семейде, Шымкентте, 1935 жылы Петропавл мен Ақтөбеде, 1936 жылы Қарағанды мен Жамбылда (қазіргі Тараз қаласында), 1938 жылы Гурьевте (қазіргі Атырау) облыстық қазақ театрлары ашылып, халыққа мәдени қызмет көрсете бастады. Сонымен қатар Алматы қаласында Ұйғыр музыкалық драма театры (1934) және Қызылорда қаласында Корей музыкалық драма театры (1937, 1968 жылдан Алматы қаласында) жұмыс істеді. 1933 жылы Семей қаласында ұйымдасқан орыс драма театры (қазіргі Лермонтов атындағы Мемлекеттік академиялық орыс драма театры) бір жылдан кейін Алматыға көшіп келеді. 1937 жылы Қазақстанда жалпы саны жиырма екі театр жұмыс істеді.

Т. Жүргенов театрдың ұлттық кадрларын режиссерлер мен актерлерді, суретшілерді, музыканттарды даярлауға мол еңбек сіңірді. Ол Москвадағы театрлық жоғары оқу орындары мен студияларында қазақстандық жас артистер мен режиссерлер үшін арнайы орын бөліп отыруына қол жеткізді. 1933 жылдың күзінде Москва театры комбинатына (қазіргі Луначарский атындағы мемлекеттік театр өнері институты (ГИТИС) қырық шақты талапкерді, 1934 жылдың басында Ленинградтағы (қазіргі Санкт-Петербург) сахна өнері техникумының жанынан ашылған қазақтың актерлік студиясына жиырма бес адамды жөнелтеді.

Т. Жүргеновтің тікелей басшылығымен 1934 жылдың 13 қаңтарында М. Әуезовтің «Айман-Шолпан» комедиясымен қазақтың музыкалық театры шымылдығын ашты. Театрдың қалай ашылғандығы туралы А. Жұбановтың, Қ. Жандарбековтің, Қ. Байсейітовтің, Ш. Жиенқұлованың, т. б. естеліктерінде, мақалаларында, монографияларында кеңінен айтылған. «Темірбекпен сөйлесіп шыққанда, Алатауды айырып, Қаратауды қайырып жібергендей жігермен үйге қайтатынбыз. Ал өнер саласында әрқайсымыз үшін сол Темірбектің жігері жетіспейтін», – деп ағынан жарылған А. Жұбанов сөзін

сабақтай келе: «Т. Жүргенов халық ағарту комиссары болып, өнер майданының «командованиесін» өз қолына алғаннан кейін бұрынғы тыныштық, «бейбіт заман» келмеске кетті. Өнер майданы қыза бұрқырай жөнелді», – деп асқан сүйіспеншілікпен жазған. Бір сәт қол қусырып отыруды білмейтін Т. Жүргенов 1934 жылы халық өнері қайраткерлерінің бүкілқазақстандық бірінші слеті мен 1935 жылы мәдени құрылыс қызметкерлерінің бірінші съезін өткізеді. Білім беру ісіне қаржы бөлуді алты есеге көбейтіреді.

Т. Жүргеновтің бар-жоғы үш-төрт жылдың ішінде Қазақстан мәдениеті мен өнерін биік белеске көтеруінің сыры тереңде тәрізді. Ол да өзінің алдыңғы қатарлы замандастарындай оқу-білімнің соңына ерте түседі. Сырдың атақты шайыры «Шахнаманы» парсы тілінен аударған Тұрмағамбет Ізтілеуовтен мол дәріс алған жас талапкердің әдебиетке деген құштарлығы да ерте оянады. Бастауыш мектепті Ақмешіт училищесінде оқып, ал 1917 жылы Уфа қаласындағы жер өлшеу училищесіне түседі. 1918–21 жылдары Торғай, Ырғыз, Ақмешіт өңірлерінде түрлі кеңес қызметтерін атқарып, компартия қатарына өтеді. Одан кейін екі жыл Орынбор рабфагінде оқып, одан соң Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің заң факультетіне түсіп, 1927 жылы тәмамдайды. Ол студент бола жүріп 1926 жылы Ташкентте орта білімді мұғалімдер даярлайтын Халық ағарту институтының орнына ашылған Қазақ педагогика институтының бірінші ректоры болған. Ол бірнеше тілде еркін сөйлеп, сол тілдерде жаза алған.

Ол ауыз әдебиетті жетік білген, сонымен қоса домбыра тартып, өлеңдер де шығарған. Орынборда студент болып жүргенде, қазақ әндерін жинаушы А. Затаевичтің көмекшілерінің бірі болған. А. В. Затаевич өзінің «Қазақ халқының мың әні» дейтін кітабына жазған түсініктемесінде ол туралы: «Сырдария өлкесінің өлеңдерін өте көп білетін интеллигент, байсалды жас қазақ – Темірбек Жүргенов маған Хиуадан шыққан Қоңырат руының өлеңдерінен ерекше бағалы хабар берді. Амал нешік өзінің туған Отанының ескі өлеңдерін білетін, өзінен көп нәрсе алуға болатын адамды, қаншама тырысқанына қарамастан, сарқа пайдалана алмадым», – деп өкінішпен жазған.

Т. Жүргеновтің энциклопедиялық мол білімі бар ғалымдығына оның қаламынан туған «Қазақстандағы мәдениет революциясы», «Қазақстандағы сауатсыздықты жою» кітаптары, «Саяси экономия» оқулығы, «Орта Азиядағы қазақ халқының күйлері», «Қазақ педагогикалық институтын құру», «Қазақ халқының ақындары мен жыршылары», т. б. очерктері мен мақалалары дәлел бола алады.

Т. Жүргеновтің лидерлік, саясаткерлік, және ұйымдастырушылық қабілет-қарымының молдығы оқу-ағарту саласында ғана емес, мәдениет пен өнердегі келелі істерді шешуіне де мол септігін тигізді.

Т. Жүргенов өзінің айналасына талантты қазақ ақын-жазушылары М. Әуезовті, Б. Майлинді, С. Сейфуллинді, Ғ. Мүсіреповті, С. Мұқановты және басқаларды топтастыра білді. Ол драматургтерге зор сенім артып театр репертуарын жаңартудың жолдарын ұсынды. Олар жазған пьесалар мен либреттолардың талқылауына өзі қатысып, құнды пікірлер білдірді.

Сол кезде Оқу комиссарының қарамағындағы өнер секторын басқарып отырған Ғ. Мүсірепов: «Біз Халық комиссары боп жаңадан келген Т. Жүргеновтің аса принципшіл де, табанды да және іскер адам екенін дереу аңғардық. Менімен әңгімелесе отырып, оның маған қайта-қайта ескерткені – бір жылдың ішінде музыкалық драма театрды ашуды дереу қолға алып, оған көмектесуімізді талап етті. «Қазақтың аса бай музыкасы, өлеңі, тамаша халық эпосы, – деді Жүргенов, – біздің өнерімізде өте нашар пайдаланып келе жатқаны, әрине, ашындырады», – деп еске алған.

Т. Жүргенов музыкалық театрды ашу мәселесін ұзаққа созбай дереу кіріседі. Әуелі музыкалық студия құрып, қазақ драма театрынан ән мен биге икемі бар актерлерді Ә. Қашаубаев, И. Байзақов, Қ. Жандарбеков, К. Байсейітова, Қ. Байсейітов, Ү. Тұрдықұлова, биге бейімі бар Ш. Жиенқұлова тағы басқа өнерлі жастарды өзі іріктейді. Ол «Айман-Шолпан» туралы пьеса жазуды М. Әуезовке, музыкасын И. В. Коцыкқа, режиссерлік жұмысын Ж. Шанинге зор сеніммен тапсырады. Ташкенттен Алматыға гастрольдік сапармен келген Али Ардобусты балет жұмысына көмектесуге шақырады. «Айман-Шолпан» пьесасының талқылау мәжілісіне қатысқан А. Жұбанов: «Темірбек көп сөйлеуді жек көретін, нағыз істің адамы еді. Ол екі суық сөзбен мәжілісті ашты да, Мұқаңа (Мұхтар Әуезовке) пьесаны оқытты. Әрине, сол кездің өзінде (1933) жиырмадан аса пьесаның авторы болған майталман драматургтің мына туындысы да, тыңдаушыларды қанағаттандырды. Тек өзінің соңғы сөзінде Темірбек былай деп жазды: «Мұхтар! Осы Басыбар демей-ақ, сол шалдың азан айтып қойған Көтібар атын өзіне қайтарсаң қайтеді. Қаншама мәдениетті ат қоямын, жаңа буыннан ондайды жасырамын дегенмен, басы бар болса, адамның басқа жақтары да болатынын бәрі біледі ғой. Маған десе Шекспир бұл жағынан аса қысылып, қымтырылмаған деседі ғой, – деді. Отырғандар біраз күлісіп, Мұқаң бұл ұсынысты қабылдап, сол арада-ақ келісімін беріп, Көтібар өз атымен қалды». Осы айтылған бір ауыз сөзінің өзінен Т. Жүргеновтің халықтың ұлттық фольклорын көздің қарашығындай сақтап, титтей де қылау түсірмей келер ұрпаққа жеткізудің үлгісі болғаны байқалады. Сонымен бірге Т. Жүргенов театрдағы көркемдік кеңестің негізін қалады. Жаңадан дүниеге келген әрбір пьеса, либретто және театрға қатысты басқа мәселелер жазушылар мен режиссерлердің және актерлердің арасында қызу талқыланды. Кейін бұл үрдіске айналып, барлық театрларда көркемдік кеңестер құрылды.

Т. Жүргенов өз қолымен спектакль қоймаса да, режиссерге тән қабілетін жете аңғарамыз. Оның музыкалық театрды ұйымдастыру қарсаңында жүргізген келелі істері режиссердің жұмысымен бірдей. Дәлірек айтатын болсақ, пьесаны авторға оқытып, оны бірнеше адаммен отырып талдауы режиссердің стол басындағы жұмысынан айырмасы жоқ. Екіншіден: Ж. Шанинмен бірлесе отырып, рөлді жаңылыспай бөлуге қатысуы да режиссерлік жұмысқа жатады. Үшіншіден: репетиция кезінде музыкалық театрдың ерекшелігі туралы ой-пікірлерін ортаға салып, Ж. Шанинге көп жәрдемдескен. Спектакльде халықтың ән мен музыкалық мұрасын талғаммен пайдаланудың жолын да өзі нұсқап отырған. Онымен қоса жоғарыда айтып өткеніміздей спектакль музыкасын жазатын сазгер мен спектакль биін қоятын балетмейстерді қателеспей

таңдауы да режиссерлік қабілетін танытады. Спектакль костюмдері де оның назарынан тыс қалмаған.

Ол кәнігі режиссердей театр репертуарына заман талабымен үндес шығатын пьесалар қажет екендігін тура ұққан. Драматург Б.Майлинге «Шұғаның белгісі» повесін пьесаға айналдыруды тапсырады. Пьесаны сахналау жұмысына тікелей өзі араласып, премьерадан соң спектакль жөнінде «Шұға» деген мақаласын жариялаған. Мақаладан Т. Жүргеновтің сахна өнерінің қыры мен сырын театртанушыдай жетік білетіндігі бірден аңғарылады. Ол прозалық шығарманы музыкалық театрдың өзіне тән ерекшелігін ескере отырып, қалай жасау қажеттігіне бағыт сілтеген. Бұдан прозалық шығармаларды инсценировкаалаудың алғашқы бастамасын байқауға болады.

М. Әуезовтің қаламынан туған «Хан Кене» пьесасының сахнадан көрсетілуіне де Т. Жүргенов көп көмектесті. Спектакль премьерасынан кейін «Хан Кене» деген мақаласын орыс тілінде жазып, «Казахстанская правда» газетінде бастырған.

Т. Жүргенов музыкалық драма театры жеке шаңырақ болып отау тіккеннен кейін оның актерлік құрамын жаңа орындаушылармен толықтыруға бел шеше кіріседі. Осыған байланысты 1934 жылдың жазында Бүкілқазақстандық өнерпаздар слетін өткізеді. Мәдени мұрасы ғасырлар бойы көшпенді өмір салтында жасалған халқының сол асыл қазынасының жарқырап көрінуіне мүмкіндік тудырды. Республикамыздың түкпір-түкпірінен ағылған небір өнерпаздар өнердің ел ішінде жатқанын тағы бір дәлелдеп береді. Енді ұйымдастырыла бастаған ұлт оркестріне Ахмет Жұбанов бармағынан бал тамған күйшілерді тандап алады. Қазақ әндерін зерттеумен шұғылданып жүрген Затаевич пен Ерзакович те бұлбұлдай сайраған, күміс көмей әншілерден көптеген жаңа әндерді нотаға түсіреді. Сол жылдары театрдың директорлық қызметін атқарған Қ. Байсейітов жиырма шақты әншіні театрға шақырып, келісім шарт жасасады. Өнді шебер орындаудан бірінші орынды жеңіп алған Ғарифолла Құрманғалиев сол слеттен кейін театрға қызметке келеді.

Слет кезінде буындары былқылдаған бишілердің өнері «Қазақта би жоқ, болмады» деген түсініктің тас-талқанын шығарып, бидің небір түрі бар екендігін жайып салды. Ел ішінен жиналған тума таланттардың күшімен өнерді өсіруге болатынын Т. Жүргенов осылай іс жүзінде іздестіріп тауып, олардың шеберліктерін шындауына қамқорлық жасап отырды.

* * *

Музыкалық театрдың репертуарын кеңейту мақсатында Ғ. Мүсіреповке «Қыз Жібек» лиро-эпосы бойынша либретто жазуды тапсырады. Спектакль музыкасын жазатын сазгер іздеп жүрген кезінде Қ. Байсейітовтің таныстыруымен Ленинградтан келген Е. Г. Брусиловскиймен жолығады. Оның фортепьяноға өңдеп жазған қазақтың халық әндерінің бір-екеуін және Құрманғазының «Серперін» тыңдап болғаннан соң, жас сазгердің табиғи дарынын қолма-қол байқап, «Қыз Жібектің» музыкасын жазуына сенім білдіреді.

Е. Г. Брусиловский қазақ халқының дүлділ әншілері Ә. Қашаубаев, Ғ. Құрманғалиев, К. Байсейітова, Қ. Жандарбеков, т. б. орындауларында қазақтың небір інжу-маржан әндерін тыңдап, солардың негізінде операның хорын, арияларын, биін, музыкасын тауып, клавирін үш ай мөлшерінде жазып аяқтайды. Т. Жүргеновтің адам тани білетін сұңғылалығының арқасында Е. Г. Брусиловский қазақтың ұлттық операсын алғаш жазған адам болып, қазақ театр тарихында қалды.

Е. Г. Брусиловский келген жылдан бастап, қазақтың жас өнерінің алғашқы қадамына елеулі еңбектер сіңіре жүріп, сазгерлік жұмыспен қатар түрлі ұйымдастыру және музыка зерттеу қызметтерімен шұғылданды. Қазақтың қол тимеген музыкалық соны мұрасымен танысып, халық әндерін музыкалы түрлі аспаптарға, дауыстарға лайықтап өңдей бастайды. Ол екі жыл ішінде екі жүз елудей ән мен күй жазып өңдеп, қазақ халқының өзіне тән музыкалық интонациясын да сақтай білді.

Т. Жүргенов «Қазақстандағы мәдениет революциясы» деп аталатын кітабының «Ескі басшылықтың қате істері туралы» деген IV тарауында мәдениет ісіне қатысты Голощекин басқарған жылдарда мәдениет ісінде кеткен қателіктерді өткір сынаған. Соның ішінде «Мектеп ісіндегі қателіктер», «Кадр даярлаудағы қате істер», «Көпшілік арасындағы саяси-ағарту жұмыстарын жүргізу ісіндегі қателіктер», «Тіл мәселесіндегі қателіктер», «Искусство ісіндегі кемшіліктер» деп тараушаларға бөліп қателіктердің түпкі себептерін ашып берген. «Искусство ішіндегі кемшіліктерді» талдаған кезде жаңа басшылық келгенге дейін (1933) Қазақстандағы жалғыз драма театрының құлауға шақ қалғанынан бастап, қазақ өнерінің кенже қалу себептерін: «Қазақтың көнеден қалған ескі мәдениет мұраларын пайдаланбаған, оларды зиянды зат деп келген», – деп қазақ елінің қоңыр домбырасы мен қобызын, жан жүректі тебіrentетін халық әндері мен билерін жарыққа шығармай тұншықтырылғанын, соның кесірінен «Қазақстанды мәдениет жүзінде көршілес ұлт республикаларынан 5–10 жылға кейінгі қалдырды», – деп қынжыла баяндаған. Тарихи-мәдени үрдіс ешқашан арттағы өмірдің, өткен ата-балалардың көркемдік тәжірибесінсіз, эстетикалық танымынсыз қия баса алмай тоқтап қалатынын шегелеп айтқан. Осы кітаптың «Кемшілікті жоюдың жолы» деген V тарауында жоғарыда аталған келелі мәселелер төңірегінде жаңа басшылық келгелі қандай істер тындырылғанына жан-жақты тоқталып, болашақта іске асырылатын істер ортаға салынған. Аз уақыттың ішінде театрлардан басқа, Алматыда музыка-балет мектебі, домбыра оркестрі, домбыра жасайтын шеберхана, филармония ашылғанын, т. б. қыруар істер тындырылғанын, соның ішінде халық музыка театрының халық аузындағы ән-күйдің негізінде құрылғанын және алдағы уақытта Москвадан 30 кісілік опера студиясын ашу жоспарланғанын мәлімдеген.

1936–1941 жылдардың аралығында кеңес үкіметі көпұлтты туысқан халықтар мәдениеті мен өнерін жақындастыра түсу мақсатында Москвада одақтас республикалар әдебиеті мен көркемөнерінің онкүндігін өткізуге кіріседі. Бұл одақтас республика құрамына кіретін республикаларға үлкен сын болды. Әсіресе, енді ғана еуропалық үлгіде көшіп түзей бастаған қазақ өнерінің сан ғасырлық мол мұрасын жиып-теріп, өзгелерге таныту мүмкіндігі үкімет пен өнер қайраткерлеріне зор жауапкершілік артты. Аталған

сыннан сүрінбей өтуге Т. Жүргенов тікелей ықпал етті. Ол театр қайраткерлерімен кеңесе отырып, Москваға музыкалы театрдан «Қыз Жібек» пен «Жалбырды» апару жөн деп табады. Қажырлы басшы елдің елдігі мен намысын қорғап қалатын сәттің туғанын әдебиет пен өнер адамдарына түсіндіруден жалықпады. Спектакль дайындығын күшейтіп, оны тікелей өзі бақылады. «Бір қарасаң, Темкең театрдан шығып бара жатады, енді бір кезде айнала көз салсаң, сенің қалай ойнап жатқаныңды қадағалап дәл қасында отырады» (Қ. Байсейітов), «Декада қарсаңында біздің қай уақытта ұйықтап тұратынымызға дейін бақылап отырды» (Қ. Жандарбеков), «Мемлекеттік көзқарас, республиканың ары деген жерде Темірбек барлық өзінің рухани күшін жұмсайтын. Олар Ораз Исаев екеуі бір ай бойы музыка театрының үйінде спектакльдердің, концерттің репетицияларында ертеңнен кешке шейін отыратын» (А. Жұбанов). Бұл айтылғандардан Т. Жүргеновтің темірдей қатаң тәртіп орнатып, репетициялардың үздіксіз өткізілуін қадағалағаны көрініп тұр. Осы айтылған естеліктерде 1–2 мамыр мейрамында да репетициялардың болғаны, онда да Т. Жүргеновтің актерлермен қатар жүргені айтылған. Тіпті Москваға бара жатқан кезде де Т. Жүргенов поезд составына екі вагон-клуб тіркетіп, күндіз-түні репетиция жүргізуді тоқтатпаған екен. Бұдан шығар қорытынды – Т. Жүргеновтің театр ісі мен шығармашылық процесті терең түсінетіндігі. Өнердің өріне шығу үшін талант пен бірге еңбек қажеттігін өзгелерге ұқтырып отырды.

Т. Жүргенов бастаған әдебиет пен өнер қайраткерлері Москваға апарылатын концерттік бағдарламаға халқымыздың төлтума, дара қасиеттерін танытатындай номерлерді таңдады. Бірінші бөлімге халықтың ойын-сауығын, тұрмыс-салтын бейнелейтін театрландырылған көріністерді: келін түсіру, қыз ұзату, жар-жар, ақындар айтысы, ақсүйек және серкеқұлақ ойындары мен ортекені кіргізеді. Екінші бөлімге жеке әншілердің орындауындағы әндер алынды. «Қай әнші қай әнді айтады деген мәселеге әбден мұқият қарадық. Ол үшін әншіге өзі білетін он шақты, кейде одан да көп ән салдырамыз, соның ішінде ең жақсы орындайтынын таңдаймыз. Сол ән тыңдау кезінде Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Мұхтар сынды ақын-жазушылар артистерге көп көмек көрсетті. Қалай айтқанда қай әннің характері ашыла түсетінін олар жақсы түсінетін еді, сондықтан ән айтушыларға қолма-қол келіп кеңес беретін, кей-кейде өздері ыңылдап айтып жөн көрсететін», – деп сол тұста халықтың абырой атағын ойлаған зиялыларымыздың концерт бағдарламасын бірнеше мәрте електен өткізіп, өзара қатал сыннан өткеннен кейін барып комиссия талқылауына жібергенін Қ. Байсейітов елжірей еске алған.

Шын мәніндегі мәдени феномен, мәдени құбылыс аз уақытта жасалмайтыны белгілі. Оны белгілі бір этностың ғасырларды көктей өтетін тарихи-әлеуметтік толғағы тудырады. Сондай бай мәдениеті бар төлтума бітімдегі өнер түрлерінің өзімізде тұнып тұрғанын мәдениет пен өнер қайраткерлері онкүндік кезінде танытып қайтты.

Коммунистік идеология тарихи, мәдени мұраны жаңа қоғам мүддесіне пайдалану идеясын сөз жүзінде мойындағанымен, іс жүзінде жүзеге асыртпай, халықтық көркем туындыларды партиялық, таптық тұрғыдан түсіндіру белең алып тұрған тұста ел ертеңін ойлаған зиялыларымыз халқымыздың сан ғасырлық асыл мұраларын жаһұттай жарқыратып көрсете алды.

Т. Жүргенов онкүндікке дайындықтың қалай жүріп жатқаны жайлы үнемі баспасөзге мәліметтер беріп отырды. Ол «Мәскеуге аттанар алдында», «Халық шығармашылығының мерекесі», «Қазақ өнерінің декадасы», «Қазақ өнері бүкіл одақтық сахнада» атты мақалаларында онкүндіктің маңызы туралы кеңінен тоқтады. Оның 1936 жылдың 1 мамырында «Казакстанская правда» газетінің бетіне шыққан мақаласында: «Декадада қазақтың музыкалық театры өнер көрсетеді. Ол небары екі жарым жыл жұмыс істейді. Алайда, қазақ халқының ғасырлар бойындағы жиналған үлкен мәдени мұрасын пайдалана отырып, ол осынау аз уақыттың ішінде шығармашылық биікке көтерілді. Театр жұмысы халық шығармашылығының рухына толы. Өзінің жастығына қарамастан, музыкалық театр Қазақстанда зор табысқа ие. Өйткені оның репертуары, музыкасы, билері нағыз халықтық өнердің принципіне негізделген. Музыкалық театрдың сахнасынан шыққан күйлер мен ариялардың далаға еніп, кең байтақ Қазақстанның шалғайдағы ауылдарында айтылуы кездейсоқтық емес. Музыкалық театр, қазақтың халық әндерімен қоса, өткенде күштеп ұмытылған халық билерін де жаңғыртты. Олар театрдың өңдеуінде қазақ еңбеккерлерінің сүйікті көрінісіне (ойынына) айналып, театр арқылы тұрмысына кеңінен енеді», – делінген. Ұлттың рухани әлеміне қазына болып қосылар соны сипаттағы өнер үлгісін дүниеге келтіру қашанда қиын, тарихи жүк екеніне тоқтала келіп, оның аз мерзім арасында Москвада театрлы қалада өнер көрсетуіне сенім білдіре жазды.

Бұл онкүндік көпұлтты кеңес халықтары өнерінің тарихындағы жаңа бір құбылыс болып, ұлт театрларына шығармашылық жаңа күш-қуат берді. Дәстүрлі онкүндік шымылдығын 1936 жылы наурыз айында Украина көркемөнері ашса, одан кейінгі кезек Кеңестік Орта Азия республикалары арасынан қазақ көркемөнеріне тиіп, мамыр айында қазақ әдебиеті мен көркемөнерінің онкүндігі өткізілді.

Музыкалық театрдың онкүндікке алып барған «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» спектаклі Мәскеу көрермендеріне зор әсер етіп, орталық баспасөздің жоғары бағасын иеленді. Спектакльге дарынды актерлерден К. Байсейітованың (Жібек пен Қадиша), Қ. Жандарбековтің (Бекежан мен Жалбыр), Қ. Байсейітовтың (Төлеген), М. Ержановтың (Елемес) қатысуы театрды зор абыройға ие етті. Бұлармен қатар, «Қыз Жібек» пен «Жалбырда» драмалық актерлеріміздің қатынасуы («Қыз Жібекте» Қ. Қуанышбаев – Базарбайды, С. Қожамқұлов – Бекежанның досын, «Жалбырда» Е. Өмірзақов кедей батырақты, Қ. Бадыров уезд бастығын ойнады) музыкалы драманы жандандыра түсті. Аталған актерлеріміздің орындаушылық шеберліктері бүкіл одақ көлеміне танылды. Одақтас республикалар қазақ халқының сарқылмас шығармашылық қуатын, баға жетпес рухани байлығымен танысты.

Қазақ артистерін көрермендердің қаншалықты ықыласпен қарсы алғаны туралы ақын Д. Бедный былай деген еді: «Мен жас қазақ театрының спектаклін асқан ықыласпен тамашаладым, маған ол сиқырлы көріністей әсер етті. Актерлік соншалықты дарынды, әсіресе, асқақ әнші Күләш Байсейітова жасаған бейне жан-дүниенді баурап алар тартымды еді».

Москвалықтарды қазақтың сазды әндері, күйлері мен билері ғана емес, жалпы қазақ халқының рухани байлығы, халықтың талантты ұл-қыздарының өнері таң қалдырып, қазақ өнерінің үлкен жемісті мерекесіне айналды. К. Байсейітованың таланты аса жоғары бағаланып, оған Кеңес Одағының халық артисі атағы берілді.

Қазақтың өнері мен мәдениетін, әдебиетін өркендетудегі үздік еңбектері үшін Қазақстанның бір топ артистері, жазушылары, мәдениет қайраткерлері ордендермен марапатталды. Солардың ішінде Т. Жүргенов, К. Байсейітова, С. Сейфуллин, Ж. Жабаев Еңбек Қызыл Ту орденін кеудесіне тақты. Онкүндіктен кейін бірталай артистер республиканың халық артисі және еңбегі сіңген артист деген атақ алды.

Москва жұртшылығы мен мәдениет қайраткерлері қазақ өнерінің осынша жетістіктерін ризалықпен қарсы алумен қатар, көптеген әділ, сын-кеңестер де айтып, тәжірибе бөлісті. Қазақ актерлері Москва театрлармен танысып, мұражайларын көрді, театрдың атақты қайраткерлерімен (К. С. Станиславский, Немирович-Данченко, т. б.) кездесіп пікір алысты.

Театр өнерін одан әрі өркендету мақсатында Қазақстан үкіметі бірнеше жаңа шаралар белгіледі. 1936 жылдың күзінде Москва консерваториясының жанынан Қазақтың опералық студиясы ашылды. Москваның Үлкен театрының балет мектебіне биге бейімді бір топ жастар жіберілді. Бұл қазақтың музыкалық драма театрын опера және балет театрына айналдыру жолындағы алғашқы шаралар еді.

Қазақ театр өнерінің аз уақытта зор табыстарға жеткенін ескере отырып, Қазақстан үкіметі 1937 жылы 27 ақпанында Қазақтың мемлекеттік драма театрының он жылдығына байланысты оған Қазақтың академиялық драма театры деген атақ беру туралы қаулы қабылдады.

Жиырмамыншы ғасыр басындағы формациялық секіріс қазақ халқы үшін өмір салтың ғана өзгеріске түсуі емес, барша арман-аңсардың да жанарып-жанғыруын талап етті. Мұндай өтпелі кезеңде, әрине, төлтума қасиетінен жаңылмай ілгері даму айрықша қиын еді. Соған қарамастан Т. Жүргенов дәстүрлі мәдениетімізге табан тіреп, жаңа сапалы биікке көтерілудің озық үлгісін көрсетті. Ол дәстүрлі мәдени тектен кіндік үзбей, жаңғыра түлеп, уақытпен үзеңгілес дамудың жолын сілтеді.

Т. Жүргенов қазақ театрын өркендетудің барлық амал-тәсілдерін қарастырды. Үкімет тарапынан тапсырылған өзге одақтас республикалардан маман режиссерлер, музыканттар, суретшілер, балетмейстерлер тағы басқа сахна мамандарын шақырту жұмысын тікелей өзі қадағалады. Ол сырттан келген мамандармен тез тіл табысып, қазақ театр мәдениетін көтеруге олардың білімі мен біліктіліктерін пайдалана алды. Басқа елде білім алып жатқан қазақ жастарына үлкен қолдау көрсетіп, оларға стипендия бөлдіріп отырды.

Т. Жүргеновтің бастамаларын қазақтың әдебиет пен мәдениет қайраткерлері қызу қолдап, өнердің барлық саласында жаңа белестер алына бастады. Солардың ішіндегі ең елеулісі қазақ театрына арнайы шақырылған орыс режиссерлерінің жұмысы болды. Дәл осы отызыншы жылдардан бастап көп ұлтты кеңес театрларында кеңестік реализм әдісін меңгеруге тұтастай бет бұрылды.

Пролетарии всех стран соединяйтесь

3

Ф.О.Р.
Н.К.П.
Рабочих Факультетов
УДАРСТВЕННЫЙ
и др. Факультет
С.С.С.Р.

СВИДЕТЕЛЬСТВО.

Выдано сие гражданину Жургенову Темир-Бек Государственным Рабочим Факультетом К.С.С.Р. в г. Оренбурге о том, что он Жургенов по окончании полного курса означенного Рабфака по техническому отделению сдал все зачеты по всем предметам и выдержал соответственные испытания в Испытательной Комиссии по следующим предметам:

1. Математика (алгебра, геометрия, тригонометрия
2. Физика и химия.
3. Русский язык.
4. По осмотру графических работ.
5. Историческому материализму
6. -

М. 2. М. М. М. М.

и потому имеет право, как лицо, окончившее рабочий факультет, состоящий в ведении Отдела Рабочих Факультетов Главпрофобра РСФСР на поступление в одно из общих либо технических высших учебных заведений вне очереди по развёрстке мест, предоставленных Отделом Рабфаков в высших учебных заведениях.

Подлинное подписали:

Председатель испытательной Комиссии Проф. Сакоцкий.

О р е н б у р г

27 и ю н я 1922 г. Ч л е н ы:

- К. Торопов,
- Яловиков.
- А. Тормаков.
- Кабезин.
- В. Максимов.
- В. Струнинокий
- А. Пьянкович

Уполномоченный Главпрофобра РСФСР по Киргизской Республике И. Маркерич

Секретарь Рабфака В. Д и к.

Подлинным верно;

Секретарь Подномочного Представительства

КССР при ТурЦИКе.

Handwritten signature of the representative.

19 декабря 1922 года
г. Т а ш к е н т

СПРАВКА

Дана настоящая справка тов. Изтлеуову Т. в том, что он действительно работает в Народном Комиссариате Просвещения КАССР в качестве сотрудника лит. част., месячный оклад _____ руб.

Справка выдана на предмет _____.

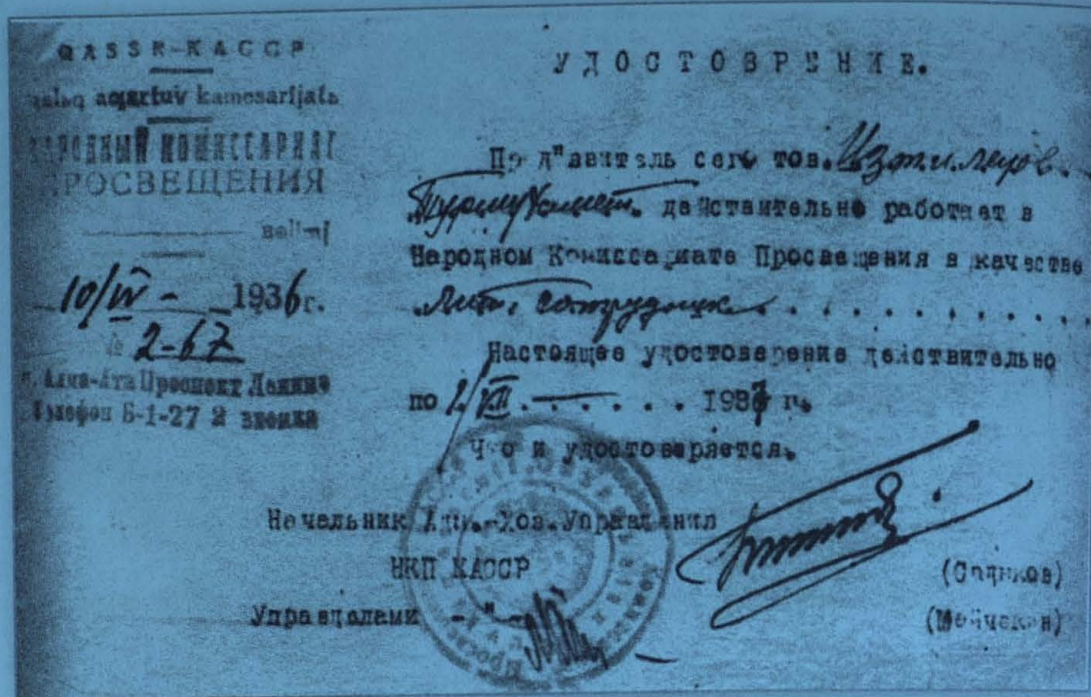
Управ. делами НКП КАССР

/Майчекин/

16/1-1936 г.

№2-14

Т. Изтлеуудының Халық ағарту комиссариатында жұмыс істейтіні туралы куәлік (16.1.1936 ж.)

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Представитель сего Изтлеуов Турмухамет действительно работает в Народном Комиссариате Просвещения в качестве лит. сотрудника.

Настоящее удостоверение действительно по 1/IV-1936 г.

Что и удостоверяется.

Начальник Хоз. Управления
НКП КАССР

(Садиков)

Управ. делами «__»

(Майчкин)

10/IV-1936 г.

№2-67

г. Алма-ата Проспект Ленина

Телефон Б-1-27 2 звонка

Т. Изтлеуұлының Халық ағарту комиссариатында жұмыс істейтіндігі туралы куәлігі (10.04.1936 ж.)

**ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 1.
ЗАСЕДАНИЯ КОМИССИИ ПО ПЕРСОНАЛЬНЫМ ПЕНСИЯМ ПРИ СНК КССР.**

от 15 января 1987 г.

СЛУШАЛИ: Постановление Президиума КазЦИКа от 21 декабря 1986 года за № 77 о назначении персональной пенсии переводчику "Шах-Наме" на казахский язык тов. Изтлеуову в размере 250 руб. в месяц с 1-го января 87 г.

ПОСТАНОВИЛИ: Согласно постановления Президиума КазЦИКа от 21го декабря 1986 г. за № 77, назначить переводчику произведения знаменитого Иранского поэта Фердауси "Шах-Наме" на казахский язык, тов. Изтлеуову Турмухамбету персональную пенсию в размере 250 руб. в месяце с 1-го января 1987 года пожизненно.

П/П ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ШАЙЛИКОВ.
СЕКРЕТАРЬ УСТИНОВА.

ВЫПИСКА ВЕРНА:

**Выписка из протокола №1
Заседания Комиссии по персональным пенсиям при СНК КССР**

От 15 января 1937 г.

Слушали: Постановление Президиума КазЦИКа от 21 декабря 1936 года за №77 о назначении персональной пенсии переводчику «Шах-Намэ» на казахский язык тов. Изтлеуову в размере 250 руб. в месяц с 1-го января 37 г.

Постановили: Согласно Постановлению Президиума КазЦИКа от 21 декабря 1936 года за №77, назначить переводчику произведения знаменитого иранского поэта Фирдоуси «Шах-Намэ» на казахский язык, тов. Изтлеуову Турмухамбету персональную пенсию в размере 250 руб. в месяц: с 1-го января 1937 года пожизненно.

П/П Председатель Шайликов.
Секретарь Устинова.

Выписка верна:

Пенсия тагайындау туралы хаттаманың фотокөшірмесі

Қазақ АССР Орталық Атқару комитетінің
президиумына.

Президырі төрағасы - Ұзақбай Құлымбетов.

Қазақстанның қалың ағуы
Ғаруылар қозғамының сүйенісі
Тұрмағамбет Ізгілігі.

Қат.

• Мен қалғым 40 ғалдан ірі ағуымен қатар
етіп келемін. Бул кеп ғалды елентерің баспағы
басым қайтп бағаларың, Ғырген сох бұдан 3-4 ғал
ірін осы ғалымас білмеді білетін дос- ғарандарың
Әлекстан Наркомы Ғыргеніңке, ғалым Дыбоқың
оғуыда ғалымдас адам. Тігің ғалымасы Тіңің
дәтте. Мәскеудегі ұлы ғаруы Ғоркыңе тілегімді білді
Бул араматталды маған бірген еғуы: Пердасыңды
мың ғалды тоғуың білатымдығың айтп. Чак-наманы
Қазаққа аудару болды. Отқан ғалы мажда
Хаккрајом Меэројен ғалды айтдан Алматы
сағуыда. Чак-наманы бітіріп беруді парға өткі
Партыаның басасы ағын сөксе бул мұдәтін
алғалып Чак-наманы бітіріп бердім. Отқан
бул еңігімді еңізің турған үкімет Комиссиясы
Ғалы мұң басасы Ғыргенің (мыңелері Токін Аспанды
арып, Ғалып, Ғудайлығ, Тобыт, Абат) болып ірі ғалы
қалдыр алды. Ізіндегі болып ғалған қың сөздәрді
ылым ісімен біріктіріп, Ғыргеніңке 4 том етіп баспа
дау шығарып ғалды ғалды.
Ғалымды ғалың тілегім: Ғалы білім ылоғалды ғалым
ылым бул Ғалы ғалды Ғалымет ісің ғалды ағуы
Тың ғалы. Енді мыңба бісе турған турғанма ғалы
елімің ортасында болып дем алың іздә. Капты оты
ғалы еңігімді бағалып үкімет төрағаман маған
тыңты пенсия біжиреңіз

Наркомпротың ғалым
Ғалыметің бітіріп
1975-1975

12

ҚазАССР Орталық атқару комитеті президиумының төрағасы Ұ. Құлымбетовке
Т. Ізтілеуұлының хатының көшірмесі

Қазақ АССР Орталық атқару комитетінің президиумына
Президиум төрағасы – Ұзақбай Құлымбетовке

Қазақстанның халық ақыны
Жазушылар қоғамының мүшесі
Тұрмағамбет Ізтілеуовтен

ХАТ

Мен халқыма 40 жылдан бері ақындықпен қызмет етіп келемін. Бұл көп жылдық еңбектерім баспадан шықпай бағым қайтып, бағаланбай жүрген соң, бұдан 3–4 жыл бұрын осы жайымды өзімді білетін дос-жарандарым: Өзбекстан Наркомы Жүргеновке, ғалым Диваевқа, оқуда қаламдас адамым тәжік ғұламасы Айниға айттым. Мәскеудегі ұлық жазушы Горькийге тілегімді білдірдім. Бұл азаматтардың маған берген ақылы: Фирдоусидың мың жылдық тойының болатындығын айтып «Шаһнаманы» қазақшаға аудару болды. Өткен жылы майда Қазкрайком Мирзоян жолдас ауылдан Алматыға шақырды. «Шаһнаманы» бітіріп беруді парыз етті. Партияның басшысы айтқан сөзге бұл міндетін атқарып «Шаһнаманы» бітіріп бердім. Бұл еңбегімді өзіңіз құрған үкімет комиссиясы жеті кісі, басшысы Жүргенов (мүшелері Сәкен, Аспандияров, Қабылов, Құдайберген, Сәбит, Абат) болып бәрі қаратып қабылдап алды. Ішіндегі толып жатқан қиын сөздері ғылым ізімен тәртіптен ұғындырып 4 том етіп басуды олар ұйғарып, қаулы қылды.

Үкіметке ендігі тілегім: жас болса ұлғайды және де арызым бар. Жұрт қатарлы қызмет істеу қазір ауыр тиіп жүр. Енді, мүмкін болса, туған-туыстарыма қауышып, елімнің ортасында болып демалайын. Азды-көпті атқарған еңбегімді бағалап үкімет тарапынан маған тиісті пенсия бұйырыңыз.

Наркомпростың ғылыми
қызметкері

Ізтілеуов

1936-1939 ж.

*ҚазАССР Орталық атқару комитеті президиумының төрағасы Ұ. Құлымбетовке
Т. Ізтілеуұлының хатының мәтіні*

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Дано настоящее Итлеуову Турмагамбету в том, что он действительно является персональным пенсионером Наркомсобеса КССР, получает пенсию 300 руб. в месяц.

Настоящее удостоверение выдано временно взамен пенсионной книжки.

Врид. зам Наркома КССР

/Гунина/

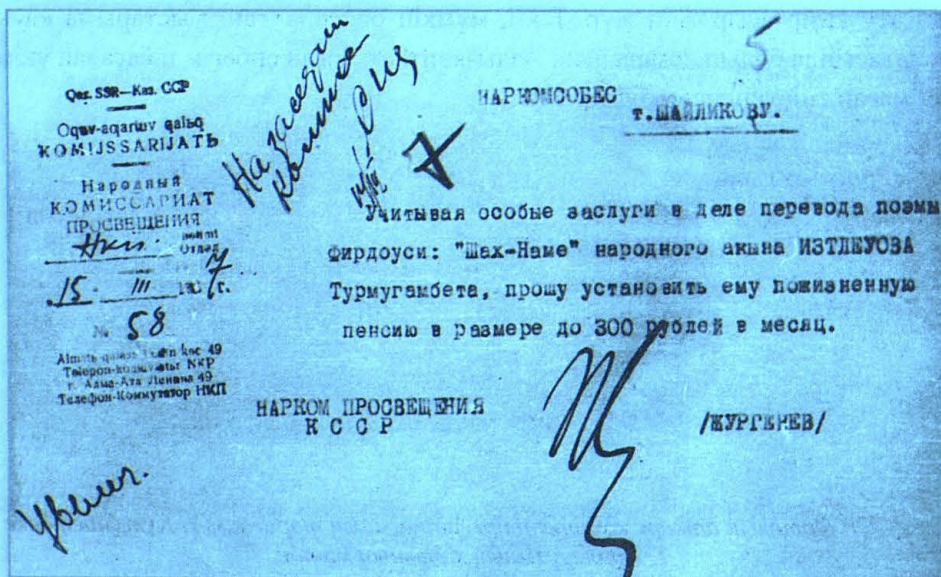
Секретарь

/Устинова/

9.03.1937 г.

№3-58

Т. Итлілеуұлының пенсионер екені туралы куәліктің түпнұсқасы

В Ы П И С К А

Из протокола № 18 Заседания Комиссии по Назначению персональной пенсии при С.Н.К. К.С.С.Р. от 21/XI-37 года.

ПРИСУТСТВУЮТ: От НКСО тов. АРЬКОВА
От Каз. Военкомата ВЯЗОВЦЕВ
От НКСО тов. НЕСТЕРЕНКО

Председатель - тов. АРЬКОВА
Секретарь - тов. НЕСТЕРЕНКО

С Л У Ш А Л И: Сообщение о персональном пенсионере ИЗТЛЕУЛОВЕ Т. разоблаченного как врага народа прожив. в Кармакчинском районе.

ПОСТАНОВИЛИ: ИЗТЛЕУЛОВА Т. из списка персональных пенсионеров исключить как врага народа и его личное дело сдать в архив Н.К.С.О.

В Е Р Н О:

ВЫПИСКА

Из протокола № 18 Заседания Комиссии по назначению персональной пенсии при С.Н.К. К.С.С.Р. от 21/XI - 37 года.

Присутствуют: От НКСО тов. Арыкова
От Каз. Военкомата Вязовцев
От НКСО тов. Нестеренко

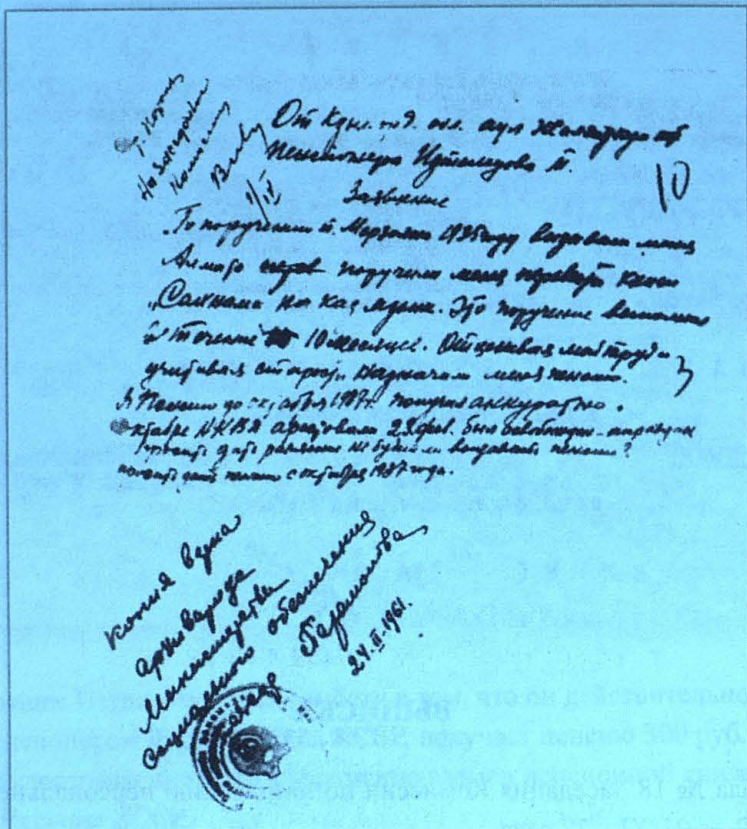
Председатель - тов. Арыкова
Секретарь - тов. Нестеренко

Слушали: Сообщение о персональном пенсионере Изтлеуове Т., разоблаченном как враг народа, прожив. в Кармакчинском районе.

Постановили: Изтлеуова Т. из списка персональных пенсионеров исключить как врага народа и его личное дело сдать в архив Н.К.С.О.

Верно:

Т. Изтлеуұлының пенсиясын тоқтату туралы №18 хаттама көшірмесі

От Кзыл-Орд. обл. аул Жалгызкум от пенсионера
Изтлеуова Т.

ЗАЯВЛЕНИЕ

По поручению т. Мирзояна в 1935 году вызвали меня в Алматы, поручили мне пере-
вести книги «Шахнама» на каз. язык. Это поручение выполнено в течение 10 месяцев.
Оценивая мой труд, учитывая старость, назначили мне пенсию.

Я пенсию до октября 1937 г. получал регулярно. В октябре НКВД арестовали.
23 фев. был освобожден-оправдан. Прошу разъяснение: не будут ли выдавать пенсию?
Прошу дать пенсию с октября 1937 года.

На заседании Комиссии
1/IV.1938 ж.

Т. Изтілеуұлының 1937 жылы қазанда тоқтатылған пенсиясын төлеу туралы өтініш
хатының фотокөшірмесі

№ 7104
13/10/37
Қазақстанның Социалистік қамсыздандыру
Комиссариатына
Т. Ізтілеуовтен
1937.

Мен 1936 жыл Социалистік қамсыздандыру қаржы-
сынан айына 300 сомнан пенсия алып тұратын
болып едім. Соңғы кездерде саяси мекеменің
қарауында тұтқынға алындым.
Сонан сентябрь айында босанып едім.
1937 жылдың октябрь айынан бастап пенсия
ақшамды алып пайдаланғаным жоқ.
Жауап беріп, сотталмай шықтым.
Бірақ справка жібере алмай отырмын.
Пенсия ақшамды жіберуіңізді өтінемін.
Т. Ізтілеуов

Қазақстанның Социалистік қамсыздандыру
комиссариатына Т. Ізтілеуовтен

АРЫЗ

Мен 1936 жылы қамсыздандыру қаржысынан айына 300 сомнан пенсия алып тұратын болып едім. Соңғы кездерде саяси мекеменің қарауында тұтқынға алындым.

Сонан сентябрь айында босанып едім. 1937 жылдың октябрь айынан бастап пенсия ақшамды алып пайдаланғаным жоқ. Жауап беріп, сотталмай шықтым. Бірақ справка жібере алмай отырмын. Пенсия ақшамды жіберуіңізді өтінемін.

7/ХІІ – 38 ж. (Т. Ізтілеуов)

Т. Ізтілеуовтың Қазақстанның Социалистік қамсыздандыру
комиссариатына жазған арызы

Әдебиетші, журналист Мардан
 Байділдаев Қызылорда облысы,
 Қармақшы ауданы, Ленин атындағы
 совхозға Алматыдан арнайы келіп
 1957 жылдың 15 декабрь күні
 Тұрмағамбет Ізтілеуовтің аударған
 «Шахнамасының» осы өз қолжазбасын
 іздеп тапты.
 Араб әрпі, 35 дәптер, 815 бет.

Әдебиетші, журналист Мардан Байділдаев Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Ленин атындағы совхозға Алматыдан арнайы келіп, 1957 жылдың 15 декабрь күні Тұрмағамбет Ізтілеуовтің аударған «Шахнамасының» осы өз қолжазбасын іздеп тапты. Араб әрпі, 35 дәптер, 815 бет.

М. Байділдаев 1957 жылдың 15 декабрінде Тұрмағамбет Ізтілеуұлының «Шахнама» аудармасының қолжазбасын алған.

СССР Прокуратура
 Прокуратура СССР
 Область Карагандинская
 ПРОКУРАТУРА
 ПРОКУРАТУРА
 Карагандинской области
 Карагандинской области
 Отдел КП
 № 5-3640
 г. Караганда

Гражданину ТУРМАГАМБЕТОВУ А.
 прожив. Кармакчинский район,
 совхоз им. Ленина.

По данным архивных отделов УКГБ при Совете Министров Казах-
 ской ССР по Южно-Казахстанской, Кызыл-Ординской, Актыбинской об-
 ластей и также учетно-архивных отделов КГБ Казахской ССР и КББ
 при Совете Министров СССР, сведений о судимости ИЗТЛЕУОВА Турма-
 гамбета не имеется.

Прошу уточнить когда, где и за что Ваш отец был осужден.
 Проходили ли по делу другие лица.

Уточнить правильную фамилию отца. Иначе розыск архивного
 дела положительный результат не дает и жалоба Ваша не может быть
 разрешена.

Зам.ПРОКУРОРА ОБЛАСТИ
 СТАРШИЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ: *Абдулкадыров* /АБДУЛКАДЫРОВ/.

Гражданину Турмагамбетову А.
 Прожив. Кармакчинский район,
 Совхоз им. Ленина

По данным архивных отделов УКГБ при Совете Министров Казахской ССР по
 Южно-Казахстанской, Кызыл-Ординской, Актыбинской областям и также учетно-ар-
 хивных отделов КГБ Казахской ССР и КББ при Совете Министров СССР, сведений о
 судимости Изтлеуова Турмагамбета не имеется.

Прошу уточнить, когда, где и за что Ваш отец был осужден. Проходили ли по делу
 другие лица.

Уточнить правильную фамилию отца. Иначе розыск архивного дела положительный
 результат не даст, и жалоба Ваша не может быть разрешена.

Зам прокурора области
 Старший советник юстиции: /Абдулкадыров/

8.XII.1958 ж.

**ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА
КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА**

Тов. ХРУЩЕВУ Н.С. и МЕЛЕНИНУ А.Н.

**Копия: ПРЕДСЕДАТЕЛЮ КОМИТЕТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР**

Тов. СЕМИЧАСТНОВУ В.Е.

ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПРОКУРОРУ СОЮЗА ССР

Тов. РУМЕНКО Р.А.

От гражданина - рабочего ТУРМАГАМБЕТОВА А.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Я - сын известного казахского народного поэта-акына ТУРМАГАМБЕТА Итлеуова, его законный наследник. Отец мой в течение 1937-1939 годов арестовывался как "враг народа" органами НКВД в Кармакчинском районе Кызыл-Ординской области /тогда Кызыл-Казахстанской обл./ и просидев 1,5 года /октябрь 1937 - апрель 1939 / Кармакчинской и Чимкентской тюрьмах, был временно освобожден в апреле 1939 г. Вернувшись из заключения домой с плохим здоровьем, 15 мая 1939 г. он в муках умер. Но через три дня /18 мая 1939 г./ после смерти отца, вновь пришли сотрудники НКВД арестовать его еще раз, но его уже не было в живых, а через год пришли и снесли надгробный памятник, который установили родственники у могилы поэта.

Тогда же, в связи с объявлением его "врагом народа" и физическим уничтожением, была снята с плана издания 1937 года "Казгосиздата" его книга "Шах-намэ", написанная по мотивам

Кроме того сообщая фамилии людей, которые знают и находились в заключении с Т.ИЗТЛЕУОВЫМ и фамилии следователей по этому делу :

1. КУМЕКБАЕВ Т. - чл.КПСС, Герой Советского Союза. Прож.Кармакчинский район, Кызыл-Ординской области.;
2. АЯПОВ У. - пенсионер. Прож.Кармакчинский район,Кзыл-Ординской области, совхоз им.Ленина.
3. НАНЕТШАЕВ К. - чл.КПСС, секретарь парткома Кармакчинского совхоза, Кызыл-Ординской области;
4. МОЛДАБАЕВ К. - чл.КПСС,работник Кармакчинского Райисполкома, Кызыл-Ординской области /бывший работник НКВД/;
5. НИЕТБАЕВ А. - чл.КПСС, директор Промкомбината, Кармакчинского района, Кызыл-Ординской области;
6. БРЕКЕШЕВ А. - чл.КПСС, председатель поссовета Кармакчинского района, Кызыл-Ординской области;
7. КОМЫБАЕВ У. - чл. КПСС, работник Кызыл-Ординской областной милиции, / бывший работник НКВД/;
8. ПЯТКИН - чл. КПСС, пенсионер, прож. г.Киев, /быв.работник НКВД/
9. АРЫСТАНОВ Ж. - чл.КПСС, пер.пенсионер, проживает г. Алма-Ата,
10. ТАЖИБАЕВ А. - чл. КПСС, Казахский поэт, прож.:г.Алма-Ата, ул. Курмангази,59, кв.45.
11. КАРАТАЕВ И. - чл.КПСС, Казахский лит.критик, прож.:г.Алма-Ата проспект Абая, 47, кв.67.
12. КОЛЧУГУЛОВ А. - чл.КПСС, бывший работник НКВД, проживает в гор.Алма-Ате, работник Совета Министров Каз.ССР.

/ТУРМАГАМБЕТОВ/

Ә. Тұрмағамбетұлының Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Н. С. Хрущевке, А. Н. Шелепинге, КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасы В. Е. Семичастныйға, КСРО-ның Бас прокуроры Р. А. Руденкоға жазған өтініші

*Керемет
сөздері кіші/57*

КСРО Орталық Комитеті Президиумының мүшесі,
Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің
Бірінші Секретары

Н. Н. Балтаев қолдасын.

Көшірмесі: Қазақ ССР прокуроры А. Назаров қолдасын.

Қызылорда облысы Қармақшы ауданы
Ленин атындағы совхоздың жұмысшы-
сы Тұрмағамбетов Әдірауықтан

Ақша

РСФСР қылмыс заңының 56-статиясы бойынша айыпталған, Қазақ ССР-інің оқу халық комиссариаты, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бюросының мүшесі Темірбек Қараұлы Жүргеновпен байланыс бар деп, 1937 жылы менің өміріме Ізтілеуов Тұрмағамбетті қауаңда тартты.

Ізтілеуов Тұрмағамбет 1889-жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Қармақшы ауданы Ленин атындағы № 10 ауылдық советі "Өндіріс" колхозында туған. /1937 жылы осылай аталған/. Қауаңда тартылғанға дейін осы колхозда тұрды, колхоз мүшесі болды. Ал 1934 – 1936 жылдары Алматыда, Қазақ ССР Оқу Халық Комиссариаты қарауында аудармашы, ғылыми қызметкер болып жұмыс атқарды. Осы кезде Барсы ақын Фердоусидың "Шах-намесін" Шығыс тілінен қазақ тіліне аударып шықты. Осы едбегі үшін халық ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуовке республикалық Партия, Совет органдарының 1936-жылғы қаулысы бойынша мемлекеттен өмірлік дербес пенсия берілді.

Бұдан кейін

Әкемнің халық жауы деп айыпталуына 19 жыл бойына /1937 – 1956 ж/ Мен де моральдік жағынан көп соқым көрдім, тек 1956 жылы Партияның тарихи XX с"езінің шешімінен кейін ғана, әділ, шешімге ие болып еңкейген әңсемді көтердім. Бүргенөвпен байланысы бар деген менің әкеме таққан айыпты да қазіргі күні орнына әкелі ашылып отыр. Оған дәлел СССР Жоғарғы Соты әскер коллегиясының 1957 жылы 18 апрелдегі шешімі бойынша, Бүргенөвтің ісі қайта қаралып, жаңа жағдайдың ашылуына байланысты қылмысы жоқ деп табылды, ісі қысқартылды. Бүргенөв өлгеннен кейін ақтады.

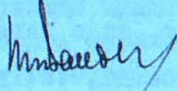
Тұрмағамбет Істілеуов қарапайым халықтың ортасынан шыққан, өз өмірін ел мүддесін хырлауға арнаған республикамыздың белгілі халық ақыны еді. Ол кісінің халық жауы болуы мүмкін емес, орнына зала деп білемін. Бұл жайындағы істі қайта қарауды өтініп, бұдан бұрында арыс өтінісімді. Ол хабар ала алмай отырмын.

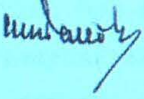
Сондықтан Істілеуов Тұрмағамбеттің 1937 жылғы Шымкентте қаралған қылмысты істер делосын тауып алып, қайта қарауға комектесулеріңізді көптен-көп өтінемін.

Арыз ұсынушы: /А. Тұрмағамбетов/

20/II - 58 ж.

Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы
 Н. И. Беляевқа Тұрмағамбет баласы Әбдірауып Тұрмағамбетовтің жазған хаты

СССР ПРОКУРАТУРАСЫ Қазақтың Советтік Социалистік Республикасының ПРОКУРАТУРАСЫ		ПРОКУРАТУРА СССР ПРОКУРАТУРА Казахской Советской Социалистической Республики
г. Алма-Ата, ул. Советская, дом № 50		
21. февраля 1959 г. № 5-457з-58г.	При ответе сослаться на наш номер и дату Гр-ну ТУРМАГАМБЕТОВУ Абдирауфу.	
Сообщая, что по Вашей жалобе производилась проверка. Проверкой установлено, что ИЗТЛЕУОВ Турмагамбет, арестованным и осужденным не значится.		
ЗАМ. ПРОКУРОРА КАЗАХСКОЙ ССР ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ 3 К Л А С С А : -		 /А. ЧУРБАНОВ/

СССР ПРОКУРАТУРАСЫ Қазақтың Советтік Социалистік Республикасының ПРОКУРАТУРАСЫ		ПРОКУРАТУРА СССР ПРОКУРАТУРА Казахской Советской Социалистической Республики
г. Алма-Ата, ул. Советская, дом № 50		
9. февраля 1963 г. № 5не/9-63г.	При ответе сослаться на наш номер и дату. Гр-ну ТУРМАГАМБЕТОВУ А.	
Сообщая, что Ваш отец ИЗТЛЕУОВ Турмагамбет 1882 года рождения в 1937-1938 годах дважды задерживался Кармакчинским РО НКВД Кзыл-Казахстанской области и непродолжительное время содержался в камере предварительного заключения раймилиции, а затем из-под стражи был освобожден и в 1939 году умер у себя дома.		
Данными компетентных органов и опросом лиц, знающих ИЗТЛЕУОВА установлено, что он ни в 1937, ни в 1938 годах к судебной ответственности не привлекался и не судился и таким образом считать его судимым нет оснований.		
ЗАМ. ПРОКУРОРА КАЗАХСКОЙ ССР ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ 3 К Л А С С А		 (А. ЧУРБАНОВ)

Ә. Тұрмағамбетовтің өтінішіне Қазақ ССР прокуратурасының
 1963 жылдың 9 тамызында берген жауабы (фотокөшірме)

ПРОКУРАТУРА СССР

**ПРОКУРАТУРА КАЗАХСКОЙ СОВЕТСКОЙ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСУБЛИКИ**

г. Алма-Ата, ул. Советская, дом №50

9 августа 1963г.
№ 5 ж. /9-63

При ответе ссылаться на наш
номер и дату.

Гр-ну **ТУРМАГАМБЕТОВУ А.**
Кзыл-Ординская область, Кармакчинский
район, совхоз им. Ленина

Сообщаю, что Ваш **Изтлеов Турмагамбет** 1882 года рождения в 1937-1938 годах дважды задерживался Кармакчинским РО НКВД Южно-Казахстанской области и непродолжительное время содержался в камере предварительного заключения раймилиций, а затем из-под стражи был освобожден и в 1939 году умер у себя дома.

Данными компетентных органов и опросом лиц, знающих **Изтлеова** установлено, что он ни в 1937, ни в 1938 годах к судебной ответственности не привлекался и не судился и таким образом считать его судимым нет оснований.

Зам.прокурора Казахской ССР
Государственный советник юстиции
3 класса
(подпись) (А.Чурбанов)

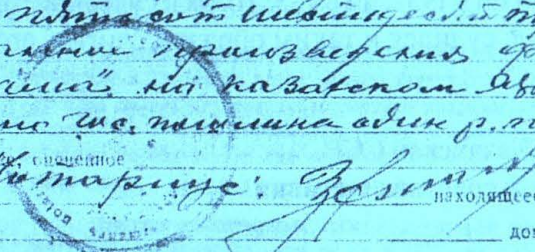
СВИДЕТЕЛЬСТВО

О ПРАВЕ НАСЛЕДОВАНИЯ ПО ЗАКОНУ

Город Аксу тысяча девятьсот шестьдесят третий года
 Сел Аксу месяца марта дня.
 Я, Турмагамбет Садуақас Ахметов
 Государственной нотариальной конторы Аксу
 абт. кр. кр. код сер. _____ удостоверяю, что наслед мком
 ко всему имуществу гр. Измисова
Турмагамбета умер _____ является сын Тур-
магамбетов Абдрауық, признан Великим
Ауыл советі, Кармакшик район

Нотариальная контора имела в виду следующее наследственное имущество авторские права
на все литературные произведения
Измисова Турмагамбета и ав-
торский договор в сумми (2063 р. Док) Же-
тисейки Измисов Шеймуродов турм р. дик.
за Исмисови произведения Измисови
«Шах-нама» на казакском языке.
Возложено ше. милиция адик р. то респука

по страховой описи, с выданное _____
 по улице _____ находящиеся в гор. _____
 дом № _____

Әбдірауып Тұрмағамбетовтің Т. Ізтілеуұлының қолжазбаларының заңды мұрагері екендігі туралы нотариустың заңдастырған куәлігі

П А С П О Р Т

Действителен по 17 Апрель
1942г.

1. Имя, отчество, фамилия *Измеледов
Турмухаммедий.*

2. Время и место рождения *1882г Ю.К.Обл.*

*аул. №10 Карможинск. гр-н
Косая.*

3. Национальность

4. Социальное положение *Служеб.*

5. Постоянное местожительство *Казань.*

г. Азия Азия

6. Отношение к военной службе

7. Собственноручная подпись владельца паспорта

Турмухаммедий

АН № 561819

Турмагамбет Изтілеуұлының төлқұжатының көшірмесі

Искусство достойное Сталинской эпохи

„ПРАВДА“ и „ИЗВЕСТИЯ“ О ДЕКАДЕ

МОСКВА, 17 мая (ТАСС). Сегодняшний номер «Известий» можно считать казахстанским. Кроме передовой «Счастье народа» и приложения «Сегодня в номере», сделанного в казахской орнаментовке и расположенного рядом с заголовком газеты, вместо «Сегодня в номере» — искусству Казахстана посвящена вся четвертая полоса.

«В серии истории народов СССР», систематически печатающейся в «Известиях», сегодня дается специальная статья профессора С. Асфендарова «Казахи».

В статье «Жер-Уюк» народом просвещения Казахстана т. Журженев пишет о врагах казахского народа, казахской литературы, казахского искусства. Кроме народных поэтов, — указывает т. Журженев, — создавших свои произведения в самой бедняцкой гуще, в парде, казахская нация знает и другую категорию — трубадуризм ханства, посетелей реакционной культуры. Они утверждали, что нет у казахского народа перспектив для самостоятельного развития и видели возможность развития народа только в насажении иноземной, в первую очередь средневековой мусульманской культуры. Эта группа поэтов ведет свою историю от известного проповедника ислама в казахстанских степях — Софи-Алдира, жившего в семнадцатом веке.

Отрицали возможности самостоятельного развития казахской куль-

туры и первые посетители европейской культуры, начавшие свою деятельность с момента зарождения российской империи. Таким был, например, ориенталист Чахан Валиханов.

Не мало сделали для дискредитации идеи о самостоятельном национальном развитии казахской культуры и алашордынцы — казахская лигитреволюционная националистическая партия, деятели которой, начиная с периода зарождения этой партии вплоть до открытой борьбы против пролетарской революции, отрицали утверждения, аналогичные мыслям исламиста Софи-Алдира, или христианствующего Валиханова.

Вплоть до революции шла ущемленность всего живого, национального, яркого и талантливого, всего того, что являло стимул к самостоятельному творчеству, расцвету, движению вперед, всего того, что говорило о светлом будущем казахского народа.

«Даже после революции», — пишет т. Журженев, — националисты-контрреволюционеры смели заявить, что Казахстан не сумеет жить самостоятельной культурой. Товарищ Сталин взял под этих врагов Советского Казахстана и разъяснил, тогда еще, что в условиях буржуазного строя такие народности, как казахи, могли погибнуть, но под руководством партии, в условиях советской власти обеспечен расцвет этих народностей. И действительно, лучше всего доказала правильность сталинских

справ, правильность ленинско-сталинской национальной политики».

О. Бублова пишет о казахской выставке, открытой в фойе филлама Большого театра.

Давая положительный отзыв о работах художников Хлудва, Риттихи, Короткова, автор отмечает «В создании на выставке не представлены произведения ряда молодых казахских художников, как, например, художника-декоратора Куль-Ахмет Кожжинова и его брата живописца Исмаилова, Касти-Аллы и Саркышбабара».

В заключение Бублова пишет: «Эта выставка убедительно говорит о том, что казахское искусство находится на пути развития и расцвета и является несомненно ценным вкладом в общий культурный вооружен нашей страны».

В заметке «Новые казахские книги» «Известия» пишет о двух изданиях, вышедших в переводе с казахского: «Сулушым» Сабига Муканова, «Корче-тау» Савина Сейфуллина.

О книге Сейфуллина газета пишет: «Выдающийся знаток устного народного творчества Сейфуллин в своих произведениях широко использует казахский фольклор».

Устное творчество эпиков и жигитов, как и весь богатейший казахский фольклор оказывает большое влияние на казахскую литературу. Создается простое, понятное миллионам глубокое и сильное искусство, достойное сталинской эпохи».

МОЯ АВТОБИОГРАФИЯ

Я родился в 1898г. в Каракумских песках Центрального Казахстана (пределы Иргизского района Актюбинск. обл.). Родители до и после революции занимались скотоводством, вели кочевой образ жизни. Хозяйство отца, как полупфеода, конфисковано в 1928г. и он сам выселен в Каркаралинский район. Впоследствии, кажется, отец был восстановлен в гражданских правах. Двое старших братьев в 1930г. органами НКВД репрессированы. За границей никто из моих родственников не живет и не имется связи.

Мое образование высшее, юрист. Окончил САГУ. В партии состою с 1920г. В других партиях не состоял, из ВКП(б) не выбывал, в белой армии не служил, в оппозиции и антипартийных группировках не участвовал. До революции учился в начальной школе. Высшее начальное училище окончил весной 1917г., в наречном интернате вместе с т.т. Сафарбековым, Мадалиевым и Сатыгуловым. Осенью же 1917г. вступил в Уфимское землемерное училище. В землемерного училища прямо в 1918г. перешел на работу в советские органы, попутно участвуя в организации Советской власти в отдельных местах Казахстана. За организацию восстания в 1919г. на урочище Кзыл-Кум Иргизского уезда против Алаш-Орды, алашординское правительство конфисковало все имущество моих родителей, наложив 300 верблюдов конфискации на всех участников восстания. В партию принят Иргизской организацией без рекомендаций и кандидатского стажа. Все изложенные факты известны т.т. Джангельдину, Алманову и Киселеву. Работать начал с 1918г. сперва секретарем оргбюро по созыву областного съезда.

(1-й Советский съезд Тургайской области) после работал членом редколлегии печатного органа Тургайского облсовдепа газеты "Казак-Мунги". В 1919г. присоединился к Иргизским большевикам откуда я и сам был родом. Здесь сперва работал председателем Кенжегоринского волревкома, одновременно руководил небольшим отрядом милиции оперировавшей по ликвидации остатков белых банд. Из этой работы перешел в 1920г. на должность зам. председателя Иргизского уездного ревкома. Впоследствии в Иргизе работал председателем уездного ревкома, исполкома. Из Иргиза уехал по ликвидации Иргизского уезда в 1921г. на учебу. Учился непрерывно до 1927г. В эти же годы одновременно работал на различной советской работе (представителем в Ташкенте Ректором Вуза и научным работником в Сагуе). По переброске Ср. Азбиро ЦК ВКП(б) в 1929 по 1930г. работал в Таджикистане в качестве наркома финансов, оттуда был отозван в Узбекистан в связи с вскрытием очага национал контрреволюции в руководстве Узбекского Наркомпроса. С назначением меня наркомом просвещения, где проработал с 1930г. по 1933г. В 1933г. ЦК ВКП(б) перебросил меня в Казахстан, где работал в настоящее время. В 1936г. союзное правительство наградило меня орденом Трудового Красного знамени за выдающ. заслуги в деле развития казахского искусства. Под судом и следствием никогда не был. Партвзысканиям не подвергался. Выбирался на республиканские съезды Казахстана, Узбекистана, Таджикистана и партсъезды этих республик.

Жена моя врач, казашка, член ВКП(б). Отец ее умер давно, мать живет у меня. Соц. происхожд. средняк. У жены имеются 3

братьев, ^и 2 малолет. сестры - все они учатся за исключением
Муслима Ермекова, работающего преподавателем в Алма-Атинск.
Вузах.

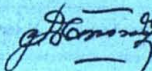
Я считаю целесообразным использовать меня на научно-иссл
довательской работе.

Жургенев

27/1У-37г.

Верно:

Директор Института
истории партии при ЦК КПК

 / С. БАЙСЕМБАЕВ

**Личный листок
по учету кадров**

Место для
фотокарточки

1. Фамилия ЖУРГЕНОВ
имя Темирбек отчество _____

2. Пол МУЖ 3. Год, число и м-ц рождения 1898 X 1

4. Место рождения Иргизский р-н Актюбинск. обл.
(село, деревня, город, район, область)

Соц. положение СЛУЖАЩИЙ

5. Национальность казах 6. Соц. происхождение: а/ бывш. сословие
(звание) родителей НЕ ИМЕЛИ, б) основн. занятия родителей до Октяб. революции СКОТОВОДСТВО

7. Партийность Чл. ВКП(б) партстаж 1920 г. № 1573310
(месяц и год вступления) партбилет и/карточка

8. Состоите ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета с 1920 по 1922

9. Образование Высшее юридическое

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступления	Год окончания или ухода	Если не окончил, то с какого курса ушел	Какую специальность получил в результате окончания учебного заведения, указать № диплома или удостоверения
<u>Сред. Аз. Гос. Университет</u>	<u>Правовое</u>	<u>23 г.</u>	<u>27</u>		<u>Юрист</u>

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете _____

(читаете и переводите со словарем, читаете и можете объясняться, владеете свободно)

11. Ученая степень, ученое звание НЕТ

12. Какие имеете научные труды и изобретения НЕТ

Состоял ли в других партиях В ДРУГИХ ПАРТИЯХ НЕ СОСТОЯЛ

13. Состоял ли ранее в ВКП(б) НЕТ и причины исключения или выбытия НЕТ

14. Были ли колебания в проведении линии партии и участвовал ли в оппозициях (каких, когда) НЕТ

15. Членом какого профсоюза состоит и с какого года Рабпрос с 1920 г.

16. Какие имеете правительственные награды _____

(когда и чем награждены)

1936г. ЦИК СССР За выдающиеся заслуги по развитию казахского искусства Орден Красного Трудового Знамени

17. Имеете ли партвзыскания НЕТ Когда, кем, за что и какое наложено взыскание
(да, нет)

18. Отношение к воинской обязанности и воинское звание _____

Состав НЕТ Род войск нет
(командный, политический, административный, технический и т. д.)

19. Семейное положение в момент заполнения личного листка женат
(перечислить членов семьи с указанием возраста)

Привлекался ли к судебной ответственности: НЕТ

20. Домашний адрес г.Алма-Ата , ул.Фурманова 120

27 УП 1937г. Личная подпись Жургенев
(дата заполнения) 1957 г.

(Работник, заполняющий личный листок, обязан о всех последующих изменениях (образовании, партийности, присвоении ученой степени, ученого звания, наложении и снятии партийного взыскания и т. п.) сообщать по месту работы для внесения этих изменений в его личное дело).

Верно: Директор Института истории партии при ЦК АКС *С.В. БЕДЕНБАЕВ*

ТУД.57.3.49-1000

АП РФ, оп. 24, дело 414, лист 104

КАЗАХСКАЯ ССР

СПИСОК
ЛИЦ, ПОДЛЕЖАЩИХ СУДУ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ
ВЕРХОВНОГО СУДА СОЮЗА ССР

3 декабря 1937 года

За Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов

1-я кат. 2-я кат. 3-я кат.
1. Казахская ССР 248 38 0

КАЗАХСКАЯ ССР

1-я категория

г.Алма-Ата и Алма-Атинская область

1. БАЙГАСКИН Есим
2. ДЖАНКИН Мухамедьяр
3. ДЖАРТЫБАЕВ Тлеубай
4. ДЖУМАГУЛОВ Азкен Машрапович
5. ЖУРГЕНЕВ Темирбек
6. ИСКАКОВ Гарибулла Мусабаяевич
7. ИСМУРЗИН Хасеин
8. ИШИМБЕТОВ Титай
9. МАНАЕВ Нугман Сарсенович
10. МУРТАЗИН Газиз
11. РОЗЫБАКИЕВ Абдулла Ахмедович
12. САТЫГУЛОВ Нургали
13. СУГУРОВ Рахим Сундетович
14. СЫРГАБЕКОВ Нигметулла
15. ЮСУПБЕКОВ Хамза

Южно-Казахстанская область

16. АБДУЛАХАТОВ Садык Абдулахатович
17. АЙТХОЖИН Сабир
18. АСИМОВ Исхак Сабетович
19. АКЧАБАЕВ Намазбай
20. АЛИБАЕВ Ахмет
21. АЛТЫБАЕВ Кандек
22. АЛТЫНБАЕВ Куандык
23. АНДИЖАНОВ Мутыгулла

Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов қол қойған 1-ші категориялы «Халық жасауларының» тізімінде Т. Жүргенов 5-ші қатарда. 3 желтоқсан 1937 жыл

АП РФ, оп. 24, дело 413, лист 177

СПИСОК
ЛИЦ, ПОДЛЕЖАЩИХ СУДУ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ
ВЕРХОВНОГО СУДА СОЮЗА ССР

7 декабря 1937 года

1-я кат. 2-я кат. 3-я кат.
1. Казахская ССР 55 5 0

КАЗАХСКАЯ ССР

1-я категория

1. АБДУЛЛИН Баймахан Альшеревич
2. АЙТУАРОВ Бабай
3. АКЧАЛОВ Турсжан
4. АЛИХАНОВ Фазыл Акзам
5. АТАМБЕКОВ Сапаргалий
6. АЮПОВ Мулок
7. БАЙДАВЛЕТОВ Хакимжан
8. БАЙСОВ Артык
9. БУРАЕВ Уразгалий
10. ГАЙСИН Шакур
11. ДЖУЛДЫБАЕВ Аскарбек Табылбекович
12. ДИВЕЕВ Шакир Галеевич
13. ДЖАНДОСОВ Ураз Кикимович
14. ДЖАНТЛЕУОВ Шайха Османович
15. ЕСКАРАЕВ Сулеймен
16. ЖАМАНКУЛОВ Рахимжан
17. ЖАМАНМУРУНОВ Тель
18. ИЛЬБЕСИНОВ Хусаин
19. ИМАМБЕКОВ Судырбай
20. ИСМАГУЛОВ Газиз Манапович
21. КАРАТЛЕУОВ Селимгирей
22. КАРИН Кенес

23. КЕНЖИН Асфендиар
24. КОМОЛОВ Герасим Семенович
25. КОШАНБАЕВ Хасен
26. КУДЕРИН Джумахан Маусумбаевич
27. КУЛЕНОВ Салыхмат
28. КУЛУМБЕТОВ Узакбай Джильдирбаевич
29. КУРАМЫСОВ Сахип-Керей Мажитович
30. КУРМАНАЛИН Ерембек Курманович
31. МАЛЕЕВ Гафар

Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов қол қойған 1-ші категориялы «Халық жауларының» тізімінде Т. Жаманмұрынов 17-ші қатарда, Ұ. Құлымбетов 28-ші қатарда. 7 желтоқсан 1937 жыл

СССР

Н. К. В. Д.

УПРАВЛЕНИЕ по КАЗАХСКОЙ АССР

ДЕЛО № 11020

Обвинение Жургенова
Темірбека.

по статьям: 58-2, 8, 9 и 11
УК РСФСР.

Копия КГБ при СМ КазССР

регистрация в 1937 г.

Арх. № **04312** том № первый

Печатно " " 19 г.

Окончено " " 19 г.

Количество томов два

Т. Жүргеновті айыптау жөніндегі № 11020 іс қағаздарының көшірмелері

Наименование органов НКВД

Казанский 8182

№ 102 102

1
104312

Формы №

Анкета арестованного

		О Т В Е Т Ы
		Муромов
		Таширин
Родился		1898 г.
Обл. Край		Алтайский
р-н		Кривинский
		город
		село
и		д. Аниса в/с ул. Фрунзенская № 146
или		Харьковский Колхозария, Красносельский
или		Харьковский Колхозария, Красносельский Каз. обл.
		ул. Союзная Работников Красносельский
Имущественное положение в момент ареста. (Перечислить подробно недвижимое и движимое имущество: постройки, сложные и простые с.-х. орудия, количество обрабатываемой земли, количество скота, лошадей и т.д.; сумму вклада с.-х. и индив. в колхозы; указать имущество, приобретенное до вступления в колхоз, и вступления в колхоз.)		нет.
Тоже до 1929 года.		Суржаский, село 2 1929 г. колхозный ул. Союзная Красносельский
Тоже до 1917 года.		Урашский, село 1917 г. колхозный ул. Союзная Красносельский
Социальное положение в момент ареста.		Суржаский
Служба в царской армии и чин.		нет.
Служба в белой армии и чин.		нет.

Имя обвиняемого (свидетеля)

Жургенова Темірбека

№ августа

1937 г.

Вопрос: Вы секретарем Коммунистической революционной националистической организации. Признаете ли себя виновным в том, что состоите членом Коммунистической революционной националистической организации.

Ответ: Нет, виновным себя не признаю. Я членом Коммунистической революционной организации не состою и мне это никому ничего неизвестно.

Земисано с моим словом верю,

Ами тирочотаме.

Формали самрудини УТХ НКВД Кз сеп

Взнос

С. С. С. Р.

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
ЖСКИ ІСТЕР ҚАЛЫҚ КӘМЕСЕРІЈЕТІ
Управление НКВД по Казакстану г. Алма-Ата
Қазақстандағы Жсκι істер кәмесеріјетінің
Басқармасы

ОРДЕР № 416
ӨРДІР № 416

Выдан „ 2 “ августа 1937 года

Действителен двое суток

Гов. Кайтқову

Вам поручается произвести обыск и арест

г.р. Жургенова

Jizge azamat _____ uльн қатамға аьр,

tekseуу—tintуydi tapsьradь Azamat

Байтөлемире Ә. М. Төлемир.
Әкім
өмір сүретін жері турғуы по ул. Сурмановс
№ 120

Всем органам Советской власти и гражданам СССР надлежит оказывать законное содействие предъявителю ордера, при исполнении им возложенных на него поручений.

Барлық кәрес-орнь мен азаматтар осы орды беріліп отыратын адамдар тілсіз сұраған қардамдерін беріп, қолдана отырып, қан мен міндетін атқаруға көмектерін беруі тиіс.

Т. Жургеновті қамауға алу жөніндегі № 416 ордердің көшірмесі.
2 тамыз 1937 жыл

ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических Республик
выездная сессия
Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР
в составе:

Председательствующего Диввоенриста т. ГОРБЧЕВА А.Д.

Членов: Бригвоенристов т.т. АЛЕКСЕЕВА Г.А. и МИКОЛЯЕВА А.И.

При секретаре военном юристе 3 ранга т. ПАПОВНИКОВЕ Н.И.

В закрытом судебном заседании, в гор. Алма-Ата

25 января 1938 года, рассмотрела дело по обвинению:

ЖУРГЕНОВА А.Е. Тамирбека, 1898 г. рождения, б. Народного Комиссара
просвещения Каз. ССР, гр-на СССР в преступлениях, предусмотренных ст.ст.
58-2, 58-8, 58-9 и 58-11 У¹ РСФСР.

Предварительным и судебным следствием установлено, что Жургенів с 1931
является одним из руководителей н.р. Зурвудзана
националистической повстанческой террористической
и диверсионно-вредительской организации сущест-
вовавшей в Казахской ССР, действовавшей в целях
полн. право. броукической террористической органи-
зации и ставившей целью свержение Советской
власти, вооруженное свирожение Казахстана от
СССР и создание Казахского Зурвудзана государств.

под руководством Яноши, был организационно
сведен с рядом руководителей названной орга-
низации Рахматовым, Ходжагановым, Кучукидзе-
вым и другими, производил вербовку в органи-
зацию новую группу агентов, активно проводил под-
готовку агентов против советской власти,
приучивая агентов к ношению на
советский воз франкиский государственный, созда-
вал новоназначенные кадры, полностью разделил
террористическую деятельность н.р. организации
и принимал личное участие в подготовке и
подборе кадров для совершения террористиче-
ских актов под руководством ВКП(б) и бое-
вой группы Правительств. В 1953 году работал
в качестве Наркома промышленности Казахстана
СССР, через агентов ^{н.р.} организации и лично
~~он~~ проводил бригадировскую деятельность по
линии народного правительства, усиленно заво-
реал педагогические кадры китайско-чужеземных
агентов и направил воспитательные мероприятия
в духе буржуазно-националистических взглядов.
Он же Журтенив лично организовал диверсион-
ную группу, через которую осуществлял подготовку
агентов Казахского Государственного Университета
в г. Алма-Ата и подготовил подготовку госу-
дарственной администрации.

Признавая Журтенива виновным в совершении

9

Секретно

Форма № 44

ВЕРХОВНЫЙ СУД СОЮЗА ССР

ОПРЕДЕЛЕНИЕ № 44-021021/16

ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР

В составе: Председательствующего полковника юстиции

Цурмынского

и членов: подполковников юстиции Звездова и Борова

рассмотрев в заседании от 18 апреля 1957г.

заявление Главного Военного Прокурора по
делу бывшего Народного Комиссара ЦК Казахстана
Казахской ССР и члена бюро ЦК КП Казахстана
Жургенева Тимурбека 18.78 года рождения,
прописки Иргизского района, Жамбыл-
ской области, бывшего 25 апреля
1938 года Военной Коллегией Верховного
Суда ССР по ст. ст. 58-2, 58-8, 58-9 и
58-11 ЧК репрессированному с конфиска-
цией имущества.

Заявитель законн. Борова и заместитель
пол. Главного Военного Прокурора Камыбика
юстиции Цубукова Военная Коллегия Верхов-
ного Суда ССР

Цубановича

Жургенев по приговору признан виновным
в том, что являлся одним из руководителей
конфедеративной организации «Свободный
в Казахской ССР Ветеран в идеологическую организа-
цию новых сил» и проводил инициативы восстания
с целью создания Казахского буржуазного государ-
ства. Кроме того, проводил вредительскую деятельность
в области народного образования.

В заявлении Главного Военного Прокурора
просит приговору изменить в деле приговора в

Связи с тем, что доподлинными расследованиями
установлено в 1956 году, проверенными показаниями
эти показания в основу обвинительного приговора
как негодные.

Так, показания Хурганова о том, что в Алматы
скуп организацию он был завульован Котмановым и
сам лично вошел в эту организацию Мухоморова,
Мухоморова, Рудзиков, Байсенова, являясь негодными
показателями, рассматривались, как сомоговор,
поэтому изданный постановлено, что показания
или лично ответств. деятельности не принимались
и к уголовной ответственности не привлекались, а
Котманов показания Хурганова не подтвердил.

Обвинение Хурганова в том, что он занимался
деятельностью в области короткого просвещения при
уезде там не подтвердилось. Из материалов дела
видно, что Комитетом учебных заведений в Казах-
ском ССР из года в год увеличивалось и в этом
активную роль принимал лично Хурганов.

Бывшие сотрудники Карпманова просвещения Казах-
ского ССР, члены Кисе - Мурманбетов, Сидоров, Тоще-
вков и Кудряков, знавшие Хурганова по совместной
работе, охарактеризовали его с положительной стороны.
По сообщению Карпманова Архива Г.М. - Г.М. Карпманова
Обкома К.Т. Казахстана Хурганов состоял членом
К.Т. (О) Казахстана с 1920 года, и к началу 20-х годов
кни сгруппировкам не принадлежал. Начиная с 1932
года в должности Карпманова ^{продолжил} Казахстанский ССР,
успешно выполнял большевистскую повестку и энергия в
работе за разрешение задач культурного стро-
ительства края и был признан из партии в
связи с его арестом.

Карпов и Османов, проводившие следствие по
делу, уволены из органов государственной за-
щиты незаконно.

Рассмотрев материалы дела и доподлин-
ного расследования Военная Коллегия Верхов-
ного Суда ССР, постановила с 1956 года фактиче-
ски и руководствуясь ст. 328 ст. 10 УК РСФСР, —

64)

Определение:

Приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 25 февраля 1938 года в отношении МС Ургенева Шеймурбека по вновь открывшимся обстоятельством изменен и дело о нем за отсутствием состава преступления прекращено. Внесенному: "просвещенный" - взят.

Председательствующий Ургинский

Секретарь: Ургинский Н. Звездин

Секретно!

С П Р А В К А

Приговор о расстреле Ургенева Шеймурбека 37

приведен в исполнение в гор. Ашхабад 25 II 1938 г.

Акт о приведении приговора в исполнение хранится в Особом архиве 1-го спецотдела НКВД СССР том № 8 лист № 451

НАЧ 12-ОТД 1 СПЕЦОТДЕЛА НКВД СССР
Лейтенант Госбезопасности:

Шеймурбеков

306

ӘБДІЛДА

ИЛЬ СЫРТЫМ- ОРЫС ҚАЛҚ

Тында, тында, тында мені,
Иль сыртым-орыс қалқым!
Арнап саған қазамын сар
Сайыңды өлең қапаған қалқым.

Өз Иланым туған сенен,
Бесігімнің қазал алтын.
Сен тәрәтп өсіргенсің,
Сенің даңғын—менің даңқым.

Revolutsia майданында
Қазақана Крәдия сенің.
Дәуіпаздал ерігіңді
Тансың да, сыдың сенің.

Алтын таным аясында
Арқауың ат ойнаттын.
Алмас семсер қарсадайтын,
Әлемді сен қайтараттын.

Оқандарда, дайларда
Темір әскер ееру тарттын.
Тыңға, тыңға сімдарың,
Тегеурің мен қарсы қаптын.

Рәсімдеріңді қысып мен,
Бейне допқа аспаңға аттын,
Кәзірлерді сапарыңа сен,
Иль отаным сүйсіп қаптын.

Бәуір сонда мені баурым
Бидіңқайы сарқалаттын.
Қаралым тәттатып сен
Сен жейде қранаттын.

Қадірәтнен құат алдым
Қатарыңа сирге қаптым.
Ұзыңың мені де қаптын
Сейден сүйсіп арқымақтын.

Сонда өсірген ер Иланым
Есімің ең қараттын.
Сөйлер тілің—Ленин тілі
Сүйген тілі адамзаттын.

Сенен мені айыраға
Отандарың айық қал,
Құл қыр мені сапқа болған
Арқаң адам—ауыбалар.

Атсыды өз қолыңнан
Сарға арнауды оқым дайар!
Сарым—үнім қапқан саған,
Қалғақ емен қан сауқалар!

SSR Соіузының Қоғарық Сотының Соқыс Kollegiasында

1938-жылы марттың 6-12 күндері СССР Соіузының Қоғарық Сотының Соқыс Kollegiasының Көкейі Сессиясы 1934-жылы декабрдің 1-дегі заң тәртібі бойынша, соттың қауық моқілісінде, ілтең-іаісістер троіскіжідер мен бұхарыңжідер—И. Қалымбетовтың, Н. Сарғабековтың, С. Есқараевтың, І. Молдажановтың, X. Нұрмұхамбетовтың, V. І. Івановтың, V. E. Шукақтың, M. A. Cудокіннің, B. M. Берліннің, Іа. І. Міхаленконың, T. Жүргеновтың, C. Садуақасовтың, A. Досовтың, J. Құрамысовтың, S. Сафарбекөвтың, Ә. Мұсіннің, X. Қосамбаевтың C. Сілтәнековтың, A. Кеңіңнің Отандық орасыздық істегені, Қазақстанда СССР дан болып әкетуге, оны ет ел империализмінің колониясына айналыруға тырысқан әрекеттері, терроризмді қолдау істері, зиянкестік қана диверсиялық қымыстары, ет ел мемлекет-

терінің пайдасына еріонас қасу-қаны ұяң, іақі РСФСР қымыс заңының 58-І А, 58-6, 58-7, 58-8 қана 58-9 статияларында айтылған қымыстарды істегені ұяң аныталған ісін қарады.

Қоғарық аталған анықкерлердің барлығы өздеріне тағылған айыпты толық мойындады.

ССR Соіузының Қоғарық Сотының Соқыс Kollegiasының Көкейі Сессиясы анықкерлер—И. Қалымбетовтың, N. Сарғабекөвтың, S. Есқараевтың, І. Молдажановтың, X. Нұрмұхамбетөвтың, V. І. Івановтың, V. E. Шукақтың, M. A. Cудокіннің, B. M. Берліннің, Іа. І. Міхаленконың, T. Жүргеновтың, C. Садуақасовтың, A. Досовтың, J. Құрамысовтың, S. Сафарбекөвтың, Ә. Мұсіннің, X. Қосамбаевтың, C. Сілтәнековтың, A. Кеңіңнің қазаны ең ауырлығына ұяң ұяң етті.

Ұяңм орындады.

Қазақ қалқының еселгі саулары

ССR Соіузының Қоғарық Сотының Соқыс Kollegiasының көкейі сессиясы 19 Ілтең-іаісістердің, троіскіжідердің қана бұхарыңжідердің екітен асқан қымысты ісін қарап, оларды қазаны ең ауырлығына—атуға айырды. Ұяңм орындады.

Әр бір совет азаматы, адал ниетті, ақ сүйекті адам баласы бұл қауырды естігенде ең сүйегінен сүйінеді, енекексілердің, соіализмнің қауыр қарсы ірер күйінеді.

Оның троіскіжілі білектен қатнасыларың СССР Қоғарық Сотының Соқыс Kollegiasы ату қазанына айырағанда, бұкіл совет қалқы, Қазақстан енекексілері бұл әділ үкімді бір ауыздан мақұлдап қарсы алды. Ленин-Сталин партиясының төңірегіне, көп ілтесі сан миллион совет қалқыны бақтыты қызық дәуіреніңің тұлғасы—Иль Сталиннің төңірегіне болат қорған болып тоятнаның тағы да айқын әйлдірді.

Қазақстан енекексілері бұл 19 қауырға сұқарылған үкімді де бір ауыздан қостарыны күйменсіз. Кекегі, совет қалқының көркіне ілбраған бұхарың, рьіков, іагода, крестінскі тағы басқаларының ілаласы—бұл қауырды да совет отанына, Қазақстан қалқына қарсы істеген қымысты өлкеусіз көр. Қаны қараған бұл қаң қауырлар қайта тұқан қазақ қалқының ең қымматтысы ең ауырлығына ұяң ұяң етті.

күріп сұқпайтын сімдарына ілгеніңің мойнына алды.

Қазақстан қалқытарының маңқауазаға қарсы кыресте еңіріп ұяңқан, ең қымбатты, Иль танасы Советтер Соіузындағы қалқытарының қымыс достығы қарасқан берік ұяңмағы еді. Ілтең-іаісістер, троіскіжілер қана бұхарыңжілі сір қылардан соған қалқының осы ардақты танасына ұяңталды; капитализм тісындағы ілараздықның отына маң қымақ қанталасты. Совет қалқытарының достық ұяңмағанын бұзауға, күйсіп көтірмеке болды.

Көз көріп, қалақ естімеген осыны қымыстарды бұл қауырды капитализмді қайта орнатуға қанталасты істеді. Кеңімпаз соіализмнің алпы күнсіне қарсы көркерлік дәрмені болмаған сон ет ел разведкаларының еріонас болып қалғанды, қарон-герман фаісізміне сатылды. Соларға қол артып, көксіген капитализмнің қайта орнатуға үміттенді. Бірақ сімдарды бұл арамы олар іске аспайды қана аспағанды да емес еді.

Совет қалқы кең, адамгерсілі, әділ қалқы; әзірдің әр бір адам Іла алалады, қарметтейді, оның қанымы оилады. Совет қалқы әзірдің Іла Отанын аса қатты сүйеді, оны өте көдірледі. Ол Отанын қорғап, Отаны ұяң қасық қанын ұяң совет

Ұ. Құлымбетов, Т. Жүргенов, т. б. 19 мемлекет қайраткерінің «Халық жауы» болып атылғаны жөніндегі «Социалистік Қазақстан» газетінің 1938 жылғы 22 наурыздағы хабары

(Алматы 21 март, 1938 ж.).

1. Ғазғали Құдыбергелі - Қазақ Сер Верный атындағы облыстық профсоюздарының бірінші секретарі.
2. Сұраймен Әсқарияев - Қазақ Сер Халық Коммуналышарының бірінші секретарінің бірінші орынбасары, Бюро мүшесі.
3. Темірбек Мүргенов - Қазақ Сер Халық аялдану халық комиссары, Бюро мүшесі.
4. Иммет Сырдабеков - Қазақ Сер Мер-су шаруашылығы халық комиссары, Бюро мүшесі.
5. Манайдар Сәдуақасов - Алматы облыстық, қалалық партия комитеттерінің бірінші секретарі, Бюро мүшесі.
6. Ілияс Молдажанов - Қазақ Сер ұрпақ халық комиссары.
7. Ләсен Нұрмухамедов - Қазақ Сер Денсаулық сақтау халық комиссары.
8. Ләсен Бөкәмбаев - Қазақ Сер Жергілікті халық комиссары.
9. Әбілқайыр Досов - Алматы облыстық обкомның 1-секретарі.
10. Сағдыбек Сапарбеков - Орталық обкомның 1-секретарі.
11. Ибраһим Мусин - Алматы обкомның 1-секретарі.
12. Асқандар Қенжетан - Семей облыстық комбинаттық директоры.
13. Қызылхан Құрамысов - Қазақ Сер Соххоз халық комиссарының Семей обкомның набағы.
14. Жағыпар Сұлтанбеков - Қарағанды көмір өнеркәсібі тресті набағының 1-орынбасары.
15. В.В. Сұлтан - Алматы облыстық Қазақстан облыстық халық комиссарының профсоюздары.
16. М.А. Чудожкин - Қазақ Сер Жер-су шаруашылығы халық комиссарының 1-орынбасары.
17. Я.И. Михайленко - Түркістан темір жол құрылысының басшысы.
18. В.И. Иванов - "Бахмистрат" комбинатының директоры.
19. Б.М. Берлин - Қарағанды - кең комбинаттық директоры.

1938 жылы атылған 19 мемлекет қайраткерінің тізімі.
Тізімді түзген М. Байділдаев, Д. Ермекова-Жүргенова. 1988 ж.

КОПИЯ

Форма № 30

Г Е Р Б

Военная коллегия

Верховного суда

Союза ССР

29 апреля 1957 года

№ 4н-021021/56

Москва, ^{Уч.} Воровского, д.13.СПРАВКА

Дело по обвинению ЖУРГЕНЕВА Темирбека, до ареста - 2 августа 1937 года Нарком просвещения Казахской ССР и член Бюро ЦК КП(б) Казахстана, пересмотрено Военной коллегией Верховного Суда СССР 18 апреля 1957 года.

Приговор Военной коллегии от 25 февраля 1938 г. в отношении Жургенева Т. по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

Жургенев Т. реабилитирован посмертно.

Председательствующий судебного состава
Военной коллегии Верховного Суда СССР
полковник юстиции

Царлинский

*Т. Жүргеновтің ақталғаны туралы анықтаманың көшірмесі.
29 сәуір 1957 жыл*

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ КАЗАХСТАНА
АЛМА-АТИНСКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ

31 мая 1957 г. №-08/315

Заказное

гор. Караганда
проспект Ленина 47 кв. 14

гр. Ермаковой Д.А.

На Ваше заявление от 30 сентября 1955 года сообщаем, что Ваш муж ЖУРГЕНЕВ Темирбек решением бюро Алма-Атинского обкома партии от 24 мая 1957 года реабилитирован в партийном отношении посмертно с партийным стажем члена партии ^{к.м.с.} с 1920 года.

Пред. парткомиссии при
обкоме КП Казахстана -

- Деленов -

Т. Жүргеновтің партиялық тұрғыдан ақталғаны туралы жұбайы Д. Ермаковаға берілген анықтаманың көшірмесі. 31 мамыр 1957 жыл

ЧЛЕНУ ПОЛИБЮРО ЦК КПСС, ПЕРВОМУ
СЕКРЕТАРЮ ЦК КП КАЗАХСТАНА
ТОВАРИЩУ Д.А. ҚОНАЕВУ

Член Коммунистической партии с 1920 года, **ТЕМІРБЕК КАРАКВИЧ ЖҮРГЕНОВ** был одним из активных борцов за установление и упрочение Советской власти в Казахской степи.

Его назначили секретарем организационного бюро по созыву Тургайского областного съезда Советов, открывшегося в марте 1918 года.

Первым боевым крещением Т. Жургенова явилось организованное им в 1918 году восстание в урочище Кыял-Кум Иргизского уезда против Алаш-Орды. В 1919-1921 годах в Иргизе он работает председателем волревкома, руководит отрядом милиции по ликвидации остатков контрреволюции и подавляющим восстаниями выступивших байско-кулацких элементов, а также избирается заместителем, затем председателем уездного ревкома.

В 1927 году Т. Жургенов в Ташкенте отлично окончил экономический факультет государственного университета, одновременно выполняет обязанности полпреда Казахской АССР (1928-1926 гг.), потом работает ректором первого Казпедвуза и научным сотрудником в САГУ.

В 1929-1930 годах Т. Жургенов - Народный комиссар финансов в Таджикистане, а в 1930-1933 года возглавляет Народный Комиссариат просвещения Узбекской ССР. В работе ему помогает знание таджикского и узбекского языков. За время работы в Средней Азии Т. Жургенов избирается Членом ЦК ССР.

В феврале 1933 года по решению ЦК ВКП(б) произошло обновление партийного руководства в Казахской АССР. На пост первого секретаря Казахского краевого комитета ВКП(б) был избран видный партийный и государственный деятель Левон Исаевич Мирзоян, коммунист с 1917 года.

Вскоре после этого Народным Комиссаром просвещения Казахстана стал Т. Жургенов, посланный на эту должность ЦК ВКП(б). Он выполнял и обязанности председателя Комитета по делам искусств при Совнаркоме Казахской АССР и являлся Членом бюро Казкрайкома партии.

Темірбек Жүргеновтің тарихи тұлғасын ұлықтау жөніндегі жұбайы Дәмеш Ермекова-Жүргенованың басылыгымен Д. А Қонаевқа бір топ партия және еңбек ардагерлерінің жолдаған хаты. Хаттың бір данасы жүргеновтанушы Мардан Байділдаевтың жеке архивінде сақталған.

На VI пленуме Крайкома ВКП(б) Л.И.Мирзоян говорил:
-" наш Наркомпрос, надо полагать, после обновления и укрепления руководства сумеет поставить эту работу. Думаю, что с помощью краевых организаций тов.Жургенев превратит Наркомпрос в настоящий штаб по руководству строительством национальной культуры"
(Из stenографического отчета пленума, стр.288).

Да, в своей надежде секретарь Краевого Комитета партии не ошибался: Т.Жургенев проявлял себя как крупный и энергичный организатор в деле коренной перестройки работы всех органов народного просвещения и учреждений культуры в Республике. Мы были очевидцами его плодотворной деятельности.

Т.Жургенев сумел мобилизовать усилия работников просвещения на претворение в жизнь, например, постановления Казахского Краевого комитета партии и Совнаркома Казахской АССР " Об упорядочении структуры школ", положившего начало развитию Казахской средней школы. Он сыграл большую роль в подготовке кадров учителей, в строительстве школьных зданий, школ-интернатов особенно в ауле и на селе.

Огромными были заслуги Т.Жургенева и в области расцвета искусств казахского народа. Ему принадлежала главная инициатива в постановке впервые на сцене оперы "Кыз-Жибек", "Калпыр", "МР-Таргын" а также музыкальных пьес " Айман-Шолпан" и "Шута". Он являлся ведущим организатором и в создании национального театра оперы и балета, казахской филармонии и хореографического училища.

Под непосредственным руководством и участием Т.Жургенева хорошо прошла декада казахского искусства в Москве в мае 1936 года. За создание Казахского оперного театра, за успешное проведение казахского искусства в Москве Т.Жургенев был награжден Президиумом Верховного Совета СССР орденом Трудового Красного Знамени.

Исключительную ценность представляют печатные труды Т.Жургенева. Его многочисленные статьи и очерки публиковались в Республиканских газетах, журналах и издавались отдельными книгами и брошюрами. В них ярко освещались актуальные проблемы и задачи развития культуры и искусства Казахского народа. (см.книгу Р.Сулейменова "Темирбек Жургенев".Издательство "Казахстан",1968 г).

В июле 1937 года на первом съезде Компартии Казахстана Т.Жургенев был избран Членом ЦК. А на его организационном пленуме был избран и членом бюро ЦК КП(б) Казахстана.

Факты свидетельствуют о том, что Т.Жургенев был одним из видных общественных и государственных деятелей Средней Азии и Казахстана. Мы в сжатой форме указали на его весомые заслуги перед Коммунистической партией и трудящимися нашей Республка.

Поэтому вносим предложение присвоить имени ТИМИРБЕКА КАРАЕВИЧА ЖҮРГЕНЕВА среднюю школу и улицу в городе Алма-Ата. Также вносим предложение отметить 80-летие со дня рождения Т.К.Жургенева на собрании представителей общественности нашей столицы.

"9" февраля 1978 г.

Бсова С.С., член КПСС с 1920 года
 Давлетгалеев М., член КПСС с 1921 года
 Арстанов А., член КПСС с 1925 года
 Артыкбаев Ч., член КПСС с 1926 года
 Тажибаев А., член КПСС с 1939 года
 Кожамкулов С., член КПСС с 1942 года

Сапаров
Давлетгалеев
Арстанов
Артыкбаев
Тажибаев
Кожамкулов

480012 Алма-ата, ул.Калинина № 109 , кв 23
 Артыкбаев Ч.А.

СОВЕТ МИНИСТРОВ КАЗАХСКОЙ ССР
ПОСТАНОВЛЕНИЕ
от 22 августа 1978 года № 331
АЛМА-АТА, Дом Правительства

О присвоении имен общеобразовательным школам

Совет Министров Казахской ССР постановляет:
Принять предложение исполкома Актюбинского, Кустанай-
ского областных Советов народных депутатов о при-
своении имен общеобразовательным школам:
— имени Темирбека Караевича Гургенова средней общеобра-
зовательной школе центральной усадьбы совхоза "Нуринский"
Иргизского района Актюбинской области и впредь именовать
её — средняя общеобразовательная школа им. Т.К. Гургенова
— имени дважды Героя Советского Союза Леонида Игнатьевича
Беды средней общеобразовательной школе села Новопокровки
Ленинского района Кустанайской области и впредь именовать
её — средняя общеобразовательная школа имени дважды Героя
Советского Союза Л.И.Беды.

Председатель
Совета Министров Казахской ССР

Б. АШИМОВ.

Управляющий делами
Совета Министров Казахской ССР

В. КОНРАТОВИЧ.

Ақтөбе облысы Бйргыз ауданы «Нұра» совхозындағы орта мектепті Т. Жүргеновтің есімімен атау жөніндегі Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің № 331 қаулысынан көшірме.
22 тамыз 1978 жыл

Ф. ТГ-12

МИНИСТЕРСТВО СВЯЗИ СССР

ТЕЛЕГРАММА

1) Цифры, указанные после наименования пункта, откуда послана телеграмма означают: 1) № телеграммы, 2) количество слов, 3) число, 4) время отправления телеграммы в цифрах — минутой.

ПРИЕМ Час. Мин. Принял: <i>Ан</i> Бл № <i>73</i>	ПЕРЕДАЧА го час. мин. № связи Передал:	БЕЛО ИРГИЗ АКТ. БИНСКОЮ ОБЛ СТАНЦИОН ПАРТИИ СЕКРЕТАР... БАКУРАТОВ
АДНА АТА 21/02 01 37.10 1010=		Служебные отметки

ЗЫРАЙДЕН ГЛУБОУКУ БЛАГОДАРНОСТЬ ШДЕН ПОЗАРЭВ ВЕНИИ
 ОТКРЫТИЕ ПАМЯТНИКА БОЛЬШОМУ ГОСУДАРСТВЕННОМУ
 ДЕЯТЕЛЮ СРЕДНЕЙ АЗИИ КАЗАХСТАНА
 ТЕМИРБЕКУ ЖУРГЕНОВУ ИЛЬЯШ АРСТАНОВ ТАМИЗБАЕВ
 НАРАТАЕВ БАРА ЖИЕНМУЛОВА РОЗА БАГДАНОВА АДУРЫЗБАЕВА
 СУЛЕЙМЕНОВ НАРАБАЛЫНА МЕКЕЛЬБАЕВ БӨТБАЕВ
 БАРАД ИЛДА АЕВ

г. галлы тургал, оолтипография, Зак. №

Ф. ТГ-1а

Слов руб коп Принял	МИНИСТЕРСТВО СВЯЗИ СССР ТЕЛЕГРАММА 4 ноября 1986г. го ч мин	ПЕРЕДАЧА го ч мин Номер рабочего места Адрес (пункт приема) Переслано Служебные отметки
Квитанция в приеме телеграммы Ч. м. Куда	Иргиз Актюбинская Жургенова 8 Мырзабаеву Бекарыстану Открытие памятника Жургенова мы представители из Алма Аты и Кзыл Орды вылетаем 5 человек 10 ноября поседом 7 вагон 10 встретайте нас 12 ноября со станиции Телкар с привагом Утебай Канахин Мардан Байдылдаев	
(пересланы и регистрируются в течение 1 месяца со дня получения)	Фамилия и адрес ответителя (не оплачивается и по связи не пересылается): 2. Алма-Ата, ул. Пушкина, 124, кв. 2 4. ноября, 1986 Байдылдаев ТПО — Зак. 5377-84 т. 13.000.000	

Дорогая, милая Тыныштык!

Большое спасибо за внимание мне от фотоархива
политника Муфренова Телмирбека. Политник
выглядит прекрасно. Напоминаю вам, vlastovsk, что
ягоды в его родине Иргизский район, районская
и особенно 134, Тыныштык, и Текаржетан делают все
что возможное и невозможное. Вы постоянно знако-
мите молодое поколение с жизнью и творче-
ством Муфренова - это говорит о большой вашей
человечности и доброте, проявил внимание и
заботу своему родному-земляку Муфрену Т.
Высоко чтите и храните в памяти его светлый
образ - неутомимого борца - Ленина - повед -
тивший всю свою короткую жизнь за счастье -
все будущее своего народа, но пахшей жертвой
культы личности сталини и не увидевший плоды
своей работы. После разоблачения культы личности
партия посмертно реабилитировала верного сына,
восстановила его доброе имя. Муфренова Телмирбека
политик о Муфренове Т. в Дима. Ате увековечена
в названии улицы, его имя превращено театральным
художественным институтом и будет сооружен
дворец все в Дима. Ате.

За внимание Вам большое спасибо.

С искренним уважением к Вам - Домашев-Анастасия -
Зрмкова-Муфренова

1/8 89г.

P.S. Прошу извинения за мою оговорку, т.к. считая
улицей правую руку и не могла держать ручку. Д.

Алма-Атинскому
городскому

Совет Министров Казахской ССР ПОСТАНОВЛЕНИЕ

от 9 января 1959 г. № 13

АЛМА-АТА, ДОМ ПРАВИТЕЛЬСТВА

ОБ УВЕКОВЕЧЕНИИ ПАМЯТИ ЖУРГЕНЕВА ТЕМИРБЕКА КАРАЕВИЧА

В целях увековечения памяти Жургенева Темирбека Караевича, активного борца за установление Советской власти в Казахстане видного государственного и общественного деятеля, внесшего большой вклад в развитие культуры и просвещения Казахстана, Совет Министров Казахской ССР постановляет:

1. Принять предложения Государственного комитета Казахской ССР по культуре и исполкома Алма-Атинского городского Совета народных депутатов:

о сооружении памятника-бюста Жургеневу Т. К. в г. Алма-Ате;
о присвоении имени Жургенева Т. К. Алма-Атинскому государственному театрально-художественному институту.

2. Министерству финансов Казахской ССР выделить на сооружение памятника Жургеневу Т. К. необходимые ассигнования за счет доходов, дополнительно полученных при исполнении республиканского бюджета.

Заместитель Председателя
Совета Министров Казахской ССР **Е. БАШМАКОВ**

Управляющий Делами
Совета Министров Казахской ССР **В. ИЗЮМНИКОВ**

ХАЛЫҚ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ
АЛМАТЫ ҚАЛАЛЫҚ СОВЕТІ
АТҚАРУ КОМИТЕТІНІҢ

ШЕШІМІ

АЛМА-АТИНСКИЙ ГОРОДСКОЙ СОВЕТ
НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ
ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

РЕШЕНИЕ

15. марты 1989 г.

№ 5/114/89

Алматы қаласы

г. Алма-Ата

Об увековечении памяти
Жургенева Темирбека Караевича

Во исполнение постановления Совета Министров Казахской ССР от 9 января 1989г. исполком Алма-Атинского городского Совета народных депутатов Р Е Ш И Л :

1. Установить в г.Алма-Ате памятник-бюст Жургеневу Т.К..
2. Утвердить авторский коллектив по созданию памятника-бюста в следующем составе:
 - скульптор Сергебаев Е.А.
 - архитектор Баймагамбетов С.К.
3. Производственно-строительному объединению "Благоустройство" (т.Карпов А.Я.) выступить заказчиком по проектированию и строительству бюста Жургеневу Т.К..
4. ГлавУАГ (т.Баймурзаев О.Э.) определить место установки памятника-бюста.
5. Просить Государственный комитет по культуре Казахской ССР поручить управлению "АлмаАтарреставрация" вести проектные работы по памятнику-бюсту Жургенева Т.К..
6. Контроль за исполнением данного решения возложить на заместителя председателя исполкома тов.Амерханову Ж.А..

Первый заместитель
председателя исполкома

А.Минибаев.

Секретарь исполкома

Л.Артамонова.

 СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ
 ӨЛГЕНДІК ТУРАЛЫ ҚУӘЛІК

Гражданин (за) Жүргенов
 Адамат Темірбек

Умер (за) 25 февраля 1938
 қайтыс болды Шығыс Қазақстан
құрметтегі Астана қаласы

и в возрасте 40 лет, о чем в книге регистрации актов о смерти
 жасы 40 лет, о чем в книге регистрации актов о смерти
 19 23 года июль месяца 23 числа
 проведена запись за № 16

Причина смерти рассстрелен
 от себя

Место смерти: город, селение Алма-Ата
 Отген жері: қала, село
 район
 аудан
 область, край
 облыс, өлке КСРО
 республика
 республика
 Место регистрации
 Тірелген ұраны

Дата выдачи 22 июля 1989
 Выдано 22 июля 1989

М. П. Ж
 М. С.

И-ИА № 267717

МТ Төрағасы: 1987, Қазақстан Республикасы

Т. Жүргеновтің атылғаны туралы жұбайы Д. Ермековаға берілген анықтаманың көшірмесі.
 28 маусым 1989 жылы

ҚАЗАҚ ССР
МЕМЛЕКЕТ ХАУІПСІЗДІГІ
КОМИТЕТІ

КОМИТЕТ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
КАЗАХСКОЙ ССР

от 30 июня 1989 г.

№ Е-623

Алма-Ата

г.Алма-Ата
ул.Пролетарская, 94, кв.36
Ермековой Д.А.

Уважаемая Дамешь Амирхановна!

На Ваше заявление сообщаем, что свидетельство о смерти Жургенева Темирбека Вы можете получить в отделе ЗАГСа исполкома Фрунзенского районного Совета народных депутатов г.Алма-Аты (ул.К.Маркса, 106).

Личные документы, фотографии в КГБ Казахской ССР не обнаружены. Изъяты же при аресте Вашего мужа следующие работы: "Культурная революция в Казахстане", тезисы доклада о культуре Узбекистана на V съезде Советов, "На ликвидацию коренного недостатка школы", "Строительство социализма и культурная революция в Узбекистане", к сожалению, были уничтожены по акту от 29 октября 1937 года.

Заместитель Председателя
Комитета

Г.С. Смирнов

*Т. Жургеновтің кітаптары мен қолжазбаларының жойылғаны туралы жәубайы
Д. Ермековаға берілген анықтаманың көшірмесі.
30 маусым 1989 жыл*

Сөз сұраймыз!

Тұғыры биік тұлға

Мемлекет және қоғам қайраткері Т. Қ. Жүргеновтің туғанына 100 жыл толу мерекесі қарсаңында

Биылғы жылдың қарана айында көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Темірбек Қараұлы Жүргеновтің туғанына 100 жыл толады.

Қазақстан мәдениеті мен өнерінің, ғылымы мен білімінің 30-жылдардағы өркендеу өрісінде бұл атуалы азаматтың сіңірген еңбегі ерекше екендігі белгілі. Бұл жөнінде қайраткердің әр кезеңде, Укіметтің арнайы қаулысымен атап өтілген мерейтойларында, әсіресе ел егемендігіне жеткен соңғы жылдары баспасөздерде жап-жақты айтылды.

Осынау үлкен қайраткерге құрмет ретінде бүгінде республикамызда бірнеше мектеп, көшеге, Алматыдағы театр институтына оның есімі берілген. Ақтөбе облысының Бірғыз ауданында ескерткіш мүсіні де бар. Ол туралы жеке кітапша да жарық көрді. Бірақ халықтың біртуар ұлына деген сый-құрмет бұнымен шектеліп қалмаса керек. Егер өрісін ойласақ, ұлттың ұлы тұлғалары мен асыл азаматтарының әр кезде еске алып, олардың атын ардақтап, өмірі мен қызметін насихаттап отыру — алдымен бүгінгі ұрпаққа үлгі, өнеге, тәрбие үшін қажет. Бұл жағынан Темірбек Қараұлы Жүргеновтің өмірі мен қызметі алдағы талай ұрпаққа өнеге леп білеміз.

Міне, енді оның туғанына ғасыр толғаны тұрған күнге де жақындап қалдық. Небәрі 7—8 ай. Осы уақыт аралығында не істеуіміз қажет? Үлкен тойды қандай шаруалармен қарсы алғанымыз жөн?

Әбділла ТӘЖІБАЕВ,
академик, жазушы.

Роза БАҒЛАНОВА,
Қазақстанның Халық қаһарманы.

Зейнолла ҚАБДОЛОВ,
академик, жазушы.

Қалтай МҰХАМЕДЖАНОВ,
Қазақстанның халық жазушысы.

Әли МҮСІПМОВ,
Қызылорда облысы Білім департаментінің директоры.

Қыйназар ҚОСЖАНОВ,
Т. Қ. Жүргеновтің иемері иісі.

Біздің ұсынысымыз төмендегідей:

Т. Қ. Жүргеновтің аталып мерейтойы Ақмола, Алматы қалаларында, туып-өскен, оқыған, қызмет істеген жерлері — Қызылорда, Ақтөбе облыстарында кешінен аталып өтсе;

Кезінде Т. Қ. Жүргеновтің бастауымен өткізілген Республикалық ақындар айтысы кеңіңгі жылдары қайта жанданып, дәстүрлі жалғасын тауып жатқан қазіргі уақытта, биылғы жыл көлемінде осындай бір айтыс ұйымдастырып, Жүргенов атына бас жүлде тағайындалса;

Алматыдағы Т. Қ. Жүргенов атындағы Театр институтының алдына оның ескерткіш мүсіні қойылса;

Өмірінің соңғы жылдарын өткізген Алматы қаласында Т. Қ. Жүргенов мұражайы ашылса;

Т. Қ. Жүргеновтің шығармашылық еңбектері жинақталып, 1 томдық кітабын жарыққа шығарса, сондай-ақ ол туралы естелік жинағы дайындалса;

Мерейтой қарсаңында Т. Қ. Жүргеновтің өмірі мен қызметіне арналған ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырылса дейміз.

Аса ірі мемлекет және қоғам қайраткері Темірбек Қараұлы Жүргеновтің туғанына 100 жыл толу мерекесін өз денгейінде, биік дәрежеде өткізу — баршамызға әрі міндет, әрі абырой болмақ.

Зейнолла ҚАРИ,
ғалым.

Бекарыстан МЫРЗАБАЕВ,

Т. Қ. Жүргенов мұраларының жинаушы.

Тынышбек ДАЙРАБАЕВ,

Т. Қ. Жүргеновтің еңбектерін зерттеуші,
журналист.

Түрікпен ҚОНЫСБАЕВ,

«Харрикейн Құмқал-Мұнай» акционерлік қоғамы кәсіподақ комитетінің төрағасы.

Талғат ТЕМЕНОВ,

Т. Қ. Жүргенов атындағы институттың ректоры, Қазақстанға еңбек сіңірген өнер қайраткері, кинорежиссеры.

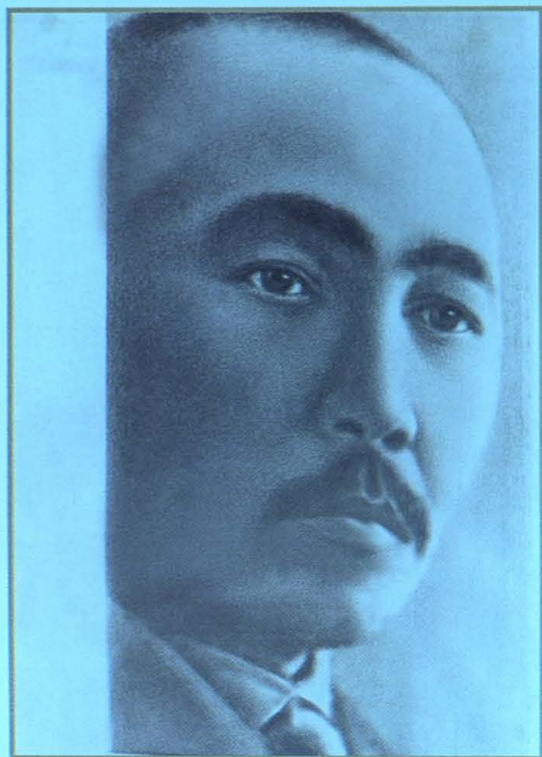
Т. Жүргеновтің 100 жылдық мерейтойына орай «Егеменді Қазақстан» газетіне 1998 жылы 6 ақпанда жарияланған ашық хат

*Қазақ ССР Халық азарту комиссары –
Жүргенов Темірбек Қараұлы.
Алматы, 1936 ж.*

*Т. Жүргеновтің жәубайы – Дәмеш Ермекова-
Жүргенованың «АЛЖИР» лагерінен оралған
жылдары. Алматы, 1956 ж.*

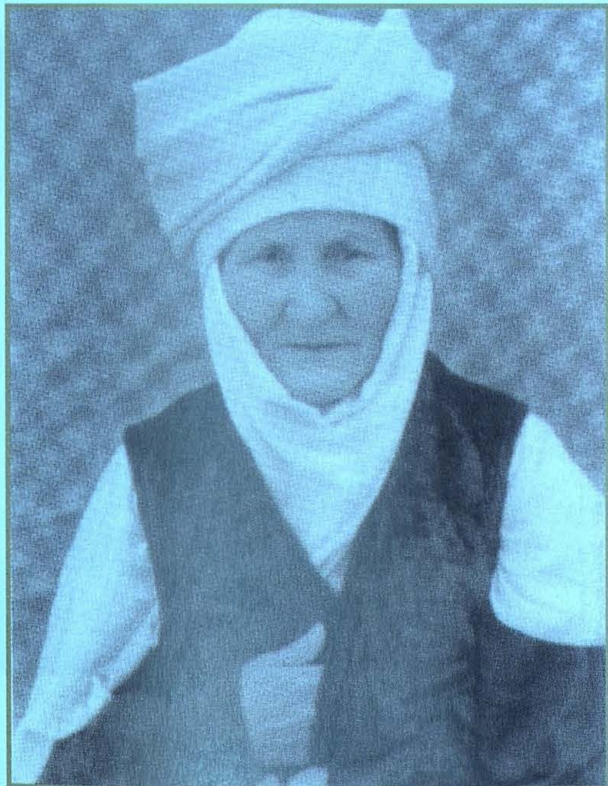
*Қазақстан орталық атқару
комитетінің төрағасы –
Құлымбетов Ұзақбай Желдербайұлы.
Алматы, 1935 ж.*

*Ұ. Құлымбетовтың жұбайы – Айым
Құлымбетованың «АЛЖИР» лагерінен
оралған жылдары. Ташкент, 1956 ж.*

Ақын, Т. Жүргеновтің ұстазы – Тұрмағамбет Ізтілеуұлы. Фердоусидің «Шахнамасын» аудару үстінде. Алматы, 1936 ж.

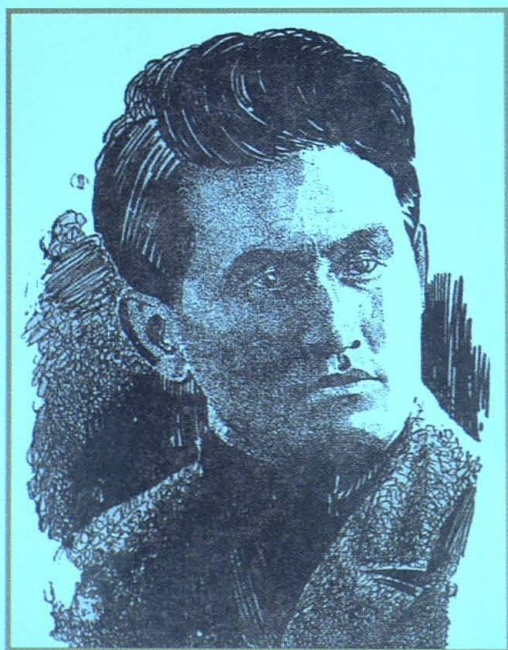
Т. Ізтілеуұлының жұбайы – Бига Ізтілеуова. 1956 ж.

*Темірбек Жүргенов САГУ-дың студенті,
Қазақстанның ТурЦИК-тегі өкілі.
Ташкент, 1926 ж.*

*Темірбек Жүргенов Тәжікстанда қаржы
жөнінде халық комиссары. 1930 ж.*

*Орта Азия мемлекеттік университетінің
студенті Темірбек Жүргенов. Ташкент,
1924 ж.*

*Дәмеш Ермакова-Жүргенова –
Алматы медицина институтының
оқытушысы*

*Бірінші қатарда (солдан оңға қарай): Әбдірахман Құдайқұлов, Сабыр Қатин,
Хасан-мәлік Ысмайылов, Әшім Молдабеков.*

*Екінші қатарда (солдан оңға қарай): Мағжан Жұмабаев, Елдос Омаров,
Мырзақазы Есболов, Халел Досмұхамедов, Жаһаниша Досмұхамедов,
Кәрім Жәлелов, Иса Қашқынбаев.*

*Үшінші қатарда (солдан оңға қарай): Әлімгерей Ершин, Садуақас Османов,
Зейнолла Имажанов, Темірбек Жүргенов, Мұхтар Әуезов, Файзолла Ғалымжанов,
Ергали Алдоңғаров, Хайролла Қаратаев, т. б.
Ташкент, 1926 ж.*

*Мәскеу. 1936 ж., мамыр. Қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне қатысушылар.
Солдан оңға қарай: Темірбек Жүргенов, Құрманбек Жандарбеков, Елубай Өмірзақов, Евгений
Брусиловский, Ораз Исаев, Күләш Байсейітова, Жамбыл Жабаев, Шара Жиенқұлова, Үрия
Тұрдықұлова, Қалибек Қуанышбаев, Қанабек Байсейітов, Манарбек Ержанов.*

*Мәскеу. Қазан вокзалы. 1936 ж., мамыр.
Шара Жиенқұлова, Темірбек Жүргенов, Жамбыл Жабаев, Күләш Байсейітова.*

*Сәкен Сейфуллин мен Темірбек Жүргенов Мәскеудегі қазақ өнерінің онкүндігінде
орден-медальдармен марапатталған өнер қайраткерлерімен. 1936 ж.*

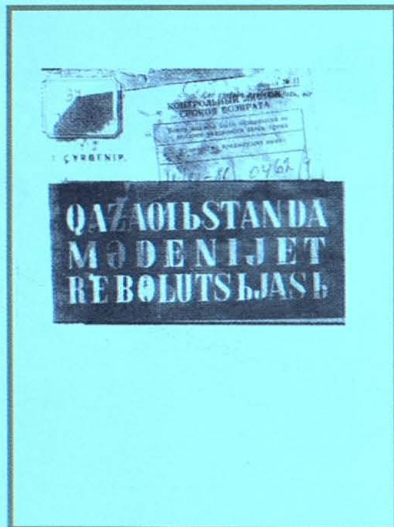
*Солдан оңға қарай отырғандар: Т. Жүргеновтің немере қарындасы
Қытайы Бегімова және туған інісі Бетай Қараұлы.*

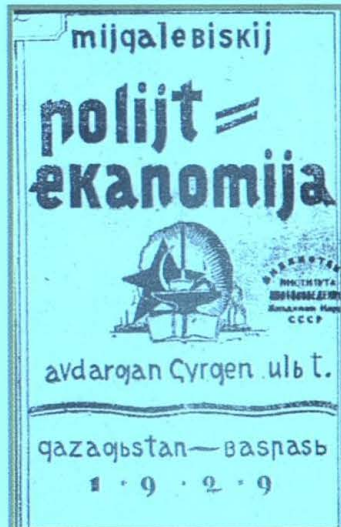
Солдан оңға қарай: Мардан Байділдаев, Қиназар Қосжанов және т. б.

Қазақ мемлекеттік университеті. 1934 ж.

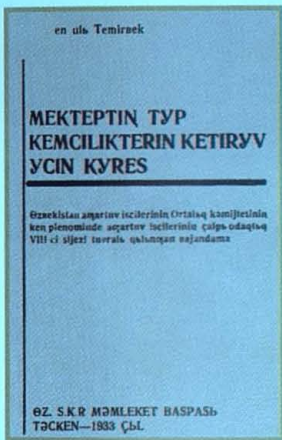
«Қазақстанда мәдениет революциясы»
кітабы.
«Қазақстан» баспасы.
1935 ж.

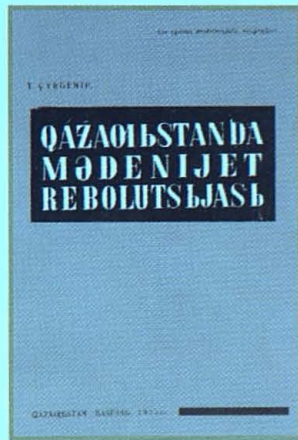
Т. Жүргенов аударған
Михайлевскийдің
«Саяси экономия» оқулығы.
Қызылорда, 1929 ж.

Қазақстанның Мәскеудегі онкүндігінде ордендермен марапатталған өнер қайраткерлері. Алматы, 1936 ж.

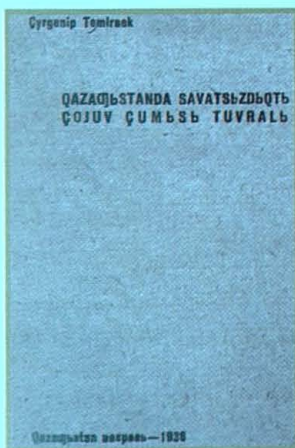

Мектептің түп кемшіліктерін кетіру үшін күрес. Ташкент. 1933 ж.

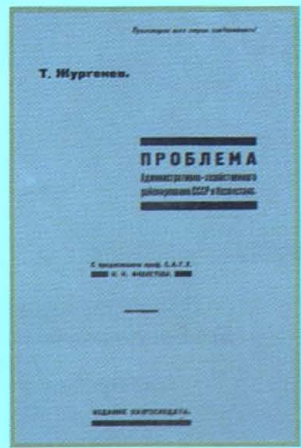

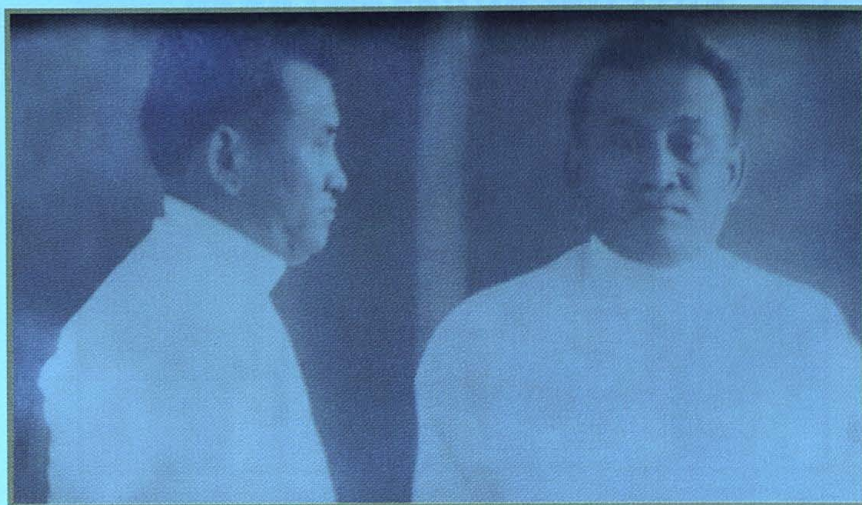
Қазақстанда мәдениет революциясы. «Қазақстан» баспасы. 1935 ж.

Қазақстанда сауатсыздықты жою жұмысы туралы. «Қазақстан» баспасы. 1936 ж.

КСРО мен Қазақстандағы әкімшілік-шаруашылық аудандастыру мәселесі. ҚазМем-Баспасының баспасы. 1928 ж.

Темірбек Жүргеновтің қамаудағы соңғы күндері. 1938 ж.

Солдан оңға қарай: Алмас Алматов, Шара Жиенқұлова, Мардан Байділдаев, Бейбіт Қойшыбаев, Шолпан Арыстанова, Жүсіпбек Арыстанов, Дәмеш Ермекова Т. Жүргеновтің мәйіті табылған жерде. 1988 ж.

Темірбек Жүргеновке орнатылған тұңғыш ескерткіш-мүсін. Мүсінші Хакімжан Наурызбаев. Ақтөбе облысы, Ырғыз аудандық өлкетану музейі. 1986 ж., 12 қараша.

Боралдайда 1938 жылы атылған 19 мемлекет қайраткерлері көмілген орынға қойылған ескерткіш-белгі. 1992 ж.

*Суретте солдан оңға қарай: Әбдірауып Тұрмағамбетов, Мардан Байділдаев, Мұзарап Жүсіпов.
1957 ж.*

*Т. Ізтілеуұлының баласы Әбдірауып Тұрмағамбетов, Мардан Байділдаев, Мұзарап Жүсіпов
және ақынның ауылдастары. 1962 ж.*

Солдан оңға қарай: Ахат Шәкәрімұлы, Дәмеш Ермекова-Жүргенова, Мұқаш Байбатыров, Мардан Байділдаев. Алматы, 1978 ж.

Кеңсай зиратындағы Дәмеш Ермекова-Жүргенованың құлпытасы. Алматы, 1990 ж.

*Алматы медицина институтының білікті ұстаздары,
ортада Дәмеш Ермекова-Жүргенова*

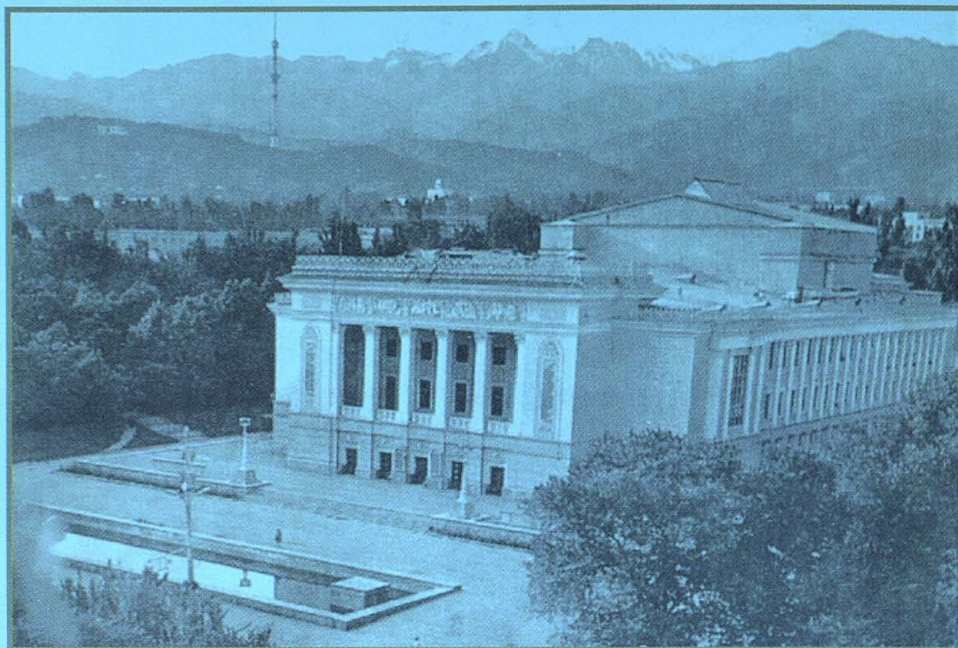
*Т. Жүргеновтің ақталуына, шындықтың орнауына көп еңбек сіңірген жан-жары –
Дәмеш Ермекова-Жүргенова*

Ыргыз ауданы Нұра ауылындағы Т. Жүргенов атындағы орта мектеп. 1978 ж.

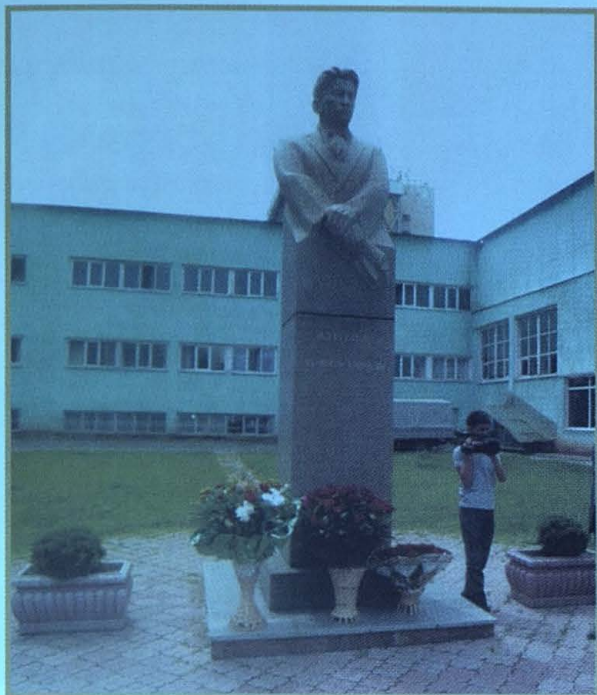
Қызылорда облысы Жалағаш ауданындағы Т. Жүргенов атындағы орта мектеп. 1998 ж.

*Т. Жүргенов салдырған Абай атындағы
опера және балет театры*

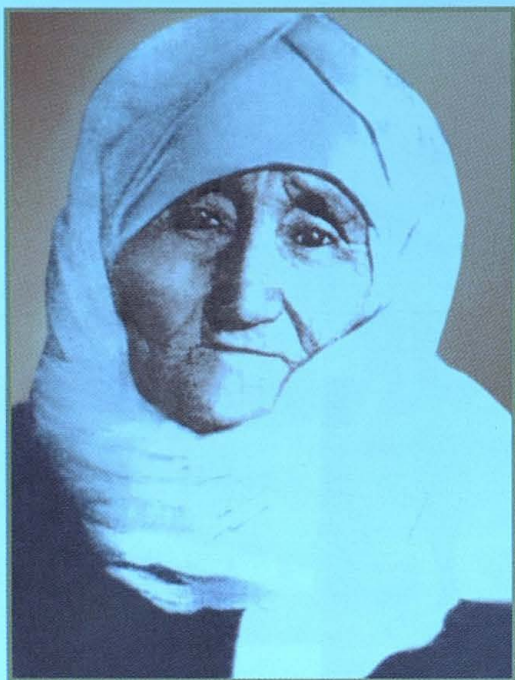
*Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық
өнер академиясы*

Алматыдағы Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының алдындағы қайраткердің ескерткіші. Алматы, 1990 ж.

Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданының орталығындағы Т. Жүргенов атындағы орта мектеп. 2005 ж.

*Кәмпит әже Демесінова –
Т. Жүргеновтің шешесі*

*Загина – Т. Жүргеновтің туған
қарындасы. 2012 ж.*

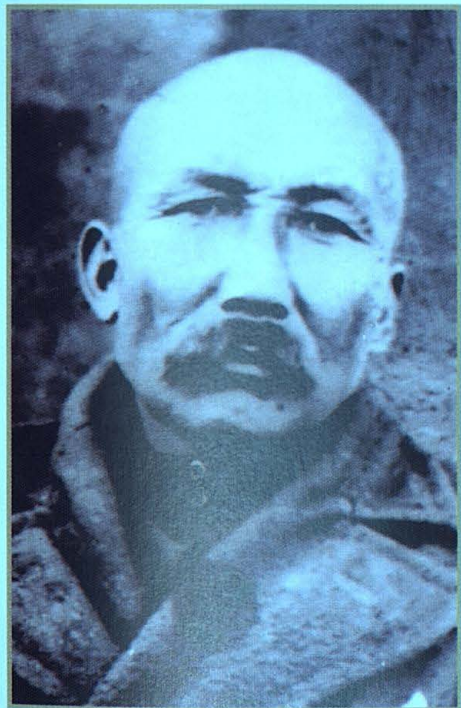
Кәмпит әже немерелерінің ортасында

*Әлім Алмат (Ғалымжан Әбсәләмов)
Берлин консерваториясы скрипка бөлімінің
студенті.
1946 ж.*

*Әлім Алматтың (Ғалымжан Әбсәләмов)
60 жылдан соң туған топырағында
жерлестерімен кездескен сәті.
Ырғыз, 1992 ж.*

*Оспан Есжанұлы
Замин ауданы, 1958 ж.*

*Назира Есжанова
Замин ауданы, 1958 ж.*

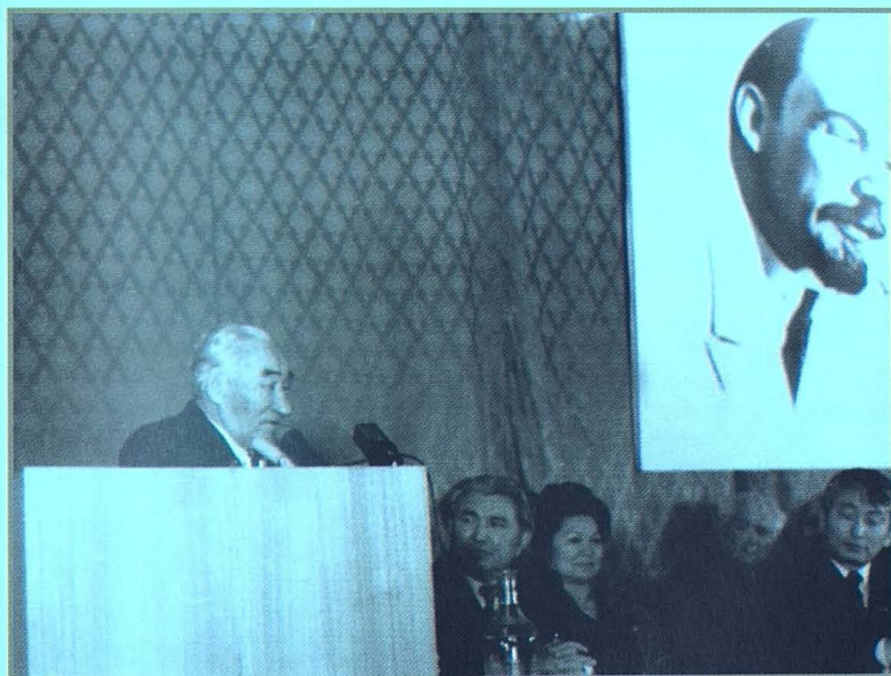
*Темірбек Жүргеновтің 80-жылдық мерейтойының президиумы.
Алматы, 1978 ж.*

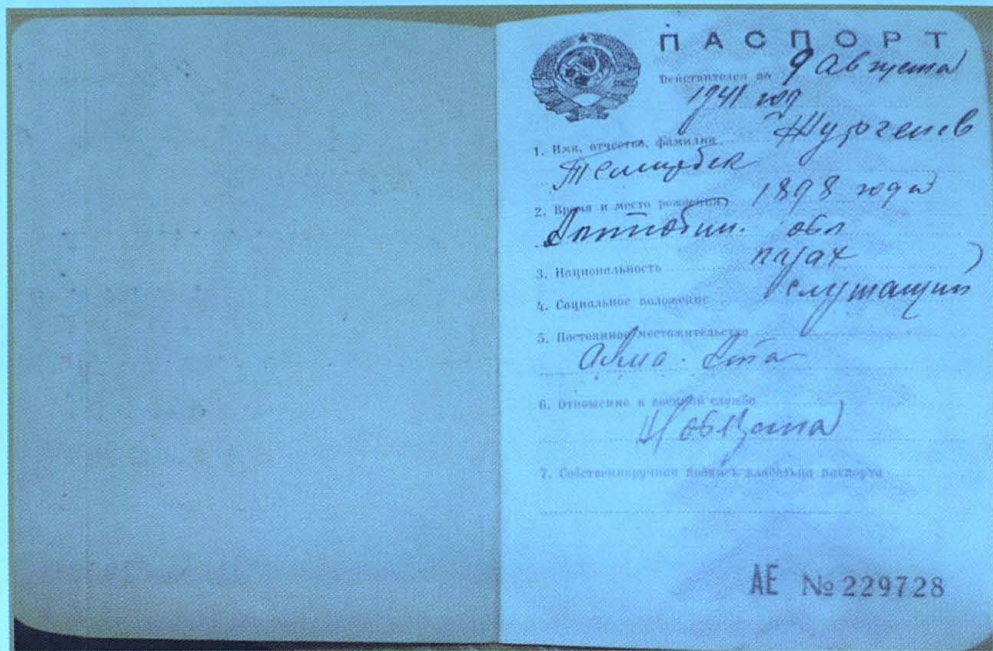
*Темірбек Жүргеновтің 80-жылдық мерейтойында әжубайы
Дәмеш Ермекова-Жүргенова, Шара Жиенқұлова.
Алматы, 1978 ж.*

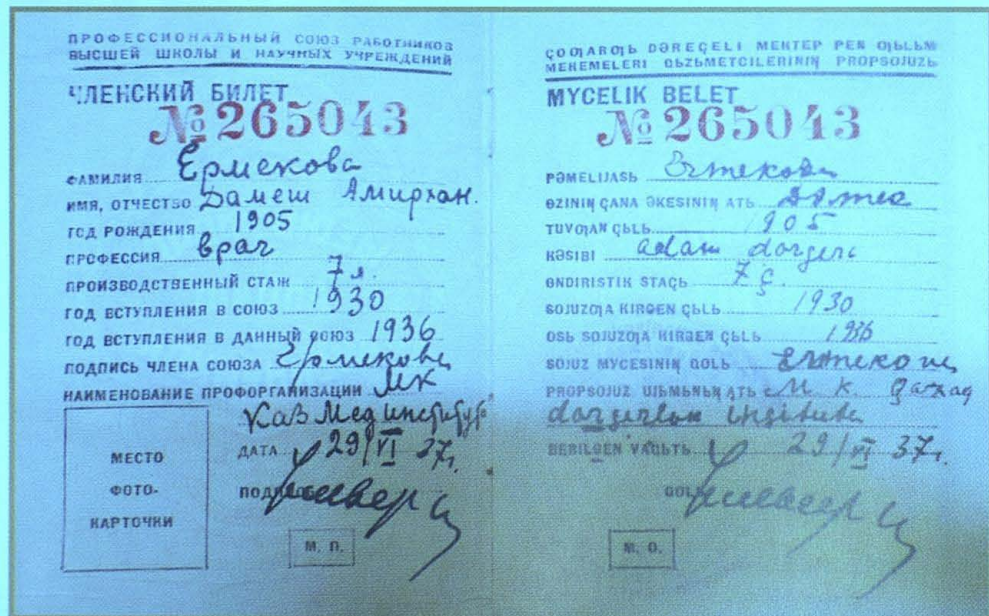
*Академик, жазушы Ғабит Мүсірепов Темірбек Жүргеновтің 80-жылдық мерейтойында естелік айтуда.
Алматы, 1978 ж.*

*Халық әртісі, актер Серке Қожамқұлов Темірбек Жүргеновтің 80-жылдық мерейтойында естелік айтуда.
Алматы, 1978 ж.*

Т. Жүргеновтің жеке төлқұжаты

Т. Жүргеновтің жұбайы Дамеш Ермекова-Жүргенованың білім және ғылым қызметкерлерінің кәсіподағына мүшелік билеті

*Елбасы мақта зауытына келген сапарында.
Усманов Шахарбек Оспанұлы.
Шымкент, 1990 ж.*

*1968 жылы Қызылорда қаласында Т. Жүргеновтің шешесі Кәмпит әжей Шахарбек Усманов,
Арыстан Ицанов және т. б. туыстарымен*

Оспан Есжанұлының балалары: солдан оңға қарай отырғандар – Шахарбек, Жәнеберген, Арыстан, түрегеліп тұрғандар – Исламгани, Қуаныш

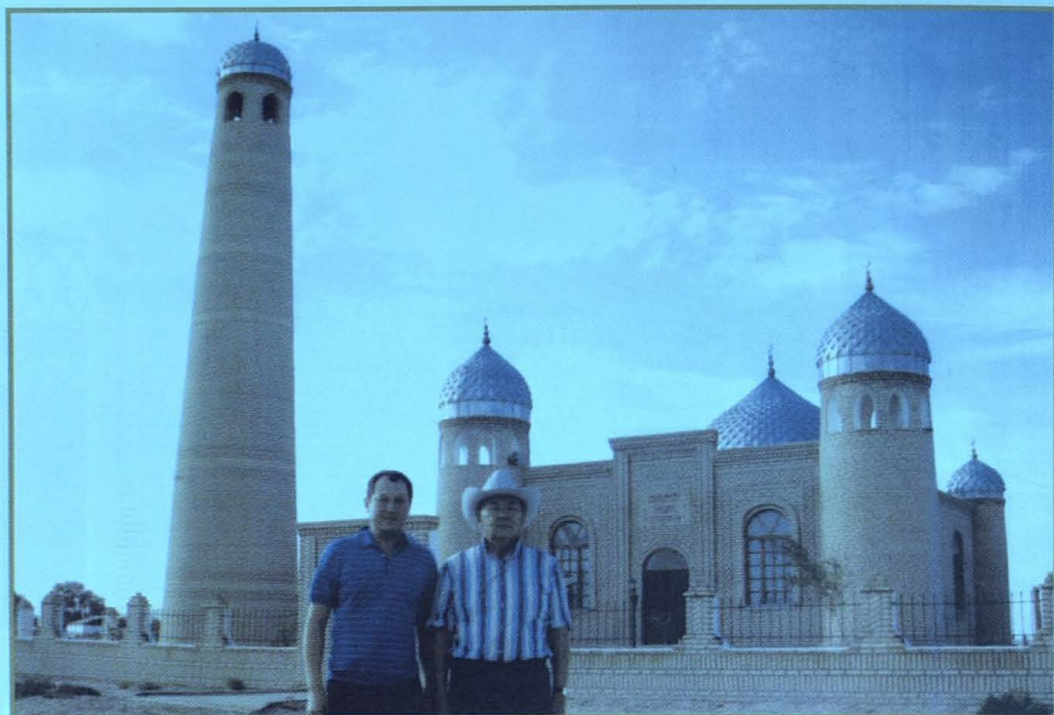
Оспан Есжанұлының жәубайы Назира (ортада) балалары және немерелерімен бірге

17–18 ғасырларда өмір сүрген тарихи тұлғаларға арналған «Сейітқұл әулие – Әйтеке би» мемориалдық кешені Өзбекстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің 2012 жылғы 18 мамырдағы қаулысымен мемлекет иелігіне алынды.

*Өзбекстан Республикасы Навои облысы Нұрата қаласындағы «Сейітқұл әулие – Әйтеке би» мемориалдық кешені.
2012 жыл*

*Оспан ата мешіті. Қызылорда облысы Жалағаш ауданы Жаңаталап ауылы.
Ш. Усманов ұлы Сұлтанмен*

*Әйтеке би кесенесі. Навои облысының бас имамы Саид Хожя Насреддин Эшонбобоо
Шахарбек ағаның ұлдары мен немерелеріне бата беруде.*

«Әйтеке би: Қазақ мемлекеттілігі тарихындағы ұлы тұлға» Әйтеке бидің 370-жылдығына арналған Республикалық ғылыми конференцияның пленарлық мәжілісі
 Суретте солдан оңға қарай: ҚР ҰҒА академигі Серік Қирабаевтың сөз сөйлеу сәті, Озганбаев Өмірзақ Озганбайұлы – Республикалық «Ардагерлер» қоғамдық бірлестігінің төрағасы, т.ғ.д., профессор, академик, Әбжанов Халгелді Махмұтұлы – Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, т.ғ.д., профессор, Усманов Шахарбек Оспанұлы – ҚР «Әйтеке би» мәдени-тарихи орталығының президенті

«Әйтеке би: Қазақ мемлекеттілігі тарихындағы ұлы тұлға»
 Суретте Әйтеке бидің 370-жылдығына арналған Республикалық ғылыми конференцияның пленарлық мәжілісінде ҚР «Әйтеке би» мәдени-тарихи орталығының президенті Усманов Шахарбек Оспанұлының сөз сөйлеу сәті

Кітаптың демеушісі Шахарбек Усманов отбасымен бірге

Арыстан Ицанов отбасымен бірге

Қызылорда қаласындағы Т. Жүргенов атындағы шығармашылық үйінің салтанатты ашылуы. Қызылорда облысының әкімі Қ. Көшербаев және Ш. Усманов

Қызылорда қаласындағы Т. Жүргенов атындағы шығармашылық үйі

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТЫ
«ӘЙТЕКЕ БИ» МӘДЕНИ-ТАРИХИ
ОРТАЛЫҒЫ

МИНИСТЕРСТВО
ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
И ЭТНОЛОГИИ
ИМ. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА
КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ
ЦЕНТР «АЙТЕКЕ БИ»

**«ӘЙТЕКЕ БИ: ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ
ТАРИХЫНДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒА»**

Әйтеке бидің 370-жылдығына арналған
Республикалық ғылыми конференция

БАҒДАРЛАМАСЫ

(Алматы қ., 12 маусым 2014 ж.)

ПРОГРАММА

Республиканской научной конференции
**«АЙТЕКЕ БИ: ВЫДАЮЩАЯСЯ ЛИЧНОСТЬ В ИСТОРИИ
КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ»**
посвященной 370-летию Айтеке би

(г. Алматы, 12 июня 2014 г.)

Әйтеке бидің 370-жылдығына арналған Республикалық ғылыми конференцияның бағдарламасы

*Т. Жүргеновтің туысы, экономика
ғылымдарының докторы, профессор
Арыстан Ицанов*

*Т. Жүргеновтің туысы, кітаптың демеушісі
Шахарбек Усманов*

РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН
 МИНИСТЕРСТВО ПО ДЕЛАМ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА
 ГЛАВНОЕ НАУЧНО-ПРОИЗВОДСТВЕННОЕ
 УПРАВЛЕНИЕ ПО ОХРАНЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ
 ОБЪЕКТОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Мемориальный комплекс памятников архитектуры
 XVIII века - мавзолея САИДКУЛ-АУЛИЕ и АЙТЕКЕ БИ

Настоящее свидетельство на Мемориальный комплекс
 памятников архитектуры XVIII века - мавзолея
 САИДКУЛ-АУЛИЕ и АЙТЕКЕ БИ в городе Нурата,
 Наманганской области вручается

УСМАНОВУ ШАХАРБЕКУ ОСПАЛУЛЫ

Усманов Шахарбек Оспанулы инвестировал строительство
 Мемориального комплекса и вел непосредственное
 руководство и контроль за выполнением работ.

На свои личные финансовые средства осуществил строительство музея с полной
 музеефикацией, установкой экспонатов и бюста Айтеке би. Построил с сохранением
 древневосточной архитектуры минарет, гостиницу, арку (капка), ограждения и произвел
 благоустройство территории.

Главное Научно – Производственное Управление по охране и использованию
 объектов культурного наследия Республики Узбекистан выражает
 благодарность Усманову Шахарбеку Оспанулы за внесенный огромный
 вклад в духовное сближение и дружбу между братскими народами,
 за бескорыстную заботу о сохранности исторических памятников и создание
 историко-культурного, архитектурно-мемориального комплекса.

Начальник Главного Научно-Производственного Управления
 по охране и использованию объектов культурного наследия

Р.А. Мансуров Р.А. Мансуров

г. Ташкент, 02 мая 2013 г.

II БӨЛІМ

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР

Парталас досы Рахым Алшынбаев

1916 жыл. Перовск (Қызылорда) қаласында Сауранбай болысқа қарсы кедей шаруалар көтерілісі болды. Осы көтеріліс жасаушыларды жазалау үшін, Перовск қаласынан генерал-губернатор Куропаткинның өзі келген. Осы кезеңде оқып жүрген жас Темірбек халық өкілі ретінде генералға барып сөйлесіп, уытты, отты сөздермен генералды алған бетінен қайтуға мәжбүр етеді. Сөйтіп көтерілісшілер Темірбектің арқасында жазадан аман қалған еді. Темірбекпен 1908–1911 жылдары қазіргі Қызылорда облысының Тереңөзек ауданына қарасты Аламесек қыстағында екі кластық орысша-қазақша мектепте білім алдық. Мұғалімдер оған 5-тік бағаның үстіне қосу белгісін қоса қойып отыратын, ол сондай зерек, алғыр болатын!

Досы Арбан Сарынов

Темірбек өнер саласында өздерінің қабілеттілігін көрсете алатын жергілікті таланттар мен дарынды адамдарды үнемі іздестірумен болды. Сөйтіп ондай адамдарды тауып алып, оларға арнаулы шақырулар жіберіп жүрді, өзіндік дарыны бар адамдарға ақыл айтты, оның оқуына және жұмыс істеуіне жағдай туғызды. Ол Көкшетаудан ағаш шебері және музыкалық аспап жасаудың маманы Қамар Қасымовты өзі шақыртып алдырды. Шебер көп ұзамай ұлттық музыка аспаптарын жасайтын мастерской ұйымдастырды. Жүргенов тіпті сахна киімдерін тігетін адамдарды іздеп тапты. Олардың алғашқы жұмыстарына қазақтың тұрмысы мен этнографиясын жақсы білетін Жүргенов әрдайым сынақ бағасын беріп отырды. Осының бәрінде де ол өзінің аңғарғыштығымен, жергілікті дәстүрлерді, республиканың әртүрлі аудандарының киім-кешек, музыка мен тіл ерекшеліктерін жете білетіндігімен жұртты қайран қалдырып отыратын.

ЖҮРГЕНОВТЕР ӘУЛЕТІ

Жүргеновтер әулетінің бір ұрпағы ретінде әкем Нұржан Жұдырықұлының айтқан естеліктерін осы жинақ арқылы жұртшылыққа ұсынып отырмын.

Аталарымыз мал біткеннен кейін Ақтөбе облысы Бірғыз ауданында Басықара қопасы, Тышқанбай саласы Жантай деген жерлерді жаз жайлау етіп, Қарақұмды қыстау еткен екен. Шежіре бойынша тарқатсақ, Кіші жүздің Шөмекейінен – Тоқа, Көнек, Аспан, Бозғыл.

Бозғылдан – Қаратамыр, Сарыбай, Торыбай, Келдібай, Қайқы.

Келдібайдан – Сүйін, Қожакелді, Келмембет, Келмембеттен – Әлдеберлі. Әлдеберліден – Есбол, Метей, Өтебай, Құдайқұл.

Өтебайдан: Үстемір, Жанғабыл, Құба, Тойқожа, Сұлтан, Адамбай.

Сұлтаннан: Есіркеп, Тілеубай, Жәрімбет.

Жәрімбеттен: Қайырлап, Жолай, Мүсіреп, Әлен, Бұрқат, Үсен, Бүркіт, Жолдас, Сексен, Қыстау, Нұртау, Дәуіт, Пәрменбай, Серкеш, Көкі, Сырбай, Сазбай.

Әленнен – Байсал, Рай, Сүйін, Қуаң, Мұрынбай, Жұрынбай, Сары, Кәпі.

Қуаң Әленұлы атамыз өте бай болған, бір басында алты мыңдай жылқы, қырық мыңдай қой біткен кісі болыпты. Қуаң атамыздың бала кезінде әкесі Әленнің үйіне (Әлен атануы да көп қой біткесін, осы дәуірге дейін шешелеріміз, жеңгелеріміз «қойы көп» деп атайды. Әленнен тараған ұрпақтарды Жәрімбет сарғасқаның ішінде) Орта жүздің қыпшақ руының арасында елге танымал белгілі кісісі бар, бір топ жолаушысы түстеніпті. Қонақтар жайланып, ет әкелініп, бұрынғы ғұрып бойынша тамақ асатар кезде ауыл балалары есік аузына келіп тұрады. Қуаң атамыздың бойы бәкенелеу болса керек, балалардың соңында тұрып қалыпты. Сол кезде жолаушылардың басшысы әрі ақсақалы қолындағы жамбасты алдыңғы қатардағы балаларға асатпай, соңында тұрған Қуаңға асатыпты. Ол кезде қонақтарды келесі ауыл тұсына дейін шығарып салу үрдіс болған.

Жолаушылардың бірі өз ақсақалдарына былай деп сауал тастайды: «Алдында біраз бала тұрса да, сіз қолыңыздағы жамбасты соңғы жақта тұрған баланы шақырып алып бердіңіз. Осының бір мәні бар-ау», – депті.

– Е, жігіттер, сіздер қайдан білесіздер, бұл бала Кіші жүздің белгілі бір байы болайын деп тұр ғой, – деген. Арада біраз жыл өткесін тағы бір сапарында баяғы жолаушылардың бірен-сараны ішінде абызы бар, Қуаң атамыздың ауылына келеді. Атамыз ауылда жоқ екен, Айым әжеміз қонақтарды жібермей қысырдың тайын сойып, қонақтарды қондырады. Қуаң атамыз түнделетіп келсе керек, таңертең қонақтарды шығарып салуға жіберетін жігітке «қонақтарды шығарып сал» деп тапсырма береді.

Біршама уақыттан кейін қонақтардың біреуі баяғы абыз кісіге: «Сіздің айтқаныңыз келіпті. Қуаң бүкіл қазаққа белгілі бай болыпты», – депті.

Қуаңнан – Жүрген, Тұрған, Дәгір.

Жүргеннен – Жұдырық (Ақсақал), Сырлыбай (Қара), Қазибай, Дүйсебай, Еңсебай.

Ақсақалдың бойы шағын болғасын, халық – Жұдырық атап кеткен. Сырлыбайды бір сыншы кісі адамның ақ-қара бастысы екен, мұның қорқытпайтыны болмас дегенін естіп, халық Қара деп атап кеткен.

Жүргенов Қара Қуаңұлы кешегі патша заманында істі болып, екі жыл Арқаға жер ауып, кесімді уақытын бітіріп, түрмеден шығып келгенде, қаратамыр Оңғар жыраудың айтқан толғауы:

Тілейміз тілге медет бір құдайдан,
Әрқашан айырма деп абыройдан.
Бұл күнде өткел бермес орал болдың,
Заманға шығып саға терең сайдан.

Арғы атаң Әлдеберлі аруақты орын
Бабаңыз сөз бастайын Өтебайдан.
Жерге нұр жазғы бұлттың жауынындай,
Ауысып ағайынға тиді пайдан.

Қасты еткен дұшпаныңмен қарсыластың,
Шаһарын шабыншылық етіп ойран.
Рудың үстеміндей адамы еді,
Кәпір ит қадірінді білсін қайдан.

Би болған бабаң Сұлтан бақ қонғансын,
Сөйлейміз тіліміз бен жақ болғансын.
Тереңге тегіндікпен жіберер ме,
Күніреніп көне аруақ жақ болғансын.

Қапасқа қиянатпен түсірер ме,
Ісіңіз аллаға аян ақ болғансын.
Жәрекең жердің жүзін қыдырыпты,
Бозғылда бір босаға болдың мықты.

Төрт бұрышын дүниенің кезіп жүріп,
Ақылмен тапқан екен жерұйықты.
Шілтендер шылауында жәрдем болып,
Түсінде «Бақ» пен «Қыдыр» жолығыпты.

Арғы атаң бай Жәрімбет «Қыдыр» көрген,
Түсінде тұлып тола ділда берген.
Бұл бақыт әулетіңнен арылмас деп,
Болыпты *шыны дауа шілтендерден.

Бай болған адам және атаң Әлен,
Беріпті қара түгіл, хандар сәлем.
Себебі тіл жағына тиер ме екен
Тебіrentіп аруағын айтсаң өлең.

Бай болған және атаң Қуаң,
Дәулетті болған емес ешкім мұнан.
Ат мінсе, аруақты әскердей боп,
Тұманда жүрген жерін еткен раушан.

Ол байды не қылайық мүлкін айтып,
Айдаған бес жарым мың жылқыны айтып.
Он мың қой айдаған өз басына,
Жүріпті алты нарға алтын артып.

Бұл сөзді өтірік деп кім айтады,
Дәулеті тап салған жоқ артық айтып.
Солардай шынжар қатар дуалы ердің
Қол үзсін әулетінен халқы қайтіп.

Бай Жүрген, батыр Тұрған, мырза Дәгір
Әкім боп бірнеше жыл сүрді дәуір.
Қызығын еркін жұрты көре алмады,
Аз өмір болғаннан соң ақтан әмір.

Жұдырықтан – Есім, Зарқұм, Бегім, Нұржан.

Зарқұмнан – Құлмағанбет (Құлша), Манаш апамыз.

Құлмағанбеттен – Әлімхан, Қазихан, Мәлике.

Қазиханнан – Жеңіс, Жәмила, Қайрат. Бұл ұрпақтар Ақтөбе қаласында тұрады.

Бегімнен – Сердалы, ертерек қайтыс болған.

Нұржаннан – Ерхан, Әбдірахман, Пайзарахман, Қытайы, Қырмызы, Үрім, Қырым,
Асылхан, Қасымхан, Жағыпар.

Жағыпардан – Қанабек, Данабек, Қарлығаш, Талапбек, Алмагүл, Айдын, Шалқар,
Сағынай, Айпара, Шаттық.

Жүргенов Нұржан Жұдырықұлының немере ағасы Қара 1928 жылы конфискаға ілігіп, Қарқаралы, Семей деген жерлерге жер аударылған. Қара ұсталар сәтте ауылдас ағайын, балалары, т. б. кісілер қоштасуға келіп отырғанда, немере інісі Нұржан көзіне жас алыпты. Соны байқаған Қара інісі Нұржанға сені кейінгілерге басшы болар деп жиын-тойға, дау-дамайға көп ертіп едім, бұл не қылғаның, басқалардан бұрын толқғаның деген екен. Сіз кеткесін жағдайымыз қалай болар екен деп толқыдым депті Нұржан. Сонда Қара: «Қожакелді руының белгілі адамы Бостан би ауырып жатқанда, көңілін сұрай барған ауылдастары күрсіне бергенге ұқсайды, сонда Бостан би неге күрсінесіндер деп сұрапты. Ағайындары сіз кеткесін, халіміз қалай болады деп, соны уайымдап күрсінеміз депті. Сонда Бостан жалғыз мен емес, талай елдің Бостандары кетер, Бостансыз қалған елдермен бірге күн көрерсіңдер деген екен, сол сияқты, Нұржан-ау, талай елдің Қарасы ұсталып жатқан шығар, сол Қарасыз қалған елдермен бірге жүрерсіңдер», – деп қоштасқан екен.

Қара конфискаға ұшырап жер ауып кеткенде, інісі Нұржан қалай аман жүр деп, жергілікті белсенділердің көрсетуімен Қазалының Ақирек, Көкшекөл деген жерінде Нұржан Жұдырықұлы 1933 жылдың апрель айында ұсталып кетеді. Жазықсыздан жазықсыз он жыл үш ай абактыда болады. Қарағандыда бір жыл, сонан соң Қиыр Шығысқа жер аударылған. Бұл жылдары ашаршылық қой, жағдайлары ауыр болған.

С. Сейфуллиннің қыстауын өкімет алып, жазалы адамдар отыратын үй жасаған екен. Бұл кісілер сол Сәкеннің тамында қыстап шыққан. Әкем Қазақстанның жерінен өтіп, Қиыр Шығысқа жол тартқанда, «енді Қазақстанның топырағын басу жоқ шығар деп көзіме жас алып едім» деген. Ай жарым жол жүріп, елі екі туннельден өтіп, Владивостокке келген. Владивостоктың Голенки деген жерінде төрт жыл, Сахалин аралында екі жыл, теңіз жағасында балық пристанында төрт жарым жыл тұрған. Бұл жерде тамағы тоқ, жағдайлары жақсы болған. Охот теңізінде жаз айында кеме жүріп, жол қатынас болған кезде ғана Нұржан әкем хат арқылы елмен хабарласып тұрған. Қыс бойы қатынас болмағасын хабарласа алмаған. Кесімді жылын бітіріп, 1943 жылы август айында соғыстың қызып тұрған шағында елге оралады. Конфиска болып кеткен ағасы Қара 1934 жылы жазалы уақыты бітіп, елге қайтадан көшіп келген. Бірақ бұл кезде Нұржан сотталып кеткен. 1937 жылы Халық комиссары Жүргенов Темірші нақақтан «халық жауы» болып ұсталып кеткенде, жер ауып келген әкесі, аға-інілері де ұсталып кеткен. Сонымен әкеміз Нұржан елге аман келгенмен, туысқан аға-інілерінің ешқайсысын көре алмады. Әкемізге елдің амандығын білдіріп, хат жазып тұратын немере інісі Ысқақ екен. Ысқақ – Қараның Темірбектен кейінгі баласы. Ысқақ та ұсталып кеткен. Әкеміз елден хабар-ошар ала алмайды, елдегі жағдайды білмейді. Нұржан арабша сауатты болған. Аламесектегі мектепте Темірбекпен бірге оқыған, кейін әкесі Жұдырық оқытпай елге алып кеткен.

Мақалсыз сөз сөйлемейтін, мақал-мәтелге бай кісі еді. Он жылдан аса абақтыда болғасын, қорқыңқырап қалғандықтан болар, аса сақ сөйлейтін. Өлшеусіз сөз сөйлемейтін, ептеп өлең жазатын қабілеті де болатын. Мына төмендегі ағасы Қараға 1934 жылы, інісі Ысқаққа 1938 жылдары түрмеден жазған өлең хаттарына кезек берейік:

1934 жылы елді сағынып ағасы Қараға жазғаны:

Құрметті сәлем жаздым Кәрен ағай,
Тез жазсын көрісуге жаппар құдай.
Бір туып, бірге жүріп, дәурен сүріп,
Панаңда көрдім қызық мен бірталай.

Болған соң ақтан бұйрық амал нешік,
Айрылдым дәм аударып әлдеқалай.
Сағындым бір көруге дидарыңды,
Жүрген соң жер шетінде өте шалғай.

Бас болып Кіші жүзге билік айтқан,
Ардақты алтын сөзді ақылы дана-ай,
Айрылып бірге туған бауырластан,
Қапаста қайғы жедім алты жыл ұдай.

Өткен күн бір күнгідей болмас еді,
Босансам жақсылық боп мұнан былай.
Арманы мен сорлының болмас еді,
Кездесем тіршілік боп, Кәрен ағай.

Мекенім Владивосток қаласында,
Теңіздің Японский жағасында.
Орнатқан Амурский аралында,
Күншығыс Ресейдің даласында.

Украин Дальний Восток деп айтады,
Байқасам, өте алыс жер расында.
*Қаланда пауһимақпоз жазған екен,
Көруге бұл орынды о басында.

Халықтың көпшілігі монғол, бурят,
Сары орыс болды тума арасында.
Айнала біткен теңіз қорған болып,
Қаланың нақ тұрағы тау басында.

Бұл жерге келдім қазақ крайынан,
Жол жүріп ай жарымдай ұдайынан.
Амал не, баста ерік болмаған соң,
Бәрі де бір жаратқан құдайымнан.

Ұлттық мұсылмандық ораза, намаз
Өтеуге еркіміз жоқ бұлайынан.
Ар, ұят, абырой сақтау бәрі де жоқ,
Аралас еркек-әйел тұтасынан.

Бұнымен қысқартамын сөздің артын,
Зейінді айырад та істің паркын.
Сағынып туған жер мен ел-жұртымды,
Елексіп, ермек қылып жазған хатым.

Арғы атам Әлдеберлі, ер Келдібай,
Жәрімбет алты Өтебай таза затым.
Ішінде Өтебайдың Сұлтанымын,
Айтамын істің рас ақиқатын.

Ата пір әулие өткен ер Сейтпенбет,
Тимеді-ау осындайда шарапатың.
Хат жолдап ақырына қолым қойдым,
Фамилиям Жұдырықов, Нұржан атым.

Немере інісі Қараұлы Ысқаққа жазғаны:

Қарағым Ысқақ, хабар ал,
Ағаңның жазған хатынан.
Бір заманда жігіт ем,
Таскын судай шалқыған.
Жөнге келсе келгені,
Келмегенді нардай-ақ,
Аяқпен қағып тарпыған.

Бұл уақыттар болғанда,
Мендей мұңлы болмады.
Айырылып зарлаған,
Туып-өскен халқынан.
Өзімнен бұрын соғталып,
Кетіп еді екі ағам. (Қосжан, Досжан).
Қандай болып жүр екен,
Құдайдың қосқан амалы
Таңдап та алған Ұрлықан?
Ол жігітте арман жоқ,
Жоқтаушы болса артынан.
Айта берсем зарымды,
Тауда жатқан қара тас
Қорғасындай балқыған.
Айыпталдың басында
Бір жұмыспен алты адам.
Қажыбай, Құлша, Ысмайыл,
Құдайберген Ерназар (руы)
Мырзабектің баласы
Біреуі Айдар (руы) Сақтаған.
Он жылдан кесіп қонжитты,
Адам болса жақпаған.
Ауылнайым Дүйсеней
Жидебайдың баласы
Жігіт екен мейірімсіз.
Бір құдайдан қорықпаған.
Аз тұрғызып ауданда,
Қызылордаға жіберді
Қалдырмай жеті аптадан.
Ай тұрғызып онан да
Жібермекке этапқа
Комиссия көріп сорттаған.
Арестованный поезбен
Он екі тәулік жол жүріп
Қарағандыға келіп тоқтаған.
Баласына Бозғылдың
Тегіс сәлем айтамын,
Қағаз салсын артымнан,
Азамат болса жоқтаған.

Болмас еді арманым,
Қайтадан барып бір көрсем,
«Қармақшы» деген қаланы,
Дидарлассам тірі боп,
Ақсақал ағам Қараны.
Уақытында арыстанның
Жүзге жүрді-ау араны.
Ерегіскен дұшпанға
Тапжылмады-ау табаны.
Жасы ортаға келгенде,
Нардай шөгіп қартайды.
Өтіп кетіп заманы.

Ауызынан бір сүйсем,
Қытайы деген баланы.
Қарағым еске түскенде,
Көзімнің жасы ағады!

Владивосток жер шеті
Көкешің қашан барады.
Қайғыменен қарайып,
Өткен күнін санады.
Құдіреті күшті құдайым,
Қашан апу қыласың,
Нақақтан болған жаланы.
Өзім істеп күймедім,
Кісіден болды себебі.
Кесірі тиді екі иттің,
Бұқарбай, Сейіл арамы.
Дәмі жаман көсіктің
Болады жаман сабағы.
Ниеті жаман мұрдарды
Құдай-аруақ табады.
Амандықпен кездесіп,
Тірі жетім балдардың
Ашылар ма екен қабағы.
Жүректі туған ер болса,
Жарақсыз жауға шабады.
От басында бұғады,
Адамның ақымақ жаманы.

Есіл қайрат жасыды,
 Істерге болмай амалы.
 Таза тыңдап, құлақ сал,
 Кең ойлы кеңес шығатын
 Халықтың жақсы адамы.
 Осыменен тоқтады,
 Нұржанның жазған қаламы.
 Осы арадан қояйын,
 Сөзімнің болып адағы.

Жүргенов Қара үш әйел алған. Бірінші әйелі Сұлу әжеміден → Ноғай, Бидаш апам.
 Екінші әжеміз Жәніштен → Қосжан, Досжан, Темірбек, Ысқақ.

Үшінші әжеміз Кәмпиттен → Кәпназар, Айназар, Биназар (Бетай Қуанов),
 Үсемназар, Зағипа.

Сұлу әжеміздің руы есімде қалмапты, Жәніш әжеміз он екі ата Байұлы тана руының
 қызы. Кәмпит әжеміз шөмекей, тоқсейіт сарғасқаның қызы.

Қосжан, Досжан әкелеріміз 1930 жылдары ұсталып кеткен.

Қосжаннан → Қиназар, Үрзалипа.

Қиназардан → Мирамкүл, Бауыржан, Ғалымжан, Жанат, бәрі қазір Астана қаласында
 тұрады.

Үрзалипадан → Смағұл, Қызылордада тұрады.

Темірбек көкемнен → Шорабек деген баласы үш жасында Ташкентте қайтыс болған.
 Онан кейін Ысқақтың Жұманазар деген баласын алып тәрбиелеген, ол да өзі сұранып
 соғысқа кетіп оралмады.

Қуанов Биназар Қараұлынан (Бетай) → Келназар, Мағрипа, Бижан, Әлипа, Ғалия,
 Дариға, Телжан. Үсемназар ағай қайтыс болды, қалғандары Алматы, Қызылорда
 қалаларында өсіп-өніп тұрмыс кешуде. Дариға Чехияда қызметте, үйлі-баранды. Зағипа
 апамыз қазіргі таңда Алматы төңірегінде Боралдайдағы Темірбек көкем жерленген
 маңда тұрады.

Нұржан әкем: «Темірбек не айтса да тіке айтушы еді, жаңалыққа жаны құмар,
 ескіге үнемі қарсы тұрып келді. Темірбекке Жағалбайлы руының байы Қалинұрдың
 қызын айттырған-ды, бірақ ол атасына хат жазып, арнайы адам жіберіп, әкелер
 уәдесін бұздырды! Зорлық, зомбылық көрген жандар көзі ашық Темірбекке жиі келіп
 сөйлесетін. Ерте кетті ғой, шырағым», – деп көзіне жас алып отыратын.

Темірбекпен бірге ойнап, бірге өстік. Жас кезінде туған-туыстары, қатар-тені, біздер «Темірше» деп атайтынбыз. Жазда қыр елі Ыргызды жайлап, қыста Сыр бойына қоныс тебетінбіз. Дәлірек айтқанда, Жалағаш ауданы, қазіргі «Жаңаталап» совхозының төңірегіндегі Іздібай өзенінің бойында «Қараның қыстауы» деген жерде отыратын едік. Қай жылы екені есімде жоқ, бірде әкелеріміз бізді Қауынбай молданың алдына жиып беріп, «тіл» сындыртты. Көп ұзамай ауылға Тұрмағамбет акын (Ізтілеуов) келіп, біздерге дәріс берді. Оқуымыз бұрынғыдай емес, ұғынықты, көңілді бола бастады. Темірше бізден өзінің зерек, алғыр қасиетімен ерекшеленетін. Үлкендерден, ұстазымыздан естігендерін ұмытпайтын. Қайталап, тіпті қызықты етіп әңгімелеп те беретін. Содан да оны жанына жақын тартып, оған зор сенім артатын.

Өзі жолаушылап, не басқа шаруамен кетсе, оқуды жалғастыруды Теміршеге тапсыратын. Ал ол ешқандай қысылып-қымтырылмастан сабақтарды қайталап, тіпті өзінің де оқытуға қабілеттілік танытатын. Өткірлік, өжеттік қасиеттері сол кездің өзінде-ақ қалыптаса бастаған екен-ау деп ойлаймын бұл күнде.

Тұрмағамбет акын Теміршенің зеректігін әкесіне жиі-жиі қызыға әңгімелеп, оның Аламесекте (қазіргі «Ақарық» совхозы) барып оқуын жалғастыруына ықпал етті. Біз әртүрлі себептермен оқи алмадық. Темірше болса өзінің ерекше қабілетін қанағ етіп, қырандай қалықтап кете берді. Оның қайда оқығаны, қандай қызметтер атқарғаны, мемлекет қайраткері ретінде қалай танылғаны бізге сол кездің өзінде белгілі болатын. Ауыл аймағымызбен қуанып, мақтан етіп жүретінбіз. Тілеуін тілейтінбіз. Несін жасырайын, оқымай қалғанымызға өкінетінбіз.

Сондықтан да біз оны әрдайым сол биіктерден көреміз, сол шыңдардан іздейміз.

Женгеміз – Теміршенің зайыбы Дәмеш Ермекованың тағдыры да бізге мәлім. Темекеннен соң көп ұзамай ол да «ұсталды». «Халық жауының әйелі» деген жаламен сегіз жылға сотталып, мерзімін өтеп қайтты. Асыра сілтеу кезеңінің «қолшоқпарлары» онымен де тынған жоқ, «жауыздың жақыны» деп Ысқақ, Қайназар, Пірназар, Ысмақан Ысқақ (Жарасбаев) деген інілерін де ұстап, қайтпас сапарға аттандырып жіберді. Осы кезде бізді Теміршенің бауырына басып тәрбиелеген баласы Жұманазардың жағдайы көп алаңдатты. Дегенмен ол, жас та болса, көп ұзамай елді, ағайын-туысты тауыш, қуанышқа кенелтті. Бірақ, бала неме ғой, бірге ойнап, бірге жүретін ауыл балалары оны «жауыздың тұқымы» деп үнемі шеттетіп, намысына тие беретін болды. Бұған ызаланған ол: «Отанға адал қызмет етіп, әке-шешемді қалай да ақтап аламын. Олар ешқандай да жауыз емес», – деп, жасының толмағандығына карамастан, өзі сұранып майданға аттанды. Есіл ер содан оралмады.

Кейіннен Темірбек те, Дәмеш жеңгей де ақталды. Жеңгей ағамыздың отын өшірмей, түтінін түтетті. Қызмет етті. Қазір ол дербес пенсионер, «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген дәрігері» деген құрметті атақтың иесі. Алматыда тұрады. «Алматыдағы үлкен әже» ауылдағы туыстары мен немерелерімен де қатысады.

*Аяужан Әмірханқызы Ермекова –
Т. Жүргеновтің туған балдызы*

Мен 8 жасымнан бастап Ташкентте тұрған жездем Темкеннің қолында болдым. Темірбекті жезде деп атайтынмын. Ол менімен күліп, әзілдесіп отыратын.

1933 жылы Өзбекстаннан Қазақстанға қызметке шақыртылды. Ең алдымен Алматыға Темірбек асырап алған баласы Жұманазар мен мені өзімен бірге алып келіп, үкімет демалыс орнына орналасты, тамақты да сонда ішетінбіз. Дәмеш апам Тәшкенде өзінің ғылыми жұмысын аяқтау үшін қалған-ды. Көп ұзамай-ақ Дәметей келіп, бұрынғы Лагерная (қазіргі Шевченко көшесі) көшесі мен Фурмановтың қиылысындағы үкімет мүшелеріне арналған 1 этажды жеке үйге орналастық, үй төрт бөлмелі, кең болатын. Осы көшеде біз орналасқан үйлерді милиция күзететін. Бізге ең жақын жерде Киселев және Санжар Сәдуақасовтардың үйі болды. Ал біздің үйдің жоғары тұсында, қазіргі Құрманғазы мен Фурманов көшесінің қиылысында, Л. М. Мирзоянның үйі болатын, бұл үй қазір «Достық» қонақ үйі шарбағымен жапсарлас тұр.

Темірбек Л. М. Мирзоянның үй-ішімен сирек те болса қатынасып тұрды. Сол кезеңдегі тұтастары ішінде, бала да болса байқағаным, Ғаббас Тоғжановты өте жақсы көріп, оның есімін зор құрметпен атайтын.

1938 жылдың наурыз айының басында НКВД-ның 2–3 адамы кіріп келіп, үйдегі адамдардың кім екенін тексере бастады, олардың жүзінен қаныпезерлік сезіліп тұрды. Үйдегі заттарды олай-бұлай шашып, кейбірін бетімізге лақтырды. Бұл үйді тез босатуды талап етті және мені балалар үйіне тапсырамыз деді. Осы кезде шыдамаған менің шешем (Дәмеш Ермекованың шешесі 1937 жылдары Т. Жүргеновпен бірге тұратын – Т. Д.): «Бұл Жүргеновтің қызы емес, менің қызым», – деп қолымнан ұстап сыртқа шығып кетті.

Т. Жүргеновке жұмыс барысында көп адам келетін. Бірде «Айман-Шолпанның» басты кейіпкері Көтібар атын сахнада қалай атау керектігі жөнінде үйге келген адаммен көп таласты. Ақыры келісті-ау деймін.

Жұмысқа ерте кететін, түскі асқа келіп, одан кейін кешке алтыда келіп, тамақтанып алғаннан кейін 2 сағаттай уақыт демалатын. Содан кешкі сағат 8-ден түнгі 1–2-ге дейін жұмыста болатын. Ойға алған ісін тиянақтамай тынбайтын, өте еңбекшіл болды. Өзінің хапшысына тікелей айтып тұрып жаздыратын. Бір сөзін қайталамайтынына таң қалушы едік.

Жездем өте сауатты болумен қатар, мәдениетті, әділ болатын. Кімге де болса тайсалмай шындықты бетіне айтатын.

Шоратай есімді жалғыз баласының атын «Шоратай атты есім үш түрлі мағына береді», – деуші еді. Сол Шоратай інім 1933 жылы Ташкенде қайтыс болды.

1937 жылдың зобалаңын өз көзіммен көрген мен Т. Жүргеновтің тұрған үйі маңына жоламайтынмын. Күні кеше бірге жүрген азаматтың ұсталғанын, атылғанын есіткеннен кейін тіпті сол маңнан қашық жүрдім.

Сол абзал жездем бұл күні 100 жасқа толар шағында оның өткен еңбектері еленді, аты құрметтелді, енді оның еңбектері жарыққа шығып, оқырман қауым қолына тисе нұр үстіне нұр болмақ.

Жүргеновтің немере қарындасы Сымбат Ноғайқызы

Үлкен әкем Қара Жүргеновті 1928 жылы тәркілеп, Қарағанды облысының Жанарқа, Қарқаралы ауданына жер аударды. Малын алдын-ала азайтқан болу керек. 1928 жылғы ірі байлардың қатарына ілінбеді. Бірақ НКВД балаларының малдарын қоса есептеп барып тәркілеген-ді. Мені де басқалармен бірге жер аударылған көшпен алып кетті. Шалқарға жете бергенде, артымыздан Досжан аға келіп, мені кейін алып қайтты.

Қарқаралыға жер аударылған Қара әкем алдымен Байқадам селосына келіп, бір-екі күн тынығып жатқанда, сол ауылдың белсенділері құжатың дұрыс емес деп, Семейдегі түрмеге қамауға жібереді. Барған жерде жөні түзу адам кездесіп, құжаттарын сұрастырып, мерзімі бітіп ақталғанын анықтап, кері қайтарады. Бұл кезде біздер Диірментөбедегі туыстардың қасында болатынбыз.

Мен 1930 жылдың күзінде Ташкент қаласындағы Темірбек ағаның үйіне келіп орналастым. Осында хат танып, сауатымды аштым. 1933 жылы аға Қазақстанға келді, біздер де бірге келдік. (Мен, Жұманазар, Аяужан) (Дәмеш жеңгенің сіндісі). Мені «Еңбекші Қазақтағы» рабфакқа түсірді, кейін педучилищені оқып бітірдім.

Темірбек аға сұсты болатын. Көп сөйлемейтін, домбыра тартып, ән салатын, өлең де шығаратын.

Біздер (Темірбектің тұрған үйін айтып отыр – Т. Д.) қазіргі Шевченко мен Фурманов көшесінің қиылысында, нақтылап айтсам, Фурманов 120 үйде тұратынбыз.

Мирзоянның үйі өте жақын болатын. Жеңгем Ақшеберді «менің қарындасым» деп айтушы еді. Аға ұсталғаннан кейін Жұманазарды елге жібергенбіз, ол ауылға үйренбей қайтып келді. Әлі есімде, оны әкелген «машинеші» ағай Сүлей Найманов болатын.

Осы сексен беске қарар шағымда басымнан талай нәрселер өтті. Адамдардың адалдығы мен арамдығын да көріп, сезініп өстік.

АЙТЫЛМАЙ КЕТКЕН АМАНАТ

Биыл ол тірі болса тоқсанға келер еді. Бірақ, қырық жасына да жетпей, қысталаң жылдар иінінде мерт болды. Тым қысқа да, жарқын ғұмырын езгіден босанған халықтың еңсесін көтеріп, мәдениетін өркендетуге арнаған асыл азаматтың тоқсан жасқа толған жасын, сөз жоқ, бүгінгі бақытты ұрпақ ұмытпайды. Ол алпысқа, жетпіске, сексенге толғанда да солай болған: естеліктер айтылды, мақалалар жазылды, шағын кітап та басылды.

Он-ақ жыл бірге тұрсам да, бүкіл өмірімнің шырағы сынды есіл ерімнің – Темірбек Жүргеновтің артында қалған бар белгі – осы естелік-мақалаларға мен тағы не қоса аламын деп ойлаймын кейде. Әйтсе де, айтатын жайлар көп екен... Әсіресе, ойды да, сананы да қайта жаңғыртып жатқан бүгінгі қайта құру күндерінде КПСС Орталық комитетінің Бас секретары М. С. Горбачев жолдастың Ұлы Октябрь революциясының 70 жылдығына арналған салтанатты мәжілісте жасалған баяндамасынан кейін... Мен Темірбекпен 1924 жылы Ташкентте таныстым. Қарқаралыдан келіп, Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетіне оқуға түскен кезім. Заң факультетінің жоғарғы курсына оқитын кең маңдайлы, сұлу жігіт жолында кездескен қай-қай бойжеткеннің де ұрлана қарамасына қоймайтын. Оның үстіне желбуаз алашордашылармен ашық айқасқа түсіп, газеттерде көлемді-көлемді мақалалары жарияланып жүрген Темірбек есімі жастар арасында қатты қадірленді.

Өзі атақты Әліби Жангелдинмен жақсы таныс, Ырғызда Совет өкіметін орнатуға белсене қатысқан, жиырмасыншы жылдан партия қатарында деп есептейміз. Сонау күйіп тұрған 16-шы жылы-ақ жап-жас басымен Түркістанның генерал-губернаторы Куропаткиннің алдына тайсалмай барып, Перовск училищесінде шәкірттерді қорлайтын қатыгез оқытушыны жазалаттырғанын студенттер қауымы аңыз қып айтар еді. Сол өткірлігі мен табанды күрескерлігінің куәсі ғой, Темірбек ол кезде әрі оқиды, әрі Қазақ АССР-нің Түркістан Республикасындағы толық праволы өкілі қызметін атқарады. Қазақстан және Түркістан Орталық атқару комитеттерінің мүшесі.

Жиын-кеште жиі-жиі кездесе жүріп, бір-бірімізді ұнаттық. Сегіз жас үлкен жігіттің алдында мен ерке шәкірт сияқты едім. Ал оның айтатыны ылғи саяси әңгімелер: өзі жинап, баспадан шығарған халық ақындарының «Терме» жинағы жайында көршілес республикалардың шекарасын қалай белгілеу туралы, жазып жатқан жаңа еңбектері хақында ...«Шіркін-ай», – деп армандайтын ол, – қазақтың өз университеті қашан құрылар екен, шаруашылығымыз бен мәдениетімізді өркендетудің нағыз ғылыми орталығы сонда жасалар еді».

Темірбектің осы арманының алғашқы өтеуіндей және соның тікелей араласуымен 1926 жылы Ташкентте қазақтың тұңғыш жоғары педагогикалық оқу орны ашылды.

Оған университеттің соңғы курсында оқып жүрген Темірбектің өзі ректор болып тағайындалды. Кейін «Қазақ педагогикалық институтының бір жылғы жұмысы» деген кітапшасы да жарияланды. Алдын ала айта кетейін, оның әр жылдарда жарияланған еңбектерін бүгінгі күні жинап бастырар болсақ, өлкеміздің 20–30 жылдардағы саяси-әлеуметтік дамуынан толық мәліметтер беретін құнды анықтамалық жасалар еді. «Мені бәрінен босатып, ғылымға отырғызса ғой», – деп армандайтын ол кейде. Бірақ партия ісіне берілген білікті мамандар жетіспейтін жылдарда тәжірибелі ұйымдастырушыны қалай босата қойсын. Және тапсырылған жұмысқа зор жауапкершілікпен қарап, жан-тәнімен орындайтын Темірбектің өзі де жер-жерде жүргізіліп жатқан советтендіру ісінің нағыз күрделі шағында саяси күрестен бас тарта алмас еді.

Сонымен ол 1929 жылы ВКП(б) Орталық Комитеті Ортаазиялық бюросының қаулысымен сол кездегі ең қиын участок – Тәжік АССР-на финанс комиссары болып тағайындалды. Менің оқуым әлі бітпеген, сондықтан бірге кете алған жоқпын.

Жасында Тұрмағамбет Ізтілеуовтен дәріс алып, өзбек, тәжік тілдерін еркін меңгерген Темірбектің көрші республиканың шаруашылығы мен мәдениетін дамытуға да біраз еңбек сіңіргені анық, бірақ өз көзіммен көрмеген соң және бұл туралы жазылған зерттеулер жоқ, қазір ештеңе айта алмаймын. Менің білетінім: бір жылдан соң оны ВКП(б) Орталық Комитеті Тәжікстаннан шақырып алып, Өзбек ССР-нің Халық ағарту комиссары етіп тағайындады. Тап жауларының қолынан қаза тапқан Хамза Хақим-заде Ниязидің орнына. Бірге тұрдық. Шоратай есімді баламыз болды. Темірбектің інісінің ұлы Жұманазарды да бауырымызға салдық. Күйеуімнің күні-түні үй көрмей, тап жаулары – ұлтшылдармен қалай күрескені, Өзбекстан мәдениетін дамытуға қалай атсалысқаны әлі күнге көз алдымда. 1933 жылы Темірбектің Қазақ АССР-на Халық ағарту комиссары болып бекітілгені туралы хабарды алып барған Ғабит Мүсірепов көзі тірі кезінде мына бір сәтті есіне түсірген-ді:

– Жүргенов неге кетеді, – депті оған сол кездегі республика басшыларының бірі Ходжаев. – Біз оған мәдениеттің бүкіл штабын беріп қойдық...

Сонымен, Темірбек Алматыға жүретін болды. Мен ол кезде университетті бітіріп, ғылыми жұмыспен айналыса бастағанмын. Уақытша қала тұратын болдым. Екі баланы алып өзі кетті. Бір айдан соң-ау деймін, шаң-шаң болып келіп тұр:

– Дәметай, – дейді. – Өзің жүрмесең болатын емес, күні бойы жұмыстамын, ана балаларға қарайтын адам жоқ...

Келіспей қайтемін. Сөйтіп Алматыға біржола орнықтық. Үйіміз Лагерная (қазіргі Шевченко) көшесінің Фурмановпен қиылысқан тұсында-тұғын.

Өмірінің ең соңғы да, мағыналы төрт жылын жұмсаған Қазақстанның Халық ағарту комиссары қызметінде Темірбектің қандай жұмыстар атқарғаны оқырмандарға жақсы таныс та болар. Ол туралы көрнекті әдебиет, өнер қайраткерлері Ә.Тәжібаевтың, Қ.Байсейітовтің, Ш.Жиенқұлованың естелік кітаптарында әсерлі баяндалған. Сондықтан мен өзімнің есімде қалған кейбір сәттерге ғана тоқталамын.

Ол демалыс дегенді білмейтін. Ұйқыдан тұру бойына, таңертеңгі шайға дейін қалада салынып жатқан жаңа мектеп құрылыстарын аралап келеді. Көбінесе көңілді қайтады.

– Жігіттер жарады, өз игіліктері үшін істеп жатқанын түсінеді, – дейді асығыс сөйлеп. Сосын түннің бір уағына дейін оралмайтын жұмысына кетеді.

Өзі сонау жас кезінен арман еткен Қазақ университеті ашылған күнгі қуанышын көрсең! Музыкалық театрдың алғашқы қарлығашы «Айман-Шолпан» қойылғанда ше? Қос жанары шоқтай жайнаған ерекше шабытты сәті еді ол. Либреттоны талқылаудан бастап, артистердің киімін тіккізуге дейін басы-қасында жүретін.

Республика мәдениет құрылысы қайраткерлерінің бірінші съезі, халық өнері қайраткерлерінің бүкілқазақстандық бірінші слеті... әйтеуір, жарғақ құлағы жастыққа тимеді. Жамбыл мен Нұрпейіс Байғанин, Ғарифолла Құрманғалиев, тағы басқа да өнер иелері нақ осы сәтте танылған еді. Орталықтан композитор Е. Брусиловский мен балетмейстер А. А. Александровты шақырды, Көкшетаудан музыкалық аспап жасаудың шебері Қамар Қасымовты алдырды. Тұрмағамбет Ізтілеуовті Фирдоусидің «Шахнамасын» аударуға отырғызды, ұлт аспаптар оркестрі мен хореографиялық училище ұйымдастыруды қолға алды, т. б.

Қазақ өнерінің астанадағы алғашқы байқауы өткен күндер Темірбектің де өміріндегі ең бақытты сәті еді. Оған дайындық кезінде театрдан шықпады десе де болғандай, тіпті май мерекесінде де олар репетиция өткізді.

Онкүндікке мен де барғанмын. Асыға күткен мерекенің үлкен театрдағы «Қыз Жібек» спектаклімен ашылған салтанатын Нығмет Нұрмақов екеуміз түрегеліп тұрып көрдік, бізге билет жетпей қалған. Үшінші актінің басындағы Қыз Жібектің:

«Сұрасаң руымды Жағалбайлы,

Жылқысын көптігінен баға алмайды», – деп келетін ариясын Күләш енді айта бергенде, Сталин, Калинин, Молотовтар бастаған үкімет мүшелері келіп, ложаға отырды. Күләш сөзінен жаңылып қалмаса екен деп тіледік ішімізден. Жаңылған жоқ, қайта үні бұрынғыдан да мөлдір.

Онкүндіктің соңы өнер шеберлерінің үлкен концертпен қорытындыланды. Әсіресе, Чайковскийдің «Ұйқыдағы ару» балетінен үзінділер көрсеткен хореографиялық училищенің шәкірттеріне көрермендер үсті-үстіне қол соғып, ортаға шақырумен болды. Сол кезде М. И. Калинин жолдас Темірбекке:

– Айтыңыз, шықпасын. Балалар шаршады, балалар шаршады, – деп қайта-қайта ескерту жасағаны есімде. Ал Темірбек болса, онкүндік аяқталғанша тыным тапқан жоқ. Көзге көрінбес кемшіліктің өзіне қатты қапаланатын. Сөйтсем, бұл оның бүкіл саналы ғұмырының соңғы түйінін таразылағандай сәті екен ғой...

Ол астанадан көңілді оралған. Бір топ өнер шеберлерімен бірге Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. «Өскен деген осы, үйренгеніміз де көп», – деп қайта-қайта айтатын. Бір күні кешкі серуенге шыққанбыз.

– О, міне, мынау театрдың орнына лайық жер ғой, – деді ол кенет. – Жаңа опера және балет театрын дәл осы жерге салуды ұсынсақ...

Сол жылы ол Қырымға демалысқа жүріп кеткен. Қайтар жолында Одесса қаласына соғып, жаңадан ашылған опера театрының қырық шақты суреттері мен жобасын алып келіпті. Осы жоба бойынша, Темірбек көрсеткен орынға жаңа театрдың іргетасы құйылған. Бірақ шаңырақ көтергенін көре алмай кетті. Бүгінгі Абай атындағы академиялық опера және балет театрының жанынан өткен сайын сол бір серуенге шыққан жаймашуақ кешті еске аламын.

1937 жылдың июнь айында Қазақстан Коммунистік (большевиктер) партиясының бірінші съезі болып, Темірбек Жүргенов Орталық комитетке, ал ұйымдастыру пленумында бюроға мүшелікке сайланды. Семей сайлау округі бойынша СССР Жоғарғы Советінің депутаттығына кандидат болып ұсынылған... Бірақ, амал нешік, көп ұзамай, дәлірек айтсам, 2 август күні қапыда көз жазып қалдым.

Қазақстанға да жеткен «күмәнді қырағылыққа» түсіне бермегенімен, партия ісіне адал берілген азамат дәл сол күні өз басынан қауіптен қойған жоқ-ты. Келесі жиналысқа баяндама дайындамақ еді. Ал мен Жұманазар, шешем үшеумізді (Шоратай қайтыс болған) машинасымен саяжайға жеткізіп тастауын өтіндім. Темірбек керекті қағаздарын алу үшін жолда кеңсесіне соқты. Біз машинада күтіп отырғанбыз. Бір кезде бейтаныс жігіт мені шақырды. Бардым. Ол Халық ағарту комиссариатының акт залына ертіп барды да, «осында отыра тұрыңыз» деп өзі шығып кетті. Темірбектің айтқаны шығар деп, отыра беріппін. Біраз уақыт өтті. Кенет... есіктен оның көмекшісін көріп қалғаным:

– Темірбек қайда?!

– Білмеймін, әлгіде шығып кеткен...

Жүрегім зу ете қалды. Жүгіріп сыртқа шықтым. Машина ішінде шешем жылап отыр.

– Әлгіде, – дейді ол, – екі жігіт Темірбекті екі жағынан ұстап басқа көлікпен алып кетті. Сірә, сені іздеп, бірнәрсе айтқысы келді-ау деймін, қайта-қайта мойнын бұрып қараумен болды...

Қазір ашық айтылып жатқан, ал сол кезде төбеңнен жай түскендей әсер ететін оқиға ғой бұл енді. Сасып қалдым. Содан ба, үйге оралғанда, Темірбектің қағаздарын қаттауға келген адамдардан не алғандарының тізімін де сұрамаппын. Есімді жиғандағы ең алғаш өкінгенім – еріммен қоштаса да алмай қалғаным болды. «Не айтқысы келді екен? Кейінгі ұрпақтарға жеткізер аманатын да тыңдай алмай қалдым-ау!» – осы өкініш мені әлі күнге мазалайды.

Кейін кездесу береді дегенді естіп, НКВД-ға бардым. Рұқсат алдым. Бірақ қажет болар-ау деген заттарды дайындаймын деп жүріп, уақытынан бес минут кешігіппін. Соның сылтауымен кездесе алмадым. Темірбекке тапсырындар деген хатымды әзер өткіздім. Ертеңіне тағы барсам, маған жауап бар екен. Хат шығар деп қуана ашсам, екі айлық ақшасын алуға сенім білдірген қолхат қана. Әрі қараймын, бері қараймын – басқа ештеңе жоқ. Ол ақшаны алуға бармадым да...

Барлық ұрпақтар үшін тағылым болар қателіктен талай адал азаматтар зала шеккен күрделі кез еді ғой ол. Бұрынғы Халық комиссары Темірбек Жүргенов «халық жауы» болып танылып, партия қатарынан шығарылған соң, оның семьясына да үйді босатуға тура келді. Суық күзде қолымда қалған жас бала мен кәрі шешенін жағдайын түсініп, Ораз аға – Ораз Исаев жәрдем берген-ді. Кейін оның өзі де ұзақ сапарға кетті. Мен де тергеуден тыс қалмадым. «Күйеуіңнің тап жауы екенін әшкереле, безін одан» дейді. Менің жауабым біреу: «Ашық сот болсын, кінәсі мойнына қойылсын, содан соң ғана безінемін». Бәрінен бұрын балам Жұманазардың болашақ тағдыры кинады. Бауыр басып қалған оның менен айрылғысы жоқ. Көндірдім ақыры. Жолсерік адам тауып, Темірбектің інісіне жібердім. Асыл азаматтың туған ұлындай өсірген тұяғы кейін «әкем мен шешемді ақтап алам» деп жасы толмаса да, өз еркімен майданға сұранып, басқыншыларға қарсы ұрыста қаза табады. Ал ол кезде мен де алыста едім...

«Айыпталатынымды» Темірбектердің қазасы туралы хабарды оқыған сәтте-ақ білгенмін, қалалық «Социалды Алматы» газетінің версткасынан оқыдым. Көшеде есітіп, құлап қалмасын деп таныстарым беріп жіберіпті. Хабарды оқып болған соң «Кетіңіз қазір» дедім қаралы хабар алып келген жанашырыма. Айтқандай-ақ, бір жарым сағаттан соң мені алып кетуге адамдар келді...

Бұл әңгімелерді айтып отырғандағы мақсатым – бүгінгі ұрпақ уақыт шындығын, тарих тағылымын тереңірек ұғынсын деген ой. Әйтпесе, қанша қиындыққа жолықсақ та, біздің санамыздағы партияға, еліміздің болашағына деген сенім бір сәт те бәсеңдеген емес. Ақмола маңында сегіз жыл болған жеті мың әйел – коммунистер, саяси қайраткерлердің сүйген жарлары бар қолымыздан келгенше адал еңбек еттік. Ал соғыс басталғанда, жаппай майданға сұрандық. Егер сол мекеменің архиві сақталса, одан майданға жіберуді сұраған бір менің ғана жүзге жуық арызымды табар еді. Біз бір-біріміздің саяси сенімімізді демейтінбіз, достық пен жолдастыққа да дақ салмай алып өттік. Бірде мынадай оқиға болды: әрқайсымыздың қай жұмысқа денсаулығымыздың жарайтынын ай сайын тексеріп тұратын комиссия бар-ды. Кезекті тексерушілер келгенде, мен сырқаттанып жүргенмін. Комиссия екі адам: біреуі жас жігіт те, екіншісі карт дәрігер. Жастардан жүрегім шайлығып қалған басым ана үлкен кісіге көрінгім келген.

– Сіз бері келіңіз! – деп орта жолдан жас жігіт өзіне шақырды. Қарасам, менің қағазымды қолына ұстап отыр. Тексерді, қарады. Біраз үнсіздіктен кейін:

– Сіз осы Алматы медицина институтында сабақ берген жоқсыз ба? – дегені.

– Иә, дәріс оқығанмын.

– Мм. Күйеуіңіздің фамилиясы қатар тұрған соң танымай қалғаным. Мен сіздің шәкіртіңізбін ғой, Павел Беляевпін. Есіңізге түспей ме? Жарайды, сіз неге мұнда өз мамандығыңыз бойынша жұмыс істемей жүрсіз?

– Біздің арамызда жүзге жуық дәрігер бар. Ал орын он үш-ақ. Қайсымызға жетсін.

– Жоқ, сіз мамансыз, – деді ол үзілді-кесілді. – Мамандығыңызды ұмытпауға тиіссіз. Орынды өзім сұрап алып беремін.

Сонымен мен дәрігер болдым. Қысылғанда көп адамға қол ұшын бердім. Гүлбаһрам, Әзия, Бибіжамал, Айша, Мәриям, Әйіш – бәрі ризашылықтарын күні кешеге дейін айтатын. Соғыс басталған соң майданға сұрандым. Бірақ мені майданға емес, дәрігерлер өте қажет деп солтүстік аудандарға жіберді. Қай жерде жүрсем де, Отаным берген бар білімімді сол өз Отанымның азаматтарын сауықтыруға жұмсадым. Ал жеке басқа табыну зардаптарын әшкерелеп, адал адамдардың шынайы коммунистік арларын «жаладан» аршып алған КПСС XX съезінен кейін елге оралып, қанша жыл шәкірт тәрбиеледім. Міне, қазір республикалық дәрежедегі дербес пенсионермін. Шәкірттерім келіп тұрады. Қазір Ленинградқа қоныс тепкен Павел Денисович Беляев та Алматыға келген сайын бір соқпай кетпейді. Өз ғұмырыма ризамын, тек Темірбек ағаларының айта алмай кеткен аманаты болмаса... Артында қалған азды-көпті мұрасын зерделеген жан түсінер, бәлкім, оның өсиетін.

Әңгімені жазып алған Т. Дүйісбеков

Әлім Алмат

(Ғалымжан Әбсәламов)

ТІРІ ҚАЛҒАНЫМ ТЕМІРБЕК АҒАЙДЫҢ АРҚАСЫ...

Мен Қазақстанның Торғай облысы Ырғыз уезінде (қазіргі Ақтөбе облысы Ырғыз ауданы) Қарақоға деген жерде 1917 жылы дүниеге келіппін. Әкеміз Әбсәлам ерте дүние салып, 3 жастан бастап атамыз Төремұрат Алматұлының тәрбиесінде болдым. Әжеміз сол уақыттағы аса дәулетті адам Қараның ауылының қызы болатын. Өз шешем Қанымша Саудақызы Ақсақал-Тәуіп болысының ұзақ жылдар болысы болған Тоқа Сәтбай ауылының қызы еді. Мына жайды үнемі аузынан тастамай айтып отыратын: «Атам Төремұрат 5–6 жасымда Ырғыздың Басықара қопасында жайлауда отырған Қара атамның ауылына ертіп барды. Темірбек аға Ташкенттегі оқуынан ауылға демалысқа келіп жатыр екен. Барған соң Қара атам:

– Ғалымжан, сенің нағашың кім? – деп сұрапты.

– Сіз тай беретін нағашымсыз, Темірбек аға қалам мен қағаз беретін нағашым, – деп жауап беріппін.

– Оу, мынау қандай ақылды бала, әкеліндер тайды, мінгізіндер, – деп Қара нағашымыз мәз болыпты.

1931 жылы Файзолла ағам бай-болыстың балалары деп түбінде оқудан шығарады деп мені ертіп Шалқар қаласы арқылы поезға отырып Ташкентке жол тарттық. Сол

кезде Өзбекстанның Наркомпросын басқаратын Темірбек ағайдың үйін тауып алып жолықтық.

– Ғалымжан, қайда оқығың келеді? – деп сұрады Темірбек аға.

– Математик болғым келеді, – дедім мен.

– Қазақта математик көп, сен домбыра тарту білесің ғой, музыка училищесінде скрипка аспабында ойнауды үйрететін оқу бар, соған оқисың, – деді ағай.

Ертеңіне музыка училищесінің директоры Сарымов деген қазаққа қағаз жазып берді де, шоферіне ертіп жіберді. Ол кісі мені жатақханаға орналастырып, оқуға қабылдады. Сөйтіп, мен Ташкенттегі музыка училищесінің скрипка бөлімінде 2 семестр оқыдым. Файзолла ағайды Мәскеуге кинооператорларды дайындайтын оқуға жолдады.

Темірбек ағай 1933 жылы Л. И. Мирзоянның шақыруымен Қазақстанға Наркомпросты басқаруға келді. Мен де каникулда Алматыға келіп, Файзолла ағаймен бірге Темірбек ағаға сәлем беруге бардық.

– О, қара бала, жақсы келдің, – деген Темірбек аға Файзолла ағайға «Огонёк» журналын көрсетті: журналда мен туралы: «Ғ. Әбсәламов – Өзбекстанның ең үздік оқыған, талантты музыкант баласы», – деп жазылған екен.

– Ғалымжан, сен енді Ташкенттен Алматыға ауысасың, – деп мені Ахмет аға Жұбановқа жіберді. Алматыдағы музыка училищесінің скрипка класында оқи жүріп, 70 адамдық домбыра оркестрінің құрамында 6–7 бала (4 қазақ, 1 татар, 2 ұйғыр) репетицияларға қатысып жүрдік. Ахмет ағай музыка тарихынан сабақ берді. Ғанбар Медетов деген күйші мен біздің Абыл ағай (А. Маханов) есімде, көпшілігінің ат-есімдерін ұмыттым. Темірбек аға біздерге, балаларға, арнайы костюмдер тіктірді, Мәскеуде өтетін 1936 жылғы 10 күндік қарсаңында. Шешеміз бізді Ұзақбай ағаның (Ұ. Құлымбетов), Темірбек ағаның үйлеріне жиі апаратын. Ұзақбай ағаның Мәскеуде оқитын інісі (Жолмұрат Құлымбетов), қыздары, Темірбек ағаның Кәпназар деген інісі, Жұманазар деген баласы болатын, мен оларға домбыра тартып беретін едім.

Мәскеуде болатын Қазақ өнерінің 10 күндігі қарсаңында танертенгі 9-дан дамылсыз репетициялар болып жүрді. Темірбек аға сол репетицияларға жиі келіп қатысатын. Опера театры «Қыз Жібек» операсымен барды. Есімде қалғаны – Күләш Байсейітова, Қанабек Байсейітов, Құрманбек-Шара Жандарбековтер. Үлкен театрдағы ложада отырған И. Сталин мен оның сол жағында 3–4 адамнан кейін Темірбек аға отырды. Концерттер зор аншлаппен өтті. Соңынан И. Сталин, Л. Мирзояндардың қатысуымен зияфат (банкет) берілді. Күләш ән салды.

Алматыға оралған соң театрдың завхозы балаларға тіктірген костюмдерді өзімізде қалдыруды сұрауымды өтінді. Мен олардың өтінішін орындап, Темірбек аға костюмдерді өзімізде қалдыруға нұсқау беріп, бәріміздің қуанышымызда шек болған жоқ.

1937 жылдың жазында «халық жауларын» жаппай ұстау басталды. 1938 жылы жазғытұрым «19 халық жауының» атылғаны туралы газеттерге жазылды. Ұ. Құлымбетов, І. Қабылов, Т. Жаманмұрынов, Ж. Сәдуақасов, Т. Жүргеновтердің фамилиясы есімде қалыпты. Театрдың директоры да айыпталды.

Ұзамай мынадай оқиға болды. Мен оқитын музыка училищесіне партия ұйымының секретары (атын ұмыттым) келіп, комсомол жиналысын ашып, «араларыңда халық жауы бар, өзі шығып сөйлесін» деді. Жиналысқа қатысушыларда үн жоқ.

– Сөйлемесе, мен сөйлетем, Ғалымжан Әбсәламов, тұр орныңнан. Сен «халық жауы» Т. Жүргеновтің туысқанысың, ол саған талай қамқорлық жасаған, – деді. Бұрын дос болып жүргендердің бірталайы мені кінәлап сөйледі. А. Жұбановпен бірге гастрольге шығып Ырғызда қалып қойған Абыл ағай да ұсталып, атылды.

«Мен оқуға түскенде 14–15 жасар баламын, саясаттан хабарым жоқ, жастай әкемнен жетім қалғанмын», – деп ақталғанымға қарамай, мені комсомолдан, оқудан шығарып жіберді. 3 ай оқу да жоқ, жұмыс та жоқ, сандалып жүрдім. Осылай уайыммен жүргенімде, Мәскеуден нұсқау келді, әкесі үшін баласын жазғыруға болмайды деген. Қайтадан оқуға қабылданып, музыка училищесінің скрипка класын үздік бітіріп, 1939 жылдың аяғына әскерге алындым. 1941 жылы Брест-Литовскіден 10 км жерде алман әскерінің тұтқынына түсіп, лагерь азабын көрдім. Лагерьде тиф болып ауырып, 17 күн ес-түссіз жатып, ақырындап есімді жиып, дәрігердің бөлмесіне келгенде, тірі қалғанымға таң қалды (ол да тұтқынға түскен адам еді). Лагерьде тамақ тапшы, тұтқындар аштықтан, аурудан өліп жатты. Әлі бар қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмендерді алман әскерінің қатарына еріксіз алып, ішінен 75 адамды таңдап алды. Оларды шағын топтарға бөліп, Қазақстанға десант етіп түсіруге әзірлей бастады. Біздің топтың басшысы австриялық неміс офицері еді, орыс тілін білетін, өзі пианино, рояльда жақсы ойнайтын. Мен болсам скрипка тартам, екеумізді музыка өнері таныстырды, табыстырды десем де болады. Екеуміз жақсы түсіністік, маған скрипка беріп тарттыратын. Көп ойланып, әлгі басшыма өтініш айттым. «Мен скрипачпын, мені десантқа жібермей, скрипканың оқуына жіберіңіз», – дедім. 2–3 айдан соң әлгі досым «3 сағаттың ішінде киініп дайын тұр» деп, Берлиннен келген офицерге ертіп жіберді. Барған соң 10 күн скрипка тартып, дайындалып, экзамен тапсырдым. Мені алман әскері қатарынан шығарып, «отансыз» деген паспорт беріп, Берлин консерваториясының скрипка класына оқуға іліктім. 55 марка Гумбольт атындағы стипендия тағайындап, оның жартысын пәтер жалдауға төлеп, 1943 жылы Вена консерваториясына ауыстым. 1944 жылдың соңында Венаға совет әскері жақындаған кезде Мюнхенге кетіп, Брауншвайд оркестрі құрамында жұмыс істедім. Кейін Баден-Бадендегі 100 адамдық оркестрге ауыстым.

1947 жылы Париждегі Мария Яковлевна Шоқайға хат жаздым. Ол кісі мені Мұстафа Шоқайдың жиені деп Франция консулдығына хат жазып, Париж консерваториясына ауыстыруға өтініш жасады, виза сұрады.

1948 жылы Францияға виза алып, 2 жыл Париж консерваториясының скрипка бөлімінде оқып, 1950 жылы бітіріп шықтым. Көптеген елдердің консерваториясына жолдамалар болды, қайсысына барарымды білмей дағдардым. Күнкөріс үшін көшеде жұмыртқа сатқан күндерім де болды. Түркия консулдығындағы елші маған: «Ұлым, сенің асылың – түрік. Стамбулға барғаның дұрыс, ол сенің Отаның болады. Жұмыс табуға да қолайлы», – деді. Мария анаммен ақылдасып, ол кісі маған Анкара кемесіне

билет алып берді. Сөйтіп, Стамбулдың симфониялық оркестріне жұмысқа орналастым. Түркия менің екінші Отаным болып қалды, осы елдің азаматы болып Әлім Алмат деген паспорт алдым. 1952 жылы Қырым татарының қызы Еділ жеңгеңе үйленіп, 2 жылдан соң ұлды болдым. Ұлымның аты Төре, немеремнің аты Мұрат, жастай әкеден жетім қалып өзімді дұрыс жолға тәрбиелеген Төремұрат атамның құрметіне осылай атадым. Мария анаммен үнемі хат алысып тұрдым. 1962 жылы жұбайымды ертіп Мария Яковлевнаға жолығып, ол кісімен бірге Берлиндегі Мұстафа Шоқайдың басына барып қайттым. Қолымнан келгенінше Мұстафа Шоқайдың басына қойылатын ескерткішке қаржылай көмек бердім. Еділ ханыммен 53 жыл отастық, 2005 жылы дүниеден озды. (Еділ бегім – белгілі тарихшы Исхахидың қызы). Стамбулда 25 жыл қызмет жасап, 1975 жылы пенсияға шықтым. Қазір 94 жастамын. Қазақстандағы туыскандарым Роман, Шамиль, Рахи ұлдары үнемі хабарласып, қатынасып тұрады.

1992 жылы Қазақстанға қазақтардың тұңғыш құрылтайына жұбайым Еділ мен ұлым Төрені ертіп бардым. Мария Яковлевна анамыздың қайтыс болар алдында айтқан: «Қазақстанға, Түркістанға Мұстафа Шоқай туралы бар шындықты айтып бер», – деген аманатын орындап, Ырғыздағы музей қызметкеріне айтып бердім. Кейін Мұстафа Шоқайдың машинкасын, қаламы мен сия сауытын, «Яш Туркестан» редакциясының үш мөрін, Мария Яковлевнаның өзіме жазған хаттарын және бірқатар фотосуреттерді бұрын Франция елшілігінде қызмет істеген Бакыт Садықова есімді қызым арқылы қазақ еліне жеткіздім. 60 жылдан соң кіндік қаным тамған Ырғыздағы туыстарым Рахи Махановтың (Абыл ағайдың туған інісі) отбасында 1 апта болдым. Ырғыздағы музейде Ұзақбай, Тел, Телжан, Темірбек ағалардың жарқын бейнелерін көріп, ол кісілермен қайта қауышқандай қатты толқып, көзіме жас алдым. Әсіресе Темірбек ағайдың: «Ғалымжан, сен скрипканың оқуын окисын», – деген дауысы құлағымда қайта жаңғырғандай болды. Менің тірі қалғаным, тірі жүргенім Темірбек ағайдың арқасы.

*Естелікті бейнежазбаға жазып алған Б. Мырзабай
Ақтөбе – Стамбул. 2011 жыл*

Композитор Александр Затаевич

Сырдария өлкесінің өлеңдерін өте көп білетін интеллигент, байсалды жас қазақ – Темірбек Жүргенов маған Хиуадан шыққан Қоңырат руының өлеңдерінен ерекше бағалы хабар берді. Амал нешік, өзінің туған Отанының ескі өлеңдерінен көп білетін – өзінен көп нәрсе алуға болатын адам-ды, қаншама тырысқанына қарамастан, пайдалана алмадым.

Мен Темірбекпен 1921 жылы Орынбор рабфагінде оқып жүрген кезінде таныстым. Жүргенов менің жаңадан бастап артист болғанымды білгеннен кейін маған аудармашы туралы өзінің тақпақ-өлендерін репертуарыма енгізуді ұсынды. Тақпақ-өлен 1920 жылы Орынборда «Ұшқын» газетінде жарияланды. Өлең маған ұнады. Мен оны 1926 жылы Қызылордада алғашқы Қазақ театры ашылған күні оқыдым. Өлең көрермендерге мықтап ұнады, олар көздерінен жас шыққанша шабытты күліп, мені көп уақытқа дейін сахнадан жібермей қойды. «Тілмаш-аудармашымен» ұзақ уақыт бойы айырылысқаным жоқ, оны 1936 жылы Москвада болған Қазақ әдебиеті мен өнерінің алғашқы онкүндігі программасына да енгіздік, одан кейінгі жылдарда оны жадымда сақтап келдім.

Арыстан Оспанұлы

ТЕМІРБЕК АҒАНЫҢ ШАРАПАТЫ

Қазақ даласының көгінде ата-бабаларымыз армандаған тәуелсіздік жалауының желбіреп, арайлы ақ таңының атып келе жатқанына да жиырма үш жыл. Аллаға мың қайтара шүкіршілік. Қазақ ұлтының маңдайына біткен ұлылары осы мақсатта жанқиярлық еңбектер жасады, бүкіл саналы ғұмырын арнады. Әрине, оның бәрін қысқа ғана әңгімемізде айтып тауысу мүмкін емес. Бұл – алдағы уақыттың еншісіндегі баяндар мақсатымыз болмақ.

Қазақ топырағы – өте киелі. Тарих тереңіне үңілсек, тыңдаушысын сөзімен ұйытып, тамсандырған ауызы дуалы билер, таңдайы бүлкілдеген шешендер, ел көсемдері мен хандар, һәм жыраулар мен жыршылар, алысты болжап көз алдыңызға кешегіміз бен келешекті келтіріп көркем сөзбен көмкеріп, құмарта бейнелеген ауызы дуалы абыздар өтті.

Естелік айту еріккеннің ермегі емес. Әңгімеміз бала күнімізден құлағымызда әкеміздің айтуымен жатталып қалған, қазақ ұлтының ақмаңдайлы арысы – Темірбек Жүргенов туралы болмақ.

Қазақстанда төрт жылдай жауапты қызмет атқарған Темірбек Жүргеновтің өмірі мен еңбек жолы, жасындай жайнаған тұлғасы мен жігері, іскерлік қабілеті, сол төрт жылдың ішінде қазақ мәдениеті мен халық ағарту ісі саласындағы орасан зор еңбегі көп адамға таныс та емес болар. Тәжікстан мен Өзбекстаннан Қазақстанға Темірбек аға терең білім алып, мол тәжірибе жинақтап келген уақытта оның жасы небәрі 35-те

болатын. Оқу-ағарту Халық Комиссарлығына қоса, үкімет жанындағы мәдениет, өнер ісін басқаратын комитетке төрағалық етті. Ол аз уақыттың ішінде осы өзі басқарған салаларда төңкеріс жасады деп айтуға әбден болады.

Темірбек Жүргенов – Қазақстанда жоғары мектеп жүйесін кеңейтуге, мектепте білім алудың бірізділігін жолға қойған, мәдениет пен өнердің дамуына, оның зерттелуіне, сақталуына ерекше ықпал еткен тұлғалы азамат.

Темірбектің әкесі – Қара, Оспанның әкесі – Есжан туыстық жағынан аталас, ұлттық мүдде тұрғысында өте ұқсас, үндес, пікірлес, ниеттес жандар болған. Күнделікті тұрмыстық жағдайға да, сол заманның өзекті уақиғаларына да жете мән беріп, бірге үн қосып, білек сыбана бел шешіп кірісіп отырған. Ел ақсақалдарының естеліктерінен, әкелеріміздің айтқандарынан ұқканымыз Қара мен Есжан аталарымыз өз замандарында ағайындықтың қадірін арттырып, ұлттың мүддесін ұлықтаған, осы мақсатқа ғұмырларын арнаған жандар болған.

Біздің әкеміз Оспан /1887–1966 жж./ – үш ағайынды кісінің ең кенжесі. Ағалары – Замеддин мен Мақатай. Әке-шешесінен екі жасында жетім қалған ол әжесі Айшаның бағымында, ағалары Замеддин мен Мақатайдың қамқорлығында болады. Есжан ақсақалдың сенімді серігі, әулеттің, ауылдың қамқоршысы болған әжесінің бастауы, ағаларының қолдауымен тоғыз жасында әйгілі Тұрмағамбет ақыннан ескіше хат танып, 1902 жылы «Аламосектегі» 2-класстық орыс-түземдік мектепке оқуға түседі. Бітірген соң Қазалы уезіндегі жыл сайын өткізілетін жәрмеңкеде тәжіктің Мұқымбай деген бай саудагерінің қарамағына жұмысқа кіріп, еңбекке ерте араласады.

Бір күні байдың фабрикасында өрт болып, осы өртті сөндіруде ерекше батылдық танытқан жас жігітті ұнатып, Мұқымбай көпесіне өзіне көмекшілікке алады. Өзіне тапсырылған сауда жұмыстарын аса тиянақты орындайды. Өзбек, қазақ, орыс тілдерін жақсы меңгереді. Алғыр жас жігіт Оспанға Мұқымбай көпесі үлкен сенім артады. Аса ірі көлемде сауда айналымын жүргізіп, Мұқымбай көпестің Ресейдің Мәскеу, Санкт-Петербург, Нижний Новгород, т. б. қалаларынан вагондармен тауарлар жеткізіп, онан әрі Қазақстан мен Орта Азияға, яғни Самарқанд, Бұқараға дейін көлік, түйе керуендерімен сауда жасап, күнделікті тұрмысқа қажетті заттарды ауыл-ауылға жеткізу, керісінше елден жиналған жүн, тері, астық, т. б. шикізаттарды Ресейге жөнелту, олардың есеп-қисап жұмыстарын жүргізуді толық меңгеріп, шашау шығармай жымдастыра біледі. Міне осындай үлкен өмір мектебінен өткен әкеміз Оспан бір күні Мұқымбай көпестен өз алдына сауда істерін жүргізуге рұқсат алады. Сөйтіп, Мұқымбай көпестің приказчигі қызметімен бірге Ходжент /Ленинабад/ маңындағы Оратөбе, Замин аймақтарында өз алдына сауда жүргізеді.

Замана ағымын ерте аңғарған әкеміз Кеңес өкіметі орнаған соң Орынборда мал шаруашылығы мамандығы бойынша қысқа курстан өтіп, «зоотехник» мамандығын алады.

Қазақстанның астанасы Орынбордан Қызылордаға 1925 жылы көшірілген тұста әкеміз ел басқарған азаматтардың бірқатарын жақсы білген, тікелей таныстық орнатқан.

Осы қабілетімен 1929–30 жылдары коллективизация басталған тұста, туған жері Қызылорда облысында Кеңес заманына сай жанға жылы, құлаққа жағымды естілетін «Жаңа талап» артелін құрып, соған басшылық жасайды.

Осы уақыттарда жаңадан су жүйелері жасалып, «Тас ой», «Сексен үй табаны», «Достық көлі», «Қара ой», «Нұрымбет», «Кәрібай тамы» деген жерлерге су жеткізіліп, егін егетін алқаптар пайда болды. 1964 жылы «Аққыр» кеңшары бөлінгенге дейін бұл артельдегі түгін саны 250-ден асты. Оспан әкеміз негізін қалаған «Жаңаталап» артели іріленіп, дамып Қызылорда обылысының белгілі көпсалалы мал-егін шаруашылығына айналды.

Алайда елдегі кейбір күншілдердің кесірінен 1931 жылы үстінен «бұрынғы бай-саудагердің приказчигі кеңес жұмысында жүр деген» арыз түсіп, жаламен Қармақшы түрмесіне қамалады. Сол кезде Ташкенттегі Орта-Азия политехникалық институтында (САПИ) оқып жүрген Мақатай ағасының баласы Смайылға хабар жетіп, ол елге келеді. Смайыл аудан-ауданды, ел-елді аралап мемлекеттің саясаты жөнінде жиындар өткізеді. Осы беделін пайдаланып ағасы Оспанды бірнеше күнге кепілдікке шығарып алады. 1931 жылы күзде ағасы Оспанды жұбайымен, бесіктегі баласы Жаңаберген үшеуін Ташкент пойызына бір түнде отырғызып, алып кетеді.

Әкеміз ерте хат танығаны, еңбекке ерте араласқаны, өзінің алғырлық, көрегендік қасиетінің арқасында оқудың пайдасын түсініп інілерінің де сауаттануына, терең білім алуына септігін көп тигізеді. Соның бірі жоғарыда аты аталған – Смайыл.

Ташкентке жеткен соң Смайыл Мақатайұлы ағасын (әкеміз Оспанды) Темірбек Жүргеновтің кабинетіне алып барады.

– Оспан аға, аш қазақсың ба, қаш қазақсың ба? – деп әзілдейді Темірбек әкемізге.

Оспан әкеміз бар жағдайды толық баяндап, жаламен түрмеге қамалғанын, бала-шағасын алып түрмеден қашып келіп отырғанын, «қаш қазақ» екендігін жасырмай айтады. Жағдайды түсінген Темірбек ойласа келе сауданы да, мал шаруашылығы саласын да жақсы меңгерген тәжірибелі Оспан ағасына Сұрхандария облысының Байсын аймағына баруға ұсыныс жасайды. Алайда әкеміз бұл ұсыныстан бас тартып, Заминге жіберуін сұранады. Ол жерді қайдан білетіндігін сұрағанда, Мұқымбай көпестің приказчигі болып жүргенде ол жердің халқының жағдайын, климатын жете білгендігін айтады. Әкеміздің өтініші мақұлданып Самарқан облысының Замин ауданына Замин ауданының жер бөліміне /РайЗО/ мал шаруашылығы бойынша бас маман болып орналасады.

Еті тірі, еңбек сүйгіш азамат бұл жердің жергілікті халқымен де тез тіл табысып, қызу еңбекке қайта араласады. Осы ауданда асыл тұқымды жылқы шаруашылығын ұйымдастырып, шаруашылықтың зоотехниктік қызметін атқарады. Ұлы Отан соғысының алдында, соғыс жылдарында ең мықты жарамды аттарды әзірлеп, соғыс шекарасына дейін өзі апарып, аттардың күтімін өзі жасап, жеткізіп отырады.

Адал да абыройлы ұзақ жылғы қызметі үшін Өзбекстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің құрмет грамотасымен үш мәрте марапатталып, бірнеше мәрте аудандық, облыстық Кеңестің депутаты болып сайланады.

1930–1933 жылдарда ашаршылықтан қиналып, Өзбекстанға жөңкіле көшкен Сыр бойы халқының 70–80 отбасын Замин ауданына орналастыруға ықпал етеді. Сол уақыттарда Өзбек АССР-нің Халық ағарту комиссары болған Темірбек Жүргенов ағамызбен тікелей байланысып, оларды баспанамен, жұмыспен қамтамасыз етеді. Осы жайлардан-ақ әкеміздің ұйымдастырушылық қасиетімен бірге, саясаткерлік қабілетінің де бар екендігін аңғаруға болады.

Оспан әкемізге бұл қасиет анасының сүтінен, әкесінің қанынан сіңген. Бұған бір дәлел – әкесінің өте сауатты болғандығы болса, екіншісі немере ағасы Пірмағамбеттің Орынбор, Уфа, Саратов қалаларында дәріс алып, 22 жасында-ақ Түркістан генерал-губернаторының бас тілмашы болуы. Бірақ Пірмағамбеттің өмірі ұзақ болмаған. 27 жасында ауыр науқастан дүние салған.

1942 жылы Замин ауданына Қазақстаннан Есжанов Оспанды іздеген хат барады. Өзбек достары «Заминда Есжанов Оспан деген қазақ жоқ, Эшонов Усман деген басқа адам бар», – деп әкемізді бала-шағасымен 5–6 ай тауға шығарып жіберіп, жасырып қалады. Екінші рет 1954 жылдардың аяғында іздеу хат барып, әкеміз жасырмай бар шынын айтып, ақталып құтылған.

Өз өмірі қат-қабат қатерлі де, қиын болған соң ба адал еңбек етуге, оқу-білімге, кіріп-тар адамдарға қамқорлық жасауға өзі де құштар болды, балалары бізді де солай тәрбиеледі. Сол Замин ауданында жүріп отызыншы жылдардың аласапыранында әртүрлі жағдаймен Сыр бойынан жөңкіле көшкен 70–80 үйлі қазақ ағайындардың Замин аймағына орналасуына, ел болып кетуіне көмегін тигізіп, қамқорлығын аямады.

Азапты күндерді жеңіп, қиындықтың бар ауыртпалығын көтере білген әкеміз ел алғысына бөленіп, үкімет наградаларымен марапатталған. Құрметті еңбек демалысына шыққаннан кейін, 1960 жылы туған жеріне қайта оралды.

Мен үшін әкем мен анам өзгелерден озығырақ адам еді. Әкеміз сөз ұстаған кісілердің қатарында болды. Ауылда да, Өзбекстанда жүргенде де, зейнеткерлікке шыққанда да отбасының жағдайынан бастап, ағайын-туыстың жай-күйіне, елдің хал-ахуалына қолынан келгенше пайдасын тигізетін. Біздің де сол шақтарда болсын, алдағы уақыттарда да осы пікірде қалуымызға үндеді, осыны мақсат етті. Отбасының жағдайына ерекше көңіл бөлуді, балаларға тәрбие беруді, ағайын-туысқа, елге қамқорлықпен қарауға, барлық жағдайда ауызбіршілікте болуға үндеді. Ол кісінің бірде мынандай айтқаны бар: «Өмірде бес нәрсе сатылмайды. Олар тек қана Алладан келеді: өмір, перзент, ілім, абырой, өлім». Сонымен қоса, осы айтылғандарды өзі жік-жіктеп түсіндіріп, дәлелдеп беретін.

Біздер, ағаларым Бағыберген, Тағыберген, Жаңаберген, Шахарбек, інілерім Қуаныш, Сламғали, сол Замин ауданында өстік-өндік, білім алдық, ел қатарына қосылдық. 1960 жылы әкеміз бастап 30 жылдан соң бүкіл әулет 40–50 жан атамекенге оралдық. Заминдықтар әлі күнге әкеміз Оспанды ерекше құрметпен еске алады. Біздермен қарым-қатынасын үзген жоқ, жиі хабарласып, барып-келіп тұрамыз.

Әке тәрбиесінің тағы бір мысалы: үлкен ағам Шахарбекке ел игілігі, бабалардың рухы үшін жасаған жұмыстарына Өзбекстан Республикасының Үкіметі ерекше мән беріп, мәдени мұра нысандарын қорғау және пайдалану жөніндегі Бас ғылыми-өндірістік басқармасының төрағасы Р. А. Мансуровтың қолы қойылып, мөрі басылған Қуәлігі тапсырылып, алғыс жарияланған. Қуәлік мазмұны төмендегіше: «Усманов Шахарбек Оспанұлы өз қаржысына «Сейтқұл әулие – Әйтеке би» мемориалдық кешенінің алғашқы кірпіші қаланған күннен бүгінге дейінгі түгелдей дерлік жұмыстарына өзі демеушілік жасады. Атап айтқанда, кесенеге Сейтқұл әулие мен Әйтеке бидің құлпытастарын орнатып, мешіт, қонақүй, мұражай тұрғызып, тарихи экспонаттармен жабдықтады. Әйтеке би бюстін орнатып, Қазақстан мен Өзбекстан елдері Президенттерінің үлкен панносы қойылған мұражай, қонақүй, мұнара, асхана салды. Қақпасы орнатылып, сырты қоршаланды. Кесененің мемлекеттік тарихи жәдігерлер қатарына енгізілгендігі жөніндегі құжаты ойылып жазылған мәрмәр тасы орнатылды».

Ерекше атап кетерім, Заминге барғанда байқағаным – ол жердің халқы мейірімді. Парасаттылықтың көркем үлгісін танытады. Айналасында найман, қоңырат, қаңлы деп аталатын ауылдарды көреміз.

Әкеміз өле-өлгенше Темірбек інісінің жасаған қамқорлығын, ерлігін әрдайым бізге үлгі қылып, құлағымызға құюмен болды, бойымызға сіңіруге тырысты. «Әке көрген – оқ жонар»... дегендей Темірбектің жақсылығын Оспан әкеміз көп көрді.

Темірбектің жалғыз інісі бар. Аты – Битай. Одан туылған ұрпақтарымен біз қазір тығыз қарым-қатынастамыз. «Ұрпақ сабақтастығы» деген осы шығар, туыстығымыз әлі үзілген жоқ. Біздерде аталарымыздың ерлік істерін ұрпақтарымызға дәріптеп, саналарына тоқуды мақсат етіп келеміз.

Біздің мақсат – тұтас әулетімізге қиын күнде демеу болып, шарапаты тиген Темірбек ағаның ерлігін ел-халқына паш ету, ұрпаққа үлгі ету. Бірақ қырық жасына да жетпей қысталаң жылдар иінінде мерт болды. Тым қысқа да, жарқын ғұмырын езгіден босанған халықтың еңсесін көтеріп, мәдениетін өркендетуге арнаған асыл азаматтың есімін, сөз жоқ, бүгінгі бақытты ұрпақ ұмытпайды.

Үбісұлтан Аяпов

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТІЛЕУОВ ТУРАЛЫ МЕНИҢ БІЛЕТІНІМ

Мен – Үбісұлтан Аяпов, қазір жасым 70-те. Лениндік шақыру бойынша партия қатарына арыз беріп, 1924 жылдан 1929 жылға дейін партия мүшелігіне кандидат, ал 1929 жылдан бастап партия мүшесі болдым. Бірақ 1938 жылы партия мүшелігінен шығып қалдым. Ол жайында айта кетейін.

1937–1938 жылдардағы жағдайға байланысты мені де «халық жауы» деп ұстап, соттады. Ең алдымен халық ақыны Тұрмағамбетті ұстады. Мені сол Тұрмағамбетке байланыстырып 1938 жылдың 3-июлінде тұтқынға алып соттады. 18.06.1939 жылы Шымкентке алып келді, онан Владивостокке жіберді. Маған тағылған «халық жауы» деген айыптың жалған екенін айтып Қазақ ССР Жоғарғы сотына шағым-арыз жаздым. Ол арызым қаралып, 21.09.1939 жылы Қазақ ССР Жоғарғы соты (қараған кісі Жәнібекова) мені ақтады. Бірақ ақталған қағаз, мен тұрған жерге 1940 жылдың 18 майы күні ғана келді. Түрмеден шыққаннан кейін жол шығыны үшін қаражат табуға 1940 жылы июнь, июль айында сол жерде жұмыс істедім де, сонан ауылға келдім.

1950 жылы екінші рет тағы ұсталдым. Қызылорда облыстық соты Құлымбетов деген ісімді қарап, Тұрмағамбет ақынның өлеңін үгіттеп таратушы деп, 58-статьямен мені 8 жылға соттады. Сондағы менің айтып жүрген өлеңім Тұрмағамбет ақынның «жаз болғаннан жадына ал» деген шығармасы болатын. Ол өлеңде жат идея жоқ, бұл Қызылорда облыстық «Ленин жолы» газетінде жарияланған өлең еді. Сол сотталуда Ақтөбеде, Донскіде түрмеде отырдым. Менімен бірге халық ақыны Баймұратов Нұрлыбек, Қазақ ССР Ғылым академиясының қызметкері боп істеген Жақыпбаев Бозтай бірге болды. Бұл түрмеден 1954 жылы ақталып келдім.

Әрине, «халық жауы» деген атақтың жалған екенін партия мен үкімет ашты, мен де, Тұрмағамбет те ақталды. Қазір мен үкіметтен пенсия алып, өз ауылымның ортасында отырмын. Мен совет өкіметін жергілікті жерде орнату үшін еңбек еттім. Тек 12 жылдай ауылдық советтің председателі болып істедім. Өз ауылыма бірнеше жыл колхоз председателі болдым. «Қарақұм», «Қызылқұм» деген жердегі Совет үкіметіне, колхоз құрылысына қарсы болған көтерілісші, басмашылар – Ақмырза Қожбандарға қарсы күрес жүргіздім. Мұны менімен бірге болған, көтерілісті талқандауға қатысқан, сол кезде комсомол мүшесі Баймахан Ибрагимов біледі. (Ибрагимов 1948–1950 жылдары Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші секретары болып істеген). Қармақшы ауданындағы «Аю жармасы» деп аталатын каналды қазуға атсалысып, басшылық еттім.

Тұрмағамбеттен көп адам оқып білім алды, сауатын ашты. Солардың ішінде – Ысқақ Байдәулетов, Әбжан Шонаев, өзім, т. б. бармыз.

1924–1925 жылдары біздің ауылға, Тұрмағамбетке жолығу үшін Қызылордадан Хамза Жүсіпбеков, Сәкен Сейфуллин, Әліби Жангелдиндер келді. Олар Тұрмағамбеттің шығармаларын оқытып тыңдады. Сейфуллин Тұрмағамбеттің өлеңін жеке кітап етіп бастыру үшін сол сапарда маған көшіртіп алып кеткен болатын.

Тұрмағамбеттің қолынан Абайдың 1909 жылы Петерборда шыққан кітабы түспейтін. Жас күнінен бастап-ақ Абайды «қазақтың нағыз ақыны» деп айтып отыратын. Сол кітапты қайта-қайта оқитын. Сол сияқты Түрекең орысша көп білмесе де, орыс ақындарынан Пушкин, Крыловтың кітабын оқып отыратын. Крыловтың кейбір мысалдарын Түрекең қазақшаға аударды (мысалы, шортан, шаян туралы).

Тұрмағамбет сол кездері Сыр бойы ақындарына дәстүр болған жазба айтысқа көп араласқан жоқ. Бірақ атақты ақындар өздерінің кезекті сөздеріне жауап беру үшін сөз

таба алмаса, жұмбағын шеше алмаса, Тұрмағамбетке келетін. Мысалы, Шораяқтың Омары қарасақал Ерімбеттің жұмбағына жауап қайтарарда Тұрмағамбетпен ақылдасы, шешуін сұрап алды.

Шораяқтың Омары былай деп айтып отыратын еді: «Нағыз ақын орыстан шыққан Пушкин, қазақтан Абай, Шәді төре. Солардың ізін басатын Тұрмағамбет».

Енді Тұрмағамбеттің сотталуы жайында айтайын.

1933 жылы «Өндіріс» колхозынан 10 адамды Қармақшы ауданының соты Есімов деген соттады. Олар: Үбісұлтан Аяпов, Ақберген Сеңгірбаев (ауылсовет председатели) Арыстан Ақшылықов (колхоз есепшісі), Бисен Діниев (колхозшы), Құрманай Жүсіпов (колхозшы), Тінжібек Көмекбаев (колхозшы), Мәдір Дайрабаев (колхозшы) және ақын Тұрмағамбет Ізтілеуов, т. б.

10 жылға сотталған Тұрмағамбетке сот Есімов үкім оқып, «24 сағаттың ішінде Жоғарғы сотқа шағым беруге еріктісің» дейді. Сонда Тұрмағамбет соттан ақырғы сөз сұрап былай деді:

«Бәрекелді сотқа,
Бетің күйген отқа.
Колхозшыны 10 жылдан кесіп,
Өзің де кетіп тұр екенсің хотқа.
Молданікін мол кесет деген,
Мені де 10 жылға кестің ғой,
Пісіріп жей ғой шоққа».

Қазалы түрмесінде жатқан Тұрмағамбетті бір жылдан кейін айыбы жоқ деп Жоғарғы сот ақтады. 1934 жылы ауылына келе жатып осы күнгі Жалағаш ауданының Ленин атындағы колхозында (бұрынғы «Еңбекші» колхозы) өзін соттаған соты Есімовке тағы кездеседі. Қасында прокурор Жанасов бар екен. Сонда сот Тұрмағамбетті көріп, түрмеден кашып жүр екен деп:

– Қайдан жүрсің? – депті. Тұрмағамбет:

– Сен соттадың, мен ақталдым, – депті.

– Ал, түрме қалай екен? – депті сот Есімов. Сонда Тұрмағамбет қарсыласа беріп қайтемін деп, мына сөзді айтыпты:

«Аға» деген ініні –
«Жаным» десе болады.
Ерді күткен қатынды –
«Ханым» десе болады.
Ыңырсыған ұл-қызды –
«Сәнім» десе болады.
Көктемдегі төл даусын –
«Әнім» десе болады.
Шөлдеп ішкен сусынды –
«Балым» десе болады.

Ойлы туған ерлерді –
 «Ғалым» десе болады.
 Жаман туған жақынды –
 «Залым» десе болады.
 Сот жүктеген жазаны –
 «Тәлім» десе болады.
 Осындай айтқан үгітті,
 Ел біткенге үйретіп,
 Мәлімдесе болады.

Қармақшы аудандық милициясының қызметкері Отарбай Қоянбаев ауданнан шығып біздің ауылға, ең алдымен біздің үйге келді. Мені ертіп Тұрмағамбеттің үйіне барды. Бұл 1938 жылдың жаз айы еді.

Тұрмағамбет соның алдында ғана түрмеден келген, көп болса босанғанына 5 ай шамасы болды. Тұрмағамбетті ұстауға келгенін айтты да, Қоянбаев үйдің мүлкін қағазға жазып, қаттады. Мұны көрген Тұрмағамбеттің әйелі Биға: «Құдай-ай, не жазып едім» деп күйзеле бастады. Сонда Тұрмағамбет әйелі Биғаға: «Сен не жазайын деп едің, өздері жазып жатыр ғой», – деді. (Қоянбаев Қазір Қызылорда қасында тұрады).

Мен Қоянбаевтан «70 шақырымдай жердегі ауданға Тұрмағамбетті жаяу айдағанша, астына ат берсек қалай болады?» дедім. Ол атқа мінсе қашып кетеді деген болу керек, «мүмкін болса, түйе берсеңдер» деді. Түйеге мініп жатып Тұрмағамбет өзінің баласы Әбдірауыпқа: «Ренжімеңдер, жаяу бара жатқан жоқпын, хайуанның үлкені түйеге мініп бара жатырмын ғой. Тағы да қайтып келермін», – деді.

Аудан орталығы Қармақшыдан, сол кездегі облыстың орталығы болған Шымкентке жауап беруге баратын болды. Тұрмағамбеттің қолынан қашып кетпеуге тілхат алып, Шымкенттегі облыстық НКВД-ға барып жауап беруге өзін жіберді. Тұрмағамбет Шымкентке барып түсіп, облыстық НКВД-ға поездан түскен күні емес, ертеңіне барады. Облыстық НКВД-ның қызметкері Ахметжан Қойшығұлов: «Кеше неге келмедің?» – деп сұрайды Тұрмағамбеттен. Сонда Тұрмағамбет: «Кеше келмегенім – қазынаға пайда келтірейін деп ойладым. Кеше келсем ғой, маған 600 грамм нан шағын болар еді», – дейді. «Бұл қырсық адам екен» деп түрмеге апарып жаптырады. Арада 15 күн өткеннен кейін ғана жауап алуға шақырады. Сондағы бірінші сұрақ, «қане, не істеп жүрсің, соны айт?» депті Қойшығұлов. «Өз еңбегіммен салған мектебімді колхоздың астық складына бердім. Малымды колхоз ұйымдастыруға орталыққа өткіздім. Балам колхозшы болып істейді, өзімді Исаев, Құлымбетов, Жүргенов дегендер Алматыға шақырып, қызмет істеттірді. Менің істегенім осы», – депті.

– Алматыға ол иттердің шақырғанына неге бардың? – дейді Қойшығұлов.

– Олардың ит екенін мен қайдан білейін. Олар шақырып еді, оған бардым. Сен шақырып едің – саған келдім, – дейді Тұрмағамбет. Беретін жауабы тек осы. Сондықтан түрмеде тағы 6 ай жатады. Алты айдан кейін тағы жауапқа шақырған

Қойшығұлов «Қалай, жағдайыңыз жақсы ма?» деп сұрайды. Сонда Тұрмағамбеттің берген жауабы:

«Жақсымыз, жолдас! Келгелі
Болғаным жоқ жағдайсыз.
– Жақсы ма? – деп, – жәй-күйің? –
Әрқашан сұрап аңдайсыз.
Жарқын жүзді, жаз күнгі
Жарқырап атқан таңдайсыз.
Кездескен соң сізге кеп
Боламын қайтіп маңдайсыз,
Ақ-қараны ашатын,
Ақылға диқан шайдамсыз.
Жазығым жоқ, жатырмын,
Қандай шара қамдайсыз?
Өтірікті айтпаймын,
Сөзіме сеніп нанғайсыз.
Көптен бері боп жүрмін
Бүріскен тондай шалғайсыз.
Қор қыла бермей қалайда
Қатарға қосып алғайсыз.
Қыран құстай қияға
Қайырып баптап салғайсыз.
Жетіспеген жерімді,
Беріп жәрдем жалғайсыз.
Мен түгіл, мұнша жұрт сыйған,
Кең салынған залдайсыз.
Қарағанда алыстан,
Асқар биік жалдайсыз.
Таңдайдан дәмі кетпейтін,
Тамылжыған балдайсыз.
Әдетіңіз – әр істің
Тарауын тауып талдайсыз.
Дейсіз де жақтырмасаңыз:
«Неге надан малдайсыз».
Жақтырсаңыз – Жайхуннан
«Өткізіп салар салдайсыз».

- Не қызмет істейсіз? – дейді Қойшығұлов.
- Қызметім – ақындық, – дейді Тұрмағамбет.
- Үкіметке ақындықпен қандай қызмет атқардыңыз? – дейді Қойшығұлов.

Сонда Тұрмағамбет ақынның айтқаны:
 «Дүниеге келгеннен соң мирас өлмек,
 Өлген соң қайта айналып жоқ қой келмек.
 Соны ойлап өз-өзімнен қайнап тасып,
 Қиялым көкірегімді кетті кернеп.
 «Кейінге нені тастап кетемін» – деп,
 Ішкенім у сияқты болды кермек.
 Жиырма мен жиырма бестің арасында
 Сұлулап секілді адам салған өрнек.
 Отызда ешнәрсені ойламайсың,
 Теңіздің толқынындай тасқан өрлеп.
 Қырықта ердің миы толығады,
 Данышпан ақылдылар елді билеп.
 Елу жас ердің мінсе еңсесіне,
 Күннен күн кемиді екен күй мен көрнек.
 Өз жасым бұдан-дағы асыңқырап,
 Алпысты алдымдағы қалдым серлеп.
 Қалайда «қапыда өтіп кетем бе?» деп,
 Кітабын «Шаһнаманын» еттім ермек.
 Өлеңмен он бір буын он ай жазып,
 Бітірдім басым сипап, шаршап, терлеп.
 Тексеріп тәртіппенен төрт том етіп,
 «Қазиздат» баспақ болған оқа, зерлеп.
 Талайлар таға алмай сын тарқап кетті,
 Қолына бергенмен де: «оқып көр!» деп.
 Доғардым, тартуым, деп, партияға,
 Аттай-ақ ан құтқармас қойған ерлеп.
 Үкімет ескеріп бұл еңбегімді,
 Пенсия бұйырып ед, «бұған бер» деп.
 «Айына, – онда, – үш жүз аласың», – деп,
 Қолыма берді қағаз жазып мөрлеп.
 Бұларым ойынындай боп балалардың,
 Отырмын «түзеу үйде» енді шерлеп».

Тұрмағамбет осыдан кейін босанып ауылға келді. Бұл 1938 жылдың февраль, март айлары. Бірақ көп ұзаған жоқ, 1938 жылдың жаз айында қайтадан ұсталып Қармақшы ауданның түрмесіне жатты. Сол түрмеде мен де жатыр едім. Бірге болдық.

«Көп екен көргеніңнен көрмегенің,
 Бәрінен жақсы екен өлмегенің»

деген өлеңін осында жатқанда шығарған болатын.

Тұрмағамбеттен жауап алған кісілер – Пяткин (Қармақшы аудандық НКВД-ның начальнигі), облыстық НКВД-ның қызметкері Шоманов және Қойшығұлов. Бірнеше рет түрмеге отырғызып, жазықсыз айыптау, ауыр қиындық көру салдарынан «халық жауы» деген айыптан ақталмай жауап астында жүрген Тұрмағамбет Ізтілеуов 1939 жылы май айында мезгілсіз қайтыс болды.

Ғабит Мүсірепов

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

Қазақстанның 30-жылдардағы әдебиеті мен өнерін өркендетуде Т. Қ. Жүргеновтің жемісті еңбек еткені жұртқа аян. Бұл уақыт барлық жағынан Қазақстанның қан тамырларының толығы бастаған кезі еді. Қоғамдық организмнің көптеген экономикалық клеткалары жанданып өсе бастады. Әсіресе әдебиетіміз бен өнеріміздің қарыштап өсуіне қолайлы жағдай жасалды. Мәдениет майданы бірінші кезекке шықты. Ол кезде өнер секторы Оқу Комиссариатының қарамағында болатын еді де, оның меңгерушісі мен едім. Біз Халық Комиссары боп жаңадан келген Темірбек Жүргеновтің аса принципшіл де, табанды да және іскер адам екенін дереу аңғардық. Менімен әңгімелесе отырып, оның маған қайта-қайта ескерткені – бір жылдың ішінде музыкалық драма театрын ашуды дереу қолға алып, оған көмектесуімізді талап етті. «Қазақтың аса бай музыкасы, өлеңі, тамаша халық эпосы, – деді Жүргенов, – біздің өнерімізде өте нашар пайдаланылып келе жатқаны, әрине, ашындырады».

Құрманбек Жандарбеков

АЛҒАШҚЫ АСУ

Темірбек Қараұлының театрдың творчестволық өсуіне қаншалықты күш салып, еңбек еткенін сөзбен айтып жеткізу өте қиын. Өзінің тұңғышын сүйіспеншілікпен қуана қарсы алған әке сияқты, Темірбек Жүргенов қазақтың музыкалық сахна тұңғышын да сондай әкелік қамқорлықпен аялады. Мұндай көңіл бөліп, сергек қарағандық бізге қосымша күш берді, біз де еселеген жігермен жұмыс істедік. 1934 жылғы 7 январьда біз тұңғыш рет Қазақ драма театрының сахнасынан «Айман-Шолпан» спектаклін көрсеттік. Т. Жүргенов қазақ өнерінің қанат жаюына қыруар тер төкті. Біз оны қазақ театрының атасы ретінде білеміз. Біз оны Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің талмас жанашыры ретінде білеміз.

НАРКОМ ЖҮРГЕНОВ

Отызыншы жылдардың басы – Қазақстанда өнердің қарыштап қадам ұра бастаған кезі болды. Бірінің соңынан бірі бұл майданда өнердің жаңа мекемелері, көркем коллективтер көріне бастады. Сахнаға жаңа шығармалар, жаңа адамдар шықты, жаңа таланттар ашылды. Өнердің даму екпінінің күштілігі сонша, төрт-бес жыл ішінде астанамыз Москваға алып барып көрсетуге де жарап қалдық.

Мәдениет, өнер саласындағы жұмыс үлкен қарқынмен жүрді. Міне сол мемлекеттік қайраткерлердің ішінде Жүргенов Темірбектің рөлін айрықша атап кету керек. Өзінің Қазақстанда болған үш-төрт жылының ішінде ол адам таңқаларлықтай кесек-кесек жұмыстар атқарды.

Темірбек кеңес тұсында жоғары дәрежелі білім алып, социалистік құрылыстың майдандарында шын мәнінде жауынгерлік қызмет істеген адам. Сонау азамат соғысы кезінде қолына қару алып ақтармен алысудан бастап, советтік мекемелерде мәдениет жорығының даңқты солдаты болды. Жиырма жастан жаңа ғана асқанда ол партия қатарына кірді. Сол күннен бастап өзінің қысқа өмірінде біздің ұлы партияның саясатын жүзеге асыруда аянбай қызмет атқарды. Бізбен жай әңгімелесіп қалғанда ол:

«Бала! Мына Өлкелік Партия Комитетінің қаулысында үлкен-үлкен шаралар жатыр. Соны әрбір әрпіне дейін жібермей орындау Сіз бен біздің ардақты борышымыз! – деп отыратын.

...Темірбекпен сөйлесіп шыққанда, «Алатауды айырып, Қаратауды қайырып жібергендей» жігермен үйге қайтатынбыз. Ал өнер саласында әрқайсымыз үшін сол Темірбектің жігері жетпейтін. Қызылордада ашылып, кейін Алматыға көшкен драма театрынан басқа өнердің ордасы болмайтын. Сол жалғыз театрымыздың барына риза болып, асықпай-саспай жүре беретінбіз. Темірбек Халық Ағарту Комиссары болып, өнер майданының «командованиесін» өз қолына алғаннан кейін бұрынғы тыныштық, «бейбіт заман» келмесе кетті. Өнер майданы қыза, бұрқырай жөнелді. Отыз үшінші жылдың күзінде Мұхтар Әуезовтің «Айман-Шолпаны» оқылады екен деген хабармен қадірменді ағам Құдайбергенге еріп мен де Үкімет үйіне келдім. Жазушылар, ақындар бар екен. Темірбек мәжілісті өзі басқарды. Бұл менің Темірбекті бірінші көруім болатын. Үстінде сұр гимнастерка, аяғында етік, галифе шалбар, шашы қаншама кейін қарай тарап қойғанымен, тікірейіп кете береді, жатпайды. Темірбек көп сөйлеуді жек көретін, нағыз істің адамы еді. Ол екі ауыз ғана сөзбен мәжілісті ашты да, Мұхана пьесаны оқытты. Әрине, сол кездің өзінде жиырмадан аса пьесаның авторы болған майталман драматургтың мына туындысы да тыңдаушыларды қанағаттандырды. Тек өзінің соңғы қысқа сөзінде Темірбек:

– Мұхтар! Осы Басыбар демей-ақ, сол шалдың азан айтып қойылған Көтібар аяғын өзіне қайтарсаң қайтеді. Қаншама мәдениетті ат қоямын, жаңа бұрыннан ондайды жасырамын дегенмен, басы болса басқа адамның басқа да жақтары болатыны бәрі де біледі ғой. Шекспир бұл жағынан аса қысылып-қымтырылмаған деседі ғой! – деді.

Отырғандар да біраз күліп, Мұхтар бұл ұсынысты қабылдап, сол арада-ақ келісім беріп, Көтібар өз атымен қалды.

Темірбек драманың дауысы бар артистерінен Халық ағарту комиссариаты жанынан музыкалық студия құрғанын, оған Абланов Сыдық бастық болғанын, Ташкенттен Тұрдықұлова Үрия мен Бисембаева Жамал (ол кезде Жамалдың фамилиясы солай болатын) балет жұмысына шақырылғанын, Алматыда жүрген Л. Аршбаева мен Ташкенттен осында гастрольге келіп жүрген Али Ардобустың жәрдем беретінін, мекке «Айман-Шолпан» пьесасын музыкалық пьеса студия музыка жағын И. В. Коштық деген композиторға тапсырғанын, режиссерлік жұмысты Жұмал Шанин басқаратынын айты. Бұл жұмысқа барлық әлеумет, өнер қауымы жәрдем ету керектігін қысқаша түсіндіріп, бізбен қоштасты.

Көп ұзамай студия жұмысының қызы бастағаны білінді. Драма театрынан Күлөш, Қанабек, Құрманбек, Манарбек, Елубай, Иса, Қуан, Әміре осы студияға келіп, «Айман-Шолпанның» репетициясы жүре бастады. И. В. Коштық қазақтың халық әндерінен таңдал алып пьесаның музыкасын құрастырды. Жарты жылға жетпейтін уақыт ішінде музыкалық студия тапсырылған жұмысты аяқтап, 1934 жылдың январьының 13 күні республикада бірінші рет ашылды.

«Айман-Шолпан» бірнеше айдың ішінде 101 рет қойылып, соның бәрі аншлаппен өтті. Ежелден музыкаға қабілетті қазақ халқы өзінің ғасырлар бойы бірге жасасып келе жатқан әндерінің енді жәй орындауда емес, сахнаға образ жасай, костюм киіп шығуын көріп-естігенде көптен күткен арманы орындалғандай аса шөліркеп тындады. Осылай қажырлы басшылық арқасында, жылға жетпейтін мерзім ішінде Қазақстанның күнгей астанасында өнердің болашағы мол жаңа ошағы пайда болды, кәрі шапырақ драма театры өзінің талантты әнші-артистерін бөліп шығарып, бөлек отау тігіп берді.

Қазақтың профессионалдык өнерінің қарыштап дамуына тағы бір бұрын-соңды ондай қомақты түрде өткізілмеген шараның үлкен мәні болды. Ол 1934 жылдың июнь айында шақырылған бірінші бүкілқазақстандық слет болды. Слетке республиканың бұрыш-бұрышынан төрт аяғын тең басқан жорғалар келді. Күйшілер, әншілер, тақпақшылар, ақындар Алматыда он күн бойы тойлады. Шын мәнінде бұл слет халық творчествосының салтанатына айналып кетті. Слеттің қорытынды мәжілісінде қазақ совет музыкалық этнографиясының атасы Александр Затаевичтің еңбегі аталып өтті, қарт музыкант өзі сөйлеп, партия мен үкіметке алғысын айтты. Слетке шыққан он жеті кісіден құралған қазақтың халық аспаптары ансамблін негізге алып, жер-жерден келген атақты Махамбет Бөкейханов, Ғанбар Медетов, Лұқпан Мұхитов, Охаб Кабиғожин, Қали Жантілеуов, Ғабдулман Матов, Жаппас Қаламбаев сияқты күйшілерді ұйтқы етіп,

қазақ тарихында бірінші рет Ұлт оркестрі ұйымдастырылуы жайлы үкіметтің қаулы-сы жарияланды. Бұл да бұрын-сонды қазақтың өнер тарихында болмаған жаңалық еді. Өнер майданының қызып тұрған кезіндегі советтік шындықтың дүниеге алып келген өнер нәрестесінің бірі еді.

Осы 1934 жылдың күзінде Алматыда хореография мектебі ашылды. Оның көркемдік жағын басқаруға белгіленген аты әйгілі балетмейстер А. Александров қазақтың қаракөздерін жинап алып, көшпелілік дәуірде ұмытылып кеткен би өнерін қайта тудыруда үлкен қызмет атқарды. Бесікке бөленіп, атқа мініп иіліңкіреп қалған аяқтар станокке түсіп, тезге салған уықтай түзеле бастады. Аз жылдың ішінде бұл салада да біздің айта қалғандай табыстарымыз болды.

Темірбектің үлкен бір ісі – 1936 жылғы Москвада болатын өнерді дайындау болды. Музыка театрының әлі буыны бекіп жетпегенін ескеріп, ол барлық өнер саласындағы күшті «Қыз Жібек», «Жалбыр» операларына, Үлкен театрда болатын концертке салу керек екендігін дәлелдеді. Бұл жөнінде «Біз бір театрдың ақсақалымыз, музыка театрының қосалқы рөлдерін ойнамаймыз» деген сияқты отбасы-ошақ қасылық әңгімелер Темірбекке кездескенін өзіміз көрдік. Бірақ Темірбек ондайларға істің мән-жайын айтып түсіндіріп, ал тіпті өзеуреп, ырыққа көнбегендері болса, бір ауыз сөзбен «жуасытатын». Мемлекеттік көзқарас, республиканың ары деген жерде Темірбек барлық өзінің рухани күшін жұмсайтын. Ол Ораз Исаев екеуі бір ай бойы музыка театрының үйінде спектакльдердің, концерттің репетицияларында ертеңнен кешке дейін отыратын. Есімде, ертең Бірінші май болады деген күні де Ораз бен Темірбек репетиция соңында артистерге алда тұрған үлкен емтиханның барын, ұлы астананың көрермендерінің, біздің партиямыз бен үкіметіміздің басшыларының алдында барымызша жақсы болуымыз керекін, одан туатын мына жұмыстың қажетін айтып келіп, 1–2 май күндерінде де репетиция жасауды ұсынды. Бәріміз де мақұлдадық. Сол күндерде олар да бізбен бірге болды, екі елі кеткен жоқ. Темірбектің инициативасы бойынша онкүндікке баратын поезд составына екі вагон-клуб тіркеліп, күндіз-түні репетиция жасай баруды бізге жүктеді. Ол – бір жағынан өнерге керекті үзбей дағдылана берудің қажеттігі болса, екіншіден, ұзақ жолдағы «тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық» ыңғайсыз жайларға келіп соқтыра ма деген қауіп те еді.

Темірбектің бірінші қараған кісіге тым қатал да болып көрінуі мүмкін еді. Бірақ іс жағынан келіп қарасаң, оның бәрі де тек мемлекеттік мақсаттан туғанын сезетінсің. Бір мысал: Ораз Исаев пен Темірбек Жүргеновтің бірінші «Қыз Жібек» спектаклі басталып, бірінші акт аяқталғанша сахна артында жүргендерін былай қойғанда, олар онкүндікке қатысатын артистердің бәрін бет-бетімен қоя бермей, белгілі «құлдықта» ұстап отырды. Күләш, Қанабек, Шара, Құрманбек тек Темірбекпен бірге тамақ ішіп, белгілі уақытта демалатын. Оның себебі – бұлардың басы ауырып, балтыры сыздай қалса, іліп алып кететін дублер болған жоқ. Сондықтан бірдеңе болып қалса, спектакльдер жүрмейтіні белгілі. Оның үстіне бидарық өсіп, беймезгіл де жүріп қалатын біздің өнер адамдарының «қасиеттерін» білетін Темкең осындай да шара қолданған. Осының бәрі

де, жоғарыда айтылғандай, жабырлап барған соң жарқырап қайталық деген ғана принцип болатын.

Ғасырлаған музыкалық мәдениет үлгісі бар украиндықтардан соң іле-шала онкүндікке барғанда біраз қобалжу да болды. Октябрьден бұрын да опералары болған анау грузин, армян, әзірбайжандықтардан кейін небәрі екі жылдық «стажы» бар «Қыз Жібек», «Жалбыр» сияқты спектакльдерімізді алып баруымыз «жүрек жұтқандық» та еді. Алайда онкүндік жақсы өтті. Ұлы актриса Күләш, от жалынды Құрманбек, талантты Қанабек, өрімталдай Шара, казак даласын сахнаға бір айкайымен алып келген Манарбек пен Ғарифолланың асқан таланттары шырқап-қалқып, Кремьді жанғыртқандай болды. Темірбек осы үлкен істі бастап, абыроймен аяқтаудағы рөлі айта қалғандай болды.

Темірбек тек практика жүзіндегі қайраткер емес, үлкен журналист болатын да. Ол үзбей жазып тұратын. Сонау он сегізінші жылдары «Қазақ мұңы» (Торғайда шығып тұрған) газетінде редактор болып тұрғанда басталған жазу дәстүрін де үзген жоқ. Біз жоғарыда айтқан жылдар ішінде оның ондаған мақалалары шықты. Әсіресе, советтік казак халқының өркендеген өнері жайлы көп жазатын. Бұл жөніндегі көкейтесті мәселелерді үнемі алға қойып отыратын.

Темірбек өнер айналасындағы жаңалықты жанымен жақтайтын да, ол шын мәнінде жаңалық болса, балаша қуанатын. Ол кездерде біз сияқты жаңа ғана бас көтеріп келе жатқан, білгенінен білмегені көп жастармен күрделі болып кететін. Есімде, бірінші жаңа домбыра шыққанда, біз Темірбекке алып бардық. Бөкейханов Махамбет ойнап берді. Темірбек сол бойы, кідірместен Оразға телефон соғып, оның Совнаркомға барып жетуіне де қарамай, демалыс кезінде тура домбыраны құшақтатып мені Ораздың үйіне алып барды. Сол күні бұл хабарды Л. И. Мирзоянға жеткізіп, кеште болған Өлкелік партия комитетінің бюро мәжілісінде өзі осыны үлкен жаңалық етіп айтып беріпті. Сол сияқты филармония артистеріне сахналық киімді Алматыдан таба алмай асып-сасып барғанымда, ол Ташкентпен хабарласып, содан барып алып келдік. Отыз алтыншы жылдың басында бірінші рет Құрманғазыға арнап концерт бергенімізде, Темірбек Қазақстанның партия, үкімет басшыларына барып, «осындай үлкен халық композиторына арналған концерт болады» деп бәрін ертіп келгені бар.

Темірбек өзінің тікелей басқарып отырған жұмысында да үнемі қызу түрде қызмет істейтін. Бір жылдың ішінде Алматыда салынып үлгерілген 18 мектепті алмағанда, республика бойынша ондаған мектеп салынды. Ол халық ағарту ісін жоғары сатыға көтерумен қатар, өнер саласында үздік еңбек еткен адам. Кейін өнердің республикалық басқармасы құрылып, оның басында Ғаббас Тоғжанов тұрған кездерде де біз Темірбектің өнер қамқорлығынан қолын үзбегенін сезетін едік. Темірбек барлық білімін, қабілетін біздің ұлы партиямыздың мәдениет-өнер саласын көтеру мақсатындағы саясатын жүзеге асыруға жұмсады. Ол әр кезде де үлкен ынтымақпен жұмыс істейтін. Жұмыс істеп жатқан адамдарды жолынан қалдыратын нетүрлі өсек-аян, әңгіме, арыз дегендерді жаны жек көретін. Өнер майданындағы адамдардың рухани таза, өз мақсатына берілген болуын арман ететін.

Темірбек 1938 жылдың февраль айында қаза болды. Сол қырыққа жетер-жетпес жасаған өмірінің ішінде ол мына біз сияқты оны өз көзімен көрген адамдар үшін үлкен із қалдырды. Біз Темірбектің советтік мәдениетке сіңірген игі еңбегін ұмыта алмаймыз. Бұл тек совет шындығы тудырған қайраткер жөніндегі қысқаша естелік. Темірбек жөнінде талай-талай кітап та жазылатынына күмән жоқ.

Сәбит Мұқанов

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ ЖАЙЛЫ

1935–1936 оқу жылының басына мен мезгілінде оралдым. ИПК-ның оқу курсы 35 жылдың аяғында бітеді де, одан әрі диссертация даярлау жұмысына кірісеміз.

Оқу курсың жақсы аяқтадым. Барлық экзаменді де тапсырдым. Енді, диссертацияға кірісер алдында Алматыға барып, жолдас-жораларды көріп, қаланың жаңалықтарын көріп, көңіл көтеріп қайтқым келді. Басшылық ісіне Левон Исаевич Мирзоян барғаннан кейін республиканың экономикасы да, мәдениеті де қызу қарқынмен көтерілуін естіп те, көріп те келем. 1934 жылдың күзінде Алматыға да барып, жаңа игіліктерін көріп қуанғам. Солардан бірнеше мысал.

Ең алдымен мектеп мәселесін алайық. Қазақтың ұлттық мектебі – Октябрь революциясының жемісі екенін білеміз. Қазақстанда Совет үкіметі орнай сала ауылдарда да, қалаларда да қазақтың бастауыш мектебі – мындап, орта мектебі – жүздеп, жоғары мектебі – ондап... дегендей қаулап өсті. Бұл жұмысқа үкімет жыл сайын миллиондаған сом қаражат жұмсады.

Іс қарқыны солай бола тұра, республика басшыларының салақтығынан ауылдарда да, қалаларда да мектептің жаңа үйлері қажетті мөлшерде салына қоймады. Мысалы, отызыншы жылдардың бас кезіне дейін Алматыдағы мектептердің көбі ескі үйлерде болып келді. Мирзоян басшылығының ерекше қолға алған мәселесінің біреуі осы. Ол кезде Қазақстанның Оқу комиссары боп Темірбек Жүргенов тағайындалды. Алған мамандығы экономист болғанмен, бұл жігіт мәдениет мәселесіне де жүйрік қазақтың біреуі болды. Орта Азия университетін 1926 жылы бітірген ол республиканың әртүрлі қызметін атқара жүрді де, Мирзоян келе Оқу комиссарлығына тағайындалды. Бұл қызметінің алғашқы күнінен-ақ оның көңіл бөлген үлкен мәселелерінің біреуі – мектептер салу. 1933–1937 жылдарда Жүргеновтің ынта жұмсауымен республикада салынған мектептің жақсы үйлерін жүздеп санауға болады. Бір ғана Алматының өзінде қалаға көрік беретін 18 мектеп салғызды. Оқу кітаптарын, оқу құралдарын молайтуға да Жүргенов өте көп еңбек сіңірді. Мен Қазақстан Республикасы ұйымдасқаннан бері оқу жұмысын басқарып келген адамдардың бәрімен де таныспын. Жүргеновті солардың ішінде ең күштілерінің бірі еді десем – еңбегіне лайық баға болар еді.

Мирзоян тұсында республиканың жоғары мектептер саны да өсті. 1934 жылы Алматыда Қазақстанның бірінші Мемлекеттік университеті, Тау-кен институты ұйымдасты. Сол тұста Қазақстанның бірнеше қалаларында педагогикалық институттар ашылды. Іргесі 1932 жылдан бастап қаланған СССР Ғылым академиясының қазақстандық филиалы да аяғын нық басып, Қазақстанның байлығын зерттеуде, экономикасын, мәдениетін өркендетуде ғылыми жәрдем бере бастады.

Мирзоян қазақ халқының көркемөнерін алға бастыруда да қызу іске кірісті. Бұл игілікті жұмыс Крайкомның 1933 жылдың күзінде қабылдаған қаулысынан басталды. Соған сәйкес 1934 жылдың басында Алматыда музыкалық театр ашылып, Мұхтар Әуезов жазған «Айман-Шолпан» атты музыкалық пьесаның спектакльдерін көрсетті. Сол жылы Алматыда халық өнершілерінің республикалық слеті шақырылып, қазақ күйшілерінің, әншілерінің, ақындарының ішінен аса үздік шыққандары көрінді: күйші Дина Нұрпейісова, әншілер мен композиторлар Шашубай Қошқарбаев, Кенен Әзірбаев, ақындар Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, Нартай Бекежанов, тағы тағылар...

1935 жыл одан да артық жеміс берді. Жылдың басында Алматыда Қазақтың мемлекеттік филармониясы құрылды, қазақ музыкасының құралдарынан ұлттық оркестр ұйымдасты, көктем кезінде Алматы қаласында мәдениет съезі ашылып, оған қазақтың ұлттық өнерінің таңдаулы өкілдері қатысты, мен де оқуымды тез бітіруге, Қазақстанға қайтуға, қызу істерге араласуға асықтым...

Әбділда Тәжібаев

ЖЫЛДАР, ОЙЛАР

1936 жыл. Мен онда Наркомпроста (халық ағарту комиссариатында) істеуші едім. Онда барлық оқу, мәдениет көркемөнер жұмыстарын түгел осы Наркомпрос басқаратын. Осындай аса күрделі міндеттер атқаратын мекеменің басына ерекше іскер және қайратты наркомның келгеніне екі жыл боп қалған. Нарком Темірбек Жүргенов болатын.

– Темір десе, темір көрінеді.

– Өзінде де дамыл жоқ, өзгеге де дамыл бермейтін болса керек, – деген мактау лақабы тарап кеткелі қашан.

Расында да Жүргеновтің ісі Алматы көшесін аралап жүрген жай адамның көзіне де оттай басылатын. Аз ғана уақыттың ішінде канша мектеп салынды. Өткен жылы ғана халық өнершілерінің слетін өткізді. Бұл алыста жатқан домбырашы, кобызшы мен әнші, жыршыларды өз дүбірімен елеңдеткен тамаша жиын болды. Жамбыл, Нұрпейіс, Шашубай, Орынбай сияқты кәрі ақындарды да біз алғаш сонда көргенбіз. Тайжан,

Нартай сияқты гармонға қосылып жырлағыштар үнін де сонда естігенбіз, қазір ол Мәскеуде өтетін декада әзірлігін басқарып жүр.

Темірбек орта бойлы, қаршыға пішіндес кісі еді. Бронзадан құйылғандай нығыз отырып, нығыз басып тұрған. Ол шешіп сөйлеп, кесіп істегенді ұнататын. Осындай іскер мақтаулы нарком:

– Кел, бала, қызметтес болайық, – деген соң мен де сонда репертуарларды бақылап отыратын орын қызметіне барғанмын... Апрельдің орта кезі болу керек, ертемен телефон соғылды:

– Сіз дереу наркомға келіңіз, – деді таныс дауыс. Дереу болса болсын деп мен де кідірмей үлкен кабинетке кірдім.

– Тым ерте мазаладым ба, бала? – деп Темкең қолын беріп, қасына отырғызды. – Мезгіл сондай, шырақ. Есімізді енді жия бастаған шақта қимылдап қалуымыз керек. Біз қимылдамасақ, кім қимылдайды? – деді әнтек сұрланып.

– Әрине, Темке, – дедім көп сөз қоспай. Маған аға сөзінің арғы төркіні түсінікті еді, сәл ғана үндеспей қалдық.

– Парижден Мирзоян телефон соғып (Мирзоян Парижде емделіп жатқан болатын) Оразға (Исаев Ораз) өз ойын айтты: қазақ ақын халық деуші едік қой, онымыз рас болса, декадаға ақын апарайық, Сүлейман Стальский сияқты бір қария табындар, – депті. Ораз соны маған тапсырып еді, мен саған тапсырғалы отырмын, – деді қарқ-қарқ күліп. Мен де қосыла күліп алып сөз соңын тыңдадым.

– Бұл өте жауапты міндет, Әбділда, – деді тағы да өзінің іспен шұғылданардағы пішініне көшіп, сен бүгін Жамбылды тауып әкелуге жүріп кет. Есімде ме ол қарт?

– Есімде, аға, қайдан іздеу керек екен өзін...

– Ұзынағаш ауданынан.

Темірбек қоңырау қақты.

– Машина әзір ме? – деді кіре берген жәрдемшісіне.

– Әзір, жолдас нарком.

– Тауып қайт, бала, тапсаң, маған хабарласарсың, – деп қолын созды, – жолың болсын.

... Жүргенов Темірбек ағаның кабинетіне қуанышымды жасыра алмай, қызара, лоблыға кірген болуым керек. Қол алысып отырған соң ол да маған күлімдеп:

– Ажарың тәуір екен, бала. Кәне, оқы! – деді.

Мен Жәкеңнің өзіне оқығандай оқып шықтым. Темірбек тілін тістеп алғандай үн-түнсіз безеріп қалыпты. Мен қайтерімді білмей төмен қарап:

– Ұнамады ма, аға, – деппін.

– Үндеме, бала, тише, – деді жай ғана даусымен, сәл ғана қолын көтеріп. Содан кейін телефонға жабысты.

– Ораз, сәлем, Темірбек қой. Мына бала Жамбылдың өлеңін әкелді.

Иә ... оқыдық, мен айтып жеткізе алмаймын. Өзің тында.

– Кеттік, бала! – деді телефон трубкасын орнына қойған соң.

Жарыса басып кеп машинаға отырдық.

Исаев Ораз орнынан тұрып кеп қол беріп амандасты.

– Бала жұмыс тындырды, – деді Темкең мені арқамнан қағып.

– Бала емес, жігіт Әбділда деу керек.

Жылы шырайлы күлімсіреп сөйлейтін Ораз, сағатына қарап алды да:

– Қане, тындайық, – деді.

Тағы оқыдым, тағы тыңдалды, енді телефонмен Ораз сөйлесті. Ол Құлымбетовке әзілдеп тіл қатып тұр.

– Бүгін поэзия күні болсын, Ұзеке, енді сіз тындаңыз, – деді күле сөйлеп. – Байғазысына шарап әзірлерсіз, Жамбыл үшін қалай ішпейміз?

Тағы да күлісіп алдық.

– Жүріндер, ақсақалға барайық.

Мен бұл жолы өлеңнің көп жерін жатқа оқып шықтым.

Және асықпай-саспай жақсы оқыдым.

– Қалай, ақсақал? – деді Ораз Құлымбетовке қулана қарап, тілегеніміз осы емес пе?...

Құлымбетовті бетпе-бет отырып, жақын көргенім осы еді. Маған ерекше ұнады. Шоқша сақалы, жіңішке ұзын мұрттары оның қызыл шырайына әулиелік қасиет беріп тұрғандай екен. Баяу қозғалып, асықпай сөйлегені де өкімет ақсақалдығына жарасып тұр.

– Сәті түскен бір жұмыс бопты, енді мұны келістіріп тұрып орысшалау қажет болар. – Ұзекең маған қарады.

– Дұрыс айтасыз, аға, – деп қысқа жауап бердім.

... Мен тағы тіршілікті Темірбек Жүргеновтен бастадым. Ол Жамбыл жырының орысшасын өзі оқып шықты да, керемет ұнатты. Содан соң тез келістік те, «Правдаға» өлеңнің жолма-жол мен көркем орысшасын қоса жібердік. Кузнецов аудармасының бізге ұнағанын білдіріп хат жаздық. «Қалағандарыңызды алыңыздар» дедік.

Қанабек Байсейітов

ҚҰШТАР КӨҢІЛ

Бір күні Күләш екеумізді жаңа болған халық ағарту комиссары Темірбек Жүргенов шақырды. Бұл кезде халық ағарту комиссариатының кеңсесі қазіргі Ленин даңғылында болатын. Келсек, онда Жұмат пен Ғабит отыр екен. Біз келген соң Жүргенов:

– Амансындар ма, балалар? – деп амандасты да, тікелей шақыртқан мәселесіне көшті. – Музыкалық театр ашқалы жатқанымызды естіген шығарсындар. Соған адам жетіспей жатыр. Елубайды да шақырдық, ризашылығын берді. Театрларыңнан мүлде босанып шық демейміз, бірақ бірінші спектакль сахнаға шыққанша көмектесіндер. Бекковке айтамыз, уақытша босатады. Екеуің де ән айтады деп естідім, осыған қалай қарайсындар?

– Жарайды, қолымыздан келгенше көмектесейік, – дедік.

– Жақсы, ендеше, ертеңнен бастап Жұмат сендермен репетиция жасауға кіріседі, – деді Жүргенов.

Біз мән-жайды Бековке келіп айттық. Қарсы болмады, бірақ:

– Ой, олар да түк шықпасақ әуре боп. Ән айтып адам ойнай ма екен? – деп кейді. – Барындар, бақырып-шақырып беріндер.

Күләш екеуміз жарты ай дайындалдық, бізден басқаларының дайындала бастағанына үш айға жуық уақыт болған екен. Айман мен Арыстанның рөліне әркімді ойнатып байқап, ешкімге көңілдері толмапты. Сонан соң Жұмат бізді таңдапты.

Сөйтiп, 1934 жылдың 13 январы күні драмтеатрдың үйінде «Айман-Шолпан» комедиясымен Қазақ музыка театрының тұңғыш шымылдығын аштық.

Жұрттың ынтығуын айтып жеткізу қиын. Күнде қоямыз. Тiптi, демалмадық. Содан он бесiншi майға дейiнгi аралықта «Айман-Шолпанды» жүз рет қойыппыз. Дәл ондай табысты өткен спектакль дүниеде бола бермес. Қаладағы елдің сөзі, әңгімесі – бәрі «Айман-Шолпан» болып кетті. Күндіз де, түнде де, қайдан көрсең, «Айман-Шолпанның» әнін салып келе жатқан адам.

«Айман-Шолпанның» премьерасына Жүргенов ауру болғандықтан келе алмап еді. Спектакль сәтті өткен соң Ғабит мені сол кісінікіне ертіп барды. – Емделуге Москваға кеткелі жатыр, кіріп шығайық, – деді. Ғабит онда УТЗП-ның (управление театрально-зрелищных предприятий) бастығы болатын.

«Наркомның үйі қандай болады екен?» деген құмарлық та бар, есіктен кіргеннен екі көзім жан-жағымда. Үйі үш бөлмелі екен. Темкеңнің өзі жатыр екен, киініп шыққанша, сол кірген бөлмемізде күттік. Жарқ-жұрқ еткен әшекейлі ештеме көзіме түспеді. Ортада ағаш үстел тұр, оны айналдыра төрт-бес орындық қойыпты. Көнелеу қара диван тұр екен, әлгіге кеп екеуміз отырып ек, көтере алмай ортасы түсіп кетті, сонан соң Ғабит орындыққа барып отырды.

Бір кезде киініп Темкең шықты. Ғабит мені таныстырды.

– Ә, білем, әлгі әйелі екеуі ойнаған бала ғой? – деді Темкең.

– Иә, сол. Күләш екеуі ойнады, – деді Ғабит.

– Рахмет, бала. Жақсы ойнады деп көргендер айтып келді, – деді де, ары қарай Ғабит екеуі сөйлесіп кетті.

Мен үнсіз ғана екеуінің сөзін тыңдап отыра бердім.

Жүргенов Ғабиттен газеттердің жағдайын, спектакльге қандай пікірлер болмақ, елдің көзқарасы қандай, соны сұрастырды. Ғабит кейбір жеке адамдардың пікірлерін айтып, түсіндіре келді де: «Қатты айтатын статьялар да болуы мүмкін. Білесіз ғой, музыкалық театрға теріс көзқарасты кісілер де бар. Олардың да жазуы мүмкін», – деді. «Ондай пікірлердің басылғаны бізге де, театрға да опа бермес, секретарьға звондармын», – деген тәрізді сөз айтты Темкең.

Содан кейін екеуі перспективалық мәселелерді біраз әңгіме етті. Театрдың жұмысын жетілдіру үшін қажетті деген шараларды да, таңсық театрдың жаңа

қадамына қарсы болады-ау деген жағдайларды да, – бәрін алдын-ала ақылдасып, пікірлер түйді.

Ауру кісіні артық қинамайық деп, біраз отырған соң Ғабит екеуміз қоштастық та, орнымыздан тұрдық. Біз үйден шығып кеткенше, ол кісінің сөзі театр төңірегінде болды. Өзінің емделетіндігі жайында бір-екі ауыз ғана сөз айтты.

«Айман-Шолпан» сәтті қойылған соң, музыкалық театр мәселесі оңай шешілді. Премьера 13 қаңтарда болған, ал 17 қаңтар күні драмтеатрдың жанынан ашылған музыкалық студияны Қазақтың мемлекеттік музыкалық театры етіп қайта құру жөнінде үкімет қаулысы шықты. Бұл күн қазақ өнеріндегі тарихи күн болып саналады.

«Арыстанды жақсы ойнадың», – деп қаншалық жұрт қошемет көрсетіп жатса да, мен іштей өзімнің драмтеатрда мұнан әлдеқайда артық ойнап жүргендігімді шамалап, онша көп желікпедім. Бірақ басшылар осы дұрыс деп тапты да, бұйрықпен Күләш екеумізді музыкалық театрдың артисі етіп бекітті. Оған іштей ренжіңкіреп, бірақ ешкімге білдірмей біраз жүрдім. Сол тұста Жүргенов Москваға емделуге кетті, соны пайдаланып мен де есебін тауып, Москвадағы режиссерлер даярлайтын алты айлық курсқа тартып отырдым.

Москвада оқып жатқаным екі айдай болып қалған. Бір күні тұрақты өкілдікте отыр едім, біреулер: «Сені Жүргенов телефонға шақырады», – деді. Сірә, сол арадағы жігіттердің бірі «осында отыр» деп ол кісіге айтып қойған болу керек.

– Әй, бала, қазір маған келіп кет! – деді Темкең. – «Националь» қонақ үйі, жүз оныншы бөлмедемін.

Бұлтаруға болмады. Келдім. Аман-саулық сұрасып біткен соң бетіме тесіле қарап отырып:

– Сені мұнда кім жіберді? – деді.

– Наркомпрос. Өзіңіздің орынбасарыңыз.

– Бала, түсінсеңші, қазір саған оқитын уақыт емес. Режиссерлықты оқитын басқа бала табылады, ал сендей даяр артистер табылмайды. Бізге қазір театр жасау керек, театр керек. Оқу, өсу, жетілу – олар содан кейінгі, екінші жұмыс. Қой, менімен бірге бүрсігүні Алматыға қайтасың.

Қайтпаймын дей алмай қипақтап қалдым. Сасқанда адамның аузына өтірік те сап ете қалады екен.

– Қазір қайта алмаймын ғой, біреуден қарыз алып «Театральная библиотека» сатып алып ем, – деп бөсіп жібердім. Көргенім рас еді, сатып алдым дегенім өтірік.

– Ә, ол саған керек, қанша қарыз алып ең?

– Мың бес жүз сом.

Блокнотынан бір парақ қағаз жыртып алды да, әлденені жазып, маған ұстатты.

– Мә, мынаны тұрақты өкілдікке апар да, ақшанды ал. Кейін өтей жатарсың, – деді.

– Ақшанды алған соң осында кел, мен сені бір жаққа жұмсаймын.

Ертесіне келдім. Көкірегін түсірген рентгеннің сүлдесін ауруханадан әкеліп беруге жұмсады. Сонан соң өзіне ет жеуге болмайтынын айтып, поезға келерде құс етін ала келуімді аманаттады.

Құс етін алдым, «Театр кітапханасын» да таптым. Ақшам сонда да артылып қалды. Оған Күләшқа, енеме, өзіме киім-кешек алдым. Сөйтіп буынып-түйініп вокзалға келдім.

– Бала, жүгің көп қой, – деді Жүргенов.

– Көрпе-жастығымды да ала келіп едім, – деп жауап қаттым.

Сонымен, Темкең екеуміз бірге қайттық. Халықаралық вагонның ішінде Алматыға жеткенше бес күн бойы әңгімелестік.

Көп нәрсені сұрады, көп нәрсені айтты. Театрдың ішкі-сыртқы жағдайларын тәптіштеп түгел сұрастырды. Театрдың болашағы хақында өзі де талай мәселелерден мені құлаққағыс етті. Бейімбет «Шұғаны» бітіріп қалды, ол бітсе, «Қыз Жібекті» қолға аламыз», – деп келе жатты. «Алматыға барған соң жолық, келісетін жұмыстар бар», – деді.

Асығып-аптығып үйге келсем, Күләш Семейге гастрольге кетіпті, енем жалғыз өзі отыр. Жүргеновке де жолыққам жоқ, өзгеге де жөнімді айтқам жоқ, ертесіне Семейге тартып отырдым. Алматыдан шығарымда Күләшқа телеграмма соқтым. Иса екеуі вокзалдан күтіп алды.

– Арыстанды ойнайтын жөнді адам табылмай қинап тұр еді, жақсы болды келгенің, – деп жатыр Иса. – Жұрттың ықыласы сұмдық, қазірдің өзінде он күнге алдын-ала билет сатылып кетті.

Исаның сөзін бірде естимін, бірде естімеймін, есіл-дертім Күләшта. Ол да ұрлана карап, Исадан ұяла қолымды қысып-қысып қояды.

Екі күннен соң Жүргеновтен «Дереу театрды қайтарыңдар» деген тығыз телеграмма алдық. Қайттық.

Жұмат пен Құрманбекті, мені Жүргенов кеңсесіне шақырыпты. Бардық. Сол жолы Жұматқа Темкең қатты кейді.

– О заман да, бұ заман – жалғыз спектакльмен театр гастрольге шыға ма екен? Бір күнгі табысқа соншама мастанып. «Айман-Шолпаннан» басқа түгіміздің жоқ екендігін жұртқа көрсетудің өзі ұят емес пе? – деп ұрсып-ұрсып алды да, – барыңдар! – деді, қуып шыққандай болды.

Шығып бара жатқан маған:

– Сен, бала, тоқта! – деп қайта шақырды. Асықпай бұрылып алдына келгенімде: – Біз сені музтеатрға директор етіп тағайындаймыз. Бұйрық бүгін болады, ертең театрды өткізіп ал! – деді.

– Қалай болар екен, қолымнан кел...

– Келеді қолыңнан. Москвадан қайтқанда, мен сенімен бес күн бойы бекер сөйлесіп келгем жоқ. Күмілжуді қой, жұмысқа кіріс. Бір спектакльмен театр театр болмайды, репертуарын байыту керек. Бейімбет бітіріпті, жақында «Шұғаны» қоясыңдар. Мә, мынаны Ғабитке апарып бер, бір айдың ішінде «Қыз Жібектің» либреттосын бітіріп берсін, – деді де қолыма записка ұстатты. – Егер қажет десе, жазуына сен де көмектес.

Кешкісін үйге келдім де, болған өзгерісті Күләшқа айттым.

Ойда жоқта директор болып шыға келгеніме ол да таң, өзім де таң, сөйтіп таңданысып отырғанымызда, үйге Жұмат пен Құрманбек кіріп келді.

– Иә, құтты болсын! Директор болыпсың, естідік, – деді Жұмат.

– Бізді қайтетін болдыңдар, театрда істейміз бе, істемейміз бе енді, соны айтсаңшы!

– деді Құрманбек.

– Темкең ол туралы маған ештеме деген жоқ, істейтін шығарсыңдар, – дедім.

И. Коцык «Шұғаның» музыкасын жазып жатқан кезде, бір күні мені Жүргенов шақыртты.

– Бізде осы Коцыктан басқа композитор бар ма, жоқ па? – деп сұрады. Коцык мамандығы бойынша композитор емес, хордың маманы болатын.

– Ленинградтан келген Брусиловский деген бір жігіт бар, консерватория бітірген, қазір музыкалық мектепте сабақ береді – дедім. – Жұрттың айтуынша, таланты жаман жігіт емес көрінеді.

– Ертең он бірде келсінші, әңгімелесіп көрейік, өзің де кел.

Ертесіне Евгений Григорьевич екеуміз уәделі уақытта Жүргеновке келдік.

– Қазақстанға қалайша келіп қалдыңыз? – деп сұрады Жүргенов.

– Мен өзім ұлттық республикаларда істеуді ұнаттым. Сіздерге келу себебім сол. Менің ықыласымды аударған Затаевич жинаған «Қазақтың мың әні», сонымен таныстым да, музыкаларыңызға қатты қызықтым, – деді Брусиловский.

– Қазақстанға келгелі не тындырдыңыз? – деп сұрады Жүргенов одан.

– Құрманғазының бір-екі күйін, бірер халық әндерін фортепианоға өңдеп жаздым.

– Қане, сол жазғандарыңызды ойнап көріңізші!

Сөйтті де, Жүргеновтің өзі кабинетінде тұрған фортепианоның қасына барды.

Брусиловский Құрманғазының «Серперін», бір-екі халық әнін орындады. Жалпы, Евгений Григорьевич фортепианоны тамаша ойнайды. Жүргенов оны қатты ықылас қойып тыңдады. Ұнады білем, үндемей тыңдады. – Бала, «Қыз Жібектің» музыкасын осы кісіге жаздырсақ қайтер екен?» – деді ақырын маған еңкейіп. Мен жауап беріп үлгергенше болмай, Брусиловскийден:

– Бізге бір халық музыкасы негізінде опера жазып беруге қалайсыз? – деп сұрады.

– Жаз десеніздер, неге жазбайын? Жазуға болады. Жүргенов сол арада-ақ Евгений Григорьевичке: «Қыз Жібектің» қысқаша мазмұнын айтып берді. Түсіндіргісі келді ме, қызықтырғысы келді ме, білмеймін.

– Егер жақсы музыка жазсаңыз, көре жатармыз, ал қазірге Сізді театрға музыкалық редактор етіп аламыз. Затаевичтің жинаған әндерін пайдаланыңыз, сонан соң осында әншілеріміз көп, әрқайсысының репертуарында басқалар білмейтін он-жиырмадан әндері бар, соларды түгел тыңдап көріңіз. Жігіттер қолдан келген көмегін жасайды, керек музыканы өзіңіз таңдаңыз – әйтеуір, бізге жақсы опера жазып беріңіз, – деді. Сөйтті де, қолма-қол сол арада Жұматқа телефон соқты.

«Қыз Жібектің» музыкасын Брусиловский жазатындығын, үш күннің ішінде оған либреттоның жол аудармасын жасатып беруі керектігін тапсырды.

1936 жылы Қазақ мемлекеттік музыка театрында директор кезім. Театр онда қазіргі Қазақконцерт үйінде. Құрылғанына екі жыл болғанымен, театр әжептәуір беделге ие

болып қалған, репертуары да тәп-тәуір-тін. Саны ғана емес, сапасы да сондай. Тіпті сапа жағынан уақытқа ілесе білді, аз мезгілде алтын қор жасадық десем, әсіре айтпайтын шығармын деп ойлаймын. Себебі ол қысқа мезгілде дүниеге келген «Қыз Жібек», «Жалбырлар» әлі күнге жұртшылықты риза етіп келеді емес пе?!

* * *

Өнер адамдары өз өнерін көрсетуге әрқашан әзір ғой. Дегенмен үлкен тойға үлкен дайындық та керек. Солайы солай болғанмен де, біз онкүндіктің болатынын тұтқиыл естідік. Дәл қай күні екені есімде жоқ, қыс ортасы болатын, театр басшылары мен өнер қайраткерлерін шақырып алып, Халық ағарту комиссары Темірбек Жүргенов: «Москвада қазақ өнерінің онкүндігі болады, – дегенді айтты. – Мирзоян жолдас Сталиннен рұқсат алыпты, Украинадан кейінгі кезекті бізге беріпті. Не істеп, не қоямыз, оны кейін ақылдасамыз», – деп хабарлау ретінде ғана әңгіме өткізді.

Сол күннің қай күн екенін, дәл есіме түсіре алмай-ақ қойдым. Осы еренсіздіктен қаншама опық жеп өкініп жүрсек те, амал не, ондай әдеттен көбіміз әлі арыла алмай келеміз ғой. Кейін бір керегі болар-ау, түртіп қояйыншы, белгілей салайыншы, – дегенді бойға сіңіре алмаған адамның – мен де бірімін. Халық өнері даму тарихының басы-қасында жүріп, сол жасалып жатқан тарихи өзгерістерді, күнделікті өмір тынысын дәлме-дәл жазып жүрмедік, енді соны егжей-тегжейлі еске түсіре алмай қиналамыз.

Сонымен, онкүндіктің болатынын естідік. Оның тәртібін, жалпы жағдайын жобалап қана түсінгендей болдық. Бәріміздің де бойымызда бір жинақылық бар, жүрексіну де жоқ емес, әрине. Бәйге атқа бірінші рет шапқалы тұрған баладаймыз. Біздің қорқатынымыз – Украина сияқты үлкен, мәдениеті мен өнері ерте дамыған республикадан кейін қораш көрініп қаламыз ба дейміз. Онкүндікке дейін үш айдың айналасындай ғана уақыт бар, ол жақсылап дайындалуға жете ме, жетпей ме деп күдіктенеміз. Қысқасы, күдік көп. Қолға алатын жұмыстар ол да көп, бірақ нақты іс әлі жоқ.

Дайындық кеңесуден басталды. Кеңестен кеңес көре жүріп, дәл ол жолғыдай кеңесті өз басым оған дейін де, одан кейін де екінші рет көргенім жоқ. Екі жұма кеңестік. Кеңесіміз кәдімгі жиналыс. Сөйлейміз, таласамыз, дәлелдейміз. Күн сайын сол, демалыс күн деген жоқ. Және кей күндері таңғы тоғыздан түнгі он екіге дейін отырып қаламыз, тамақ ішудің өзін ұмытып кетеміз. «Мәскеуге қай өнерімізді көрсетеміз, нені апарамыз, нені апармаймыз, қайтсек ұятқа қалмаймыз», – деген төңіректе пікірлесеміз, сол төңіректе дауласамыз.

Ел ішіндегі таланттарды таңдап апару керек дегенді бәріміз құптадық. Халық ақындарынан сұрыптап біразын апарайық дестік. Екі театрдан музыкалы театр баратын болды да, бірақ оның құрамына драмтеатрдағы кейбір талантты адамдарды іріктеп қосатын болдық. Ал енді қай-қай спектакльді апарамыз дегенге келгенде, өзара

қатты дауластық. «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Айман-Шолпан», «Шұға» – төртеуінен екі спектакльді ғана таңдап алуымыз керек болды. «Шұғанын» драмалық жағынан жақсы дүние екендігі, «Айман-Шолпанның» күлдіргілігі – бәрі сөз болды, бірақ ақырында «Қыз Жібек» пен «Жалбырды» апаруға келістік. Бұл екеуі тақырыптық жағынан да, музыкасы жағынан да жоғары еді. Сонан соң үлкен концерт қою керектігі айтылды. Ол концертте қазақ өмірі, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы театрларды бейнелеуге түсу керек деп шештік. Даулы жиынымыз келісіммен біткен соң мені Жүргенов өзіне шақырыпты, бардым. Бізден соншалық үлкен болмаса да, «бала» деп сөйлейтін сүйкімді бір әдеті бар еді:

– Бала, енді директорлықты қоясың, – деді. – Сен творчествоның адамысың, сондықтан декадаға дұрыстап дайындалуың керек. Саған қазір қызметті емес, дауысты сақтау қажеттірек. Бастықтыққа басқа адам табылады, өнерді өсіріп, шеберлігінді жетілдіре түсуің тиіс. Әкімшілік мәселесін декада өткен соң тағы көре жағармыз. Москвадан өнердің біраз маман адамдарын шақырып отырмыз, барлық ерекшеліктерін түсіндірерсіңдер. Оларға халықтың тұрмысын үйретесіңдер де, олардан өздерің өнер үйренесіңдер.

Құрманбекке де осылай әңгіме айтыпты. Ол да режиссерлыққа алаңдамай, өзінің сахнада ойнау шеберлігін көтеруге кірісті.

Театрдың директорлығына февральда Аксарин деген кісі келді. Аса көрікті, елудің үстіндегі адам еді. Режиссерлыққа Боров дейтін ГИТИС-ті бітірген жас жігіт келді. Бас режиссеріміз Жұмат қана қызметінде қалды, басқамыз біржола артистік қызметімізге ден қойдық.

Темкен (Темірбек Жүргенов) Қазақстан БК(б)П Өлкелік Комитетінің бюро мүшесі еді, сондықтан ол біздің арамызда жүрген Өлкелік Комитеттің өкілі іспетті сезілетін. Дайындық кезінде қалай жұмыс істейтіндіктерімізді ол кісі алғашқы күннен-ақ ашып айтты.

– Жолдастар, уақыттың аз екенін білесіңдер. Бұл онкүндік бәрімізге сын, еште сын, елдің намысын ойлайық. Дайындық біткенше жұмыс тәртібі былай болады: таңертеңгі тоғызда келесіңдер, түнгі ондарда кайтасыңдар. Түстікті театрдың ішінде ішесіңдер, – деді.

Ондай тәртіп орнатпайынша өзі де болмайтын еді. Жауапты жұмыс атқарып жатқанымызды түсіндік, жан-тәнімізбен дайындалдық. Бір қарасаң, Темкен театрдан шығып бара жатады, енді бір кезде айналана көз салсаң, сенін қалай ойнап жатқаныңды қадағалап дәл қасында отырады. Қай кезде келіп үлгергенін көрмей қаламыз. Ойламаған жерден жарқ етіп шыға келіп талай састырғаны да бар.

Музыканттар арасында жазылмаған бір дағды тәртіп қалыптасқан еді, бәрі әрбір қырық бес минут ойнағаннан кейін он бес минут үзіліс жасайды: темекі тарталы, демалады. Олар сол әдеттерін онкүндікке дайындық кезінде де тастамады. Сондай кезекті бір қырық бес минут біткен кезде трубашы-вокалист Плотников деген валторнасын лақтырып тастап:

– Мен бүйтіп күні бойы істей алмаймын, құл емеспін! – деді, наразылық білдіріп. Сол кезде ту сыртымыздан:

– Кім ол өзін құлмын деп есептейтін? – деп Темкеңнің дауысы санқ ете қалды. Жүгіріп ортамызға шықты, – қап-қара болып түтеп кеткен екен. – Кімде-кім Қазақстанды елім, жерім десе, сол қалады, сондай адамдар ғана қатысады онкүндікке. Өйтпейтіндерге жол бос, кете беріңдер! – деді.

Сонан соң онкүндіктің саяси мәнін, маңызын қайта түсіндіріп айтты. Шаршаған сияқты едік. Темкеңнің әлгі сөздерінен кейін сергіп кеттік. Сонда ол кісінің қай жерде отырғанын байқамаппыз, көзге түсе бермейін дейтін болу керек, сірә.

Тағы бірде жергілікті комитеттің жиналысын өткізіп жаттық, оған жаңа бастық сайлау керек болды. Өзімізше, заңды іс атқарып жатырмыз деген ойдамыз. Дәл сол жиналысымыздың үстіне жарқ етіп Темкең тағы жетіп келді.

– Мынауың не, ей бала? – деді маған.

– Месткомның жиналысы еді, – дедім мен мінгірлеп.

– Тоқтат! – деді жекіп. – Қазір жиналыстың кезі емес. Немене, дайындықты бітіріп қойдыңдар ма сонша? Жиналыс ашуға, бастық сайлауға біз де жетеміз, сендер, өнерлеріңді жетілдіріңдер, – деп бәрімізді бүріп ала жөнелді. Жұматқа да, Москвадан көмекке келген жігіттерге де қатты айтты. Бірақ қанша қатты айтса да, Темкең адам жанын ауыртатын әдепсіз сөздерді араластырмай, кісінің жеке басын қорламай ұрсушы еді. Ұрысқаны құдды қызу лекция оқығандай болып келетін, әр сөзіне саяси мән беретін. Біздердің, артистердің, қамын өзімізден бұрын ойлайтын, кейде түн жарымдарда үйге телефон соғып:

– Неге жатпайсыңдар, дем алсаңдаршы! Таңертең жұмыс бар екенін ұмытпаңдар! – деуші еді.

Сол онкүндіктің тұсында Темкең біздің бас қолбасшымыз болды десем, шындыққа қиянат болмайтын шығар. Ең зәру, ең жедел шешім қажет мәселелерді тікелей Темкеңнің араласуымен қолма-қол шешіп жүрдік.

Дайындық жан-жақты жүріп жатты. Күн сайын қазақтың белгілі ақын-жазушылары да, мәдениет қайраткерлері де бәрі онкүндіктің қамымен театрдан шықпайды. Әркім өз пікірін қосады, әркім өз білген ақылын айтады, байқаған кемшілігін көрсетеді, кәдімгі қырман басындағы қызу жұмыстай қайнаймыз да жатамыз.

Концерт дайындап жатқан кезіміз болатын. Бір кезде кабинетіме кірсем, Ораз Жандосовтың қасында бір бейтаныс қара шал қалғып отыр. Араларында Сәкен, Илиястар да бар, біраз кісілер алқа-қотан отыра қалған сәт екен.

Амандасқан соң:

– Мына кісі – Жамбыл деген атаң, – деді Жандосов. – Жақында газетке шыққан «Туған ел» деген өлеңін оқыған боларсың, енді өзін тыңдап көрсін деп әкелдім, осы жүргеннің көбінен күшті ақын, – деп маған айта отырып, басқаларға да ақсақалды таныстырып шықты. Сөйтті де: «Мына отырғандар – қазақтың атақты ақын-жазушылары, – деп Сәкен, Бейімбет, Илияс, Мұхтарларды таныстырып өтіп, – Ақсақал, тұрыңыз, бір-

деме айтып беріңіз балаларыңызға!», – деді. Сонда Жамбылдың қасында бірге жүретін бір жас бала бар еді, бірақ оның қай баласы екендігі есімде қалмапты, ешкімнен кезінде анықтап сұрап та алмаппын.

– Не айтам? – деді Жәкең Жандосовқа қарап.

– Қазақ өнерін астанамыз Мәскеуге апарып көрсеткелі жатырмыз. Сәті түссе, бәлкім, өзіңіз де барып қаларсыз. Жол болсын айтпайсыз ба балаларға? – деді Жандосов.

Жәкең алдымен домбырасын әлдебір терме әуеніне салып түзеп алды. Қырылданқыраған дауыспен ал кетті дейсің, құдды күні бұрын жаттап алғандай.

Ара-арасында Жандосов дауысын көтеріп:

– Қазақстанның байлығын айт. Алматы мен Мәскеу туралы айт! – деп бағыт сілтеп отырады. Соның бәрін дереу Жәкең жырға қосады. Өлеңін айтып біткен соң:

– Шаршадыңыз ба? – деді Жандосов.

Жәкең жымың етті:

– Өлең айтудан ақын шаршаушы ма еді?!

Жәкеннің өлең айтысына бәрі риза болысты.

Сәкен, Ілиястар да бастарын шайқап:

– О, мына кісі терең екен ғой.

– Естіп жүрген ақындарымызда бұл кісіден асатыны бола қоймас, – деп жатырмыз.

Осыдан кейін-ақ Жәкең жана тұғырға көтерілді. Оның өлеңдерін жазып алуға қасына хатшы белгіленді. Алғаш хатшы болған ақын Әбділә Тәжібаев еді.

Содан онкүндікке баратын халық ақындары да іріктеле бастады: Жамбыл, Нұрпейіс, Орынбай, Кенен, Нұрлыбек, Нартай, Доскей – барлығы алты-жеті ақын.

Көкектің жиырмааларында онкүндікке дайындықты қабылдау комиссиясының отырысы болды. Оған Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Л. И. Мирзоян мен совнарком төрағасы Ораз Исаев қатысады, қалған басшылардың да біразы келмеді. Мирзоян емделуге шетелге кеткен болатын. Қабылдау кезінде комиссия пікірлері бір жерден шықпады, бірі жақсы дейді, бірі жаман дейді, ортақ түйінге келе алмады. Мәселен, О. Беков, М. Атаулин, Байбосынов секілді белгілі қызметкерлердің көңілі толмады, өздерінше көп кемшілік тапты, біраз саяси мін тақты. Жүргенов қана үндемеді.

Ертеңгісін қабылдау комиссиясы қайта жиналды. Бұл жолы оған совнарком төрағасы О. Исаев, өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы А. Н. Гусев, басқа да басшы адамдар қатысты. Ол күні дау да, талқылау да болған жоқ, беріміз үнсіз тарастық. Келесі күні Жүргенов келіп, «қабылданды» дегенді ғана хабарлады.

Үш айға жуық дайындалған еңбегіміздің нәтижесін естіген соң барып әбден қалжырап шаршағанымызды сездік, болдырдық деуге болады. Жүргенов берімізге демалыс берді, бірсыпырамызды он күн демалып қайтуға демалыс үйіне жіберді.

Бірақ арақ ішпеуді қатты ескертті, дауысқа зияны тиеді дейтін дұдәмал тамақтардан ешқайсысын ауызға алмандар деді. Сахаров дейтін өз бухгалтерін бізбен бірге жіберіп, бізді соған бақылатты. Қуырған тамақ жегізбеді, жатарда күшті тамақ бергізбеді. Сүт.

қаймақ дегендерге тойдырды да қойды. Балаша, алақанына сап, күтті. Біз Құрманбек, Шара, Күләш төртеуіміз бірге демалдық. «Қыз Жібекте» де, «Жалбырда» да басты рөлдерді орындаймыз, оның үстіне Құрекең екеуіміздің ептеп «ішуге» қарсы емес екенімізді де біледі, сондықтан Темкең бізді айрықша бақылады. Сахаровқа сенбей, демалыс үйіне күніне өзі бір соғып, жағдайымызды біліп қайтады.

– Балалар, біз масқара болсақ, бүкіл елді масқара қыламыз, байқандар, онкүндік біткенше шыдаңдар! – деп ақылын айтып кетеді. Темкеңнің өзі өйтпін тыным таппай жүргенін көріп тұрып арақ құрғырды қайтіп татарсын, шыдадық.

Көектің аяғында Украинаның онкүндігі басталды. Күні-түні радионың алдынан кетпейміз, олардың әнін де, сөзін де тыңдап, өзімізбен ойша салыстырамыз. Сегіз жүз адам келіпті, сонша адамның өзімізден шықпасын білеміз, зәреміз ұшады. Газет хабарлауын оқып та үрейленеміз. Кей өнерпаздарын Мәскеу жұртшылығы қол соғып, он минут бойы сахнадан жібермей қойғандығы жазылып жүрді. Мұндай қол шапалақтауды Мәскеу көрмегелі көп болып еді деген де сөздерді естіп жаттық.

Соның бәрі зәрені алады. Украинадай ірі республикадан соң сүмірейіп қалмас па екенбіз деп састық, шынын айтсақ, жүрексіндік. Жүрер кезге жақындағанда Жамбыл қарт бір қызық жасады. «Ал, ақсақал, Мәскеуге баратын болдыңыз», – деп қуантқалы жүрсек, ол: «Бармаймын, – деп қырсық салды, – мені кәрі маймыл құсатып несіне апарасыңдар, немді көрсетесіңдер, аузымда бір тіс жоқ, не түр-түс жоқ», – деп туады.

Сонымен, сөзімізге оралсақ, ақыры аттандық Мәскеуге. Біздің жалпы құрамымыз үш жүз адам болды. Сапарға бесінші мамыр күні кешкісін шықтық, арнайы пойыз алып жүрді. Сол сапарға шығар алдында украиндықтардың қорытынды концертін естіп шыққанбыз, олардың табысы орасан болды. Әншілерінің дауысын естігенде, денеміз дірілдейді. «Мынандай мықтылардан кейін мәскеуліктер бізге мұрнын шүйіріп жүрер ме екен?» – деп қорықтық.

* * *

Ол кездегі екі астананың арасына пойыз алты сөткеге жуық жүреді. Жол бойы да талай қызықтарды бастан өткердік. Сол қызықтардың ең әсерлі, ең ұмытылмасы да – баяғы Жамбыл қарттың қасында болды. Біздер – Күләш, Шара, Құрманбек төртеуіміз халықаралық, ал Жәкендер жұмсақ вагонға орналасқан болатын. Тамақ ішкен соң-ақ бәріміз Жәкеңнің қасына жетіп барамыз, өйткені ән мен өлең де, әзіл мен қалжың да әрқашан қарт ақынның қасында екенін білеміз.

«Әзілің жарасса атаңмен ойна» дейтін қазақ емеспіз бе, қартты жан-жақтан қаумалап, алуан түрлі сұрақтар қоямыз.

– Қалай, тоқал аласыз ба? Мәскеуден келген соң алып береміз, – деп те әзілдедік. Әзіл сөзден Жәкең сасқан ба, өлеңдетіп қоя берді:

Қыз түгіл, енді бізге кемпір қайда?
Текке қарап жүргеннің өзі пайда.
Аршын төс, алма мойын, ақша бетгі
Алқымдап жатушы едік терең сайда, –

деп салды. Сәл дөрекілеу айтылғандығын лезде құрастырғандығы елетпей жіберді, ер-әйел болып бәріміз күлдік. Біздің пойыз Куйбышевтен өткенде, «Правда» газетінің жаңа саны қолымызға тиді, онда Жәкеннің әйгілі «Туған елім» атты өлеңі басылыпты. Қарттың өзі де, біздер де сапарымыздың сәтті боларын сезгендей қуандық. Сол өлеңі арқылы Мәскеу халқына Жамбыл бәрімізден бұрын танысып үлгерді. Кейін Мәскеу жұртшылығының: «Жамбыл қайда?», «Жамбылды көрсетші!» – деп іздеп қарсы алғандығына сол өлеңнің «Правдада» басылуы себеп болды. Жәкеннің Жәкең екенін біз де осы сапарда білдік.

Ұмытпасам, Мәскеуге он бірінші мамыр күні түс ауа жеттік. Астаналықтар Қазан вокзалында қарсы алды. Трибуна жасалып, бәрі дайын тұр екен. Біздерді КСРО мәдениет комитетінің бастығы Керженцев құттықтады. Қазақстандықтар атынан Күләш қысқа ғана жауап сөз айтты. Құшақ-құшақ гүлдердің ішінде қалдық. Көбіміздің ондай ілтипатты көргеніміз бірінші рет шығар, әрі таңбыз, әрі шатпыз.

Түгелдей «Москва» қонақ үйіне орналастық. Құрманбек екеуміздің нөміріміз қарама-қарсы. Баяғы Сахаров вахтердің қасынан кетпейді, ішімдік ішіп қоймасын деп бізді де, басқаны да қатты қарауылдайды. Мәскеу әлі суық, тамағымызға суық тигізіп алармыз деп қаланы аралаудан да қаштық, дауыс пен денсаулықты сақтау – бәріміз үшін бірінші міндет.

Репетицияны Үлкен театрдың түбіндегі филиалында жасадық. Зал толы халық болды, мәскеулік әртістер, театр мамандары, зерттеушілер мен сыншылар, казак студенттері біз дайындығымызды бастағаннан біткенге дейін қарап отырды, олардың қалай рұқсат алатындықтарын да біз білмейміз.

Бір күні репетицияда дауысымның бұзылыңқырай бастағанын байқадым. Түзеле ме деп кинап көрсем, одан бетер қыңырайып барады. Ертесі кетеуінің кетіп бара жатқанын анық байқадым. «Ойбай, дауысым бұзылды», – деп шынымды айтсам, Темкен дереу жүрегі жарылып кетер ме еді, қайтер еді, кім білсін. Өйтіп айтуға бармадым, қатты абыржыдым. Елтеп суық тигізіп алғанымды сезіп тұрмын, бірақ одан да бетер бұлдіріп алам ба деп, соны өзімше емдеуге батпай жүрексіне бердім. Ал енді дәл осы декада кезінде дауысты құртып, спектакльге шықпай қалу мен үшін өлімнен бетер секілді.

– Қой, Қанаш, құрсың, асқынтып аласың. – деді Күләш. – «Жүз грамм» іш, жазылып кетеді.

Өзім де сол емді ойлап, бірақ жүзеге асыра алмай жүрген басым батылданыңқырап қалдым. Ресторанға барғанда, темекі алғаш болып тұрып официжантка он сомды ұстата қойдым да, бір ширек шишаны қалтама сүсөтте салдым. Кім шығарғанын қайдам, араққа бұрыш қосып ішіп емделетін әдет болушы еді ол кезде. қонақүйге келген соң мен де

сөйттім. Танертең тұрсам, дауысым әншейін сыңғырлап тұр. Түу, сондағы қуанғаным-ай! Жоғалтқан атын қайта тауып алған қазақтай болдым.

Онкүндікті он жетінші мамыр күні «Қыз Жібекпен» аштық. Сол Үлкен театрдың филиалында қойдық. «Үкімет басшылары түгел болады» деп, Жүргенов күні бұрын хабарлап қойған, жүрексініп те тұрмыз. Зал толы екен. БК (б)П Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелері, мемлекет және партия қайраткерлері, атақты адамдардың бәрі де келіпті. Залдың көңіл-күйін, атақты кісілердің әрбір оқшау ілтипатын Исаев пен Жүргенов кезек-кезек жүгіріп келіп ара-арасында біздерге айтып тұрады, қызмет баптарын біржола ұмытқан, ойлайтындары тек біздің қамымыз.

Ташкенде оқып жүргенінде бір кеште жүзден аса ән орындамақ болып, соның алпыс бестейін орындағанның өзінде дауысына қатты зақым келген Құрманбектің кейде шаршағанда дауысының шығыңқырамай қалатыны болатын. Сонысынан қорқып «Қыз Жібектің» бірінші, екінші актілерінде оған Бекежанның әндерін айтқызбайтынбыз, оның орнына қасына еріп жүріп Жүсіпбек Елебеков айтатын. Жүсіпбек Бекежанның қасына шабарман ретінде еріп жүретін де, Құрманбек Бекежан ымдады бітті, соның атынан сөйлей жөнелетін (ән айтатын). Соның мәнін түсіне алмаған бір басшы Исаевтан:

– Анау неге әнді өзі айтпады? – деп артына бұрылып сұрапты. Сонда ана кісінің қасында отырған Сталин Исаевтан бұрын:

– Бұл – шығыс халықтарының дәстүрі, – депті. – Олардың әкімдері өздері айтпайды, ол үшін оның қасында жүрген не шешен, не ақын адам айтады.

Соны бізге айтып келіп:

– Бір қиын жағдайдан мені құтқарып жіберді-ау, – деп Исаев қуанған еді. Ал енді төртінші актіде Құрманбектің дауысы жетпейтін жерде жасаған тапқырлығын бұрын-нырақ айтып кеткенімді оқырмандар ұмыта қоймас. Шеге рөліндегі Манарбектің де мәскеуліктерді қалай таң еткенін бұрын айтқам.

Мәскеу сахнасында жүріп те актер тапқырлығын біраз қолданып, көрермендерге қулық жасаған кездеріміз болды. Бірақ Жібектің түс көретін кезіндегі би өтіп жатқанда, билеп жүрген бір жігіттің шалбарының бауы үзіліп кетті де, шалбары дөңгеленіп барып тобығына түсті де қалды. Төлеген – мен де, Бекежан – Құрманбек те сахнада едік. Мен де, Құрманбек те, бишілер де – бәріміз билеп жүрген болып әлгі жігітті қоршай қалдық. Құрманбек кәдімгі Бекежанның жүрісімен барды да, жігітті желкесінен алған күйі сахнадан шығарып тастады. Әлгі ісіміздің барлығы әдейі күлкі үшін жасаған әрекеттей болды да шықты, көрермендердің көңілінде күдік-кірбің қалмады.

Күләш Жібектің кезекті бір ариясын айтып бола бергенде, Сталин Исаевқа бұрылып:

– Біздің кейбір әншілер бар ән айтса, қаққан қазықтай қатады да қалады. Ал қозғалса, әнін айта алмай қалады, мына қызда бәрі бар, әрі жақсы айтады екен, әрі жақсы ойнайды екен, – депті.

Спектакль біткендегі қол соғудан тұп-тура басымыз айналды. Жұрт бізге қарап қол соғады, біз БК(б)П Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелеріне қарап қол соғамыз. Халық қолды украиндықтарға соқты дегеннен кем соққан жоқ, соны көріп жүрегіміз орныққандай болды.

Гримдерімізді жуып, күнделікті киімдерімізді киіп сыртқа шықсақ, халық сыртта әлі сықап тұр, біздің жай кездегі күйімізді, түрімізді көруге қызығып әдейі күтіпті.

– Молодцы! Bravo! – деген дауыстар тұла бойымызды шымырлатты. Ол сөзді өзіміз де сирек еститінбіз, мәскеуліктерден естігенде қайтіп толқымассын.

Бізді әкетуге автобус дайын тұр екен, гүлдерін лақтырып, ықыластарын айқайлап айтып жатқан жұрттың ортасын жара солай жүрдік. Бас изейміз, қолымызды біресе қысамыз, біресе бұлғаймыз, біз де, әйтеуір, білгенімізше ілтипат етіп жатырмыз.

– Шелковая девушка!

– Вот, Бекежан злой!

– Юноша Тулеген! – деген дауыстарды естіп, адамдардың бізді танып жатқандарын білдік.

Халықтың көп екенін көріп келеміз, бірақ жеке біреуінің жүзіне жөндеп қарай алмаймыз. Дәл сол кезде өз басым олардың арасынан күліп өткенімді де, сөйлеп өткенімді де білмеймін. Бәлкім, аяғым жерге тимей өткен шығармын. Қуаныштың канаты көтеріп келе жатты ғой.

Автобуска мінген соң жыртылып-айрылған халықты қақ жара ақырын жылжыдық. Мәскеуліктер шулай шығарып салды.

Ертесі «Жалбырды» қойдық. Жалбыр – Құрманбек, Қадидша – Күләш, мен – Сүгірмін.

Сахнаға мен шыққан кезде, сол кездегі әйгілі партия қайраткерлерінің бірі Исаевтан:

– Мына әртіс кім? – деп сұрапты.

– Кешегі Төлегенді ойнаған жігіт қой.

– Солай ма? Қалай құбылып шыға келген?! – депті басын шайқап. Сонан соң кешегі жауыз Бекежанның, бүгін батыр Жалбырдың бейнесін жасап жүрген Құрманбек пен Жібекті де, Қадидшаны да тамаша ойнаған Күләштің атына да жаңағы тектес жылы лебіз білдіріпті.

«Қыз Жібекті» үш рет, «Жалбырды» үш рет – барлығы алты спектакль қойдық. Ол кезде қосалқы адам жоқ, бір рөлде әр күн сайын да бір әртіс ойнайды. Ауыр тиіп тұрса да, тың адамдай жүрдік, онкүндіктің ойдағыдай өтіп жатқанын көріп, соған қуаныштымыз сондықтан шаршамаймыз.

Сонан соң концертіміз болды. Алғашқы күні Одақтар үйінің Колонналы залында қойдық. Одан кейін өндіріс орындарында, мәдениет пен әдебиет мекемелерінде кездесулер өтті, ондай жерлерде концерттік толық программасы қойылмады. 25-мамыр күні Үлкен театрда қорытынды концертке түсте бір, кешке бір-екі рет репетиция жасадық, соның өзінде зал лық тола болды. Астаналықтардың қазақ өнеріне деген құштарлығы бәсеңдеу орнына үдей түсті.

26-мамырда Үлкен театрда қорытынды концерт қойдық. Оған да БК (б)П Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелері түгел дерлік қатысты. Күләш «Гэкку» мен Майраның әнін, биске тағы бір әнді айтты, «Елім-ай» ма екен – анық есімде қалмапты. Қол соққан халықтың қошеметінен Үлкен театрдың іші күңіреніп кетті. Адам шіркіннің шыдамдылығында шек жоқ қой, сондай үлкен қуаныштарға да жүрегіміз жарылмады-ау, соншалық бақытты минуттарды сыр бермей басымыздан өткіздік-ау!

Күләштай халық құрметін көрген қазақтың өнерпаз қызы кемде-кем шығар, нағыз бақытты көрді, сол бақытын басынан ұшырмай өтті, онда арман жоқ деп ойлаймын. Оның сол онкүндікте салған әндері музыканың әлемдік дәрежедегі білгірлеріне бас шайқатты ғой. Біздің өзіміз де Күләшті басқаша, қайта таныдық емес пе. Үлкен театрдың әйгілі әншісі, КСРО халық әртісі Валерия Владимировна Барсова сол кезде: «Бұл жас әншінің таңғажайып бейнесі маған жан тебіренерлік әсер еткендігін мойындауға тиіспін... Қазақ әншісінің шырқау, жеңіл әрі түп-тұнық дауысы соншалықты өзіне ғана тән, соншалықты өзгеше, – оны салыстыруға болатын басқа әншіні мен айта алмас едім», – деп жазды.

Содан былай «қазақтың бұлбұлы» деген атты Күләшқа бәріміз сүйсіне айтатын болдық қой. Оның шын бұлбұл екендігіне елдің көзі жетті, бұлбұл екендігіне Күләш та көзімізді жеткізді.

Онкүндікте ұлт аспаптар оркестріміздің де бар екенін алғаш көрсеттік, мәдениетіміздің марқайып келе жатқанын жан-жақты таныттық. Өзі ұйымдастырған, өзі дирижерлік жасаған оркестрмен Ахмет Жұбанов та бір жоғымызды бүтіндеп, үлкен абырой әперді.

27 мамыр күні танертең он үш адамды Жүргенов өз бөлмесіне шақырды. Барсақ, Исаев та сонда екен. Жеңілдеу ғана тамақ әзірлепті. Осы күнгідей үйме дүние ол кезде жоқ, ішуге шай мен қымыз, жеуге қазы мен қарта қойыпты. Сол арада бізге үкімет наградасы берілетінін айтты, екеуі қолымызды алып жеке-жеке құттықтады.

– Ауылдағы той тағы өзінше бола жатар, аздап қуаныштың құрметіне татайық, балалар, – деді Темкең.

Кімге қандай награда берілгенін сол арада бірінші рет естідік. Түскі он екіде М.И.Калининге баратын болдық. Жүрек, шіркін, атша тулайды, тұла бойды билеген қуаныш өзінді ақылға билетпейді, сағат он екіні үздігіп күттім.

Сәл ертелетіп Кремльге келдік. Біз келгенде, Украинаның онкүндігіне қатысқандар наградаларын алып қарсы алдымыздан шығып келе жатты, оларға да сол күні беріпті. Сегіз жүз адам қатысқан украин өнерпаздарының он жетісіне, үш жүз адам қатысқан біздің он үшімізге награда тиді.

Сол кездегі ең жоғары награда – Еңбек Қызыл Ту орденін – Калинин ақсақал Бірінші Күләштің кеудесіне такты. Әлі нәзік, жиырма төрт қана жастағы кезі ғой. Еңбек Қызыл Ту орденін алуға екінші болып Жамбыл көтерілді, ақын Қасым Тоғызақов қолтығынан демеп шықты. Орденін алып тұрып Жәкең әйгілі «Орден алғанда» өлеңін айтты, оның аудармасын Алтайский оқып берді. Жәкеңнің сол өлеңін кейін жастар «Айгөлек» биінде айтып жүрді.

Токсандағы Жамбылға
Толқындатып сөз келді,
Көктеменің көгіндей,
Кәрі өмірім өзгерді, –

деп басталатын еді. Өлеңін айтып біткен соң барып Жәкең бата айтқандай сақалын сипады да, сонан соң барып Калинин ақсақалдың қолын алды. Үшінші кезекте орден Сәкен Сейфуллинге берілді. Еңбек Қызыл Ту ордені Темкене, Құрманбекке, Елубайға – барлығы алты адамға берілді. «Құрмет белгісі» орденін берді, олар – Е. Брусиловский, Ү. Тұрдықұлова, Қ. Қуанышбаев, М. Ержанов, Шара және мен.

Онкүндік аяқталып келе жатты. Сол 27-мамыр күні кешкісін Кремльдің Үлкен сарайында қазақ өнерінің онкүндігіне арналған үлкен банкет берілетін болды. Оған үш жүз адам түгел қатыспадық, ақын-жазушылардан басқамызды біраз іріктеді, сонда ұзын-ырғасы екі жүздің ар жақ-бер жағында барған болармыз.

Орденімізді тактық, ең жақсымызды кидік. Жүрек алып-ұшып жетілерде-ақ барып қалдық. Орден тағу салты да әлі қанға сіңе қоймаған кез, республикада орден алған мемлекет қайраткерлері мен өнер адамдары да санаулы. Қазақстанның құрылғанына он бес жыл толуына байланысты Мирзоян мен Исаевтың ғана орден алғанын білем. Сол орденділердің аздығынан болар, өзіміз сұлуымыз ба, соны ажырата алмаған адамша қайта-қайта кеудемізге қарағыштай береміз. Біз жарқырап, ал басқалар бізден бөлектеу көрінетін секілді.

Әрқайсымыздың қолымызда аты-жөніміз, отыратын орнымыз жазылған талон бар, ерте бастан сол орындарға келіп орналаса бастадық. Сахнаға көлденен президиум үстелі іспеттеніп мемлекет басшыларына орын жасалыпты, оған бүйірлендіріп бірнеше қатар ұзыннан-ұзақ өзге жұртқа үстел қойылған. Исаев пен Жүргенов бес адамды бөліп алып қалды: Күләшті, Құрманбек пен Шараны, Елубайды, мені нөмірлі орнымызға отырғызбады.

– Сендер президиум мүшелерінің ортасында бір-бір бос орын қалады, соған отырасындар, қай ретпен отыратындарыңды кезінде айтамыз, – делі.

Дәл сегізде Сталин бастап үкімет басшылары кіріп келді. Сталин кірген беттегі шеткі орынға отырды, келесі орын бос қалды, сол ретпен барлығы да орналасты. Сол кезде біз бесеуіміз сахна жақты айналып, олардың ортасына барып отыруға келе жаттық. Бізді көрді де, президиумдағылардың бәрі орындарынан тұрып қол соғып

қарсы алды, ілтипатпен бізге орын ұсынды. Сталиннің қасына Күләш, бір кісіден соң мен, Димитровтан соң Құрманбек, сонан былай қарай кісі аралатып Шара мен Елубай да орналасты. Георгий Михайлович Димитров кеңес азаматы болып қабылданған, Мәскеуде тұратын.

Бірінші сөзді мұнда да Керженцев алды, президиум үстелінің тұсына трибуна қойылған екен, соған шығып сөйледі. Онкүндіктің табысты өткендігімен бәрімізді құттықтады. Екінші сөзге Исаев шықты. Өте бір ыстық ықыласпен, жақсы сөйледі. Қазақ өнерінің онкүндігін өткізіп отырған үкімет пен партияға рахмет айтты. Сонан соң Сталиннен бастап барлық үкімет адамдарын жеке-жеке атап тұрып, бүкіл қазақ халқы атынан оларды сендіре сөйледі. Мәселен, К. Е. Ворошиловқа Отан қорғар күн туса, қазақ жігіттері жаудан елін қорғай білетіндігін айтып сендірді, сол сияқты өзге басшылардың да басқарып отырған саласына байланысты істерге сендірулер айтты. Үшінші болып Жүргенов трибунаға көтерілді. Оның да сөзі жалынды, алғыс сезіміне толы сөз болды. Қазақ халқының өнері мен әдебиеті Л. И. Мирзоян жолдас басшы болып келген соң қауырт көтеріле бастағанын айтқан кезде, президиумдағылар бастап қол соғып жіберді, зал оны іліп әкетті. Бәріміз де Мирзоянды мақтан тұтқандай риза сезімде қалдық.

Төртінші болып Күләш шықты. Қысқа сөйледі. Сталиннің денсаулығы үшін тост ұсынды. Күләш соны айта бергенде, Жүргенов оның қолына рөмке ұстата қойды. Күләш президиумға беттегенде, Сталин де, біз де – бәріміз орнымыздан түрегелдік. Күләшпен рөмкесін соғыстырған соң Сталин президиумдағы бәрімізбен де жағалата рөмкесін соғыстырып шықты. Сасып қалды ма екен, Елубай бос рөмкесін соғыстыруға ала жүгіргенде: «Бұлай бола ма екен?» – деп ол кісі сәл бөгеліп қалды. Сол сәтте Құрманбек Елекеннің рөмкесіне ішімдікті құйып та үлгерді. Айналып қайта орнына келген соң Сталин рөмкесін жоғары көтеріп тұрып елге көрсетті, сонан соң төңкеріп әкеп бөтелкенің аузына кигізіп қойды. Әйтеуір, сол бөтелкені банкет біткенше бір өзі ішіп тауысты. Суретіне қарағанда суық адам секілденгенмен, күлімдеп, жайдары отырды.

Сөйтіп, бірінші тосты Күләш айтты. Енді трибунаға шығып сөйлеу тоқталды, содан кейінгі тосты әркім өз отырған жерінде түрегеп тұрып айта берді. Демьян Бедный, Немирович-Данченко, Антонина Нежданова тағы басқалар тост айтты. Бір кезде К. Е. Ворошилов орнынан тұрып Үлкен театрдың әншісі Рейзинге:

– Қонақтардың құрметіне «Әй, ухнемді» айтып жіберейік! – деген ұсыныс айтты.

Ол сахнаға шығып әуелі «Әй, ухнемді», сонан соң «Қасиетті Байкал» әнін орындап берді. Онан кейін Ворошилов орнынан қайта түрегеліп:

– Менің солдаттарым қайда? Келіндер, ән айтамыз! – деді де, өзі бастап сахнаға көтерілді.

Әп-сәтте әскери ансамбльдің адамдары сахнаға шығып, аспаптарын алып орналаса қойды. Александров дирижерлік жасады, ансамбльге қосылып Ворошилов жеке дауыста екі ән айтты, дауысы сүйкімді баритон екен. Ансамбль биге көшкен кезде Ворошилов келіп өз орнына отырды да, би біткенде тағы тұрып:

– Ендігі кезек қонақтардікі, – деді.

Күләш орнынан тұрды. Сонда А. В. Нежданова залдан дауыстап:

– Куляш, милая, спой нам «Гакку!» – деп тілек білдірді.

Жүргенов сахнаға шығып:

– Қазақ КССР-нің еңбек сіңірген әртісі Күләш Байсейітова «Гэкку» әнін орындайды, фортепианода сүйемелдейтін Евгений Григорьевич Брусиловский, – деп хабарлады.

Сол-ақ екен, Брусиловскийдің сатырлатып «Майраны» тартып кеп жібергенін қайтерсің, жүрегіміз лық етіп бір шоршып кеткендей болды. Күләш сәл ғана жымыды да, Майраның әнін шырқай жөнелді. Көзім түссе, Темкең қап-қара түтеп кеткен екен. Апырай титтей сәтсіздікке де бар жүрегімен, бүкіл жан-дүниесімен қиналатыны-ай азаматтың.

Жұрт ду қол соғып енді басыла бергенде, еш хабарлаусыз-ақ Брусиловский «Гэккуді» тартып жіберді. Әуенін тани қойған Нежданова:

– Е, міне Гэкку! – деп қуанып кетті.

«Гэккудің» қайырмасындағы стаккатоға орнынан тұрып Нежданова да ілесе айтып тұрды. Ол кісіге «Гэкку» керемет ұнады. Қай жерде жолықса да, Күләшқа «үйретші» деп өтінумен болды. Қарт әйелдің сол әнге сонша құмартып, үйреніп алмақ болғаны кейде маған ерсілеу көрініп қалып жүрді. «Енді жаңа ән үйренбей-ақ қойса қайтеді екен?», – деп кейідім. Бірақ шын өнерпаздың өзі қартайғанмен, өнерге деген махаббаты өле-өлгенше қартаймайды екен ғой, оған көзімді өмірдің өзі жеткізді. Күләштан кейін Шара шығып, Брусиловскийдің сүйемелдеуімен Тәттімбеттің «Былқылдақ» күйіне би биледі. Шара билеп біткен кезде Сталин сағатына қарады, біз де сағатымызға көз тастадық, дәл он екі болған екен. Орнынан тұрып Сталин екі қолын үнсіз көтерді де, біздермен қоштасқандай ілтипат жасады, содан кейін бұрылды да, шығар есікке беттеді. Біз де тұрдық, сонымен тарадық.

Ертеңінде орден алған он үшіміз және Исаев пен Жүргенов, тағы басқалар бар, бәріміз Мирзоянды қарсы алуға Беларусь вокзалына бардық. Пойыз дәл уақытында келді. Езуін жия алмай күліп, халықаралық вагоннан Мирзоян қуанышпен түсті.

– Не дейін сендерге? Жарайсындар, жарайсындар! – деп, қуанғаннан сол бір сөзді қайталай берді. Шетімізден бас алып құшақтап, бәріміздің бетімізден сүйіп жатты.

– Спектакльдерінді де, концертті де – бәрін естідім радиодан, жарайсындар! – деп ризалығын білдіріп жатыр.

* * *

Бір күні шырт ұйқыда жатқанымызда біреулер «тұр-тұрлап» шетімізден оята бастады. Түн ортасы. Көзімізді тырнап ашып зорға ояндық.

– Келдік. Қазақстанның шекарасына келдік, Ақбұлақ станциясы! – дейді әлдекім.

Пойыз тоқтай қалды. Жүгіріп-жүгіріп сыртқа шықсақ, вокзал тола жырттылып-айрылған халық. Шет-шеті болмаса, трибуна тұрған жер самаладай жарық. Кернейлеткен галстукті пионерлер.

Сол арада митинг-кездесу Мәскеудің мерекесі Қазақстанға жалғасты. Табысымызбен, наградаларымызбен құттықтап, пионерлерге дейін бәрі тақ-тақ етеді. Аудан басшылары ұйымдастырған ол кездесу ойламаған жерде мерейімізді тағы бір асырып тастады. Біз үшін туған Қазақстанымыздың да керемет қуанып жатқандығын алғаш сол Ақбұлақ станциясына келгенде білдік. Шаршау дегенді қайта ұмыттық.

– Барлық станция, барлық қала осындай дайындықта екен, тез киінуге ыңғайлана жатындар, – деді бәрімізге.

Содан Ақтөбеге келдік. Облыс басшылары, қала халқы қошеметтеп бастарына көтерді. Атап-атап біразымызға сыйлық берді. Сыйға шапан жабуды өз басым тұңғыш сонда көрдім.

Аралда да сол. «Біздің сыйымыз, сойған қойымыз!», – деп кісідей-кісідей қызыл балықтарды вагонға әкеп сүңгітіп жатыр. Күндіз де, түнде де, таңға жуық та – барлық жерде халық ұйықтамай күтіп алып отырды. Қалаларда, ауылдарда ең орталық деген алаңға радио орнатып, жұрт соның түбінде жиналып тұрып бүкіл онкүндікті содан тындапты. Қашан біздің Мәскеудегі спектакліміз бен концертіміз аяқталғанша, яғни түнгі он екіге дейін, күн сайын олар радио түбінен кетпейді екен. Өнерді сүйген біздің елдің осындай мінезі бар-ды.

Алматының адамдары Отардан алдымыздан шықты. Қымыздарын алып, қойларын сойып, сақадай сай әзірленіпті. Пойыз іші кісіге лық толып кетті. Әртісі қайсы, қарсы алушы қайсы, адам біліп болмайды, араласып кеттік.

Бірінші Алматының да, екінші Алматының да вокзалында митинг өткізілді. Алматыға түс кезінде іліккен адамдар үйге кештетіп әрең жеттік. Үйге келіп те мейрамға кезіктік, бәрі құттықтайды, бәрі қуанады.

Енді Алматыдағы банкеттер басталды. Әрбір оқу орны, кәсіпорындар онкүндіктің табысты аяқталу құрметіне банкет берді, кездесулер ұйымдастырды, өнер мерекесі әрі жалғасты.

Күллі Кеңестік Қазақстан саңлақтанды. Қазақ халқы қырандай сілкініп жайнап қалды. Лениндік ұлт саясатының бал шырынын татып көрген халық жаңа жігермен социализм құруға кірісті.

Өнер мен әдебиет қайраткерлері «уһ» деп демалдық, халық сенімін ақтадық-ау деп қуандық. Бірер күннен соң Құрманбек, Шара, Күләш төртеуімізге Темкең Бурабайға демалуға жолдама берді. Басылмаған қуаныш қызуымен Бурабайға аттандық.

* * *

Бурабайда өте жақсы демалдық. Күтіміміз бен беделіміз қазіргі ғарышкерлерден аямай-ақ жасады. Соның бәрі онкүндікте қазақ өнерін көрсетушілердің өкілі есебінде бізге білдіріп жатқан алғыс сезімдері екендігі айтпай-ақ түсінікті. Ай бойы аунап-қунап, Алматыға қайттық.

Шілде айында музыкалық театр қазіргі «Қазақконцерт» үйінен жаңа салынған Мәдениет үйіне көшті. Ол үй – қазіргі Комсомол көшесіндегі киностудияның көне үйі. (Қазір ол – Жамбыл атындағы филармония – Б. Н.). Ол кез үшін бұл үй нағыз кең сарай. Ал театрға арнап жаңа үй салынуы – үлкен мәдени жаңалық. Басшылар, әртістер, халқымыз болып – бәріміз қуандық.

Жаңа Мәдениет үйіне кіруімізге байланысты Жүргенов пен Тоғжанов үлкен жиналыс өткізді. Мұндай жақсы үйді қалай күтіп-ұстап, қалай тазалық сақтау керектігі, сахнаның техникалық тілін білу мәселелері кеңінен әңгімеленді. Алда тұрған мақсаттар да айтылды. Қара сөз араласпайтын таза опера жасау – ендігі ең бірінші көкейтесті мақсат делінді. Басқалай тәжірибе болмағандықтан, алғашқы таза операны да халық музыкасы негізінде жасау қажеттігі сөз болды. «Қыз Жібекті», «Жалбырды», «Айман-Шолпанды» нағыз опера етіп қайта жазу керектігі қозғалды. Бәрін де істейміз, жасаймыз деген батыл ниеттеміз. Қолдан келмейді-ау деген қобалжу жоқ, жаппай қуаныштымыз, өйткені онкүндіктің буы әлі басыла қойған жоқ-ты.

Кейін білсек, жаңа операның либреттосын жазуды Жүргенов сол кезде-ақ музыка мектебінің директоры Қамал Сағыровқа тапсырып қойған екен. Ол «Ер Тарғынды» жазып бітіп те қалыпты.

Дүйсен Әубәкіров

КӨРНЕКТІ ҚАЙРАТКЕР, БЕЛГІЛІ ҰСТАЗ ЕДІ

1933 жылдары осы күнгі Алматыдағы № 12 мектепте оқу ісінің менгерушісі болып қызмет істеп жүр едім. Сол жылы Қазақстан Халық ағарту комиссариатына инспектор болып ауыстым. Комиссариат бұрынғы Үкімет үйінің астыңғы қабатында 5–6 бөлмеге ғана орналасыпты. Орын талшылығынан қызметкерлер тығыз отыратын-ды. Ал халық ағарту комиссары С. Меңдешевтің шағын кабинетінде ғана ұзындығы бір жарым метрлік көне кілем, столында қызыл шұға жабулы тұрушы еді. Июль айының орта шенінде мектеп секторы бастығының орынбасары А. Ниязбековті С. Меңдешевте болатын мәжіліске шақырды. Ол бірер сағат мөлшерінде қайта оралды да:

– Дүйсен, жаңалық көп, – деді.

– Иә, айта ғой, – деп, құлақ түрдім оның әңгімесіне.

– Сейдақан қартайдым, демалуға тура келді, – деп, Өлкелік комитет пен Халық комиссарлар советіне өтініш беріпті, арызын қабылдапты. Ол сол Орталық атқару комитетінде қызметте қалатын болыпты. Ал ертең жаңа комиссар келетін көрінеді. Ертеңіне, әдеттегідей қызметке келіп, орнымызға отырдық. Бәріміз де кезекті істерімізді атқаруға кірістік. «Жаңа комиссар келді» деген қызметкерлер арасында дауыстар естілді. Сол сәтте сұр түсті жаңа «ГАЗ» № 72-22 жеңіл машина терезеден өтіңкіреп барып, тоқтай

қалды. Бірақ олар көп аялдамады. Қайтадан өлкелік комитетке кетіп қалды. Бір апта өтті ме, өтпеді ме, аяқ астынан басқа үйге көшетін болдық деген хабар келді. Сол күні комиссардың орынбасары Ш. Жантілеуов пен бөлім бастықтары жаңа үйді көруге кетті.

Ертеңіне көшіп те қондық. Бұл – Ленин көшесіндегі № 49 (қазіргі № 53) үй. Осы жаңа үйге көшкен күннің ертеңіне біздің сектордағы 7 адамды түгелдей комиссар шақырды. Ол шашын ұстарамен қырдырған, тік жаға, ақ көйлек, белінде жіңішке былғары белдік, жеңіл ботинка киген жинақы кісі екен. Жантілеуовке қарап:

– Шайхы, жігіттермен таныстыр! – деді.

– Бұл отырғандар бастауыш және орта мектептер секторының қызметкерлері, – деді де, әрқайсымызды таныстырып шықты ол. Содан кейін комиссар біздің жаңа қонысымызға құтты болсын айтты да:

– Орындарың жайлы ма, әлі де түзейміз, асықпандар, – деді де, кетуімізге рұқсат етті. Ертеңіне құрылыс секторының бастығы Гончаров Николай Семенович Ленинградқа жүретін болды. Ол жанадан жабдықтар әкелмекші.

Екі аптадан кейін Гончаровтан комиссардың атына телеграмма келді. Онда: «Сіздің Халық Комиссарлар Советінің шаруашылық басқармасы арқылы жасаған заказыңыз түгел орындалыпты, ақша да уақытында түсіпті. 120 стол, 120 орындық, 18 шкаф, 5 кілем, 300 метр жол-кілемше алдым, 18 ноябрьден қалмай Алматыда боламын...» – депті.

Көп кешікпей комиссариаттың үйі жабдықталды. Содан кейін комиссар мәжіліс залында, бүкіл аппарат қызметкерлерін қатыстырып, мәжіліс өткізді.

– Қазақстанда мәдени революциясының базасын жасау керек, жағдай туғызатын уақыт жетті. Енді іске кіріспекпіз, – деді.

Ол орыс тілін жетік біледі екен. Сөзі қысқа, ойы тұжырымды әрі мәнді.

Шашыранды мектептерді ірілендіріп, белгілі елді мекендерден мектептер ашуды ұйымдастыру, мұғалім кадрлардың сапасын тексеру, кадр даярлау, арнаулы аттестация жүргізу, тұрақты оқу құралдарын жасау, балалар үйлерінің жағдайын жақсарту және еңбекшілер арасындағы мәдени-ағарту жұмыстарын жолға қою үшін комиссариат оперативтік секретариат тобын құрды. Ол тікелей мәдени революция мәселелерімен шұғылданатын болды.

Орыс тілінде жүргізілетін істерге «КазПИ-ден» доцент Б. П. Страхов шақырылды. Қазақ тілінде жүргізілетін істерге аппараттың бұрынғы қызметкері Исабай Нұрманбетов және мен белгілендім. 1937 жылға дейін мен Т. Жүргенов жолдаспен бірге еңбек істеп келдім. Ол басқарған оперативтік топтың жұмысы қыза түсті.

Комиссариатта жұмыс толассыз жүріп жатты. Ертеңгі 9-бен түнгі сағат 12-ге дейін жұмыс істейтін кездері жиі ұшырасатын, көбіне Темекеннің өзі қызметкерлермен бірге болатын.

Тәртіп өте қатты болды. Қызметкерлерге еселегент талаптар қойылып, бақылау күшейді. Облыстарға командировка жиіледі. Барғандары жергілікті жерден Комиссариатқа іс жағдайын хабарлап тұратын. Ол командировкадан келген кісілердің хабарын зейін

қоя тындайтын. Көпшілігін қолма-қол шешетін. Қызмет бабына байланысты 20–30 адамдық мәжіліс жиі өтетін. Бірақ ол қысқа, нақты сөздерді ұнататын. 1934, 1935, 1936 және 1937 жылдардың ішінде Қазақстанда бастауыш мектептерден бастап жоғары оқу орындары ұлғайтылып, мұғалімдердің беделі артты. Оқу сапасы мен тәрбие жұмысы күшейді. Тұрақты оқу құралдары молайтылды.

Сапалы мектеп үйлері салына бастады. Мәдени-ағарту орындары көбейді, театрлардың репертуарлары молайды. Өнер училищелері мен музыка мектептері ашылды. Сөйтіп, Темекен бұл істерді асқан шабыт, қажымас жігермен жүргізді.

Бір жолы Темекеннің маған мынадай ақыл айтқаны есімде:

– Дүйсен, сен институт бітірген жас жігітсің, сенің түпкілікті орның емес бұл. Бірақ біз жауапты кезеңде мәдениет революциясын жүзеге асырудамыз. Сен соған атсалысып жүрсің. Қай қызметте болсаң да, халықтың тұрмысын, ой-пікірін, талабын, тілегін жете білмесең, ақылды, іскер азамат бола алмайсың. Міне, күніне менің атыма мұғалімдерден, ата-аналардан, өнер адамдарынан, т. б.-дан хаттар түсіп жатады. Байыпты оқы, ұғын, оларға лайықты жауап қайтар, адал еңбек босқа кетпек емес, – деді.

Ұмытпасам, 1935 жылдың күзгі айларының бірі. Мектептерді қысқа әзірлеп болып қалғанбыз.

– Ал, Дүйсен, дайындал, бүрсігүні аппараттан 5 адам Шымкентке жүреміз. Аудандық халық ағарту бөлімдері меңгерушілерінің мәжілісін өткіземіз, мектептердің өмірімен танысамыз, – деді.

Сол кездегі Шымкент қазақ орта мектебінің үйіне барлық аудандардың атқару комитеттерінің председателдері, халық ағарту бөлімдерінің меңгерушілері жиналды. Мәжілісте мектеп сеттерін реттеу мәселесі сөз болды. Оларға комиссар құнды кенестер берді. Көпшілік оның сөзіне риза болып тарасты. Мәжіліс соңында Арыс, Сайрам аудандарының халық ағарту бөлімдерінің меңгерушілерін шақырып алып, былай деді:

– Мына бала менің көмекшім, сіздермен бірге оқу-ағарту орындарын аралайды. Бәрін көзбен көреді. Мектеп басшылары, ата-аналармен сөйлеседі. Мектеп салудың құжаттарын, орнының лайықты екенін байқайды. Көмектесіңіздер, – деп тапсырды.

Қонақ үйде бірге болғанмызда айтқаны:

– Дүйсен, сені бір айға әлгі аудандарға әдейі қалдырып отырмын. Жағдайды үзбей хабарлап тұр. Өмірді көзбен көру – үлкен мектеп, – деді.

Мен ол кісінің тапсырмасын мүлтіксіз орындап отырдым. Шындығында да оның талапкерлігі, өмірді білуге құштарлығы, іскерлігі менің өмір бойы есімде қалды.

Мен 1933–1937 жылдарда Қазақ ССР Оқу комиссариатының Наркомпростың тікелей көмекшісі міндетін атқарып, қызмет істедім.

«Шаһнаманы» қазақ тіліне аудару мәселесі 34–35-жылдары сөз болып жүрді. Аудармашыны іздестіруге облыстарға ғылыми адамдар да жіберіліп жатты. Ақыры, Тұрмағамбет Ізтілеуов лайықты деп табылып, ол кісі Оқу комиссариатына шақырылды. 1936 жылдың басында Қазақстан Оқу комиссары Т. Ізтілеуов, бірсыпыра оқымысты-

ғалымдар, жазушылар құрамымен бас қосып, ол кісіні қабылдап, кездесіп, «Шаһнаманы» аударуға, дәл осы білімді ақын Тұрмағамбет Ізтілеуов бекітілгенін естідік. 3–4 күн өткен соң, нарком маған тапсырма берді.

– Шаһнаманы аударатын Тұрмағамбет Ізтілеуов деген атаң – осы кісі, – деп жанында отырған орта бойлы, ашаң жүзді, үстіне көне шапан, бүрген бөрік киген, маған жылы жүзбен караған қарт адамды нұсқады. Үй-тұрмысы жайында Т. Садықовқа, аудару жұмыстары жөнінде Қ. Жұбановқа тапсырылды. Ертеңнен бастап, бұл кісі жұмысына кіріседі. Жұмысты өз үйінде отырып істейді. Аудару қаулыда көрсетілген кезеңдерде сапалы бітуін өлкелік партия комитеті маған тапсырды.

– Дүйсен, бұл кісінің жай-күйін үйіне барып, я келгенінде әңгімелесіп біліп, керекті тілектерін жоғарыдағы адамдармен кезінде шешіп отыр. Маған айтып жүр. Ал, Тұреке, сіздің бастығыңыз, – мына біздің Дүйсен, – деп күлді.

Біз приемныйға шығып көп сөйлектік. Менен отын-су, еңбек акы мөлшері, кімнен алатыны жайлы, сондай-ақ қағаз, қарындаш, сияларға дейін сұрады. Мен жауап бердім, қанағаттандырылғандай болды. Ризалығын сездірді. Қасына еріп барып, астыңғы үйдегі, комиссариаттың шаруашылық бөлімінің бастығы Тәңірберген Садықовқа Наркомның (Т. Жүргеновтің) тапсырмаларын айтып, шығып кеттім.

Сонда Тұрмағамбет қариямызбен бір туғандай болып, комиссариат қызметкерлері арасында, жылы шыраймен жүздесіп, ақын адамды сыйлап, сәлем беріп, беделді көретінбіз. Солай болуға тиіс еді. Өте кішіпейіл, қызба сөздерден аулақ, қарапайым адам еді.

Алғашында қазіргі Фурманов көшесіндегі № 14 үйде, сосын сәулесі мол, ауасы кең жердегі, қаланың бас жағындағы балалар үйінде 1937 жылға дейін тұрды. Тапсырманы 40 мың жолдан асырып, сапалы орындап бергенін анық білем. Содан соң өзінің туған жері Қармақшы ауданына қайтып оралды.

Темірбектің адамға деген қамқорлығы сондай күшті еді. Ол кішіпейіл, еңбекқор адамдарды көрсе, сондай қуаттанып, ал жеңілдің асты, ауырдың үстімен жүрушілерден ат-тонын ала қашатын. Ол күн сайын аппараттағы 102 қызметкердің жай-күйлерін сұрап-біліп отыратын.

Тағы бір күні мені шақырып алып, М. Қаратаев, Б. Кенжебаев, Б. Шалабаев және марқұм Т. Жароковтардың аттарын жаздырды да, маған мынаны ескертті:

– Олар Ленинградта аспирантурада оқиды, болашақ әдебиетшілер, ғалымдар, ақындар. Стипендиясы аз көрінеді. Комиссариат атынан оларға ай сайын 250 сомнан жіберіп тұруды бақылауға ал, бұйрықты заңдастыруды ұмытпа, – деді.

Қарапайым адамдарға, мұғалімдерге, артистерге, тіпті жас оқушы балаларға жаны ашып отыратын ақылды, ардагер азамат болатын ол.

– Уақтан ірі туады, жұмыстың үлкен-кішісі жоқ. Қолға алған жұмыстарыңызды кешіктірмей уақытында орындаңдар. Сонда ғана халықтың адамы, ұлдары мен қыздары атанасындар деген ақылын талай рет есіттім.

Ол осындай көрнекті қайраткер, белгілі ұстаз еді.

«ШАҢНАМА» ДАСТАНЫ ЖАЙЫНДА

Фирдаусидің «Шаһнама» дастанынан бала кезімнен-ақ хабарым бар. Бір кезде мұны Ораз молда, Шәді төрелер аударып, Ташкент баспасынан кітап етіп шығарған да болатын. Бірақ олардың көп сөздері түсініксіз еді. Өйткені бұл ақындар тек қазаққа ғана емес, Орта Азия халықтарына тән етіп, сол кездегі «Әдеби ортақ тіл» деп саналатын шағатайшаға бейімдеп аударған. Оған біздің қарапайым қазақтың түсіне қоюы қиын болатын.

1934 жылы жер жүзінің халықтары Фирдаусидің туғанына 1000 жыл толғанын атап өтті. Міне, осы кезде «Шаһнаманы» қазақ тіліне аудару мәселесі көтерілді. Сол кездегі Қазақ ССР Оқу халық комиссары Т. Жүргенов жолдас тәжіктің классик жазушысы Садриддин Айнимен кез келіп, бір пікірлескенінде, бұған Тұрмағамбет ақынды қатыстыру туралы ұсыныс етеді. Осыдан кейін Тұрмағамбет Қазкрайком арқылы (ол кезде Мирзоян секретарь еді) Қызылордадан Алматыға шақырылып алынды. Т. Жүргенов жолдас Тұрмағамбеттен:

– «Шаһнаманы» білесіз бе? Аударар алар ме едіңіз? – деп сұрағанында сол басқосуда мен де бар едім. Оған Тұрмағамбет былайша жауап қайырды:

– «Шаһнаманың түрікшесі мен шағатайшасын да, парсышасы мен арабшасын да оқыдым. Көптеген жерін жатқа да білемін. Оны аудармай несі бар, – деді де табанда мына өлеңді шығарып, шұбыртып ала жөнелді:

– Тәуекел! Орын тап та тапсырып көр,
Алармын әр қалайда иілдіріп.
Қалайша қиял, шіркін, қашар екен?
Отырсам жоғарыға киімді іліп.
Баяғы балалықтың базарында
Өлеңді отырушы едім үйілдіріп.
Ойламай оның жолын қартайған соң,
Тастап ем зейнімді түйілдіріп.
Қалайда бәйге алып бере алмайды,
Жүйрікті жаратпасаң күйін біліп.
«Ишарат – ақылы барға» деген нақыл,
Ал қойдым осы араға тиылдырып», – деді.

Содан кейін оған аударуға бір жыл мерзім берді. Сол кезде Тұрмағамбеттің жасы 55-те еді. Бірақ ол бір жыл емес, тоғыз айда аударып, бітіріп берді. Міне, баспаға қазіргі дайындалған қырық мың жол аударма сол Тұрекең істеп кеткен еңбек. Кезінде мұның үзінділерін қазіргі «Жұлдыз» журналының ізі болып саналатын «Әдебиет майданы» журналына (онда мен соның редакторы едім) бастық.

Аударма біткен соң, жеті кісіден комиссия құрылып, қабылдап алынды, баспаға ұсынылды.

Енді осы жұмысты арнаулы редакциялауға істегендеріме келейін. Ең алдымен қолжазбаны бастан-аяқ оқып шықтым. Сонан соң редакциялауға отырдым. Бұған мен бір жылдай уақытымды сарп еттім. Әсіресе, мифтік жағына, шығарманың басталатын бөліміне баса назар аудардым да, ол жерлерді үш рет қарап, мол редакциялады. Ал қалғандарына жеңіл редакция жүргіздім. Ақындық шабыттан туған әдемі жырлар жазылған беттерге қалам да тигізбедім.

Аудармашы автордың көзінің жоқ екенін және келешекте зерттеушілер үшін қажетті болғандықтан негізінен Тұрмағамбеттің стилін, оның тіл байлығының қорын сақтауды мақсат еттім. Түсініксіз болар деген араб, парсы сөздерін азайтып, қазаққа ұғымды етіп беруге тырыстым.

Тұрмағамбетті «молда» дейді. Ол дұрыс емес. Қазақта дін мектебінде оқып, бітіргендерді «молда» деп атай береді. Ал Тұрмағамбет болса, жоғары діни мектепті оқып бітіргеніне қарамастан, дін жолын ұстамаған кісі. Сол үшін Бұқара қаласының муфтилері оны жазаға да тартқан. Молдаларды балағаттап, боқтап отыратынын талай рет құлағымызбен есіттік. Тұрмағамбеттің бұл сырын қазіргі жазушыларымыздың бірқатары жақсы біледі.

Тұрмағамбеттің өзінше стилі бар, күшті ақын. Тіпті, ойламаған жерден ұйқас тауып кетеді. Қазақ тіліне жетік, тілге шешен және Шығыстың тарихын, әдебиетін, ғұрпын жақсы білген, зерттеген ғалым. Міне, осының бәрі «Шаһнама» сияқты ғаламат еңбекті қазақ тіліне келтіруге бірден-бір себін тигізді. Осындай жан-жақты талант пен білім бойында болмаса, Түрекеннің «Шаһнаманы» аударып шығуы мүмкін де емес еді.

Мұхтар Әуезов

«ШАҢНАМАҒА» АЛҒЫСӨЗ

Батыр Рүстемнің аты – қазақ халқының ортасына көп заманнан жайылған ауызша аңыз әңгімелер, ертегілерден мәлім болған аса даңқты ат. Оның жайын жалғыз қазақ халқы емес, қазақпен туыстас, тілдері жақын өзбек, түрікмен, қырғыз, татар, қарақалпақ елдерінің бәрі де көбінше қарасөзбен айтылатын аңыз, әңгіме ретінде баяндайтын.

Сол бар тілдегі Рүстем жайындағы әңгімелердің түп негізінің бірі атақты Шығыс классигі Әбілқасым Фирдауси жазып шығарған «Шаһнама» болады. Бірақ Рүстемнің жайы жалғыз Фирдаусиден басталмайды. Ол турасындағы көне аңыз, әңгімелер Фирдаусиден бұрын да көп жайылған болатын.

Осы баспада оқушыға ұсынылып отырған «Рүстем-Дастан» жыры Фирдаусидің «Шаһнамасынан» жасалған аударма емес. Ол арғы-бергі (соның қатарында Фирдаусидің

де еңбегінен ауысқан) ауызша да, жазбаша да хикаялардың бәрінен құралып, қазақ халқы арасында ертегіше тарап кеткен батыр жорықтарының жиынтық жыры. Өлеңмен жыр етуші Тұрмағамбет ақын бұл жөнінде XIX ғасырда қазақ ортасында көп жайылған Шығыс аңыздарының өлеңге айналатын дәстүрін қолданған.

Қазақтың кейбір ақындары «Мың бір түн» ертегілерінен алып жыр-дастан жазатын. Мына тұста да Тұрмағамбет тәжірибесінен біз сондай еңбек мысалын көреміз. Сонымен Рүстемнің жайы туысқан тәжік әдебиетінің ұлы классигі Фирдаусидің «Шаһнамасынан» тікелей жасалған аударма демейміз, сол Фирдауси үлгісімен халық ақыны Тұрмағамбеттің өзі өлең етіп жазған Рүстем жөніндегі дастанның қазақша варианты дейміз.

Шолпан Біткенбаева

ЖҰМЫСКЕР НАРКОМ ЖҮРГЕНОВ

Қарт буын ардагерлер әңгіме құрып, сонау отызыншы жылдардағы мәдениет-ағарту ошақтарының жай-күйі сөз бола қалса, Темірбек Жүргенов аталмай қалмайды және де бұл адамның ылғи да биік сапасы айтылады. Қарт педагог, қазіргі пенсионер Ике Қайрақбаев назар аударарлық бір сөз қозғады:

– Астанада алғашқы орта мектеп құрылысы жүріп жатқан. Онда құрылысты подрядчиктер бітіріп береді деп қол қусырып қарап отырмаймыз, мектеп директоры да, жетекші педагогтар да мектеп құрылысына белсене араласып, бір жағынан өзіміз іске қосылып жүреміз. Ол жылдары техника жағы бұл кездегідей емес, көбіне қол күші жұмсалады. Кірпіш қалаушылар, балташылар, арматурщиктер, бетоншылар жұмыс істейді. Оларға ара-тұра мұғалімдер де, жоғары класс шәкірттері де болысып кетеді. Осылайша қызу еңбектің қайнап жатқан үстіне бір күні ат-арбамен халық комиссары Жүргенов жетіп келді. Аяғында етік, галифе шалбар, басында сұр кепка, үстінде ақ көйлек, аяғын тез-тез басады, жұмысшылармен күлімсірей амандасады. Құрылыстың жай-күйімен танысты да, Жүргенов құрылыс бастығымен, прорабпен әңгімелесті, чертежді сұраттырып алды да, онымен асықпай, қарындашпен әр жеріне нокат қоя отырып танысты.

– Коридорларың өте тар, – деді чертежден басын көтеріп, маңдайына түсе берген шашын кейін қайыра тастап, – қатарынан неше адам жүре алады?

– Үш-төрт адамға дейін.

– Үлкендер үшін, әрине, ондай аумақ жетеді. Ал мектеп коридоры дегеніміз алдымен балаларға арналған ғой. Кластан жапырлай шыққан олар коридорда қатар-қатар жүгіреді, топтаса қалады, бір-бірін кимелейтін де әдеттері болады. Коридор бір жағы олардың ойын алаңы. Чертежге өзгеріс жасандар, коридор неғұрлым кең болсын, жол-дастар! – деді ол. Қазірде де сол кезден сақталған екі қабатты, заңғарлы мектептер көп.

Солардың аса аумақты коридорларын көргенімде, Жүргеновтің сол бір айтқан нұсқауы ойыма орала кетеді.

Бұл – қарт педагогтің наркомға берген бағасы, көрсеткен құрметі. Революционер жазушы Сәкен Сейфуллин 1936 жылдың күзінде кешкілікте өткен бір жиналыста әдебиет жайында сөйлей келіп, сөз арасында кейбір наркомдарды да сынай кеткен.

Ол сол сөзінде Қасаболатов, Нахимжанов деген жолдастардың аттарын атал, ескертпелер айтты. Ал Темірбек Жүргеновті үлгі ете сөйледі, – дейді қарт коммунист М. Құспанов.

– Күн сайын ертемен Карл Маркс көшесін бойлап, тау жаққа көтерілемін. Бой сергітіп, қайта оралғанымда, жолдағы мектеп құрылысы бұрқырап, басталып та кетеді. Дан-дүң айкай-шу, жол тауып өтіп кетуің қиын. Таң атпай тұрып алып, құрылыс басында Темірбек жүреді. Жұмысты ұйымдастырып, жұртты жұмылдырады. Оның қасында қазір екі адам болса, түс әлетінде елу адам болады. Біздің Жүргенов – жұмыскер нарком!

Ол 1920 жылдан КПСС мүшесі, әр кезеңде партияның Қазақстан өлкелік комитетінің бюро мүшесі, Қазақ ССР Орталық атқару комитетінің мүшесі болған. Ол – сол кездегі ұзап оқыған аз ғана азаматтарымыздың бірі. Оның туған жері – қазіргі Қызылорда облысының Жалағаш ауданы, «Жаңа талап» ауылы, бірінші мұғалімі – белгілі акын Тұрмағамбет Ізтілеуов. 1913–1917 жылдарда ол Ақмешіттегі (Қызылорда) орыс-қазақ училищесін, одан кейін Уфадағы жер-су училищесінде оқып, кейін Ташкенттегі Орта Азия университетінің экономика факультетін ойдағыдай аяқтаған.

Егер қызметтерін айтсақ, аса маңызды салаларға жетекші болғанын байқаймыз.

Бірғыздағы уездік ревком председателі, Қазақстанның Ташкенттегі толық дәрежелі өкілі (1921–1926 жылдар), Қазақ пединститутының алғашқы ректоры, Орта Азия университетінің ғылыми қызметкері (1927–1929), өзбек, тәжік республикаларының оқу-ағарту халық комиссары (1929–1933), т. б.

Отызыншы жылдарда Қазақстанның әдебиеті мен өнеріне де оқу-ағарту комиссариаты басшылық ететін. Сол жылдар ішінде артистерді, музыканттарды, композиторларды іріктеп, топтастыруда да, «Ер Тарғын», «Жалбыр», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Шұға» сияқты ірі шығармалардың сахнаға шығуында да, опера және балет театрының, филармония, хореография, музыка оқу орындарының шаңырақ көтеріп, өнер қарлығаштарын шығаруында да бұл адамның еңбегі аз болған жоқ.

Партия мен халықтың адал перзенті Жүргенов басшылық еткен кезең өнеріміздің аса бір жемісті жылдары болды, соның ішінде театр өнері бөйшешек ата гүлденді. 1936 жылдың майында қазақ өнері мен әдебиетінің Москвада онкүндігі ойдағыдай өтті. Сол сапарда Темірбек Жүргенов Еңбек Қызыл Ту орденімен нағрадалды.

Бірде драма театрында М. Ақынжановтың «Нсатай-Махамбет» пьесасының талқылауы болғанын қарт буын жазушылар еске түсіреді. Пьесаға сын көп болды, әсіресе көркемдік жағы баса сөз болды. Талқылауда қорытынды сөз сөйлеген Жүргенов:

– Көркемдік жағын кейін тарай-сылай жатармыз. Әзірге идеясы жоғары, бүгін таңда бізге пайдалы пьеса болғандықтан, мұны сахнаға шығару керек, – дегенді айтқан.

Ол майталман журналисттердің де бірі болатын. Торғайда алғаш шыққан (1918–1919 жылдар) «Қазақ мұны» газетін шығарушылардың бірі де, «Советская степь» газетіндегі (1927 жыл, 22 апрель) Қазақ университетінің бүгінгі мен ертегі туралы макаланың, «Еңбекші қазақ» газетіндегі (1926 жыл, 1-октябрь) қала мен деревня арасындағы айырманы бірте-бірте жою мәселелері жөніндегі макаланың авторы да – Темірбек Жүргенов.

Бұл адамның республиканың белгілі ғалымдары Санжар Асфендияров, Ілияс Кабылов, Құдайберген Жұбынов жолдастарымен бірге жаңа алфавитке көшудің маңызы туралы макалалары, сөздері бір төбе.

С. Сейфуллинның айтып қандай, бұл жұмысқа ерлікпен өзге де қалалар мен ауыл-селоларда салынған жаңа мектептермен қатар, Алматыда небәрі 18 мектеп үйінің жақсы, үлгілі сыныпқа салынуына тікелей басшылық етеді.

Бұл істерінің бәрі де – Темірбек Жүргеновтің апы мен еңбегін ұмыттырмайтын ескеркішілер.

Шара Жиенқұлова

ӨМІРІМ МЕНІҢ – ӨНЕРІМ

1933 жылы септіңінші сәуірінде Қазақстан К(б)П Өлкелік комитетінің «Ұлттық өнердің дамыту шаралары жөніндегі» арызаушы қаулысы шығып, онда халқымыз өміріндегі жаңа өнер салалары – музыкалы театр ашу, балет студиясын кеңейту шаралары қамтылған және осы саладағы ұлттық кадрларды тәрбиелеу жұмысы жайлы жан-жақты айтылған болатын. Расында, республикамызда өнердің жаңа, советтік заманға сәй тұлғаларын дамыту үшін білімші, арнайы маманданған кәсіпкерлер аса қажет еді де, сонымен пашанылығына едәуір тартып та қалған болатынбыз. Жалғыз драма театрымен күн сайын жетілікке құшылған, жаңа өнердің дәмін алып, көрген сайын суынып қалып жатқан халыққа қандай да бір тәсілмен қандағана қанағаттандыра алмақпыз?

Міне, Қазақстан Коммунистік партиясы мен үкіметі осы бір игілікті істе өнер қайраткерлерін бітіліп іздеуістерге шақырып, олардың творчестволық өсуіне зор қамқорлық жасады және өнердің даму жолдарын ашып ала көрді, халыққа жол сілтеп шықты.

Жоғарыдағы қаулыға керсетілген шаралардың бірі – республикада музыкалы ұлт театрын құру мәселесі. Сонымен орай музыкалы студия ашу қажеттігі де туған. Сондай студия драма театрының жанына құрылды, көп көшімдей осы студия желісінде

Қазақтың музыкалы театры шаңырақ көтерді. Ол 1934 жылы 13-январьда алғашқы шымылдығын ашып, М. Әуезовтің «Айман-Шолпан» комедиясын көрсетті. Айман рөлінде Күләш, Арыстан – Қанабек, Көтібар рөлінде – Құрманбек, Шолпан болып жас актриса Әйніш Ержанова ойнады. Спектакльдің жұртты қызықтырғаны сондайлық, қатарынан бірнеше рет және күн құрғатпай қоюға тура келді.

* * *

Осының алдында Құрманбек екеуміздің басымызға күн туып, жас шаңырақтың уықтарын солқылдатқандай ауыр жағдай өткен-ді. Дұшпансыз кісі болмайды. Біреулер көре алмай жағаңнан алады, асып кетсең, ор қазады, тасып кетсең, тор құрады дегендей әртүрлі жағдай болмай тұра ма? Оның үстіне, өнер адамының төңірегінде де айтылар сөз көп. Бір семьядан екі адам бірдей жүргенде, араға от жағып: «Ол сенен асты, сен кем қалдың» деген тәрізді көреалмаушылықтан туған «жанашырлық» та кездеспей қалған емес.

Жасырып қайтейін, бәлкім, өмір жолы солай болды ма, осындай жыбыр-жыбыр сөздер бізге де тәнді, жиналысқа да салындық, арамызға сызат та түсті. Кеше ғана жыртылып-айрылысқан жолдастар теріс қарап, «театрда қалу, қалмау» мәселеміз қаралғанда, қалдырмау жағына қол көтергендер де табылды. Көз жасыма ғана ерік беремін, басқа не істейін?

Ал Құрекең болса, қара мойыл көздерінің шарасы кеңіп, ұшқын ата қарап, сұрлана түскен. Бір кезде тұрды да:

– Рахмет, ағайын! Біраз іредіңдер, сыбадыңдар, ал сендердің көңілдеріңе бола семьяннан ажырап, сүттей ұйып отырған отбасын іріте алмаймын. Ақ адал жарымның қаяусыз көңіліне қайғы сала алмаймын! Ел іші кең, табылар бір сая, – деді де мені қолымнан жетелей шығып кетті.

Бұл кезде көршілес Қырғыз республикасынан Құрекеңе арнайы шақырту қағазы келіп жатқан-ды. Онда: «театр құрып берсін, бар жағдай жасалынады» делінген.

Құрекең шындап ойланды, әлдене есіне түсіп кетсе: «Бауырларға бармағанда, қайда барамыз?» – деп те қоятын.

Екеуміз де театрға бармай қойдық. Ондағылардың да шекесі қызып жатпаса керек, өйткені кей спектакльдер жүрмей тоқтап қалыпты. Ол кезде басты рөлдердің көбінде Құрманбек ойнайтын: «Еңлік-Кебекте» Есен, «Қарагөзде» Сырым, «Майданда» Орынбай, «Үйленуде» Анучкин. Біраз спектакльдің режиссер-қоюшысы да Құрекеңнің өзі-тұғын. Менің де рөлдік «қорым» жағымдысы, жағымсызы бар дегендей, әжептәуір. Күләшпен көбіне кезектесіп ойнаймын.

Қырғызстанға баруға ақыр келісті. «Өзіңіз құратын театрды өзіңіз басқарыңыз» деп қырғыз ағайындар үлкен өтініш білдіріп жатса, мына жақтан арадай талап, «байдың сұлуына үйленіп, селкілдеп жүр» деген іштарлық сылтаумен басына қамшы сілтеп жатса, бір жағынан ол қалайда шығуға тиісті еді.

Жолға жиналды. Тақтай чемоданымыз бар, көйлек-көншегімізді салдық, екі қызыл көрпе, екеуара құс жастық, жалғыз одеялға түйдік. Ағаш қасық, бір-екі құрсаулы шыны-шәйнек (көріп тұрсыз, «байдың» қызының жасауын) секілді ыдыс-аяқты, туыс-тумалардың жолға деп берген азығын қоржынға тығып, жиынып-түйініп арбаға артып жатқанда... қара машина көлденеңдей есік алдына тоқтай қалды. Ішінен сықай киінген сұлуша жас жігіт түсті. Керіле басып қасымызға келді. Сыпайы сәлемдесті.

– Ал, Құреке, жол болсын! – деді. – Сіздерге әдейілеп келе жатыр едім, қане, жүре қойыңыздар!

– Ешқайда бармаймын! Көшкелі жатқанымызды көріп тұрған боларсың, шырақ? – Құрекең арқасын сырт берді.

– Көшкені қалай, айналайын, Құреке-ау?! Нарком Жүргеновтің өзі шақырып жатыр емес пе?

– Е, бізде жұрттың не шаруасы бола қалыпты?

– Өте маңызды шаруа, Құреке, әйеліңізбен жүре қалыңыздар. Қане, мына машинаға мінейік...

«Маңызды шаруамен» дегенге Құрмаш елең етті, бірақ әлі де ашуы тарқамағаны байқалып, өңі сұрланып шаңытып тұр еді.

Жігіт маған жәутендей қарады.

– Құрмаш, – дедім, – әуелі не шаруа екенін біліп алсақ... Бәлкім, сенің рөлдеріңді ойнайтын кісінің реті болмай, қайта шақырып... өйткені, олар қалып барады ғой.

«Сенің рөлдерің қалып барады ғой... » дегенім оған құдды «балаларың қалып барады» дегендей әсер етті білем, жүзінен айрықша қиналыс, кимастық табы білінді: бетінің бір жағы жыбыр етті.

Ыстық ұясын, өз коллективін кім қисын. «Құрмаш, сіз... сәл сабыр» дей бергенім де сол еді:

– Жә, Шәкітай, біз бір жел айдаған қаңбақпыз, түсір жүкті!

Ертеңгі ашуы түске жетпейтін жайсаң сабаз Құрекем-ай!

Жүргеновтің көмекшісі жеңіл машинасына отырғызып алып кетті. Автомобиль дегенге ғұмырымда отырғаным осы!

Республика Халық ағарту комиссары – нарком Темірбек Жүргеновті көру де үлкен қуаныш, сыртынан атын естігеніміз болмаса, жүзбе-жүз көрісудің сәті енді түспек. Асыққаным сонша, не киіп, не қойғанымды білмеймін. Жаңа Құрманбек:

– Жаксы көйлегінді, топлиінді ки, жөп-жөнтік болып барайық, аты бүкіл Одаққа мәлім адам, қалай болса солай бара салғанымыз жарамас, – деген-ді.

Сөйткенмен, пәнер шабаданның кілтін қапелімде жоғалттым, бар бір киерім сонда тұғын, жолға шыққан көйлегіммен, шашымды арқаға бос тастап жүре бердім.

Кең кабинеттің алдыңғы бөлмесіне кірсек, ол кісі әлі алдына ешкімді шақыра қоймапты, ал шақырғандары жиналып қалыпты. Жұмат Шанин, Ғабит Мүсірепов, Манарбек Ержанов, Күләш, Қанабек Байсейітовтар отыр екен. Бәрі бізден бұрын келген және жинақы келген. Асып-сасып, ебіл-дебіл келген біз секілдіміз. Сасқалақтай

ұялшақтаған мен, ал Құрманбек, киімінің жұпынылығына қарамастан, сырбаздығына сызат түсірмей, қасын жоғары көтере бәрімен жайбарақат жайдары амандасты. Қараторы өңі нұрланып, бетінің оймышынан сүйкімділік нұры тамғандай.

Күләштің қасына отыра беріп ем, ол:

– Әй, Шара, шашыңды неге пасондап түймегенсің? Мені қарашы, кеше кешкілік орыс құрбыма жасатып ем, қалай әсем бе? – дегені.

– Ә, жақсы екен, жарасады, – дедім.

– Әй, өзімнің де зықым шықты, прическам бұзылмасын деп түнімен қақайып отырдым...

Мен мырс етіп күліп жібердім.

Құрманбек те көңілденіп қасымызға келіп:

– Ал, екі қыз, әңгімелерің баяғы ғой, бірақ мына фасоның, Күләш, саған жарасып тұрған жоқ, – деді.

Күләш қызарақтап қалды.

– Жә, оған қапа болма, екі қолаң шашты иықтан арқаға түсіріп қойса, одан артық әсемдік болар деп әсте ойламасын! – деп күлімсірей маған қарады Құрманбек.

Көңілім құсша шалқыды! Өз жарыңа ұнағаннан артық қандай бақыт бар әйел затына!

Өстіп отырып және байқағаным – Құрманбектен басқа әртістер бұрын галстук байламайтын. Кімнен сұрап алғанын – Қанабек қисайтып жуан қара галстук байлап алыпты.

– Шара, әтірің бар ма? – деді Күләш, – тастап кетіппін.

– Түу, екі жыңды қыз-ай, қайдағы әтір-пәтірді әңгімелеп басты қатырдыңдар-ау! – деп Құрманбек ашулана бастады да, қасымыздан тұрып арлы-берлі жүре бастады.

– Әй, болды, тымпиыңдар енді! – деп Қанабек те зекіп тастады.

Біз Күләш екеуіміз бір-бірімізге қарап тымпиып қалдық. «Кіріңіздер» деп бір шамада бізді ертіп әкелген жігіт қара былғары қапталған жалпақ есікті аша берді.

Бәріміз орнымыздан тұра-тұра есікке ұмтылғанмен, «сен баста, сен баста» десіп сыбырласа тығылып тұрмыз. Құрманбек:

– Әйелдер бастайды, – деп Күләш екеуімізді алдымен ендірді. Жол берген еркектерге риза болғандай тайраңдап кіріп бардық, бірақ өзімізге қадалған шоқтай өткір жанарды көргенде, тайсақтап қай бұрышқа тығыларымызды білмедік.

Орнынан салмақты көтеріліп:

– Келіңіздер, төрлетіңіздер, – деп орын көрсетті.

Мығым денелі, қою қара шашты, маңдайы кең, отыздарды орталап қалған бұл кісі Темірбек Жүргенов еді. Ер адамдардың қолын алды, оларды алға өткізді. Біз, екі келіншек, кіре беріс бұрыштағы жалғыз орындыққа екі жақтан қонақтай беріп ек:

– Ау, құрметті қыздар, сіздер азаматтардан да жоғары отыруға лайықты жандарсыңдар, кәне, анау креслоға қарай жылжыңыздар, – деп қолқалағандай тап төрге өрлетті.

Әрқайсысынан жеке-жеке хал-ахуал сұрап болған соң:

– Ал, балалар, бұл шұғыл шақырыстың себебі мынадай, – деп нақты мәселеден бастап кетті.

– Кеше Қазақстан К(б) П Өлкелік комитетінің қаулысын баршаныз оқып құлақтанған шығарсыздар. Сол қаулыда республикамызда музыкалы театр ашу керектігі жайында айтылған. Музыка театрын құрамыз, тікелей қатысы бар деген мына сіздерді соған бола шақыртып отырмыз. Жаңа театрымыздың ерекшелігі сонда – оған музыкаға бейім, ән салып, би билейтін әрі сахнада ойнап образ жасайтын сайыпқыран сегіз қырлы, бір сырлы деген өнерлілер жарайды. Болашақ опера-балет театрының түпқазығы болатын болғандықтан, арнайы музыкалық балериналық білімі бар мамандарды тәрбиелеуіміз керек. Сол негізде студия ашамыз, өздеріңіз бас боп қатынасып күрделі, қиын музыка сауатының алғашқы әліпбиін игересіздер. Ешқандай әбессіну, керенаусу болмайды! Осы отырған бесеуіңіз, – деп мені, Күләшті, Құрманбекті, Қанабекті көзімен сүзіп өтті:

– Музыка театрына ауысасыздар, соның алтын дінгегі боласыздар! Қалғандар драма театрында ойнай береді. Күләш, Қанабек, Манарбек әнші болады. Құрекен әрі әнші, әрі режиссер болып басқарады, ал Шара қарындас, сіз балерина-биші боласыз. Былайынша да бишісіз, бірақ классикалық балет өнерінің негізін игермей болмайды. Қазақтың профессионал биінің бастау – көзі сіз боласыз, ендеше, әлемдік классика биінің барша тармағын болмаса да, шама жетер деңгейге дейін үйреніп, оқуыңыз керек болады. Сол үшін де Москвадағы Үлкен театрдың әрі бишісі, әрі балетмейстері Александров дегенді шақыртып отырмын. Ол осында балет студиясын басқарады, шәкірттер баулиды және сізге би қояды. Сол маманнан классика биінің бүге-шігесін үйреніп, біраз нәрсені меңгересіз. Қарсы емессіз ғой осыған?

Қасы қалың қабағын сілкіп, маған сұрау тастай қарады. Мен не дейін, Құрекене қарадым, ол иығын кикаң еткізді.

– Өзбекстандағы атакты биші Тамара-ханымды естіп пе едіңіз? Сондай биші біздің Қазақстанға да керек. Сізге сол кісінің де алдынан өту керек түбінде. «Өнер мұраты – үйрену, өнерді үйрен де жирен» деп Абай текке айтқан жоқ. Реті келгенде, сізді Ташкенге командировать етерміз... Ал сіздердің маған сұрақтарыңыз бар ма? – ол отырғандарға жағалай қарады.

Ешкім ештеңе дей қоймады, «бәрі түсінікті» дегендей мінгірледі. Нарком ағайдың айрықша ықыластана назар аударғанына таудай болып көтеріліп қалдым. «Маған да үлкен міндет жүктелді-ау!» дегенде, жүрегім атқақтап аузыма тығылды.

Құрбым Күләшка жалт қарадым, сөйтсем, оның «пасондаған» прическасы арық түйенің өркешіндей бір жаққа қисайып құлап қапты. Күлкім келгені сондай, сасқанымнан ерінімді тістеп, іштей селк-селк етем. Құрманбек бүйірімнен қағып қалды, «сонша не болды саған?» дегендей.

– Өнер сатысы өрлей берсе – биік, ерінбеген ең төменінен бастап біртіндеп жоғарылай береді. Сіздерден де соны талап етер ем. Келгендеріңізге рахмет, енді боссыздар!

Жүргенов орнынан тұра берді, бәрі көтерілді.

– Құреке, сіз қалыңыз, – деді.

Сыртқа сытылып шықтық-ау. «Не болды, не қойды» деп бір сағатқа жуық әңгімені қайта ой жіберіп қарасақ, түкке түсінбегендейміз. «Опера», «балет», «оркестр» деген түйдек-түйдек сөздер кептеліп өндірішегімізден өтпей тұрды. Не де болса, Құрекенді күтейік дегендей ошарылып тұрдық.

Бір шай қайнатымдай мерзімнен соң ол шықты. Қабағы түйюлі. Үн-түн жоқ, алдымызға түсіп алып жүріп берді. Қаздың балапанындай шұбырып соңынан ілестік.

Күләш:

– Құрмаш, опера деген не? Әнді гармоньмен айтамыз ба әлде скрипкамен айтамыз ба? – деп сұрады.

Құрманбектің түнерген түріне қарап жауап қатпай ма деп қауіп ойлап ем, жоқ, ірі тұлғасын бұра бізге қарсы тұра қалды:

– Опера деген ешбір қара сөз жоқ – басынан аяғына дейін әнмен айтылатын спектакль. Жүз шақты музыкант ойнаушылар қосылып әндерін, арияларын жетелеп әншіге сүйемел жасайды. Оны «оркестр» дейді.

– Ойбай-ау, сонша шуылдақтан басың айналмай ма?! – Күләш аңырып тұрып қалды. Біз ілгерілей бердік. «Мана Құрекенді алып қалып нарком ағай не деді екен?» Көкейімді тескен осы ой. Бірақ жолда сұрауға болмайды, ол ашуланып қалады. Басқа сұрақ қойып дедім де:

– Құрмаш, балерина деген де оркестрмен билей ме? – дедім.

– Иә, оркестрмен. Тырдай жалаңаш, бақайыңның ұшымен көбелек құсап ұшып жүріп билейсің.

– Қойыңызшы, өлсем де балерина болмаймын! – деп шыр-пыр қақтым.

– Нарком жолдаспен де осы жөнінде аз-кем тілге келіп қалдым. – Сірә, кететін шығармыз қырғызға! Театрына бастық болмай-ақ қойдым.

– Ағатай, бір жолғы ашуынды маған берші, сабыр ет, Құрмаш! – Қанабек қасымызға еріп келе жатқан-ды, Ғабит пен Манарбек бөлініп кеткен. Күләш өзімен-өзі кейінірек келе жатыр.

* * *

Канша басылайын десем де өткендегі оқиға басыма тепшіп шыға береді, қайтіп басылайын, Қанабек? Шырылдап араға түскен жалғыз сен ғана, өзгелері арадай талады емес пе? Аңқылдап үлкеніне аға, кішісіне пана болып жүргеннен өзге бөтен не жазып ем?!

Екі бөлмелі ескі тамның бір жапсарында біздер, екінші жағында Күләштар тұратынын баста айтқанмын. Үйімізге таянғанда, әркім өз «жартысына» қарай манды. Құрекең ашуының басылмағанын сезіп үнсіз-түнсіз үй шаруасына кірістім: примусты тұтатып, үстіне тамақ астым. Бір қайнап жас еттің иісі жайыла бастағасын ба, үйдің іші көңілденіп салғандай. Бесіктегі бала қыңқылдап оянды. Қамыр илеп жатқан менің

қолым тие қоймасын байқаған әкесі оны бесіктен шешіп, алдына алып әндетіп қайта ұйықтатты. Сосын костюмін желең жамылып сыртқа шығып кетті.

Сабасына әлі түсе алмай, өзі айтқандай, «басыла алмай» жүргені байқалады. Қамырды тегешпен бастырып «демін алсын» деп сыпыраға орап қойып, соңынан тысқа шықтым. Сүт-сәуле құйылған қараша айының мамыражай түнінде адам бойы өз көленкесіндей зорайып, «көлеңке басы ұзарып» көрінеді екен. Қолын кеудесіне айқастыра аспанға қарап тік тұрып қалған Құрмаш құдды ағаш аяқ байлап алған кісідей ұп-ұзын болып сидиып тұр.

Елтеп қасына бардым, екі қолымды иығына салып, басымды қақпақтай жауырынына сүйеп сәл тұрдым. Бірдеңе деп көңілін аулауым керек, неден бастарымды білмей тосылып тұрдым да:

– Есіңізде ме, Құрмаш, екеуіміз алғаш жолыққанда, сіз маған елден безбе, қандай жағдай туса да жұрт ішінде бол, маған сен, қолымнан келгенше басыңа бақыт қондырам дегеніңіз? Енді ғой өзіңіз елден кетеміз дейсіз. Бір-екі алакөз дұшпанға бола жылы ұямызды тастай қашқанымыз қалай болар? Оларға, бәлкім, осы керек шығар? Сіздің театрда пір болып жүргеніңізді көре алмайтын, менің сізге жар болып жүргенімді ішіне сыйғыза алмайтын пиғылы тарларға жем болмаймыз ба қайта? Осыны ойланыңызшы? Оның үстіне, жаңа театр құрылады, соған сіз жетекшілік етесіз деп үкімет жауапты істі тапсырып тұр, – дедім.

Құрекең жаратылысы таза, ақкөңіл, аңғал адам, ашуы сынған ағаштай сарт еткенмен, бір айналымға жетпейтін, кек сақтамайтын. Қанша абыржып, қамырығып қайғы бүркеніп жүргенмен, ешкімнің бетін жыртып, тілдеп айғайласқан жоқ.

Ол мені бауырына басып, маңдайымнан иіскеп сүйді де:

– Бар үйге, тамағыңды әзірле! – деді.

Жерге көрпе төсеп, дастарқан жайып, қазақша тұрамыз.

Құмғанды алып шығып қолына су құйдым. Үйге кіргесін алдына ет салынған үйеме табақ асты қойдым. Зәті, үйде арақ сақтамаушы ем, бірақ жымыып алдына бір жартыны қойдым. Құрекең балаша қуанып, қарқылдап күліп қоя берді.

– Мына құдай қосқан қоссыларымызды шақыр, жатып қалмаса, – деді.

Расымен, Қанабектердің үйінен тықыр естілмейді, ұйықтап қалмаса де. Сол кезде есік айқара ашылды да, домаланып Қанасы, жымың қаққан Күләшімен күлмендей кіріп келді. Құдды ит арқасы қияннан сарғая тосқан қонақтары үзітіп жеткендей:

– Ал, ал төрлетіңдер! – деп Құрмаш қауқылдап ұшып кете жаздады.

* * *

Музыка театрының бола қоюына әркім әртүрлі көзқараста – біреу сеніп, біреу сенбей, «тазға тарак жараспас, соған басты ауыртып қайтеміз» дегендей тоғыз тарам ойларда болды. Ұйымдастыру жұмысын шұғыл әрі қатан қолға алған Жүргенов осы бір кереғар пікірлердің етек алып кетпеуін көздеп, мәселені бірден репертуардан

бастады. Өнердің әдебиеттің көш бастаушылары – Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, тағы басқаларымен қолы-қолтық ақылдаса, пікірлесе жүріп, болашақ репертуардың негізін реттеп алды. Алдымен, тұңғыш музыкалы спектакль – «Айман-Шолпанды» жазып бітіруді Мұхана міндеттеді. Әуезов оны шұғыл арада комедия қып жазды, музыкасын қазақтың халық әндерінің негізінде И. В. Кошкық құрастырды. Жұмат Шаннин дереу қоюға кірісті, екі-үш айдың ішінде постановканы сахнаға шығарды.

«Айман-Шолпан» әзірленіп жатқанда, Жүргенов «Шұға» музыкалы драмасын қоюға алады, ол сахнаға шыға берісімен «Қыз Жібектің» либреттосын жазуды Ғабит Мүсіреповке табыстайды. Қазақстанға жанадан келген жас композитор Е. Брусилловскийге болашақ тұңғыш операның музыкасын жазуды жүктелі. Сөйтіп, айжаласы бір жылдың ішінде музыка театрының сахнасына үш спектакль қойып, қамтамасыз ете алды. Айтса нанғысыз, мұндай жай театр тарихында некен-саяқ кездесер. Темкен ағаның күш-қажыры, ұйымдастырушылық қабілеті орасан еді. Бірі аяқталмай жатып, алдағы екінші, үшінші туындыларға алдын-ала заявка беріп қою деген тек Жүргенов сияқты аса қабілетті адамдардың ғана қолынан келетін іс. Әлде уақыт осыны талап етті ме, кім білсін.

Мәселен, «Қыз Жібек» операсына қарқынды әзірлік жүріп жатқанда, ол кісі «Жалбыр» операсының либреттосы мен музыкасын жазуды тиісті адамдарға табыстайды, одан «Ер Тарғын» операсына кіріседі. Осындайлық қауырт еңбектің арқасында қазақ опера өнері қаз тұрып, аз ғана жылдың ішінде Москва, Ленинград жұртшылығын таң қалдырды.

Қазақ биінің суреті, нақышы, мән-мазмұны қандай болмақ? Неден бастаймын? Әлде өзімізге туыстас, би өнері дамыған өзбек, ұйғыр халықтарының биінен еншілеуіміз керек пе? Жоқ, бұл халықтардың музыкалық ырғақ, сазы қазақ музыкасының әуендік, ырғақтық сазына үйлеспейді, ендеше би төркіні де бөлек болуы керек.

...Нарком Жүргенов маған таяу уақытта қазақ биін билеп сахнаға шығасын, Қазақстанның он бес жылдық торқалы тойына әзірлігін сол болмақ деді. Бұрын-соңды өзімше би деп билеп жүргендерім өз көңіліме конудан қалды. Жаңа, сұлу, мазмұнды би керек!

Өстіп ойым онға, миым мыңға бөлініп жүргенде, сәті түсіп, Жүргеновтің айтқан Александровы келе қалмасы бар ма? Ұзын бойлы сидам, бұйра бакенбарды бар, атжақты, аққұба, сыпайы адам барлық мән-жайды асықпай зерттеді. Ол белгілі балетмейстер, Үлкен театр сахнасында көптеген балеттік спектакльдер қойған, кезінде атақты биші Анна Павловамен билеген орыс балет өнерінің айтулы жұлдыздарының бірі. Білімділігі, жалпы ілімге, білуге құштарлығы, ықтияттылығы оның неге болса да зор ықылас, ынта қоя білетіндігінен аңғарылады.

...Қазақ биіне қандайлық үлкен үлес қосқанын әңгіме барысында айта жатармыз. Иә, сөйтіп, бізді Жүргенов шақырып алды:

– Құрметті Александр Артемьевич, сізге қазақ өнері атынан зор миссия жүктейміз: қанаты қатпаған жас би өнеріміздің алғашқы қарлығаштарының бірі – алдыңызда отырған Шара ханым! Таңданбаңыз, ғажап сұлу бола тұра, керемет биші де. Шара қарындас, қызармаңыз! Шындықты айтқанның айыбы жоқ. Тек арнайы білімі жоқ, самоучка дейміз бе, өз бетінше үйреніп билеп жүрген жайы бар, ендеше, бұл кісіні профессионал бишілікке баулуымыз керек. Оны сізге тапсырамыз, Александр Артемьевич! – деп нарком-аға ұлтымызда би дегеннің кенжелеп қалу себептерін, жалпы қазақ өнері жайында бірақ әңгіме толғады.

Профессор Александров, әсілінде, қазақ операларына би қоюға шақыртылғанды, бірақ Жүргеновтің арнайы табыстауымен маған хореографияның жүйе-жүйесін, техникасын үйретіп, би білімімді ұштауды қолға алды. Және екі-үш жаңа би қойып беруді де міндетіне алды.

Алғашқы әңгіме жалпы кеңес беруден басталды:

– Қандай іс болсын, тәртіпті жақсы көреді: тәртіп және тәртіп! Салақсыған істің аяғы – олақ. Одан еш нәрсе күтуге болмайды. Мен өте қатал адаммын! Ертебастан ескертіп қоямын. Қойған талаптарыма шыдай алмай шағынып жүрсеңіз – ескертемін: менің қолымнан енді ешкім ала алмайды. Өйткені сіз боп, мен боп қазақтың балғын балет өнерін көтеруіміз керек! Ол үшін айрықша төзімділік, шыдамдылық керек. Сонан соң барынша ықтияттылық керек! – деді ол.

Балет сабағының қатаң кестесін тағайындады: ертеңгілік сегізден он бірге дейін, – үш сағат. Түстен кейін – үш сағат. Күніне алты сағат тынымсыз шыр көбелек айналып, ұршықша зырылдау, көлденең керілген ағаш-станоктан ұстап аяқ-қолды созып түрлі кимылдар жасау денесі қақайып қалған жиырма екідегі (балет заңы бойынша тоғыз-он жастан тәрбиелейді) эп-эйдік әйелге оңай тиді деп ойлайсыз ба? Әлсіреп көтерем тоқтыдай құр тері қалды. Бақырайған көз, ырғайдай мойын – Құрекен танымастай күйге түстім. «Неге биші болдым?» деп жылаған күндерім де болды.

... Мені ғана кинаса жақсы ғой. Александров барша артистерді (драма әрі музыка театрларының) балет студиясында бір уақ сабақ алып, кимыл, пластика тәсілдеріне жаттығып, сахнада кимыл-қозғалысқа, биге емін-еркін болуы үшін би өнеріне тартты. Баста Жүргеновтің де тапсырмасы осылай-тұғын. Бұған біреу көнді, біреу көнбеді. Александров қатуланып, асауларын тура Жүргеновтің алдында жүгіндірді.

Қарап тұрсаңыз, бұдан қызық көрініс жоқ! Шайларын асықпай ішіп, театрға асықпай байпан басып келетін сабаздарың көздерін тырнап ашып, балет класына жүгіргендерін көресін! Одан соңғы азаптанып, бірі тарпаңдап, бірі маймаңдап, музыка бір жақта, өздері бір жақта – бидің әуресінде жүргендерін көріп әрі күлесін, әрі аяйсың. Бірде Мұхтар Әуезов те келіп, биден сабақ алды. Мұхаң билей бастаса, біз аузымыз аңқайып сол жаққа қараймыз, ақыры ұялды білем, бірер сабақтан соң келмей қойды.

Артист қауымында келмей қоюға шама жоқ. Іштерінен Александровты сыбайды, айтқанына бас шұлғиды, әйтеуір ит азаппен таңертенгілік бір сағаттың би сабағын өткізеді, одан театрға, репетицияға тартады.

Ойлап қарасам, ащы тер төкпей ешнәрсе қолға түспейді екен.

Апыр-ау, соның игілігін соңыра талай актерлерің көрді емес пе? Қалибек Қуанышбаевтың Баптиста («Асауға – тұсау») рөлінде есте қалғандай образ жасап байпаң қағуы немесе Дуанбасы («Ревизор») кейпінде бірде керден, бірде от басқан тайлақтай тайраң қағуы; Серке Қожамқұловтың жорға Земляникасы мен бұлталақ қаққан Яичницасы; Қамал Қармысовтың айлалы түлкідей әккі Ягосы мен «Сарандағы» Гарпогоны; Шәкен Аймановтың атақты Петруччиосы мен ұрт мінез Отеллосы – тағы тағыларының орыс және батыс еуропалық классикалық пьесаларда қай-қай өнерлі актермен терезесі тең түсер озық образ жасай алуы пластика мектебінен өткендіктен болса, бір жағы өз бойларына біткен зор талант қуатынан болар деп ойлаймын. Және қателеспеген де болармын деймін.

Өз басыма келсем, былайғы балериалар тоғыз-он жастан оқып аттай тоғыз жылда игеретін классикалық балет мектебін айналасы бес жылда бітірдім. Сөйтіп қиын да күрделі өнер техникасын әжептәуір игеріп, профессионал балерина деген атаққа ие болдым. Бұл мен үшін үлкен жетістік. Қазақ хореографиясында арнаулы білімі бар маман жоқтың қасы еді, соның төл басы болғанымды мақтаныш тұтам.

* * *

Шарочка, біз елге шығуымыз керек, қазақ этнографиясын, тұрмысын көрмей, би тұғызу мүмкін емес, – деді Александр Артемьевич.

Сонымен елге шықтық. Мақсатымыз – халқымыздың тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, тіршілік-тынысын көре, біле жүріп болашақ би сұлбасын, нұсқасын ойластыру. Алғашқы бағдар алған жағымыз – Қаракәстек, әуелі жақын маңайды зерттейік, содан соңғысын көре жатармыз.

Біздің бұл этнографиялық сапарымыз сәтті болып, келесі сапарды Талдықорған, Семей жақтарды аралауға арнадық. О жақтардан да бәйге, атжарыс, көкпар ойындарын бақыладық, жолай ер-тұрман, жүген, құйысқан, зерен, күміс қасық, ожау секілді заттарды жия жүрдік. Оларды әкелген соң Артемьевич ұдай бөлмесіне жиып қойып, өзінше үй музейін жасады.

Бірден дайындыққа кірісіп те кеттік.

– Кәне, қошқар мүйіз жаса дейді, жасаймын. «Сыңар мүйіз қандай, көрсет. Бүркіт қанатын қалай қомдайды? Ұршық иір... киіз бас», – деген бұйрықтарды заматта орындаймын. «Ал, осылардың басын қос» дейді де күй тартады, мен билеймін...

Міне, достар, көріп тұрсыздар, қазақ биін біз осылай бастадық.

Менің бұрынғы билерімде ұйғыр, өзбек, татар бишілерінен көрген элементтер көп еді, ал сүйегі нағыз қазақы бидің өмірге келеріне А. Александров сынды орыстың зиялы

азаматы осылайша атсалысты. Ол қайсыбір ұлт өнерінің қайнары халықтың өзінен бастау алатынын, соның дер кезінде көзін аша білу қажеттігін білімпаздықпен көре де, іс жүзінде дәлелдей де білді.

Алғашқы биімізді «Тәттімбет» деп атадық, өйткені атақты күйшінің «Былықылдақ» дейтін күйі негізінде би мазмұны, ритмі, суреті туып еді. Кейіннен бұл би «Қыз Жібек» операсына енді.

* * *

Онкүндікке әзірлік аяқ астынан басталды. Өйткені оның болатынын да ойламаған жерден естідік: тағы да Темкең (Жүргенов) біраз өнер мен әдебиет қайраткерлерін шақырып алды да:

– Бір қуанышты хабар келіп тұр: Москвада қазақ өнерінің онкүндігі болады, енді соған қызу әзірленуіміз керек, ал не апарып, не қоямыз, оны мықтап ойласармыз, – деді.

Онкүндік дегеннің не екенін сол жерде жобалап түсінгендейміз. Яғни, бұл қол жеткен ұлттық өнерімізді астанада паш ету, бұрын өз халқымызға ғана көрсетіп жүрген жайымыз болса, енді Советтер Одағының барша халқына көрсетіп, сайысқа түсу. Сол сайыстан топ жарып, ту ұстап шықсақ – мұратқа жеткеніміз. Жақсы хабарға жүрек жарыла қуансақ, осыны ойлағанда қорқып, қобалжып та кетеміз.

Қойшы, «тәуекел түбі – жел қайық, кешесің де өтесің» демекші, тәуекел еттік те, әзірлікке кірістік. Уақыт тым тығыз, небәрі үш ай, «туған ай – туралған нан» деп отырушы еді апам, әр күн, әр сағат санаулы. Жүргенов жолдастың өзі жұмыс уақытымызды тағайындады:

– Театрға ертеңгі тоғызда келеміз, түнде тараймыз, тамақты осында ішеміз, басқа елең-селең, сән қуып, серілік ететін заман қалады, өйткені бұл – ел намысы мен абыройы үшін болатын жұмыс.

Программа да өте ауқымды: үш жүз кісі қатынасатын фольклорлық концерт жасауымыз керек. Онда қазақ халқының әдет-ғұрып, тұрмыстық өмірі түгел театрланған бейнеде көрініс табады. Яғни, қыз ұзату, айтыс, ат жарыс, қыран бүркіт салу секілді ұлттық ойын-сауық, тамашаларымен қатар, ән, би, күй және жыршылық, суырыпсалма тапқырлық өнерлері қамтылуы керек.

Жас композитор Ахмет Жұбанов жаңа ғана құрған домбырашылар ансамблінің негізінде қазақтың ұлт-аспаптар оркестрін ұйымдастырды. Александров балет студиясы шәкірттерінің қатысуымен П. И. Чайковскийдің «Ұйқыдағы ару» балетінен үзінді қоя бастады. Онкүндікке ұзақ кеңестен кейін екі спектакль – «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» апарылатын болып шешілген. Алдыңғысы – музыкасы жағынан да, әдеби негізі жағынан да көркемдік биік өредегі, махаббат жайлы әлемдік туындылардың қай-қайсысымен де иықтаса алатын, халқымыздың інжу-маржан асыл қазынасы – әні, күйі, жыры өзек болған шын мәніндегі классикалық дүние болса, соңғысы он алтыншы жылғы бұқара халықтың бай-феодалдар мен патша өкіметінің шірік саясатына қарсы

ереуілді күресі бейнеленген, мұнда да қазақтың фольклорлық бай қазынасы қамтылған, тарихи-революциялық тақырыптағы құнды шығарма.

Бәрі – декорация, костюм, киім-кешек, тағы басқалары жаңалануы керек. Екі спектакльдің де қоюшылары Жұмат Шанин мен Құрманбек Жандарбеков. Ал жалпы басшылықты Темкең өзі қолға алып, темір тәртіп пен тиянақтылықтың тізгінін мықтап ұстады. Ол кісінің пікірінше, бар көрініс өзінің табиғи түрінде алынуы керек. Қазақтың бай әдет-ғұрпы мен киімін, салтанатын – москвалықтар бұрын көрген жоқ, олай болса, сахнада шын мәнінде қазақ үйі тұруы керек. Сол секілді аншы бүркіт ұстап шықса, ол да шын тірі бүркіт болады. Осы есеппен, мәселен, Жібек кәдімгі алтындатқан күйме ішінде отырып, Төлегеніне «мен сендік, арғы жағын өзің қамда» деп жүрек сырын айтады. Спектакльдің екінші актісінде Базарбай ханның сарайында жігіттер алтын табаққа кәдуілгі үйітілген қойдың басын алып шығады. Міне, осындай бутафорлық жалғандық болмау жағын қарастырған еді. Қазақ үйі көрінісі де барынша ұлтық табиғи көркімен көрінуге тиіс болды: бау, басқұр, дөдегелеріне шейін кестеленіп, түрлі ою-өрнектермен безендіріліп, ішкі жасауы кілем, алаша, гүлді текеметтермен жабдықталды.

Біздің алдымызда ғана сегіз жүз кісілік өнерімен астананы дүрліктіріп өткен Украина әдебиеті мен өнерінің онкүндігінің ізі әлі суи қоймаған кез еді. Біздерді бұл да сескендіреді. Асып түспесек те, барымызбен жарқырай көрініп, өскелең елдің жетілген үздік өнерін паш ете білсек деген мүдде сол кезде әрқайсысымызды толғандырып жай таптырмады.

Қазір сол өткен кезді ойласам, үлкен демей, кіші демей, басшы демей, жай сахна қызметкері демей – бәрінің бір жұдырықтай жұмылып, онкүндік қамымен күндіз күлкі, түнде ұйқыны ұмытып жанығып жүргендерін еске алсам, жүрегім езіліп кетеді. Өз халқының абыройы мен атағынан жанын саялайтын бір адамды мен ол кезде көрмедім, қайта қарақан басының қамы мен жағдайын мүлде естен шығарып жүректерін ала жүгіріп жүргендерін көрдім.

Қүрекең екеуіміздің ол кезде екі нәрестеміз бар-тын: төрт жасар Болат, емшектегі Марат. Жүгіріп жүрген Болаттың жағдайы жақсы, ол әкесімен бірге бұрынғы Ішкі істер министрлігінің клубында қона жатып жүреді десе болғандай. Нарком Жүргенов онкүндікке дайындық кезінде сол үйді алған еді, кейіннен ұзақ уақыт Қазақ драма театрының үйі болды. Қазір ұйғыр және корей музыкалы драма театрларының үйі.

Онкүндікке әзірлікті шұғыл бастадық та, күні-түні дамыл таппадық. Мезгілінде үйге келіп ауқаттанып кетуге де мұрша жоқ. Әркімнің үйінен кісі қатынап, әзір тамақ әкеп тұрады, әйтпесе, театрда арнайы буфет ұйымдастырған – жұрт керегін алады.

Қүрекең екеуіміздің соңымыздан құндақтаулы баланы бір қолына, екінші қолына – шәйнек ұстап апам келеді. Баланы үш-төрт мезгіл емізу керек. Ал шәй ішпесем, менің қабағым ашылмайды.

Апамның бір мезгіл әкелген шайын андушылар көп, әсіресе, Қанабек:

– О, менің айналайын алтын әпкем! – деп есіктен ақ жаулығы ағарандаған апамды бас салады. Апам да ол бауырына ерекше елжіреді, өйткені екеуі бір жақтан және де

руластық жақындықтары бар. Маған деп әкелген шайды Қанабек жолдан қағып әкеткенде, ызаланамын, шыж-быж бола қаламын.

Темірбек Жүргенов қатты ашуланса, қою шашы тік тұратын.

– Сендерге бұл жер шайхана емес! – деп зірк еткенде, шай жайына қалатын.

Кім біліпті, жарығымның көрер күні ұзақ болмаған ба, Маратжаным өкпесі қабынып қатты ауырып, содан көзін аша алмады...

– Құреке-ау, енді қайттік... – деп егіле берем. Оның қиналысы менен де зор. Сәл қолдары босаса, жора-жолдастар бізді төңіректейді, басу айтады:

– Саған, Құрмаш, тап қазір қатты күйзелуге әсте болмайды. Даусыңа қатер ғой, оның үстіне, мынадай үлкен әзірлік кезінде сенде жауапкершілік мол: әрі режиссерсің, әрі атқаратын рөлдерің бар. Сенің Бекежаның мен Жалбырыңсыз онкүндікке ойдағыдай көрінуіміз қиын-ау... Ендеше, мықты бол, қанша қабырғамыз қайысса-дағы, жұбатудан артық ешнәрсе айта алмаспыз... – деседі.

Қанша қиналсақ та, күйзелсек те, үлкен жауапкершілік тұрғасын біртіндеп әзірлікке кірісе бердік.

Дайындық зор қарқынмен жүріп жатты. Ұйқы қысқанда, залдағы креслоларға қисая кетіп мызғып аламыз. Бәріміз де көнтері болып осындай кезге де көндігіп кеткендейміз. Тек музыканттар жағынан шу шықты:

– «Жалмауызға да жан керек». Біз мұндай азапқа шыдай алмаймыз, мына қолды қара, күп болып ісіп кетті. Үш күн дамылдайық, тым құрыса, әйтпесе, қажалған қолда қуат жоқ, – десті.

Рас-ау, музыканттарға өте қиын: бір ойнағанын сан ойнайды, үзіліс жоқ. Біздер, біріміз ойнасақ, біріміз кезек күтіп тұрамыз ғой. Темкеңнің (Жүргенов) де мазасы әбден кеткен, күндіз қызмет бабымен жүреді (ол әрі Қазақстан БК (б) П Өлкелік Комитетінің Бюро мүшесі), түнде біздің қасымыздан табылады, үзіліс арасында дамыл-дамыл және келіп тұрады. Сонда қай уақытта тынығады, қай уақытта ас ішеді?

Жалғыз ол ғана ма, үкімет адамдарының қай-қайсысы да бізді көздерінен бір сәтке таса еткен жоқ. Соның бірі Ораз Жандосов еді.

Қазақтың маңдай алды жазушылары да театрдан шықпайтын. Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Мұхтар сынды ардагер ағалардың ақыл-кеңесін, қамқоршыл адал көңілдерін біз әрдайым көрдік.

Менің екі спектакльде де жеке биім бар, оның үстіне театрлы концертте билерім бар. Бәріне де жаңа костюмдер тігіліп жатыр. Құндыз бөрік, оқалы шапан, бүрмелі шәйі көйлектер, ою-өрнектері алтын зермен кестеленген қымбат костюмдерді әзірлеу арнайы нұсқаумен, қыруар ақшаға түссе де, шұғыл қолға алынған. Әзірліктен арқа босаса, дереу киім-кешек тігілетін шеберханаға, киім өлшеуге жүгіреміз.

Не керек, соңғы әзірліктер де бітті. Енді бір сүрінбей өтетін межеміз – Мемлекеттік комиссиясы. Басшылардан – Қазақстан Өлкелік партия комитетінің бірінші секретары Л. И. Мирзоян жолдас шет елге сапар шегуіне байланысты бұл қабылдауға қатыспады: ол кейіннен Москваға, онкүндіктің соңын ала сол жақтан келді. Қабылдау комиссиясынан

екі рет өттік, соңғысында Халық комиссарлар советінің Председатели Ораз Исаев жолдас қатысты. Бәрі бір тоқтамға келіп, қабылдау керек депті.

Мұны естігенде, арқамыздан үш айдан бергі тыным таптырмаған ауыр жүк түсіп, «Уһ» дестік. Темірбек Жүргенов жолдас:

– Ал, балалар, енді бір шамалы уақыт тынығып, ат шалдырып алуға болады. Бәріңе он күн мұрсат! – деді.

Біразымыз Алматы төңірегіндегі демалыс үйінде, біразымыз өз отымыздың басында азын-аулақ тынығып, кәкір-шүкір үй тіршілігімен айналысып оңалып қалдық. Қанабек пен Күләштің, біз Құрекең екеуміздің семьямыз көбіне-көп бірге болатын. Түу баста театр берген екі бөлмелі жатаған үйдің бірінде олар, бірінде – біз тұрып, арамызды жалғыз кереге ғана бөліп, қалған уақытта бір дастарқанда ас ішіп, бүтін құртты бөліп жескен жалбыздай жайқатыла жүрген жандармыз. Бұл жолы да төртеуміздің жұбымызды жазбай Жүргенов демалыс үйіне жіберді. Екі-үш күн тырп етпей жаттық та қойдық. Әбден қалжыраппыз. Бірақ біздің үш ай бойғы күнді күнге, түнді түнге ұра дамыл таппаған, мезгілінде ұйықтамаған, уақытылы тамақ ішпеген жағдайлар мұнда керемет ескертілген: «салулы төсек, салқын үй» дегендей, жанға керектің бәрі бар. Қымыз, қазы-қарталарың самсап тұр. Тек Қанабек пен Құрманбектің әредік тамақ жібітер «жынды сулары» жоқ. Екеуінің де қабағы кіржиңкі.

Нарком аға болса, ол екеуін бақылаттырып қойған, өзі де тынбай, құдды баласын өпелектеген жандай, сәл қолы қалт етсе, шауып келеді:

– Ал, балалар, қалай демалып жатырсыңдар, ә? – деп, демалыс үйінің бастығын шақыртып алып, «бәрі жеткілікті ме?» – дейді.

– Әрине, әрине, – деп ол да қалбалақ қағады.

Бұл Қанабектің жынына тиеді: «Жел теңселткен күнбағыстай, басыңды ие бергенше, жоқты неге айтпайсың?» – деп оны оңашада қысады.

– Ойбай-ау, режим, режим... – деп, ол әйтеуір сытылып шығады.

Күләш екеуміз сылқ-сылқ күлеміз де:

– Әй, қор болдыңдар-ау! – дейміз, ана екеуін мазақтап.

Құрманбек балаша еркелетіп:

– Өй, екі жынды қыз, ермек таппай бізді қажайың дедіндер ме! – десе, Қанабек шарт кетіп:

– Адамның сіркесі су көтермей тұрғанда, сендер де сар масаша ызындап, қоймадыңдар ғой, бар, өсектеріңді айтсаңдаршы одан да! – деп қастарынан қуады. Бізге де керегі сол, тау-тас өрмелеп, Медеу шатқалынан аса кете барамыз. Бұл жер көзіме отша басылады. Бала жастан төсінде ойнап, шалғынында аунап өскен құтты мекен, пірлі отымыз ғой...

Мен Күләшқа сыр толғаймын:

– Мына таудан бір бел ассаң, біздің жайлау – Көкайырық. Атам мені құла дөненге мінгізіп, жетегіне өзі алып шығатын. Өйткені тік қияға өрмелеп шығу, арық аттың жонындай жіңішке белдерден асу қияметтің қияметі. Әрі ассаң, тостағандай төңкерілген Жасыл көл. Жасыл көл адамның көзі болса, оны айнала жағалай, тау беткейлеріне өрмелей өскен қарағай, шырша, самырсындар – көздің кірпігі.

– Туу, Шара-ай, неткен бақытты едің! Қандай жерде туып-өскенсің, сондықтан ғой самырсынның балаң талындай сылаңдап сұлу боп ерекше жаратылғаның!...

– Ал сен, Күләтай, сондай әдемісің! Мінезің қандай биязы, нәзік!

Өстіп бір-бірімізді мақтасамыз.

– Күләтай, ән салшы, «Дүние-айды» мен үшін бір орындап берсең, – деп жанын қоймаймын. «Дүние-ай» – «Қыз Жібек» операсындағы ару Жібектің қоштасу зары, соңғы финал. Неге екенін, Күләш осыны айтса, мен жылаймын. «Өзің де жылайсың ба?» деп сұраймын. «Е, жылаймын!... Жарық дүниемен қоштасып жатқандай сезінем өзімді», – дейді. Сонда менің жаным түршігіп кететін. Екеуміз де жаспыз ғой. Өмірдің күнгейін ойлап, көлеңке жағын ойламайтындаймыз...

Асыл құрбым көп зарықтырмады, бастап кетті. Сыбызғының үліндей шымыр да есілген жібек арқандай жұмсақ нәзік үн төңіректі тербеп алып кетті.

Қарлығаштың қанаты кешкі тымықты тызылдата қалықтап тұрып алушы еді ғой, Күләштің даусы сол дерсің!

Айдын көлде қос аққу сыза жүзіп, махаббат жырын толғамаушы ма еді, Күләштің даусы сол дерсің!

Сыңсыған қамысты көлде, түн ауа бере құстар дүниесі шуылдап сазды оркестрге салып айналаны азан-қазан еткенде, ішінде бір құс саз сырнайдай бір әуезді құйқылжытпай ма, Күләш бейне сол!

* * *

Он шақты күннің ішінде-ақ құр аттай ойнақтап шыға келіппіз. Міне, «Москваға – онкүндікке» деп зулап та барамыз.

Есіме осыдан үш-төрт жыл бұрынғы бір оқиға түседі. Жолы түспеген Лондон сапарының әуре-сарсаңы. Оған осы ұзақ жол кінәлі, ол кезде поезың Москва мен Алматы арасында он күндей жүретін.

Иә, сөйтіп, Москвадан телеграмма келді: «Балерина Шара Жандарбекова Лондонға фестивалға баруға бекітілді, тез Москваға жеткізіндер...»

– Бүгін сабақ болмайды, Шара екеумізді нарком жолдас шақырып жатыр, – деді Александров.

Бардық. Жүргенов көздері отша жайнап отыр екен, неге қуанып отырғаны белгілі. Амандық, хал-жай сұрасқаннан соң неге шақыртқан себебін айтты.

– Біздің Шарамыз енді бүкіл әлемді шарықтайды, – деп көзінің астымен маған бір қарап қойды. – Лондон қаласында дүние жүзі халықтар билерінің фестивалі өтеді екен, бақытымызға орай, қазақ халқынан да бір өнерпаз қатысуға тиіс екенін біліп жүрегім жарылардай қуанып отырмын. Оған енді біздің Шара бармай ма, ә, Александр Артемьевич? – дегенде үні саңқ ете, тұғырда отырған қыран бүркіттей қомданып қойды. Александров та елен ете, ашандау өнінде қызыл арай пайда бола қап, қастарын кере нарком ағайға қарап қалыпты. Темкең менің сұп-сұр боп өнім

қашып қорқып кеткенімді көз қиығының ұшымен байқап отыр, сәл езу тарта жымың етті де:

– Олай болса, Артемьевич, сіз шұғыл түрде Шараға төрт би қоясыз, олар мыналар, – деп, «Балбырауын», «Келіншек», «Былқылдақ» және «Мерген» күйлерін атап, жазған қағазын Александровқа берді. – Осы билер бекітілді, екеуіне он бес күн уақыт берем, осы мерзім ішінде мына күйлер нотаға түсу керек, пианистер олар да ойнап жаттыға беру керек. Ал, ең негізгі, бишімізге керемет қазақ киімдерін тіккізуіміз керек, қазақтың да кім екенін білмейтін тәкаппар ағылшын жұрты небір асыл мен қамқаға оранған қазақ сұлуын көргесін таң қалып, естері аусын...

– Ағай, мен Лондонға бармаймын! Қорқамын... – деп жылап жібердім. Басқаны күтсе де, осыны күтпеген Темірбек Жүргенов аңырая Александровқа қарады. Ұстазым өңі сұстана, сұрғылт көздері шыныдай шақырая:

– Барасың! – деп зекіді. Одан сайын жылайын.

Екеуі өзара кеңеске көшті, мен бұрышта пысылдап отырмын.

– Бұл аса жауапты тапсырма, қадірлі Александр Артемьевич, ана төрт бидің төртеуі де нағыз профессионалдық дәрежеде болуы керек.

– Бәрі өте орынды, нарком жолдас, бірақ сіз мынаны да қаперіңізге іле кетіңіз, төрт бидің біреуі ғана бар, ол – «Былқылдақ». Қалғандарын жаңадан қою керек. Сіз жаңа әр бидің мазмұнын, характерін айтып өттіңіз. Қазірден-ақ қиялым шарықтап, құс болып ұшып барады. О, мерген биі... біздің Шара аңшы боп киінеді... ғажап!

«Би» десе, ішкен асымды жерге қоя салатын жазған басым ұстазым сызған болашақ би өрнегіне қалай елтіп кеткенімді білмеппін. Орнымнан ұшып тұрып, құшақтай алып:

– Александр Артемьевич, тезірек үйретіңізші! – деппін.

«То-то» дегендей, Артемьевич Жүргеновке қарап көзін қысты.

Екеуі де көңілденіп қалып еді, бірақ көңіл шырайын Александровтың өзі бұзды:

– Мына уақытыңыз тым тығыз, Темирбек Жүргенович, – деп әндете бастады ол. – Он бес күннің ішінде бір бидің өзін тиянақтап алсақ жетер еді...

– СССР Халық Комиссариатына телеграмма салынды, пәленбай уақытта пәленбай дейтін бишіміз барады деген, – деді Жүргенов.

Кабинет ішінде шыбынның ызыңы ғана естілетін тыныштық басты. Екі алыпқа кезек қарап, енді не болар екен дегендей тынысым дірілдеп отырмын.

– Өне бір художникпен келісіп костюмдер эскизін әзірлеңдер, біткесін маған көрсетіңіздер! Ал, іске сәт!

Александров басын иіп шығып кетті. Сонынан жүгіре мен де шықтым. Аяқтың тарпылы, әлде жүректің дүрсілі – әйтеуір әлдене миды ұрғылап жатқандай...

«Лондон деген қайдан шықты, картадан оқығаным болмаса, қай ата-бабам көріпті? Өне бір жылы Әміре Қашаубаев Парижге барғанын білеміз, мұздай киініп келгенін де көргеміз. Мен жалғыз өзім, қасымда Құрмаш та жоқ, қорықпаймын ба расымен... »

Күдігім осы. Үйге кеп Құрмашқа, апама айтып едім, әсіресе апамның зәресі ұшты. Баяғыда шалы кеткенде өстіп бір сүрініп жығылып еді... байғұс анам.

– Е, мен әйел алдым ба десем, биші алған екенмін ғой...

Құрманбектің бұл сөзі оқпен атқандай болды. Талықсып отырып қалыппын. Апам байғұс бәйектеп, «шай іш, күнім, күйзелме, а, Қызыр баба, өзің деме, қырық шілтен, өзің сақта карағымды...» деумен шоланға бір шығып, үйге бір кіреді.

«Айттым – бітті, кестім – үзілді!» дегендей Қүрекең кетті.

Екі оттың арасында қалғаным осы ғана ма еді? Нелер өтпеді бастан! Әрі ана, әрі жар, әрі әртіс болудың қиындығын да, қызығын да көріп келемін. Бірақ ең басты нәрсе – семья бүтіндігін сақтау. Ол мәрмәрдай мықты болса ғана бүтін де, аман да болмақ. «Тасты тамшы бұзады» деген сөз бар. Расымен, тырс-тырс тамған тамшы үздіксіз, толассыз тама берсе, небір асыл тасқа да сызат түсірмей ме? Сызат біздің семьяға да түсті ме дегенде түршігіп саламын.

Қиын күндерім енді басталды: таң атқаннан күн батқанға шейін репетиция. Уақыт кестесі қатан:

а. Сағат сегізден онға шейін классикалық би сабағы.

ә. Сағат оннан кешкі жетіге дейін билер үйрену.

б. Кешкі сағат сегізде – спектакль.

Ал осылардың арасында нота үйренуім, ағылшын тілінің сабағына қатысуым керек. Бұл екеуін де ұстазым Александров үйретеді.

– Александр Артемьевич, ағылшын тілін үйренбей-ақ қойсам қайтеді? Тіптен үлгере алатын емеспін.

– Үйренесің, – дейді Артемьевич.

– Неге? Бұл неге керек?

– Лондонға барғанда, тым құрыса, нан сұрап жерсің, – дейді де өзі қарқылдап күледі.

Мен ызаланамын. Амал қанша, бәріне төзесін.

Бір төзе алмағаным – диета сақта, яғни, тамақты тартынып жеу. Күндік талшығым – екі алма, аз ғана тоназыған ет, бір кесе сүт. Болған-біткені осы. Қайран иісін бұрқыратып, қаймақ қатып ішетін кою шай! Көзден балбұл ұштың-ау!

Бір күні станоктың қасында есім ауып құлап түсіппін. Білгендей-ақ, Құрманбек, өзінің репетициясын токтата салып, би сабағы өтіп жатқан класс есігін тоқпақтап:

– Әй, Александров, әйелімді аштан өлтіретін болдың, тым болса, бірер кесе шай ішкізсеңші! – дейді айқайлап.

Александров міз бақпады, сабағын жүргізе берді.

– Әй, ағайын, үйде бала бар ғой, соны неге ойламайсың? – Қүрекең жақсы сылтау таптым ба дегендей жөткірініп алды.

– Балаң жыласа – каша бер! Менің мазамды алмандар, кетіндер көзіме көрінбей! – деп Александров та қиғылықты салды.

... Арығаным сондай, Жүргеновтің өзі аяп кетті. «Карағым, жүдеп кетіпсіз ғой, еш-нәрсе емес, жассын. Бәрі орнына келер, тек шыдай біл. «Ән айтсаң да жаныңды қинап

айтасын» деген сөз бар, әрине, сені бидің жолында құрбандыққа шалайық деген емес бұл. Үйрене бергенің өзіңе жақсы. Ал Лондон секілді ірі шаһарға бару – екiнiң бiрiнiң қолынан келмейдi. Дүние жүзiнiң небiр жорға бишiлерiн көресiң, үйренесiң, түсiнiгiң, талғамың кеңейедi», – деп нарком аға басымнан сипады.

Ұлағатты кiсiнiң сөзi қанатыма қанат жалғады, қиялым шарқ ұрды. Тек шай iшпегенiм қинайды. Басым сынып ауырғанда, биден де, басқадан да безiп кеткiм келедi. Бiр күнi Құрмашқа жалындым:

- Құреке, өлтiрмесенiз, кабинетiңiзде маған бiр шай қайнаттырып қойсаңыз...
- Әй, әлгi Александровың... (жақсылап сыбап алды!)
- Ол сезбесiн, әйтпесе, тiптi Құрмаш, қиын... басым айналады.
- Е, бопты, шай түгiл, басқасын да сықап даярлап қояйын!
- Ойбай, ненi? – деппiн, арақты айтып тұр екен деп.
- Қорықпа, сен қорқатын зат емес, – деп Құрекең қарқылдап күлдi.

Ертесiне ымдап шақырады. Бардым. Дастарқанды жайнатып қойыпты: апам екеуiнiң тiрлiгi – жапырақтап туралған ет, қазы, қарта, сары майға шыланған жарма, нан, буы бұрқыраған шай... Көзiм жайнап салды! Бiрақ тартыншақтадым, ұстазымның еңбегi зая кетпесiн дегенiм болар, бiр-екi кесе кiлегей қатқан ыстық шай ұрттап, бiрер түйiр нан ғана жедiм. Соның өзiне-ақ әлденiп алдым.

Тал шыбықтай болып әбден-ақ таралдым, ұстазым разы: «Молодец!» деп қояды. Қатаң тәртiбiн тоқтатпайды, көз алдым қарауытып кешкiсiн кейде үйдi таппастай дәрежеге түсем. Құрекең ендi қатты ашуға басты: «Жүргеновке айтам! – дедi. – Егер сорпа-су iшiп, әлденiп алмаса, Шарадан айрыламыз, – дедi».

– Жоқ, болмайды! – дедi Александров қазақша.

– Болады, болдырамын! – дедi Құрманбек. – Мына түрiмен Лондон түгiлi, мына тұрған Әулие атана да жете алмайды.

– Жетедi, Лондонға да жетедi. Ал тәртiп қалпынша қалады. Өмiр бәрiн үйретедi, үйренбесең – күйретедi, – деп қазақша сайрап тұр Александров. Бәрiмiз таң-тамашамыз. Құрекеңнiң таң қалғаны сондай, ашуының тарқап кеткенiн аңғармай Александр Артемьевичтi құшақтай алып:

– Әй, сабазым, Александр! – дегенi.

«Өмiр үйретедi, үйренбесең – күйретедi» деген сөз мәтел боп кеткен-дi бұдан былай.

* * *

Москваға 1936 жылы 5-май күнi аттандық. Арнаулы поезд кәдуiлгi ұзатылған қыздай: жалаулатып, ұрандатып жан-жағына қызыл маталар ұсталған; iшi думан, әр вагонда шырқалған ән, күмбiрлеген күй, әзiл-қалжың, сыңғыр-сыңғыр күлкi. Қазақтың не бiр ығайы мен сығайы, еркесi мен бөртесi бар состав шыныменен тарих керуенi iспеттi, қазақ қазақ болғалы, iргелi ел болғалы мұндай сапар – тұңғыш сапар.

Әр станцияда жергілікті жердің басшылары, белгілі адамдары бастаған қауым жұрт қарсы алады, шын тілектестік айтып, абыроймен оралындар дейді.

«Абыройлы болсақ» дегенде, бізде жүрек жоқ, ұлттық намыс бар, намыс атаулының ең зоры, нағыз атасы бола ма, бар ойлайтынымыз осы. Қарақан бастың тірлігі мен күйбеңін жиып қойдық. Біздің алдымызда ғана болып өткен Украина әдебиеті мен өнерінің онкүндігі зор табысқа жеткенін білеміз, радиодан күн сайын программасын тыңдап отырдық. Бұлардан кейін біздікі қалай өтеді екен деп толқимыз. Жолай жапырыла, қоғадай иіле қарсы алып, шығарып салып жатқан республика жұртшылығының ізгі аманатын арқалап барамыз.

«Бір биеден ала да, құла да туады» демекші, онкүндікке кетіп бара жатқандардың ішінде алуан түрлісі болатын. Ішімдікке үйірлер, содыр-сотанақтары болмай қалған жоқ. Бірақ босқа обалы кәне, сондайлардың біреуі сыр білдірмеді. Өте тәртіпті, жинақы, шашау шыққан бірде біреуі болған жоқ.

Әулиеата (Жамбыл) станциясында Құлымбетов жолдастың өзі күтіп қарсы алып, облыс еңбеккерлері атынан абырой тілеп: «Сәтті сапар, қарақтарым», – деді.

Біздің әрбір кездесулеріміз республика газеттерінің күнделік беттерінде жазылып жатты. Ал Мәскеуде қазақ әдебиеті мен өнерінің өкілдерін Қазан вокзалында қарсы алған сәттен бастап-ақ орталық баспасөз беттері көздерінен таса еткен жоқ.

Қазан вокзалына 10-май күні келіп түстік. Қарсы алушы москвалықтардың құшағына сүнгідік те кеттік: құшақ-құшақ гүл, қуаныш лебіздер бас айналдырды. Оркестр гүмпілдетіп сазды музыканы құйқылжытады. Поездан түскен бойда сырт-сырт суретке түсіре бастады. Міне, мына сурет... көрген сайын толқып кетем. Ентелеп келіп тоқтай қалған бәріміз: тоқсандағы Жәкең, Жамбыл, мен, Күләш, Жұбанов, Қалибек. 1936 жылдың май айында «Социалды Қазақстан» газетінің бірінші бетіне басылып шыққан сурет. Астына текст жазылған, онда: «Қазақ көркем өнершілерінің Мәскеуге келіп түскен беті. Суреттегі: Жамбыл, Шара, Күләш, Жұбанов, Қалибек, тағы басқалар» деп жазылған.

Тірі сурет, бәрі-бәрі бүгінгідей... содан бері қырық алты жыл өтсе де, көнермес тарих куәсі.

Ал мына бір сурет те Қазан вокзалының басында түсірілген. Қарақұрым ел, үлкен мінбе, мінбеде мен, Жәкең, Күләш, құшағымызда гүл. Күләштің басында ақ берет (менде де бар-тын, бірақ мен кимегем. Жалпы Күләш екеуіміз бірдей киінуге тырысатынбыз), екеуіміздің де үстімізде күздік шұға пальто; Жәкең басында сусар бөрік, масаты шапан, бойын тіп-тік ұстап, бозбала жігіттердей-ақ тұр, жарықтық.

Бұл сурет орталық газеттердің бірінде басылды, текстіде: «10-майда Москваға келіп түскен қазақ өнерінің кайраткерлеріне арналып үлкен кездесу болды. Суретте: Қазан вокзалының перронындағы митинг. Солдан оңға қарай: республикаға еңбегі сіңген артистка Жандарбекова, Халық ақыны Жамбыл, республикаға еңбегі сіңген артистка Байсейітова, СССР Халық комиссарлар советі жанындағы өнер жөніндегі Комитет пред-

седателінің орынбасары Боярский жолдас және басқалар», – делінген. «Тасқа түскен таңбадай» деуші еді ғой мұндай нәрселерді. Ешбір уақыт қатпары өшіре алмайтын жайттарды айтар болар. Бұл онкүндік беттері тоқсандағы Жамбылдан төрттегі Болатымызға шейін (ол да барған, онкүндіктің ең жас мүшесі деп газеттерге жазып, суретін басқан) өшпес, ұмытылмас ең бақытты кезең болып қалғаны да, әрқайсымыздың өмірбаянымызда алтын әріппен жазылғаны да аян.

Бізді совет өнерінің ірі қайраткерлері қарсы алды, ішінде Демьян Бедный, Валерия Барсова, Ольга Книппер-Чехова, Ляля Черная, тағы басқалары бар. Күләшқа Барсова гүл берді, маған – Книппер-Чехова, Жамбылға – Демьян Бедный, Елубайға – Ляля Черная, міне, сөйтіп бәріміз гүл құшақтап, достардың ақ пейілін көріп мәртебеміз көтеріліп қалды. Одан соң митинг болды, кәдімгі салтанатты мерекелік митинг. Боярский қазақ делегациясының қызыл астанаға жауапты да үлкен сапармен, өнер сапарымен келгенін айтып, құттықтап, зор табыс тіледі. Жауап сөзді қысқаша Күләш айтты.

«Москва» қонақ үйіне алып келді.

Күн тәртібі өте қатал болды. Қыдырыс, кердеңдеп жүріс, орынсыз ішіп-жеу секілді селкеу іс-әрекеттің бәріне тыйым салынды. Тамақтың өзін номерімізге әкеліп береді, бәрімізді балаша мәпелейді. Темкеңнен кейін қорқатын бір адамымыз бар, ол – бухгалтер Сахаров. Бірдеңе ұрттап қоймасын деп басты рөлдегі актерлердің қасынан кетпейді, әсіресе, қыдырып Қанабек пен Құрманбектің қасынан табылып тұрғаны әмәнда. Ақшаға тола портфелін қолтығына қысып-ап шауып жүреді, не болып, не қойып жатқанын дереу Жүргеновке дың дегізеді. Ақша керек бола қойды ма, соған, Сахаровқа жүгінеміз; бір портфель ақшаны сол үшін арқалап жүргендей-ақ ол рұқсат қағаз болды ма, бере қояды. Тек алғаныңа қол қой, бітті.

Май айы болса да, Москва суық, кара суықтың ызғары әбден ығыр етті, әсіресе, әншілерге қиын-ақ. Тамақтарын орап, қымтанып-шымқанып жүргендері. Тағы да күні-түні әзірлік. Үлкен театрдың филиалы бар екен, сонда өткіземіз. Алматыдағыдан еш айырмасы жоқ. Өнер қайраткерлері, мәдениет басшылары, фотогазет тілшілері күн құрғатпайды. Орталық баспасөз беттерінде біздің әзірлігіміз жайлы, репертуарымыз жайлы жазылып жатады. Төменде бірер мақалалардан үзінді келтіреміз:

Қазақ көркемөнерінің – ұлы мәдениетінің тойы

«Мәскеу. ТАСС тілшісімен әңгімелескенінде Қазақстан Халық комиссарлары советінің қасындағы көркемөнер басқармасының бастығы Жүргенов жолдас былай деді:

– Қызыл астанамыз бізді аса үлкен қуанышпен қарсы алды. Мұны біздің коллективіміз Мәскеуге келіп түскен жерінде, вокзалдың басында-ақ көрді. Пролетариаттың ұлы астанасындағы көркемөнер қайраткерлері бізге шын көңіл бөлді, бізге шын жақсы көзбен қарады.

Екі ойынымыздың соңғы репетициялары зор қуаныш, туысқандық достық үстінде өтті. Бұл ойындарымыздың репетицияларында СССР Халық комиссарлары советінің қасындағы көркемөнер комитетінің председателі Керженцев жолдас, оның орынбасары Боярский жолдас, театр майданының аса көрнекті қайраткерлері В. И. Немирович-Данченко, профессор Асафьев, т. б. жолдастар болды.

Соңғы репетицияда әртістеріміз, музыканттарымыз үлкен мақтау алды. Мәскеудің театр, музыка, әдебиет әлемінің адамдарына біздің музыкамыз, әртістеріміздің ойыны, декорацияларымыз, киімдеріміз қатты ұнады». «Социалды Қазақстан» газетінің 21 майдағы санынан).

Ал «Известия» (17-май. 1936-жыл, № 114) былай деп жазды:

«Москвада өтетін қазақ өнері онкүндігінің программасына ең үздік өнер мен әдебиет туындыларын, өнерпаздар коллективтерінің әні мен биі, бейнелеу өнері енген. Қазақ мемлекеттік музыка театры өзінің екі жақсы постановкасын көрсетеді. «Қыз Жібек» жайлы жазғамыз («Известия» № 112-ні қараңыз). Майлиннің «Жалбыр» пьесасы революция алдындағы қазақтардың көтерілісі жайлы толғайды.

Үлкен театр сахнасында қазақ өнерінің барлық жанрының басын қосқан құрама концерт болады. Оны КазЦИК атындағы ұлт аспаптар оркестрі ашады...

Ақын-жыраулар халық эпосы қазынасынан үзінділер айтады, төкпе ақындар табанда шығарған өлеңдерін оқиды.

Сол секілді көпшілік және жеке би номерлері бар.

Концерттің екінші бөлімі театрланған ұлт ойындарына ұласады. Бұл ойындарда қазақ халқының ұлттық мұрасы боп саналатын күрес, бәйге, айтыс, пантомималық билер, қуыршақ ойындары, тұрмыс-салт көріністері, аңшылық кәсіп түрлері бейнеленеді».

«Известия» газетінің осы номерінде Сәкен Сейфуллиннің «Адам» деген өлеңі мен Темірбек Жүргеновтің «Жерұйық» атты мақаласы жарияланды.

Ал «Советское искусство» газетінің бірінші беті, ішкі екі беті – түгелдей қазақ онкүндігіне арналынып, ірі өнер қайраткерлеріне сөз берілген және «Жалбыр» мен «Қыз Жібек» операларына жан-жақты талдау жасалған. Әсіресе, «Қыз Жібекке» жазылған мақала авторы С. Коревтің аса білімді, терең талдауы бүгінгі оқушыға да әсерлі болар деген оймен әдейілеп әр жерінен үзінді келтіріп кетуді жөн көрдік.

«...Спектакльдегі ең ірі құнды нәрсе – оның бастан-аяқ халық музыкасымен көмкерілуі. Москва тындаушылары қазақ музыкасын біле де бермеуі мүмкін. Затаевичтің құрастыруымен «Музгизден» шыққан қазақтың халық әндерінің жинағы санаулы мамандарға ғана таныс. «Грампласттрест» шығарған қазақ музыкасының күйтабағы болымсыз тиражбен тараған. Сөйте тұра, «Қыз Жібек» спектаклі москвалықтарды ерекше қызықтырды.

«Қыз Жібектің» музыкасы бірінші тактсынан соңғысына шейін сұмдық сүйкімді. Мәселен, «Гэкку» әні тындаушыларының есін алды: әшекей-баяусыз қоңырқай ғана ән болғанымен, оның әуендік суреттемесі қаншалық мәнді, мағыналы... қандай әсерлі! Немесе халық әнінің негізінде құрылған маршты қараңыз, әлде бір дауысты унисон

әдісімен орындалатын хорды алсаңыз-дағы, полифониясыз-ақ әуендік сазға мол екендігін аңғарасыз.

Осы орайда жас композитор Брусиловскийдің еңбегін айрықша бағалаған жөн, өйткені ол барынша еуропалық музыка техникасына сүйенгенмен, халықтық музыканың бар ерекшелік бояуларын, бедерін әдемі сақтай алған... кемшіліктері де жоқ емес, мәселен, кейде үрлеме аспаптардың дауыс үнділігін тым қоюлатып жібереді, ал кей жағдайда романс стилімен әуестенетіндігі байқалады. Әрине, бұлар сондайлық дабырайған кемшіліктер емес, үлкен, құнды еңбектің бағасын түсіріп те тұрған жоқ.

Драматург Мүсірепов пен композитор Брусиловский қазақ халық творчествосының негізінде керемет музыкалы-сахналық туынды жасаған... көрушіні декорациялық көркемделінуі, костюмдері, көпшілік сахналарымен билері қандайлық таңқалдырғанмен, ең алдымен басты орындаушылар туралы айтпасақ болмайды», – дей келіп, Күләш, Қанабек, Құрманбек жасаған образдарға үлкен баға береді мақала авторы.

«Шара Жандарбекова» деген мақалада: «... Жандарбекованың би қимылдарында үлкен үндестік бар: тек аяқтары билемей, бар денесімен билеп сахнада қалқып жүргендей. Бишінің қолдары әдеттегі қатып қалған «классикалық» мәнерден бөлекше өрнек сызады. Бұралған нәзік саусақтары, құс қанатынша жазып жіберетін алақаны – бәрі-бәрі биші көңіл күйінің нәзік пернесін басып, сахнадағы би бейнесін мүсіндей түседі. Жандарбекова айрықша сезімтал, тұла бойы тұнған музыка, кей-кейде естіп жүрген музыкалық аспаптың тембрі, дірілі бар сияқты оның биінде, яғни, музыкалық образды би бейнесінде көресің – бұл ғажап!» дей келіп, автор қазақ билерінің қимылға, пластикаға бай екенін, оның түп негізі табиғат көріністері мен еңбек процестері екенін айта келіп: «...Бірақ бұлар жалаң, жабайы қимылдар немесе нобайын со қалпында қайталай салу емес, бұлар тіпті пантомима емес, нағыз би, өнер туындысы», – дейді. Сонымен қатар, мақала авторы В. Потапов Москваға отты билерімен грузиндер, аяқты қойып тізесімен жорғалайтын украиндер, енді міне, шығыс саздарындай сырлы бояуға, үндестікке толы қазақтар қазақ биімен келіп-кетіп жатыр. Бірақ бір өкініштісі – «...осы өнерпаздар өнері біздің балет театрлары мен эстрадамызға еш әсер етпегендей. Би шеберлері ұлттық би қорының мүмкіндіктерін ескермейді, ескі балет формаларын түрлендіру жағын ойластырмайды. Консерватизм мен балеттегі ескі канондық формаларға жүгінуді қоймай келеді; оның орнына халық өнері жетістіктерін орынды пайдалана білсе ғой, балет өнерінің бейнелеу мүмкіндіктері молайып, түрлік, формалық қасиеттері артар еді», – дегенді айтады.

«Өзара өнер алмасудың жақсы мысалын қазақтардың өздері-ақ көрсетіп отыр, кәдімгі «еуропалық» оркестр аспаптарынан тамылжытып халық күйлері мен әуендерін төккенде, олар өз ерекшеліктерімізді жойып аламыз ғой деп жүрексіз-беген. Олар біздің елімізде мәдениет пен халықтық ерекшелік дейтін түсініктің бір-біріне кереғар келмейтінін түсінген, сол секілді халықтық өнер мен «жетілдірілген» профессионал өнердің байланысы тек қана өзара алмасу жолы арқылы ғана іске асатынын аңғарған».

Міне, көріп тұрсыздар, сол кездің өзінде-ақ ұлттық өнерге жабайы, кездейсоқ нәрсе деп қарамай, үлкен мән бере, барыңды бардай бағалап құрметпен қараған. Мұны біз онкүндік өту барысында өте-мөте сезіндік.

Әр жерінен үзінді келтіріп отырған «Советское искусство» газетінің сол номерінде жиырмасыншы ғасырдың Гомері – Жамбыл турасында да көлемді кең мақала бар. Бір қызық нәрсе – газеттің екінші бетінің айдарында түгелдей латын әрпімен (сол уақыттың қолданылған әрпі) ірі қып теріліп: «Қазақ халқының көркемөнер шеберлеріне жалынды сәлем!» деп жарқыратып жазған. Үшінші бетте бұл орысша жазылған.

* * *

Онкүндікті 17-май күні «Қыз Жібекпен» апштық. Күні бұрын құлақтанғандықтан ба, өйткені газеттер әзірлік үстінен-ақ репортаж жазып хабарлап жатқанын айтқанбыз, халық залға сыймай кетті. Шымылдық ашылғаннан-ақ қол шапалақтап қоя берді. Бұл күні ойынға үкімет басшылары келген жоқ, бірақ өнер мен әдебиеттің атақты-атақты дегендерінің біразы болыпты.

Бастадық! «Қыз Жібектің» сазды увертюрасы ойналып жатыр. Жүректі шым-шым еткізе терен ғасырлар қойнауына алып жүре беретін осы увертюра үшін-ақ мен Брусиловский рухына бас ием.

Спектакль басталмас бұрын Исаев пен Жүргенов қайта-қайта келіп, әрқайсымызды демеп, рух беріп: «ал, балалар, мықты болыңдар!» деп кетеді. Сөйткенмен өздерінде өн жоқ, боп-боз. Темкеннің қап-қара қою шашы одан сайын үрпіп кеткен. Бәрімізде зәре жоқ, дір-дір етеміз.

Әйтеуір басы жақсы басталды. Күләш «Гәккуін» әдемі-ақ айтты, кобалжуын білдірген жоқ, нағыз актриса ғой!

Қанабек те Төлегеннің рөлінде қасын керіп келісті бозбала боп шықты, бірақ әдеттегі дауыс «тонын» жоғарырақ бастап барып түзеп әкетті. Енді мен «Былқылдаққа» жеке билеп шығуым керек. Сахнада тігулі тұрған Жібектің ақ үйінің алдында дайындалып тұрмын. Құрекең жүгіріп келіп: «Ал, Шара, әзір бол, қазір сенің «кіріс» музыкан ойналады», – деді. Сол-ақ екен, дірілдеп салғаным. Екі аяқ селкілдеп, өн бойым зікір салған бақсыдай қалпылдап қоя бердім. Адамның өзін-өзі игере алмауы қорлық екен. «Кіріс» музыканың басталғанын естіп тұрмын, орта шені...

– Әй, Шара, шықпаймысың! – деп Құрекең санқ етті. Өзі Бекежан боп киініп, гримденіп алған, қолында дырау қамшы. Секунд өтпей сол қамшының арқамнан сарт етерін білсемші жазған басым.

– Шәкітай-ау, неғып тұрсың?...

– Құреке, қорқып тұрмын...

– Шығасың ба деймін...

– Құреке, – дей бергенім сол еді, Құрманбек мені итеріп жіберді. Сахнаға қалай ыршып шыққанымды да білмеймін, іле сылқылдаған сазды күй ырғағымен билеп кеттім.

Зал күңіреніп кетті. «Бис» деп айқай салды. У-шу. Алматыда халық ұнаған әндерін қайыра айтқызып, операның ортасында жер тепкілеп отырып алатын. Ал мұнда мәдениетті қауым жүріп жатқан спектакльді үзіп тастап ұнап қалған дүниесін қайталататынын білмейтінмін. Және менен кейін Жібек пен Төлегеннің дуэті айтылатын. Оркестр сол араны ойнап жатыр, бірақ шапалақ үнінен музыка естілуден қалды. Әншілер не істерін білмей дағдарды.

Бұл концерт емес, биді спектакльде қайталамайды. Рөл атқарушыларға қиын, образдан шығып кетуі ықтимал, әсіресе, музыкалы спектакльдерде. Қайта-қайта сахнаға шығып бас ием, тағзым етем. Болмайды. Оркестр ақыры тоқтады. Төлеген мен Жібек төрде отыр.

Күрекен «биінді қайта биле» деп, дирижерге белгі берді. Қайта биледім. Тәттімбеттің «Былқылдағы» жастық пен махаббат ақ құсындай желбіреп астана сахнасында қайта қалықтады.

Спектакль аяқтала бере Исаев пен Жүргенов ендіге басып келді. Жүздері бал-бұл жайнайды, қайсымызды құшақтап, қайсымызды сүйерін білмейді, естері шығып кеткен. Арқамыздан қағып:

– Жарайсыңдар! Азаматсыңдар! Халық сенімін ақтадыңдар, – дейді.

Бізге осыдан артық алғыстың керегі де жоқ еді, қуаныштан жүрек жарыла жаздайды. Залдағы жұрт овацияға шақырғанда, көбіміз қуаныштан жылап тұрмыз. Жүргенов пен Исаев – ортамызда, «браволаған» қошаметтер сол екі арысқа айрықша айтылғандай...

Ертесінде, «Правда» газетінде «...қазақ бишісі Шара Жандарбекова сахнаға нажағайдай жарк етіп шыға келді», – деп жазып, Күләш, Құрманбек турасында, өзге артистер ойыны жайында толымды мақтау пікірлер жарияланды.

Аяулы «Қыз Жібегімізді» астаналықтарға үш рет қойдық, үшеуінде де үш түрлі қызық жағдайлар болды. Кезінде аңыз болып кеткен, бүгінгі күнге шейін ауыздан-ауызға түрліше құбылып жеткен оқиғалар айтыла-айтыла жауыр да болған шығар-ау. Әйтсе де...

Халқымызда мақал бар: «Көп жүрген жолдастан айрылар, көп жасаған құрдастан айрылар» деген. Біздің де арамыз сиреп барады, кешегі жыртылып-айрылысқан достар, көз көрген жора-жолдастар жоқ бүгінде. Құлазисың, жаның жүдейді. Осындай кезде өткен думанды шақтың бірер елесін көңіл айнасына салып қайта қарасаң... жаның жадырап шығады. Кейбіріне ішек-сілен қата күлесің.

Бәрі де жарықтық Күрекеңе байланысты. «Жақсы адамның артынан сөз ереді, жаман адамның артынан шөп ереді» деген де текке айтылмаса керек.

Сол күлдіргі үш оқиғаның біріншісі «Қыз Жібектің» алғашқы қойылымында, маған байланысты болды, яғни үрейленіп сахнаға шықпай тұрғанда, Күрекеннің мені тізесімен итеріп жіберіп сахнаға қуып шыққаны. Екінші қызық оқиға (жүре-бара қызыққа айналып маңызын еш жоймай келген) спектакль екінші қойылғанда, 19-май күні кеште болды.

Бұл күнге партия және үкімет басшылары келіп «Қыз Жібекті» көретін болды. 1936-жылдың 21-май күнгі номерінде «Социалды Қазақстан» былай деп жазды:

«Москвада ойын көрсетіп жатқан Қазақ мемлекет музыка театры майдың 19-күні «Қыз Жібекті» екінші рет қойды. Қазақ музыка театрының ойыны болып жатқан Үлкен театр филиалы халыққа лық толды. Көрушілер ойынды өте жақсы қарсы алды. Шымылдық ашылып, бірінші пердеде қазақтың ерте кездегі шалқыған бай, құлпырған әсем киіз үйінің тамаша суреті алға тартылып, неше түрлі сәнді киінген қыздардың қосылып салған әндерінен соң ойын көрушілер ұзақ қол шапалақтады. Ойын уақытында жұрт қайта-қайта қол шапалақтап отырды. Әрбір пердеден соң жұрт тамаша жақсы ойын көрсеткен театрдың айта қалғандай үздік коллективіне овация жасап, құрмет етті. Жұртты өте-мөте сүйсіндіргендер, басты рөлдерді ойнаушылар – Қазақ Республикасына еңбегі сіңген артистка Күләш Байсейітова, артистерден Қанабек Байсейітов, Құрманбек Жандарбеков, Манарбек Ержанов, Үрия Тұрдықұлова, биші Шара Жандарбекова және басқалар болды».

Осының алдында «Жалбырды» қойып, о дағы көпшілік көңілінен шығып, Үлкен театр филиалының сахнасында өзімізді еркін ұстап дағдыланып қалсақ та, «Қыз Жібекке» үкімет басшылары қатынасады деген сөз де айтылып жүрді.

«Шешінген судан тайынбас» деп спектакльге кірісе бердік. «Зал жаққа қарамандар» десе де, шымылдықтан сығалап ложаға көз жіберген батылдарымыз да болды. Күләш әдетінше әсем сызылтып ариясын айтты, Қанабек те бұ жолы «тонын» дұрыс алды. «Былқылдақтың» кіріспесі басталғанша, дәт қылмай, тұлпарша тықыршып мен тұрмын. Әйтеуір биледім-ау. Дұрыс шыққан сияқты.

«Ер арманы Жібек,
Тұғырында түлеп,
Тосуменен жүдеп
Отырмысың, тотым? –

деп Бекежан шықты жолбарысша атылып. Әлекедей жаланып тұрған шағы Құрманбектің! Жап-жас, өткір, сұлу. Көздері жалт-жұлт етеді. Үні де әсем.

Бірақ... иә осы жолы бір кәдік болды. Атақты ариясы – «Сармойын» әнінің негізінде жазылған:

Айттым ғой ерегіс бір іс істетті,
Түбіне Төлегеннің намыс жетті.
Атыста – жекпе-жекте, айдалада
Төлеген қайтпайтұғын а-хоу, сапар шекті, – ай-ай, –

деп еркін көтеретін дауысы қожырағандай болды. Қорқып кеттік. Ес жиып та үлгермедік, Құрекең «а-хоудын» орнына «ха-ха!» деп қарқылдап күлмесін де. Оркестр тоқтап қала жаздады, тоқтамады. Өйткені Құрмаш музыка ырғағына еш нұқсан келтірмей дәлме-дәл айтты. Екінші шумақта тағы күлді, бар күшін сап еркін көтергенде ол күлкі тіптен өлген жауын табалап тұрған нағыз қанішердің кескінін беріп, тындаушыны тіксіні-

дірді. Сүйсініп тұрсақ та, «бұл неге өйтті екен?» деумен дал болдық. Бәрі дұрыс, ешкім ештеңе аңғармағандай.

Кейіннен Құрмаштың өзі айтады: «Мәскеу театрының сахнасы техникалық жағынан бізден көш ілгері екен: декорация тез жиналып, тез құрылады. Бұрын ептеп демалып алушы едім, бұнда үлгере алмадым, оның үстіне алдындағы Базарбай сарайындағы көріністе «Жамбы атыс» биінен алқынып қалған басым...»

Құрманбек Жандарбеков «сегіз қырлы, бір сырлы» дейтіндей нағыз өнер тарланы еді. Хан сарайында қарақшы жігіттерімен қосыла өзі де садақ атып билей кететін, сабаз!

Жүргенов келді түтігіп. Келе Құрманбекке: «Рөлді бүлдірдің, арақ ішіп құрып қалғансың ғой. Жоғал көзіме көрінбей!» деп айқайлағанда, қара жерге қазықтай қағылды. Әйткенмен сыр бермедік, спектакльді аяқтау керек болды. Оның қалай жүргені, жұрттың қалай қарсы алғаны, партия мен үкімет басшыларының риза болғаны – түгелдей газеттерде ертесіне-ақ жазылды ғой. Сол мақаланың бірін әдейі жоғарыда келтірдік емес пе? Тарихи шежіре деген осы!

Құрманбектің кешегі ойыны туралы айтылған пікірлер біз күтпеген жай еді. Біз түгіл, Жүргеновтің өзі таң қалыпты. «Правдада» барша артистер ойынына талдау жасалынып, қатты мақталынып, ал актер Жандарбеков күлкісі «Бекежандай дала тағысының психологиясын аша түсуге кілт болды» деп жазыпты.

Москвада шығатын орталық басылымдарды күнде, ертеңгісін номерімізге әкеп тұратын. Құрекең екеуміз таласа-тармаса оқып жатырмыз. Өзі туралы айтылған тұста: «Уа, пірім, әрдайым өстіп деме!» – деп саң етті Құрмаш. Сөйтті де:

– Апыр-ай, «қысылғанда жол таптым ба, әлде жау таптым ба?» деумен түнімен дөңбекшіп, көз ілмей шықтым. Сен оны сезбедің, Шара. Жастыққа басың тисе, қор ете ұйықтап кететін жазған басың байынның нелер ойға кетіп, нелер қиялдарға шомғанын қайдан сезе қояйын деп едің, – деп біртүрлі мұңайды. Ойламаған жерден жазықты боп қалып мен де қысылдым. Рас, түнде қатты ұйықтап қалыппын.

– Шаршап қалыппын, Құрмаш, кешегі көргендеріміз бен сезгендеріміз аз күшке түспеді, әсіресе, сіз...

– Иә, мен бәрін бүлдірген! Бүлдірген де, күлдірген де...

Ол тас-талқаны шыға шығып кетті, сірә, қарсы бөлмедегі Қанабектерге кетсе керек.

Ерлі-зайыпты жұбайлардың арасында осындай ойпаң-тойпаң нәрселер болып тұрады. Көбіне әйелдер жағы, біз кінәлі боп қалатын тұстар аз емес. Мұндайда әйел жазғандардың жалғыз-ақ құралы – үндемеу, қарсы келмеу. «Ашулы адамның алдына келме» деген бар емес пе? Шешем Тыныбала басында менің Құрманбекке шығуыма қарсы болғанымен, кейіннен оның адамгершілік, азаматтық істеріне тәнті болғаны сондай, күйеу баласына шаң жуытпай, тек соның сөзін сөйлейтін болды. Екі сөзінің бірінде:

– Еркекпен жағаласып әйел оңбас, бәрібір барар жерің Балқан тау – сен сүрінесің. Мен тірі тұрғанда Құрмаштың бетіне қарсы келмейсің! – деп шегелеп отыратын.

Құрекеннің бетіне қарсы келейін деп әсте ойламайтынмын, ғұмыр бойы «сіз» деп өттім емес пе...

«Жақсы адамның ашуы жібек орамал кепкенше, жаман адамның ашуы абыройы кеткенше» дегендей, біздің Болаттың папасы қазір ашуланса, қазір жадырап шығатын кісі, сондықтан оның екі айналмай-ақ «әу, Шәкітай» деп отыратынын білемін. Жаңа әзірде ғана бұрқан-талқан кеткен кісінің қазір-ақ күндей күлімдеп кірерін сеземін де, қаперіме ешбір мұң алмастан ұйқыдан тұрған Болатжанды жуындырып, киіндіріп енді тамақтануға әзірленіп жатқанымызда:

– Оу, біздің Бөкентай тұрған екен ғой! – деп кірген бетте баласын құшып, сүйіп-сүйіп алды да:

– Қазір бір қызық жасайық! – деді.

– О не қызық?

– Шұрқ етпе! Болатты Темкеңе жіберейік, о кісінің мұны жақсы көретінін білеміз ғой. Жүр, Ботам, атаға барамыз, – деді де Болатты жетелей жөнелді. «Атаға» десе Болатта да жан жоқ, Жүргеновті солай атайтын, арсалаңдап алдына барса, о кісі де шырқ иіріліп қалатын. Өздерінде бала жоқ, оның үстіне біздің Болат зерек өсті де, тілін қызықтап сөйлете беретін.

Бір кезде қойны-қонышы будырап ақшаға толып Болат, оның соңынан қарқылдай күліп Құрекең келеді. Есім шығып:

– Әй, бұлардың не? Мұнша ақшаны кім берген сендерге? – деппін.

Сөйтсе, оқиға былай болған екен.

Әкелі-балалы екеу Жүргеновтің бөлмесін қағады. Ашса – Болат тұр (папасы жасырынып қалады).

– Ой, көкем, неғып тұрсың? – деп Темкең төрт жасар балаға еңкейіп бетінен сүймек болады. «Ата» деп Болат та шап ете мойнына асылады. Темкеңде жан қалмайды:

– Ал, Дәмеш, Болатжан келіпті, қане, завтракқа заказ бер!

– Папам далада тұр...

– Әй, о неғып сыртта тұр, кірмей ме?

– Ол сенен қорқады...

– Қорыққаны несі-ей? Әй, Құрмаш, кір жасырынбай! – деп қарқылдай күлген Темкең есік жақтауында тұрған Құрманбекті ішке қолқалайды. – Әй, Құрмаш, сен газетті оқыдың ба? Қалай мақтаған! Біз профан екеміз, өнерді түсіну жағынан. Саған текке ұрсыппын... кешір. Дәмеш-ау, коньягің бар ма, әкелші, әншінің дауысын ептеп жібітіп қоймаса болмас...

Мығым денесін допша лактыра қағылез ұстайтын нарком өстіп Құрекең алдында қаңғалақ қағады. Құрекең өз есебі өзінде, бәлсіне түсіп:

– Жоқ, Темке, біз Болат екеуміз Алматыға қайтамыз. Өзің емес пе көзіме көрінбе деген... Жоқ, оны қойшы, мына Болат балаңа қиын болды, күн ұзаққа номерге бекітіп кетеміз, жалғыз өзі, әлденеге ұшырап қала ма деп Шара екеумізде зәре жоқ. Нәнке керек еді бұ балаға қарайтын, – деп зарлай бастайды. Сөйтсе Болат та:

– Ата, няня жок... – дейді.

Темірбек көздері жыпылықтап сасып қалады. «Әй, Сахаров!» – дейді. Осы жарлығын күтіп отырғандай-ақ, көрші бөлмеден портфелін қонжытып сүйретіле Сахаров та жетеді. Дереу үш жүз сомды шытырлатып санатып, Құрманбектің қолын қойдырып бергіздіреді де:

– Иә, онкүндік өткенше, Болатжанға нәнке жалдайсың, – дейді.

Біздің семьямыз аяқ астынан ақшаға қарқ болды да қалды. Үш жүз сом деген ол кезде біраз пұл. Құрекеннің сондағы айтатыны ғой:

– Әй, Шара, алдымен ауылдағы балаларға бәтінке, Хадишаға да туфли алайық. Апама ақ шәйден жаулық...

Со жолы шынымен 22 пар аяқ киім алдырды. «Балалар» дейтіні – менің інілерім мен сіңлілерім, ал Хадишасы – Хадиша Жиенқұлова, тетелес сіңлім, Шәкен Аймановтың әйелі.

«Қыз Жібектің» үшінші қойылымында күтпеген және бір оқиға болған еді. Көп қызы бар, және қыздардың бәрі тентек бір шал әбден болдырғанда айтқан екен дейді: «Үйдегі қызым бұдан өткен сорақы», – деп. Сол құсап, бұнысы бұрынғысынан да өрескелдеу.

Ұмытпасам, майдың 21 болар. Соңғы спектакль. Сақадай саймыз, ысылып алғамыз. Бірінші акт өте жақсы өтті. Екінші акт. Хан сарайындағы қыз-қырқындар әні, биі. Төлегеннің ұзақ сапарға аттануына байланысты той. Қарлығаштың осы тұстағы «Еділ бойы» әнінің нақышымен айтатын көкесімен қоштасар ариясы-ай! Адамның жан-жүйесін босатып жібереді ғой. Осы арада мен «Шашу» биін билеуім керек. Екі жағымда екі жігіт, алтын табаққа қойдың басын салып алып шығамыз. Кәдімгі үйітілген құйқалы бас. Жүргеновтің істетіп жүргені. Сахнадағы хан сарайы да көз алдаушы бутафория емес, уық, шаңырақтары, дөдеге, басқұрлары – бәрі рас. Ақ туырлыққа шейін қойдың күзем жүнінен басылған. Бұл декорациялар турасында Москва газеттерінің бетінде мақтау сөздер аз айтылмады. Реті келсе, үзінділер келтіреміз де.

Билеп жүрміз. Құйқылжыған күй, құлпырған би. Бір кезде үшеулеп билеп жүрген жігіттің бірінің атлас шалбары сыпырылып барады. Көзім әлгіде, бақшиып тұрыппын да қалыппын. Бүкіл сахна, музыканттар тоқтап тұрып қалды. Дирижеріміз Кузьмич күлкіден құлап түсті. Сахнаның о жақ, бұ жағынан сығалап қарап жүретін администратор жігітіміз талып түсті. Не күлерімізді, не жыларымызды білмей дағдарып тұрған бетіміз...

Бір ғажабы, зал жақ күлмеді, мелшиіп отыр, дүрлікпейді де. Шымылдық қалтарысында тұрып Құрманбек «бастандар, әрі қарай» деп ымдайды. Ызадан көздері шатынап, қолдарын сермеп, жұдырығын түйеді. Ешкім ештеңе ұқпайды.

Үш минуттай дағдарыс. Шымылдық түсірілді. Әлі тұрмыз қалшиып. Тас боп қатып қалғандаймыз. Кімнің ойлап тапқанын, Жәкенді (Жамбылды) біреу сахнаға ап шықты. Жұрт ду қол шапалақтап қоя берді.

Осы бір сабылыста Құрекең дереу жұртты орны-орнына қойып, ышқыр бауы үзілген «батырынды» желкеден бір түйіп қуып шығып:

– Ал, не тұрыс, дереу бастандар! – деп бишілерден соңғы сценаны бастатқызып, оркестрді ойнатқызып, шымылдық ашылып ойын өз жолымен жүре берді. Хор шырқалып, хан сарайындағы дыр-думан үзілместен әсерлі көрініспен жалғаса берді.

Спектакль аяқталды. «Дүние-айын» айтып Күләш та залдағы отырғандармен қимай қоштасқандай. Жұрт дүрліге қол соғып орындарынан тұрып кетті. Қуанышымызда шек жоқ, бәрінің оңды біткеніне қуаныштымыз.

Бірақ Жүргеновтің ашуы тарқамапты. Шашы тік тұрып, өрт сөндіргендей өңі тұтығып сахнаға шықты да, Құрманбекке:

– Әдейі істедің провалды, тұра тұр, саған көрсетермін провалды! – деп айқай салды.

Не болғанымызды білмедік. Ұнжырғамыз түсе нөмерге келдік.

– Шәкітай, – деді Құрмаш, – сен Болатты ал да Алматыға тарт...

– Сіз ше?

– Мен енді Алматыны көре алмаспын...

Жылап жібердім. Болат та, не болғанын ұғып тұрмаса да, қосыла жылады.

– Ал енді осы жалғыз саған аманат!

* * *

Аяулы оқушым! Сізге ылғи жақсы жайларды айта бергенше, бірауық бастан кешкен қиындықтарды да айта отыруды жөн көрдім. Өйткені тәттіні жей берген ауыз улығады. Сол секілді адам өмірі де ащы мен тұщыдан тұрмаса, өмірдің қадірі болмас еді. Адам өмірі тек конфет пен мармеладтан тұрады деп кім айтыпты.

1932 жылдың 8-февралінде, түн ортасында Құрекеңді ояттым:

– Белім бүріп алып барады, Құрмаш, ауруханаға жеткізіңіз!

Жалма-жан орнынан атып тұрды.

– Шыда-шыда, мен қазір атты жегем! – деп далаға шығып кетті.

Ол кезде үй дейтін қай бір үй, театр қорасында, бұрын тауық қора болған лыпаны іші-сыртын сылап қамзау болатындай әйтеуір қалыпқа келтіріп тұрып жатқанбыз. Темір пештің мұржасы терезеден шығады. Тамақ ішетін де, қонақ күтетін де, рөлдің сөзін жаттайтын да, қысқасы, бар жаты жайымыз осы.

Театрдың қаусап тұрған жалғыз шанасы, арық көк аты бар, қаңтардың шұнақ аязында бүрсен қаққан сорлыны орнынан әрең тұрғызып жегіп болып келді де:

– Ат-шана әзір, қалайсың, қозғала аласың ба? – деді.

Менің жүрелеп қалған түрімді көрді де, көрпеге орап көтеріп шанаға жатқызды. Өзі атты жетелеп жаяу айдап келеді. Түн қараңғы, жол тайғақ, көпсік қар жоқ, қатқақта әрең келеміз. Ат бір жаққа, шана екінші жаққа таяды. Бұлталақтап жолдан шыға берген

көлікті итерумен Құрекеннің сілесі қатты, шабан көкті тартқылаумен қары талды. Атты да, шананы да жеті атасынан тарта боқтағанда көше жаңғырығады. Қатты қиналып бебеу қағам.

Таң сарғайып келеді. Жол білетін емес. Карл Маркс көшесінен қазіргі кілем фабрикасы тұрған жерге жету үшін қанша уақыт керек мынадай митың жүріспен. Сол жерде «Красный крест» дейтін жедел жәрдемнің жалғыз ауруханасы бар.

Үш көше қалғанда сілең қатқыр көк шолақ сілейіп тұрды да қойды. Шыбыртқыға да, айқайға да селт етпейді, болдырып туралап қалған. Құрекен мені балаша өңгеріп алды:

– Мойнымнан мықтап құшақта, жазатайым тайып кетсем қиын болар.

«Балаға зақым болады» деп еппен-ақ жүріп келеді. Жерде жатсам қолды-аяққа тұрмай зар-зар қағар ем, кісі қолында жаның шығып бара жатса да шыдайсың. Бірақ тұла бойдан қысқан толғақ алқымға тіреліп тұрып алғандай; дем бітпесін деймін, мойным бұлғалақтап алқына берем. Зілдей, бір емес, екі кісінің салмағына, тыпырына төтеп бере алмай, Құрекен тізелері дірілдеп отыра кетеді, маңдайынан тер моншақтайды. Аяз. Қос самайын аппақ қырау басты.

Мен шыдай алмай жыладым.

Бір кезде итшілеп жеттік-ау! Өзі де құлады. Мені ішке алып кетті... Таңертеңгі сағат сегізде Болатжан дүниеге келді.

Құрмаш аурухана есігін күзетіп танды көзімен атқызыпты. Есік алдында екі тізесін құшақтап отырған жерінен сестра шығып:

– Сүйінші! Ұлды болдыңыз, – дегенде, Құрмаш орнынан атып тұрып, сестраны құшақтап сүйеді. Қолында сыйлыққа алған алтын сағаты бар еді, сыпырып соны ұстатады. Әйел байқұс абыржып:

– Мұндай қымбат дүниені ала алмаймын, қойыңыз, – дегеніне қарамастан, ұстатады да жүгіре жөнеледі.

Баяғы жолда қалған көк ат жарықтық, тапжылмастан тұр екен дейді, шанаға сұлай кетеді. Жағдайды сезгендей жануар бұрылып өзінің үйреншікті орнына, театрдың қорасына тартады. Екі аяғы екі жаққа кете, етпеттей жатқан күйі ат шананың үстінде театрға келеді. Мұны кейбірі басқаға жорып: «Құрманбек қатты мас екен, шана үстінде есін білмей, екі қолы екі жаққа жайыла сұлап жатқанын көрдік» деп те әңгімелепті.

Сөйткен Болат қой – Құрманбектің бары да, нары да. Өте өжет. Төрт жасында-ақ әріптің бәрін танып, көрген жазуын ежіктеп оқитын.

Болаттың қызықтары көп. Бірде осы онкүндік кезінде «Жалбыр» спектаклі болатын күні бұл «ложаға барам, атаға барам» деп қиғылық салады. Өзінше Жүргеновтің мойнынан құшақтап алдында отырам деп ойлайтын болса керек. Құрекен әрі жұбатады, бері жұбатады, бұл болмайды. Сол кезде сахнаның шетінде ложаға кіретін есік алдында Жданов, Исаев, Жүргенов жолдастар әңгімелесіп тұрады. Жданов жылаған балаға назар аударып:

– Балақай, неге жылайды? – деп сұрайды.

– Тым ерке еді өзі, атаға барам деп тұрғаны...

– Мен ғой ата, қане, бері келе ғой, – деп Жданов Болатты көтеріп ложаға алып кетеді. Бір қуантып, бір жылатқан қызықты күндер-ай! Бүгінгімен тояттап, ертең не болатынын ойламайтын күндер-ай...

Таңертеңгісін азанда номерімізге есік қағып Исаев пен Жүргенов кіріп келді. Үрпиісіп қалдық, кешегі оқиғадан әлі ес жия қоймап ек. Оның үстіне, біздің кететінімізді біліп қойған екен деп қысылып барамыз. Олардың ойында түк жоқ, күндей күліп жадырап тұр.

– Балалар, жақсы ұйықтап тұрдыңдар ма? Болатжан қайда? Өй, азамат, ұйқыны соғып жатыр ғой.

Біздің әлденеден сасып тұрғанымызды сезгендей:

– Кешегі қорытынды спектакль тамаша өтіпті, тіпті ана бір қолайсыз жағдайды ескермеген, тура солай өтуге тиіс деп қабылдағандай. Москва жұрты аса зиялы ғой, бізге көп нәрседен тағылым берді.

Апыр-ай, неткен қуаныш! Құрекең көздері жайнадап күліп сала берді. Мен толқығаным, әлде әйелбастылығым – тамағымда бір түйдек кептеліп тұрып алғандай, жасқа толы көздерімді бұра бердім.

– Ал, балалар, ертеңгі шайды мына Ораз ағаң, бәрің менің бөлмеме келіп, Дәмеш жеңгелеріңнің қолынан ішесіңдер.

Екі асыл аға өстіп күтпеген қуанышқа кенелтіп кетті. 25 майда Кремльдің Георгиев залында үлкен кездесу болды.

Ол турасында Жүргенов бізге алдын-ала ескертіп: «саспаңдар, әбігерленбендер, сендер де бір мәртебелі халықтың ұл-қыздарысыңдар, қазақ деген атқа лайық өнер көрсетіп, жұртты таң-тамаша ете білдіңдер, енді сол халқыңның мінезі мен қасиетіне лайық парасаттылық, кермиық сырбаз ұстамдылық деңгейінен табылыңдар», – деген болатын. Десе де мұндайлық салтанатты жиынға ғұмырымызда қатынасып көрмеген, оның үстіне үлкен адамдармен бетпе-бет жүздесіп көрмеген басымыз, қорықпақ түгіл зәреміз ұшты. Партия мен үкімет басшыларын газеттерден көреміз, одан соң онкүндіктің үшінші күнінде «Қыз Жібекке» келіп, үкімет адамдарының ложасында отырғанын білеміз. Әйтеуір ол күні со жаққа қарамауға тырыстық, қарасақ, құлап қалатындай көріндік.

23-май күні онкүндігіміз үш жүз адамдық үлкен концертпен аяқталды. Бұл концерттің қандайлық әсер еткенін ертесінде-ақ жарқ ете қалған орталық газеттердегі мақалалар айтады: Мәселен, «Комсомольская правда» (№ 119, 24-май, 1936 жыл) газетінде жарияланған мақаладан үзінді келтіруге тура келді, өйткені таза халық әндерінің қай жүректен болса да жол тауып, сүйсінте алатынын құрметті оқушыма тағы бір құлаққағыс етсем деген ойым бар.

«23-майда Үлкен театрда қазақтың халық музыкасы, әндері және күйлерімен, билерімен қазақ өнерінің Москвадағы онкүндігі аяқталды. Бұл концерт қазақтың музыкалы мәдениетінің бар үлгісін көрсету арқылы халықтық творчествоның інжу-маржан қазынасын ашып, ғасырлар бойы қалыптасқан көркем мәдениетінің ең үздік түрлерін паш етумен Ұлы пролетарлық революциядан кейін қайта жаңғырған талантты қазақ халқының жарқын да бақытты еркін өмірінің көрінісіндей болды.

Концертті ҚазЦИК атындағы Ахмет Жұбанов басқарған халық аспаптарының ұлттық оркестрі ашты. Шымылдық сырғып ашыла бергеннен-ақ аса көркем ұлттық киімге малынған оркестранттардың сахнадағы әсем көркіне сүйсінген көрушілер тасырлатып қол шапалақтап жіберді.

Оркестр бірнеше әндер мен әртүрлі күйлерді орындады. Оркестрге қосылып жеке дауысты музыка театры мен Қазақ мемлекеттік филармониясының артистері – Күләш Байсейітова, Жамал Бейсембаева, Ж. Елебеков, Б. Балабеков ән салып, түрлі лирикалық, сатиралық, тұрмыстық және ерлік тақырыптағы әндерді орындады. Музыка театрының бишісі Шара Жандарбекова және балет ансамблі «Қыз Жібек» пьесасынан билер орындады.

Бірінші бөлімнің соңғы аккордындай айрықша әсер еткен. Алматыдағы қазақ хореография мектебі түлектері – жиырма баланың биі болды. Чайковскийдің «Ұйқыдағы ару» балетінен вальс орындаған өрімдей жас бишілердің сымбатты да сұлу биіне сүйсінген жұртшылық ду қол шапалақтап, концерттің екінші бөлімінің басында қайта билетті. Екінші бөлім түгелдей ұлттық ойын, ән-бимен өтті.

Сахнада таулы ауыл көрінісі: жастар жиналып ән салады, бір кезде орғытып «Ортеке» биі кетті (билеп жүрген текелерді бейнелейтін қуыршақ театры).

Тойдағыдай қызыл-жасыл киінген жастардан суырылып екі жігіт шығып күресе бастады. Ол аяқтала бере дуана шығады. Қазақстанның халық артисі Е. Өмірзақов дуана рөлін келістіріп орындады. Жұртшылық бұған сүйсініп бола бергенше, төкпе ақындар шыға келіп айтысты бастап жіберді. Бұл да бір өзіндік ерекшелігі мол, көңілді де көрікті көрініс болды.

Соңында барша коллектив қосылып хор орындады. Музыканттар, әншілер, ақын-жыраулар, бишілер, орталарына тоқсандағы Жамбылды алып, сахнада тұрып көруші қауымға, партия мен үкімет басшыларына аса ризалық ілтипаттарын көрсетіп дуылдата қол соқты. Ду қол шапалаққа ұласқан «уралаған» қуанышты үндер көпке шейін толастамады».

Міне, ешбір артық-кемі жоқ осындай шабытты шалқулар қазақ өнері мен әдебиетінің өкілдерінің басында өтіп жатты.

Темірбек Жүргенов өз номеріне Құрманбек екеуімізді ғана шақырмаған екен. Күләш, Қанабектер бар бірнеше актерлерді шақырыпты. Ондағы әңгіме төркіні де бүгінгі Кремльде өтетін қазақ артистері мен Мәскеу өнер қайраткерлерінің кездесуі жайлы болды.

Қанша жүрек жұтқан болсаң да қиын екен. Әсіресе партия мен үкімет басшыларын бетпе-бет көру, сөздерін жаныңнан есту – әй, адам иланғысыз жайлар-ау. Ойбай-ау, басқаны қайдам, өзім-өзіме орын таппадым...

Кремльдегі кездесу кешкі сағат сегізде, ал біздер жетіде сонда болуымыз керек. Ерлер түгелдей кара костюм, ақ жейде, кара ботинка киіп, галстук байлайды. Ал Күләш пен Шара ұлт киімін киісін деген жарлықты да Жүргенов бізге күні бұрын жеткізген.

– Банкет болады, тәртіпті отырындар. Қатты дауыс көтеріп сөйлемендер:

орындарында әрлі-берлі қозғалақтап, базарға тұңғыш келген ауыл баласындай алақтап жан-жақтарыңа қарай бермендер. Театрдың асханасындағыдай вилка-қасықтарды салдырлатып, ыдыс-аяқты салдыр-күлдір еткізіп жүрмендер. Алдарыңда көп рюмкалар, шанышқы, қасық-пышақтар болады: қара басып құрдасыңның үйіне келгендей әзілдеген боп сұғанақтана көрмендер. Және де әрқайсысын бір ұстай бермендер. Ең бастысы – ағыл-тегіл дүние екен деп арақ-шараптан сылқылдатып іше бермендер...

Міне, «Москва» қонақ үйінің залына бәрімізді жинап алып Исаев пен Жүргеновтің қатты қадағалап айтқаны осылар. Бірінші тосты Күләш айтып көтертеді, екіншісін Мұқаң (Әуезов) айтады, қалғандарың тыныш отырасыңдар дегенді де со жолы естідік.

– Қазір бәрің демалыңдар, сағат алтыда төменге жиналыңдар!

Демалыс қайдан болсын. Күләш екеуміз бір-бірімізге қатынап:

– Сен не киіп жатырсың?

– Сен не киіп жатырсың? – деумен өзімізге де тыным тапқызбадық, көз шырымын алуға қисайған ана екеуіне де дамыл бермедік.

– Әй, екі жынды қыз, қойсаңдаршы, белгілі емес пе не киетіндерің? – деп әбден болмағасын ұйқысы мазасыздау Құрекең екеумізді бөлмеден қуып шықты.

Дәлізде тұрып сылқ-сылқ күлеміз. Әй, жындымыз-ау! Бірақ жиырма төрттегі бізден не көсемдік сұрарсың...

Балалықпен қанша жарқылдап күлгенмен де Күләштің бүгін банкетте сөйлейтінін еске алсақ болды, жым боламыз.

Кешкі алты боп қалды, қонақ үйдің астыңғы фойесіне жинала бастадық. Басқыштан сырбаздана түсіп келе жатқан мына сыптай сұлу кісілерді танымай қалатындайсың! Су жаңа қара костюм киіп, ақ шаңқан көйлектің жағасы қатырмаланып, қораптан ілкі әзірде ғана алынып киген бәтіңкелері жалтырап – бәрі шетінен кербез де маңғаз.

Күләш екеуміздің үстімізде: қосетек жібек көйлек, қынама бел камзол, қамар белбеу, басымызда қарқара – әшекейлі, үкілі құндыз жекей, қос бұрымға сылдыратып шолпы тақтық, жүргенде тілерсекті соғып, күміс теңгелері күмбір-күмбір етеді. Аяқта өкшелі оюланған қызыл кебіс. Былқ-сылқ басамыз, екеуміз де жаспыз, әрлі де шығармыз, сондықтан жұрттың көзі де бізде. Бір жігіт шыдай алмай:

– Несін айтайық, Күләш – Шара, екеуің көк аспандағы қос жұлдызсыңдар! Сахнада сұлусыңдар ма, әлде өмірде сұлусыңдар ма?! – деп-ақ келе жатыр еді, Темекен естіп қалып:

– Комплимент айтатын жерді тапқан екенсің! Желөкпеленбей жайыңа жүр, – деп тыйып тастады.

Әрқайсымыздың қолымызда шақыру қағаз – атымыз, фамилиямыз, отыратын орнымыз жазылған.

Кремльдің Георгиев залы неткен ғажап! Ертегілерден оқитын алтын сарайлар осы-ақ шығар! Еденінің өзі мұз айдынындай жалтырайды, небір алтындатқан әсем суреттер көздің жауын алады. Ақ сүттей жарық шашқан хрусталь шамдалдарды көрудің өзі бір арман ба дерсіз.

Күләш екеуіміз қол ұстасып алғанбыз, мәнерлі коньки теуіп жүргендей, мәрмәрлі көк еденде тайғанақ қағамыз. Төбемізден төніп тұрған сүт сәулелі шамдалдарға қараймыз деп жалп етіп тайып түстік бір кезде! Ұят-ай. Абырой болғанда, өзіміздің адамдардан басқа ешкім көре қоймапты. Тұра береміз деп тағы тайдық. Со кезде бір әлуетті қол Күләш екеуімізді қақ айырып қос қолтықтан ұстай алды. Жалт қарасақ – Сәкен аға! Сасқаннан тағы құдай жаздадық. Сымбатына салтанаты сай бұл ардагер ағаның бетіне тіке қарап сөйлеуден де именетінбіз. Мойыл көздері нұр жайнап, бір қарағаннан жүзінді шарпып алатын ғажайып сұлулығына сұсты тәкаппарлығы тура келген, қазақ поэзиясының қызыл жалауын қолында алаулатып жүрген бүкіл Одаққа мәшһүр адамды осылайша жолықтырамыз деген Күләш пен менің үш ұйықтасақ, түсімізге кіреп ме екен?

– Ал қыздар, қалқам. онша абыржымаңдар. Кәне, Шара, биші емессің бе, аяғыңды әсем бас. Бүгін екеуің де ғажап сұлусыңдар, тек бір арзанқол жаман әтірді жағыныпсыңдар, бұлардың болмаған екен, – деп қанша жұқалап айтса да қос келіншек бетімізден от шықты.

Сәкен аға ақ иық қырандай мойнын әсем бұрып екеуімізге кезек қарап қойды, езу тартып сәл жымыды, бипаздап өсірген құндыз қара мұртынын ұштары дір етті.

– Уақа емес, жассыңдар әлі. Сендерді емес, ана екі жігітті кінәлауға тура келер: гүлді қолдарына қондырған екен, баптай да білсін! Қымбат әтір сатып әпере алмайтын неғылған нашар күйеулер өздері? Джентльмен емессіңдер деп екеуің бір желкелейінші, – деп аса қымбат мағадан тігілген сүліктей қара костюмінің өңірін ашқанда крахмал жағалы ақ көйлек, қара бантик, қарасұр атлас жилет – мүсіндей таразы бойына қандайлық қонып тұрғанын көріп сәл антарылып қалдық. Шынын айту керек, кей адамға алтын костюм кісе де жараспайды, кей адам мыржық-тыржық шалбарын өмірі үстінен тастамай, олпынып-солпынып қалай болса солай жүре береді. Әйелі үтіктеп бермесе, шалбарына қай жылы қыр салынғанын да ұмытады. Несін жасырамыз, біздің артист қауымының ішінде осындайлар кездеспейді емес.

Кезінде кербездікті «шижонство» деп, сұтулық-әсемдік атаулының бәріне шоклар ала жүтіріп, бұларды буржуазиялық кертартпа таптын мүлкі санап адасқандар болғанын білеміз. Апыр-ай, сұлулықтан қашқанда, тапқанымыз – көрік-кескінсіз мүскін, дөрекі дүниелер болғаны ма?

Тап мұны ойлауға қазір менде мүмкіндік қайдан болсын, Сәкен аға төс қалтасынан суырып әдемі құты ұсынып тұрды.

– Мынау француз духы, қәне, үстеріне шашып әдеміленіп алыңдар. – Шынашақтай құтыны алдық та әуелі Күләш, одан мен басымыздан төмен құя салдық. Ішінде болар-болмас бірденесі қалған шишаны өзіне бере салдық, сөйттік те зыттық.

Артымызға бұрылып қарасақ, Сәкен ішек-сілтесі ката күліп, ақ жібек орамалмен көзін сүртіп тұр екен. Әй, жабайылық-ай! Әтірді шым-шымдан алқымға, құлақтың түбіне жұқалап қана жағатынын білмеппіз ғой. Неғұрлым бұрқыратып жағып исін шығарып жүрсек, сол жақсы деп ойлапмыз.

* * *

Тағы да шежіре-фактіге жүгінейік.
«Правда» (№ 143. 1936-жыл, 26 май) газетінен:

«25 майда Үлкен Кремль Сарайының Георгиев залында Москвада гастрольде жүрген Қазақстан артистерінің москвалық өнер қайраткерлерімен жолдастық кездесуі болып өтті.

Кешкі сағат сегіз мөлшерінде Кремль сарайына астана қоғамдық ұйымдарының көптеген өкілдері келе бастады. Олар – режиссерлер, артистер, жазушылар, кино және радио қызметкерлері, суретшілер, мүсіншілер. Толық құраммен Қазақтың мемлекеттік музыка театрының коллективі, Қазақ мемлекеттік филармониясының және КазЦИК атындағы ұлт аспаптар оркестрінің артистері, тоқсандағы Жамбыл бастаған республика ақындары келді.

Зал төрінде «Қазақ халқына сәлем!» деп қазақша жазумен ұран ілінген.

Партия мен үкімет басшылары төрдегі президиум столына жайғасты. Олармен бірге Қазақстан Совнаркомының председателі Ораз Исаев жолдас, Қазақстанның халық артисі Елубай Өмірзақов, еңбек сіңірген артистка Күләш Байсейітова, балет бишісі Шара Жандарбекова отырды...

Кіріспе сөз алып кездесуді СССР Совнаркомы жанындағы өнер жөніндегі Бүкілодақтық комитет председателі П. М. Керженцев жолдас ашты. Сөзінде ол Советтер еліндегі ең жас театр – қазақ музыка театры мен қазақ филармониясының қол жеткен табыстарын, бұлардың зор шеберлік дәрежесінде өнер көрсете алғандығын айтты.

...Керженцев жолдас сөзінің қорытындысына талантты қазақ артистері үшін, Қазақстан үкімет басшылары Мирзоян, Исаев жолдастар үшін деп тост көтеріп, соңғы сөзін қазақша:

– Жасасын қазақ халқы! – деп бітірді».

Мақалада қысқаша Күләштің сөз сөйлегенін, одан соң Жүргеновтің «Қазақ халқы өнер баспалдақтарын қалай игеріп келіп, енді бүгін соның үш жүз өкілі Кремль сарайында отырғаны – сол баспалдақтардан мәдениет биіктігіне көтерілгендігінің айғағы екендігін» айтқан сөзін келтіреді. «Біз, – дейді Жүргенов, – Москвада көп нәрсені үйрендік, өз жұмысымыздың сапасын бұдан да әрі жақсартып, Қазақстанда мәдени революцияны өркендете түсу міндеттерін қабылдадық».

Кездесуде республика халық артисі В. И. Немирович-Данченко өте әсерлі сөз сөйлеп, тост көтергенін, Исаевтың қазақ халқы мен үкіметі атынан жалынды сөз айтып, бұл кездесудің қазақ халқы тарихында өшпейтін факт болып қалатынын, осынша зор құрметтің лениндік ұлт саясатының арқасында болып отырғанын айтып тост көтергенін мақалада келтіреді.

Мәртебелі газеттегі мақала соңында:

«Кездесу кешінің соңында «Қыз Жібек» операсынан қыздар хоры, Байсейітованың әні, Жандарбекованың биі, суырып салма ақындардың айтысы, сол секілді Пятницкий атындағы хордың әні, армян әншісі Мкратчанның, республикаға еңбек сіңірген

артисті М. П. Максакованың орындауындағы әндер, Қызыл тулы кызыләскерлер ән-би ансамблінің өнері зор ықыласпен тыңдалды.

... Артистер өнеріне кездесуге келгендер қатты риза болып дүркін-дүркін қол соқты», – делінген.

Күләш тост айтты, оған қатты дуылдап қол соғылды.

Сөз ретінде ескерте кетейін: мақалада айтылмаған-ды, алайда Демьян Бедный сөз алды, Мұхтар Әуезов сөз алып тост көтерді. Өте әсерлі, мәнерлі сөйледі.

Концерт президентум отырған сахнада өтті. Ворошилов көңілденіп кетіп кызыл-әскерлер ансамблінің сүйемелдеуімен екі ән айтты. Үлкен театр әншісі Рейзен орыстың халық әні «Дубинушканы» айтқанда, бүкіл отырғандар қосылып үлкен залды күңіретіп жіберді.

Күләш «Гәккүді» әсем орындап орнына отырғанда караса, алдында – хрусталь ваза, оған гүл салынған. Мен де билеп келіп отыра бергенімде, карасам – менің де алдымда хрусталь вазасымен гүл. Екеуміз қас қағыстық: «аламыз ба, жоқ па?» Ваза өте сұлу, құмай мойынды, гүл бедерлі құмыра. Алмаудың өзі өкініш, ал бірақ Темкен «ешнәрсесіне тимендер» дегесін қорқып отырмыз. Көзіміз мөлдіреп әлгі құмыраға қарай береміз. Сөйтіп отырғанда қарсы алдымда қылыш мұрты едірейіп күлмендеп Буденный тұра қалмасын ба: биге шақырады! Оркестр мың құбылтып орыс биін ойнап жатыр екен, құстай ұшып атакты маршалмен билеп кеттім.

Шіркін, заман-ай!...

Тамаша біткесін қызу қол шапалақтап, бізді осынша биіктетіп мәртебемізді көтерген ұлы социалистік Отанға, оның басшылары мен ардагер ұл-қызына алғысымызды айтып жеткізе алмай, көзімізде жас мөлтілдеп, ал москвалықтар бізге деген ақ берен риза көңілдерін, асып-тасқан қуаныштарын қайтіп айтып тауысарын біле алмай ұзақ қол шапалақтап тұрып алыстық.

Нөмерімізге келсек, баяғы көздің жауын алған ваза гүлімен жайқалып столымыздың үстінде тұр! Ой, қуанғанмыз-ай!

* * *

«Қысық мойын қыздар, қалай, амансыңдар ма? Жүректерің орнына түсті ме?» – дейді ертесіне Ахмет Қуанұлы Жұбанов. Кеше бір бағытқа қараймыз деп мойнымыз қарысып қалғанды айтып тұр. Күлдік.

Бапшен, бипаздап сөйлейтін кісі ғой, әр сөзі мірдің оғындай. Әңгімеге де ұста, анау-мынауды айта бермейді, арзитындарын ғана айтады. Бірде ол күлімсіреп есіне бір жайды алды.

Жеті жастағы қызы Ғазиза екеуі төрт қолдап пианино ойнайды. Пысық та алғыр Ғазиза музыкант болуға жаратылғандай-ақ, қарғадайынан тырмысып нота игеріп, музыкалық аспапта еркін ойнайтын болады. Сонымен әкесі екеуі бір шығарманы тартып отырса, қызы кейіп:

– Папа, сен дұрыс ойнамай отырсың! – депті. Сонда әкесі:

– Қарағым-ау, сен ғой нотаны жеті жасыңда игердің, ал мен он жеті жасымда ғана барып до-ре-ми-дің не екенін ұқтым, – дейді.

Мұны ол үлкен мақтанышпен айтатын. Сол Ақаңның ұйымдастырған ұлт-аспаптар оркестрі Мәскеу жұртшылығын таңқалдырып, онкүндікте қазақ өнері алған атақ-даңққа өз үлесін қосты.

Мұны тегін еске алып отырғам жоқ, жиырма екі жасымда мен станок қасында қақшиып тұрып – «тандью», «батман», «шэнэ», «фуэте» деп келетін балет қимыл-қозғалыстарын, көзімнен сорама ағып тұрып, игерем, үйренгем. Ал музыкалық сауаты мүлде жоқ, тек жомарт табиғат жарылқаған талантымен опералық рөлдер атқарып, ең биік ноталарды еркін алатын Манарбек Ержановты осылай еді деп мәскеуліктерді сендіріп көріңіз. Сол секілді Күләштің, Құрманбектің, Қанабектің, Үрияның, тағы басқаларының қайсысы консерватория бітіріп, немесе итальяндық ән мектебінен тәжірибе алып еді? .

Бүкілодақтық староста атанған СССР Орталық атқару комитетінің Председателі М. И. Калинин жолдастың қолынан «Құрмет белгісі» орденін алған күн – мен үшін ең бақытты күн.

27-май күні. Барлық орталық газеттер бірінші бетінде анадайдан жарқыратып қазақ әдебиеті мен өнерінің өкілдеріне үкімет наградаларын беру туралы Указ жариялады.

Күндізгі он екіде Кремльге келдік.

Әр адам өмірінде толқымай, тебіренбей айта алмайтын бір сәт болады, мен үшін де солай. Сондықтан, өзім жеткізіп айта алмайтын болғасын, газеттердің біріндегі мақаладан үзінді келтіреміз. Міне, «Социалды Қазақстан», 29-май, 1936 жыл. № 112.

«Қазақ көркемөнерінің шеберлеріне ордендер тапсыру» деген тақырыптың астында:

«СССР Орталық атқару комитеті Президиумының майдың 27 күні М. И. Калинин жолдастың председательдік етуімен өткен кезекті мәжілісінде украиндықтар мен қазақ көркемөнер шеберлеріне ордендер берілді. Украинаның мемлекеттік опера мен балет театрына Одақтық үкіметтің берген Ленин орденін Калинин жолдас театрдың «үш тағанына» тапсырды. Награданы алып тұрып театр директоры Яновский жолдас Ленин ұлт саясатының арқасында Украина мәдениетінің гүлденгенін тебірене айтты.

..Қазақ театрының шеберлері атынан Қазақстанның еңбегі сіңген артисткасы Күләш Байсейітова сөйледі. «Бұл атақты награданы езілген халықтарды қайта туғызған Лениннің ұлы партиясының арқасында алып отырмын, – деді. – Қазақтың халық көркемөнерін өркендету үшін барлық күшімді саламын, опера шеберлігінің жоғары техникасына жетілемін», – деп уәде берді Күләш Байсейітова.

Қазақстанның халық ақыны 90-дағы Жамбыл Жабаевты мәжілістегілер ду қол шапалақтап қарсы алды, оған Еңбек Қызыл Ту ордені берілді.

«Қазақтың совет әдебиетін өркендетудегі ерекше еңбегі үшін Еңбек Қызыл Ту ордені берілген Сәкен Сейфуллин жалынды сөз сөйледі», – деп мақалада кең түрде хабарланған.

Шара тым шежірешіл болып кетіпті деп маған кінә тағылар да, одан үркіп отырғам жоқ, бірақ ауызекі сөз – сөз де, баспасөз фактісі – 1 тарихи документ. Және де өз жаныңа жақын өз ұлтыңның өнері туралы жылы лебіздерді аттап кету мен үшін қиянат та. Қазақ өнері мен әдебиетінің сол бір шыған биікке шыққан шарықтау шағын, өрлеу кезеңін көзіммен көрген куәгердің бірі ретінде кейінгі, бүгінгі ұрпаққа өзім ғана баяндамай, сол кездің баспасөзінің пікіріне молырақ сүйене отырсам, ой-өрісім де қанат жая бастағандай болады. Несін жасырайын, мақтаныш та бар, «міне, біз туралы осылай деген, балам!» дегім кеп тұрады. Өйткені бұдан қырық бес жыл бұрынғы, архивте көнеріп, сарытап болып жатқан, латын әрпімен терілген газеттерді ғылым қуған жан болмаса, былайынша ешкім барып әдейілеп оқи да қоймас деп ойлаймын. Сондықтан Калинин ақсақалдың украин және қазақ мәдениеті қайраткерлеріне ордендер тапсырып тұрып сөйлеген сөзін түгел болмаса да әр жер, әр жерінен мысал ретінде үзінділер келтіре кетсем деймін. Калинин жолдастың сөзінде бүгінге дейін құнын жоғалтпаған нәрлі пікірлер бар.

«Бүгін Украина мен Қазақ республикаларының көркемөнер қызметшілері орден алып отыр. Украина мен қазақ театрларының Москвадағы ойындарын астананың еңбекшілері ерекше қуанып қарсы алды.

Ұлт тілдерінде болған опера ойындарына Москва жұртының қол шапалақтауы украин мен қазақ жұртының қол шапалақтауынан кем болған жоқ. Мұның себебі не? Мұның себебі: халық көркемөнерінің өзін білмейтін тілде көрсетілсе де, қай халыққа болса да түсінікті, жақын болып отырғандығы. Мен қазақ және украин театрларының ойындарында болдым, сол ойындарда таныс жолдастар да көп болды.

...Бізде халық көркем өнері дегенді жабайы нәрсе деп ұғынатындық бар. Халықтікі дегенде сол сөзді тырнақшаның ішіне ала сөйлейтіндік бар. Бұл өте үлкен қате. Көркем өнердің ең жоғарғы, ең талантты, ең данышпан түрі – халық көркемөнері, басқаша айтқанда, халықтың көңілінде қалған, халық сақтап келген, халықтың әлденеше ғасырлардан бергі бірден-бірге қалдырып келген көркемөнері – бұл күмәнсіз. Өздеріңізге мәлім, құны жоқ көркемөнер халықта сақталмайды. Халық та бір, алтын іздеуші де бір; ол ең бағалы, ең данышпан нәрсені ғана іріктеп алып, сақтап, өңдеп, әлденеше он жылдар ұстайды.

Сонымен, қазақ пен украиналықтар Москваға өздерінің халық творчествосымен келді. Біздің жұртымыз бұларды толық ұғынды, бұларды өте қошаметтеп қарсы алды», – деп келіп Калинин жолдас мұндай онкүндіктердің саяси-әлеуметтік маңызын да түсіндіре кетті:

«Сөз жоқ, біздің социалды құрылысымыз таяу уақыттың ішінде өзара жарыс негізінде, барлық ұлт республикаларымыз көркемөнердің түрлі саласында бұдан да үлкен талантты басшылар мен тамаша жасаушыларды жарыққа шығарады. Сөз жоқ, халық та нағыз артықша көркем және данышпан шығармаларды туғызып бұрынғыдан да жемісті етіп өңдейді... Бұлардың Москваға келуінде, осы жұмыстағы көрсеткен инициативасында орасан үлкен маңыз бар. Бұлардың ойындары Советтер Одағындағы

халықтар арасындағы айнымас берік туысқандық, жақындық барлығын көрсетті. Олардың ерекше үлкен бағалы болып отырған ісі де осында.

Халық ұлт өнерінің алғашқы өкілдерін – украиналықтар мен қазақ жолдастарды шын көңіліммен құттықтаймын. Біздің өзге республикаларымыз да Москваға өз көркемөнерінің талай-талай тамашасын көрсетеді деп сенемін. Украиналықтар мен қазақтардың ардақты награда алғанына тағы да құтты болсын айтамын, бұлар совет астанасына әрдайым келіп тұратын қалаулы мейман болар деп ойлаймын!»

«Социалды Қазақстанның» осы аталмыш номерінде Темірбек Жүргеновтің «Женген халықтың көркемөнері» деп аталатын «Правдадан» радио (қазіргіше телеграф) арқылы алынған бас мақаласы көшіріліп басылған. Газеттің тең жартысына жуығын алып тұрған бұл мақаламен қатарлас Күләш екеуміздің «Қыз Жібекте» киіп шығатын костюмімізбен түскен үлкен портрет-суретіміз басылып, онда: орден алған артисткалар, деп, текст берілген. Газеттің ішкі беттері де қазақ өнерінің қайраткерлеріне арналып, Серке Қожамқұлов туралы және «Біздің Жұбанов», «Композитор Брусиловский» деген суреттемелер берген. «Жамбылдың ордені» деген мақаланы Ғали Орманов жазған.

Бір қызық нәрсе, үкімет наградаларын алған біздердің қуанышымызға бүкіл Қазақстан қуанып, Москваға жер-жерден телеграммалар жаудырыпты. Сөзім дәлелді болу үшін тағы да осы газеттің материалына жүгінемін:

«Орденділерді бүкіл халық құттықтайды» деген тақырыптың астында «Үкіметтен ұлы награда алған Қазақстан көркемөнершілерін құттықтаған телеграммалар басқармаға күн сайын келіп жатыр. Қазақстанның кәсіпорындарындағы стахановшылар, ауылдағы колхозшылар көркемөнердің зор дәрежеде күшейіп, ілгері басқанына қатты қуануда», – дей келіп республика жер-жерінен келген құттықтау хаттарға қысқаша шолу жасайды.

«...Еңбекшілдер, Көкшетау, Ақмола, Қызылту ауданының (Қарағанды облысы) колхозшылары үкімет қаулысын құшағын жайып қарсы алумен қатар, көркемөнерді күшейте берудің керектігін айтып отыр.

– Біздерге патефон, гитара, домбыра керек. Көңілді, қуанышты тұрмыста бұларсыз отыруға болмайды... »

«Степняк, Қарағанды жұмысшылары награда алушыларды құттықтап, жұмысты жақсы істеу үшін жаңа міндеттер алуда, өзара социалды жарысты қыздыруда».

«Қазақ педагогика институтының коллективі Мирзоян жолдасқа жіберген телеграммасында былай дейді:

– Сіздің басшылығыңызбен социалды ұлт мәдениеті майданында әлі де табыстарға ие болатынымызға көзіміз жетеді».

«Еңбекшіқазақ МТС-ның жұмысшылары, мамандары, трактористері награда алғандарды құттықтап былай дейді:

– Қазақстан – көркемөнері қарыштап өскен ел, осы жолмен ілгері басуға ешкім шек келтіре алмайды».

Міне, құрметті оқушым, қазақ мәдениеті қайраткерлерінің зор табысын өз табыстарындай көріп, жүрекжара қуанумен қатар, республика еңбекшілері жаңа

міндеттер алып, біздің табысымызбен жігерленіп, үстеме еңбек қарқынын көрсеткен. Тіпті, өнерге деген ықылас-ынтасы бұрынғыдан да артып, «жұмысшылар, колхозшылар патефон, гитара, мандолина, домбыра, тағы басқа құралдарды алуға заявка бере бастады», – деп жазды газеттерде.

Социалистік Отанның ұлы Коммунистік партиясының арқасында қауызынан жана ашылған гүлдей бұр жарып, құлшыра өсіп келе жатқан түрі ұлттық, мазмұны социалистік советтер халқының мәдениеті осындайлық зор табыстарға жете бергенде... әттең соғыс!

Төсімізге орден қадап, жүзіміз күндей жарқырап Кремльден шығып келеміз. Ол кезде орден таққандар онша көп емес, сондықтан ба көшедегілердің бәрі бізге қарайтын секілді. Астана аспаны да со күні бұлыңғыр пердесін түріп, шайдай ашылып, күні жарқырай қалыпты. Елдің еңсесі биік, бәрі бізге қарайды, біз оларға қараймыз. «Осы арада дүкен бар, кіре шықпаймыз ба?» – деді Күләш ақырын.

– Дүкен-мүкенді қоя тұрындар, ертең екі айлық жалақыларыңды, тағы қосымша үстеме сыйлыққа дегендеріңді алып қарқ боласындар. Сонда кәнеки, бар Москва универмагтарын көтеріп әкетеміз десеңдер де мейлілерің, – деді Жүргенов күлімсірей.

Омырауында Еңбек Қызыл Ту ордені, еңселі мол тұлғаты тұрпатының өзіне-ақ кісі сүйсінерліктей. Мен, рас, бұл кісіге сүйсіне қарадым. Осы кісінің қажырлы қайраты, болаттай катал, мейірлі тұста туған анандай аялайтын айрықша мінездері болмаса, алдекалай болар едік деген ой ұялады менде.

Біздің қазақстандық делегациядан он үш адамға үкімет наградалары берілді. Еңбек Қызыл Ту орденін алғандар: Жамбыл, Күләш, Сәкен Сейфуллин, Темірбек Жүргенов, Құрманбек Жандарбеков, Елубай Өмірзақов, «Құрмет белгісі» орденімен Қанабек Байсейітов, мен, Манарбек Ержанов, Үрия Тұрдықұлова, Серке Қожамқұлов, Қалибек Қуанышбаев, Ахмет Жұбанов, Евгений Брусиловский наградталдық.

«Қазақ опера өнерін, музыкасын, әні мен биін өркендету ісіндегі үздік еңбегі үшін» деп біздерге, артистер қауымына наградалар берілсе. Сәкен Сейфуллин мен Жамбыл Жабаевқа: «Қазақ совет әдебиетін өркендету ісіндегі үздік еңбегі үшін» деп арнайы Указбен наградтаған.

Осыдан артық қандай құрмет, мәртебе болмақ! Ұлттық өнеріміз бен әдебиетіміздің жұлдызы жарқырады деген осы да!

Жамбыл ағамызға награда беру туралы Указда оны «Қазақ АССР-ның халық ақыны» деген. Токсандағы жыраудың соңғы демі біткенше, талмастан Советтік Отанын өзінің сарқырама судай толассыз поэзиясына ту қып өткені баршамызға аян. «XX ғасыр Гомері» деп тегіннен-тегін аталмаса керек.

Сол қаулыда сонымен қатар қазақ артистерінің тұрмыс жағдайын жақсарту мәселелері де қаралып, бекітілді. Алматыда «Артистер үйін» салу, яғни Мемлекеттік қазақ музыка театрының артистері тұратын пәтер салынып, оған бір миллион сом қаражат бөлінген; Театр үйін салып оған бұрынғы бөлінген қаражатқа үстеме екі млн

сом беру; Хореография мектебі салынып, 1 500 мың сом қаржы бөлу; барлығы – төрт жарым миллион сом қаржы босату белгіленді.

Бұдан артық бақыт, бұдан артық қуаныш болар ма!

Қазіргі Абай атындағы опера және балет театрының әсем ғимараты осы үкімет қаулысынан кейін бой көтерді. Москваның Үлкен театры үйімен бой таластырған, архитектуралық үлгісі, нақышы да келген, залдағы орындықтар мақпалмен көмкеріліп, оюлары алтын түстес бояумен бедерленген – айта берсе таусылмайтын бұл ғимарат шынында көрсе көз тойғысыз. Хореография мектебі Коммунист проспектісінің бойында; Виноградов көшесі мен Мир көшелері түйіскен жерде артистер тұратын пәтер үй салынды. Қазақ артистерінің небір тарландары осы үйде тұрады, ұрпақ өсіріп, балапан түлетті дегендей бұл үйдің өзіндік сыры мен тарихы қат-қабат.

* * *

Кейде кешкісін серуендейтін әдетім. Саялы көшелермен жүріп келе жатып осы тұсқа, біреу шегелеп кеткендей, таяна бере қалт тұрамын да қаламын. Мынау, міне, Консерватория, кейіннен Өнер институты, оң жақ қапталда актерлер үйі, одан бертінде «бұл үйде композитор, академик Ахмет Жұбанов тұрған» деген мемориал-тақта жапсырылған еңселі ақ үй. Селк ете түстім: мен үшін Ахмет Жұбанов әлі тірі сияқты еді, сырғақтай басып Коммунист проспектісінің арғы бетінен бері өтіп келе жатқандай...

Мен үшін Каллеки де, Серағаң, Шәкен, Елағаң да дін аман, шырайлы жүздерімен, шұрайлы сөздерімен жұртты қарқ қып жүргендей; Құрманбек, аяулы Құрекен де мүйіз сапты таяғына сүйене, Консерватория үйінен қасына ерген шәкірттеріне әлденені кызықтай әңгімелеп, қауқылдай күлісіп келе жатқандай... Ол осы Консерваторияның профессоры болатын.

Күләш та «аспандағы аққумен үн қосқан» әнімен опера театрында шырқап тұрғандай... Иә, өткен екен олар... тек өкінішті өмір сүрмегені қандай бақыт!

Осы бір аралар мен үшін оттай ыстық: менің де бар өмірім, тіршілік-қарекетім осынау Фурманов, Калинин, Коммунист проспектісінің қиылыстарында өткен екен. Ботаника бағына әлемнің жер-жерінен әкеп егетін асыл тұқымды ағаштардай, қазақ мәдениетінің ғимараттары қаздай тізіле осы араларға қоныс теуіпті. Алматыда туып-өсіп, бой жетіп, ат жалын тартып азамат болып, енді міне шашты ақ қырау шалып, кәрілікке бойсұна шау тартқан шағымда да, бірер жасты сілкіп тастап сонау киіктің асығындай оңтайлы, жас шағыма жетіп Алматының оқтай түзу көшелерімен жүгіріп өтсем деймін.

«Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» депті баяғыда біреу, сол құсап көңіл түскірдің алыстап кеткен арман аспанында шарқ ұратыны бар. Жеткенің қайсы, жетпегенің қайсы дегенде, кейбір қолға түсіп тұрып ұстай алмаған армандар, жылдар тозанының астында қалса да, еске оралған сәтте бүйрекке біздей қадалып тұрып алады...

ДОС, АДАЛ ДОС

Мен 1936 жылы Отан жүрегі Москвада өткізілген қазақ әдебиеті мен өнерінің тұңғыш онкүндігіне қатысу бақытына ие болдым. Ол азаттық таңынан жарық алған жас республикамыздың өміріндегі ұлы оқиғалардың бірі еді. Ондағы, әсерді әрине, бүгін тілмен айтып жеткізу қиын. Әйтсе де, онкүндікке әзірлік және оны өткізу кезіндегі бүкіл шаралар күні бүгінге дейін көз алдымда тұр.

Москвадағы Үлкен театрдың филиалында өткен өнер мерекесі «Қыз Жібек» операсының постановкасымен басталды. Залда көрермендер өте көп болды. Үшінші акті басталар алдында үкімет мүшелеріне арналған ложаға ВКП (б) Орталық комитеті Саяси Бюросының мүшелері келіп отырды. Ложада сондай-ақ, Қазақ АССР-і Халық комиссарлар советінің председателі Ораз Исаев пен республика Халық ағарту комиссары Темірбек Жүргеновтер де болды. Олар партия мен үкімет басшыларын сахнада жүріп жатқан операның либреттосымен қатысушы адамдармен таныстырып отырды. Міне, соңғы үшінші акті басталды. Шымылдық баяу ашылып, аяғының басына дейін төгілдіре ақ жібек көйлек киген Күләш Байсейітова шықты. Көрермендер осы сәтте оны айдында жүрген аққуға ұқсатқан еді. Сахна еркесі шығысымен Қыз Жібектің мұңға толы атақты ариясын шырқай жөнелді. Артистің көзінде жас, аузында ән. Оның ашық та, мөлдір дауысы бүкіл зал ішін кернеп кетті. Осы сәт әншінің көзі ложада отырған үкімет мүшелеріне түсіп еді. Бірақ ол қысылып-қымтырылған жоқ. Қайта сахнаны өзінің құдіретті өнерімен билеп алып, отырған жұртты қайталанбас ұлы талантымен таң қалдырды.

Қыз Жібек-Күләш керемет өнерімен әрбір москвалықтың жүрегіне жол таба білді. Қазақ тілін білмейтін көрермендер әнші шырқаған асқақ арияға тәубе етіп, қуана қол соқты. Сол жолы ол «қазақ бұлбұлы» деген атақ алып қайтты. Сол жолы 24 жастағы қазақ әншісіне «СССР Халық артисі» деген ең жоғары атақ берілді. Ансамбльге қатысушылар түгелдей тамаша өнер көрсетті. Олар москвалықтар алдында жас қазақ елінің өсу, өрлеу жолындағы өнерінің керемет қасиеттерін паш етті. Биші Шара, артистер Құрманбек, Қанабек, Қалибек, Елубай, Үрия, тағы басқалары шығарманың күшқуатын, музыкалық ерекшеліктерін өнер сүйетін қауым алдында тамаша орындап берді. Операның құдіреттілігі сол, москвалықтар 10 минут бойы түрегеп тұрып, ду қол соқты. Қазақ артистеріне, қазақ өнеріне шексіз риза болды. Артынша үкімет мүшелері Исаев пен Жүргеновке шығарманы қайта тыңдағысы келетіндерін айтты. Сондықтан «Қыз Жібек» астана сахнасында қайта шырқалды. Сол сияқты «Жалбыр» да үлкен табыспен өтті.

Онкүндіктің жабылар күні ССРО Үлкен театрының сахнасында қазақ өнер шеберлерінің үлкен концерті болып, ол шын мәніндегі мерейлі мерекеге айналды. Жас дирижер, композитор Ахмет Жұбановтың басқаруында ұлт-аспаптар оркестрінің

орындауындағы халық күйлері залда отырған жұртшылықты еріксіз қол соқтырды. Қазақ күйлері өзінің сиқырлы саздарымен, әуезді үнімен, адуынды сарынымен тыңдаушыларын еріксіз бас изетті. Қазақ өнеріне деген ыстық ықыласты үстемелей түсті. Бұл туралы «Правда» газеті 25 май күнгі номерінде арнайы мақала жазып, ұлттық өнерімізге тамаша баға берді.

Көрермендердің өтініші бойынша Күләш Байсейітова тағы да бірнеше ән орындады. Москвалықтар ол туралы керемет әсерде қалды. Нотаны білмейтін халықтың Октябрьден кейін ояңған татаусыз таланты астанадан лайықты бағасын алып қайтты.

Енді осы онкүндікке әзірлік кезінде жүзеге асырылған шаралар жөнінде есте қалғандарымды айта кетейін.

1933 жылы Қазақстан Өлкелік партия комитетінің бірінші секретары болып сайланысымен Мирзоян жолдас қазақ әдебиеті мен өнерінің кең қанат жаюына айрықша көңіл бөлді. Осы кезде жолдасым Темірбек Жүргенов Қазақ АССР-нің Халық ағарту комиссары болып тағайындалды. Ол кезде бұл комиссариат халық ағарту мекемелерін, жоғары оқу орындарын, мәдениет мекемелерін және ғылым мен әдебиетті басқаратын еді.

Өлкелік партия комитеті мен республика үкіметі қазақ өнері мен әдебиетін дамыту жөнінде бірнеше қаулылар қабылдады. Музыкалық театрлар мен филармониялар ашу күн тәртібіне қойылды. Бұл жауапты іс Жүргеновке жүктелді. Темекен іске шын ынтасымен кірісті. Сөйтіп, алғашқы қадамын қазақтың тұңғыш музыкалық театрын ашудан бастады. Театрдың қаз басып, қалыптасып кетуіне С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Ә. Тәжібаев, тағы басқа әдебиет пен өнердің белгілі саңлақтарын кеңінен тартып отырды. Сөйтіп, бас-аяғы бір-екі айдың ішінде М. Әуезов «Айман-Шолпан» пьесасы бойынша, Ғ. Мүсірепов өзінің әйгілі «Қыз Жібегіне», Б. Майлин «Жалбырға» жаңа либреттолар жазды. Т. Жүргенов бұл шығармаларды талқылауға, сахнада қойылғаннан кейінгі жұртшылықтың пікірталасына белсене қатысып отырды.

Әлі есімде, Темекен жатса-тұрса аузынан халық таланттары жөніндегі арманын тастамаушы еді. Ол үнемі халық арасынан талантты артистерді, әншілерді, ақындарды, бишілерді, домбырашыларды, қобызшыларды жалықпай іздеп жүретін. Осы арманын жүзеге асыру үшін ол 1934 жылы халық таланттарының бүкілқазақстандық тұңғыш слетін ашуға мұрындық болды. Слетте Темекен мазмұнды баяндама жасады. Жұртшылық дәл осы слетте Жамбылмен, Ғарифолла Құрманғалиевпен дидарласып, олардың талантын тамашалады. Сөйтіп, бұл слет халық арасында көмулі жатқан қазынаның бетін ашқан алғашқы игі қадам болды.

Темекен қазақтың тұңғыш музыкалық театрына драма театрынан Күләшті, Қанабекті, Құрманбекті, Елубайды, Қалибекті, Серкені, Манарбекті, Шараны, тағы басқаларды шақырып отырды. Режиссер Жұмат Шаниннің қабілет-дарынын кеңінен пайдаланды. А. Жұбанов, Е. Брусиловский сияқты композиторлардың театрға белсене араласуына ықпал жасады.

«Айман-Шолпан» атты музыкалық пьесаның репетициясынан Темекен өте көңілді шықты. Қуанғандығы соншалық, әрбір артистің ойынына жеке тоқталып, маған олардың сахнадағы ойын ерекшеліктері туралы қызықты әңгімелер айтып берді.

– Бәрі де талантты адамдар, – дейді ол. – Тек бұларға достық көмек керек. Қазіргі кезеңде бұлардан еш көмегімізді аяп қалуға тиіс емеспіз. Ұлттық театр өнеріміз сонда ғана үлкен ордаға айналады.

Темекеннің қызметіндегі тағы бір ерекше сәттерге тоқталайын. Театрға артистер, әсіресе, балет үшін бишілер тандап жатқан кез болатын. Бірде ол Өлкелік партия комитетінің бюро мәжілісінен оралғаны сол еді, телефон шылдыр ете қалды. Ол трубкуны көтерді де, маған қарап: «Сені Ораз Исаев сұрап жатыр», – деді. Мен таңданып қалдым. Өйткені түнгі сағат 2-нің кезі болатын. Амалсыз телефонды алдым. Орекен әдеппен амаңдық сұрады. Сонан кейін Ораз аға маған «Темірбек саған не айтты?» – деді. Мен қысылыңқырап қалдым да: «Ештеңе айтқан жоқ», – дедім. Сонан кейін Ораз ағай қайталап Темірбектен сұрауды өтінді. Дауыс үнінде әзілдің табы бар. – Бүгін бюро болды. Онда Темірбек «Шараның өзін кимасаңыздар да, ақ балтырын маған сыйласаңыздар екен» деді ғой, – деп Ораз ағай рахаттана күлді.

– Ал сен Темірбекті қызғанбайсың ба?

Мен оның әзіліне түсіндім де:

– Темекен музыкалық театр ашу жөніндегі сіздердің тапсырмаларыңызды орындау қамында жүр. Ал Шара болса, сол театрдың сұлу қарлығаштарының бірі ғой. Оқасы жоқ, – деп әзілмен мен де жауап бердім.

Ораз ағаға рахмет айтып, трубкуны орнына қойдым да, Темірбектің жанына келдім. Ол диванда ішек-сілесі қатып күліп жатыр екен. Мен оған: «Жарайды, бүгін тыныш ұйықтай ғой, ертең сыбағанды беремін», – деп әзіл қашырдым.

Айтпақшы, Ораз аға өз сөзінде «бюро Темірбектің өтінішін қанағаттандырды» деп тәтті әзіл жүгірткен болатын. Сөйтіп, Шара сол күннен бастап музыкалық театрдың бишісі болды. Көп ұзамай қазақ өнерінің мақтанышына айналды.

Сөйтіп, Темекен онкүндікке әзірлікті қыздыра түсті. Бас-аяғы екі-үш жылдың ішінде ұлттық музыка театры ашылды. Театрға қазақтың тамаша ұлттық өнерін кеңінен насихаттау парызы жүктелді. Темекен бұл кезеңде әрбір өнер жаңалығына тынымсыз құлақ түріп отырды. Таланттарды үзбей іздестіре берді.

Онкүндік алдында жазылған ақын Жамбылдың өлеңі және оны жас әнші Әбділда Тәжібаевтың мақамына келтіре оқып шыққаны Темірбекке қатты ұнады. Бұл туралы ол табан астына Мирзоянға, Исаевқа, Қабыловтарға да айтып шықты. Жамбылдың өлеңі сол күні-ақ орыс тіліне аударылып, «Правда» газетінің редакциясына жіберілді. Онкүндіктің ашылуына бірнеше ай қалғанда, Темірбек көп уақытын театр мен концерт залдарындағы репетицияларда өткізіп жүрді. Ол бұл байқауларға партия мен үкімет басшыларын да шақырып отырды. Байқауларға жазушылар, композиторлар, өнер өкілдері түгел қатысып, пікір айтып жатты.

Он күндіктен кейін Қазақстан Үкіметінің шешімі бойынша музыкалы театр «Қазақтың мемлекеттік опера және балет театры» болып қайта құрылды. Бұл шешім Темекенді қатты толғанды. Өйткені опера театры үшін ол кезде арнайы театр үйі жоқ еді. Сондықтан Темекен 1937 жылғы жазда, Қырымға емделуге барған сапарында Одесаның опера театрында болып, одан 20-дан астам фотосуреттер, эскиздер алып келді. Мұндағы мақсаты – сол үлгімен опера театры үйін салу мәселесін жоғарғы орындардың алдына қою еді.

Бір күні кешқұрым Темірбек екеуміз Калинин көшесінің бойымен қыдырып келе жаттық. Кенет ол тоқтай қалды да, маған қарап: «Осы жерде біздің опера театрымыздың үйі салынады», – деді. Сол Темекен көрсеткен жерде бүгін ұлттық өнеріміздің алтын ордасы жұртшылыққа есігін айқара ашып тұр.

Темекен жазушы, әдебиетшілердің де шын қамқоршысы еді. Ол араб, парсы тілінің жетік маманы, Шығыстың інжу-маржаны атанған «Шахнаманы» қазақ тіліне аударушы Тұрмағамбет Ізтілеуовтің талантын үнемі қастерлеп отыратын. Сондықтан да Темекеннің инициативасы бойынша Қазақстан Үкіметі ақын Тұрмағамбет Ізтілеуовке қолайлы жағдай жасады.

Тұрмағамбет бұл қамқорлықты адал еңбегімен ақтап, бас-аяғы 10 айдың ішінде ұлы шығарманы өзінің ана тіліне аударып шықты.

Темекен туралы әлі де көп айтуға болады. Бірақ оның семьядағы тәлімді ісін, дос-жарандарына деген жомарт жанын, тапсырылған міндетіне деген жауапкершілігін, туған халқының әдебиеті мен өнеріне сіңірген еңбегін аз сөзбен айтып жеткізу қиын. Оның қысқа өміріндегі атқарған қыруар еңбегін бүгінгі ұрпаққа жария етіп, заманнан заманға ұсынып отыру тарихшылардың, әдебиетшілердің парызы болса керек. Сонымен Темекен жөніндегі естелігімді қазақ сахнасы жарық жұлдыздарының бірі – Құрманбек Жандарбековтің мына сөзімен аяқтамақпын: «Темірбек Жүргенов қазақ өнерінің қанат жаюына қыруар тер төкті. Біз оны қазақ театрының атасы ретінде білеміз. Біз оны қазақ өнері мен әдебиетінің білімдары ретінде білеміз. Біз оны Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің талмас жанашыры ретінде білеміз».

Дәмеш Ермакова-Жүргенова

МӘДЕНИЕТ ҚАЙРАТКЕРІ

Темірбек Жүргенов – жиырма жасында қазақ даласындағы жаңа өмір үшін күреске тікелей араласқан азаматтардың бірі. Ұлы Октябрь социалистік революциясы мен азамат соғысына белсене қатысқан. Дала комиссары Әліби Жангелдиннің тікелей тапсыруы бойынша ол 1918 жылы Советтердің Торғай облыстық съезін ұйымдастыру бюросының жауапты секретары болып тағайындалады. 1920 жылы Ырғыз уездік ревком

председателінің орынбасары, ал 1921 жылдан оқуға кеткенге дейін осы ревкомның председателі міндетін атқарды.

Т. Жүргенов 1927 жылы Орта Азия мемлекеттік университетінің (САГУ) экономика факультетін үздік бітірді. Оқып жүргеннің өзінде Қазақстанның Орта Азиядағы тұрақты өкілі (1923–26 жж.), тұңғыш Қазақ педагогикалық жоғары оқу орнының директоры, САГУ-дың ғылыми қызметкері (1926–29 жж.) болды. ВКП(б) Орта Азия бюросының шешімі бойынша 1929–30 жылдары Тәжікстан қаржы халық комиссары, ал 1930–1933 жылдары Өзбек ССР Халық ағарту комиссары болды.

ВКП(б) Орталық комитетінің ұйғарымы бойынша Т. Жүргенов Халық ағарту комиссары ретінде Қазақстанға жіберілді. Осы қызметінде және ВКП(б) Қазақстан Өлкелік комитетінің бюро мүшесі болып 1937 жылға дейін істеді. Сонымен бірге Т. Жүргенов Қазақ АССР Министрлер Советі жанындағы Өнер істері жөніндегі комитеттің председателі міндетін атқарды. Осы уақыт ішінде мұғалімдер кадрын даярлау, мектептердің оқу-материалдық базасын нығайту, көптеп жаңа мектеп үйлерін салу, интернат, балалар бақшаларын ашу ісіне баса көңіл бөлді және көп нәрсені жүзеге асырып үлгерді. Бір ғана мысал: үш жылдың ішінде Алматының өзінде 18 мектеп салынды.

Ол кезде Халық ағарту комиссариатына мектептер, орта арнаулы және жоғары оқу орындары ғана емес, ғылым мен мәдениет саласы, творчестволық одақтар (жазушылар, композиторлар, суретшілер, театр қызметкерлері), баспа және полиграфия ісі, театр, концерттік мекемелер де қарайтын.

Т. Жүргенов ұлттық өнер кадрларын іздеу, дайындау, өнер мекемелерін тезірек іске қосу мәселесіне де ерекше көңіл бөлді. Жер-жерде театр өнері дамыды. Опера және балет театры ашылды. Онда «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын» опералары мен «Айман-Шолпан», «Шұға» сияқты музыкалық спектакльдер қойылды. Филармония, хореография училищесі ұйымдастырылды. Ақындар слеті, айтыстар, байқаулар, конкурстар кең қанат жайды.

Театр жұмысын шұғыл жандандыру үшін Т. Жүргенов ең алдымен бұған елге кенінен танылған талантты жазушылар С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Ғ. Тоғжанов, Ә. Тәжібаев, т. б. тартты. Осының нәтижесінде М. Әуезовтің «Айман-Шолпаны», Ғ. Мүсіреповтің «Қыз Жібегі», Б. Майлиннің «Жалбыры», т. б. дүниеге келді. Жыр алыбы Жамбыл, жез таңдай әнші Ғ. Құрманғалиев, бал бармақ күйші Л. Мұхитов, санлақ кобызшы Ж. Қаламбаев, мың бұралған биші Шара Жиенқұлова, т. б. талант көзі осы тұста ашылды. Халық мақтанышына айналған Күләш Байсейітова, Қанабек Байсейітов, Құрманбек Жандарбеков, Елубай Өмірзақов, Қалибек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов, Манарбек Ержанов, т. б. сол кезде-ақ профессионал актер дәрежесіне көтерілді. Тұңғыш режиссер Жұмат Шанин, композиторлар Ахмет Жұбанов, Евгений Брусиловскийлер талантты еңбектерімен көпке танымал бола бастады.

Т. Жүргеновтің жаналық атаулыға жаны құмар болатын. Мынадай бір оқиға есімде қалыпты: Ахмет Жұбанов пен атакты домбырашы Махамбет Бөкейханов өздері жанаша жасаған домбыраны оның кабинетіне әкеліп көрсетіп, сол жерде бірер күй тартып береді.

Наркомның шексіз қуанғаны сондай, бірден сол кездегі Совнарком председателі Ораз Исаевқа телефон соғады. Ол КазЦИК председателі Ұзақбай Құлымбетовке хабарлайды. Сол күні Жүргенов бұл жаңалықты ВКП(б) Қазақстан Өлкелік комитетінің бірінші секретары Левон Исаевич Мирзоянға да жеткізеді. Бәрі де мұны қуана қабылдайды. Декаданың қарсаңында ақын Ә. Тәжібаев арқылы Жамбылды таптырып алдырды. Жыр алыбының Әбділда қағазға түсірген өлеңдерімен танысқан бойдан қуанышы қойнына сыймай, бұл жөнінде де бірден Мирзоянға, Исаевқа, ВКП(б) Өлкелік комитеті үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, бюро мүшесі Илияс Қабыловқа хабарлайды. Жамбыл өлеңдерін қазақстандық орыс ақыны Павел Кузнецовқа аударттырып, «Правда» газетінің редакциясына жібертеді. Ол өлеңдер газетте бірден жарияланды.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвада өтетін декадасына дайындық үстінде Т. Жүргенов өзін іскер ұйымдастырушы, зерек жетекші, қатаң талапшыл да айрықша қамқоршы бастық ретінде көрсете білді. Декадаға дайындық жұмысы күндіз де, кешкісін де жүріп жатты. Ол барлық репетицияларға тікелей қатысатын, шаршау дегенді білмейтін. Декадаға дайындықтың барысын көруге республиканың партия мен үкімет басшыларын жиі шақыратын. Олар да қыруар жұмыстарын тастап, жиі-жиі келуден жалықпайтын.

1936 жылы май айында Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің декадасына қатысқанымды, бәрін өз көзіммен көргенімді өмір бойы ұмытпақ емеспін. Декаданың барысы туралы орталық газеттердің бәрі сондай сүйсініп жазды. Әсіресе, біздің алдымызда ғана болып өткен украин әдебиеті мен өнерінің декадасынан кейін Ілешала москвалықтардың ыстық ықыласын өзіне аудару деген біздер үшін үлкен сын болатын. «Правда» газеті өзінің 1936 жылғы 27 майдағы санында былай деп жазды: «Қазақ театрының спектакльдерінде, қазақ музыкасының концерттерінде, ән және би концерттерінде болған совет өнерінің әйгілі шеберлері, халық артистері және еңбегі сіңген артистер өздерінің тамаша әсер алғандарын тамсана айтып, сондай аз уақыттың ішінде ұлт өнерінің осыншама табысқа жетіп, биікке көтерілгеніне қайран қалысты».

Қазақ әдебиеті мен өнері декадасының Москвада ашылуына сол кездегі партия мен үкімет басшылары түгел қатысты. Бұл да халқымызға, елімізге деген үлкен құрмет болса керек.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвадағы тұңғыш декадасының зор табыспен өтуі партиямыз бен үкіметіміздің тарапынан жоғары бағаланып, Жамбыл, С. Сейфуллин, К. Байсейітова, Е. Өмірзақов, Қ. Жандарбеков және Т. Жүргенов Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Партия мен үкіметтің қамқорлығы арқасында қазақ өнері қазір тамаша жетістіктерге жетті, алда да небір биік асулардан аса бермек. Осының бастауында тұрғандардың, алғаш қанаттандырғандардың қатарында белгілі мемлекет қайраткері, менің жұбайым Темірбек Жүргеновтің болғанын мақтаныш етемін.

ОЛ БІР ЕРЕКШЕ ЖАН ЕДІ

Темірбек 1930–1933 жылдары Өзбекстанда Халық ағарту комиссары болып қызмет етеді. Маман-кадрлар өсіруге көп күш жұмсады. 1933 жылы Мәскеуде ВКП (б) Орталық комитеті Жүргеновті Қазақстанға жіберді. Халық ағарту комиссары болып ол кесек-кесек жұмыстар атқарды. Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы, Мирзоянның басшылығының арқасында партиямыздың саясатын жүзеге асыруға нарком Темірбек мәдениет, оқу, өнер саласын жоғары көтеруге аянбай басшылық етіп, көп еңбек сіңірді. Ол өзі облыстарға, аудандарға баратын, көзімен көріп, құлағымен естігенді жақсы көретін. Кабинетте отырып іс шықпайды дейтін. Мұғалімдер дайындау, олардың тұрмыс-жағдайын түзеу, балаларды оқыту, мектептер салу керек деп көп айтатын... Сөйтіп, Алматыда үш жылда 18 мектеп салынды.

Орталық партия комитетінің қаулысы бойынша Қазақстанда музыкалық театр ашу ісі нарком Жүргеновке тапсырылды. Темірбек атақты жазушыларды Ғ. Мүсірепов, Б. Майлин, М. Әуезовтерді шақырып: «Сіздер «Айман-Шолпан», «Қыз Жібек», «Жалбыр» пьесаларына либретто жазуларыңыз керек, екі айда бітіріп берулеріңізді сұраймын», – деді. Олар орынлады. Хореография мектебін ашып Мәскеуден балетмейстер Александровты шақырды. Ол балаларды биге үйрететін болды. Композитор Евгений Брусиловскийді, Алматы драма театрының жақсы артистерін Күләш, Қанабек, Шара, Құрманбек, Елубай, тағы басқаларды шақырып, Орталық комитеттің қаулысымен таныстырып: «Сіздер сол музыка театрының артистері болуларыңызды сұраймын», – деді. Бәрі көнді. Репетицияларында болып жүріп, Темірбек артистердің ойынына сонша риза болып келетін. «Бұларды көтеру керек. Бұлар талантты адамдар», – дейтін. Аз уақыт ішінде Мәскеуде болатын онкүндікке дайындық жасады. Күндіз де, кешке де репетицияларына Темірбек барып өзі басқарып, жазушылар, композитор, тіптен артистердің киіміне дейін, сахна қандай болуы керектігін айтатын. Бір күні ренжіп келді. Мен оны сырқаттанып қалған шығар деп есептеп, тамырының соғуын өлшемек болдым. Ол денсаулығының жақсы екендігін, мұндай көңіл-күй жұмыстағы ұсақ кикілжіңнен туғандығын айтады. Темірбектің тынымсыз жұмысын, оның ерекше қайрат-жігерін көре алмаған басшы қызметкерлердің бірі оған: «Сен өзін дем алмағаныңмен қоймай, өзгеге де тыным бермейтін болдың ғой. Айналасы 2–3 жылда театр құруға, сөйтіп Мәскеуде онкүндік өткізуге бола ма екен? Сен бұл ісінмен бүкіл Қазақстанды ұятқа қалдырасың», – деп сөгіпті. Мен оны тыныштандырып, мұның бәрі қызғаныштан туған сөз екенін, оның еңбегі міндетті түрде жанатынын айтып көңілін аулауға

тырыстым. 1936 жылғы онкүндік Мәскеуде жақсы өтті. Мәскеуден қайтқан соң, ОК-ның қаулысы Музыкалық театр енді Опералық театр деп аталсын деп шешті. Темірбек «енді бізге үлкен театр үйін салу керек» деген пікір айта бастады. 1937 жылдың жазында Темірбек Қырымға демалысқа барып сол жақтан Одессаға барды. Жаңа салған опера театрының эскизін, 20 фотосуреттерін алып келеді. Бір күні екеуміз жүріп келейік деп көшеге шықтық. Калинин көшесіне келгенде, Темірбек тұрып қалды да «осы жерге театр салыну керек» деді. «Апыр-ай, сенің шұғылдан тез шешетін әдетің бар», – деп күлдім. Айтқандай, Темірбек көрсеткен жерде қазір Абай атындағы Қазақ опера және балет театры тұр.

Қуанышқа бөленіп жүргенімізде, 1937 жылы 2 тамызда «Халық жауы» деп жазықсыз Темірбекті НКВД алып кетті. Үйге тінту жүргізіп суреттерімізді, Темірбектің жазған еңбектерінің бәрін алып қойды. Жанқияр досымнан айрылып, 5 күн, 5 түн ұйқы көрмедім. Тамағымнан су өтпеді. Басқа қара күн туды. Мені партиядан қуып, үйімізден шығарып тастады. Темірбекпен кездесуге сұрандым. «Киімдерін алып кел», – деді. Бәрін алып барып едім, 5 минутқа кешіктің деп кездесуге рұқсат бермеді. Ертеңіне барып едім, көрсетпеді. Маған Темірбектің өз қолымен жазған сенім хатын, екі айының еңбек жалақысын табыс етті. Қарындашпен жазған қағазы маған өте қымбат болды, ақшасын алмадым. Кеудемде сақтап жүрдім. Күйеулерімізді 1938 жылы «халық жаулары атылды» деген күннің кешінде мені, тағы басқа әйелдерді бір түнде түрмеге жапты. Түрмеде отырып, үнсіз жылағанымыз, парлап аққан екі көздің жасы көл болды. 3–4 күндей ұйқы көрмедік, тек жылаумен, қайғымен өткен күндер болды. 3–4 айдан соң 8 жылдан беріп, лагерьге жіберді. Түрмесі, лагері, айдаумен 1957 жылы 18 жылдан кейін Алматыға келіп сағынған бауырларымыздың құшағына бөлендім.

Темірбектен айрылғаныма 50 жылдан асса да, оның бейнесі, адал ниеті жарқыраған жұлдыздай жүрегімнің түкпірінде сақталып келеді. Жазықсыз деп 1957 жылы ақталған қағазын алған соң, Темірбектің атын өшірмеймін деп көп ойландым. Жанымды аямай ізденіп, оның халқына жасаған қызметі мен көптеген жазып қалдырған еңбектерін архивтерден сұрай бастадым. Сол уақытта мені тауып алып, қолының ұшын берген, іздесуге көмектескен, жаны ашыған әдебиетші ғалым Мардан Байділдаев болды. Ал 1968 жылы Рамазан Сүлейменов кітапша жазып шығарды. Екінші мақсатым, көзімнің тірісінде оның жатқан жерін көрсем деп арман еттім. Өткен 1988 жылы Темірбектің жерленген жерін білетін жолдастар мені сонда алып барды. Көргенім белгісіз қара жер болды. «Қайда болсаң тауып аламын», – деп уәде бергенмін. Сол уәдемді орындағандай болдым.

ПОРА ВОЗДАТЬ ДОЛЖНОЕ СЫНУ СВОЕЙ РОДИНЫ!

В этом году отмечается 100-летний юбилей нашего земляка Темирбека Караевича Жургенова. К сожалению, после его реабилитации в 1955 году на родине видного государственного деятеля ни разу не отмечался его юбилей, не было на должном уровне организовано ни одно мероприятие, посвященное памяти славного сына казахского народа. Только стараниями покойных Узбекали Жанибекова и Мардана Байдильдаева отмечался 90-летний юбилей Темирбека Жургенова в Алматы. Предлагаем вниманию читателей выступление известного айтыскера, поэтессы Надежды Лушниковой, прозвучавшее на этом торжестве.

На II Республиканском айтысе в 1980 году моим соперником от Кызылординской области был ныне народный акын Манап Кокенов. В своем очередном «нападении» он пел о том, что в столице нет улицы учителю учителей Алтынсарину, нет памятников первому вожаку комсомолии Гани Муратбаеву, Турару Рыскулову. Если, мол, самой не справиться, брошу работу, приеду на помощь.

Ответ акыну Манапу был таков:

Көңіліңе қараймын ғой тұрған шалқып,
 Мен сізден мін жағынан болман артық.
 Қорқыт пен Тұрмағамбет қос данышпан,
 Жүргенов ағаң еді арғы тұстан,
 Бар ма еді сол бабаңа тең келерің,
 Көктасын тұрғызды ма сенген елің?

В результате возведен Мавзолей Коркут-ата: 4 кобыза восьмиметровой высоты, соединенные пучком труб. Попав в них, ветер Сыр-Дарьи наигрывает два кюя Коркут-ата. Отпразднован 100-летний юбилей акына Турмагамбета, выпущен его сборник стихов «Назым», построен кумбез у въезда в село, на нем надпись:

Дүниеден өмір бітіп өтсем де өзім,
 Аралап жердің жүзін жүрер сөзім.
 Көре алмай кейінгіні кеттім-ау деп,
 Арманда болмай-ақ қой екі көзім.

(Не кручинься душа, что не доведется увидеть счастливых потомков, зато слово каждое мое будет с ними жить).

И вот сегодня у их потомков один из знаменательных дней. После пятидесяти лет разлуки вернулся к нам видный государственный деятель Темирбек Караулы Жургенов. Просветитель, умнейший человек, в народе его так и величали – Второй Луначарский, а Габит Мусрепов, вспоминая его, говорил, что Жургенов был желанным сыном и для узбеков, и для таджиков, выполнял один работу пяти министров.

С чувством большой дочерней благодарности обращаюсь к представителям старшего поколения, которые, наконец, осмелились поведать нам о годах репрессий. Я учитель казахского языка и литературы в сельской школе. Окончила Кзыл-Ординское педучилище. В стенах его никогда не говорили, что до 1917 года оно носило имя Суханского и что перовские педагоги в тот год давали последнее напутствие и добрые пожелания своим выпускникам, среди которых выделялся своей даровитостью Темирбек Жургунов. Желательно отреставрировать старый корпус училища как мемориал.

Годы репрессий ураганом унесли выдающихся классиков казахской литературы: красного сокола Сакена, горного гордого орла поэзии Ильяса Джансугурова, любимца нашего Би-ага /Беимбета Майлина/. Молодые сердца волнует вопрос, почему авторы столь ценимых народных произведений стали «врагами народа». Им неизвестно, что и мне никто ничего не объяснял. Мои сверстники – дети военных лет. «Ку соғысты шақырған, ку жетімек атандық...», «Жаралдық Жамбыл ата жырларынан, Жаралдық соғыс жылғы бұрқасыннан...» – дегендей.

Только однажды Баукен Момышулы ответил: «Дочка, не торопи время. Иіні қапбаған қамырды етке салма!»

А ребятам объясняю, что в начале 30-х годов к власти в Германии приходит Гитлер. Семглавому айдаһару – фашизму, чтобы стереть с лица земли советское общество, любой ценой, любыми путями нужно было убрать лидеров наших, за которыми шел народ, кому верил. «Народ – нуль. Сила нуля в единице» говорил в свое время Абай. Исподтишка работали ярые враги нашего государства, ими были сорваны самые яркие цветы. Следом нагрянули годы войны: Халхин-Гол, финская, Отечественная.

Мое поколение – ростки из пепла войны. Как нам, полусиротам, хотелось прижаться к щетинистой щеке отцов, гордиться ими.

Я целую сегодняшний день, солнце, вершины Алатау, Землю, вас, люди, за возвращение из небытия Темирбека Жургунова, поэта Мағжана Жұмабаева и многих других. Дорого сердцу народа каждое оставленное ими слово. Читая книги Т. Жургунова «О культурной революции в Казахстане» /1935/, «О работе по ликвидации безграмотности в Казахстане» /1936/, я удивляюсь, как человеку, занимающему такой высокий пост, удалось заботиться о самородных талантливых людях из глубинок. Благодаря ему в 1925 году в журнале «Терме», который выпускался в Ташкенте, ученый литературовед Шамғали Сарыбаев впервые опубликовал статьи о народных акынах, жырыш, жырау. Впервые дан анализ творчества акынов Жетісу Жамбула и его соратников.

Т. Жургунов, У. Джандосов, Ж. Барыбаев – дорогие имена для каждого акына и сейчас. Находили они тропку к каждой творческой личности, собирали по крупицам культурное наследие казахов.

Одна из тех, кто принимал участие вместе с Джамбулом в 1936 году в Днях декады казахской литературы и искусства в Москве, – уроженка с. Қаракостек Сайбана

Егивчиева. У нее было в ту пору 9 детей. Как Темирбек агай сожалел, что её кюю останутся под пеленками.

Саябада ашай открывала своим кюем «Арман-ай» первый айтыс акынов Алма-Атинской области в 1977 году. В свои 80 лет, думается, тлел в ней тот огонек искусства, который помог зажечь непосредственно Т. Жургенов. Нами записано всего лишь 3–5 кюев из ста, что сочинила Саябада – поздно хватились, когда и память ее была уже не та, и мощь руки ушла.

Родилась я под Алма-Атой, в с. Чемолган. Помнится, старики каждый вечер собирались на пригорке за селом и тихо беседовали. Мы выбегали из домов пораньше, чтобы встретить воров и послушать беседы старших. Однажды они говорили о 19 комиссарах, Темирбеке Жургенове, расстрелянных в Бурундае. Когда в 1938 году довелось, мол, ему свидеться с супругой Дамеш, он задал ей всего три вопроса:

– Ел аман ба? /В здравии ли народ?/

– Аман.

– Совет не?

– Совет.

– Сталин орнында ма? /На посту ли Сталин?/

– Орнында.

– Мүмкін емес, мүмкін емес, мүмкін емес...

/– Не может быть, не может быть, – трижды повторил он, и время свидания истекло/.

Мүмкін емес, мүмкін емес, мүмкін емес...

Сонғы сөз, сонғы лебіз, сонғы елес.

Жүректе мұз катқан сол бір белес.

Бір-ақ күнде аспан жерге түсті ғой,

Сталин жолдас орнында ма, анық па?

Бас изеді әйелі,

Көзінің жасы мөлтілдеп.

Ерінің бетін сипады,

Ісінің кеткен көлкілдеп.

Ел серкесіз жөн таба алмай қалады деп,

Жау шеңгелін салған екен тамаққа.

Бостандықтың дәмін татқан халқымыз

Қара нардай шыдамас қай тамұққа.

Лиясы, Бейімбеті, Жамбылы

Әнге қосқан ақ армандай жыр ма екен...

Замананың ұлағатты көшіне

Үлкен сойқан бұлттай төніп тұр екен.

Ойын толғап Дәмешіне бұрылды:

– Ел аманда мені ойлама, бол бекем.

Бас изеді әйелі,
Жалын ата күрсінді.
Қамаудағы ерінің
Жүрегі қақты дүрсілді.
– Ырғызымда жиде исі аңқыған,
Май топырақ араласқан сорменен.
Бір айдың да жарымы күн, жары түн,
Бір жағынан күншілдік қой сор еккен...
Сен көп жаса, үлбіреген үкім-ау,
Жақсылықпен кездескенше бол бекем.
Бізден өнген бота-тайлақ ер жетсе,
Жұрт болар-ау ақыл еске мол кемел.
Ақ тарыдай ақтап алар сол ұрпақ,
Көңілімнің үміт оты – сол медеу.
Қош, қайыр қош, аппағым-ау, бол бекем...
Мұндай күндер дұшпанның да
Басына қайтып келмесін.
Сыңар аккумулятор сүйреді
Жесірліктің кемесін.
Қуанышқа жиылған жұрт
Аймалап отыр Дәмешін –
Токсандағы қартының
Қырықтағы бейнесін.

Жақсыбай Сарбалаұлы

АЙШЫҚТЫ МЕЗЕТ

Сәруар шақ сәуірдің шуақты күндерінің бірінде Жалағаш поселкесінің орталық көшесінде қыдырып жүрген Қиыазар ағамызға, бұлай десем қашықтағы алармын, бір кездері мектеп қабырғасында біздерге әдебиет пәнінен сабақ берген ұстазыма жолығып қалдым.

Аманшық-саулық сұрасқаннан кейін ойлы жүзбен біраз уақыт бепіме қарап тұрды: «Әй, кім! Саған айтар ажаңтай бұйымтайым бар еді. Қолың паса, үйге соғып кетсең», – деп көш аялдамай әрі қарай жүріп кеткен. Жетпісетін жетпісіне іліккен жанның көңіл-күйі бәз-баяғы қалпында тұр. Алы-жөліні толық біліп тұрса да, шәкірттеріне: «Әй, кім» деп, қаратып алатын әдетін әлі күнге тастамапшы. Араға біраз күн салып, қалғ еткен уақытында қалы жібермей, ұстаз үйін белке алдым. Жеміс еміз екеуі төрден орын

ұсынып, бәйек болып жатыр. Тізе бүгіп жайғасқаннан кейін тағы да бетіме қарап отырып барып әңгімесін бастады.

– Сен осы «көкем» жайлы көп нәрседен хабардар сияқтысың. Анау бір жылы арнау жырыңды тыңдағаным бар-тын. Арада біраз жыл өтті ғой. Бүгін «Түркістан» газетін алып едім. Дайрабаев Тынышбек ініміздің «Тұманды жылғы тұлғалар» деген айдармен «Темірбек Жүргенов» деген көлемді мақаласы жарияланыпты. Кейбір материалды менен де алған еді. Көкемнің өмір жолдарын түгелге жуық қамтыған тәрізді. Менің айтпағым – асыл жанның ардақты жары Әмірханқызы Дәмеш жеңгеммен ең алғашқы кездесуім не табысуым туралы еді. Әріден таратып айтар болсам, ұзақсонар әңгіме болады. Қара көкемізден қалай айрылғанымыздан бастайын.

Бір елдің басшысы болған, феодал деуге келмейтін дала философтарының біріне саналатын Қара атамызды бүкіл балалары мен немерелері «Көке» дейтін едік. Осы көкемнің екінші әйелі Жәніш әжемізден Қосжан, Досжан, Темірбек, Ыскак атты төрт ұл өрген екен. Көкеміздің үш әйеліне еркелеп өстік емес пе? Бірінен-бірі артық-кем санаған жоқпыз. Сұлу әже, Жәніш әже, Кәмпит әже деп қана атаушы едік. Көкем немерелеріне де Мейімназар, Айназар, Көбназар, Биназар, Жұманазар, Қиназар деп көптің назарында жүретін айтулы азаматтар болып өссін деп, көгенге тізгендей етіп ат қоя беріпті. Өз әкем Қараның Қосжаны туралы көп айтқам жоқ. Қазақ жұртшылығының қабырғасын қайыстырып, қатарын сиретіп кеткен алапат аштық басталатын жылы жазықсыз жазаланып, атылып кеткенін кейін білдім. Сөйтіп, үш жасымда әкесіз ұл атанып жетім қалдым. Бір әулетке зобалаң туып, Қараның қоңыр қозыларына бөрідей тиген. Кеңестік кесір саясат ет бауырын суырып жалмай бастаған екен. Жылдар жылжып өте берді. Мен де ат жалынан тартып мінетін қозы жасқа іліктім-ау. Көкем болса тәркілеуден қалған аз ғана малын алдына салып, көктем шыға Қарақұмға қарай бет алатын. Біздің көшіміздің қатарында Шөмекей тайпасының екі-үш рулы елдерінен бес-алты үй қатарға қосылып бірге көшетін еді.

Шаңырағын қайғы-бұлт шалып, үрей торласа да, үмітін жоғалтпайтын бір жан болса, осы Көкем болар деп едім. Тағдырдың салған әлегін мойындаса да, мойығанын көрген жоқпыз. Жігерін жанып, намыс отын өшірмей, біздерге де күш-қуат берерлік ақыл-кеңестер беріп, жұбаныш сөздер айтушы еді. Болашақ күндерден күдерін үзбейтін.

Маған мектеп бітірген соң, Темірбек көкеңнің қолына барып оқисың. Әлі-ақ қазаққа танымал азамат боласың деп қоятын. Сол сәттер де тарихи уақыт туып, белгісіз ортаға ертең-бүгін аттанып кететіндей сезінемін. Арман-қиялымның қанаты қырқылар күндер туып келе жатқанын білген жоқпын, 1937 жылы көкемнің тұтқынға алынғаны жайлы хабар жетті. Сексенді алқымдаған Көкемнің сол сәттегі көңіл-күйін еске түсірсем, әлі күнге ет-жүрегім елжіреп кетеді.

– Ойпырмай, қоңыр қозыларымды мына үкімет көгенімен құртқылары келе ме? – деп жер шұқып отырып қалған.

Сол жылдың ерте күзінде азын-аулақ малды алдымызға салып, Қарақұмнан Сырға құлап келе жаттық. Қазалыға жақындап қалған кезде шағын көштің алды ошарылып

тұрып қалды. «Бұл не болды екен? Білейінші» деп, астыма мінген атымды тебініңкіреп, ілгері қарай оздым. Алдымда бізбенен бірге көшіп-қонып жүрген Есіркептің бір жастағы ұлы Қомшабай бар болатын. Өзің білесің ғой, сол бала бүгінгі «Алаш» сыйлығының иегері Қомшабай Сүйінші еді. Көкем болса, ылғи да көшкенде мініп жүретін көк байталдың үстінде-тін. Көштің алдын бөгеген кім болды екен деп жақын келсем, бөтен киімді екеу, бірі орыс, екіншісі қазақ болуы керек. Көкем мінген байталдың шаужайына жабысып тұр екен. Сол екеуінің айтқан сөздерінен еміс-еміс есімде қалғаны. «Сені тұтқындауға келіп тұрмыз. Бізбен бірге жүресің, қарсыласан, басқа шара қолданамыз», – деп қокан-лоқысы ғана. Сол сәтте менен жеті жас үлкен, көкірегі ояу туымды да, алымды Биназар ағам аналарға тіктеле қарап тұрып: «Кәнеки, кәрі шалды тұтқындап әкел деген қағаздарыңды көрсет!» демесі бар ма?

ОГПУ қызметкерлері де дайындап әкелген қағазды көрсетуге іркілген жоқ. Біздің есімізді жиғызбастан, Көкемді «қош» деп те айтқызбастан алдарына салып алып кете барды. Иіріліп, көш екіге жарылды. Бізге ілесіп жүргендер жан сауғалап жапан далада қала берді. Арыстай атамыздан тірідей айрылған біздер елді бетке ұстап, еңіске тарттық. Сырға жетіп, қыстауға табан тіреп үлгермей-ақ он күннен кейін Көкемнің атылғаны жөнінде хабар да жетті. Алтын дінгегіміз құлады деген қазалы хабар, азалы күй кештірсе де, Көкемнің атылғанына сенгеніміз жоқ. Ата салтын ардақтаумен келе жатқан біздің әулетте кішілері үлкендерін «Кәке», «Тәте», «Көке» деген қаратпа сөздермен ғана атаушы еді.

Қазақ даласында әдебиет пен өнердің қанатын қатайтып, білім мен мәдениетті өркендетсем дей жүріп, арманының ақбозымен Көкем озды өмірден. Еркіндігі мен егемендігін қорғап, жазықсыз жазаланып, Көкем кешті фәниден. Жазмыштың жазуына мойын ұсынған кілең мұңлық біздер қалдық арттарында.

1944 жылы орта мектепті бітірген соң, ауыл мектебінде екі жыл ұстаздық етіп бала оқыттым. Жеңіс жылы майданнан Битай ағам аман-есен оралды. Менің қызмет етіп жүргеніме қуанса да, қиналып жүргенімді сезді ме: «Сен бұлай жүре берме, оқып ал, әлі-ақ білім қажет болады» деген ақылын айтты. Өзім де білім қууды армандаушы едім. Аға ақылы да себеп болды ма, әйтеуір, 1946 жылы Алматыға барып, ҚазГУ-дың филология факультетіне құжат тапсырған едім. Жолым болды ма, түсіп кеттім ғой. Қала өміріне үйренісіп алғаннан кейін, таныстар іздей бастадым. Сөйтіп жүріп Темірбек көкемнің асыл жары Дәмеш жеңгемнің туған ағасы Әліхан Ермековтің үйіне жиі соғып тұрушы едім. Бір күні кештетіп Әлекең үйіне соға қалып едім. Ол кісі алдымнан жайрандай шығып: «Сүйінші, Дәмеш жеңгең түрмеден біржолата босанып келді. Сенің оған сәлем бере барып, жолыққаның жөн болар», – деді. Асыл жеңгемді өмірімде көрмесем де, қатты сағынатынмын. Жүзін бір рет көрсем деп армандаушы едім. Қазақтың осы бір қайсар әйелі 1938 жылы «Темір комиссарға» жар болғаны үшін ғана 8 жылға сотталып, Қарағанды түрмесіне жабылғанын білетінмін. Жеңгемнің мекенжайын сұрап алдым да, сәлем беріп, танысуға тәуекел еттім. Жатақханаға келген соң, жалғыз баруға батылдығым жетпей, қобалжи бастадым. Ертеңіне ҚазПИ-де оқитын Сақтағанның

Төлегенін тауып алып, оған жеңгем туралы біраз сыр айтып, сол кісімен кездесуге бірге жүруін өтіндім. Ол кездері Алматы шағын қала болатын. Іздеген үйімізді тез тауып алдық. Есік алдында аз-кем ошарылып тұрып барып, есік қақтық. Қарсы алдымда ер тұлғалы, самайын ақ шалған, қысқа ғана шашы бар әйел тұрды. Жүзімізге көз жүгірте бір қарады да: «Кім боласыңдар, қайдансыңдар?», – деді.

– Мен Қиназармын ғой.

– Қарғашым-ай, Көпназарлардың бірі екенсің ғой, – деп бауырына басты. Сол сәтте жанарыма жас үйіріліп, босап кеткен болуым керек.

– Әй, өзің жамансың-ау... Темірбектің інісі болсаң, жылауға тиісті емессің, – деп жұбаныш сөздер айтып жатты. Міне, бұл менің өмірімдегі ең бір айшықты мезет болып мәңгі есімде қалды. Көкемнің жүзін көргендей әсерде жүрдім. Сол күні үйінен шығарып салып тұрып, қолыма жиырма сом ақша ұстатқаны да есімде қалыпты. Тағдыр бір қалада жеңешеммен қатар жүретінімді де көп көрді ме, арада аз уақыт өткен соң, асыл жеңгем Дәметайды Көкшетауға жер аударып жіберді де, құлазып қалдым. Алматыға мен университетті бітіретін жылы оралды. Оқу бітіргенімді бірге тойладық. Жылжып жылдар өтті. Жазықсыз жазаланғандар да ақталды. Қазақ халқы асылдарын іздей бастады.

Бұдан кейінгі жайлардан хабардар шығарсың. Дәметай жеңгем осылардың бәріне куә бола жүріп 1990 жылы 86 жасында дүниеден өтті. Алтындай болған абзал ана Дәметай жеңгемнің азасына сол кездегі астана – Алматы жұртшылығының өкілдері мен қазақтың зиялылары түгел жиналды. Қабіріне топырақ салуға елден барған ағайындар осының куәсі болдық.

Қиназар аға бір сәт үнсіз отырып қалды. Осы бір сәтте әлгіде есік алдында ойнап жүрген 3–4 жастағы бүлдіршін де «хан тағына» жайғасқандай, атасының алдына отырып қалды.

– Ойнай тұр, көкем, кісі кеткен соң келерсің, – деп мені шығарып салатындай ынғай білдірді.

– Немереңіздің аты кім?

– Темірбек.

Сол сәт аз-кем ойланып қалдым. Қазақ ата есімін ұрпағына телу сирек құбылыс саналатыны түсті. Өткен ғасырларда хан тұқымдары ғана үшінші, төртінші ұрпаққа айбарлы деген аталарының атын беріп отырғаны тарихтан ғана белгілі.

– Әй, кім, осы үйде Ғалымжан деген інің бар. Әсия деген келінім бар, солар ғой мына балаға Көкемнің атын қойып жүрген.

Осы тұста әңгімемізге Қиназар ағамыздың жары Қатша апай араласты.

– Біздің Әсияжан да текті жерден шыққан. Бүгінде есімін ел білетін тілші-ғалым, байырғы журналист Қарақұлов Мәліктің немересі бұл Әсия. Сол кісінің ұлы Болаттың қызы болады, – деп сұхбатымызды толықтыра түсті. Қиекең болса немересіне Темкеңнің атының берілуін одан әрі дәлелдеп жатыр.

– Әдетке сіңбеген демесең, ешбір әбестігі жоқ сияқты. Алғашында әйелдер жағына қиындау соғып еді. Бұл күндері үйреніп кетті. Әжесі мен жеңгелері «Тимка» десе де, өз

анасы мен біздер «көке», «көкешім» дейміз. – Өзгелер үшін Темірбек деген аты жетіп жатыр емес пе? – деді.

Тұлпардың тұяғы, асылдың сынығы, абзал ағаның отбасынан қалың ой құшағында шықтым. Бір тұстарда замана заласын, нәубеттің наласын көрген жанның өз өмірінің айшықты мезеттерінен шерткен сырын қалың көпшілікке жеткізуге асықтым.

Жайық Бектұров

ҚАЙРАН АБЗАЛ АҒАЛАР..

Сол 1935 жылы, күзде, Арыс ауданына Темірбек Жүргенов келе қалды. Бұл ағамыз 1933 жылы С. Меңдешев ақсақалдың орнына Халық ағарту комиссары болып бекітілген. Оның алдында ол Өзбек ССР Оқу халық комиссары болған. Алматыға лениншіл коммунист Л. И. Мирзоян жолдас келген соң, республикамыздан тысқары жүрген біраз басшы қазақ қызметкерлерін Қазақстанға шақыртып алған. Сол тұста жұрт мынадай әңгіме естіген: – Т. Жүргенов Қазақстанға келу үшін Л. И. Мирзоян жолдасқа үш тілек айтыпты. Бірінші – мені байдың баласы еді деп қазақ жігіттері қудаламайтын болсын. Темірбектің әкелері Ақтөбе облысының Ырғыз ауданында бай кісілер болса керек. Екінші – жергілікті ұйымдар жұмыста санасу үшін, мені өлкелік партия комитеті бюросының құрамына өткізіндер депті. Үшінші – Халық ағарту комиссариатының бюджетіне берілген қаржы-қаражат түгелдей өз билігімде болсын, бүгін, не ертең алдымен не қажет, соған еркін жұмсау үшін керек бұл депті. Өлкелік комитет бұл тілекке келісіпті. Алматыдағы осы күнгі №№ 12, 18, 28 және өзге де мектептер дәл сол жылдары Темірбек ағамыздың дереу де еркін қимылдауымен тез салына қалған астанадағы ең алғашқы сәнді де, сәулетті мектептеріміз еді.

Темірбек ағамыз қазақша сөзге де, орысша да өте жетік адам-ды. Республикада күллі мәдениет саласын сол кісі тікелей басқарды. Күрделі, сүбелі мақалаларды орысша жазды. Қазақ әдебиеті мен өнерінің 1936 жылы Москвада өткен алғашқы тамаша онкүндігін Темірбек ағамыз тікелей басқарды.

Жә, Арысқа Темекен келе қалды. Әбдібек құрбысының үйіне түсті. Арыс пен Ташкент арасында шағын ғана Монтайтас станциясы бар. Осы күні Шымкент облысының Ленин ауданына қарайды. Ол кезде ит байласа тұрғысыз дейтін қу дала. Темірбек ел ішінде ұсақ мектептерді біріктіріп, қазақ ауылында орталау (жеті жылдық) және орта мектептер ашып жүр. Ортан қолдай нарком, өлкелік партия комитеті бюро мүшесі Т. Жүргенов жолдас бір шеттегі Монтайтастағы болмашы мектепті өз көзімен көремін деп, ол кезде көмірді күрекпен салып жүргізетін паровоз машинасына мінді де кетті. «Әрі қарай Ташкентке барамын, Файзолла Ходжаевта, Ақмал Икрамовта боламын. Ташкент маңындағы қазақ мектептеріне көмек сұрап

аламын. Сонсоң Ташкент-Новосибирь поезымен Алматыға қайтамын», – деп Темкең жүріп кетті. Міне, ол кездегі басшы қызметкерлердің өз міндетіне, мемлекет ісіне жан салуы осындай еді.

Темірбек Жүргеновті 1937 жылы жаз, Қазақстан Компартиясы І съезі кезінде қамады. Осы күні Қарағандыда жасы тоқсанға келген Рақым Момынов тұрады. Инабатты, ұстамды кісі. Жас шағымнан білемін Рақанды. Наркомпроста қызмет істейтін, Ленин көшесіндегі екіқабат ағаш үйдің астыңғы қабатында отыратын. Терезесі көшеге шығатын. Сол кісі айтады: «Кеңседе кезекші едім. Түс кезі. Темірбек «Эмка» машинасымен есік алдына келіп түсті де, үстінгі қабаттағы бөлмесіне жүгіре басып шықты. Артынан екі кара машина қуып келді. Үш-төрт кісі Темірбектің өз кабинетінде тұтқынға алды. Мен бөгде куэ (понятой) болдым. НКВД адамдары үстелінің суырмасынан чек книжаларын алды. Темірбектің ақын Тұрмағамбет Ізтілеуовке «Шахнаманы» аудартып, айдаудан келген оқымысты Ахмет Байтұрсыновқа қазақ тілі ғылымының тарихын, ертеде Думаға депутат болған, оның сөзін Ленин қолдаған, Петербург университетін бітірген ескі интеллигент Бақытжан Қаратаевқа Қазақстанның Россияға қосылу кезеңін жаздырып жүргенін білетінбіз. Жаңағы чектерде осы кісілерге ақша берген түбіршектер бар екен. Әрине, Т. Жүргенов жолдасқа бұл ол кезде үлкен айып, айғақты зат».

Темкең сол кеткеннен жоқ болды. Оның ардақты есімін, қайғылы тағдырын біз газетке өзіміз жариялаған тізімнен көрдік. Темірбектің жұбайы дәрігер Дәмеш Еркемова да жер ауып, көп бейнет көрді. Осы күні Алматыда тұрады.

Мамытбек Қалдыбаев

ҚОС ТҰЛҒА

Халқымыздың сүйікті ұлдарының бірі, аты аңызға айналған батыр, көрнекті жазушы Бауыржан Момышұлы кезінде «Адамдар, кездесулер» деген естеліктер кітабын жазбақшы болған-ды, тіпті оның жоспарын да құрған еді. Ол кітапта Анна Панкратова, Елена Стасова, Алексей Толстой, Всеволод Вишневский, Наталья Сац, Жәкең (Жамбыл), Қаныш, Мұхтар, Ғабит, Сәбит, Ғабиден, Илияс Омаров, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Әбу Сәрсенбаев, Хамит Ерғалиев, Ұрия Тұрдықұлова, Шара Жандарбекова, Қасым Аманжолов секілді халқымыздың ардақты ұл-қыздарымен қандай достық қарым-қатынаста болғанын әңгімелеуді ниет еткен. Бірақ денсаулығына байланысты ол ойын жүзеге асыра алмады... «Мамытбек болсын, Михаил болсын, замандастарым туралы сырмды келер ұрпаққа жеткізсе жарап жатыр» деп әзілдей күліп, сол естеліктердің бірсыпырасын маған айтып берген еді. Мойныма жүк, артыма қарыз болмасын деп соларды қағазға түсіріп, газет-журналдарға ұсынып жүрмін. Мынау

«Зерде» журналына беріп отырған естелік те сол Баукең айтқан әңгімелердің бірі. Мұны естелік ішіндегі естелік деуге де болады. Себебі бұл әңгімеде қазақ музыкасының қалыптасуына көп еңбек сіңірген көрнекті қайраткер, әйгілі композитор Е. Брусиловский Баукеңе халқымыздың асыл азаматы Темірбек Жүргеновтің адамгершілігі, өнер мен мәдениетке деген қамқорлығы туралы айтып берген.

Мәскеуде қонақүйде жатқанмын. Кешке серуендегелі көшеге шықтым. Шықсам, Евгений Брусиловский жалғыз жүр екен. Амандастым.

– Зерігіп, тысқа шыққан едім, – деді.

Бұрын сыртынан көргенім болмаса, таныс емеспін. Екеуіміз бір-бірімізге сынай қарап, Қызыл алаңға, Ленин Мавзолейіне, Василий Блаженный соборына бардық. Әңгімелесе келе ол шешілді.

– Ленинград консерваториясын бітіргенімде жап-жас едім. Қайда барарымды білмедім. Консерваторияның өзіне оқытушылық қызметке қала алмадым, орыс операсына баруға шамам жетпеді, эстрадалық оркестрге дирижерлік етер едім, оны бермеді.

Ол кезде Қазақстан туралы естігенім болмаса, білмейтінмін. Тәуекел деп Қазақстанға келдім. Темірбек Жүргеновтің қабылдауында болдым. Тамаша кісі екен. Жас композитор екенімді айттым.

– Жарайды, жігітім, қай жерге тоқтадың? – деді ол.

– Қонақүйге.

– Командировкаға алған ақшаң бар ма?!

– Бар.

– Онда қонақүйде тұра бер.

Қалтамда екі күнге ғана жетерлік ақша қалған еді, оны айту ұят қой.

Жүргенов қоңырау басты. Көмекшісі келді.

– Брусиловский жолдас қонақүйге тоқтапты. Директорына телефон соғыңыз. Оның бөлмесіне ешкімді жібермесін, ақшасын біз төлейміз.

Мен таң қалдым.

– Бухгалтерге айтыңыз, мына жігітке мың сом берсін, – деді. Есім шығып кетті. Жүргенов маған қарап:

– Барыңыз, қонақүйде тұра беріңіз, жолдас Брусиловский. Тамақтануыңызға, қыдырып-серуендеуіңізге мың сом жетеді. Бір апта өткен соң сізбен сөйлесем. Дәл жетінші күн дегенде маған келіңіз, – деді.

Қоштасып шықтым. Көмекшісі бухгалтеріне ертіп барып, нарком бұйырды деп мың сом алып берді.

Бір стақан шайға зар болып жүрген кісімін ғой, жарыдым да қалдым. Алматыны араладым, кафелерге, ресторандарға кірдім. Әрі-беріден кейін тауға бардым. Таудан қаншама поэзия, қаншама музыка таптым десеңізші?! Тау маған композитор болып тіл қатқандай еді. Өзімді жеті қат аспанның ар жағында жүргендей сезіндім. Ақ қайындарды ауызға алмай-ақ қояйын, бір ғана қарағайлар қанша сыр сыйлады. Қайда қарама, қайда барма – тұнып тұрған поэзия.

Бір жеті өткен соң Жүргеновке бардым.

– Уақытыңызды қалай өткіздіңіз? – деді ол.

– Тамаша! Ғажап әсер-сезімге бөлендім.

– Қайда болдыңыз? Не көрдіңіз?

Бәрін айтып бердім.

– Тауда болғаныңыз жақсы екен.

– Алған әсерім міне, – деп жазған ноталарымды көрсеттім. Үңіліп қарап шықты. Не дер екен деп дірілдеп отырмын. Кеңсесінде пианино бар екен.

– Мен нотаны оқи алмаймын, бірақ тындай білемін, ойна, – деді.

Дірілдеп, пианиноға отырдым. Жүргенов желке тұсыма кеп тұрды. Тұла бойым қалпылдап кеткендей болды. Ойнадым. Ойнағанда толқимын деп көп қате жіберіп алдым.

– Жарайды, жетеді.

Орнымызға барып отырдық.

– Жолдас Брусиловский, сіз бізге жұмыс істегелі әлде саяхаттап жүргелі келдіңіз бе? – деді.

– Жұмыс істегелі келдім.

– Онда жақсы, біз сізді жұмысқа аламыз. Әзірше Савельскийдің орынбасары етіп қабылдаймыз.

– Савельский кім? Ол кісіні мен білмеймін.

– Ол Қазақстандағы хордың дирижері. Кейін қабілетіңізге қарай көре жатармыз. Дайын пәтер жоқ, қонақүйде тұра бересіз. Ақшасын біз төлейміз.

Жерден жеті қоян тапқандай қуандым. Савельскийдің білімі болғанымен, музыкаға шорқақ екен. Қазақ әніне, музыкасына жөнді түсінбейді. Алты ай орынбасары болдым.

Ескертпе жасасам, елең қылмайды. Әрі шыдадым, бері шыдадым. Ақырында екеуміздің арамызда қып-қызыл шатақ шықты. Ол Жүргеновтің құлағына жетіпті. Күтпеген жерден репетиция өтетін болды. Оған Жүргенов қатысты. Оны Савельский білмейді.

«Қамажай» музыкасына дирижерлік етіп тұр еді, қателесті. Жасырын кеп отырған Жүргенов орнынан тұрып:

– Савельский, сіз бұл әнді дұрыс түсінбейді екенсіз, – деді. Савельский не дерін білмей сілейді де қалды. Мен сахна бұрышында тұрғам. Жүргенов:

– Брусиловский! – деді, – Сіз Савельскийдің орынбасары ретінде мына әнді қалай түсінесіз. Қазір дирижерлік етіңіз.

Дірілдеп кеттім. Хор біткен соң:

– Жақсы, – деді. – Мен нарком ретінде ойлануым керек, бүгін қорытындымды айтпаймын.

Бәріміз таң қалдық.

– Брусиловский, бір апта ішінде оркестрді дайындаңыз.

Шын мәнінде бір апта бойына дирижер мен болып қалдым. Не істерімді білмей састым. Күнде бір-екі рет жаттығып жүрміз. Жүргенов өте ұқыпты кісі екен, бір аптадан

кейін қайта келді. Алдыңғы орында үндемей отыр. Оркестр де, мен де қалтырағандай болдық. Біткен соң орнынан тұрды.

– Мына түрлеріңізден ештеңе шығар емес, біраз ескертпем бар. Әрине, мен музыкант емеспін, бірақ ұқыпты тыңдаушымын. Бір аптадан кейін пікірімді айтамын, оған дейін ойлануым керек. Брусиловский, жұмысыңызды жалғастыра беріңіз.

Орнынан тұрып кетті де қалды. Бәріміз қобалжулымыз. Савельский болса, оркестрден шеттетілгендей күйде. Оған:

– Сіз тәжірибелі, көпті көрген кісісіз, маған көмектесіңіз, не істеуім керек? – деп едім.

– Ешқандай көмек бере алмаймын, өзіңіз білесіз, менің дирижерлігім оған ұнамады, – деді.

Амал жоқ, күн демей, түн демей дайындалдық. Ұйқы да, күлкі де қашты. Тіпті түсімде де дирижерлік ететін болдым. Алдағы сыннан сүрінбей өтем бе, өтпеймін бе деп дамыл көрмедім. Өзіңді аямаған соң, басқаны да аямайды екенсің. Оркестрді бір қалыпқа келтірсем деп жанталастым. Бір-екі музыканттың бұзып ойнайтынын таптым. Біреуін оркестр құрамынан қудым, екінші ойнағанда, екіншісін қудым.

Айтқан мезгілде Жүргенов келді, мен дірілдеп, дирижерлік еттім. Екі музыканты ойнадым.

Жүргенов орнынан тұрды. «Қазір бәрі құриды» деп тұрмын.

– Қазірге жаман емес, ізге түскендейсіңдер. Алда тағы жұмыс істейсіңдер, оркестр жақсы атқа ие болады деп ойлаймын. Мен тағы бір аптадан кейін келемін.

Тағы дайындық. Тағы сабылыс. «Жаттығу кезінде сіз көрінбей тыңдап отырыңыз да, кемістігіміз болса, айтыңыз», – деп Савельскийге жалындым. Ол келісті.

Мен де, оркестр де ақ тер, көк тер болдық. Бір аптадан кейін Жүргенов тағы келді.

Бәріміз дірілдеп ойнай бастадық. Біттік. Дірілдеп тұрмыз.

– Жаман емес, өткен жолғыдан жақсы. Жұмыс істегендеріңіз көрініп тұр. Брусиловский, сіз оркестрдің дирижерісіз, оркестр сізді бар жан-тәнімен тыңдауы керек. Бірақ сіз қазақ музыкасының, әуенінің кейбір нәзік сырларын түсінбейді екенсіз. Нотадағы жазуда нәзіктік ерекшелігінің бәрі бар деу қиын. Сол себепті Құрманбек Жандарбековпен, Қалибек Қуанышпаевпен, Жүсіпбек Елебековпен сөйлесіп көріңіз. Сол кісілердің пікірін тыңдап, нотадағы жазбаларыңызға өзгеріс енгізіңіз, – деп орнынан тұрып кетті де қалды.

Әлгі кісілермен таныс емес едім. Телефонмен байланысып едім, жөндеп сөйлеспеді. Әрқайсысының үйіне барып, табанын жалай жаздадым.

– Мен дирижер едім. Мынау қалай? – десем, шешілмейді. Жығылсан нардан жығыл дегендей, лаж жоқтықтан Жүргеновке бардым. Қабылдады.

– Әнеукүнгі ескертпеңізді ескеріп, айтқан кісілеріңізге барып едім, менімен ешқайсысы сөйлескісі келмеді.

Жүргенов танданып бетіме қарады.

– Барыңыз. Бүгін сізге ештеңе айта алмаймын, ертен өзім телефон соғамын.

Қайттым. Дәңбекшіп, түнімен жөндеп ұйықтай алмадым. Ертеңіне сағат он екілерде тыр етіп телефон соғылды.

– Мен Жүргеновпін, тыңдап тұрмысың?

– Иә, иә.

– Ол кісілермен сөйлестім. Алдымен Қалибек Қуанышбаевқа барыңыз. Ол рас, әнші емес, драмалық театрдың актері, бірақ музыканы бір кісіден кем түсінбейді. Бүгінге осы жетер.

Ертең Құрманбек Жандарбековке барыңыз. Ол білімді кісі, ол әнші ғана емес, композитор. Онымен байқап сөйлесіңіз.

Арғы күні маған келіңіз, – деді.

Айтқанын істеп Қалекенге бардым. Орысшаны шала білетін кісі екен. Домбыра тартты. Жақсы музыкант екені бірден көрінді. Домбырасын шертіп, әңгімелесіп отырып, бір кезде «Қаракесекті» ойнады.

– Ah! – дедім. Әнін бұрын нотадан білетінмін, орындалуын естігеніммен, көзбен көргенім осы. Ойпырмай, Бауыржан, кешіріңіз, үннің өзін аспаппен ойнауға болады, бірақ соған қосылып шырқау оны өзің көріп отыру маған ғажап әсер етті. Бұл музыканың үнін де, мазмұнын да терең ашады екен. Егерде жанағы «Қаракесекті» домбырамен тартып қана қойса, мен оның сырына түсінбес едім, ал соған дауысын қосып айтқанда, қазақша білмесем де, маған соншалық түсінікті болды. Ол кісінің айтуында үн мен сөздің мазмұны қосылып, егіз баладай сұлу көрінді.

Екінші күні Құрманбек Жандарбековке бардым. «Ха-ха!» деп күліп, қалжыңдай қарсы алды. Шаруамды айттым.

– Жақсы, қазір, – деді.

– Мынау әнді айтып берсеңіз? – Айтып берді. Композитор ретінде әннің ырғағына, әннің түбіріне түсініп отырмын. Ол кісі эстрадалық мәнерде орындады. Бауыржан, түсінесің бе, түсінбейсің бе, эстрада мен операның айырмасы жер мен көктей. Бірақ Құрманбекке табиғат дауысты аямай берген екен. Дауыс өз алдына, әнді нәзік, түсініп айта білетін кісі екен... Табиғат берген дауысты сыйлау, бағалау керек деп іштей ойлап, тағы біраз ән айтқызыдым.

Кейіннен жете біле келе ұғынғаным, Құрманбек жалғыз әнші емес, актер де, режиссер де екен. Тағы қатардағы емес, үздік өнер иесі екен.

Жаманды-жақсылы көпті көрдік, көпті тыңдадық қой. Кейбір әншілер дауысым бар деп, әннің мағынасына мән бермейді. Олар тағы консерваторияны бітіргендер.

Құрманбекте әншілік талғам өте биік, өте таза екен. Ол – қазақтың опералық театрының негізін салды, бірақ өзі еш уақытта мен салдым деп айтқан емес, солай деп ешкім мойындаған да емес. Ал шындығында, қазақтың опералық театрының негізін салушы – Құрманбек Жандарбеков.

Темірбек Жүргеновтің мені неге Құрманбекке жолық дегенін қазір ойласам, ол кісі оның бойындағы осы дарынын таныған екен...

Е. Брусиловскиймен кездейсоқ кездесемін деп, осындай әңгіме естіп, ойламаған ол жаға кенелгенім бар.

ҚАСИЕТТІ КІСІ ЕДІ

Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деген екен Бұхар жырау. Қазір өзіміз 80 жылдығын атап өткелі отырған Ілияс Омаров көнекөз қариялар айта беретін «ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда ғана боларсың елге нұсқа» дейтін ата сөзін ту етіп, уақыты тар болса да арманы алыс, мақсаты асқақ өмір кешкен мемлекет қайраткері, дарынды қоғамтанушы, әдебиет, өнер зерттеушісі, қай-қайсымызға болса да ақылшы аға, жақын дос қамқоршы ұстаз еді.

Оның өмір жолына, азаматтық тұлғасына, шығармашылығына үніле отыра, біз табиғатынан сезімтал, адамның ішкі сырын «айтпай білетін» (Абай) ақыл-ой иесінін, әрбір сөзінде тоспалға тұратын қаламгердің тұрпатын көреміз. Ілекеннің бойында көптеген мемлекет және қоғам қайраткерлерінде кездесе бермейтін өзгенін тағдырына күйініс, табысына қуаныш сезімі, парасаттылықты іштей ұғынып, жүрекпен түсінетін халықтық қасиеттер молынан табылатын еді. Тегі, Шал ақынның «Саясы жоқ бәйтерек саздауға біткен талмен тең. Жақсы ағаныз бар болса, алдында сары балмен тең» деген сөздерінің мәні де осында жатқан сияқты.

.. 1962 жыл. Наурыздың 2-і күні мен Қазақстан комсомолы Орталық комитетінің бірінші хатшысы болып сайландым. Комсомолдың съезінде жастардың бос уақытын, демалыс сәттерін пайдалану ісінде жіберілген кемшіліктер жөнінде сөз болған-ды. Әсіресе, Қостанайдан келген бір делегат Боровский ауданында мәдени-ағарту орындарының, әсіресе клубтардың жетісе бермейтінін айтқан.

Съезд бітісімен осы мәселемен Қазақ КСР Мемлекеттік жоспарлау комитетіне барған болатынмын. Комитет төрағасының бірінші орынбасары Ілияс Омаров мені жылы шыраймен қарсы алып, келген жұмысымның мән-жайын сұрай бастады. Мәселе клуб жайында болғандықтан түсініс пиғылын білдіріп, тікелей шара қолданатынын айтты да: «Бірлесіп қимылдасак клуб салына жатар. Дегенмен менің саған айтатын басқа бір тілегім бар. Қазір әдебиетке Олжас Сүлейменов, Тұманбай Молдағалиев, Сәкен Жүнісов секілді жастар келіпті. Егер мен бірдене түсінетін болсам, болашақта әдебиеттің құлағын осылар ұстайтын болады. Менің жағдайымды әдебиет мәселелеріне араласа бергенімді біреу түсінсе, біреу түсіне бермейлі. Сен осыларға қамқоршы болсаң орынды болар еді», - дегенді айтты.

Абзал ағаның тапсырмасын алып, біз жас әдебиетшілермен тікелей айналыса басталдық. Ең алдымен Олжас Сүлейменовті бұрынғы Олақ көлеміндегі оқырманға таныстыру мақсатымен алған рет оның «Адамға табын, Жер, енді» поэмасы жайында 1962 жылғы 16–20 сәуірде өткен Бүкілодақтық Лениндік Коммунистік жастар одағының XIV съезінде айтылды. Кейіннен сол поэмасы үшін Олжас Сүлейменов Бүкілодақтық Ленин комсомолы сыйлығының тұңғыш лауреаттарының бірі болды.

Партия қатарына өткенде де оған кепілдік берген Ілияс Омаров, Қамал Смайлов (ол кезде «Қазақфильм» киностудиясының директоры болатын) және мен болдым.

Ал Тұманбай Молдағалиевтің шығармашылығы Қазақстан комсомолы Орталық комитетінің бюросында талқыланып, енді ғана бүршік атып, оқырман қауымға таныла бастаған жас ақынның азаматтық лирикасына толық талдау жасалды. Сол мәжілісте сөйлеген сөзінде оның «егер менен болашақта танымал ақын шығатын болса, мен осы бюроға міндетті боламын» дегені әлі есімде. Тұманбай Молдағалиев кейіннен Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты атанды.

Сол кезден бастап-ақ, дарынды прозаик болып таныла бастаған Сәкен Жүнісовтің шығармашылығы біршама басқаша қалыптасты. Әсіресе, оның «Жапандағы жалғыз үй» романы жазушының болашағынан зор үміттендіретін туынды еді. Бұл жөнінде Ілияс Омаров баспасөз бетінде пікір айтып, өз ойларын ортаға салды. Әйтсе де, комиссия мүшелері жас жазушының қалам алдысына сыйлық бере салмай, оның шығармашылығына кейінірек қайта оралу қажет деп тапты.

Ойлап қарасам, осы бір жайттар асыл ағамыздың жас әдебиетке деген қамқорлығының өзінше айғағы екен.

Қазақстан комсомолының съезінен кейін «Қазақ әдебиеті», «Ленинская смена» газеттерінің редакция алқалары комсомолдың Орталық комитетіне бірлескен ашық хат жолдап, Мұхтар Әуезовтің 1960 жылдың желтоқсанында университетінде соңғы рет сөйлегенін тілге тиек етіп, жыл сайын 25 желтоқсанда университетте Мұхтар Әуезовке арналған әдеби кеш өткізілетін болса, онда соңғы жылдағы жас әдебиеттің туындыларына талдау жасап, болашаққа бағдарлап отыруға мүмкіндік туар еді, – дегенді айтты.

Сөйтіп, 1962 жылы 25 желтоқсанда университеттің филология факультетінің үйінде Мұхтар Әуезовтің естелігіне арналған осындай кеш өткізу келісілді.

Менің серіктерім сол кеште баяндама жасауды маған ұсынды.

Мен болсам «Әдебиет үшін мен кіммін? Онан да баяндаманы белгілі жазушы жасаса орынды болар еді» дегенді айттым. Әдеби кеште баяндама жасауды Сәбит Мұқановтан өтінгенімізде, ол кісі әртүрлі себептермен баяндама жасай алмайтынын айтты. Одақтың сол кездегі бірінші хатшысы Ғабиден Мұстафин науқас болатын. Ғабит Мүсірепов болса шет елде жүр еді. Сөйтіп баяндаманы Мұхаметжан Қаратаев жасайтын болды. Ал қорытынды сөз сөйлеуді Ілияс Омаровтан өтіндік. Мұндай хабарды естігенде, ол кісінің қуанғанын айтсаңшы. Жыл сайын Мұхтар Әуезовке арнап кеш өткізіп, онда жаңа туындыларға баға беріп, жұртшылықты жас әдебиетшілермен таныстырып отырсақ қандай тамаша деп қайта-қайта ризашылығын білдірді.

Сонымен Мұхтар Әуезов университет студенттерінің алдында соңғы рет сөз сөйлеген аудиторияда оған арналған кеш болды. Оған Орталық комитеттен насихат және үгіт бөлімі меңгерушісінің орынбасары Әнуарбек Шманов қатысты. Кешті қысқаша кіріспемен өзім ашып, баяндама үшін М. Қаратаевқа сөз бердім. Ол кісі бір жарым сағат баяндама жасады, басқа сөйлеушілер де болды. Соңында Ілияс Омаровқа сөз берілді.

Илияс ағамыз қағазсыз, екі иығын қомдап, теңселіп тұрып сөйлейді екен. 43 минуттің қалай өткенін де байқамай қалыппын. Әңгіме тек жас әдебиеттің төңірегінде ғана емес, ел тағдырына, тарихқа, мәдениетке, әуезге, бейнелеу өнеріне, сәулеткерлікке байланысты болды. Ол кезде ойға келе бермейтін соны пікірлер де айтылды. Мысалы алсақ, халық педагогикасы дегенді сол кеште мен бірінші рет осындай дуалы ауыздан естіп, қайран қалғаным бар.

Тіптен, ертеңіне Орталық комитетке барып, хатшының алдында «қайдағы бір плановикке» сөз бергенім үшін жауап беруге тура келгеніне де ризамын. Жазған басым, ол кісінің тарихқа, мәдениетке, әсіресе ел тағдырына байланысты мәселелерді көтеретінін қайдан білейін? Ең болмаса стенограммаға түсіріп, не таспаға жаздырып алмағаным осы күнге дейін өкінемін.

Жалпы осы кештен кейін біз жас әдебиетшілермен, өнер қайраткерлерімен көптеп айналыса бастадық. Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының алғашқы лауреаттарының қатарында Әнуар Әлімжановтың, Ғазиза Жұбанованың, Анатолий Молодовтың, Шәмші Қалдаяқовтың, Петр Усачевтің, Ескендір Хасанғалиевтің, Нұрғали Нүсіпжановтің болғаны дәлел бола алады.

Жастар мен студенттердің Бүкілдүниежүзілік ІХ фестивалі 1968 жылы Софияда (Болгария) өтетін болды. Өкініштісі, фестивальға жас өнерпаздарды таңдап алу үшін келген комиссияға Мәдениет министрлігі мен Қазақстан комсомолы Орталық комитетінің насихат бөліміндегілер (мен ол кезде жастар делегациясымен Цейлонда жүрген едім) бірде-бір дұрыс ансамбльді, не жеке орындаушыны көрсете алмағандықтан Қазақстаннан ешкім алынбапты. Мен келе сала, Мәскеуге телефон соғып, ренішімді білдіргенімде, БЛҚЖО Орталық комитетінің хатшысы Борис Пастухов делегацияның құрамы бекітіліп кеткенін айтты да, не де болса бір адамды өзің ұсынсаң қосымша енгізейік деді.

Сол кезге дейін қазақ әншілері дүниежүзілік конкурстарға қатысып көрмеген болатын. Сондықтан да болар, фестивальға қатысуға жаңа ғана студияны бітірген Гүлжан Талпақованы ұсындық. Оған салтанаттық және сахналық етіп киім-кешек тіккіздік. Конкурсқа қатыстыру үшін халық биі «Айжан қызға» қоса Тәттімбеттің «Былқылдағының» ырғағына тағы бір би қойғыздық.

Қалыптасқан тәртіп бойынша, фестивальға баратын өнерпаздар бір ай бұрынғы Мәскеуге жалпы репетицияға шақырылатын. Біздің жалғыз бишіміз Гүлжан Талпақова Мәскеуге алдын-ала шақырылғанымен, фортепьяноға билейтін болғандықтан конкурсқа жіберілмейтін болыпты.

Фестивальға аттанар алдында саяси делегация құрамына енгендермен, туристермен бірге Мәскеуге мен келген соң, Гүлжанмен ақылдаса отыра, екі биден бір би шығарып, бір өзбек дойрашысын сұрап алып, оның сүйемелдеуімен билейтін болып келістік. Конкурсқа қатысу Гүлжан үшін табысты болды. Ол екінші орынға ие болып, фестивальдің күміс медалін көкірегіне тақты.

Фестиваль аяқталып, елге оралдық. Сол кезде мәдениет министрі қызметіне ауысқан Ілияс Омаров та болып, жалғыз бiшiнi конкурса қатыстырамын деп тартқан азабыма байланыстыра, «Бiз қашанғы фортепьяноға билей беремiз?» деп қатты-қатты сөздер айтыптын. Ілекен болса өзiн қоярға жер таппай, «Ойпырмай, Өзбекқали (ол кісі мені осылай деп атайтын едi) сен өте қатты ренжiсiн ғой, мен бұл мәселенi коллегияға қоям, шара қолданамын. Өзiдi бiлесiн ғой, қазiр «Гүлдер» ансамблi құрылып жатыр, ондағылар тек оркестрдің сүйемелдеуiмен ғана билейтiн болады» деп қалбалақтай бердi...

Бұл бiздiң соңғы тiлдесуiмiз едi. Кейiн «Гүлдер» ансамблiнiң тұсаукесертаныстыру рәсiмiне ауруханадан алып келгенде, құр сүйек қатып, ағамыздың «тiрi аруақтай» болып қалғанын көрдiк. Ілекендей азаматтын орны тола бермейдi. Қайран ағаның әбден ауру дендеп, көз жұмар шағы жақын қалғанда, оған көңiлiне келетiн сөздер айтқанымды ешқашанда кешiре алмаймын. Көп ұзамай Ілекендi ақтық сапарына шығарып салдық.

Мен Торғай облысына қызметке ауысып кеттiм. Онда музыкалық драма театры құрылып, оған директор және көркемдiк жағын басқарушы Қазақстанның халық әртiсi Қанабек Байсейiтов тағайындалатын болды. Бiрақ жасы асыл кеткен адамға жаңа театр құру оңайға соқпайтын болғандықтан, Алматыға қайтаруға тура келдi. Бiр кеште Қанабек Байсейiтовтен Ілияс Омаров жөнiнде мынадай бiр әңгiме естiген едiм. Ілекен министр болып тағайындалған соң, Қанабек Байсейiтов бiр мәселемен министрлiкке барғанда, министрдің қабылдау бөлмесiнде iлүлi тұрған Темiрбек Жүргеновтің суретiне көзi түсiп: «Ілеке, мынаны қалай түсiнуге болады?» деген екен. Сонда Ілияс Омаров: «Е, Қанеке, Менiң министр, сiздің халық әртiсi болып жүргенiңiз осы кісiнiң арқасы. Темiрбек Жүргеновтен кейiн бiздiң қазақ өнерiне қосқанымыз шамалы». – дептi. Кейiн Ілияс дүниесалып, онын орнына басқа тағайындалғаннан кейiн бiрде министрлiкке барғанымда, Темiрбектің суретiнiң орнына натюрморт iлүлi тұрғанын көрiп төбемнен тоқпақпен ұрып, жерге кiргiзiп жiбергендей болдым». – деп Қанекен көзiне жас алды.

Мен Ілияс Омаровпен қайсыбiр тарихи оқиғаларға, әдебиет пен өнер туындыларына партиялық тұрғыдан баға беруде жiберiлген «кешiлiктер» үшiн қуғын-сүргiнге түсiп, қызметсiз де қалып, өмiрден әккi болып бастаған шағында таныстым. Бiрақ ол ешқашан да қажыған, мойылған пиғыл көрсетпейтiн, керiсiнше, өмiрсүйгiштiгiмен, еңбекқорлығымен, iскерлiгiмен жұртты өзiне тартатын. Ілияс Омаровтан кейiн сол секiлдi Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетiнiң идеология жағын басқарған хатшыларынын елтану мәселелерiне тiкелей айналысқандарын көрген емеспiн. Көп оқығандығы сонша, дүниежүзiлiк немесе орыс классикасынын, бұрын-соңғы қазақ әдебиетi шығармаларынын қай-қайсысынан болса да бетпе-бет үзiндi келтiрiп, пікір таластыра алатындықтан, онымен тiкелей қатынаста болу бiз үшiн үлкен мектеп болатын. Онда Қазақ Республикасына сiңiрген еңбегi, шығармашылығы өз алдына зерттеп-бiлудi қажет ететiн құбылыс. Ілекеннiң, әсіресе әдебиеттануда, көркемсөзас

қалдырған мұрасын жинақтап бастыру кезек күттірмейтін нәрсе. Осындай күрделі тұлғаның ел алдындағы қызметіне лайықты баға беретін деректі фильм, радио-, теледидар хабарларын ұйымдастыру қажет. Оны есте қалдырудың да шешімін таба алмай келе жатқаны өкінішті-ақ.

Мұның өзі тек біз үшін ғана керек емес, жастарға, әсіресе болашақ ұрпаққа ізгілік, отаншылдық рухта тәрбие беру ісіне қосылған үлес болар еді. Илияс Омаров шығармашылығын зерттеп-білу Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттеумен тікелей айналысатындарға да үлкен көмек болатыны даусыз.

Евгений Брусиловский

ДҮЙІМ ДҮЛДҮЛДЕР

Алматының музыкалық активі бес адамнан құралады: Сергей Иванович Шабельский, Иван Васильевич Коцык, Борис Григорьевич Ерзакович, Дмитрий Дмитриевич Мацуцин және Поливанов. Қаланың бас музыканты И.В.Коцык еді. Бұл Алматыға Украинадан келген профессионал-регент болатын. Кәсіптік білімін Польшада алған көрінеді, өзі сол жақта туған. Хор басқару өнерін шебер меңгерген кісі. 1925 жылдың өзінде Қазақстанда хор ұйымдастырып, ол хор Мәскеуде өнер көрсеткен. Оның өзі іскер, жігерлі, ширақ әрі тамаша ұйымдастырушы болатын. Нарком Т. Жүргенов қандай да болсын мәдени-бұқаралық және музыкалық шараларды ұйымдастыруды тек соған тапсырушы еді. Наркомның оған деген сенімі Қошықты музыка-көрермендер мәселелері жөнінде өкілетті жетекші ретінде танытып, оның өзге музыка қайраткерлеріне, ортақолды дилетанттар мен қың демей, бас шұтғып тұратындардың алдында әлдебір ресми емес билігін жүргізуіне ырық беретін секілді еді.

Наркомға Иван Васильевич бір ауыз сөз айтса бітті, оған қарсы келмекші болған адамға әжептәуір кеселі келмей қоймайды. Ал кесел келтіруге де ол әккі болатын. Мені Коцык, әлбетте, үрпие қарсы алды. Бәсекелес болып келдім ғой. Бұл кім, қайдан, не ғып жүр, не керек өзіне – дереу ежіктеп анықтаған. Алматыға, әдетте, жақсылыққа байланысты келмейтін, өз ықтиярыңсыз келетіндері аз емес, мұнда тұрып, өмір сүру үшін емес, уақытша тірлік есебінде келеді көбі. Қошықтың өзі де бұрын сондай, уақытша тірлік өткізген түрі бар. Жынды сүрейліктің сирек түрі секілді «өзінің арнаулы жоғары білімі бар бір кісі ықыласымен Алматыда жұмыс істеуге келіпті» деп ойлаудың өзі қисынсыз еді. Демек, ол онда, Ленинградта басы артық болғаны ғой? – Жок, олай емес, басы артық болмай шықты. Бәлкім, оны ақырын қоныс аудартып салған шығар? – Жок, қоныс аударған да емес. Содан не керек, арамызға ұзаққа созылған, кісіні мезі ететін, кірбін-кикілжін майдан басталып берсін. Әсек-аяқ, жанжал, араңдау

әрекеттері де қым-қуыт етек алды. Бірақ та мен Л. Мұхитовпен бірге өз «кабинетімде» тарс жабылып алдым да, ешқандай дерлік көрінбей қойдым. Окта-текте ғана әртүрлі жиналыстарда фортепианоға өзім бейімдеген күйлерді ойнап беріп жүрдім. Коцык коммуналдық тірліктің өрескел тәсілдерін іске қосып бақты, ал мен болсам тыңғылықты шығармашылық жұмыспен жауап бердім.

1934 жылы қаңтарда Алматыда Қазақтың мемлекеттік музыка театры жұмыс істей бастады. Адам Атаның қабырғасынан жаралған Хауа ана секілді, Қазақ музыка театры да Қазақстандағы драма театрының негізінде құрылды. Бұған дейін ол синтетикалық театр болып келген еді. Сол кезден бастап музыкалық жағынан дарынды актерлер драмалық театрдан бөлектеніп шығып, музыкалық театрда бас қосты.

М. Әуезовтің «Айман-Шолпан» атты тұңғыш спектакліне музыканы И. В. Коцык жазды.

Драма театрында директоры Орынбек Беков, Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Серке Қожамқұлов, Қапан Бадыров, Қамал Қармысов, Жүсіпбек Елебеков және басқалары қалды. Драмадан музыкалық театрға Күләш Байсейітова (Гүлбаһрам Бейісова) кетті де, драмада жетекші артист әйелдерден тек М. Шанова мен Рәбиға Мұхамедиярова қалды.

Оның есесіне музыка театры Күләш Байсейітова, Үрия Тұрдықұлова, Айнұш Ержанова, Шара Жандарбекова, Құрманбек Жандарбеков, Қанабек Байсейітов, Манарбек Ержанов, Ибади Тәукелов сынды тума таланттардың есімімен әйгілі болды.

Наркомпрос Темірбек Жүргенов бұл жас театрды зор қамқорлықпен және сүйіспеншілікпен аялап, аяғынан тік тұрғызды. Театрдың ресми көркемдік жағын басқарушы Жұмат Шанин, бас суретшісі – А. Ненашев, музыкалық жетекшісі – И. В. Коцык болғанымен, театрдың барлық жұмысымен – репертуар таңдау, постановка қою, музыкасын таңдау, суретшінің жұмысы, материалдық жағдайы дегендей шаруанын бәрімен Жүргенов өзі шұғылданатын.

Сонымен, театр 1934 жылы қаңтарда М. Әуезовтің «Айман-Шолпан» атты музыкалық пьесасымен ашылды. Спектакль аса дулы табыспен өтті, бірнеше мәрте қатарынан халық лық толы болды. Театрдың Пушкин көшесінің бойындағы үйі небәрі 450 орындық еді, әлбетте, оған келгісі келген жұрттың бәрі қайдан сыйсын. Абажадай зор денелі Қажымұқанның өзіне ғана екі орындықтың аралық сүйеніш белдеуін кесіп тастап, эзер дегенде орын сайлап берген.

Алғашқы спектакльдерде И. В. Коцықтың өзі дирижерлік еткен еді, бірақ одан соң, көп уақытқа дейін театр дирижерінің орнын театрдың бұрынғы кернейші музыканты Федор Алексеевич Кузьмич алды. Алуан әуезді музыканың қисынсыз түйдегімен елең еткізген спектакль музыкасында Коцықтың өз тындырғаны не екенін айту да қиын.

Ол кезде қазақтың биі болмайтын. Сондықтан да, сірә, уақытша, өзбек, татар билерімен, тіптен кафенің ерке-бәдік билерімен алмастырған шығар. Ол билерді Ташкенттен келген мейман Али Ардобус қойған, ол Орта Азия билерін жетік білетін.

1934 жылдың жазында Наркомпрос халық шығармашылығы қайраткерлерінің бүкілқазақстандық олимпиадасын ұйымдастырды. Бұл бағалы әрі пайдалы шара екі түрлі проблеманы шешуге – театр ұжымдарын жас күштермен толықтыру үшін халық арасынан хас шеберлерді айқындау және халық музыкасының жаңа үлгілерін жинастыру ісіне жәрдем етуге тиісті еді. Олимпиада бірсыпыра жаңа есімдерді: Фарифолла Құрманғалиев, Қали Жантілеуов, Жаппас Қаламбаев, сыбызғышы Ш. Бәлиев және басқа дарынды халық музыканттарын әйгілеп берді. Олимпиадаға А. В. Затаевич келді, олимпиада барысында этнографиялық жұмысты А. В. Затаевич, И. В. Коцык, В. Г. Ерзакович, В. С. Пирогов және мен жүргізуге тиісті едік.

Әлбетте, ең көп шығарма жазып алған А. В. Затаевич болды. Ол кез келген жерде, рояльсыз-ақ шапшаң жазып ала қоятын. Шапшаң жазып алу үшін ол музыкалық стенографияның өзіндік жүйесін ойлап тапқан, соның арқасында анағұрлым шапшаң жазу амалын меңгерген. Музыка жазып алуды ол жанындай сүйетін, бұл сүйікті іспен қайда болсын, қашан болсын және қанша уақыт болсын шұғылдана беруден жалықпайтын, талмайтын.

1935 жылы А. В. Затаевичтің жұмыс істегеніне он бес жыл толуын атап өту жөніндегі шешім қабылданды. Қазақтың драма театрының үйінде мерекелік салтанат өткендей болды. (Театр Карл Маркс пен Совет көшелерінің бұрышында, парктің іргесінде болатын). Залда адам аз болды, әлдебіреу шағын баяндама жасады. Затаевичке шағын гүл шоғырын табыс етті. Сонсоң мінберге Наркомпростың бухгалтері Мұқанов көтерілді, ол маңдайындағы көзілдірігін төмен түсіріп, А. В. Затаевичке мерейтойына байланысты 2400 сом ақшалай сыйлық беру жөнінде Наркомпростың бұйрығын оқыды.

Олимпиада қорытындыларын жинақтау мақсатымен Жүргенов өз кабинетінде облыс өкілдерінің басын қосып, кішігірімдеу мәжіліс шақырды. Шамамен алғанда отыз шақты кісі жиналды, ішінде тек екі адам – қарағандылық Б. А. Орлов және мен орыс жұртынан едік. Наркомның өзі де, басқа сөйлеушілер де тек қазақ тілінде сөйледі. Мұндай жайға өз басым үйреніп, көндігіп алғам, олимпиаданың нәтижелері бұл мәжіліссіз-ақ өз басыма түсінікті болатын. Ал Борис Александровичке бәрі жетісіңкіремей, кемшін болып тұрады. Білмекке ынтық зейін-зердесі мұнда сөз болып жатқан мән-жайды білгісі келеді. Ол Қарағандыға осыдан біраз бұрын Саратовтан келген, ондағылардың бәрі орысша сөйлеген, сондықтан да жеңіл, оңай да түсінікті, қарапайым ғана орыс тілі тұрғанда, осындай түсініксіз қазақ тілінде сөйлеудің не керегі бар екенін Борис Александрович ұға қоймады? Осындай қисындар ырқымен Борис Александрович орнынан тұрды да, Жүргеновтің қазақша сөйлеуіні өтінді, мұнда не жайында әңгіме болып жатқанын өзі ұқпай отырғанын, сөйлеушілерді ол түсінетіндей болуы үшін орысша сөйлеу жөн екенін айтты.

Жүргеновтің кішкентай, қара көздері ұшқындап кетті. Қашанда дүрдіңкіреп тұратын астыңғы ерні одан сайын торсия берді. Мұның өзі қызық көрініс еді. Жұрттың бәрі бірден бүкшіе түсіп, тым-тырыс бола қалды. «Сіз қайда отырсыз, Орлов жолдас!» – ашу найзағайы үрейлене бүкжиген қайраткерлердің үстінен ойқастай шапшыды.

«Сіз қайда жүрсіз, өзіңіз?!» – деп қайталап, Жүргенов дауысын бұрынғыдан бетер катайта сөйледі. – Сіз Қазақстанға келдіңіз, егерде мұнда жұмыс істегіңіз келсе, сіз республиканың мемлекеттік тілін білуге міндеттісіз! Бәлкім, Сіз, Орлов жолдас, біз өз ана тілімізде сөйлеуімізге мұрсат етерсіз? Сіз қазақ әндерін де орыс тілінде зерттемекшісіз бе?»

Кабинет ішін тыныштық ызыңы кеулегендей. Орловтың өңі құп-қу, боп-боз. Ләм деместен ол өз орнына отыра берді. Дүмпу осымен тәмәм болды да, мәжіліс әрі қарай іскерлік арнамен жалғасып кетті...

Рашид Жарылқасынов

ҮШ МЫҢ ШЕНЕУНІК ҮШ АЛЫПҚА ТАТЫМАЙ ОТЫР

Саясаткер мен мемлекеттік қайраткердің айырмашылығы: саясаткер келе жатқан сәтте, ал қайраткер халқының келешегіне қызмет етеді. Біріншісі – саяси ұпай жинау үшін қамданса, екіншісі – ұлттың ұпайы үшін қам жейді» депті Британияның атақты премьері Уинстон Черчилль. «Мемлекеттік қайраткер ұлт намысын бәрінен жоғары қояды» деген-тін Франция президенті болған Жорж Помпиду. Міне, осы тұрғыдан бағамдасак, қазақта қайраткерден гөрі, саясаткер көп сияқты бүгінде.

Ал кеше... Алаш идеясы. Алашорда қайраткерлері. Ұлт мүддесі үшін күрес... Тіпті тоталитарлық жүйе орнаған заманның өзінде ұлт намысын қорғаған Темірбек Жүргенов, Илияс Омаров, Өзбекәлі Жәнібековтердің ерлігі өз алдына бір төбе. Қазақ мәдениетінің һәм ұлт руханиятының дамуына қосқан осы үш алыптың ерлігін бүгінде үш мың шенеунік жабылса да қайталай алмайды. Өйткені олардың жеке амбициялары ұлттық мүддеге қызмет етпей отыр.

Мемлекет және қоғам қайраткері Темірбек Жүргеновтің ерлігі жайлы Е. Брусиловский «Дүйім дүлдүлдер» атты еңбегінде былайша еске түсіреді: «Жүргенов өз кабинетінде мәжіліс өткізбек болды. Шамамен алғанда отыз шақты кісі жиналды, ішінде тек екі адам – карағандылық Б. Н. Орлов және мен – орыс жұртынан едік. Наркомның өзі де, басқа сөйлеушілер де тек қазақ тілінде сөйлеп отыр. Бір кезде Борис Николаевич орнынан тұрды да, Жүргеновтен қазақша сөйлемеуін өтінді, мұнда не жайында әңгіме болып жатқанын өзі ұқпай отырғанын, сөйлеушілерді ол түсінетіндей болуы үшін орысша сөйлеу жөн екенін айтты. Бір кезде Жүргеновтің кара көздері ұшқындап кетті... Жұрттың бәрі бүкшіе түсіп, тым-тырс бола қалды. «Сіз қайда отырсыз, Орлов жолдас! Сіз қайда жүрсіз, өзіңіз!» – деп Жүргенов дауысын бұрынғыдан бетер катайта сөйледі: «Сіз Қазақстанға келдіңіз екен, егерде мұнда жұмыс істегіңіз келсе, республиканың мемлекеттік тілін білуге міндеттісіз! Сіз қазақ әндерін де орыс тілінде зерттемекшісіз

бе?» – деп өзге ұлттан қазақ тілін құрметтеуді талап етті». Ал қазақ шенеунігі бүгінгі Бористердің тізесін баса алмай, талай Орловтың алдында мәймөңкелеп келеді. Себебі олар Николаевичтің туған тілін ғана біледі.

Т. Жүргеновтің тікелей атсалысуымен қазақ мектептерінің саны артты. КСРО-ның жоғары оқу орындарында қазақ жастарының білім алуына көмек көрсетіп отырды. Қазақстанда алғашқы опера және балет театрын ұйымдастыруға өлшеусіз үлес қосты.

Мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков Алматы облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары қызметін атқарғанда, аудан-ауданды аралап, сол кезгі астаналық облыстың тарихи сипаты бар ғимараттар мен ескерткіштердің тізімін алып, оларды қорғау үшін мемлекет қарауына енгізіп, белгі қою, қайта жөндеу талаптарын алға тартып, Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы алдына мәселе қояды. Қуану, жедел жөндеу, қаржы бөлу ісін қарау орнына, айлакер бірінші хатшы әлгі ұсынысты: «Өзбекәлі Жәнібеков өз саласына қатысты істі жүзеге асыра алмай отыр», – деген желеумен сөгіс жариялап, сырғытып жібермек болған. Іс күннен-күнге насырға шауып бара жатты. «Қызметтен босатамын, партиядан шығарамын!» – деп айғайлапты әлгі әпербақан басшы әй-шәйға қарамай. Екеуден-екеу ырғасып отырғанда Өзбекәлі Жәнібеков өзінен лауазымы биік әлгі орысқол басшыға «К... -ңе қара!» деп, жерлеп, жерге бір түкіріп шығып жүре беріпті.

Ө. Жәнібеков жетпісінші жылдардың өзінде-ақ Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қалпына келтірілуіне ұйтқы болды. Оның бастамасымен Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру жұмыстары қолға алынды. Наурыз мейрамының қайта оралуына белсене атсалысты.

Мінекей, аталған үш алып ұлт намысы сынға түскен күрделі кезеңде ел көшін алға сүйреді. Өз халқын тонап, опасыздық жасаған жоқ. Өркендетті. Шетел асып қашқан жоқ. Өрістетті. Қауқарсыз қалған қазағын қаңғыртқан жоқ. Қолдады. Күрмеуі көп қиын шақта қарнын сипап кабинетінде отырған жоқ. Халқымен бірге болды!

Жүргеновтің жаужүректігі, Омаровтың тектілігі, Жәнібековтің мәрттігі бүгінгі шенділерге дарыса дейміз. Ендігі сенім қазақстандық шенеуніктердің жаңа толқынында. Көңілімізде күдіктен гөрі үміт үстем...

«РҮСТЕМ-ДАСТАН» ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛДЫ?

Кармақшының «Ақтайлак кезен» деп аталатын ежелгі елді мекенінде туып-өскен Тұрмағамбет Ізтілеуұлының балалық дәурені оқу, ізденумен өткен еді. Ауылдағы молдалық мектептен сауат ашқан ол он төрт жасында Бұхара шаһарындағы медресеге оқуға аттанады. Сөз жоқ, ондағы оқулар балалықтан бозбалалық шаққа өткен шәкірттің дүниесауи көзқарасын қалыптастыруда терең өзгерістер жасайды. Сондағы оқудан

терең білім алып, ауылға оралған соң, өзі жинаған бай кітапханасындағы дүниелермен шәкірттерге дәріс бере бастайды. Білімдар жас ұстаздың қолында арабтың «Мың бір түн», үндінің «Тотынама», парсының «Шаһнама» тәрізді баға жетпес мұралары, сондай-ақ Сағдидың «Гүлстан», «Бостан», Низамидің «Ескендірнама», «Хосроу-Шырын», Науаидың «Ләйлі-Мәжнүн», «Жеті жұлдыз» аталатын классикалық шығармаларының толық қолжазбалары болған. Оны ұлы шайыр Тұрмағамбетпен тұстас өмір сүрген құймақұлақ қариялар кейінгілерге жыр ғып айтып отырушы еді деседі.

Бұхарадағы Мир-араб, Көкелташ медреселері негізінен діни оқу орны болғанымен, оларда парсы, араб, түркі және шағатай тілдері тереңдетіп оқытылып, шәкірттерге арғы-бергі әдеби мұралардан мол мағлұмат берілетін-ді. Осының барлығы да Тұрмағамбеттің тіл іліміне деген құштарлығын арттырып, оның ақындық өнерге қарай қарымды құлаш жая түсуіне серпінді ықпал еткен еді. Елдегі мешіттерде ұстаздық еткен кезінде оның терең білімдарлығы айқын сезіле түседі. Осы арада айта кетер бір жәйт, ол Аламесектегі мешітте (Жалағаш ауданы) қазақтың тұңғыш Халық ағарту комиссары Темірбек Жүргеновке дәріс беріп, оның сауатын ашуға көп ықпал етеді.

1934 жылы «Шығыстың жарық жұлдызы» атанған Фирдоусидің туғанына мың жыл толған мерекесі әлемнің көптеген елдерінде атап өтіліп, мәңгі өлмес шығармасы «Шаһнама» (патшалар өмірі жайлы жыр) әр халықтың тілдеріне жаппай аударыла бастайды. Өз кезінде «Шаһнаманы» Шығыстың «Илиадасы» деп те атағандар болған. Бірақ шын мәнінде «Шаһнама» «Илиада» секілді туындыдан сегіз есе көп келетін теңдессіз эпопея-дастан.

Сол бір дүбірлі мереке аталып өтіп жатқан 1934 жылы Алматыда Қазақстан жазушыларының тұңғыш съезі, одан соң дәл сол жылы көркемөнерпаздардың республикалық I слеті өткізіліп, оған Оңтүстік Қазақстан облысынан Тұрмағамбет Ізтілеуов те қатысады. Осы барған сапарында Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Л. И. Мирзоянмен, Оқу халық комиссары Т. Жүргеновпен жүздесіп, олармен келелі әңгімелер қозғалады. Сөз түйініне тоқтар кезде Темірбек Жүргенов Тұрмағамбеттен: «Шаһнаманы» аударма алар ма едіңіз?» – деп сұрайды. Сонда Тұрмағамбет: «Ол дастанның түркішесін де, шағатайшасын да, тіпті парсышасы мен арабшасын да оқығанмын. Көптеген жерін жатқа да білемін. Оны аудармай несі бар?», – дейді сенімді түрде.

Арқалы ақын Темірбек Жүргеновке осы кесімді сөзін айтқан соң, былай деп өлеңдете жөнеледі:

«Тәуекел! Орын тап та, тапсырып көр,
Алармын әрқалайда иілдіріп.
Қалайша қиял, шіркін, қашар екен,
Отырсаң жоғарыға киімді іліп.
Баяғы балалықтың базарында
Өлеңді отырушы ем үйілдіріп.
Ойламай оның жолын қартайған соң,

Тастап ем зейнімді түйілдіріп,
 Қалайда бәйге алып бере алмайды,
 Жүйрікті жаратпастан күйін біліп.
 «Ишарат – ақылы барға» деген накыл,
 Ал қойдым осы араға тыйылдырып».

Сол әңгіме үстінде бірге болған акын Өтебай Тұрманжанов өз естелігінде былай деп жазады: «Шаһнаманы» бітіргеннен кейін оны редакциялауды маған тапсырған еді. Ен алдымен қолжазбаны бастан-аяқ оқып шықтым. Ақындық шабыттан туған әдемі жырлар жазылған беттерге қалам да тигізбедім».

Тұрмағамбеттің «Шаһнаманы» аударуға бұлайша зор ынта-ықылас қоюы кездейсоқтық емес. Бұхарадағы медреселерде оқып, Шығыстың әдеби мұрасымен етене танысқан зейінді шәкірт Тұрмағамбет араб, парсы, түркі, шағатай тілдерінің қырсырларын әбден жетік меңгеріп алған еді. Әсіресе, оның Көкелташ медресесінде тәжік жазушысы Садриддин Айнимен бірге оқып достасуы, онда қабырға газетін шығарысып, ой-пікір жағынан бір-бірімен тереңірек жақындасуы оның дүниесуи көзқарасын барынша айқындай түсуге септігін тигізгендігі даусыз.

Сөз реті келген сон, осы арада бір әңгімені тілге тиек еткенді жөн көрдім. 1983 жылы Қармақшыда өткізілген Тұрмағамбеттің жүз жылдық мерейтойына Алматыдан келген акын, жазушылардың арасында Әбділла Тәжібаев та болған еді. Ол аудан орталығындағы Мәдениет үйінде көп адам қатысқан салтанатты жиналыста Тұрмағамбеттің ақындық шығармашылығы жөнінде кемел ойға құрылған келелі сөз сөйледі. Сонда есімде қалғаны – акынның анасы Айманкүлдің «Шаһнаманы» тәржімалауға кірісер алдында Тұрмағамбетке айтқан кейбір ақыл-кенестері болатын.

Акын Әбділланың анасы Айманкүл ескіше оқып, терең білім алған сол тұстағы зиялы кісілердің бірі болған. Ұлы шайыр Тұрмағамбеттің төрт томдығын парақтап отырып онда араб әрпінің А. Байтұрсынов құрастырған төте жазуына көзім түсті. Ол Айманкүлдің Тұрмағамбетке жазған сәлем хаты екен. Ондағы жазудың аудармасы мынау: «Қайным, «Шаһнамаға» өзіннен өзге адамның әлі калмейді. Осыны тәуекел етіп аударып көр. Айманкүл. 1936».

Бар болғаны екі сөйлемнен құралған қып-қысқа сөз. Осы қысқа әрі нұсқа сөз Тұрмағамбет ақынды Фирдоусидің әйгілі дастан-эпопеясын зор ынтамен аударуға құштындыра түскен тәрізді. Сол бір шабытты сәтін ақынның өзі былайша суреттеп жазған еді:

«Барады күнінен-күнге көңілім өсіп,
 Кен кеулеп жатқаннан соң гәуһар қазып.
 Келгенмен кейуана болып ету үшкө,
 Жасарып жырғамадағы келдім күшкө».

Айманкүл Тәжібаева оқыған, терең білімді адам. Көрнекті филолог Өтеген Күмісбаев бір сөзінде былай деп айтқан болатын: «Алақты ақылымыз Әбділланың анасы Айманкүл Тәжібаева «Шаһнаманы» 1908 жылы Ташкентте шыққан нұсқасын

қара сөзбен аударғанын айта кету ләзім. Маржандай әріптермен көшірілген дәптерлерін көзім көрді. Кезінде бұл қолжазба М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақталулы болатын».

Тұрмағамбет «Шаһнаманы» аударуды қолға алғанда, оған күдікпен қарағандар да болған. Академик М. Қаратаев «Қазақ әдебиеті» газетінде (06. 07. 1962 ж.) жарияланған «Ақын туралы ақиқат» деген мақаласында сондай күмән келтірушілер жайында өз ойын бүкпесіз ашық жазған. Үзінді келтірейік: «Ондай ақынды білмейміз, молда дейді ғой өзін, «Шаһнаманы» өзіміз неге аудармаймыз?» деген сықылды қысыр сөздерді күнкіл түрінде де, тіпті шағым түрінде де естідік».

Сөз жоқ, «Шаһнаманы» аудару оңай дүние емес-ті. Фирдоусидің ақындық стили ерекше бөлек. Оның шығармасы мутакариб өлшемімен жазылған. Мутакариб ұзақ буынды бәйіт-өлең ұйқасына құрылады. Өлең өнерін шебер меңгерген Тұрмағамбет қазақтың мутакарибке жақын он бір буын қара өлең әдісін қолданып, қисса-жыр етіп жазып шығуға кіріседі. Академик-жазушы М. Әуезов айтқандай, «Өлеңмен жыр етуші Тұрмағамбет ақын бұл жөнінде ХІХ ғасырда қазақ ортасында көп жайылған Шығыс аңыздарының өлеңге айналған дәстүрін қолданған». Фирдоуси бұл теңдессіз эпопея-дастанды көз майын тауысып, отыз бес жыл тапжылмай отырып жазып шыққан екен. Онда ежелгі Шығыс елдерінің төрт мың жылдық тарихи оқиғаларының желісі қамтылғаны белгілі. Шығарма 55 мың бәйіттен тұрады. Оның өзі өлең жолымен есептесек, 120 мың жол.

Зәкір Асабаев

ҮШ АЛЫПТЫҢ ДОСТЫҒЫ

Жазу-сызу аздап қолымнан келгенмен, мен ақын да, жазушы да емеспін. Тек өнерге қатысты көзім көріп, куә болғандарды ғана әңгімелеуге құлқым бар, – дейтін қарт әнші марқұм Бісміллә Балабеков. – Сендер 30-шы жылдар ішінде қазақ өнерінің қалай өсіп-өркендегенін онша біле бермессіңдер. Қазақтан шыққан тұңғыш театр режиссері Жұмат Шанин мен министр Темірбек Жүргеновтің ұлт өнеріне қамқорлықтары ерекше еді ғой. Екеуі де «халық жауы» боп атылып кетті. Олар жөнінде қазіргі айтылып, жазылып жүрген дерек-мәліметтерде дәлсіздік, білместік, бұрмалау жоқ емес. Тіпті, олармен үзеңгілес боп, жұмыс бабында қатар жүрген мен де бес саусақтай білемін дей алмаймын. Әйтсе де, есімде сақталған кейбір жайларды ортаға салу парыз деп білемін.

Бір таңғалатыным, халық таланттарының 1934 жылы өткен республикалық слеті жөнінде егжей-тегжейлі айтылатын қомақты еңбек әлі күнге дейін неге жоқ? Слетті кімдер ұйымдастырды, кімдер қатысты, кімдер қандай жүлдеге ие болды? Солардың

бәрінің суреті басылған кітапты неге шығармасқа?! Әркімнің өз білгенінше тиіп-қашып сөз ететіні аз. Білместік, кереғарлық сондайдан туындайды», – деп бір тоқтаған еді сонда қария.

– Енді негізгі айтарыма келейін, – деген содан кейін әңгіме иесі. – Құдай берген дарынның арқасында 1932 жылдың басынан бастап Қарағанды радиосында біраз уақыт Қали Байжанов, Иса Байзақов, Қосымжан Бабақовпен бірге әнші боп істедім. 1933 жылдың басында Сібірге әкем, қарындасым Рахима үшеуміз гастрольге шығып, Кузбасстың айналасындағы қазақтарға үш ай концерт көрсеттік. Әкем мен қарындасым Рахима Кузбасстың өз басында тұратын. Новосібір радиосынан ән салдық. Ұлты орыс болса да радио басылары Алматыдағы жағдайларға қанық екен. «Сендердің астаналарыңда «Айман-Шолпан» деген спектакль қойылды. Режиссері Жұмат Шанин. Бұл хабарды біз Мәскеу радиосынан естідік, газеттен оқыдық, сенің орның сонда емес пе?», – десті.

Сол қамшы болды ма, қайдам, ертеңіне әкем мен қарындасымды Кузбасқа аттандырып, бірден Алматыға тарттым. Бұрыннан жақсы білетін Жұматтың үйіне түстім. Ол арқа-жарқа боп, қуана қарсы алды.

Жұмат таяуда Қырғызстаннан оралғанын, онда жана спектакль қойғанын айтты. Бұл 1934 жылдың көктемі еді. Ол ертеңіне мені халық комиссары Темірбек Жүргеновке апарды. Министрмін деп отырған Темірбек жоқ, өте қарапайым, сыпайы, ашық. Бұрыннан таныс болғандықтан: «Кәне, «Қызыл бидай», «Алтыбасар», «Топай көк», «Қанапияны» айтып жібер», – деді. Домбырам жоғын байқасымен, он жағындағы қабырғаға сүйеулі домбыраны алып қолыма ұстатты. (Жордін бе, қазір қайлам, ол кездегі министрлердің кабинетінде домбыра болатын). Темірбектің сұраған әндерін кабинеттің ішінде шырқап бердім. Министр ризалық сынаймен Жұматқа қарады. Ол басын изеді.

Кабинеттен шығысымен театрға бардық. Қызметке қабылдандым. Біраз күннен соң Жұмат: «Алматыда халық таланттарының слеті өтеді, әкен де қатыссын, шақыр, білің қой, бұл министрдің ұсынысы». – деді. Бір жеті өңір-өңісте әкем келді. Жұмат пен әйелі Жанбикені дәмге шақырдық. Әкем Жұматтан Әбікей Сәтпаев, Әміре Қашаубаевты сұрады. Әбікей аман-сау. Әміре қайтыс болды дегенде көз жасын төгіп жіберді.

– Қазақстандағы күллі өнерпазды жинап байқау өткіземіз, өз аялдарға бөйге беріледі. Сіз сахнаға шыққанда Біржанның «Майда қоныр», «Жамбас сипар» әндерін жиырма бес жасыңыздайдай айтыңыз. – деді Жұмат әкеме.

– Қарайдык қой, – деді әкемақал.

– Алда Бейімбеттің «Шұға» шысасын қоймақшымын. Бұйырса, сонда ы қарттардың біріннің рөліне шығасыз. – деді тағы да Жұмат.

– Ол болмас, – деді әкем. – Қинама. Басқалар бар ғой. Мен ән салуға жарасам да жастар.

Сонымен, Пушкин көшесіндегі музыка театрында (кейін ұзақ жыл «Қазақконцерт») сонда болды) өнерпаздарды тыңдау басталды. Елдің барлық түкпірінен ат сабылтып келгендер жаптылып айырылады. Бір ғана Жамбыл ақын мен Дина күйші неге тұрады

десейші. Екеуі де керемет екен. Біліп қой, Жамбылды мен әлі даңқы жер жармай тұрған, елден келген талант иесі ретінде көріп, тәнті болғанмын.

Өнер өкілдері бірінен соң бірі шығуда. Үздік дегендерді қазылар мен Жүргеновтің өзі жазып алып жатыр. Бір кезде сахнаға үстінде үлкен жеңіл шапаны бар Жәкен, Жамбыл ақсақал қырғыз қалпағын шалқайта киіп шыға келді. Даусы қоңыраудай, өткір, ашық. Үзіліс кезінде оны Ораз, Кенен, Сәкен, Жүргенов, Бейімбет, Илияс, Мұхтар, Ахмет, Сәбит, Затаевич, Жұмат ортаға алып, құрмет көрсетті. Ұлы ақын: «Әттең, осы күн жиырма бес жасымда келмеді-ау», – деп бір қойды.

Келесі күні Жамбыл бізді сөзін өзі жазған «Угайым» деген әнімен таныстырып: «Мұны сен айтасың, тез үйрен», – деді маған. Қорытынды концерт күні бас жұлде алған Жамбыл, Дина және менің әкем Балабек жиналыс төрінде отырды. Үшеуіне де бірінші дәрежелі диплом, Құрмет грамотасы тапсырылды, дербес зейнетақы тағайындалды.

Осы слетті ұйымдастырған әрі музыка театрының келешегін ойлаған Темірбек пен Жұмат жарғақ құлақтары жастыққа тимей зыр қағып жүріп, байқауда көзге түскен айрықша дарын иелері – қобызшы, сыбызғышы, сырнайшы, күйші, биші, әншілерді слеттен кейін алып қалуға күш салды. Ғарифолла Құрманғалиев солардың ішіндегі шамшырақ іспетті еді.

Бұл кездер Жұматтың Бейімбеттің «Шұғасын» сахнаға шығаруды ойластырып жүрген шағы-тын. Слет аяқталған соң көп ұзамай дайындыққа кірістік. Жұматтың режиссерлік тәсілі қарапайым, қонымды, актерлер мен актрисалардың тез түсініп, қабылдауына ыңғайлы. Жұмат әуелі оларды бір-екі күн қатар отырғызып, пьесаны не өзі оқиды, не басқаға оқытып, тәптіштеп түсіндіреді. Әркімге тапсыратын кейіпкерінің мәтінін жаздырады. Сөйтеді де: «Ал, енді жазған қағаздарыңа қарап отырмай, сөзді бірінен соң бірің іліп әкетіңдер, – дейтін. – Сөздерді жаттап алыңдар, суфлерге сенбеңдер. Ол сендер сүрініп-қабынбас үшін шұңқырда бұғып отыратын андушы. Екі көздерің суфлерде боп, құлақтарыңды түре бермендер. Кім қай жерде не айтады, қай жерде іркіледі, дауысты қалай шығарады, құбылтады, айқайлайды, күледі, жылайды – бәрін өзі біліп, өзі шешуі тиіс. Спектакль сонда ғана жұрттың көңілінен шығып, табиғи мәнге ие болады», – дейді.

Күнде дайындық, ақ тер, көк тер. 20–25 күннен кейін театр залына әзірлік барысын көру үшін Бейімбет Майлин келді. Бұл кезде артистер өз рөлдерін түгелге жуық меңгерген-тін. Жұмат: «Бейімбеттің алдында қысылып-қымтырылмаңдар, тінгі оның отырғанын білмеген боп ойнай беріңдер», – деп кеңес берді.

Мен бақсы болып шыққанда Жұмат Бейімбеттің жанында отыр екен. Биағаның жүзіне күлкі үйіріліп, масаттанғаны көрініп тұр. Дайындықтан соң Жұматқа: «Пьесаны маған бере тұрыңдар, біраз ұштайын. Әсіресе, анау бақсының аузына өтімдірек сөз салайын, бірдеңе жетпейтін секілді, шамам жеткенше өткірлейін», – деп шығармасын алып кетті.

Ол күні біздің де арқамыз кеңіп, ырғап-жырғап қалдық. Ертеңіне дайындық күндегіден әлдеқайда қызу жүрді. Ертелетіп келген Биағаң Шұға роліндегі Күләш

Байсейітова, Әбіш рөліндегі Ибәди Тәуекелов, оны алмастырғыш Қанабек Байсейітовті қайта-қайта тексеріп, шеберлікті шыңдауға үйретті. Оған шамданған Жұмат жок, қайта жазушыны көтермелеп, дем береді. «Мен ескермеген екенмін, мұныңыз орынды» – деп жайраң қағады, алғыс білдіреді. Биағанның жас кезінде өз ауылындағы қызыл отауда пьеса қойғанын да сол жолы: «Әй, Жұмат, егініме түсті деп өкпелеме, сендей сайыпқыран болмағанмен, менің де режиссерлігім бар», – дегенінен аңғардык.

– Әй, Бісміллә! – деді Биағаң маған бұрылып. – Баксы келеді дегенде қарапайым жұрт оның жыны болады деп былай да қорқады, білдің бе? Ауруды қарағанда баксы халықты алдап, дүнне-мүлікті көбірек қарпу үшін барынша құтырады. Шұғаның жанына барып, аузыңнан ақ көбігін бұрқырап зікір салғанда, өтірік сөйлеп, алдайтының сезіліп тұрсын. Айтатын сөздерді қайта жаздым, толықтырдым. Жаксылап таныс, жатта, құйындатып, зуылдатып, жұрт үркетіндей етіп сөйле!

– Құп болады, Биаға! – деймін қол қусырып. – Жаным садақа!

Дайындық бітіп, «Шұғаны» халыққа көрсететін күн де жетті. Жұмат бәрімізге жеке-жеке қосымша ақыл-кеңес, нұсқау береді, пысықтайды. Тектілігінде шек жоқ, сабырлы, байсалды, сенімді.

Ойын басталды. Зал лық толы. Жұрт біресе Шұға мен Әбіштің мөлдір махаббатына сүйсініп, қуана құптайды, біресе бастарына түскен машақаттан торығып, қайғы-мұңдарына налиды, көздеріне жас алады. Міне, айықпас дертке ұшыраған Шұға төсекте жатыр. Кезек баксыға жетті. «Жындарымды» шақыра жұлқынып шықтым да, кобыз тартып отырған бейбактың қолынан аспапты жұлып алдым. Көзімді алак-жұлак еткізе барып, қабырғаға сүйеулі асатаяқты жерге салдыр-гүлдір атып ұрдым. Қайта көтеріп, еденді түйіп-түйіп қалдым. Кобызды жерге бір соғып, аурудың айналасында отырғандарды үркіте қуып жібердім. Біресе секіріп, біресе күжірейіп, Шұға болып «ауырып» жатқан Күләшті екі айналдым. Асатаяқты октала сермеп, залда отырғандарға қарай екпіндей жүгірдім. Бар дауысыммен: «Аллаһу-ақ, бәлекті қак!» – деп зікір саламын. Аузымнан ақ көбік атылады. Қайтадан қос аяқтап қарғып-секіріп. Күләштің жанына бардым. Әлденелерді айтып, асатаяқты жоғары-төмен ұрғылаймын. Күләшка көзім түсті. Теріс қарап күліп жатыр. Мән беруге болмайды. Одан сайын екіленіп: «Аллаһу-ақ, бәлекті қак!» – деп барылдаймын, үйдесімін, секіремін. Бір сәт дамылдап, залға қарадым. Қыран-топан. Орындарынан тұрып, қайта отырып жатқан адамдар. Маған ежірейіп, үрке қараушылар одан көп. Сарт та сұрт шапалақ. Жұмат маз-мейрам. Жанбике жеңгем тіпті риза. Биағаның екі езуі екі құлағында. Өттең, не керек. Шұғаны «баксылықпен» жаза алмадым. Бақиға аттанды.

Ойын бітті. Артистер мен Жұмат. Бейімбет сахнаға шықты. Сәкен. Илияс. Сәбит. Мұхтар. Рабит олардың кезек-кезек қолдарын қысып, құттықтап жатыр. Арынымды баса алмай, терімді құрғатып, асатаяғымды тауып алғанша: «Баксы, баксы!» деген айғай шықты. Асатаяқты көтеріп залға шыққанымда жұрт маған да құрмет білдіріп, дуылдата қол соқты.

Шымылдық жабылды. Жұрт тарап жатыр. Бейімбет Жұматтың қолынан ұстап тұрып: «Бәрекелді, бауырым! Дарыныңа бас иемін. «Шұға» бұлай шығады деп ойлаған жоқ едім. Бір бақсының өзі-ақ анау-мынау кем-кетікті жойып жіберді», – деді. Біраздан соң маған да жақын келіп: «Саған үлкен рахмет. Мен де біраз бақсыны білуші ем, бірақ, сен бұрын-соңды мен көрмеген тосын қимылдар жасап, пьесаға одан сайын жан бітірдің. Залға қарай тап берген тұсында бәріміздің төбе шашымыз тік тұрып, кәдімгідей шошындық. Әсіресе, жеңешен орындықтың астына кіріп кете жаздады», – деп селк-селк күлді.

– Ал мен сені залдағы халықты айдап шыға ма, қайтеді деп ойладым, – деді Сәкен аға.

– Таңертең біздің үйге кел, Жұмат та келеді, – деді Биағаң қоштасарда. – Ұмытып жүрме, келістік пе?

– Ұмытпаймын, қазір жүр десеніз де баруға әзірмін, – дедім әзілдеп.

Таңертең барсам, Жұмат менен бұрын барып, Биағаң екеуі әңгімелесіп отыр екен. Дастарқан алуан түрлі дәмді тағамға толы. Әне-міне дегенше, иісі мұрын жаратын қуырдақ та келді. «Тамақ жеуің онша емес қой» деген Биағаңа Жұмат: «Мынаның құйрығы қайсы, өкпе-бауыры қайсы, ажырата алмай отырғаным», – деп бәрімізді ду күлдірді. Бірер сағаттан кейін дастарқанға әкелген бір табақ еттің көбі білем-білем құйрық екен, Биағаң елеусіз ғана: «Ал, міне, құйрық та келді, асай бер», – деді тағы да Жұматқа қарап.

Осылай әзіл-қалжыңымыз жарасып, түс ауғанша отырдық. Биағаңның қалаған әндерін шырқап бердім. Жұмат пен Биағаң ертесінде Жүргеновке барып, елге гастрольге шығу жөнінде сөйлесеміз десті. «Шұға» мен «Айман-Шолпанды» апарсақ, ұпайымыз түгел болады деп те қалды.

«Шұғаны» тағы да бір ай қойып, кем-кетігін түзеп шираттық. Халық әр күні көп жиналады, бос орын болмайды. Бір айдан кейін Қарағандыға аттандық. Бір күн «Шұға», бір күн «Айман-Шолпан» қойылады. Соңынан концерт көрсетеміз. Шахтерлер қаласында қазақ аз емес-ті. Зал бір күн бос болмайды, халық азаю орнына көбейе берді. Құрманбек жасаған Көтібар, Күләш ойнаған Шұға, Айман, Манарбек жасаған Жарас бейнелері жұртқа ерекше ұнады. Күн сайын оларды да, басқаларды да іздеп келеді, қонаққа шақырады. Жұматқа құрмет мүлде бөлек. Сонау Қарқаралыдан іздеп келушілерде есеп жоқ. «Елге жүріңіз», – дейді. Жұмат бара алмайтынып айтады. «Онда бәрінді алып кетеміз», – дейді. «Ол да мүмкін емес, алдын-ала белгіленген жерлерге ғана баруымыз керек, тәртіпті бұзуға болмайды», – дейді Жұмат.

Қазақша, орысша газеттерде біз туралы күнде жазылады. «Шұғаны» жазған Бейімбет Майлин, «Айман-Шолпанды» жазған Мұхтар Әуезов, оларды сахналаған режиссер Жұмат Шанинге алғыс айтады. Құрманбек Жаңдарбековті көбірек дәріптейді. Оның артистігі де, дарыны да ғажап болатын. Әйелі Шараның шыққан тегін ескеріп, екінші бірі «күйеу бала» дейді. Жас қыз-келіншектер «жезде» деп еркелейді.

Гастрольдік сапар сәтті өтті. Театрға қыруар қаржы түсті. Артистерге де мол аванс берілді-ау деймін. Бірақ сол жолы Жұмат Шаниннің артық бір тиын алмағаны есімде.

Қолы таза болатын, ақшаға қызықпайтын, аз ба, көп пе, жалақым бар, сол жетеді дейтін.

Келер жылы қырғыз ағайындарға бардық. «Шұғаны» олар да жылы қабылдады. Құрмет те, табыс та жеткілікті болды.

1937 жылдың лаңы басталып, Жүргеновтен бастап, Биағаң да, Жұмат та атылды. Олармен бірге «Шұға» да құрдымға кетті. Біржола ұмытылды. Сондай пьеса болған еді деп атауға да қорқатын кез келді.

Солайша жолы кесілген «Шұғаны» қайта тірілтуге (онда да пьеса емес, повесть ретінде) Биағаң мен Жұмат ақталған соң қол жетті. Осы күнде театрлардың «Шұғаны» неге қоймайтынын білмеймін. Ол деген кез келген театрдың репертуарын байытып, гүлденіп жіберетін шығарма емес пе? Тиісті орындар мен мамандар осыны ескерсе, шіркін!...

Міне, қазақтың халық әндері мен күйлерін жинап, екі рет кітап етіп шығарған аса құрметті Александр Затаевичке халқымыздың небір інжу-маржан әндерін жаздырған, халық таланттарының тұңғыш слетінде жүлдегер атанған әйгілі әнші Балабектің ұлы, еңбек сіңірген артист, ол да әнші әрі актер Бісміллә Балабеков марқұм Бейімбеттің «Шұға» пьесасының тұңғыш сахналанғаны жайлы әңгімесін осылай тәмамдап еді. 60-шы жылдардың соңына қарай «Мәдениет және тұрмыс» журналына мақала алып келген орта бойлы, мығым денелі қартаң адам: «Танысып қояйық, – деді маған қолын ұсынып. – Сенің орындауыңдағы «Айнамақ», «Бурылтай» әндерін радиодан тындап жүремін, нақышымен айтасың», – деді салған жерден. Бұл кісі – жоғарыда әңгімелеген Бісміллә Балабеков еді. Зейнеткер, ұмыт қалғандай күй кешіп, жабырқап жүреді екен. Іргедегі Мәдениет министрлігіне ертіп барып, министр Ілияс Омаровтың қабылдауына жаздырдым. Министр жылы қабылдап, 70 сом мөлшерінде көмек бергізіпті. Бұл жайлы білетін көзі тірі куәлер қазір де баршылық. Мәселе онда емес. Алматыға жақын Жандосов кеңшарында тұратын өнерпазбен кейін де ұшырасып жүрдік. Кезінде елге танымал боп, қазақ өнеріне бір кісідей еңбегі сіңген әкелі-балалы өнерпаздардың арттарында қалған мұрасын жинақтап, кәдеге асырса, тіпті де артық болмас еді. Павлодар өңірінде туып-өскен Балабек пен Бісміллә ескілді өнер саңлақтары жайлы сол аймақтағы көкірегі ояу, көзі ашық азаматтар да қозғау салса, нұр үстіне нұр болмақ. Кезінде Бісмілләнің аузынан жазып алынған дерек-хикаяны оқырмандарға ұсынып отырғанымыздың тағы бір себебі осы еді десек те болғандай. Бісміллә кейбір оқиға-деректерді көзі тірісінде жарық көрген шағын кітабында да баян етеді. Біз де кей жайларды сондағы айтылғандармен толықтырып, нақтылай түскенімізді қаперге саламыз. Өз басым Бісмілләдай қазына қартпен 1966–1971 жылдарда көрісін жүрген едім. Иманды болсын.

ТЕМІРБЕК АҒАЙ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Орта мектеп есігін өткен ғасырдың елуінші жылдары ашқан біздер мектеп бітіргенімізше Темірбек Жүргенов туралы ештеңе естіген емес едік. Тіпті аудан орталығында тұрсақ та, өзімізден 50–60 шақырым жерде өмір сүрген Сыр сүлейлерінің есімдерін де еске алып жатқандарды көріп-білгеніміз жоқ. Кейін сараптап-сараласак, оның себебі – 37 жылдың нәубеті халықтың арасында мықты қорқыныш, үрей туғызғандығы болса керек деп ойлаймын.

1961 жылы Қызылорданың медицина училищесінде окимын, сәуір айының соңғы күндерінің бірінде, күнделікті келетін газет-журналдарды оқып отырып, облыстық «Ленин жолы» газетінің соңғы бетіндегі төрт шумақ шағын өлеңдерге көзім түсті. Өлең дегенде ішкен асымды жерге қоятын маған бұл өлеңдер ерекше әсер етті, бұрын-соңды осы сипаттағы өлең оқып көрмегенмін. Қуанғаннан ағаш кереуеттің үстінде Құран кітаптарын аударып отырған, көп жылдар Қызылордадағы жалғыз мешіттің хабиб-имамы қызметіндегі біз Кәке деп айтатын Сүлеймен ишан атама: «Кәке, мен сізге күшті өлеңдер оқып берейін бе?», – дедім. «Оқи ғой, балам», – деп ықыластана қарады. Бұл өлеңдер шағын шумақтардан тұрады екен, бәрінің де бірінші жолдарын айтайын:

Жасымнан назым сөзге шебер едім...

«Аға деген ініні жаным десе болады...

Жүйрік аттың қызығы шомылып терге лыққанша...

Жаманға жақсы кісі ақыл айтар...

Жазған Тұрмағамбет Ізтілеуов деген кісі екен, – деп өлең оқуымды аяқтағанда, қарасам Кәкем егіліп көзінен жасы парлап отыр екен. Біртүрлі ыңғайсыз жағдайда қалғаным да рас. Біршама уақыттан соң Кәкем: «Қалқам, Әбділлажан, су әкел», – деп беті-қолын жуып болған соң, Тұрмағамбет ақынға арнайы дұға жасады. «Қарағым, Тұрмағамбет атаң меннен 4 жас үлкендігі бар, қадірлі сыйлас аға еді. Көкілташ медресесінде өзіміздің мүфти Бабахан ишан, Садриддин Айни жазушымен бірге оқыған болатынбыз». Талаба кездеріндегі қызықты әңгімелерінен де бірсыпыра хабарлар етті, әңгімесін 1935 жылдың күз айларының бірінде ақынның атамды іздеп келгендігі туралы толғады. Түс әлеуетінде: «Сүлейменжанның үйі осы ма?», – деген дауысты есітіп далаға шықсам, ат арбамен келген Тұрмағамбет екен, арбаға екі қой тисген. Құшақтасып көрісіп үйге кіріп амандық-саулық сұрасып болған соң, арбадағы екі қойды түсіртті де, «Сүлейменжан, мына бір қойды Марал бабаның әруағына айтқаным еді, ал енді біреуін сойғызып, келінге астыра бер. Үйге пәленше-түгеншелерді шақыр, көптен көріспегендерім еді, бір рахат мәжіліс құрайық», – деп тапсырма беріп жатыр. Менің есіме сол ақын айтқан сыйлас замандастарынан тек Құрманғали молда дегені

есімде қалыпты. Өкінішке орай, ол кісілер қалада болмай шығып, көрші ақсақалдар ғана келеді. Отырған жері Мысыр шаһары дерлік, небір інжу-маржан сөздер айтылды десенізші. Келген кісілер түн ортасы ауа тарқасты. Жатар алдында: «Сүлейменжан, өзіңіз білетін Қараның Темірбек деген баласы қазір Алматыда Наркомпрос қызметінде. Ол бала ертеректе Аламесекте екі-үш жылдай өзім оқытқан шәкіртім еді. Фирдоусидың «Шаһнамасын» қазақ тіліне аудару мәселесі сөз болғанда, өзбек, тәжік ғалымдарымен ақылдасса керек, барлығы да бұл жұмысқа Тұрмағамбет ақынды тарту керек деп ұйғарыпты. Мирзоянның да қабылдауына апарды. Осы үлкен жұмысқа бел буып, бір жылға шарт жасастым. Алматыдан үй берді, артымнан кемпірім мен балалар да келмекші. Біздің жайымыз осылай», – деп бір тоқтады. Түгел оқып шықпасам да, «Шаһнаманы» әр жерден оқығаным бар болатын. «Ойпырмай, аға, өте үлкен кітап еді, қиын болмас па екен, бір жыл аздық етпей ме?» – дегенімде, маған қарап жымыиып: «Әлі-ақ көрерсің, Сүлейменжан, парсы мен тәжіктің 10 ауыз сөзін, қазақтың қарабайыр бір ауыз сөзіне мөлшерлеп жазғанда 1 жылға да жеткізбесім мүмкін деген еді, жарықтық. Бұл Тұрмағамбет ағаны соңғы көруім екен», – деп Кәкем тағы да терең ойға кетті. Не ойлады, нені есіне түсірді, әрине, ол жағы маған беймәлім.

Кейін ақын ақталған соң «Шаһнаманың» кейбір тарауы қазақ әдебиетінің асқан білімдар зерттеушісі Мардан Байділдаев ағамыздың жанкештілігінің арқасында жеке кітап болып басылды. Әділ бағасын классик жазушымыз Мұхтар Әуезов айтқаны оқырман қауымның есінде болар. Осыдан бір жыл бұрын жасы 90-нан асқан көрнекті жазушы Мұзафар Әлімбаев ағамыздың «Өмір, өнер, өнерпаз» кітабы қолыма түсті. «Абайы елдің Ахаңы» атты естелік эссе бар екен, енді Мұзағанның өз жазғанынан оқиық:

«Жұбановпен жанасқандар білсе керек, ол кісі сырттай сыпайы көрінгенімен, анау айтқан жұмсақтардың, иілгіштердің легіне жата қоймас еді, керісінше, сұсты, кірісі қаттылар, алапаттылар қатарынан табылар еді.

Ахаң өз басынан сөз асыртпаған, тіпті төбесінен құс ұшыртпастай тәкаппар, асқақ, пенде баласына өзін нықтатпаған ағалардың бірі-ау, сірә.

Міне, сондай Ахаң ауладағы әңгіме үстінде:

– Мен өзімді тізеге көне қоймайтын қазақпын деп ойлаймын. Жолыққандардың маған батып, бағыл сөйлеп, омырау көрсеткендері жоқ білем. Сыртымнан ғайбаттаса, өздері біледі, ал көзімше, алдымда мына жасқа келгенше бір-ақ адам екі рет сыбағаны бар. Ол кім дейсіз ғой. Білссіз бе, білмейсіз бе, ол кезде сіз әлі баласыз ғой, иә... Оныңыз айтсам, атын қазір ауызға алуға болмайтын азамат, Советтік Қазақстан дейтін іргелі елдің ірі атпал азаматтарының, қабырғалы қайрағкерлерінің бірі еді. Аты-жөні – Темірбек Жүргенов, – деді.

– Ойпырмай, ондай үлкен аға да інінің намысына тиюге іркілмегені ме?

– Іркілмеске қазір ойласам, сол жолы хақы да бар сияқты. Москвада алғаш өтетін Қазақ өнерінің 1936 жылғы онкүндігінің қарсаңы. Ұлт-аспаптар оркестрінің жаңа тәй-

тәй баса бастаған кезі. Оркестрдегілер шетінен дерлік шикі, сауаты шамалы, нота танымайды, сахна тәртібіне, өнер этикасына көндікпеген, жамырап жүрген бір тобыр... Бірін жөнге салсаң, екіншісі желдеп кетеді...

Декадаға деп сауырынан басып, таңдап аларлықтай қолда жиналған репертуар да мардымсыз. Бардың өзінен нені программаға сайларымды біле алмай, өзімнің де есім шығып жүрген сәтім болатын.

Кезекті күндердің бірі. Сахнада жаттығушы жан баласы жоқ. Сапырылысқан жұрт залда, дәліздерде бір-екіден, үш-төрттен топтанып, даурығысып, күлісіп-ойнап, біреулер киімдерін тазалап, екіншілері ине-жіп ұстап, ескісін жамап, үшіншілері сыраға бөгіп дегендей, лепірген калыпта. Нарком Темірбек Жүргенов ойда-жоқта сондай сәттің үстінен шықпасын ба?! Казкрайкомның Орталық комитеті бюро мүшесі, Өлкенің Оқу халық комиссары, қазақ өнерінің Москвадағы онкүндігіне жауапты Т. Жүргеновтің қабағы кату екен. Кабинетте бір күйдің нотасын өңдеп отырғанмын, есік сырт етіп ашылды:

– Мынау не тәртіп? Оркестр қайда? Мынау не босып жүрген бос халық? Әй, Ахмет, – деп бір сыбады.

– Темке, біз қолдан келгенінше, – дей беріп едім.

– Ертең қайта келем, осыдан оркестрің астанада өнер көрсетердей деңгейде болмаса, көресің менен... Ұқтың ба? Сенің оркестріңнің түрі мынау, басқа да коллективтердің сикы анау... бірі болса, бірі жоқ... Ұқтың ба айтқан сөзді?! Сенен бірдеңе шығады деп сеніп тапсырғанмызды білесің бе?

– Білем ғой...

– Білсең енді не бітіріп отырсың?

Ағай ашуға булыққан бойы шұғыл бұрылды да, есікке беттеді. Естен танып есенгірегендей кабинетте қыбыр ете алмай, біраз тұрыппын. Абырой болғанда, кабинет есігі Темкең сыбағанда да, ол кеткен соң да жабық екен, кейін есіме түсірдім. Сәл-пәлден соң ғана серпіліп, оркестр құрамын сахнаға жинаттым да, ешкімді үйінс босатпай, түнімен жаттығу жасап, күйлер тартқыздым. Азанда 3–4 сағат тыныс беріп, ұйықтаттым да, буфеттен бәріміз бірге ауқаттандық. Түске тармаса, қайтадан репетиция бастадым. Декадаға апаратын негізгі номерлер осы-ау деп жорамалдағандарымды әлсін-әлсін пысықтаттым. Оркестрдегілердің шаңын қағып, шамырқанып, «қаз ашуын тырнадан алады» дегеннің кебін киіп, мен тұрмын.

Жастау кезіміз ғой, ішімнен: «Өздеріне де осы керек!» – деп қоям, оркестранттар да іштей ширғып, күндегіден гөрі ұжымды, кешегіден гөрі домбыраларын дүрілдетсе ширақ тартқандай әсер қалдырды. Бірақ мұның бәрі көңілімдегі деңгей емес... Концерттің финалы деп «Сарыарқа» күйін орындаттым да, үзіліс жарияладым.

– Ертең сағат тоғызда сахнадан табылыңыздар, кешіккендеріңіз Москваның қарасын да көрмейсіздер! – дедім, шарт үзіп.

Сахнадан ылдилап, залға беттегенімде кешкі бейуақыттағы қара көлеңке қойнынан көтерілген біреудің сұлбасы көзге таныс адамға ұқсап кетіп еді.

– Ахмет, саламатсың ба? Айналайын, аңсаған оркестріміз бар екен-ау, әжептәуір ысылып қалыпты да ғой. Рахмет, қарағым! Кешегімді кешіре гөр! Москва алдында көрінудің ауыр сынынан қалай өтеміз деп қысылып жүргенде мына ағанды қара басыпты, әдептен де аттап кетіпті, көңілге де қарамапты... Кешір, шырақ! – деп Темірбек Жүргенов қолын ұсынғанда, мен не дерімді білмедім...

Ортақ перзентіміз оркестрге арнап айтқан жылы сөзі мені де жібітіп жібергендей еді.

Сол жолғы декада керемет абыроймен өтіп еді ғой, шіркін! Жиырма төрт жастағы Күләшіміз дүниені қайран қалдырды емес пе? Москва мейірлене қол соқты қазақтың өнерпаз ұл-қыздарына! Ал соның бәріне бас-көз болған Темірбек аға еді... – деп аяқтады Ахаң әңгімесін.

Міне, бір естеліктің бір деталінің өзі-ақ Темірбек ағаның темір нарком аталуының бекерден-бекер еместігіне көз жеткізеді.

Мен Темірбек ағаны көрмесем де естіген, оқыған екі әңгіме, жазбадан ойыма халқымыздың қанатты бір сөзі орала береді. Ол дүниеде жақсының аты, ақынның хаты өлмейді деген сөз. Біздің Ақтөбеде де Темірбек Жүргенов сияқты халқымыздың біртуар ұлына құрмет әр кез жалғасын тауып жатады. Бұл игілікті істің бастауларында марқұм ағамыз Мұхтар Арын мен Қапаз Еламанов тарихшы, ұлтжанды азамат Бекарыстан Мырзабай күні-түні жүрді.

Ырғыз ауданында жерлестері 1986 жылы ескерткіш орнатты. Темірбек ағаның атына Ақтөбеде үлкен көше атауы берілді. 110 жылдығына арнап ас берді, ғылыми конференция өткізілді. Мұражайдан атаулы бөлме ұйымдастырды. Осы шараларға көзі тірісінде риза болған Дәмеш Ермекова апай Мырзабай Бекарыстанды көпшіліктің көзінше құшақтап, «менің өкіл баламсың» деп көзіне жас алған-ды.

Осыдан бір ғасыр бұрын «Қазақ елін қайткенде өркениетке жеткіземіз», – деп алас ұрып, ақырында сталиндік репрессияға ұшыраған Алаш ардақтыларының соңына еріп, Кеңес өкіметі еңбекшілерді бақытқа жеткізеді деп шын сенген, елін сүйген қаншама қазақтың біртуар азаматтары жазықсыз жазаға тартылды. Солардың бірі емес, бірегейі осы Темірбек ағамыз екендігіне дау жоқ.

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВТІҢ ЕСКЕРТКІШІ

Бырғыз ауданының (Ақтөбе облысы) орталығы – Ырғыз селосында белгілі мемлекет және партия қайраткері Темірбек Қараұлы Жүргеновке ескерткіш ашылды.

Осыған байланысты село тұрғындары қатысқан митингіні ашқан Халық депутаттары аудандық атқару комитеті председателінің бірінші орынбасары Ж. Қанымбаев жолдас:

– Темірбек Жүргенов біздің ауданда туып-өскені үшін ғана емес, әсіресе, өлкемізде Совет өкіметін орнатушылардың бірі болғаны үшін аса қадірлі, – деді. – Ол 1918 жылы Советтердің Торғай облыстық съезін дайындап өткізуге белсене атсалысты. 1919 жылы Ырғызда ақгвардияшылар мен алашордашылардан азат етуге және уезде бас көтерген бай-қулақтың Совет өкіметіне қарсы көтерілісін басуға тікелей қатысты. Содан кейін Кенжеғара облыстық ревкомының председателі болып істеді. 1920–1921 жылдары Ырғыз уездік ревком председателінің орынбасары, соңынан оның председателі және уездік атқару комитетінің председателі қызметін атқарады. Көп ұзамай жауапты жұмыстарға шақырылған Т. Жүргенов 1929–1933 жылдары Тәжік ССР-інің Финанс халық комиссары, Өзбек ССР Халық ағарту комиссары міндетін атқарды. 1933–1937 жылдары ҚАССР Халық ағарту комиссары, ВКП(б) Қазақстан Өлкелік комитетінің және оның бюро мүшесі болды. Ол 1920 жылдан КПСС мүшесі.

Сөйтіп Т. Жүргенов мемлекет және партия қайраткері ретінде Қазақстан мен Орта Азияға түгел танылды.

Митингте шығып сөйлеген соғыс және еңбек ардагері, қарт педагог Б. Баудияров жолдас өзінің сөзінде Т. Жүргеновтің партиямыздың мәдени-ағарту саласына байланысты саясатын жүзеге асыруда үлкен қайраткерлік, ұйымдастырғыштық, табандылық көрсеткеніне тоқталды. Ташкент қаласында алғаш ашылған қазақ педагогика институтының тұңғыш ректоры болғанын атап өтті.

Темірбек Жүргенов атындағы Нұра орта мектебі бастауыш партия ұйымының секретары К. Мырзалин жолдас өзінің сөзінде Т. Жүргеновтің ағарту саласындағы қыруар еңбегін айта келіп, өздерінің, яғни ұстаздар коллективінің мектеп реформасына байланысты шәкірттерге сапалы білім, саналы тәрбие берудегі тындырып жатқан істерін және КПСС XXVII съезінің шешімдеріне сәйкес оқушылардың тікелей өндіріске араласуы мәселесін ортаға салды.

Темірбек Жүргеновтің туған інісі, соғыс және еңбек ардагері, ағарту саласының байырғы қызметкері Б. Қуанов жолдас ағасы туралы есінде қалғандарын айтты.

Ескерткіштің ашылу салтанатына қатысу үшін Алматыдан арнайы келген Темірбек Жүргеновтің зайыбы, еңбек ардагері, Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген дәрігері

Дәмеш Жүргеновтің лениндік партиямыздың мақсат-мұраттарына адалдығы, өмірде принципшілдігі, жұмыста іскерлігі, әдебиет пен өнерге деген ерекше қамқорлығы, халқының қамын жеп, елінің ертеңін әсте естен шығармайтындығы, тұрмыста аса қарапайым, адамдармен қарым-қатынаста әділ де мейірбан жан болғандығы жайында тебірене айтты.

Сексен жастағы қарт ана жұбайы Т. Жүргеновтің елге, қоғамға сіңірген еңбегін әділ бағалап, Ұлы Октябрьдің 70 жылдығы қарсаңында оған осындай құрмет көрсетілгені үшін партия мен үкіметке көптен-көп алғыс білдірді.

Тағы басқа да кісілер естеліктер айтып, өз пікірлерін ортаға салды.

Ескерткішті ашу салтанатына байланысты алқызыл лентаны қию құрметі де Дәмеш Ермековаға берілді. Ырғыз селосында Темірбек Жүргеновке ескерткіш ашылуына орай жолдаған Қазақ ССР тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамы Орталық Советі президиумының, сондай-ақ партия, соғыс және еңбек ардагерлері Жүсіпбек Арыстанов, Рымбек Ильяшев, Серғали Толыбековтің, әдебиет пен өнер қайраткерлері Әбділдә Тәжібаев, Мұхаметжан Қаратаев, Шара Жиенқұлова, Хакімжан Наурызбаев (мүсіннің авторы), Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Рамазан Сүлейменовтің, т. б. құттықтау телеграммалары оқылды.

Бекарыстан Мырзабай

МЕН ӨЗ ҒҰМЫРЫМА РИЗАМЫН...

1978 жылы қараша айында Алматыдағы партия тарихы институтының залында Т. Жүргеновтің 80 жылдығына арналған кеш болды. Кеште баяндама жасаған Рамазан Сүлейменов, естеліктер айтқан жазушы Ғ. Мүсірепов, ғалым С. Толыбеков, өнер қайраткерлері С. Қожамқұлов, Ш. Жиенқұлова, жұбайы Д. Ермековалар болды. Орталық газеттерде Т. Жүргеновтің өмірі мен қоғамдық қызметі туралы мақалалар, естеліктер жарияланып жатты.

Абай атындағы Қазақтың педагогикалық институты тарих факультетінің екінші курсына оқып жатқан маған әкемнің елден жазған «Нұра орта мектебіне Темірбек Жүргеновтің есімі берілді, ол кісіден ұрпақ бар ма екен, соны білерсің» деген тапсырма хатын жақында ғана алғанмын.

Т. Жүргеновті бұрыннан білетін ұстазым Қайрош Әбдірахманов ағайдан жұбайы Дәмеш Ермекова-Жүргенованың телефонын алып хабарластым. Ол кісі кездесетін күнді белгілеп, адресін берді. Інім Жоламанды ертіп, Пролетар көшесі 98-ші үй, 38-ші пәтердің есігінен кіргенімізде ұзын бойы сәл еңкіш тартқан, бетін әжім торлаған жылы жүзді қарт ана жұмсақ дауыспен:

– Ә, қарғаштарым, қош келдіңіз, – деп шағын екі бөлмелі үйдің сол жағындағы залға кіргізді. Бөлмеде, стол басында Темірбектің інісі Бетайдың (Биназар) Бижан, Телжан, Әлипа, Ғалия есімді ұл-қыздарымен таныстырды. Сонан соң қабырғада ілулі тұрған Темірбектің портретін көрсетіп:

– Мынау Темірбек ағаларыңның 1936 жылы Мәскеудегі онкүндіктен оралған соң, Қырымда бір ай демалып келгеннен кейін түскен, менде сақталған жалғыз суреті, – деді дауысы сәл дірілдеп. Осы алғашқы таныстықта Темірбек Жүргеновтің есімі берілген біздің ауылдағы орта мектепке музей ашу, ескерткіш-мүсін орнату туралы ойларымды айттым. Сол күннен бастап Дәметай (жақындары Дәмеш Әмірханқызын Дәметай деп атайтын) апамен өмірден озғанша 12 жылдай тығыз байланыста араласып тұрдым.

1980 жылы Ырғыз ауданы «Нұра» совхозының директоры С. Қалтаев, Т. Жүргенов атындағы орта мектептің директоры А. Ұзақов және селолық кеңестің төрағасы М. Шопановтар Алматыдағы өнер комбинатына Т. Жүргеновтің ескерткіш-мүсін жасауға тапсырыс берді. Ауданда музей ашу ісімен ескерткіш-мүсінді орнату мәселелері бойынша ұйымдастырудың барлық ауыртпалығын Қапаз Еламанов ағамыз өз мойнына алды.

Т. Жүргеновтің ескерткіш-мүсінін мүсінші Хакімжан Наурызбаев Қордай гранитінен үш натура көлемінде 1984 жылы қашап бітірді. Облыстық партия комитетінің қарсылығына тап болған біздер дайын болған ескерткіш-мүсінді теміржол контейнеріне тиеуге рұқсат ала алмадық. Т. Жүргеновтің тарихи тұлғасын халқына қайта оралтуға өлшеусіз еңбек сіңірген қадірменді ағамыз – Мардан Байділдаев қиыннан қисын тауып, 3 тонналық ескерткіш-мүсінді 300 кг Боранқұл Мырзабаевтың құлпытасы деп қағаз жасап, теміржол қызметкерлерімен келісіп Шалқар стансасына тиеп жіберді.

Осының алдында Темірбек Жүргеновтің есімін мәңгі есте қалдыру жөнінде Қазақстан КП Орталық комитетінің Бірінші хатшысы Д. А. Қонаевтың жеке қабылдауын сұрап хат жазған Дәметай апаны Орталық комитеттің хатшысы Кәкімжан Қазыбаев қабылдап өтінішін қанағаттандыруға уәде берген еді. Дәметай апа қатты қуанып, Мардан ағай мен екеумізден сүйінші сұрап:

– Білесіндер ме, қарғаштарым? Мені Демекеннің тапсырмасымен Орталық комитеттің хатшысы Кәкімжан Қазыбаевтың өзі қабылдап Алматыдан көшенің, бір жоғары оқу орнының атын Темірбектің атымен атау және оған ескерткіш қою жөнінде уәде берді. Темірбектің атындағы көшедегі орындыққа жайғасып отырып өтіп бара жатқан жұртқа «мынау менің Темірбегімнің атындағы көше» деп мактану ұзақ жылғы арманым еді. Бұйыртса, ол арманыма жетуге де жақындадым, – деп қуанышын бөліскен еді. 1984 жылдың күзінде Алматы Қалалық атқару комитеті төрағасының орынбасары Жібек Әмірханова «Көк базардың» төменгі жағындағы мешіт орналасқан Т. Жүргенов атындағы көшемен Дәметай апаны қызмет машинасына отырғызып жүріп өткенде, «бір арманым орындалды» деп қатты қуанған-тын.

1986 жылы 12 қарашада Нұра ауылындағы мектепке емес, Ырғыз ауданы орталығындағы музей алаңына орнатылған ескерткіш-мүсіннің ашылуына Өтебай Қанахин бастаған

М. Байділдаев, Ү. Уайдин, Б. Қараев, З. Сақтағанова сияқты іні-келіндерін ертіп Дәметай апаның өзі қатысты.

1988 жылы Мардан ағаның ізденуімен Боралдайдағы 19 халық комиссары атылға –жерге бір топ ниеттестерімен барып, зиярат еткен Дәметай апа құрбандарға арнап құран оқытты. 1989 жылы Қазақ ССРі Министрлер Кеңесінің қаулысымен Алматыдағы өнер институтына Т. Жүргеновтің есімі беріліп, алдына ескерткіш мүсінін қоюға шешім қабылданды. Ө. Жәнібеков, С. Жандосов сияқты ұлт қайраткерлерінің басшылығымен Т. Жүргеновтің 90 жылдығы Республика көлемінде лайықты аталып өтілді осы шараларға көңілі толған Дәметай апа Мардан аға екеумізге зор ризашылығын білдіріп :

– Қарғаштарым, Шоратайым үш жасында Ташкентте шетінеді, Жұманазарым біздер атылып-айдалып кеткен соң әке-шешемді ақтап аламын деп майданға аттанып оралмады. Олар тірі болса әкесін дәл осылай іздер ме еді. Мен сендерге өмірімнің кей сәттерін айтып берейін, – деп төмендегі естелігін айтқан еді.

«1923 жылдың күзінде мен Қарқаралы қаласында 9 жылдық мектептің 9 класын бітіріп 17 жасымда жоғары оқуға баратын болдым. Әкемнің інісі Әлімхан Еркеков ағам оқыған адамдардың бірі болатын. Ол маған «сенің жүрегің жұмсақ дәрігер болуың керек» деп, мені Ташкентке оқуға жіберді. Ташкентке келіп Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетіне оқуға түстім. Темірбек Орынбордағы рабфактың 2 жылын бітіріп, 1923 жылы Ташкентке келіп осы университеттің заң-экономика факультетінде оқиды екен.

Темірбек оқумен қатар Қазақ АССР-нің Ташкенттегі өкілі болып қоғамдық жұмысқа да белсене араласып қызмет атқарып жүретін. Сол жердегі қазақ халқының күйлерін, тұрмысын, экономикасы мен мәдени жағдайын зерттеп, кезекті міндеттерін баспасөз беттерінде үнемі түсіндіріп отыратын. Сол жылдарда Темірбек 25-тен жаңа асқан зерек, жігерлі, білімді, терең ойлы, құлашын кенге сермеген, табанды коммунист болатын. Менімен үш жыл бойы таныс болып, 1926 жылы желтоқсан айында үйленіп, тұрмыс құрдық. Университетті Темірбек үш жарым жылда үздік мақтаумен бітіріп шықты.

1926 жылы Ташкентте Қазақстанның тұңғыш педагогикалық жоғары оқу орны ашылды. Оның ректоры болып Темірбек Жүргенов тағайындалды. Бұл жоғары оқу орнына Москва, Ленинград, Киевтен белгілі ғалым-профессорларды шақырып, ұйымдастыру жұмыстарын іскерлікпен атқарды. Сонда оның мақсаты – Қазақстанның өзінде, астанамыз Алматыда университет ашу еді. «Жеріміз мол, малымыз көп, жер астында ашылмай жатқан кеніміз де көп, бай өлкені игеру үшін алдымен жергілікті халық арасынан шыққан жоғары білімі бар мамандарымыз болуы керек. Мамандардың санын да сапасын да көбейту керек», – деп жоғары оқу орындарының міндеттерін газеттерде жазып отырды. 1928 жылы Қазпедвуз Ташкенттен Алматыға көшірілді.

Темкең 1927–1928 жылдары университетте жұмыс істеді. Сол кезде Маркс, Энгельс, Ленин шығармаларын көп оқыды, қазақ тіліне аударылуын қолға алды. 1929 жылы Тәжікстанда Қаржы халық комиссариатын бір жылдай басқарды. Ұйымдастыру жұмы-

сын, экономикасын көтерді. Темірбек парсы, өзбек тілдерін жақсы білетін. 1930–1933 жылдары Өзбекстанда Халық ағарту комиссары болып істеді. Мектеп, институт, театр өнерін ашу, өркендету, кадрлар өсіру, тәрбиелеуге айрықша күш жұмсады.

1933 жылы партияның орталық комитеті Темірбекті Қазақстанға жіберді. Ол Халық ағарту комиссары болып, кесек-кесек жұмыстар істеді.

Алматының өзінде 18 мектеп салынды. Облыстарда жүздеген мектептер салынып жатты. Ол өзі облыстарға, аудандарға шығып көзімен көріп, құлағымен естігенді жақсы көретін. Кабинетте отырғаннан іс шықпайды дейтін. Мұғалімдер дайындау, олардың тұрмыс жағдайын түзеу, балаларды оқыту, өнер және көркемөнер саласын дамытуды жолға қойды. Хореографиялық мектеп ашты. Музыкалық театр ашылды. Оған халық таланттарын іздеп, әнші, домбырашы, қобызшы, биші, ақындарды тартты.

1934 жылы Қазақстанда көркем өнерпаздардың 1-слетін өткізіп, баяндама жасады. Сол жолы Жамбыл, Ғарифолла, Ғамбар, т. б. таланттар табылды. Кейінірек мұғалімдердің 1-республикалық съезін өткізді.

Темірбек қажырлы, еңбекшіл, ізденуден жалықпайтын адамдардың бірі болатын. Өзінен кіші адамға бала дейтін. Орталық партия комитетінің қаулысы бойынша Қазақстанда музыкалық театр ашу Халық ағарту комиссары Т. Жүргеновке тапсырылды. Темірбек атақты жазушылар М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Б. Майлиндерді шақырып алып: «Сіздер «Айман-Шолпан», «Қыз Жібек», «Жалбыр» пьесаларын жазуларыңыз керек, екі айда бітіріп берулеріңізді сұраймын», – деп тапсырма берді. Сол кезде Алматыда болған жалғыз драма театрының жақсы артистерін Күләш, Қанабек, Шара, Құрманбек, Елубай, Манарбектерді шақырып Орталық комитеттің қаулысымен таныстырды. «Сіздердің музыкалық театрдың артистері болуларыңызды сұраймын», – деді, бәрі көнді. Олардың ойынына Темірбек сонша разы болып келетін. Аз уақыт ішінде Москваға баратын онкүндікке дайындық жасады. Күндіз де, кешке де репетициялар болып тұрды. Темірбек артистердің киіміне дейін, сцена қандай болуы керек, бәрін өзі ойластыратын. Жазушылар, композиторлар бәрі қатысатын. Онкүндік Москвада жақсы өтті. Марапаттаулар мен ордендер, жақсы атақтар алып қайтты. Москвадан келген соң 1936 жылдың жазында Темірбек Қырымға демалысқа барып, сол жақтан Одессаға барады. Жаңа салынған опера театрының эскизін, 20 суретін алып келді. Бір күні екеуміз серуендеп келейік деп көшеге шықтық. Калинин көшесіне келгенде Темірбек тұрып қалды да:

– Осы жерге театр салыну керек, – деді.

– Япырай, сенің шұғылдан тез шешетін әдетің бар, – дедім мен. Айтқандай Темірбектің көрсеткен жерінде қазір Абай атындағы Қазақ ұлттық опера театры тұр.

Шат-шадыман қуанышқа бөленіп жүргенімізде ойда жоқта 1937 жылдың аласапыраны басталды. Сүлеймен Есқараев ұсталған күні Темірбек:

– Япырай, Дәметай, заман не болып барады? Ылғи адал азаматтарды шетінен ұстап қамап жатыр, – деп қауіп айтты.

– Темірбек, сен білесің бе, жамандықтың беті аулақ. Алда-жалда қиын күн туса, мен сені қайдан да болса тауып аламын, – деп сөзін бөліп кетіп уәде бердім.

1937 жылы 2 тамыз күні «Халық жауы» деп жазықсыз Темірбекті де алып кетті. Жан кияр досымнан айырылған соң менің басыма кара күн туды.

1937 жылы желтоқсан айында Залиннен Темірбекпен кездесуге рұқсат алдым, бірақ анаммен ақылдасып түрмеге жеткенімше 5 минут кешігіп, соны сылтау қылып кездестірмеді. Тек Темірбектің өз қолымен жазған екі айлық ақшасын алуға берген қолхатын берді. Соны кеудешемнің қалтасына салып, сақтап жүрдім. Оны өзімді ұстаған күні тінткенде тартып алып, жыртып тастады.

1938 жылы 21 наурыз күні кешкілік баспаханада жұмыс істейтін бір сыйлас әйел маған ертең шығатын газеттің версткасын әкелді. Онда Ұ. Құлымбетов бастаған 19 «ұлтшыл фашистердің, халық жауларының» ату жазасына кесілгені, үкімнің орындалғаны туралы хабар бар екен. Әлгі әйелге «тез бұл арадан кетіңіз» дедім. Артынша 4 адам үйге келіп, астан-кестен тінту жүргізіп, Темірбектің барлық қағаздарын алып кетті. Мені түрмеге апарып қамады. Үйдегі анаммен әрең қоштасып үлгердім.

Мені қамағаннан кейін жарты сағаттан соң түрмеге Ұ. Құлымбетовтің әйелі Айышты, Ж. Садуақасовтың әйелі Лизаны, Н. Сырғабековтің әйелі Баршынды, т. б. әйелдерді әкеліп қамады. Мен сыбырлап Баршынға атылғандардың хабарын айттым, ол басқаларға сыбырлап айтты.

Түрмеде 3–4 күндей берген тамағы тамағымыздан өтпеді, ұйқы көрмедік, тек жылаумен, қайғымен екі көзіміздің жасы көл болды. Бізден бұрын түрмеде теміржолшылардың әйелдері бар екен. Елуден астам койка тәрізді темірлер, қаптаған қандала, жағымсыз сыз иісі, есік алдында параша, адам тығыз. Үш ай жылаумен күндер өтті, дегенмен түрме өміріне де көндік. Маусым айында бізді 58-ші баптың 17-ші тармағымен 8 жылдан беріп соттады. Бізді жазықсыз күйеулерімізден, балаларымыздан, туған-туысқандарымыздан айырды. Бірнеше айдан соң, қыс түсе түрмеден шығарып, лагерьге апаратын болды. Барлығымызды тінтіп, далаға шығарып, ашық машинамен, қарулы күзетпен, арсылдаған иттермен вокзалға апарды. Вокзалда анам мен сіңлім Бопан тұр екен. Бізді тізерлеп тұрғызып қойды, сөйлессен атамыз деген. Анам:

– Құлыным-ай, қайда барасың, бізді тастап кеткенің бе? – дегенде, ештене айта алмадым. Столыпинский қызыл вагонға 13 кісіден бір купеге қамап тиеді. Күн суық, жерде қар, түнімен поезда болып, таң атты. Ертеңгі асқа сасыған балық әкелді. Інім Мүсілім вокзалда анам беріп жіберген ішікті әкеліп тұр екен, алмадым.

– Мүскен, 8 жыл, 8 жыл, мынау ертеңгі ас, Ақмола дейді, – дедім айғайлап. Сөйлестірмей есікті сарт жауып тастады. Бірнеше күн жүргенімізден тұрғанымыз көп, вагонда келе жатқанымызда Сәкеннің (С. Сейфуллин) ұлы Аян анасы Гүлбаһрамның қолында шетінеп кетті. Гүлбаһрам аса сабырлы әйел еді. Шетінеген сәбиін бауырына басып, бір күн бойы ешкімге бермей қойды. Князева деген әйелмен екеуміз күні бойы Гүлбаһрамды қайрап, қолындағы сәбидің денесін әрең дегенде алдық. Сәбидің денесін

қолымызға ұстатқан Гүлбаһрам вагонның бұрышына барып, бүк түсіп теріс қарап отыра кетті. Түн қараңғысында вагонның бүйіріндегі тесіктен тымақ киген бір қазаққа:

– Мынау ақын Сәкен Сейфуллиннің ұлы Аян. Оның денесін жер қойнына беріңіз, өтінемін, – деп сыбырлап қолына ұстаттым.

– Бұл қай жер? – деп тағы да сыбырладым.

– Саршаған деген станса, – деді әлгі қазақ.

Сөйтіп аяулы Сәкеннің ұлы Аянды Саршағанда қалдырып, бірнеше күннен соң Новосібірге келдік. Бізді вагондардан түсіріп, тізерлеп отырғызды да бірнеше сағаттан соң, перессыльный түрмеге «уркалардың» үстіне әкеліп қамады. Олар бізден киім, тамақ талап етті. Князева өте қайратты, ақылды әйел еді.

– Дәметай, мына «уркаларға» тамақ беріп тіл табысайық, – деді. Тамақты берген соң ішіндегі атаманы жылы шырай көрсетті. Екі күннен соң аулаға шығарды. Сонадай жерде бір топ ер адамдар тұр екен.

– Сіздер қайдан келдіңіздер? – дедім.

– Атуға кесіліп, кейін 25 жылға өзгертті, Иркутскіденбіз, – деді олар.

– Біз Алматыданбыз, – деп оң қолыммен ағашты ұстап тұр едім, күзетші мылтықтың дүмімен қойып қалғанда, төрт саусағым сынып кетті. Екі айға жуық жазылмай, азапты көрдім. Новосібірден Петропавл түрмесіне келдік. Мені, Баршынды тағы төрт әйел – алтауымызды басқалардан бөліп алып қалып, Челябиндегі «уркалардың» түрмесіне әкеліп қамады. Баршынға айтып «уркаларға» тамақ беріп, тіл табысып, орын алдық. Челябиндегі түрмеде екі айдай болдық, ашықтық, жүдедік. Қайтадан Петропавл түрмесіне әкеліп қамап, содан соң «АЛЖИР» лагеріне 26-шы нүктеге әкелді. Әр баракта 350 әйел болдық. Баршын екеуміз жолдан ауырып келдік. Бізді емшектегі баласымен Азиза (Т.Рысқұловтың жұбайы), Айыш (Ұ.Құлымбетовтің жұбайы), Күләндам (С.Қожановтың жұбайы), т. б. күтіп алды. Азиза сиыр базасында ветврач болып істеді. Жасқа толмаған қызына күніне 0,5 литр сүт беретін. Күләндам сиыр базасында ауыр жұмыста болды. Кейде жасырып Азизаның қызына сүт әкелетін. Айыш қой сонында жүрді. Көп сөйлемейтін, мінезі ауыр, аса шыдамды адам еді.

– Дәметай келін-ау, ел қайда, жұрт қайда? Мына қиындықтан құтылар күн бар ма екен? – дейтін шаршағанда қамығып. Бәрі де таңғы сағат төртте тұрып, күн батқанша жұмыс істейтін. Ішетін тамақтары баланда, қара көже. Боранда баракта от жағылмайды, тамақ істелмейді. Мен алғашқыда аула сыпырушы болдым, кейін майданға киім тігіп 200 пайыз орындап жүрдім. Соғыс басталғанда жаппай майданға сұрандық. Тек менің өзім ғана 100-ге жуық арыз жазып майданға сұрандым. Бір-бірімізді үнемі демейтінбіз. Достық пен жолдастыққа дақ салмауға тырыстық.

Бір күні денсаулығымызды тексеретін ай сайын болатын комиссияның басшысы, бір жас жігіт менің карточкамды қолына ұстап отырып:

– Сіз бері келіңіз, сізді бір жаққа кетті деп еді, осында екенсіз ғой, мені таныдыңыз ба? – деді. Түрме қызметкерлерінен әбден запы болған мен сақтанып:

– Жоқ, мен сізді танымаймын, – дедім.

– Мен сіздің шәкіртіңіз Павел Беляевпын ғой. Сіз неге мұнда өз мамандығыңыз бойынша жұмыс істемей жүрсіз? – деді.

– Біздің арамызда жүзге жуық дәрігер бар, ал орын бірнешеу ғана, қайсымызға жетсін? – дедім мен.

– Жок, сіз мамансыз, орынды өзім сұрап алып беремін, – деді ол үзілді-кесілді. Сонымен мен дәрігер болып, қысылғанда көп адамға қол ұшын бердім. Біз Н. Сырғабековтің әйелі Баршын, М. Тәтімовтің әйелі Шәкітай, Ә. Мусиннің әйелі төртеуіміз бір топта болдық. Штопка ұйымдастырып, соған әлсіз, науқас адамдарды орналастырдық.

18 жыл айдауда болып, келіп сағынған бауырларымның құшағына бөлендім. Жұмысқа тұрдым. Темірбектен айырылғаным 50 жылдан асып барады, оның адал ниеті, ақ бейнесі жарқыраған жұлдыздай жүрегімнің түкпірінде сақталып келеді. Мен өз ғұмырыма ризамын, тек Темірбек ағаларыңның айта алмай кеткен арманы болмаса... Жазықсыз деп 1957 жылы ақталған қағазын алғаным 30 жыл өтті. Темірбекті тірілте алмаймын, бірақ оның істеген ісі мен халқына жасаған жұмысын, көптеген жазып қалдырған еңбектері мен Темірбегімнің атын өшірмеймін деп көп ойландым, жанымды аямай іздендім, ондаған есіктердің табылдырығын тоздырдым. Сол уақытта қолының ұшын берген, іздесуге көмекші болған жанашыр бауырым әдебиетші ғалым мына отырған Мардан, – деп аяқтады әңгімесін Дәметай апа.

Дәметай апа туралы естелігімізді Республикалық Әділет қоғамының төрағасы Жандосов Санжар Оразұлының мына пікірімен түйіндейік: «Ресейліктер декабристердің әйелдерін мақтан етіп, орасан зор патриоттық сезіммен насихаттайды. Олар Сібірге айдалған көзі тірі күйеулеріне пар ат жеккен сайлы шанамен, жылы киіммен барып қауышып, жар құшып, бала сүйген батыл әйелдер еді. Ал жазықсыз «халық жауы» болып жазаланған қазақ қайраткерлерінің әйелдері өлі-тірісі белгісіз күйеулерін өмір бойы іздеп, олардың ақталғаны туралы хабарды алған соң тарихи тұлғаларын халқына қайта оралтуға, адал бейнелерін ұрпаққа паш етуге өлшеусіз тер төкті. Солардың бірі және бірегейі – Дәмеш Әмірханқызы Ермекова-Жүргенова».

III БӨЛІМ

АРНАУ ЖЫРЛАР МЕН ТОЛҒАУЛАР

Тұрмағамбет Ізтілеуұлы

«ШАҢНАМАҒА» КІРІСКЕНДЕ

(Оқушыларға)

Оқушым! Шашуым бұл шашқан менің,
 Көріңдер кеулегендей гауһар кенін!
 Әуелі – Адам-ата, соңы – Дарап,
 Қазықты қатаң қағып тартқан желім!
 Сөзінің көбірегі көрінеді
 Тұран мен соғыстыру Иран елін.
 Екеуі о басында туысқанмен,
 Шайқаған бір-бірінің шалқар көлін.
 Өздерің оқығанда байқарсындар
 Себепші болғандығын оған ненің.
 Ираннан Рүстемдей батыр туып,
 Тұранның талқандаған тау мен белін.
 Сөздер бар басқа-дағы, басты шайқап,
 Есіткен отыратын тістеп ерін.
 Болсаңдар әзіріне бұған разы,
 Тигендей төбем көкке тарқар шерім!
 Қалдырып араб. фарсы, өзбек тілін,
 Өзімше өлең еттім ойға ұнарын.
 Кітап боп «Шаһнама» шыға қойса,
 Қандырар қалай-дағы ел құмарын.
 О баста оқыған соң фарсы, араб,
 Жазушы ем хикая, жыр оған қарап.
 Ұнатып оларымды оқығандар
 Ішкендей есіруші еді шарап.
 Осындай өнерімді естіген соң,

Жүргенов шақырып ап, шашын тарап,
Бұйырды «Шаһнаманы» сөз қылуға,
Ойласып Мирзоянмен ойға сарап.
Бедеудей басым шұлғып, «болады» деп,
Күйіме күннен күнге түстім жарап.
Қолға алып қаламымды құрастырдым,
Ойласып ойымменен, өлшеп танап.
Әртүрлі әңгімелер ішінде бар
Аңыз боп ел аузына кеткен тарап.
Қалайша халық таңырқар іс болмасын
Кезінде сол ерлердің Рүстем, Сұһрап!
Фирдауси оны отыз жыл жазған екен,
Алтыннан алмақ болып неше қадақ...
Өлеңмен он бір буын он ай жазып
Бітірдім, «мінеки» деп, бердім санап.
Таба алмай тақысы бар татаулы гәп,
Көргенмен әркімдер де аудармалап.
«Өмірлік соның үшін пенсия», – деп,
Айына бес жүз сомды берді қалап.
Ойлаймын: осынша еткен еңбегімді
Оқушым қабылдар деп шын бағалап!

Тұрмағамбет Ізтілеуұлы

Ұ. ҚҰЛЫМБЕТОВКЕ

– Тисін, – деп, тірліктен көпке пайдам,
Кірісіп қызметке өткен майдан.
Жатырмын «Шаһнаманы» ермек етіп,
Анықтан ана тілмен ашық айдан.
Сөздері көңіліме көрінеді,
Сүйіріктей шыққан жарып кара ылайдан.
Түрі бар біте қойса болатұғын,
Гүжімдей көлеңкелі өнген сайдан.
Ойым жоқ елу үшке келгеніммен,
Кейіндіріп қалам деген құнан, тайдан.
Баласы Кіші жүздің, Кете руым,
Емеспін сарт пен өзбек, я ноғайдан.

Ауданы Қармақшының, оныншы ауыл,
 «Кім еді?» деп сұрасаңдар біздің жайдан.
 Бағып тұр Наркомпрос тәрбиелеп,
 Жай беріп жаман емес бұл маңайдан.
 Айлығым алып тұрған ауыспайды
 Негізінде жейтұғын нан, ішер шайдан.
 Тон киіп, тоң кетсе де әлі жүрмін,
 Көрініп көзге едәуір анадайдан.
 Сол үшін жанабыңа жолдадым сөз,
 Өзіндей сұрауға ақыл, ойға байдан.
 Жол сілте, жолдас, маған жөні келсе,
 Қаржыны киім алар табам қайдан?
 Өздерің осы орынға отырғалы,
 Еш жай жоқ берекелі бұл крайдан.

Тұрмағамбет Ізтілеуұлы

АЙЫШҚА

Ақылым айтатұғын, келін Айыш,
 Құрметпен қатарыңды талдай майыс.
 Ақылы ажарымен тең боп келген
 Әйелдер аңлауымда илі қайыс.
 Кенеттен келсе қонақ қол қусырып,
 Иіліп сәлем беріп деп тұр: «Шәй іш!»
 Қалайда «Халық сыйлаған қалыс қалмайды»,
 Селтмей серігіңнің себін жайыс.
 Осындай үгіт айтсам ұнатпайды,
 Өз-өзін опалаған өңшең дәйіс.
 Ер болсын, әйел болсын ақымақтардың
 Басынан бір сағатта-ақ бакыт тайыс.

«ШАҢНАМАНЫҢ» СОҢЫНА

(Автордан)

Тоқтатты Тұрмағамбет келген ойды,
Соңына «Шаһнаманың» қолын қойды.
Балаша бағып-қағып бабын тауып,
Өсірдім сүйріктей қып сұлу бойлы.
Күндей-ақ күллі әлемге нұрын жайған
Арнадым, Компартиям, осы сыйды!
Әлемдік «Шаһнаманы» жырлауыма
Тікелей Мирзояннан жәрдем тиді.
Уақытында Николайдың езгіленіп,
Жан едім жүдеп қалған болып шилі.
Мирзоян бізге келмей тұрғанда әрі,
Болмап па ед уақиғалар неше килы?
Сәкеннің сәтті жазған «Қызыл аты»
Арнайы ашып берді осы жайды.
Өткеннің барлығы да ұмыт болып,
Мәз-мәйрам болдық енді күйлі-жайлы.
Жүргенов жаздырушы, Наркомпрос,
Оңаша өз алдыма беріп үйді.
Алдырып Алматыға ардақтатып,
Арнаулы пенсияны маған киды.
Болғанмен жасым анық елу бесте,
Жасарып жиырмадағы тұрмын күште.
Советтік Отанымның арқасында,
Егіндейі өсіп тұрмын әзір іске.
Сондықтан сылтауранып бас бұрмаймын.
Әрқалай қызметінен деген: «істе!»
Денім сау дерг-сырқаудан болып тұрса,
Ойым жоқ онан өзге бұл келісте.
Баяғы бай мен билің уақытында
Менел боп мәртілгенмін итерісте.
«Осыдан құғылар күн болар ма?» деп,
Бармағым шайналған ед азу тісте.
Тозаңы таршылықтың өткендегі,

Өң түгіл, көрінетін емес түсте.
Ойынан уайымның өрті өшкен соң,
Бір жан жоқ жүрген қазір өкініште.
Бәрінің екі езуі құлағында
Сияқты шарбақтағы піскен пісте.
Көруге социализм салтанатын -
Балалар да асығулы жатқан іште.
Дүниеден өмір бітіп өтсем де өзім,
Аралап жердің жүзін жүрер сөзім.
«Көре алмай кейінгіні кеттім-ау!» – деп,
Арманда болмай-ақ қой, екі көзім.

Жақыбай Сарбалин

ҚАЙТА ОРАЛДЫ-ОЛ БҮГІН... -

Төтегі келіп тауқыметті азапқа,
Жұмыс құрған Наркомпрос, ҚАЗАПП-та,
Ырғызда емес, «Қыстауы да Қаранын»
Ортақ перзент ойлап тұрсақ-казакка...

Көрікті ердің көлеңкелер шоқтығын,
Билік құрар беймаза шақ жоқ бүгін.
Ақталды деп айту қатә – ақтайтын
Халқы оны қаралаған жоқ тұғын...

Еркін ұлы еске түсер даланын,
Естелігін оқыр болсақ Шаранын.
Қыңырлар да қынжылумен еске алар,
Темірбектің камшысы мен қаламын.

Құрбан болды деп жатырмыз, дұрыс па?
Өнер сөзде өзі болған шын ұста.
Қапылыста каза тапқан деу керек,
Мәдениет майланында ұрыста.

Қарымтасы қасіреттің кайтуда,
Қайта оянып баянды іске бай тұлға.

Іштей тұнып жүргендерге сөз тиді
Жүргеновке туыспыз деп айтуға.

Қырсыздарға қыңыр қарап сүзеген,
Жалған істі жал құйрықтай күзеген.
Кешірімді біз берейік ғасырға,
Кештеу барып өз қатесін түзеген.

Жанған ерді жалын атып шоқ болып,
Тасалаған тағдыр еді көп көріп,
Тоқсанында қайта оралды ортаға,
Жарты ғасыр ортамызда жоқ болып.

Сақтаған Есмаханов

АСЫЛ АҒА

Туған елдің легіменен тең көшкен,
Жаңа өмірдің тал бесігін тербескен.
Аға ұрпақтың сардары боп кешегі,
Талай-талай шерулерде сел кешкен.

Бүгінгі ұрпақ бақыты үшін толғанын,
Қиындықпен қасбатыр боп белдескен.
Асыл аға, сен бір жарық жұлдызсың,
Көгімізде ерте жанып, ерте өшкен.

Шаңын қағып Жылынама атты кітаптың,
Өр бетінен жүрегіме оғ тұтаттым,
Сендер едің бәйтеректің дінгегі,
Сол дінгектен мен жайылған бұтақпын.

Өткен кездің сырын ұқтық сүренсіз,
Азалы өмір, болған дүние бір өңсіз.
Сол күнде де алған едің зерделеп,
Бакыт үшін айқын жолды жүрер, Сіз.

Өң түгіл, көрінетін емес түсте.
Ойынан уайымның өрті өшкен соң,
Бір жан жоқ жүрген қазір өкініште.
Бәрінің екі езуі құлағында
Сияқты шарбақтағы піскен пісте.
Көруге социализм салтанатын
Балалар да асығулы жатқан іште.
Дүниеден өмір бітіп өтсем де өзім,
Аралап жердің жүзін жүрер сөзім.
«Көре алмай кейінгіні кеттім-ау!» – деп,
Арманда болмай-ақ қой, екі көзім.

Жақсыбай Сарбалаев

ҚАЙТА ОРАЛДЫ ОЛ БҮГІН...

Төтеп келіп тауқыметті азапқа,
Жұмыс құрған Наркомпрос, ҚАЗАПП-та,
Ырғызда емес, «Қыстауы да Қараның»
Ортақ перзент ойлап тұрсақ қазаққа.

Көрікті ердің көлеңкелер шоқтығын,
Билік құрар беймаза шақ жоқ бүгін.
Ақталды деп айту қате – ақтайтын
Халқы оны қаралаған жоқ тұғын.

Еркін ұлы еске түсер даланың,
Естелігін оқыр болсақ Шараның.
Қыңырлар да қынжылумен еске алар,
Темірбектің қамшысы мен қаламын.

Құрбан болды деп жатырмыз, дұрыс па?
Өнер сөзде өзі болған шын ұста.
Қапылыста қаза тапқан деу керек,
Мәдениет майданында ұрыста.

Қарымтасы қасіреттің қайтуда,
Қайта оянып баянды іске бай тұлға.

Іштей тұнып жүргендерге сөз тиді
Жүргеновке туыспыз деп айтуға.

Қырсыздарға қыңыр қарап сүзеген,
Жалған істі жал құйрықтай күзеген.
Кешірімді біз берейік ғасырға,
Кештеу барып өз қатесін түзеген.

Жанған ерді жалын атып шоқ болып,
Тасалаған тағдыр еді көп көріп,
Тоқсанында қайта оралды ортаға,
Жарты ғасыр ортамызда жоқ болып.

Сақтаған Есмаханов

АСЫЛ АҒА

Туған елдің легіменен тең көшкен,
Жаңа өмірдің тал бесігін тербескен.
Аға ұрпақтың сардары боп кешегі,
Талай-талай шерулерде сел кешкен.

Бүгінгі ұрпақ бақыты үшін толғанын,
Қиындықпен қасбатыр боп белдескен.
Асыл аға, сен бір жарық жұлдызсын,
Көгімізде ерте жанып, ерте өшкен.

Шаңын қағып Жылнама атты кітаптың,
Әр бетінен жүрегіме оғ тұтаттым,
Сендер едің бәйтеректің дінгегі,
Сол дінгектен мен жайылған бұтақың.

Өткен кездің сырып ұқтық сүренсіз,
Азалы өмір, болған дүние бір өңсіз.
Сол күнде де алған едің зерделеп,
Бакыт үшін айкын жолды жүрер, Сіз.

Тағдыр – қатал, қилы-қилы, бақ-талай,
Бірде ол – Күн, бірде бұлтқа батқан Ай.
Долы дауыл соқса екпін қоя ма,
Бау-бағынды, гүлзарыңды таптамай?!

Сенің сонай көзбен түс боп тағдырын,
Тастап кеттің жүрегіңе ел мәңгі мұң.
Арман үшін арпалысқан қайран ер
Зұлымдықтан семдірдің ғой жая гүлін.

Жылдар өтті, өмір түлеп, жаңарды,
Бүгін, міне, сен аңсаған таң – әрлі.
Біргесіңдер бізбен, асыл ағалар,
Жүректерің мәңгі тірі, алаулы.

Тау тозаң боп, теңіз деген тартылар,
Өмір-өзен таусылар да сарқылар.
Бірақ өшпес ер есімі өмірден.
Ардақ тұтар Отаны бар, халқы бар.

Сендер мәңгі ақындардың жырында,
Сендер – жаңа тараусыңдар ғылымға,
Сендер – мәңгі жұлдыздары заманның,
Жарқыраған азаматтық туында.

Мәлік Аяпов

ЖҮРГЕНОВТИҢ СОҢҒЫ СӨЗІ

Кім айтады адалдықтың өлшемін,
Адалдықты ар-ожданмен олшедім.
Халқым үшін қайысады қабырғам,
Зор үмітпен артып тұрса ея сенім.

Халқым десе қарсы айрылды жүрегім,
Халқымды ойлап күні-түні жүдедім.
Отанымнан өшпес мәңгі от алып,
Адал ұлы атансам деп жүр едім.

Халқым менің – қуатым да мұратым,
Сенім артып халқым мені сынасын.
Қиын сәттің қыспағында қалғанда,
Қайран халқым көз алдымда тұрасын.

Жалған атты дауа бар ма шіркінге,
Заман мынау сан құбылды бір күнде.
Мұның мұндап, жоғын жоқтап жүргенде,
«Халық жауы» атануым мүмкін бе?!

Қорлығына мойымай тар заманның,
Сәуле түсер жүрегіне адамның,
Тар жол, тайғақ кешуде де мұқалмай,
Кілтін тауып алынбайтын қамалдың!

Төңірегің қаптап кеткен сатқындар,
Сатқындарды, заман, қайдан таптыңдар?!
Ей, адамдар, ұлдарыңды ардақты
Опасызға құрбан етіп жатсындар.

Мүмкін емес мұның шегі болмағы,
Замананың сан өзгерер толғағы.
Сары алтын боп құмға сіңген біздерді,
Халқым өзің ақтап алсаң болғаны.

Серік Сатанов

НАРКОМ ЖҮРГЕНОВ

Бес уәзірдің білгенін бір-ақ өзі білетін,
Халық үшін қаймықпай, қиындықта жүретін.
Орда бұзған отызда ер еді ғой Темірбек,
Ел мен Жердің ырысын тенеді ғой Темірбек.

Отыз тоғыз жасында шынға қонды қырандай,
Отыз тоғыз жасында сызға отырды, жұбанбай...
Алмағайып дүние ашып арам көңілін
Қырық жаста қиянат қиып кетті өмірін.

Мың тоғыз жүз отыз жеті, тамыз айы сұрланып,
 Қызыл көзі қанталап жетті жауыз жынданып.
 Қолы қан-қан жалмауыз салды келіп шеңгелін,
 Жалғандықпен жалғады тас түрмеде тергеуін.

Күнде бір сөз қайталап қарқылдаған қарғадай
 Сұм тергеуші сұқталып сұрақ қояр балғадай.
 – Айыпкер Жүргенов?!
 – Менмін...
 – Жүр бері! Мойнына ал кінәнді ойың жаман!...
 – Мойын кетсе де мойындаман!
 – Әкетіндер!

Тас еденнің ызғары тас төбеден шығады.
 Сеніп, жанып жанарда тіршіліктің шырағы.
 Көңіліне кептеліп өкініштің өксігі,
 Өтті шерлі жүректің көп күні мен көп түні.

Көз алдына келеді өткен күндер елесі,
 Бірде күліп, мұнайып аяулы жар Дәмеші.
 Қайран Ырғыз туған жер, Басқарасу, Нұрасы,
 Қол созады алыстан дегендей ме, шыдашы.

Шыдай-шыдай ширығып шыдамы да жетпеді,
 Жұқарды әбден үйкеліп, жүйкенің де шектері.
 Кеңірдегін кескілеп кеудедегі кектері,
 Ауызынан ауаға атып шықты от демі.

– Тас пиғылды тергеуші,
 Залым заман зауалы-ай!
 Тірі пенде жерлеуші,
 Қаскөй қасқыр адам-ай!

Құлап кетті ызадан тыныс-тірлік тарылып,
 Тас қабырға сокқанда маңдай кетті жарылып.
 Талып түсті талықсып бүктетіліп бұрышқа,
 Қайран арлан қамалып қасіретті қуысқа.
 Күн бе, түн бе белгісіз – бір уақытта оянды,
 Өң бе, түс пе белгісіз – бір уақытта оянды.
 Оянған жоқ дұрысы – оятыпты жендет кеп,
 Өздерінше азаппен өзекті ұлды жеңбек боп.

Тағы тергеу. Тағы да қарқылдаған қарғадай
Сұм тергеуші сұқтанды сұрақ қойып балғадай:
– Айыпкер Жүргенов?!
– Азаткер Жүргенов десеңіз...
Тілінді сенің кесеміз!

Тәштік қара сұмырай мысық көз зәр төгіп,
Күл боп кеткен секілді жалпақ беті өртеніп,
Деді тағы: – Мойныңа ал кінәнді,
Ойың жаман!?
– Мойын кетсе де мойындамағын...

Дойыр соққы қапыда көк желкеге сарт етті,
Шыр айналған дүние жанарында жарқ етті.
Тас бөлмеде бір кезде көзін ашты ақырын,
Ес жиғызды көңілден бойға тарап батыл үн:

«Мен адалмын арыма, мен адалмын жарыма,
Мен адалмын Отанға, елім, жерім-бағыма.
Ажал келіп тырнағын салса егерде тағы да,
Есіне алар туған ел, есіне алар сағына.

Жандайшаптар басса да шоқтай темір етіме,
Тура қарап барамын ажалдың да бетіне.
Өсіп кеткен жігерім дүниеге өмір боп,
Халық барда қаһарман жақсылыққа өлім жоқ.

Қинағанмен өзімді қамай алмас өмірді,
Өзім тіккен шаңырақ театр болып өрілді.
Оттарым бар жүрекпен деректерге жағылған,
Жолдарым бар жігермен болашаққа салынған.

Мен халқымның әлемге жарқыратып аспаным,
Әлеметін жасқадым, мәдениетке бастадым,
Шіркін, сол бір жұлдызды шақтарыма сүйінем
Тебіrentкен Мәскеуді Құрманғазы күйімен.

Шіркін, сол бір онкүндік ... шаттығыма сүйінем,
Теңселтіп ек Кремльді Құрманғазы күйімен.

Аққу Шара биімен, бұлбұл Күләш үнімен,
 Әттең, әттең өмірдің баянсыздығына күйінем...»

Алты ай өтті тергеумен сұмырайлар кадалып,
 Шашы кетті азардан бір-ак күнде ағарып.
 Әлі шыдап келеді Жүрегі мен Жігері,
 Өлтірмейтін рухы – демеп мәңгі Ұлы Елі.

Дүниеде дүбірлі жалмап жатқан құйыны,
 Ажал күту екен ғой қиындықтың қиыны.
 Минөт сайын үрей мен сағат сайын өлім жүр,
 Бәрін-бәрін көріп жүр жан-жағында өріп жүр.

Туған елі Ырғызы, Баскарасу, Нұрасы
 Елес болып келеді дегендей ме шынымен.
 Өскен жері ыстық-ау жылынғандай,
 Көз алдына көрініп шақырғандай.

Мынау, міне, япыр-ау Сырдың елі
 Дәріс берген Ізтілеу Тұрмағамбет,
 «Шаһнамасын» Фирдоуси қазақшалап
 Ерлік жасап еді ғой, қайдан мұнда тұр...

Мынау... әлгі Александр Затаевич
 Менен сұрап шығарған халық әнін,
 Орынборда талай сыр ағытып ек,
 Қайдан ғана білмеймін, қалай ғана осында...

Мынау... менің Дәмешім, неге, неге...
 Бой-бой болып, япыр-ау, қайда мені шақырды,
 Мынау... менің әкем ғой, қайда мені шақырды,
 Мынау... менің шешем ғой, қайда мені шақырды...»

Ұйқысынан Темірбек кетті оянып шошынды,
 «Әкем, шешем шақырды неге мені,
 Уға толып кеткендей көкірегі құрсалы,
 Күлді сосын жауызға, жауыздарға ызалы.

Запырандай от күлкі, күлкі деу де орынсыз,
 Өмір отын бұзатын кейбір аяр түлкі ғой.

Өлім деген – күлкі ғой,
Өмір деген – түлкі ғой!»

Адамдықты арбаған – надандыққа күйемін,
Адалдықты алдаған – арамдыққа күлемін.
Отансызға күлемін, опасызға күлемін,
Мен антыма сенемін, мен халқыма сенемін.

Сайраса да көкірек өкінішке тұсалды,
Бұл ақырғы деміне көрінгендей нышаны.
Жылады да шыдады – Жүрегі мен Жігері
Адал адам сенімді – ұмытпайды Ұлы елі.

Мың тоғыз жүз отыз сегіз, он екінші ақпаны
Шындық отын жасырды жалғандықтың оқпаны,
Бакилыққа аттанды жазықсыздан жеріне
Темір Нарком атанған ер Темірбек Жүргенов.

Уақыт өтті. Кесір кетті. Шындық жетті.
Академик Рамазан, Дәмеш, Мардан да,
Елі, халық жиылып, ұрпақтары тұрғызған
Ескерткіш боп тірілді ер Темірбек Ырғызда.

Сейфолла Осман

КӨСЕГЕСІН КӨГЕРТКЕН ЖАН ӨНЕРДІҢ

Орда бұзбай отызында қайралған,
Қырық жаста камал алмай қайрап жан
Оқу-білім, мәдениет, өнерді
Гүлдендіріп, дозаққа өзі айдалған.

Бір жан еді, Елім деп тек еңіреген,
Жанып отіп жанға тыным бермеген.
Жынып алып талаптардың тарланып,
Таптыртып ал Жамбылды да селдеген.

Наркомпрос Жүргенов боп аталған,
Жұмыс десе талап қойғыш қатал жан.

Қысқа өмірі өтіп бара жатқандай,
Зулап ұшқан құс аузынан от алған.

Қара шаңырақ өнерімнің теңізін,
Қаластырып Операның негізін.
Ахандар мен Ғабендерді бас етіп,
Үйлестірген әуезі мен сөз үнін.

Сонша еңбекті бағалаған алыптар,
Естелікте жан жүрегін жарып бар.
Билігі жоқ ала құйын заманның
Ұстап қалған шағы еместе шалықтар.

Өзегінен өргенге әсте көнер кім?
Өлтірместен биіктігін өнердің,
Жарқыратып жүзін алмас қылыштай
Москваға, декадаға жөнелдің.

Ез болмаса жанбай жатып сөнер кім,
Сонда мұны жасаптырған шебер кім?
Бағыт түзеп бұзып-жарып талқандап,
Өрден орын алып берген ерен кім?

Лебізінде Сәбит Мұқан ағаның:
Елде мектеп жүзден ашқан, адамың
Осы кісі – Алматының өзінсің
18-ін.
Бұдан өтпес ғажабың.

Мәдениет, әдебиет саласын,
Жандандырып өнерімнің қанасын.
Онкүндікке алғашқы анау дем беріп
Жасаптырған, қасиетті қарашым!

Деп бағасын берген Сәбең тарланым.
Мүсірепов Ғабит айтса қалғаның;
... Мейрам болды мәдениет майданда
Бұл кісінің келуімен жанданды үн.

Айта берсе жетіп жатыр еңбегі,
Ерліктері аңыз болған елдегі.
Орда бұзбай, қамал алмай ақылмен,
Іскерлікпен, халық жанын емдеді.
Серілікті жиып қойып халқының,
Қамын ойлап болашақтай артының.
Марғасқа боп өткен мына заманнан
Мұндай жандар сирек туар.
Бар шыным!

ЕЛІН СҮЙГЕН ЕР ШӘКЕҢ

«Әр адамның өмірі жазылмаған кітап іспетті», – деген екен бір ғұлама. Иә, рас екендігі дау тудырмаса керек. Дей тұрғанмен, адам баласы әрқилы, оның жаратылысы, бейне алақан қолтаңбасының әрқилылығы сияқты. Сондықтан да оны бір қалыпты өлшеуге келмейді. Әр адамның өмір сүріп отырған ортасына орай рухани дәрежесіне, сыр-сипатына сәйкес сана-сезімі жетік, халқына қалтқысыз қызмет еткен саңлақ тұлғалары болатыны ақиқат.

«Тұлпарда да тұлпар бар, қазанат жөні бір басқа, жігітте де жігіт бар, азамат жөні бір басқа» дегендей, шын азамат парасатты дейтін ұғымға сай сарабдал, сыралғы кісі. Осындай азаматтардың қатарына Оңтүстік Қазақстан облысының, осы облыстың Түркістан, Мақтаарал аудандары мен Қызылорда облысы Жалағаш ауданының Құрметті азаматы, республиканың еңбек сіңірген қайраткері Шахарбек Оспанов ағамызды жатқызуға әбден болады.

Бағзы замандардан атадан балаға мұраға қалған ұлтымыздың асыл қасиеттері мен құндылықтары – елі үшін түн ұйқысын төрт бөлген қылышынан қан тамған батырларымыздан, тілінен бал тамған ақындарымыздан, туралықты ту еткен билерімізден, көпшілікті имандылыққа ұйытқан аһун-ишандарымыздан, ғұлама молдаларымыздан, қандай бір қитұрқы заманалардан аманат болып бізге жеткендігі айдан анық. Осындай ізгі қасиеттерді бойына мейлінше мол жинаған азаматтардың бірі – осы Шәкең.

«Тәрбие тал бесіктен» дейді халқымыз. Осы тұста сөз тізгінін ағаның өзіне берейік: «Мен Кіші жүздің шөмекей руының бозғыл аталығына жатамын. Арғы атамыз әулие Жәрімбет Сахи. Әулиелігі сондай, халыққа қайырымы мол, дүниесін жетім-жесірге аямаған, көшпелі замандарда Қызылқұм мен Қарақұмда халық үшін ақысын өзі төлеп, 30–40 құлаштық құдықтар қаздырып, құламасын деп сексеуілмен өргізіп отырған. Сол құдықтардың ізі әлі күнге дейін сақталған.

Сауданың қызығымен Қытайға, Еуропаға, Таяу Шығыс елдеріне де кіре тартқан екен. Менің аталарым Есжан, Оспан да өз уақыттарында саудамен біршама айналысқан. Ал атакты бай Қара атамыздан алты Алдыңның ардақтыларының бірі темір нарком Темірбек Жүргенов ағамыз бен Ысқақ бауырларымыз тарайды. Сол Қара деген кісі менің Есжан атаммен шөбере болып келеді.

Өзім тәрбиесін көп көрген, бүкіл өмірімнің темір қазығындай болған Оспан әкеме менің баға беруім ерсілеу болар. Бірақ көріп-білгенімде, алғау сөзі жоқ, адамгершіліктен таймаған, өмір бойы бес уақыт намазын қаза қылмаған тақуа кісі болатын. Әкем орта шаруа болған. Кей жылдары Қара атамызбен бірге жаз айларында Қарақұм, Ақтөбе облысының Ырғыз уезіндегі Басықара жайлауына, қайсыбір жылдары Қызылқұмға көшіп жүрген. Бала кезінде атакты

Дәулетназар медресесінде біршама мұсылмандық білім алып, Кеңес өкіметі тұсында сонау өткен ғасырдың 20-шы жылдары Орынборда алты айлық мал дәрігерлік курсы оқып бітірді. Тіпті Кеңес өкіметі орнамай тұрғанының өзінде-ақ, Қазалы ауданындағы байлығы шалқыған бір тәжік байының приказчигі болған екен. Кең заманды тарылтқан, қуғын-сүргін жылдары Заминге асуы да осыған байланысты болуы керек. Өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының соңына қарай әділетсіз жүргізілген конфискацияға біздің әкеміз де ілігіп, жалғыз сиыры мен астындағы аты ғана қалады. Өмірден түйгені мен көргені көп әкемді бұл науқан көп қажытпаған сияқты. «Көппен көрген ұлы той» деп, алғашқы колхоздастыру кезінде Жаңаталапта бірінші артельді құрып, басшылық жасайды. Жаппай тәркілеуден есенгіреп малсыз қалған, жоқшылыққа ұшыраған халықты егіншілікке ден қойғызады. Әкемнің тікелей басшылығымен Басар, Шеңгелді, Арқаш арықтары қазылып, егіндікке су тартылады. Аз уақытта қарын тоғайып, артельдің тасы өрге домалай бастағанда, іші тар қызғаншақ жерлестері ата-тегін тәптіштеп, оған саудагерлігін қосып жоғарыға домалақ арыздар жөнелтеді. НКВД-ның назарына ілігіп, қамалатынын білген әкем бір түнде тек киім-кешектерін алғызып, отбасымен түнде Ташкент поезына отырып, ондағы нарком қызметіндегі інісі Темірбек Жүргеновке барады. Жылы жүзбен қарсы алған Темірбек ағаның бірінші сұрағы «аш қазақсың ба, каш қазақсың ба?» депті жай ғана жымып.

Бар жағдайға қаныққан Темірбек інісі алдымен әкеме үлкен лауазымды жұмыс ұсынады. Сонау 20 жылдары Орынборда оқыған мал дәрігерлік курсына жылқы шаруашылығы бойынша мамандық алғанын айтып, әкем Самарқан облысының Замин ауданына сұранады. Сөйтіп Темкеңнің тікелей қамқорлығының арқасында Замин ауданының жер бөліміне (райзо) жылқы шаруашылығы бойынша бас маман болып тағайындалған. Әкем жылқының жалында өскендіктен еш қиындықсыз тапсырылған жұмысты жолға қоя біледі. Өзбек ағайындармен тез тіл табысып, сыйласып кетеді. Сөйтіп жүріп-ақ аштықтан жан сауғалаған көптеген қандастарына қамқорлық жасап, жұмысқа тартады. Қызметін абыроймен атқарған әкем екінші дүниежүзілік соғыс жылдары бір ғана Замин ауданынан қызыл әскерлерге таңдаулы 500 сәйгүлік жібереді.

1942 және 1954 жылдары құзырлы органдардан әкеме сұрау салынады, біріншісінде «бізде Есжанов Оспан деген кісі жоқ, Эшонов Усман деген бар» деп жауап береді, екіншісінде әкеме ең жақсы мінездемемен жауап қайтарады. Сондықтан болар, қиын-қыстау кезінде өзбек ағайыннан пана таптым деп жиі айтатын. Кейде, аса бір көңілді кезінде домбыраны қолына алып, «қызмет жайымен Заминдамын, десек те бала-шаға қамындамын» деп ыңылдап әндететін.

Заман бір қалыпқа түсіп, елмен қатынас көбейген соң, қазақ әдебиеті классиктерінің бірі Ғабит Мүсіреповтің «Дүниеде туған еліңнен артық ел де, жер де жоқ» дегендей, әкем қартайған сайын туған елін аңсап күрсінуге көбейе

берді. Ақыры, 1960 жылы сыйласқан, сырласқан өзбек, қазақ ағайындармен баталасып, туған жері «Жаңаталап» совхозына көшіп келдік. Жетпістің жетеуіне келген әкем шақырған жерге ғана барып, тек жайнамазда отыратын болды, тіпті намазы таусылмайтын еді. Қайран әкем, 1966 жылы ауырмай-сырқамай сәждеге бас қойып отырып, бақиға аттанып кете барыпты. Бұларды тәптіштеп айтып отырғаным, өзім Ташкенттің тоқыма институтын инженер-технолог мамандығы бойынша бітіріп, қызметке араласып, еліме қалтқысыз қызмет істеуім, ағайын-туысқа, көпшілікке деген ықылас көмегім әкем-марқұмның тікелей ықпалы деп білемін. Ташкентте оқып жүрген студент кезімде алда-жалда үлкен шаһарға келе қалса, әкем Ташкент халқы қадір тұтатын атақты Хусейн молданың Марал ишанның шөбересі «Ескі жуа» мешітінің имамы Сейітхан Мақсұмдардың үйіне түсуші еді. Бастары қосылса қауқылдасып, қуанып қалатын, қариялардың үйіне мені ылғи да қасынан қалдырмай ертіп барушы еді. Шамасы, мені ол «кісілердің ғибратты әңгімелерінен, айтатын шарифат заңдарынан үлгі алса ғой» деп ойласа керек. Ол кісілерді осы күнгі ой-санаммен сараптасам, заманының дін ғұламалары екен».

Халқымызда «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» деген даналық сөз бар. Шәкең Түркістан аудандық комсомол комитетіне басшылық жасады. Қазақстан комсомолының Орталық комитетінде жауапты қызмет атқарды. Кейінірек Түркістан, Шымкент мақта зауыттарында директор болды. Сол жылдары халқымыздың біртуар азаматы Өзбекәлі Жәнібековтен, Түркістан ауданын көп жыл басқарған ұлтжанды ағамыз Ұлтыбай Бисенбаевтан, жаны да, ары да таза еңбекқор туған бауыры Жаңабергеннен де көп тәлім-тәрбие, өнеге алды. Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдары қайта құрылған «Қаззаготхлопкопром» өнеркәсіп бірлестігінің бас директоры қызметінде болды. Сөйтіп бүкіл республиканың мақта өсіретін колхоз, совхоздары, мақта тазалайтын зауыттары тікелей Шәкеңнің қол астына қарап, барлық мақта саласын қаржыландыруды қолына алды. Ал 1997 жылдан «Шымкент-Мақта» акционерлік қоғамының президенті. Студенттік шағында волейболдан спорт шебері болып, Өзбекстан студенттерінің құрама командасының белді ойыншысы болған. Бала күнінде жұмыс бабы Замин жылқы шаруашылығына тікелей қатысты болған әкесі Оспанның тәрбиесімен бәйге аттарын баптап, мерскелерде өтетін бәйге жарыстарында атқа шауып, атырапқа белгілі шабандоз бала атанып, жасғайынан шынығып, шымыр болып өскен Шәкеңді көрген адам 80 жасқа жақындаған деп еш ойламас еді. Бойы екі метрге жуық алпамса азаматтың тіп-тік дене құрылысына, отты жанарына, шалт қимылына таңданбасқа болмайды. Ел-халқына перзенттік парызын қандай бір қиыншылық көрсе де, еш ортайтқан емес. Кеңес дәуірінде көптеген медальдармен бірге «Құрмет белгісі» орденімен марапатталып, егемендік алған соң кеудесіне «Құрмет» орденін тақты. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары мақта бұрынғы Кеңес республикаларына керек болған жоқ, мақтаны

ірітпей-шірітпей сақтау да қиын, арзандау болса да Қытайға сатуға тура келді. Тәуелсіздіктің арқасында біртіндеп мақта шаруашылықтары жемісін бере бастады. Сол тұста Алматыдағы Корей мемлекетінің оргтехника жинайтын зауытын, Шымкенттегі осындай бір зауытты толықтай қаржыландырып, еліміздің өркендеуіне өз үлесін қосты. Жарғақ құлағы жастыққа тимей, ерінбей еңбек етуіне 30 жыл медицина саласында қызмет істеп, зейнеткерлікке шыққан жұбайы Раяның да еңбегі аз емес. Күндіз-түні жұмыс басында жүргендіктен, балаларының тәрбиесі сол кісінің мойнында болды. Иншалла, қазір балаларының барлығы өмірден өз орындарын тапқан жандар. Үлкен ұлы мемлекеттік қызметте болса, кіші ұлы мен екі қызының өз бизнестері бар. Құдай берген немерелері де күн санап ер жетіп келеді. Балаларына адамгершілікті, адамды сүюді, адал еңбекті насихаттаумен қатар, арғы бабалары Жәрімбет әулие, Қара, Есжан аталары мен Оспан әкесінің өмір жолдарын тарқатып айтып, халқына жасаған жақсылықтарын құлақтарына құюдан еш жалыққан емес. Осы кісілердің еліне жасаған еңбектері, ғибратты өмірлері өз өмірінің темірқазығы болды. Сол ойлар 2004 жылы әкесінің туған жері Жаңаталаптан 200 орындық мешіт салуына түрткі болды. Мешіт салынып біткен соң әкесіне арнайы ас беріп, жерлестердің ризашылығына бөленді. Қазір Алла үйінде 5 мезгіл азан шақырылып, күніне кем дегенде 40–50 адам намаз оқиды. 2000 жылдан бері туысқан ағайыны, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Темірбек Жүргеновке байланысты өткен шаралардан қалыс қалған жері жоқ. 2012 жылы Б. Иманғалиевтің авторлығымен жарық көрген Темірбек Жүргеновтің әдеби-ғылыми мұралары туралы кітапқа демеушілік жасаса, осы кітаптың жарыққа шығуына бағытталған қаржыны өз мойнына алып, деректі телефильм шығару жұмысына да атсалысып отыр. 2012 жылы Төретам бекетіндегі ашылған Жәрімбет бабамыз атындағы мешітке де қомақты қаржы құйып, жергілікті халықтың алғысына бөленді.

Шәкеннің, жоғарыда айтылғандай, жомарт жүрек сахи жан, мәрт азамат екені бүгінде жалпақ жұртқа жақсы белгілі. Десек те, халықтың біртуар перзенті Әйтеке би бабамызды бүкіл елге танытудағы оның жанкешті еңбегін ескермей «білем» деу қиын. Сары даланың сағымындай бұлдыры мен бұлыңғыры көп көне замандарда қазақтың от ауызды, орақ тілді небір ділмар шешендері, елдің сөзін ұстаған билері мен батырлары аз болмаған ғой! Олардың ішінде өз Тәуке ханның тұсында «Жеті Жарғыны» жазуға қатысқан үйсін Төле би мен қаракесек Қазыбек бидің, алшын Әйтеке бидің орындары бір төбе еді. Тәуелсіздік таңы атқалы Төле бидің зираты Ташкентте екені, Қазыбек бидің қасиетті Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне жерленгені анықталған. Ал Әйтеке би сүйегінің қайда екені көпке дейін белгісіз болып келген. Міне, Шахарбек ағамыз баба басына шығыстық үлгіде көздің жауын аларлықтай мемориалдық кешен тұрғызды.

Ол бейнеті мен ауыртпалығы басым осынау игі істің қалай басталғаны жөнінде былайша баяндайды. Шахарбек аға 2005 жылы Өзбекстанға кәсіпкерлік

іс-сапармен барғанында, Сейітқұл әулие мен оның ұрпағы Әйтеке бидің сүйегі Науаи облысы Нұрата ауданындағы орталық қорымда жатқанын есітеді. Қам кірпіштен соғылып, жартылай құлаған ескі зиратты облыстың бас имамы Насреддин Ишан баба өзі ертіп апарып көрсетеді. Ертеректе осы қорымдардың үстінен жол түсетін болып, бұзуға кіріскенде, Насреддин Ишан бабаның атасы, ауыл молдасы Сайд Мубинжон Эшонбобоо бала-шағасымен трактор алдына жатып алыпты. «Бұл жерде қазақтардың әулие бабалары жатыр, соңынан сұрауы болады», – дегеннен кейін ғана үкімет орындары тоқтап, қорымды айналып өтетін жол салыпты. Кейін Нұрата мешітінің найб-имамы Момынжан Атаев та пәк жүректі Сейітқұл баба әулеті тағдырынан мол мағлұмат берді. Осы қорымда жатқан Сейітқұл әулие мен Әйтеке биден басқа Ораз қажының, Тоқпан мен Ақша бидің бейіттерін көрсетеді. Ата аманатын ыждағатпен көңіліне түйген қария қай төмпешіктің астында кімнің жатқанын тайға таңба басқандай түсіндіріп өтеді. Енді бір ондаған жылдан соң онсыз да мүжіліп, құлауға айналған бұл бейіттердің тегістеліп кету қаупі барын жан-жүрегімен сезінген Шәкең бұл ойын сол кездегі Қазақстанның Өзбекстандағы өкілетті елшісі, бүгінде Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі Асқар Мырзахметовке айтады. Бабалар бейітін жаңғырту жөніндегі ойын ортаға салады. Ол Сейітқұл баба – Әйтеке би кесенесін көтеруге қажетті жер алып беруге көмектеседі. Кейіннен ол кісінің орнына елші болып Зауытбек Тұрысбеков тағайындалды. Ол кесене құрылысын ұйымдастыруға бел шеше кіріседі.

Көп ұзамай Шахарбек ағамыз бас болып Рахат Байзақов, ағайынды Қаражан және Бернанд Сердалиевтер, Арғынғазы Беркімбаев, Ибадулла Қалыбеков тәрізді азаматтар қол ұшын беріп, жұмыс басталып та кетеді. Шахарбек аға інілері Арыстан, Нұрландармен бірге Қазақстаннан Өзбекстанға апта сайын қатынап, қажетті құрылыс материалдарымен қамтамасыз етіп тұрды. Жобаға сәйкес Нұратадағы Сейітқұл әулие мен Әйтеке би кесенесінің қазығы 2008 жылдың 18 қыркүйегінде қағылып, құрылыс жұмыстарына Ислам мәдени орталығының ғылыми-өндірістік бас басқармасының басшысы, белгілі ғалым Раушанбек Мансұров жетекшілік жасады. Көпшіліктің ұйғарымымен оның алғашқы кірпішін қалау құрметі белгілі кәсіпкер Шахарбек Усманов ағамызға жүктелді.

Жұмыс алғашқыда қызу басталғанымен бірте-бірте барлық салмақ оның ұйымдастырушысының иығына түсті. Көптеген азаматтардың «белсенділігі» сөзден аспай, ортақ тірліктен сырт айнала бастағаны байқалды. Өйткені олар кесене құрылысының аяқталуымен байланысты «міндетім бітті» деп есептеді. Ал оның маңайын көркейту, келісті қақпасын орнатып, сыртын қоршау қолға алынды. Кесене жанынан мұнара тұрғызылып, мұражай салынды. Зиярат етіп алыстан келушілерге арнап басына қонақ үй салынды. Асхана жұмыс істей бастады.

Ақыры көптен күткен қуанышты күн де келіп жетті. Нұрата қаласының маңында ортағасырлық архитектура үлгісімен салынған кешенді құрылыс ғимараттары бой көтерді. Кесененің биіктігі – 14 метр, ұзындығы – 15, ені – 8 метр, қабырғаларының қалыңдығы – 1,5–2 метрді құрайды. Мұнарасының биіктігі – 13,5 метр. Кесене құрылысы аяқталғанымен оны күтіп ұстау бар ғой. Осы күнге дейін су құбырын тарту, басқа да жөндеу жұмыстары, су, жарық төлемдері, кесене қызметкерлерінің жалақысы түгелдей Қазақстандағы «Әйтеке би» мәдени-тарихи орталығы есебінен, нақтырақ айтқанда, Шахарбек ағаның өз қалтасынан төленіп келеді. Осыған орай, олардың халық үшін, бабалардың асыл рухы үшін атқарған тірліктеріне Өзбекстан үкіметі ерекше мән беріп отыр. Қазіргі таңда Әйтеке би бабамыздың мемориалдық кешені тарихи құнды ғимарат ретінде Өзбекстан Республикасының мемлекеттік қорғауына алынды. Ал Шахарбек ағаға Өзбекстан Мәдениет және спорт министрлігіне қарасты Мәдени мұра нысандарын қорғау жөніндегі Бас ғылыми-өндірістік басқармасының куәлігі табыс етілді. Куәлікке Ташкент қаласында Бас басқарма басшысы Р. А. Мансуров 2013 жылдың 2 мамырында қол қойған.

Кесене құрылысының аяқталуымен байланысты жыл сайын мамыр айында бабалар рухына бағышталып, құран оқылып, ас беріліп келеді. 2009 жылы Сейітқұл баба мен Әйтеке би басына зиярат етуге келген Қазақстанның халық жазушысы Әбіш Кекілбаев осындағы құрылыс жұмыстарына зор ризашылығын білдіріп, Шахарбек ағамыздың қолын қысып, кең құшағына алып, осы шараға орай еларалық үлкен ас өткізуге кеңес береді.

Бұл жолы да Оспан ата әулеті түгелдей ас қаражатын өздері шығарып, 2012 жылдың 18 мамырында Нұратада Сейітқұл баба – Әйтеке биге арналған үлкен мерекелік шара өткізіп, ас берді, құран бағыштады. Бұл асқа Түрікменстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Қазақстанның барлық облыстарынан өкілдер қатынасты. Көптеген қоғам, мемлекет қайраткерлері, Сенат және Мәжіліс депутаттары, туысқан кіндік Азия мемлекеттерінің жазушылары, ақындары қатынасты. Ұлт үшін, ата-бабалар әруағы үшін осындай зор ауқымды жұмыстарды абыроймен аяқтаған Шәкенді қалай әспеттесек те артық болмас, ағайын. Қазақтың белгілі ақыны Мұзафар Әлімбаевтың мына бір өлеңіндегі:

Біреудің есімі аспас албардан да,
Біреудің есімі аспас ауданнан да,
Лайықты өз елінде жігіттер бар,
Дабысы асып жатқан таулардан да, –

деген шумақтар дәл Шахарбек ағамызға арналғандай көрінеді маған. Сейітқұл баба – Әйтеке би мемориалының құрылысы аяқталған соң бабалар құрметіне ағамыздың берген айтулы асы мағынасы мен мазмұны жағынан хан Абылайдың, керей Сағынайдың астарынан кем түспегені анық.

Ортағасырлық сәулеттерімен өрнектелген хас шебердің қолтаңбалары айқын аңғарылып, 10 баллдық жер сілкінісіне төтеп беретін бүкіл іс-шараның, құрылыстың сапалы шығуына көп үлес қосқан Шахарбек ағаның еңбегіне кеңірек тоқталғанның ерсі еместігі анық нәрсе. Рас, Әмір Темір Қожа Ахмет Яссауи бабаға алып құрылыс салғанда, жарты дүниені билеген патша емес пе еді? Самарқандағы Тілла Қари мен Шердарды салдырған Жалаңтөс бабамыз сол өлкенің ширек ғасыр билеген баһадүрі болатын. Ал мынандай алмағайып заманда бар жиған-тергенін, бүкіл әулетін де осындай жұмысқа тартып, еңбек еткен Шәкеңнің есімін ел тарихына алтын әріппен жазса болады. «Пайғамбарымыздың хадисінде: қайырды сау кезінде, уақытында бер дегені бар. Маған біткен несібені Алланың бергені деп түсінемін», – дейді ағамыз карапайым ғана.

«Дүниенің тыныштығының төрт тірегі бар. Біріншісі – патшалардың даналығы, екіншісі – қазылардың әділдігі, үшіншісі – ауқатты адамдардың қайырымдылығы, қайыр-сахабаты, төртіншісі – көпшіліктің тілек дұғасы», – дейді бір хадисінде Мұхаммед с.ғ.с. пайғамбарымыз. Шахарбек ағалар сияқты халқын, елін сүйген азаматтар дүние тыныштығының бір тірегі екендігінде дау жоқ. Мақаламыздың басына «Елін сүйген ер Шәкең» деп ат қойған едік. Елін сүйген Ерді елі де сүйері ақиқат.

УСМАНОВ ШАХАРБЕК ОСПАНҰЛЫНЫҢ ӨМІРДЕРЕГІ

Усманов Шахарбек Оспанұлы 1937 жылы 1-ші ақпанда Өзбекстанның Самарқан облысы Замин ауданында қызметкер отбасында дүниеге келген. 1957 жылы орта мектепті бітіргеннен кейін Ташкент тоқыма институтына оқуға түсті. Бұл жоғары оқу орнын 1962 жылы инженер-технолог мамандығы бойынша бітіріп шықты.

Ш. Усманов еңбек жолын Славян мақта зауытында ауысым мастері болып бастады, одан соң өндіріс бастығы болды. 1964 жылы наурыз айында Түркістан мақта зауытына ауысып, осында цех бастығы болып тағайындалды.

1965 жылғы қаңтарда Түркістан аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы болып сайланды, ал 1966 жылы республика комсомолы Орталық комитетінде жауапты қызмет атқарды.

1966 жылдың қазан айынан бастап Шымкент мақта зауытының директоры, 1969 жылдың қазан айында Түркістан мақта зауытының директоры болып тағайындалды, осы зауытты басқарған 19 жыл ішінде зауыт ұжымы республика, Одақ көлеміндегі ең алдыңғы саптағы кәсіпорындар қатарынан көріне білді.

Усманов Ш.О. 1985 жылдың тамыз айынан бастап республикалық «Қаззаготхлопкопром» өнеркәсіптік бірлестігінің бастығы, ал 1994 жылдың ақпанында бұл кәсіпорын «Қаззаготхлопкопром» өндіріс бірлестігі болып қайта құрылуына байланысты бас директор болып тағайындалды. Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 1993 жылғы ақпандағы шешімімен аймақтық «Мақта» акционерлік компаниясының құрылуына байланысты Ш. Усманов осы компанияның президенті болып тағайындалып, осы кезеңде ол республиканың барлық мақта өсіретін колхоз, совхоздарын, мақта тазалайтын зауыттарды тікелей басқарып қаржыландырып отырды.

Ал 1997 жылдың желтоқсан айынан бастап қазіргі күнге дейін «Шымкент-Мақта» акционерлік қоғамының президенті.

Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдары Шахарбек Оспанұлы Корея елімен байланыс жасап, Алматы қаласындағы радиотехника құралдарын өндіретін өнеркәсіпті, сондай-ақ Шымкент қаласындағы осындай өнеркәсіпті қалыптастыруға бастамашы болды.

Қоғамға сіңірген еңбегі үшін Шахарбек Усманов көптеген наградалармен марапатталған. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі грамотасының ие-

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

гері. Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан қаласы, Мақтаарал ауданы, Қызылорда облысының Жалағаш ауданының және Оңтүстік Қазақстан облысының Құрметті азаматы. «Республиканың еңбек сіңірген қайраткері», «Құрмет белгісі», «Құрмет» ордендерінің, бірнеше медальдардың иегері.

Отбасылы. Жұбайы екеуі төрт ұл-қыз тәрбиелеп өсірді.

Темірбек Жүргенов туралы 2012 жылы Б. Иманғалиевтің авторлығымен жарық көрген кітапқа, Темірбек Жүргенов туралы деректі телефильмге, сондай-ақ осы кітаптың жарыққа шығуына демеушілік жасаған Шахарбек Оспанұлына зор алғысымызды білдіреміз.

ТҮСІНІКТЕР

I-БӨЛІМ

Т. Жүргенов туралы зерттеулер мен мақалалар

1. М. Байділдаев. «Ақындар творчествосы» кітапшасынан. А., 1959.
2. Р. Сулейменов. «Темирбек Жүргенев» атты зерттеу кітапшасы. А., 1968.
3. С. Узакбаева, А. Садыкова. «Служение родному народу» атты зерттеу кітабынан. А., 2009.
4. М. Байділдаев. «Шаһнама» қазақ топырағында. «Білім және еңбек» журналы, 1962 ж., № 7.
5. Письмо об увековечении памяти Т. Изтлеуова Первому секретарю Центрального комитета Коммунистической партии Советского Союза тов. Хрущеву Н. С., Шелепину А. Н. и др. «Т. Изтілеуұлы туралы естеліктер, мақалалар, мұрағаттық құжаттар» кітабынан. IV том. Құрастырған М. К. Байділдаев, А. Н. Алматы. А., 2007.
6. Ш. Артықбаев и др. Письмо об увековечении памяти Т. Жүргенева Первому секретарю Кызыл-Ординского обкома КП Казахстана И. А. Абдукаримову. 1977 жылы 21 сәуірде Д. Ермекова-Жүргенова өз қолымен Қызылорда облысына арнаулы почтамен жіберген белгісі бар хаттың көшірмесі. М. Байділдаевтың жеке архивінен алынып, тұңғыш жарияланып отыр.
7. Ш. Артықбаев и др. Письмо об увековечении памяти Т. Жүргенева Первому секретарю ЦК КП Казахстана Д. А. Кунаеву. 1978 жылы 2 ақпанда жазылған хаттың көшірмесі. М. Байділдаевтың жеке архивінен алынып, тұңғыш жарияланып отыр.
8. М. Байділдаев. Халық комиссары. «Лениншіл жас» газеті, 1978 ж., 29 қаңтар.
9. А. Игенбаев. Табанды күрескер. «Қазақстан мұғалімі» газеті, 1978 ж., 24 қазан.
10. М. Кенжебаев. Өнегелі өмір. «Социалистік Қазақстан» газеті, 1978 ж., 28 қараша.
11. Р. Сулейменов. Полпред культуры Казахстана. «Каз. правда», газета, 1978 г., 28 ноябрь.
12. Қ. Еламанов. Елдің шекарасын белгілеп, мәдениетіне қамқор болған. «Ақтөбе» газеті, 1983 ж., 17 наурыз.
13. Ә. Тарақов. Азапты жылдар ақиқаты. «Алматы ақшамы» газеті, 1990 ж.
14. А. Тасымбеков. Алжир-Малиновка. Дәмеш. Темірбек Жүргенов. Олар 19 еді. «Жан дауысы» кітабынан. А., 1994.

15. Д. Әшірбеков. Жарты ғасырға созылған құпия Жаңалық ауылында жария болды. «Жетісу» газеті, 1992 ж., 7 сәуір.
16. Б. Қойшыбаев. Нарком Жүргенов. «Нәубет» кітабынан. А., 1990.
17. Ә. Бәкірұлы. Жүргеновтер отбасы қалай жазаланды? «М. Шоқай» кітабынан. А., 1997.
18. Е. Арын. Жүргенов нарком боп жүргенде. «Егемен Қазақстан» газеті, 1998 ж., 18 қараша.
19. Б. Сәрсембина. Жүргеновке жаңаша қарайық. «Жас алаш» газеті, 2008 ж., 29 қыркүйек.
20. Б. Мырзабай. Т. Жүргенов – кеңестік жүйе саясатының құрбаны. «Ақтөбе» газеті, 2008 ж., 14 қараша.
21. Т. Дайрабаев. Жүргеновтер әулетінің ақиқаты. «Түркістан» газеті, 2009 ж., 25 мамыр.
22. С. Исаев. Уроки навсегда. Т. Жүргенов. Шығармалар. А., 2013.
23. Б. Иманғалиев. Ұлтын ардақтаған ұлтжанды тұлға. «Т. Жүргенов» кітабынан, А., 2012.
24. С. Қирабаев. Темірбек Нарком. «Егемен Қазақстан» газеті. 2013 ж., 22 қыркүйек.
25. Б. Нұрпейіс. Қазақ театр өнерін дамытудағы Т. Жүргеновтің рөлі.

II-БӨЛІМ

Естеліктер

1. Р. Алшынбаевтың естелігі. М. Байділдаевтың жеке архивінен.
2. А. Сарыновтың естелігі. М. Байділдаевтың жеке архивінен.
3. Ж. Нұржанов. Жүргеновтер әулеті. Алғаш рет жарияланып отыр. Жазып алған Б. Мырзабай, Қызылорда, 2008.
4. М. Әбдіқұловтың естелігі. Т. Дайрабаевтың «Тұғыры биік тұлға» кітабынан. А., 1998.
5. А. Ермакованың естелігі. «Тұғыры биік тұлға» кітабынан. А., 1998.
6. С. Ноғайқызының естелігі. «Тұғыры биік тұлға» кітабынан. А., 1998.
7. Д. Ермакова. Айтылмай кеткен аманат. «Мәдениет және тұрмыс» журналы, 1987 ж., №2.
8. Ә. Алмат. Тірі қалғаным Темірбек ағайдың арқасы. Алғаш рет жарияланып отыр, жазып алған Б. Мырзабай. Стамбул, 2011.
9. А. Затаевич. Т. Жүргенов жаздырған әндер туралы. Қазақ халқының 1000 әні жинағына түсіндірме. М., 1963.
10. С. Қожамқұлов. Т. Жүргенов жайлы естелік. «Социалистік Қазақстан» газеті, 1967 ж., 1 қазан.

11. А. Оспанұлы. Темірбек ағаның шарапаты. Алғаш рет жарияланып отыр, жазып алған Б. Мырзабай. Шымкент, 2013 ж.
12. Ұ. Аяпов. Халық ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуов туралы менің білетінім. 1959 жылы 19 ақпанда М. Байділдаев жазып алып, «Т. Ізтілеуұлы туралы естеліктер, мақалалар, мұрағаттық құжаттар» кітабының IV томында жарияланған. А., 2007.
13. Ғ. Мүсірепов. Т. Жүргенов. «Социалистік Қазақстан» газеті, 1965 ж., қараша.
14. Қ. Жандарбеков. Алғашқы асу. «Жұлдыз» журналы, 1965 ж., №2.
15. А. Жұбанов. Нарком Жүргенов. «Мәдениет және тұрмыс» журналы, 1967 ж., № 4.
16. С. Мұқанов. Т. Жүргенов жайлы. «Есею жылдары» кітабынан, А., 1970.
17. Ә. Тәжібаев. «Жылдар, ойлар» кітабынан. А., 1970.
18. Қ. Байсейітов. «Құштар көңіл» кітабынан. А., 1977.
19. Д. Әубәкіров (Т. Жүргеновтің 1933–1937 жылдары көмекшісі болған). Көрнекті қайраткер, белгілі ұстаз еді. «Қазақстан мұғалімі» газеті, 1967 ж., 16 қараша.
20. Ә. Тұрманжанов. «Шаһнама» дастаны жайында. 1960 жылы 10 тамызда «Қызылсу» газетінде жарияланып Т. Ізтілеуұлы туралы естеліктер, мақалалар, мұрағаттық құжаттар кітабының IV томына енгізілді. А., 2007.
21. М. Әуезов. «Шаһнамаға» алғысөз. 1936 жылы жазылып 1961 жылы жарыққа шыққан «Рүстем-Дастан» кітабына енгізілген. Осы жинаққа II томдық «Шаһнама» кітабынан алынып отыр. А., 2009.
22. Ш. Біткенбаева. Жұмыскер нарком Жүргенов. «Мәдениет және тұрмыс» журналы, 1978 ж., № 7.
23. Ш. Жиенқұлова. «Өмірім менің – өнерім» кітабы, А., 1983.
24. Д. Ермекова-Жүргенова. Дос, адал дос. «Ленин жолы» газеті, 1977 ж., ақпан.
25. Д. Ермекова-Жүргенова. Мәдениет қайраткері. «Мәдениет және тұрмыс» журналы, 1987 ж., № 11.
26. Д. Ермекова. Ол бір ерекше жан еді. «Жас алаш» газеті, 1991, желтоқсан.
27. Н. Лушникова. Пора воздать должное сыну своей Родины! «Тураби» газеті, 1998 ж., 30 сәуір.
28. Ж. Сарбалаұлы. Айшықты мезет. Немере інісі Қиназар Қосжановтың естелігі. «Ленин жолы» газеті, 1988 ж., 10 қараша.
29. Ж. Бектұров. Қайран абзал ағалар. «Нәубет» кітабынан. А., 1990.
30. М. Қалдыбаев. Қос тұлға. Т. Жүргенов туралы Б. Момышұлының естелігі. «Зерде» журналы. 1990 ж., № 11.
31. Ә. Жәнібеков. Қасиетті кісі еді. «Егемен Қазақстан» газеті. 1992 ж., 19 тамыз.
32. Е. Брусилковский. «Дүйім дүлділдер» кітабынан. А., 1995.

33. Р. Жарылқасынов. Үш мың шенеунік үш алыпқа татымай отыр. «Егемен Қазақстан» газеті, 2013 ж.
34. З. Асабаев. Үш алыптың достығы. «Егемен Қазақстан» газеті, 2013 ж., 14 шілде.
35. А. Омаров. Темірбек аға туралы бірер сөз. Алғаш жарияланып отыр.
36. Ө. Қанахин. Жүргеновке ескерткіш. «Мәдениет және тұрмыс» журналы, 1987 ж., № 4.
37. Б. Мырзабай. Мен өз ғұмырыма ризамын. Т. Жүргеновтің жұбайы Дәмеш Еркемова-Жүргенованың өз аузынан 1989 жылы 11 қазанда жазып алынып, тұңғыш рет жарияланып отыр.

ІІІ-БӨЛІМ

Арнау жырлар мен толғаулар

1. Т. Ізтілеуов «Шаһнамаға» кіріскенде. ІІ томдық «Шаһнама» кітабынан. А. 2009.
2. Т. Ізтілеуұлы. Ұ. Құлымбетовке. «Т. Ізтілеуұлы туралы естеліктер, мақалалар, мұрағаттық құжаттар» кітабының ІІ томынан. А., 2007.
3. Т. Ізтілеуұлы. Айышқа. «Т. Ізтілеуұлы туралы естеліктер, мақалалар, мұрағаттық құжаттар» кітабының ІІ томынан. А., 2007.
4. «Шаһнаманың» соңына. ІІ томдық «Шаһнама» кітабынан. А. 2009.
5. С. Сатанов. «Ақтөбе» газеті, 1998 ж.
6. Ж. Сарбалаев. Қайта оралды ол бүгін. «Жаңадария» газеті, 1989 ж.
7. С. Есмаханов. Асыл аға. «Сыр бойы» газеті, 1989 ж.
8. М. Аяпов. Жүргеновтің соңғы сөзі. «Жаңадария» газеті, 1998 ж.
9. С. Оспанов. Көсегесін көгерткен жан өнердің.
10. А. Омаров. Елін сүйген ер Шәкен. Т. Жүргенов туралы осы жинақтың жарыққа шығуына тікелей ықпал етіп, қаржылай демеушілік жасаған Усманов Шахарбек Оспанұлы туралы ой толғау.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	3
---------------	---

І БӨЛІМ

Т. Жүргенов туралы зерттеулер мен мақалалар

1. <i>М. Байділдаев.</i> Ақындар творчествосы	10
2. <i>Р. Сулейменов.</i> Темірбек Жүргенов	12
3. <i>С. Узакбаева, А. Садыкова.</i> Служение родному народу	57
4. <i>М. Байділдаев.</i> «Шаһнама» қазақ топырағында	173
5. <i>А. Турмагамбетов.</i> Письмо об увековечении памяти Т. Изтлеуова Первому секретарю Центрального комитета Коммунистической партии Советского Союза тов. Хрущеву Н. С., Шелепину А. Н. и др.	177
6. <i>Ш. Артықбаев и др.</i> Письмо об увековечении памяти Т. Жүргенева Первому секретарю Кызыл-Ординского обкома КП Казахстана И. А. Абдукаримову	180
7. <i>Ш. Артықбаев и др.</i> Письмо об увековечении памяти Т. Жүргенева Первому секретарю ЦК КП Казахстана Д. А. Кунаеву	183
8. <i>М. Байділдаев.</i> Халық комиссары	185
9. <i>А. Игенбаев.</i> Табанды күрескер	189
10. <i>М. Кенжебаев.</i> Өнегелі өмір	194
11. <i>Р. Сулейменов.</i> Полпред культуры	196
12. <i>Қ. Еламанов.</i> Елдің шекарасын белгілеп, мәдениетіне қамқор болған	199
13. <i>Ә. Тарақов.</i> Азапты жылдар ақиқаты	202
14. <i>А. Тасымбеков.</i> Алжир – Малиновка	204
Дәмеш	208
Темірбек Жүргенов	211
Олар 19 еді	212
15. <i>Д. Әшірбеков.</i> Жарты ғасырға созылған құпия Жаңалық ауылында жария болды	223
16. <i>Б. Қойшыбаев.</i> Нарком Жүргенов	226
17. <i>Ә. Бәкірұлы.</i> Жүргеновтер отбасы қалай жазаланды?	234
18. <i>Е. Арып.</i> Жүргенов Нарком боп жүргенде	245
19. <i>Б. Сәрсембіта.</i> Жүргеновке жаңаша қарайық	251
20. <i>Б. Мырзабай.</i> Т. Жүргенов – кеңестік жүйе саясатының құрбаны	257
21. <i>Т. Дайрабай.</i> Жүргеновтер әулетінің ақиқаты	266

22. С. Исаев. Уроки навсегда.	272
23. Б. Иманғалиев. Ұлтын ардақтаған ұлтжанды тұлға.....	277
24. С. Қирабаев. Темір Нарком	281
25. Б. К. Нұрпейіс. Қазақ театр өнерін дамытудағы Т. Жүргеновтің рөлі	294

Құжаттар мен суреттер.....	304
----------------------------	-----

II БӨЛІМ

Темірбек Жүргенов туралы естеліктер

1. Р. Алшынбаевтың естелігі.....	393
2. А.Сарыновтың естелігі.....	393
3. Ж. Нұржанов. Жүргеновтер әулеті	394
4. М. Әбдіқұловтың естелігі.....	403
5. А. Ермекованың естелігі.....	404
6. С. Ноғайқызының естелігі	405
7. Д. Ермекова-Жүргенова. Айтылмай кеткен аманат	406
8. Ә. Алмат. Тірі қалғаным Темірбек ағайдың арқасы	411
9. А. Затаевичтің естелігі	414
10. С. Қожамқұловтың естелігі.....	415
11. А. Оспанұлы. Темірбек ағаның шарапаты.....	415
12. Ү. Аянов. Халық ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуов туралы менің білетінім...	419
13. Ғ. Мүсірепов. Темірбек Жүргенов	425
14. Қ. Жандарбеков. Алғашқы асу	425
15. А. Жұбанов. Нарком Жүргенов.....	426
16. С. Мұқанов. Темірбек Жүргенов жайлы	430
17. Ә. Тәжібаев. Жылдар, ойлар	431
18. Қ. Байсейітов. Құштар көңіл.....	433
19. Д. Әубәкіров. Көрнекті қайраткер, белгілі ұстаз еді	451
20. Ө. Тұрманжанов. «Шаһнама» дастаны жайында	455
21. М. Әуезов. «Шаһнамаға» алғысөз.....	456
22. Ш. Біткенбаева. Жұмыскер Нарком Жүргенов	457
23. Ш. Жиенқұлова. Өмірім менің өнерім	459
24. Д. Ермекова-Жүргенова. Дос, адал дос.....	500
25. Д. Ермекова-Жүргенова. Мәденнет қайраткері.....	503
26. Д. Ермекова-Жүргенова. Ол бір ерекше жан еді.....	506
27. Н. Лушикова. Пора воздать должное сыну своей Родины!	508
28. Ж. Сарбалаұлы. Айшықты мезет.	511

29. Ж. Бектұров. Қайран абзал ағалар.....	515
30. М. Қалдыбаев. Қос тұлға.....	516
31. Ө. Жәнібеков. Қасиетті кісі еді	521
32. Е. Брусиловский. Дүйім дүлдүлдер	525
33. Р. Жарылқасынов. Үш мың шенеунік үш алыпқа татымай отыр	528
«Рүстем-Дастан» қалай жазылды?	529
34. З. Асабаев. Үш алыптың достығы	532
35. А. Омаров. Темірбек ағай туралы бірер сөз.....	538
36. Ө. Қанахин. Темірбек Жүргеновтің ескерткіші.....	542
37. Б. Мырзабай. Мен өз ғұмырыма ризамын	543

III БӨЛІМ

Арнау жырлар мен толғаулар

1. Т. Ізтілеуұлы. «Шаһнамаға» кіріскенде.....	550
2. Т. Ізтілеуұлы. Ұ. Құлымбетовке	551
3. Т. Ізтілеуұлы. Айышқа	552
4. Т. Ізтілеуұлы. «Шаһнаманың» соңына	553
5. Ж. Сарбалаев. Қайта оралды ол бүгін.	554
6. С. Есмаханов. Асыл аға	555
7. М. Аяпов. Жүргеновтің соңғы сөзі.....	556
8. С. Сатанов. Нарком Жүргенов.....	557
9. С. Оспан. Көсегесін көгерткен жан өнердің.....	561
10. А. Омаров. Елін сүйген Ер Шәкең.....	564
Усманов Шахарбек Оспанұлының өмірдерегі.....	571
Түсініктер.....	573

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

«Сарыарқа» баспасында басылып шықты.

Бас директор: Қайрат Әли

Мәтіндерді компьютерде терген: Ұлыбек Бекарыстанұлы, Жәмила Бекболатқызы

Техникалық редактор: Жетпісбай Жанахметов

Корректор: Амангелді Қайырбаев, Ғалия Раушанова

Компьютерде беттеген: Диана Қалқамбекова, Жанар Бектебергенова

22. 08. 2014 ж. басуға қол қойылды. Пішімі 70x100^{1/16}.

«Times New Roman» гарнитурасы. Офсеттік баспа.

Есептік баспа табағы 36,25. Таралымы 1500 дана.

Тапсырыс № 50.

Астана қаласы, Көкарал көшесі, 2

тел. : 52-74-11, 52-74-62, факс: 52-74-89

e-mail: izdat_saryarka@mail.ru

